Marijan Dović, ur.

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

O knjigi

Monografija predstavlja delovanje cenzure in različnih ustanov oblastnega nadzora nad javnim življenjem v deželah s slovenskim prebivalstvom od konca 18. stoletja do prve svetovne vojne, vpliv cenzure in političnih pritiskov na razvoj slovenskega tiska, književnega in gledališkega ustvarjanja in javne besede ter odzive slovenskih ustvarjalcev, urednikov in drugih izobražencev na oblastne omejitve in prepovedi. Gre za prvi celovit, sistematično zasnovan oris cenzurnih politik v prelomnem času slovenskega narodnega oblikovanja. »Cenzurne prakse intenzivno sooblikujejo družbo in komunikacijske procese v njej«, uvodoma prepričljivo poudarja urednik. Vseh posledic cenzurnih praks sicer verjetno ni mogoče nikoli zanesljivo ugotoviti, toda njihovo poznavanje je nesporno eden predpogojev razumevanja preteklih obdobij. Zato je monografija izjemno dobrodošlo in pomembno, v prihodnjem raziskovanju nepogrešljivo znanstveno delo.

Iz ocene dr. Petra Vodopivca

Monografija sistematično predstavlja poti in stranpoti, ki so jih ubirali cenzura in cenzorji na Slovenskem v prislovično dolgem 19. stoletju. Oba strukturno in vsebinsko uravnotežena sklopa – prvi se posveča času pred letom 1848, drugi obdobju od marčne revolucije do razpada monarhije 1918 – vpeljuje tehten uredniški uvod. Enaindvajset prispevkov tvori zaokroženo celoto, ki uspešno pokrije glavna področja, na katera je posegala roka cenzure: periodiko, gledališče in knjižno založništvo. Najvidnejšim literatom, kot so Linhart, Prešeren in Cankar, so posvečene posebne študije, vendar so z enako vnemo odstrta tudi manj znana poglavja – pa najsi gre za prepovedane knjige, Kozlerjev zemljevid, satirične liste ali gledališko cenzuro. Monografija je mnogo več kot le zbir študij primerov: prepričljiv in domišljen koncept, tehtni znanstveni prispevki, jasna rdeča nit in skrbna uredniška roka so poskrbeli, da imamo pred seboj reprezentativno, temeljno študijo o cenzuri na Slovenskem v 19. stoletju, za katero si lahko le želimo, da bi dobila svoje nadaljevanje.

Iz ocene dr. Irene Samide

Založba ZRC

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

Uredil
Marijan Dović

Ljubljana 2023

Studia litteraria 29

Uredniki zbirke: Marijan Dović, Jernej Habjan, Marko Juvan

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

Uredil: Marijan Dović

Recenzenta: Irena Samide, Peter Vodopivec

Imensko kazalo: Sergej Valijev

Oblikovanje: Ranko Novak

Stavek in prelom: Alenka Maček

Izdajatelj: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede

Za izdajatelja: Matija Ogrin

Založila: Založba ZRC

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Birografika Bori

Naklada: 300 izvodov

Prva izdaja, prvi natis. Prva e-izdaja.

Ljubljana 2023

Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega projekta »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« (J6-2583) in raziskovalnega programa »Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave« (P6-0024), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
https://doi.org/10.3986/9789610507468

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6.09:351.751.5"1789/1914"(082)
351.751.5(436-89)"1789/1914"(082)

SLOVENSKI literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju / uredil Marijan Dović ; [imensko kazalo Sergej Valijev]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2023. - (Studia litteraria / Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, ISSN 1855-895X ; 29)

ISBN 978-961-05-0745-1
COBISS.SI-ID 151637251

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 153309955
ISBN 978-961-05-0746-8 (PDF)

Vsebina

7 Predgovor

11 Marijan Dović: Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju: uvod

I. 1789–1848: Cenzura od francoske do marčne revolucije

33 Monika Deželak Trojar: Linhartovo soočanje s cenzuro na dramskem in zgodovinopisnem področju
63 Luka Vidmar: Zois in cenzura
81 Matija Ogrin: Rokopisne objave prepovedanih besedil: primer slovenskih rokopisov o Antikristu
103 François Bouchard: Predhodna cenzura v Ilirskih provincah: Marmontova uprava
117 Eva Kodrič-Dačić: Prepovedane knjige v ljubljanski Licejski knjižnici
137 Andrejka Žejn: V kali zatrti slovenski časopis: primer cenzure *Slavinje*
157 Marko Juvan: Ironija in sentiment na literarnem polju: Prešernovi soneti in slovenska abecedno-cenzurna vojna
181 Andrej Pastar: *Carniolia*, Leopold Kordeš in nemško časopisje na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja
199 Marijan Dović: Predmarčna cenzura na Kranjskem in rojstvo *Novic*
225 Nina Ditmajer: Cenzura Kremplovih *Dogodivšin štajerske zemle* v Gradcu in Zagrebu

II. 1848–1918: Cenzura od marčne revolucije do vélike vojne

247 Sonja Svoljšak: Marčna revolucija in »svoboda tiska«: odmevi in odzivi na Kranjskem (marec–maj 1848)
267 Ivan Kordiš: Dogodbe ob izdaji Kozlerjevega *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*

283 Teodor Domej: Kratko življenje in konec časopisov *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*
311 Tanja Žigon: Tiskovne pravde na Kranjskem v šestdesetih letih 19. stoletja
335 Damir Globočnik: *Brencelj* in *Juri s pušo*: prva slovenska satirična lista pred porotnim sodiščem
361 Katja Mihurko Poniž: »Nemoralno samo po sebi«: gledališka cenzura in vzgoja nravi v dolgem 19. stoletju
381 Tone Smolej: »Predstava dovoljuje se izpuštivši rdeče označena mesta«: gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912)
401 Jernej Habjan: Med erotiko 19. stoletja in hlapci 20. stoletja: cenzura Cankarja
415 Andraž Jež: Cankar in zatiranje socialističnega tiska v obdobju Avstro-Ogrske
441 Petra Svoljšak: Avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno: iz defenzive v ofenzivo

455 Imensko kazalo
469 O avtoricah in avtorjih
475 Summary

Predgovor

Marijan Dović

Monografija je nastala kot osrednja slovenska publikacija raziskave »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju«, ki je potekala od 1. septembra 2020 do 31. avgusta 2023, naslanja pa se na daljšo tradicijo projektnega in programskega raziskovanja cenzure na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Pomemben del projekta je bil dvodnevni znanstveni simpozij *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*, ki se je odvijal 24. in 25. marca 2022 v Atriju ZRC SAZU. Na njem so nastopili vsi člani projektne skupine s treh sodelujočih institucij (Monika Deželak Trojar, Nina Ditmajer, Marijan Dović, Jernej Habjan, Marko Juvan, Matija Ogrin, Luka Vidmar in Andrejka Žejn z ZRC SAZU, Katja Mihurko Poniž z UNG, Urška Perenič in Tanja Žigon ter naknadno vključena Tone Smolej in Andraž Jež z UL). Članom projektne skupine se je na simpoziju pridružilo še nekaj vabljenih specialistov za posamezna področja (Eva Kodrič-Dačić, Andrej Pastar, Sonja Svoljšak, Petra Svoljšak, Ivan Kordiš, Teodor Domej in Damir Globočnik). Na ta način je monografija lahko pokrila vse načrtovane problemske sklope, za obravnavo cenzure v dobi ilirskih provinc pa je dodatno poskrbel François Bouchard s prispevkom, prevedenim v slovenščino. Tako je naposled nastala zbirka enaindvajsetih, z ilustracijami opremljenih poglavij.

Monografijo uvaja poglavje vodje projekta z naslovom »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju: uvod«, ki predstavlja problemska izhodišča raziskave in na kratko oriše obe ključni etapi srečevanj slovenskih literatov s cenzuro: obdobje pred marčno revolucijo in po njej. V skladu z zasnovo projekta se tako monografija deli v dva kronološko urejena sklopa, ki se posvečata cenzuri v dveh vsebinsko zaokroženih obdobjih; vsak od njiju obsega po deset poglavij. Prvi sklop (*1789–1848: Cenzura od francoske do marčne revolucije*) se začenja s poglavjem Monike Deželak Trojar »Linhartovo soočanje s cenzuro na dramskem in zgodovinopisnem področju«, sledi poglavje Luke Vidmarja »Zois in cenzura« ter doslej manj znana tema o cenzorskem preganjanju (baročnih) rokopisov, ki jo obravnava Matija Ogrin v

poglavju »Rokopisne objave prepovedanih besedil: primer slovenskih rokopisov o Antikristu«. Nova spoznanja o tem, kako so si v letih 1809–1813 cenzuro zamislili francoski oblastniki, prinaša François Bouchard v poglavju »Predhodna cenzura v Ilirskih provincah: Marmontova uprava«. Eva Kodrič-Dačić v poglavju »Prepovedane knjige v ljubljanski Licejski knjižnici« pokaže, kako je cesarska oblast v predmarčni dobi omejevala dostop do knjig in katere knjige so bile tedaj najbolj problematične. Andrejka Žejn v poglavju »V kali zatrti slovenski časopis: primer cenzure *Slavinje*« preuči, kako so cenzurni predpisi in prakse v predmarčni dobi poskrbeli, da načrtovani izdajateljski projekti niso prišli niti blizu uresničitvi, Marko Juvan pa v poglavju »Ironija in sentiment na literarnem polju: Prešernovi soneti in slovenska abecedno-cenzurna vojna« prikaže, kako se je s predmarčno cenzuro ustvarjalno soočal veliki pesnik slovenske romantike. Andrej Pastar v poglavju »*Carniolia*, Leopold Kordeš in časopisje v nemščini na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja« ob primeru škandala s *Carniolio* predstavi preigravanja med lokalno in centralno (dunajsko) cenzuro, Marijan Dović pa v poglavju »Predmarčna cenzura na Kranjskem in Bleiweisove *Novice*« predstavi vijugavo pot, ki jo je moral prestati prvi pravi slovenski časopis v boju s cenzurnimi zaprekami. Prvi sklop zaključi poglavje Nine Ditmajer »Cenzura Kremplovih *Dogodivšin štajerske zemle* v Gradcu in Zagrebu«, ki prikaže težave, ki jih je imel v letih pred revolucijo malonedeljski župnik z objavo svoje slovanofilske zgodovine.

Drugi sklop (*1848–1918: Cenzura od marčne revolucije do vélike vojne*) se začenja s poglavjem Sonje Svoljšak »Marčna revolucija in 'svoboda tiska': odmevi na Kranjskem (marec–maj 1848)«, ki se osredotoči na kratko obdobje, ko so na časopisnem področju cenzurne vajeti povsem popustile, kar se je odrazilo tudi v slovenskih deželah. Ivan Kordiš v poglavju »Dogodbe ob izdaji Kozlerjevega *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*« ob zapletih z zemljevidom, ki je avtorju nakopal hude težave in je moral dolga leta ostati neobjavljen, pokaže, da cenzuri še zdaleč niso bila podvržena samo besedila. Naslednja tri poglavja se ukvarjajo s cenzuro časopisov, ki je v pomarčni dobi, ko je predcenzuro zamenjala pocenzura (zaplembe, pregoni, tiskovne pravde, zaporne kazni), postala eden najbolj perečih problemov. Teodor Domej v poglavju »Kratko življenje in konec časopisov *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*« analizira razmere na Koroškem v šestdesetih letih 19. stoletja, ko je v Celovcu deloval Andrej Einspieler, Tanja Žigon pa v poglavju »Tiskovne pravde na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja« predstavi večino najbolj odmevnih sodnih primerov (*Naprej*, *Triglav*, *Slovenski narod*), ki so se neredko končali z

zapornimi kaznimi urednikov. Damir Globočnik v poglavju »*Brencelj* in *Juri s pušo*: prva slovenska satirična lista pred porotnim sodiščem« predstavi številne sodne konflikte, ki sta jih s svojima ilustriranima satiričnima časopisoma sprožila urednika Jakob Alešovec in Gašpar H. Martelanec. Sledeči poglavji se ukvarjata z gledališko cenzuro, ki je vse do konca monarhije ostala dejavna v obliki pred- in medcenzure: Katja Mihurko Poniž se v poglavju »'Nemoralno samo po sebi': gledališka cenzura in vzgoja nravi v dolgem 19. stoletju« osredotoči na (moralistično) cenzuro slovenske dramatike, Tone Smolej v poglavju »'Predstava dovoljuje se izpuštivši rdeče označena mesta': gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912)« pa na cenzuro tujih dram na ljubljanskem odru. Nato sledita poglavji, ki obravnavata Ivana Cankarja in njegova soočanja s cenzuro. Jernej Habjan v poglavju »Med erotiko 19. stoletja in hlapci 20. stoletja: cenzura Cankarja« analizira razvpiti cenzurni epizodi, povezani z *Erotiko* in *Hlapci*, Andraž Jež pa v poglavju »Cankar in zatiranje socialističnega tiska v obdobju Avstro-Ogrske« predstavi manj raziskano preganjanje socialistične misli in tiska v zadnjih desetletjih monarhije. Nadvse primeren epilog monografije je poglavje Petre Svoljšak »Avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno: iz defenzive v ofenzivo«, ki obravnava nove razmere, v katerih se je država pod krinko izrednega stanja vnovič vrnila k zaostrenim cenzorskim praksam.

***

Verjamem, da bo monografija *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju* ostala trajen prispevek k raziskavam o cenzuri v slovenskih deželah. Zato se želim iskreno zahvaliti vsem, ki so prispevali k njenemu nastanku. Najprej seveda avtoricam in avtorjem poglavij: mnogi od njih so (pogosto v neugodnih okoliščinah) pregledali velike količine arhivskega gradiva, prav vsi pa so preučili veliko sekundarne literature in prispevali tehtna poglavja s številnimi novimi spoznanji. Posebej se zahvaljujem zlasti članicam in članom projektne skupine, ki so uredniku pomagali z internim recenziranjem posameznih poglavij (in se ob tem nemara zavedli, da ima služba recenzenta nekaj skupnega, denimo, z delom predmarčnih cesarskih cenzorjev). Na ta način smo stremeli k temu, da bi bil kolektivni rezultat našega dela čimbolj kakovosten. Zahvaljujem se tudi zunanjima recenzentoma monografije, Ireni Samide in Petru Vodopivcu, za koristne pripombe in spodbudna besedila na zavihih knjige. Prav posebej se želim zahvaliti še nekaterim projektnim sodelavkam in sodelavcem – Tanji

Žigon za pomoč pri prevodih iz nemščine, mlademu raziskovalcu Sergeju Valijevu, ki je bil projektni sodelavec le kratek čas, a je vseeno prispeval nadvse uporabno imensko kazalo, inštitutski sodelavki Moniki Deželak Trojar za pomoč pri urejanju slikovnega gradiva in arhivske dokumentacije ter Jerneju Habjanu, sodelavcu in souredniku zbirke *Studia litteraria*, za poenotenje bibliografij in druge koristne uredniške pripombe. S takšnimi kolegicami in kolegi je, preprosto rečeno, veselje delati.

Ljubljana, maj 2023

https://doi.org/10.3986/9789610507468_01; CC BY-NC-ND 4.0

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju: uvod

Marijan Dović

Cenzurne prakse intenzivno sooblikujejo družbo in komunikacijske procese v njej: vplivajo na avtorje, posrednike in bralce besedil, posebne odnose pa razvijajo tudi z ekonomijo, pravom, znanostjo in drugimi družbenimi sistemi. V novem veku se je cenzura postopoma izvila iz cerkvene domene in se vzpostavila kot osrednje orodje sekularnega državnega nadzora nad tiskano in javno govorjeno besedo. Med najzanimivejša poglavja njene zgodovine sodi obdobje dolgega 19. stoletja, porazsvetljenski čas romantičnega nacionalizma in vzpona nacionalnih literarnih kultur, ko so se oblastni režimi v Evropi soočali z naraščajočim številom in močjo narodnih gibanj in zanje dovzetnih tiskanih medijev – novih časopisov, revij in knjig, ki so jih zastareli režimi preventivne cenzure vse težje obvladali. To obdobje je bilo prelomno tudi v Habsburški monarhiji: v tem času so se v kompleksnem soočanju s cenzuro oblikovale moderne nacionalne literarne kulture. Tudi v slovenskih deželah se je od začetne faze narodnega preroda s konca 18. stoletja dalje in zlasti po revolucionarnem letu 1848 hitro utrjevala literarna kultura, v kateri je imela ključno vlogo književnost. Slovenski literati – ne le književniki v strogem smislu, temveč vsi pišoči izobraženci, tudi uredniki, novinarji, založniki in kritiki – so se ves čas srečevali s cesarsko cenzuro kot s pomembno določnico svojega udejstvovanja.[1]

S projektom »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« smo se odločili poseči na obsežno področje, ki je bilo doslej raziskano

[1] V zadnjih letih so nastale številne nove študije o cenzuri v Habsburški monarhiji in njenih posameznih deželah. Zlasti v nemškem govornem prostoru so se ob starejših raziskavah (Wiesner 1847; Fournier 1877; Marx 1959) pojavila nova dela, povezana s habsburško cenzuro (Clemens 2013; Bachleitner 2017; Amann idr. 2017; Judson 2018; Eisendle 2020), pomembna študija je bila opravljena tudi o cenzuri na Češkem (Wögerbauer idr. 2015).

razmeroma nesistematično, saj se je zgodovinopisje (literarno, kulturno in splošno) cenzuriranja književnosti lotevalo parcialno, po posameznih področjih (časopisna cenzura, prepovedane knjige, knjižna ali gledališka predcenzura) ali v zvezi s posameznimi odmevnejšimi primeri (npr. razvpitimi posegi v besedilo Prešernove »Zdravljice«). Dragocene dosedanje vpoglede poskušamo nadgraditi s sistematično raziskavo zaokroženega obdobja, pri čemer problem cenzure in njenih učinkov zastavljamo celovito – vključno z identifikacijo in analizo novih, doslej neznanih primarnih virov, ter z vpenjanjem podrobnih študij primerov v širšo, sintetično sliko. Korak naprej od dosedanjih raziskav, ki so s terminom »cenzura« zaznamovale najrazličnejše postopke in probleme, v projektu napravimo z natančnejšo opredelitvijo cenzure in zlasti z doslednejšim razmejevanjem osrednjih področij, na katerih se je cenzura pojavljala, a na vsakem od teh področij z relativno specifičnimi pravnimi regulacijami in implementacijo: torej na področjih periodike, knjižnega založništva in gledališča.[2]

Raziskava je motivirana z izhodiščnima premisama o konstitutivnosti in prikritosti cenzurnih praks. *Konstitutivnost* cenzurnih praks je v tem, da temeljno definirajo diskurzivni pretok v družbi. Njihovo poznavanje je torej prvi pogoj za razumevanje danega zgodovinskega obdobja in njegovih kulturnih posebnosti. Kot drugod po Evropi je cenzura v svojih različnih institucionalnih oblikah tudi v Habsburški monarhiji odigrala ključno zgodovinsko vlogo pri regulaciji dostopa do tiskanih publikacij, s tem pa tudi do pretoka spoznanj, teorij in idej. *Prikritost* po drugi strani pomeni, da cenzurne prakse običajno puščajo le skope sledi, še več, rezultati uspešnih cenzurnih posegov (kot kažejo primer *Slavinje,* prezgodnji konec *Čbelice* ali zakulisje boja za *Novice*) ostajajo pretežno nevidni. Cenzura najbolje doseže svoje cilje tedaj, ko njenih dosežkov sploh ni videti, kar literarno in kulturno zgodovino postavlja pred zahtevne metodološke probleme: kdaj je neko odsotnost treba razumeti kot simptomatično odsotnost? Kaj vse potencialno »manjka« v prevladujoči sliki obravnavanega obdobja?

[2] Pionirji preučevanja cenzure pri nas so bili prešernoslovci, ki so se ukvarjali s (predmarčno) cenzuro tudi na podlagi temeljitih arhivskih raziskav (gl. npr. Kidrič 1938, Prijatelj 1907, Žigon 1926, Slodnjak 1949, Gspan 1967). O obujenem zanimanju za (literarno) cenzuro v zadnjih letih pričata poleg številnih člankov tudi dvojezična številka revije *Primerjalna književnost* na temo »Literatura in cenzura« (Dović 2008) in zbornik *Cenzurirano* (Režek 2010), ki obravnava cenzuro na Slovenskem od 19. do začetka 21. stoletja.

Prostorsko in časovno raziskava nadaljuje tam, kjer se je sklenil projekt o prepovedanih knjigah in cenzuri v 17. in 18. stoletju.[3] Njen prostorski okvir predstavljajo slovenske dežele v Habsburški monarhiji (zlasti Kranjska, a tudi Koroška in Štajerska), pri čemer je dogajanje v slovenskem prostoru vpeto v širši kontekst imperialne cenzure, slovenske razmere pa so obravnavane primerjalno z drugimi literarnimi kulturami (nemškoavstrijsko, češko, hrvaško, madžarsko). Časovni okvir je »dolgo 19. stoletje«, torej obdobje 1789–1914, ki ga je tu in tam smiselno razširiti nazaj do leta 1780, v začetek vladavine Jožefa II., oziroma naprej v čas 1. svetovne vojne, ko se je v monarhiji uveljavil novi, zaostreni cenzurni red. Habsburško cenzuro v tem obdobju je mogoče na splošno ločiti na dva tipa: do marčne revolucije leta 1848 prevladuje *preventivna* (pred)cenzura, v drugi polovici obravnavanega obdobja pa *retroaktivna* (po)cenzura. Panoramski pogled na to dolgo obdobje (»longue durée«) torej razkriva dve zgodovinsko razmeroma zaokroženi fazi, ki ju skoraj simetrično razmejuje revolucionarno leto 1848.

V središče pozornosti raziskava postavlja cenzuro v ožjem smislu, tj. institucionalizirane oblike nadzora nad cirkulacijo besedil (v tiskani ali govorjeni obliki), katerih bistvena razsežnost je zmožnost sankcioniranja (udejanja jo represivni aparat države – cenzorji, tožilci, sodniki, policija in vojska). Takšna strožja opredelitev, ki jo zagovarja denimo Robert Darnton (2014), je načelno izhodišče, ki ne izključuje obravnave drugih omejitev, povezanih s cenzuro v širšem pomenu. Med njimi je na prvem mestu samocenzura kot neizogibni učinek vsakršnega cenzurnega režima. Poleg tega težko merljivega dejavnika je treba v obravnavo – v smislu razširjene perspektive, kakršno predlaga denimo »nova teorija cenzure«[4] – včasih pritegniti tudi druge dejavnike: posredne

[3] Projekt je na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU vodil Luka Vidmar in njegove ključne rezultate predstavil v monografiji devetih soavtorjev *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe* (Vidmar 2020). Pomemben dosežek je bila tudi razstava v Narodni in univerzitetni knjižnici, dokumentirana v dvojezičnem katalogu *In vendar so jih brali / And Yet They Read Them* (Vidmar in Svoljšak 2018). Oba projekta povezuje angleška tematska številka »Habsburg Censorship and Literature in the Slovenian Lands« v reviji *Slavica TerGestina*, ki dolgo obdobje cenzure pod Habsburžani v enajstih člankih predstavi raziskovalcem, ki ne berejo slovensko (Dović in Vidmar 2021).

[4] »New censorship theory« na sledi Foucaulta, Bourdieuja in Judith Butler zagovarja širši pogled: cenzure ne razume le kot delovanja represivnih institucij, temveč kot razpršen, vseprisoten pojav z množico cenzorskih akterjev – tudi neosebnih in strukturnih (trg, kulturni kodi ipd.). Prim. Freshwater 2004 in Bunn 2015.

sankcije, delovanje trga, dostop do medijev objavljanja, diskriminacijo spolnih, etničnih in razrednih manjšin.[5] V tem pogledu je seveda kljub zgodovinopisnemu poudarku (primarni viri, študije primerov) občasno treba poseči tudi na teoretsko in metodološko polje – zlasti ob problematiki opredelitve cenzure v ožjem in širšem pomenu.

Ključne probleme, obravnavane v projektu, je mogoče zajeti s sledečimi vprašanji: Kakšno je razmerje med pravno regulacijo in praktično implementacijo cenzorskih praks v slovenskih deželah v obdobjih 1789–1848 in 1848–1914/1918? Kako se je funkcija cenzure spreminjala s časom? Kako je potekal boj med cenzuro in liberalnim diskurzom, ki se je zavzemal za svobodo misli in tiska? Kako so se znašli intelektualci, ki jih je država angažirala v vlogo cenzorjev, a so kot pisatelji in znanstveniki obenem tudi sami ostajali potencialni predmet cenzure? Kako so cenzurne prakse vplivale na slovenski medijski (zlasti literarni) sistem in njegov razvoj? Kakšna je bila vloga cenzure pri razvoju (ali zatiranju) slovenskega narodnega gibanja? Pomembna so seveda tudi vprašanja, ki so bolj specifično vezana na razmerje med cenzuro in literaturo: S kakšnimi strategijami so se udeleženci literarnega sistema izogibali cenzuri? Kako se cenzura »bere« v literarnih delih najpomembnejših slovenskih pesnikov, pisateljev in dramatikov? Kako so cenzurne prakse vplivale na produkcijo, distribucijo in recepcijo slovenskega gledališča od Linharta do Cankarja? Kako se skozi dolgo 19. stoletje spreminjajo cenzurirani žanr in žanr cenzure?

Odgovore na vsa ta vprašanja je seveda mogoče iskati z novimi interpretacijami in sintezo dosedanjih raziskav, primerjalno analizo na podlagi izsledkov iz drugih (habsburških) dežel, pa tudi na podlagi novih raziskav arhivskih virov, ki še zdaleč niso izčrpani.[6] Po svojih najboljših močeh jih podajajo poglavja v tej

[5] Z razmerji med intimnostjo, cenzuro in spolom se ukvarja tematski sklop, ki sta ga nedavno uredili Katja Mihurko Poniž in Carmen Beatrice Duțu (*Primerjalna književnost* 2023, št. 1).

[6] Za raziskovanje cenzure so arhivi ključni vir: cenzorji so svoje delo praviloma dokumentirali z birokratsko pedantnostjo. Za obdobje preventivne cenzure (1789–1848) so med drugim relevantni Avstrijska narodna knjižnica (Österreichische Nationalbibliothek), Avstrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), zlasti Splošni upravni arhiv (Allgemeines Verwaltungsarchiv) in Hišni, dvorni in državni arhiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) na Dunaju. Allgemeines Verwaltungsarchiv (Inneres: Polizei) hrani tudi nekaj arhivskih pričevanj o Jerneju Kopitarju kot cenzorju slovanskih

monografiji. A preden se podamo v vznemirljivi in gosto tkani svet študij primerov, si za lažjo orientacijo privoščimo nekaj sintetičnih, panoramskih opažanj o srečevanjih med slovenskimi literati in cenzuro v dolgem devetnajstem stoletju.

Sekularizacija in birokratizacija habsburške cenzure v terezijanski dobi

Cesarska cenzura je temeljno zaznamovala intelektualno in literarno življenje naših prednikov. Od izhajanja prvih slovenskih knjig do konca prve svetovne vojne so minila več kot tri stoletja, ko je pokrajino tiskane besede v slovenskih deželah, ki so jim vladali Habsburžani, pomagala krojiti cenzura v tej ali oni obliki – od indeksov prepovedanih knjig do bolj ali manj formaliziranih režimov nadzora. Če so bile po vsebinski plati sprva v žarišču verske teme, je s francosko revolucijo na dnevni red opazneje prišla politika; ob njiju je bila ves čas prisotna tudi tretja vélika domena cenzure – morala. V zgodnjem novem veku je bila ključni agent cenzure na današnjih slovenskih ozemljih katoliška Cerkev, saj se je konec koncev institucija cenzure razmahnila prav zaradi verskega razkola med katoliki in protestanti. Toda v drugi polovici 18. stoletja je sledil odločilen zasuk: cenzura se je sekularizirala in pristala v državnem okrilju.

Proces sekularizacije cenzure se je začel sredi 18. stoletja, v terezijanski dobi. Kot opozarja Bachleitner (2021: 60–61), se je njeno vsebinsko težišče od preganjanja herezije premaknilo k prosvetljevanju: sodobna država je zahtevala odgovorne in dobro obveščene državljane. Spremenila se je tudi organizacijska struktura: v drugi polovici 18. stoletja je začela delovati komisija za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Kommission*), ki je odločala o primernosti posameznih knjižnih naslovov. Hkrati se je v posameznih deželah postopoma vzpostavila mreža podrejenih knjižnorevizijskih uradov, ki so z Dunaja redno dobivali osvežena navodila za cenzuriranje in sezname prepovedanih knjig. To seveda ne pomeni, da je cerkev povsem izgubila nekdanji vpliv: Rim je še naprej proizvajal svoje indekse in jih skušal uveljaviti, duhovniki pa so pri

knjig. Za slovenski prostor je relevantno še gradivo deželnega zbora v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu (Kärntner Landesarchiv) ter ljubljanski viri v Arhivu Republike Slovenije, Rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice, Slovenskem gledališkem inštitutu ter Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

cenzuri ohranili pomembno besedo. Toda moč sankcioniranja je nepovratno prešla v državne roke. Omenjeni prehod dobro ilustrirata dve pomembni cenzorski publikaciji iz druge polovice 18. stoletja: cerkveni in državni indeks prepovedanih knjig.

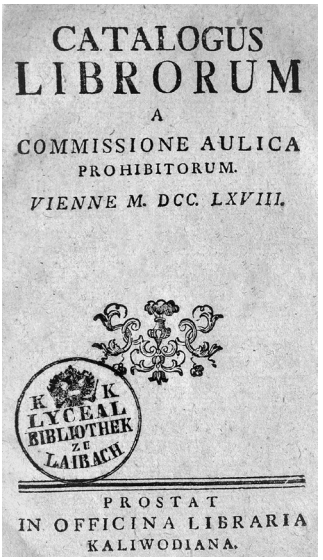

280 INDEX LIBRORUM

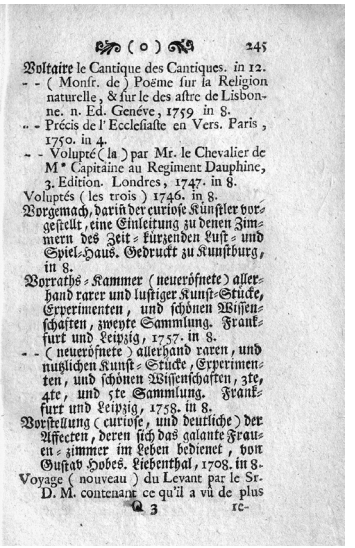
ne Bulle contre le livre du defunct Eveſque d' Ipre Jauſenius . }
—Edictum , *cujus initium* : Noveritis quod Clementiſſimus noſter Rex . *Finis* : Curavimus prædictam Bullam de verbo ad verbum , ut ſupra diximus , de novo imprimi , & huic noſtræ Ordinationi inſeri . 26. Martii 1651. } *Decr.* 17. *Maii* 1651.
Trigamus, contra quem Cochlæus . *Ind. Trid.*
Trilogium pro Catechiſtis . *Ind. Trid.*
Trimersheim Petrus . 1. *Cl. Ind. Trid.*
i Trionfi (Turri) , Carri , Maſcherate , o Canti Carnaſcialeſchi andati per Firenze dal tempo del magnifico Lorenzo de' Medici fino all' anno 1559. Tom. I. , e II. *Decr.* 14. *Apr.* 1755.
Trithemius Joannes . Steganographia . *Decr.* 7. *Sept.* 1609.
Trocendorfius , *ſeu* Trocedorfius Valentinus . 1. *Cl. App. Ind. Trid.*
Troporum Theologicorum liber , ex omnibus Orthodoxis Eccleſiæ Patribus ſingulari induſtria tam collectus , quam in ordinem convenientiſſimum , hoc eſt Alphabeticum , diſpoſitus . *Ind. Trid.*
Truberus (Primus) Carniolanus . 1. *Cl. App. Ind. Trid.*
Tuba Gio. L'Uomo in traffico , o ſia la materia de' Contratti . *Dec.* 14. *Jan.* 1737.
Tubero Ludovicus . Commentariorum de rebus , quæ temporibus ejus in illa Europæ parte , quam Pannonii , & Turcæ , eorumque finitimi incolunt , geſtæ ſunt . *Decret.* 17. *Maii* 1734.
Tuppius (Laurentius) Pomeranus . 1. *Cl. Ind. Trid.*
Turacrus Gulielmus . 1. *Cl. App. Ind. Trid.*
Turco-Græciæ libri octo . *Vide* Cruſius .
Turingicorum exulum reſponſio . *App. Ind. Trid.*
Turnerus Gulielmus . 1. *Cl. App. Ind. Trid.*
Turretin Benedict . Brief Traicté , au quel eſt montré que celui qui a la connoiſſance de l' Evangile , eſt neceſſairement obligé de ſortir de l'Egliſe Papiſtique . *Decr.* 18. *Julii* 1651.
—Diſputatio Theologica de Eccleſiæ Romanæ Idololatria , quam ad 19. diem Junii anni 1619. defendit Henricus Hamers . *Decr.* 22. *Octob.* 1619.
—*Et cetera ejus Opera omnia* . *Decr.* 10. *Maii* 1757.
Turretinus Franciſcus . Inſtitutio Theologiæ Elencticæ . *Decr.* 7. *Febr.* 1718.
—Re-

Sliki 1 in 2. Frontispic za *Index librorum prohibitorum* papeža Benedikta XIV. iz leta 1758 prikazuje Efežane, ki v času delovanja sv. Pavla javno sežigajo knjige z vražami. Na strani 280 lahko še vedno najdemo Primoža Trubarja, edinega slovensko pišočega avtorja, ki se mu je že v 16. stoletju uspelo uvrstiti v prvo kategorijo prepovedanih – kar pomeni, da so bila prepovedana vsa njegova dela. NUK.

Rimski indeksi so sicer izhajali še globoko v 20. stoletje, a v resnici so že proti koncu 18. stoletja izgubljali nekdanjo moč. Eno od znamenj prenosa cenzurne pristojnosti na državo je nastanek cesarskega indeksa prepovedanih knjig, ki ga je leta 1754 na Dunaju začela izdajati Dvorna komisija za knjižno cenzuro in je bil v poznejših izdajah naslovljen kot *Catalogus librorum a Commissione aulica prohibitorum*. Ta indeks, ki so ga redno osveževali z novimi izdajami in dopolnilnimi zvezki ter vanj vključili povprečno 157 naslovov letno, je v avstrijskih dednih deželah nadomestil rimski indeks. Njegova temeljna usmeritev je bila sicer katoliško konservativna, a vsaj deloma tudi (zmerno) razsvetljenska.

Cenzorjev niso več najbolj motili versko sporni protestantski, temveč politično in moralno problematični tiski, tako so bila na indeks uvrščena številna pomembna dela francoskega, nemškega in angleškega razsvetljenstva.[7]

Sliki 3 in 4. Naslovnica in izsek iz državnega indeksa *Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*, ki je bil natisnjen leta 1768 na Dunaju. V njem med prepovedanimi najdemo številna dela razsvetljenskih piscev. NUK.

Toda v resnici praksa indeksiranja še zdaleč ni mogla izčrpati vseh nalog, ki si jih je v tistem času zastavila cenzura. Indeksi so namreč zadevali le enega od njenih segmentov, (uvoženo) knjižno produkcijo. Razmah domače proizvodnje knjig, periodike in gledališča je stavil pred državno cenzuro nove izzive, ki jih indeksi, četudi redno osveženi, niso mogli obvladati. Kako obdržati nadzor nad kakofonijo knjig, ki so jih avtorji pisali v latinščini in nemščini, a vse bolj tudi v številnih drugih jezikih večnacionalne monarhije? Kako obrzdati težnjo po izdajanju novih časopisov in kako sploh nadzirati vse obsežnejši korpus periodičnega tiska na tedenski ali celo dnevni bazi? In naposled, kako

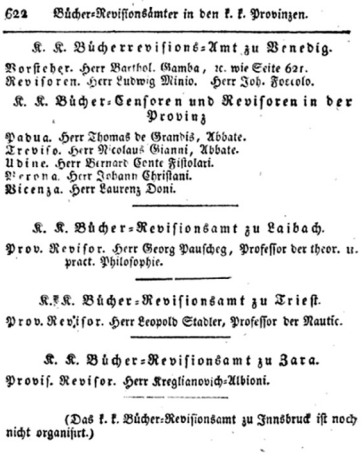
[7] V predmarčni dobi je oblast izdajala še podrobnejše sezname, urejene glede na jezik izvirnika (prim. poglavje Eve Kodrič Dačić).

organizirati nadzor gledališča, ki ga je oblast že od Sonnenfelsa pa vse do razpada monarhije razumela kot potencialno kotišče subverzivnosti? Odgovor cesarske oblasti bi najlažje strnili z eno samo besedo – *predcenzura*. Proti koncu 18. stoletja se je vseobsegajoča in birokratsko urejena predhodna cenzura v monarhiji vzpostavila kot osrednje orodje nadzora sekularne države nad javnimi komunikacijskimi procesi.

1789–1848: obdobje predhodne cenzure

Po kratkotrajni omilitvi cenzure pod Jožefom II. se je ob grozečem razvoju francoske revolucije cenzurni pritisk pod Leopoldom II. in Francem II. stopnjeval. Cenzurno pristojnost je leta 1792 v okviru Dvornega urada (*Hofstelle*) prevzel Urad za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Amt*), ki je nadzoroval delo cenzure v podrejenih deželnih uradih. Enoviti cenzurni red v monarhiji je 22. februarja 1795 zakoličila prenovljena Splošna uredba o cenzuri (*Erneuerte Zensur-Ordnung*, imenovana tudi *General-Zensur-Verordnung*), leta 1801 pa je cenzura formalno prešla v policijsko domeno. Cenzurni režim je do sredine 19. stoletja dopolnil komaj pregleden niz dodatnih dekretov, ki so specificirali in zlasti v predmarčni dobi še zaostrili cenzurni nadzor. Konservativni kancler Metternich in njegov šef policije Josef Sedlnitzky, ki je v letih 1817–1848 vodil osrednji dvorni policijsko-cenzurni urad na Dunaju, sta v tem času vzpostavila sekularno nadzorno omrežje, ki so ga zaznamovale sledeče značilnosti: predhodnost (nadzor pred natisom/izvedbo), centraliziranost (vrhovni urad na Dunaju in mreža podrejenih deželnih uradov), celovitost (cenzuriranje je načelno zajemalo vsakršne tiske: ne le knjige in revije, temveč tudi letake, slikane podobe – ilustracije, celo trgovinske izveske in nagrobnike), restriktivnost (zlasti sistem podeljevanja koncesij, poudarjeno nenaklonjen periodiki v slovanskih jezikih), ekonomske ovire (časopisni davek oz. »kolkovina«, kavcije) in ostro sankcioniranje (za tisk brez *imprimaturja* ali razpečevanje prepovedanih knjig iz kategorij *erga schedam* ali *damnatur* so grozile visoke globe, zaporne kazni in odvzem tiskarske obrti).[8]

[8] Podrobneje prim. Bachleitner 2021, Cvirn 2010 in Dović 2020.

622 Bücher-Revisionsämter in den k. k. Provinzen.

K. K. Bücherrevisions-Amt zu Venedig.

Vorsteher. Herr Barthol. Gamba, ꝛc. wie Seite 621.
Reviforen. Herr Ludwig Minio. Herr Joh. Fortolo.

K. K. Bücher-Cenforen und Reviforen in der Provinz

Padua. Herr Thomas de Grandis, Abbate.
Trevifo. Herr Nicolaus Gianni, Abbate.
Udine. Herr Bernard Gente Fiſtolari.
Verona. Herr Johann Chriſtiani.
Vicenza. Herr Laurenz Doni.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Laibach.

Prov. Revifor. Herr Georg Pauſcheg, Profeſſor der theor. u. pract. Philoſophie.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Trieſt.

Prov. Revifor. Herr Leopold Stadler, Profeſſor der Nautic.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Zara.

Proviſ. Revifor. Herr Kreglianovich-Albioni.

(Das k. k. Bücher-Revisionsamt zu Innsbruck iſt noch nicht organiſirt.)

Slika 5. *Hof- und Staats-Schematismus des* Österreichischen *Kaiserthumes* za leto 1818 prikazuje tudi knjižnorevizijske urade v monarhiji. V Ljubljani tedaj kot revizorja že zasledimo Jurija Pavška. Google Books.

Najpomembnejše knjižne publikacije so morale v cenzuro na Dunaj, kjer so kot cenzorji delovali ugledni strokovnjaki, denimo slovenski jezikoslovec Jernej Kopitar,[9] medtem ko so lokalni cenzorji pregledovali manjše tiske in lokalno časopisje. Birokratski obraz cenzure v deželnih prestolnicah so najbolj očitno zastopali knjižnorevizijski uradi: v Ljubljani je bilo tak urad mogoče najti v stavbi nasproti stolnice, danes na Ciril-Metodovem trgu 9, v predmarčni dobi ga je vodil kanonik Jurij (Georg) Paušek. Toda pristojnosti revizorjev so bile v resnici omejene, skrbeli so zlasti za komunikacijo med avtorji in cenzuro (avtorji so morali na uradih oddati rokopis v dveh izvodih) ter s kontrolo tiska nadzorovali upoštevanje cenzorskih pripomb. Pomembnejšo vlogo so vsaj pri lokalni cenzuri imele deželne oblasti. Tako je v Ljubljani v okviru gubernija (v stavbi današnje

[9] V okviru raziskovalnega dela pri projektu se je odkrilo nekaj dragocenih arhivskih sledi za Kopitarjem kot cenzorjem, in sicer v Avstrijskem državnem arhivu (Österreichisches Staatsarchiv), natančneje v Splošnem upravnem arhivu (Allgemeines Verwaltungsarchiv). Njegove cenzurne zapise najdemo pod naslednjimi signaturami: AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H139, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H149, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H56, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H100 in AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 11416.

SAZU) deloval tudi referent za cenzuro, zadolžen za versko in izobraževalno področje, lokalne cenzorje pa je na njegov predlog potrjeval kolegij svetnikov. Dunajski in lokalni cenzorji so načelno delovali na podoben način: po presoji so kaj izločili ali prečrtali, revizor je vrnil en rokopis avtorju, drugega pa je zadržal za nadzor – preveriti je moral, ali se tisk ujema s tistim, kar je cenzura odobrila. Kot se lahko prepričamo v številnih poglavjih v nadaljevanju, so se v zapletene cenzorske igrice moči vpletali tudi drugi – ne le Dunaj s Sedlnitzkim in svojim cenzorji, temveč tudi deželni guvernerji, lokalna policija s svojimi ovaduškimi poročili, po potrebi pa tudi lokalni škofje. A kot kažejo konkretne analize, je bila moč odločanja vendarle skoncentrirana na Dunaju, kjer je vse niti držal v rokah Sedlnitzky.

Ob tem ne bi smeli prezreti, da je imela predmarčna cenzura dva obraza. Po eni strani je nedvomno zastopala temeljno vlogo cenzurne institucije – bila je varuh režima, monarhične in cerkvene elite, družbenega reda in javne morale. Toda po drugi strani je ob takšni represivni funkciji imela tudi spodbujevalno vlogo in je bila v razsvetljenskem duhu razumljena kot garant strokovnosti in kakovosti. Omenjena razsežnost se odraža v proaktivni dimenziji dela cenzorjev (izboljševanje tekstov, podobno posegom današnjih recenzentov ali urednikov znanstvenih besedil), pa tudi v večji popustljivosti pri ocenjevanju izvirnih znanstvenih del. S te plati se delo predmarčnih cenzorjev, ki so bili praviloma vrhunske strokovne avtoritete na svojih področjih, ne kaže povsem enoznačno, kot »umazano« delo plačancev oblasti in policijskih biričev. Tako je denimo (interni) Predpis o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev iz leta 1810 eksplicitno ločil med znanstveno in zabavno literaturo ter pri zadnji zahteval brezkompromisnost, pri prvi (zlasti v delih, ki prinašajo nova spoznanja) pa priporočal prizanesljivost (Kranjc 1996: 530–531).

Čeprav slovenske dežele nikdar niso bile zares v središču zanimanja cesarske cenzure, je cenzura vendarle opazno vplivala nanje.[10] Koliko je cenzura (točneje,

[10] Specifična teža slovenskih cenzurnih primerov v širšem kontekstu monarhije se vsaj na prvi pogled zdi skromna. V izčrpnem Bachleitnerjevem (2017) pregledu obdobja 1751–1848 ni obravnavan nobeden izmed slovenskih primerov: Kopitar kot cenzor je le omenjen, Miklošiča ne najdemo, prav tako ne Linharta, Prešerna in Čopa. Tudi v spletni bazi »Zensur Online« (https://zensur.univie.ac.at/) slovenskih primerov praktično ni. Toda po drugi strani ta odsotnost kaže, da je kompleksnost dogajanja v večjezični monarhiji resnično težko celovito zajeti.

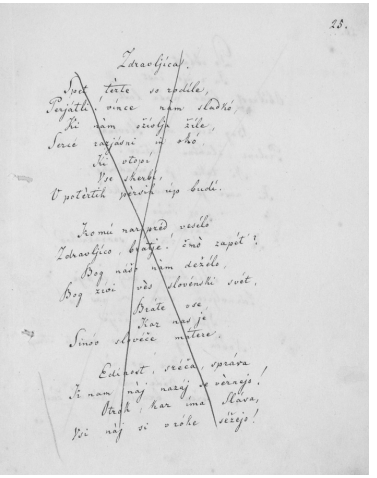
prenos cenzurne pristojnosti iz Ljubljane na Dunaj) morebiti prispevala k prezgodnjemu zatonu *Pisanic*, prve manifestacije slovenske posvetne literature, ni povsem jasno. Vsekakor je bil prvi pomembni slovenski literat, ki se je resneje soočil s cenzuro, Anton Tomaž Linhart. Najbolj očitno se je to zgodilo pri drugem zvezku *Poskusa zgodovine Kranjske*: smel ga je natisniti šele po popravkih mest, ki so bila za oblast preveč proslovanska in protiklerikalna. Delo, ki zaznamuje obrat od deželne k nacionalni paradigmi zgodovinopisja, je tako izšlo šele tri leta za prvim zvezkom (1791). Toda cenzura je v istem času zaznamovala tudi tisk in (ne)uprizoritev dveh Linhartovih dram (*Županova Micka*, *Matiček se ženi*), ki pomenita začetek slovenske posvetne dramatike (prim. poglavje Monike Deželak Trojar).

Da bi cenzura konkretno posegla v ustvarjalno delo prvega pomembnega slovenskega pesnika Valentina Vodnika, ni izpričano. A vsekakor je v letih 1795–1809 Vodnik objavil pomembna pesniška in publicistična dela, v katerih se je do neke mere prilagajal pritisku: tako je domoljubne *Pesmi za brambovce* prevedel po naročilu oblasti, medtem ko je bil pri *Lublanskih novicah* zavezan povzemanju iz predhodno cenzuriranega časopisa *Wiener Zeitung*. Posebno zgodbo predstavljata tudi njegovi »ilirski« odi, ki sta po odhodu Francozov močno zaznamovali njegovo kariero (prim. poglavje Françoisa Boucharda). Vendar pa odnos članov Zoisovega kroga do cenzure ni bil enoznačen. Baron Žiga Zois je sicer prevajal nekoč prepovedano Bürgerjevo balado »Lenora« in zbiral erotično razposajene ljudske viže, ugledni klerik Jurij Japelj pa je zasebno celo sam pisal in prevajal erotične verze – torej gradivo, ki bi le stežka dobilo *imprimatur*. Toda po drugi strani baron ni načelno zavračal razsvetljenske cenzure – dojemal jo je namreč tudi kot estetski in jezikovni korektiv, ki vzdržuje raven kakovosti knjižne produkcije (prim. poglavje Luke Vidmarja).

Ob učinkih cenzure na elitno produkcijo so bili doslej manj znani njeni posegi v rokopisno in popularno kulturo. Razsvetljenska cenzura je namreč poskušala zatreti tudi besedila baročnih avtorjev, kot sta Dionizij Luksemburški ali Martin Cochemski, ki so v slovenskem prostoru krožila zlasti v rokopisih (prim. poglavje Matije Ogrina). Čeprav je bila ta produkcija načelno daleč od oči cenzure, je vendarle znan vsaj poseg proti koroškemu bukovniku Andreju Šusterju – Drabosnjaku, ki pa je nekoliko specifičen: Drabosnjak je namreč utegnil biti za cenzuro problematičen ne le zato, ker je prevajal in razpečeval prepovedane ali nezaželene verske knjige, temveč zlasti zaradi spornih

kritičnih mest v njegovih (ilegalno) tiskanih posvetnih pesniških knjižicah *Svovenji obace* in *Latania* (prim. Dović 2022).

Najbolj znana cenzurna epizoda predmarčne dobe je vsekakor povezana z almanahom *Kranjska čbelica* (1830–1833), tedanjim osrednjim slovenskim literarnim glasilom. Njeni akterji so že ob ustanovitvi izkazali taktično zrelost (zaslomba guvernerja Schmidburga), a so imeli s cenzuro pozneje velike preglavice. Soočenja s cenzuro – zlasti konflikt z vodilnim dunajskim cenzorjem za slovanske tiske Jernejem Kopitarjem –, v katerih sta Matija Čop in France Prešeren pokazala veliko mero iznajdljivosti (spretno preigravanje cenzurnih pravil na relaciji Ljubljana-Dunaj), so bila do neke mere uspešna. Toda zlasti izčrpavajoči boj Prešerna s cenzorji po drugi strani priča, da je aparat predmarčne cenzure vse do odprave ostal mogočna ovira, ki je ustvarjalce držala na tankem ledu med *imprimatur* in *damnatur* (prim. Žigon 1926 in poglavje Marka Juvana). Dolga pot do objave neokrnjene »Zdravljice« predstavlja v tem pogledu paradigmatično ilustracijo učinkov predmarčne cenzure (prim. Gspan 1967).

Slika 6. Rokopis cenzurirane Prešernove »Zdravljice«, pripravljene za objavo v *Poezijah* 1846. Iz zbirke jo je izločil pesnik sam, potem ko je cenzor Franc Miklošič z rdečim svinčnikom zapovedal izločitev kitice »Edinost, sreča, sprava«. Narodni muzej Slovenije, Ms 11.

Da je cenzura v letih tik pred revolucijo delovala z nezmanjšano silo, ni izkusil le Prešeren, temveč tudi drugi predmarčni pisci. Med njimi sta duhovnik in pesnik Jožef Žemlja, ki s svojim epom *Sedem sinov* ni prepričal ljubljanskega

knezoškofa Antona Wolfa, ter njegov stanovski kolega, malonedeljski župnik in ljubiteljski zgodovinar Anton Krempl, ki mu je cenzura v Zagrebu in Gradcu zaradi slovanskih poudarkov preprečila objavo *Dogodivšin štajerske zemle* in izid dela zavrla za več let (o Kremplu prim. poglavje Nine Ditmajer).

Toda težava še zdaleč niso bili le dunajski ali lokalni cenzorji in revizorji. Med ključnimi posledicami predmarčne cenzure na Kranjskem je bila namreč blokada ustanavljanja periodičnih glasil. To ponazarja na primer zatrtje *Slavinje*, neuresničenega slovenskega kulturnega tednika v dvajsetih letih 19. stoletja (prim. poglavje Andrejke Žejn), pa tudi težave, ki jih je imela v začetku izhajanja Kordescheva nemška *Carniolia* (1838–1842 in 1844; prim. poglavje Andreja Pastarja). Še posebej dolgotrajen je bil boj za začetek izhajanja Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic*: od prve vloge za politični časopis leta 1838 je do ustanovitve prvega resnega časopisa v slovenščini minilo kar pet let, ob tem pa je bilo potrebno trikrat popolnoma spremeniti koncept (prim. poglavje Marijana Dovića). Vse te zgodbe pritrjujejo tezi, da je v prvi polovici 19. stoletja poleg prakse predhodnega cenzuriranja knjig v senci delovala še močnejša cenzurna sila – administrativna preprečitev izhajanja.

1848–1914: obdobje represivne pocenzure

Marčna revolucija je prinesla dolgo zaželeni prelom. Cesar Ferdinand I. je bil prisiljen razglasiti odpravo (predhodne) cenzure, osovraženi Sedlnitzky je moral zapustiti svoj urad – in hipoma se je sprožila naravnost neverjetna eksplozija osvobojenega tiska, ki je odmevala tudi pri nas (prim. poglavje Sonje Svoljšak). Toda revolucija je bila še v istem letu krvavo zadušena. Leta 1849 je bil sprejet nov tiskovni zakon: ta je resda odpravil predhodno cenzuro za tiske (ne pa tudi za gledališče), a je v jedru ostal represiven. Vlogo cenzurnih uradov sta prevzela institut državnega pravdnika (tožilca) in sodni aparat, preventivno cenzuro pa je zamenjala retroaktivna. Na mesto prepovedi je stopila zaplemba, nad avtorji, uredniki, izdajatelji, tiskarji in celo prodajalci je moreče lebdela grožnja kazenskih sankcij. Zagrožene – in nemalokrat tudi zares izrečene ter udejanjene – kazni so bile ostre: vključevale so visoke globe, zapor, izgubo mandatov in drugih privilegijev.

Slika 7. Karikatura »Zmagoslavje nad cenzuro« iz leta 1848. Na levi alegorična svoboda tiska z lučjo razsvetljenstva, na sredi spodaj karikatura, ki trga verige, na desni kolporter z dotlej prepovedanimi knjigami liberalnih avtorjev. Zgodovinski muzej mesta Dunaj.

Cenzurne zakonodaje in prakse so se tudi v obdobju 1848–1914 spreminjale, zato podoba cenzurne krajine v tem času ni enovita. Petdeseta leta je zaznamovala trša politika, ki je za časopise vnovič vpeljala režim predcenzure; uvajala so se porotna sodišča (težava za oblast je bila, da so bili porotniki milejši od tožilcev); v dinamiko medijskega sistema pa je oblast posegala s »proaktivno« politiko (ustanavljanje režimskih trobil). A kot nazorno kažejo konkretni primeri, so tudi po otoplitvi v začetku šestdesetih let (tiskovni zakon iz leta 1862) nadzor učinkovito zagotavljali utemeljen strah pred hudimi kaznimi, načelo simultane odgovornosti, ki je doseg kazenskih sankcij od avtorjev in odgovornih urednikov širilo navzdol po proizvodni in distribucijski verigi, ter negotova sodna interpretacija zakonodaje (raztegljivi »kavčuk paragrafi«). Ohlapno definiranje tega, kaj je »razžaljenje« in »kaljenje javnega miru«, je zlasti periodiko – tisto, ki se je sploh zmogla prebiti čez prag nadležno visokih kavcij – držalo na povodcu nemara še bolj učinkovito kot preventivna cenzura. Rezultat takšne pokrajine strahu se odraža tudi v veliki uniformnosti – zlasti pri političnih medijih (prim. Olechowski 2004, Cvirn 2010).

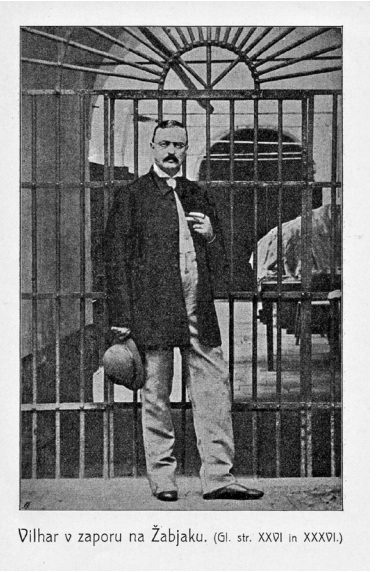
Eminentni cenzurirani žanr odtlej niso bile več knjige, temveč časopisi. Nepovratno se je spremenil tudi dominantni žanr cenzure: če je bila prej to recenzija (kot mešanica kritike in dobronamernih nasvetov in izboljšav), je

od tu naprej prevladovala sodba, spisana v strogem jeziku represivnega aparata države. Nekdanja prosvetiteljska funkcija cenzure je v novem kontekstu povsem zbledela. Obenem ne gre prezreti, da so vsebinsko težišče cenzurnih posegov vse bolj postajali nacionalizmi.[11] Prvi procesi zoper slovenske časopise in urednike so potekali na Koroškem, kjer si je zavedni narodnjak Andrej Einspieler z zagovorom enakopravnosti slovenščine v *Stimmen aus Innerösterreich* (1861–1863) nakopal tiskovno pravdo: znašel se je za rešetkami, sodišče ga je udarilo po žepu, ostal je brez poslanskega mandata in je moral časopis ukiniti. Podobna usoda je nekaj let pozneje doletela njegov novi časopis *Slovenec* (1865–1867) (prim. poglavje Teodorja Domeja). Sočasno s koroškim procesom se je odvijala prva večja ljubljanska cenzurna afera. Sprožil jo je časopis *Naprej* (1863), ki ga je izdajal Miroslav Vilhar, njegov urednik in glavni pisec pa je bil pisatelj Fran Levstik. Pod taktirko razgretega urednika se je *Naprej* zapletel v dolgotrajni tiskovni pravdi: prva je bila povezana z radikalno zahtevo po novih, na jeziku utemeljenih mejah med deželami, druga z zahtevo po rabi slovenščine v uradnem dopisovanju. Levstik se je kazni izognil, Vilhar pa se je znašel v zaporu na Žabjaku – a svojo kazen je uspel unovčiti kot mučeništvo za narodno stvar in je pozneje izdal pesniško zbirko, v kateri je racionaliziral bolečo zaporniško izkušnjo (prim. poglavje Tanje Žigon).

Tiskovne pravde v Ljubljani so se v prihodnjih letih nadaljevale. Tudi za naslednjega gosta v žabjaškem zaporu je poskrbel Fran Levstik: zaradi članka »Unsere Deutsch-Liberalen«, objavljenega junija 1868 v nemško pisanem *Triglavu*, je pet tednov za rešetkami preživel urednik Peter Grasselli. Le nekaj mesecev zatem je Levstik z bojevitim člankom v *Slovenskem narodu* v sodno dvorano spravil še urednika Antona Tomšiča, ki se je izognil zaporu, ne pa tudi visoki globi. Zaradi retroaktivne cenzure, udejanjene prek sodnega aparata, so se za zapahi znašli številni uredniki – poleg že omenjenih Einspielerja, Vilharja in Grassellija tudi Alešovec in Beg – kazni pa so grozile še mnogim drugim. Med najbolj preganjanimi pisatelji je bil Jakob Alešovec, ki se je kot urednik satiričnega *Brenclja* v sedemdesetih letih 19. nenehno zapletal v tiskovne konflikte in zaplembe, na represijo pa se je odzival z veliko mero humorja (prim. poglavje Damirja Globočnika). Rdeča nit tiskovnih pravd je v tem času večinoma ostajal nacionalizem, toda represija nad časopisi, ki je tako motila Josipa Jurčiča (Anon

[11] Poseben, a izredno poveden primer iz tega časa predstavlja Kozlerjev zemljevid – seveda je včasih kartografski prikaz še bolj nevaren kot besedilo (prim. poglavje Ivana Kordiša).

1879), se je v obdobju Avstro-Ogrske postopoma razširila tudi na socialistični tisk in socialistično gibanje nasploh (prim. poglavje Andraža Ježa).

Slika 8. Ena izmed dveh ohranjenih fotografij Miroslava Vilharja v zaporu na Žabjaku 1864 (na fotografiji Ferdinanda Bognarja). Josip Tominšek, *Spomenica Miroslavu Vilharju*, 1906.

Literarna cenzura je bila po letu 1848 manj prisotna, saj predcenzure knjig ni bilo več. Kot primer neformalne ali »mehke« cenzure je mogoče obravnavati afero ob Trdinovih »Bajkah in povestih o Gorjancih«, ki so močno razburjale kranjske Nemce in duhovščino ter doživele celo dvakratno obravnavo v dunajskem parlamentu (1887 in 1889). Nemški poslanci so s pomočjo Trdinovih spisov tam dokazovali, da so Nemci na Kranjskem predmet sovraštva, medtem ko so doma »huronski napadi« napeljali Levca k odstopu od urejanja *Ljubljanskega zvona* (Dović 2020: 273–275). O cenzuri v strogem smislu je še težje govoriti v zvezi s konfliktom med Simonom Gregorčičem in Antonom Mahničem, v zvezi z razvpitim požigom Cankarjeve *Erotike* (1899) ali v zvezi s soglasno kritiško obsodbo zbirke črtic Zofke Kveder *Misterij žene* (1900): vseh teh sporov ni mogoče označiti za pravo cenzuro, saj za njimi ni stal represivni aparat. Povsem drugačen je primer romana *Gospodin Franjo* (1913), ki ga je Fran Maselj pod psevdonimom Podlimbarski objavil pri Slovenski matici. Ko se je začela druga

svetovna vojna, je avtor zaradi odkritega simpatiziranja z južnimi Slovani postal sumljiv: naklado so oblasti leta 1914 zaplenile, Slovensko matico razpustile, Maslja pa konfinirale. Bosanski moto »Istinu reci pa uteci!« z začetka romana se je torej uresničil le deloma: če je Podlimbarskemu v romanu uspelo izreči resnico o represivnem imperiju, mu pred njim naposled ni uspelo pobegniti.[12]

Posebej občutljivo področje za oblast je predstavljala gledališka cenzura. Kljub odpravi predhodne cenzure knjig je v gledališču vse do razpada monarhije delovala učinkovita pred- in medcenzura, ki je temeljila na zastareli Bachovi »gledišči postavi« (*Theaterordnung*) iz leta 1850. Cenzurne postopke v Ljubljani je vodil policijski oddelek pri predsedstvu deželne vlade, ki je odločbe izdajal (tudi) na podlagi zunanjih strokovnih recenzij. Cenzura je krojila spored tako pri domači produkciji kot pri tujih dramah (prim. Ugrinović 2001, Perenič 2021 ter poglavji Katje Mihurko Poniž in Toneta Smoleja). Eno izmed osrednjih težišč cenzorskih posegov v dramske predloge je bila nedvomno (spolna) morala, pogosto pa tudi politika.[13] Moč ljubljanske gledališke cenzure je izkusil denimo Ivan Cankar, ki ni mogel uprizoriti *Hlapcev*, enega temeljnih besedil slovenske dramatike (prim. poglavje Jerneja Habjana).[14]

Leta 1914 je z vstopom Avstro-Ogrske v véliko vojno nastopilo novo, neslavno poglavje, v katerem je državna cenzura, metaforično rečeno, vnovič prešla iz defenzive v ofenzivo in skušala obnoviti totalni nadzor nad knjigami, časopisi in celo korespondenco (prim. poglavje Petre Svoljšak). Cenzuro in represijo oblasti so v tem času izkusili številni slovenski pisatelji, med njimi Fran Maselj, Vladimir Levstik, Ivan Cankar in mnogi drugi – ne nazadnje pa tudi tisti, ki so žrtvovali svoja življenja v blatnih jarkih umazane vojne, s katero se je naposled sklenila večstoletna dominacija habsburške hiše nad slovenskim prostorom.

[12] Vseh omenjenih primerov seveda v tej monografiji nismo mogli obdelati, lahko pa smo jih vključili v razstavo »Slovenci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne« (25. maj–25. november 2023) v Narodni in univerzitetni knjižnici, ob kateri je izšel tudi obsežen katalog (Dović 2023).

[13] Cenzura je več desetletij zapirala pot na oder sloviti zgodovinski drami *Tugomer*, na oder pa zaradi graške cenzure ni smela niti manj znana igra Franceta Remca *Samo, prvi slovenski kralj*, knjižno natisnjena leta 1867.

[14] Arhiv Republike Slovenije in Slovenski gledališki inštitut hranita korpus gradiv, ki dokumentirajo prakso gledališke cenzure na Kranjskem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. V okviru projekta smo pripravili digitalni repozitorij, ki močno olajša dostop do tega dragocenega vira (Mihurko Poniž 2022).

***

Če bi izbirali reprezentativne (vizualne) podobe trkov med cenzuro in slovenskimi literati v dolgem devetnajstem stoletju, bi za predmarčni čas lahko izbrali prvo stran »Zdravljice« iz cenzurnega rokopisa *Poezij* Franceta Prešerna, pesnika, ki se je odkrito spustil v boj tako z lokalnimi kot dunajskimi cenzorji. Represivno cenzuro v drugi polovici stoletja pa nemara najbolje odslikava fotografija Miroslava Vilharja, pisatelja in urednika, ki je leta 1864 prebil šest tednov v zaporu na ljubljanskem Žabjaku in tam uprizoril nepozabno fotografiranje za rešetkami. A če sta emblematični podobi dve, so prelomne osebnosti tega dolgega obdobja vsaj štiri – in nikakor ni naključje, da so to ravno vodilni slovenski literati. Prvi med njimi je Linhart, ki konec 18. stoletja ne more na oder z *Matičkom*, cenzorji pa mu prečrtavajo *Versuch*; drugi Prešeren, utelešenje (literarne) konfrontacije s predmarčno cenzuro; tretji Levstik, pisatelj, ki s svojimi nacionalističnimi novinarskimi besedili urednike (med njimi Vilharja) serijsko pošilja na sodišče in v zapor; in četrti Cankar, ki v začetku 20. stoletja resda dočaka novo izdajo požgane *Erotike*, a ne ugleda uprizoritve *Hlapcev*, pač pa pobliže spozna notranjost zaporniške celice. Te štiri velike zgodbe, ki uokvirjajo pripoved o cenzuri v dolgem 19. stoletju, zaokroži pisana paleta manjših, a ne nujno manj zgovornih: v tem času praktično ni pomembnega slovenskega literata, ki ne bi na ta ali oni način trčil ob cenzuro.

Iz celote vseh teh zgodb seveda izhaja neizbežno spoznanje, na katero ne bi smeli pozabiti: *slovensko literaturo je pomembno pisala cenzura*. Pisala je literaturo v najširšem pomenu besede; ne le umetniško, temveč tudi publicistično in znanstveno. Pisala jo je neposredno: ko je črtala izraze, odlomke, poglavja ali prepovedala celotna dela. Pisala jo je posredno: ko je avtorje globila, tožila, sodila in zapirala, ko je plenila in uničevala izdaje, a tudi tedaj, ko ni dovolila novih periodičnih glasil in od založnikov zahtevala visoke kavcije. In ne nazadnje, pisala jo je v obliki *samocenzure*: od avtorjev je terjala previdnost in samozaščito, jih usmerjala k »eskapističnim« strategijam (fantazija, mitologija, eksotika, subjektivna intimnost) in hkrati spodbujala prevejanost, dvoumje in lisjaško inventivnost pri ubesedovanju (kritičnih) sporočil. Tudi slovensko umetniško literaturo, ki se je odločilno oblikovala ravno v dolgem 19. stoletju – od Linhartovih dram in Prešernovega *Krsta* do Cankarjevih *Podob iz sanj* – je mogoče ustrezno razumeti le, če v polnosti upoštevamo okoliščine, v katerih je nastajala.

Literatura

Amann, Klaus, Hubert Lengauer in Karl Wagner (ur.), 2017: *Literarisches Leben in Österreich 1848–1890*. Dunaj: Böhlau.

Anon, 1879: Svoboda in nesvoboda tiska. *Slovenski narod* 12, št. 19., 24. 1., str. 1–2.

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Osterreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Bachleitner, Norbert, 2021: From Paternalism to Authoritarianism: Censorship in the Habsburg Monarchy (1751–1848). *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 54–88.

Bunn, Matthew, 2015: Reimagining Repression: New Censorship Theory and After. *History and Theory* 54, št. 1, str. 25–44.

Clemens, Gabriele B. (ur.), 2013: *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Ostfildern: Jan Thorbecke.

Cvirn, Janez, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes.* Ljubljana: Nova revija. Str. 13–44.

Darnton, Robert, 2014: *Censors at Work: How States Shaped Literature*. London: The British Library.

Dović, Marijan (ur.), 2008: Literatura in cenzura, resnica in strah. *Primerjalna književnost* 31, posebna številka, str. 1–7.

Dović, Marijan, in Luka Vidmar (ur.), 2021: *Habsburg Censorship and Literature in the Slovenian Lands. Slavica TerGestina* 26, št. 1.

Dović, Marijan (ur.), 2023: *Slovenci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne / Slovenians and Imperial Censorship from Joseph II to the First World War*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, ZRC SAZU.

Eisendle, Reinhard, 2020: *Der einsame Zensor: zur staatlichen Kontrolle des Theaters unter Maria Theresia und Joseph II.* Dunaj: Hollitzer Wissenschaftsverlag.

Fournier, August, 1877: *Gerhard van Swieten als Censor. Nach archivalischen Quellen.* Dunaj: Gerolds Sohn.

Freshwater, Helen, 2004: Towards a Redefinition of Censorship. V: Beate Müller (ur.): *Censorship & Cultural Regulation in the Modern Age*. Leiden: Brill. Str. 217–237.

Gspan, Alfonz, 1967: Spremna beseda. V: *Faksimile cenzurno-revizijskega rokopisa Prešernovih poezij iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani.* Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. III–XXI.

Judson, Pieter M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

Kidrič, France, 1938: *Prešeren 1800–1838: življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.

Kranjc, Janez, 1996: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. V: Jože Toporišič (ur.): *Kopitarjev zbornik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 523–534.

Marx, Julius, 1959: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.

Mihurko Poniž, Katja (ur.), 2022: *Gledališka cenzura in uprizoritve Dramatičnega društva v Ljubljani (1873–1914): digitalni repozitorij*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. https://sidih.github.io/cenzura/ (dostop 16. 2. 2023).

Olechowski, Thomas, 2004: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Dunaj: Manzsche Verlahs- und Universitätsbuchhandlung.

Perenič, Urška, 2021: Literary Censorship and the Dramatic Society in Ljubljana (1891–1904). *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 296–322.

Prijatelj, Ivan, 1907: Doneski k slovenski literarni in kulturni zgodovini. V: Luka Pintar (ur.): *Zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 1–27.

Režek, Mateja (ur.), 2010: *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija.

Slodnjak, Anton, 1949: Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe. I. Slavinja in Prešeren. *Slavistična revija* 2, št. 1–2, str. 1–29.

Ugrinović, Ana, 2001: *Cenzura in prepoved gledališča*. Ljubljana: AGRFT (diplomska naloga).

Vidmar, Luka (ur.), 2020: *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC.

Vidmar, Luka, in Sonja Svoljšak, 2018: *In vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Wiesner, Adolph, 1847: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformazion bis auf die Gegenwart*. Stuttgart: Adolph Krabbe.

Wögerbauer, Michael, Petr Píša, Petr Šámal in Pavel Janáček (ur.), 2015: *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní* české *kultuře 1749–2014*. 2 zv. Praga: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

Žigon, Avgust, 1926: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 4, 6–8, str. 154–159, 215–221, 251–254, 281–286.

I. 1789–1848: Cenzura od francoske do marčne revolucije

https://doi.org/10.3986/9789610507468_02; CC BY-NC-ND 4.0

Linhartovo soočanje s cenzuro na dramskem in zgodovinopisnem področju

Monika Deželak Trojar

Začetki sekularizirane cenzure v Habsburški monarhiji in njen razvoj do začetka 19. stoletja

Cenzura je v pristojnost državnih institucij začela prehajati v obdobju razsvetljenih absolutističnih vladarjev. V Habsburški (oziroma Avstrijski) monarhiji se je cenzura sekularizirala sredi 18. stoletja, v dobi vladavine cesarice Marije Terezije, ko je bila leta 1751 ustanovljena Komisija za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Kommission*). Število njenih članov je tekom let nihalo, v različnih obdobjih je štela od pet do trinajst članov. Najprej jo je do leta 1772 vodil Gerard van Swieten, deset let pozneje pa je njeno vodenje prevzel njegov sin Gottfried van Swieten (Bachleitner 2017: 49–50, 65). Za obema se je v Narodni knjižnici na Dunaju ohranilo precej rokopisnih dokumentov, ki pričajo o njuni vestnosti v tej vlogi. V povezavi z Gerardom je še posebej zanimiv debel rokopisni kodeks (*Supplementum librorum prohibitorum*, »Dodatek o prepovedanih knjigah«), urejen po abecednem redu, v katerem je zbiral podatke o tuji literaturi, ki jo je očitno skrbno prebiral in označeval, kaj se sme in česa se ne sme brati.[1] Sin Gottfried je med drugim obsežnim gradivom zapustil tri debele rokopisne kodekse aktov dvorne komisije *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censurae librorum a. 1783–1791* (»Spisi dvorne komisije za vodenje študijskih zadev in zadev, povezanih s cenzuro knjig, 1783–1791«).[2] Ohranila pa so se tudi njegova predavanja, povezana z izvajanjem cenzure: *Vorträge des Präsidenten bey der Studien- und Censurs-Hofkommission* (»Predavanja predsednika pri študijski in cenzurni dvorni komisiji«, 1790).[3]

[1] ÖNB, Cod. 11934.
[2] ÖNB, Cod. 9717, Cod. 9718 in Cod. 9719.
[3] ÖNB, Cod. Ser. n. 9718.

Kmalu zatem, ko je konec leta 1780 cesar Jožef II. zavladal samostojno, se je odločil omiliti cenzuro, saj je upal, da bo tiskana beseda pomagala pri vsesplošnem razvoju cesarstva. Najprej je 8. februarja 1781 za vrhovnega vodjo knjižne cenzurne komisije imenoval grofa Johanna Choteka in mu dal podrobna navodila za pripravo novega zakona. Permisivni cenzurni red (*Grund-Regeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher Censur*), ki je povzročil hiter porast časopisov, novih knjig pa tudi raznovrstnih, zlasti satiričnih brošur, je uradno izšel 11. junija 1781 (Bachleitner 2017: 61, 65, 427–430; Pastar 2015: 42–43; Pastar 2020: 154). Ker omilitev cenzure ni prinesla želenega uspeha in ker so se razmere po francoski revoluciji precej spremenile, je Jožef II. leta 1789 cenzuro ponovno zaostril. Vpeljal je plačevanje kavcij ob vlogi za cenzuro in uvedel časopisni davek, t. i. kolkovino (*Zeitugsstempel*) (Bachleitner 2017: 72; Pastar 2020: 163). Še več cenzurnih zaostritev sta prinesli vladavini njegovega brata Leopolda II. in nečaka Franca II. Leta 1792 je cenzuro prevzel knjižnorevizijski urad (*Bücher-Revision Amt*), ki je deloval znotraj Dvornega urada (*Hofstelle*) in nadzoroval izvajanje cenzure v deželnih uradih (Dović 2020: 245). Na stopnjevanje strogosti cenzure so vplivale zlasti spremenjene politične razmere: leta 1792 je Francija napovedala vojno Avstriji in Prusiji, leto pozneje je sledilo obglavljenje francoskega kralja Ludvika XVI. in njegove žene Marije Antoniette, ki je bila sestra Jožefa II. in Leopolda II. Sodu je izbila dno jakobinska zarota, ki se je podaljšala v t. i. jakobinsko diktaturo (Pastar 2015: 44). Avstrija se je februarja 1795 na te dogodke odzvala s sprejetjem splošne uredbe o cenzuri (*General-Zensur-Verordnung*), ki je v polnosti odpravila cenzurni dekret Jožefa II. iz leta 1781 in določila formalni potek cenzure (Bachleitner 2017: 94). Od takrat dalje je bilo potrebno v cenzuro oddati kar dva primerka rokopisa, ki sta bila nato poslana dvema različnima cenzorjema. Če sta se njuni oceni preveč razlikovali, je moral delo pregledati še tretji cenzor. Ko je bil leta 1801 ustanovljen Dvorni policijsko-cenzurni urad (*Polizei- und Zensurhofstelle*), je cenzura prešla v njegovo domeno in postala še strožja in učinkovitejša. V njegovem imenu je cenzuro še vedno izvajal centralni knjižnorevizijski urad na Dunaju, ki so mu bili podrejeni uradi v posameznih deželah. Število dunajskih cenzorjev je med leti 1792 in 1803 nihalo med osem in deset, leta 1804 se je povečalo na trinajst. Pozneje (zlasti po letu 1826) so glavnino cenzorskega dela opravili t. i. pomožni cenzorji (birokrati, ki so bili redno zaposleni na cenzurnem uradu), število t. i. pravih cenzorjev pa se je zmanjševalo (Bachleitner 2017: 96–98). Takšna ureditev se je v avstrijskem prostoru, s krajšo liberalizacijo v letih 1810–1812 (*Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das*

Benehmen der Censoren, »Predpis o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev«), ki je sledila Napoleonovi zasedbi Dunaja,[4] obdržala vse do revolucije leta 1848 (Bachleitner 2017: 106–107, 474–477).

Izvajanje cenzure v osrednjeslovenskem prostoru (Kranjska in Ljubljana) v drugi polovici 18. stoletja

Izvajanje cenzure na obrobju Habsburške monarhije je bilo v drugi polovici 18. stoletja tesno povezano s centralnim cenzurnim sistemom. Vzporedno s spreminjanjem upravnih ter uradniških struktur je prehajalo od enega urada k drugemu in bilo v pristojnosti različnih služb. Do večjih upravnih reform je v monarhiji prišlo po končani sedemletni vojni (1756–1763). Praktične posledice za osrednji slovenski prostor so bile, da se je znotraj graškega gubernija obnovila nekdanja Notranja Avstrija. Nekdanje notranjeavstrijske dežele (z izjemo Trsta) so dobile deželna glavarstva, ki so bila sedež deželnih, upravnih in sodnih organov. Načeloval jim je deželni glavar, ki je bil hkrati državni uslužbenec in predstavnik stanov. Pod politični oddelek deželnega glavarstva (»publico–politico«) so poleg mnogih drugih področij spadali tudi šolstvo, cenzura in prodaja knjig. V času Jožefa II., ko se je v skladu z njegovimi prizadevanji za centralizirano in enotno urejeno državo število deželnih oblastev začelo zmanjševati, je bilo leta 1783 Deželno glavarstvo za Kranjsko ukinjeno (Holz 2005: 415). Deželna uprava se je prenesla na Notranjeavstrijski generalni gubernij v Gradcu (ustanovljen 1782), ki je postal med- oziroma naddeželno oblastvo, pristojno tako za upravo Štajerske kot Kranjske in Koroške (Vodopivec 2005: 442). Tako kot velik del drugih reform Jožefa II. se tudi ta ureditev po njegovi smrti ni obdržala. Za časa njegovega naslednika Leopolda II. so leta 1791 na Kranjskem znova uvedli deželne oblasti. Z dvorno resolucijo z dne 27. 1. 1791 je bil za deželnega glavarja za Kranjsko

[4] Avstrijska cenzura je bila med francosko zasedbo odpravljena. Ko pa je Napoleon ponovno uvedel cenzuro v Franciji, so želeli biti Avstrijci liberalnejši od njega, zato so cenzuro omilili. Predpisa niso javno objavili, bil je le neke vrste interni akt, ki je pristojne usmerjal pri izvajanju cenzure v navedenem »vmesnem obdobju«. Cenzurni predpis iz leta 1810 ni nikoli zamenjal cenzurnega dekreta iz leta 1795, ampak ga je le nekoliko razširil. Po Napoleonovem vojaškem porazu 1812 so bile sledi za cenzurnim aktom iz septembra 1810 v celoti zabrisane (Pastar 2015: 44–45).

imenovan grof Janez (Jakob) Gaisruck, s 15. 11. 1791 pa je v Ljubljani tudi uradno ponovno začelo delovati Deželno glavarstvo za Kranjsko. Njemu podrejeni organi so bila okrožna glavarstva (kresije), pristojna za izvajanje uprave na srednji stopnji, ki so delovala v Ljubljani, Novem mestu in Postojni (Klasinc Škofljanec 2007: 2–3). Istega leta je v okviru gubernija, namestništva in deželne vlade začelo delovati Deželno predsedstvo za Kranjsko, tj. urad deželnega predsednika. V tem uradu so reševali nekatere upravne zadeve, nadzirali in poročali o političnih gibanjih, manifestacijah, zborovanjih, o političnih ter kulturnih prireditvah in nadzorovali volitve v deželni ter državni zbor. V delokrog tega urada je spadala tudi cenzura nad časopisno in založniško dejavnostjo.[5] Deželno predsedstvo je urejalo tudi policijske zadeve za Kranjsko, prava policijska direkcija pa je v Ljubljani začela delovati 1. januarja 1793. Bila je pod neposredno pristojnostjo deželnega predsednika in policijskega dvornega oblastva na Dunaju, kar je v praksi pomenilo, da je deželni predsednik pošiljal poročila o policijskih in varnostnih zadevah policijskemu ministrstvu na Dunaj. Ko je leta 1801 cenzura na Dunaju prešla v policijsko domeno, se je podoben prenos zgodil tudi na deželnih ravneh. V Ljubljani je cenzura pod okrilje policijske direkcije prešla 18. septembra 1801. Nad njo so bdeli knjižnorevizijski uradi kot samostojni uradi za cenzuro v glavnih mestih dežel (Klasinc Škofljanec 2000: 2).

Poskus orisa Linhartove vloge v cenzurnem aparatu

Anton Tomaž Linhart je bil od leta 1783 pa vse do svoje smrti tesno vpet v ljubljanski uradniški aparat, v katerem je prevzemal raznolike naloge. Sodeč po njegovih izjavah v ohranjenih pismih Martinu Kuraltu lahko sklepamo, da si je za svoj profesionalni cilj zadal dosego čim višjega in čim boljše plačanega uradniškega mesta v ljubljanski upravni strukturi.[6] Vzporedno s tem (in

[5] Prim. Virtualna arhivska čitalnica: SI AS 16 Deželno predsedstvo za Kranjsko, 1791–1918.

[6] Npr. Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 10. novembra 1783 (če ni navedeno drugače, so v prispevku vsi citati iz Linhartovih pisem navedeni po Gspanovem prevodu iz nemščine ali francoščine): »Razloček je samo ta, da tam nisem imel ničesar pričakovati, tu pa lahko pričakujem, da pridem naravnost na gubernij« (Linhart 1950: 422); Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 8. decembra 1786: »Mesec dni je tega, kar sem okrožni komisar v Ljubljani in nadziram nemško šolstvo, imam 600 gld

že pred tem) se je ukvarjal z literaturo (zlasti s pesništvom ter dramatiko) in zgodovinopisjem. Od začetnega ustvarjanja v nemščini je ob spodbudi Žige Zoisa prešel na pisanje v slovenščini ter tako postal eden izmed vodilnih predstavnikov slovenskega narodnega preporoda (Vidmar 2010: 24–25, 143–145; Štih 2005: 293). Kot državni uradnik in dramatik ter zgodovinar v isti osebi je Linhart v kontekstu cenzure še posebej zanimiv, saj se je pobliže srečal z obema poloma cenzure. Prvi stik s cenzuro in z njo povezane strahove je na svoji koži občutil že ob izdaji dramskega prvenca v nemščini, ko je leta 1780 v Augsburgu izšla njegova nemška tragedija *Miss Jenny Love*. Na začetku uradniške kariere ga nato najdemo v vlogi cenzurnega subjekta, pozneje pa predvsem v vlogi cenzurnega objekta (Dović 2020: 247). Nekatere podrobnosti o cenzuriranju Linhartovih del namigujejo na to, da bi lahko bili ti dve vlogi nekoliko tesneje povezani, kot se zdi na prvi pogled, oziroma da bi mu izkušnje, ki jih je pridobil kot cenzurni subjekt, v kombinaciji s širokim krogom osebnih poznanstev lahko morda vsaj malenkost olajšale katero izmed tegob osebnega spopadanja s cenzurnimi mlini.

V povezavi z raziskavo Linhartovega mesta v cenzurnem sistemu se je potrebno vsaj na kratko dotakniti njegovega postopnega kariernega vzpona v službah državne uprave in »botrov«, ki so z drobnimi, a praktičnimi in premišljenimi (tudi finančnimi) spodbudami olajšali razcvet njegovih nespornih talentov. Po odhodu iz cistercijanskega samostana v Stični je za dve leti odšel na Dunaj (1778–1780), kjer je poslušal predavanja o finančnih, policijskih in trgovskih vedah pri Josephu von Sonnenfelsu, vodilnem dunajskem gledališkem teoretiku, ki je odigral odločilno vlogo pri razsvetljenski reformi gledališča (Gspan 1950: 492; Dović 2020: 253).[7] Poleti 1780 se je Linhart vrnil v Ljubljano. Njegov zaščitnik in podpornik je bil v tem obdobju zlasti grof Janez Nepomuk Edling. Po začetnem razočaranju je Linhart sredi leta 1781 dobil službo pri škofu Herbersteinu. Postopoma so se začeli poglabljati tudi

letne plače in 150 gld potnine in – kar tudi ni napak – nikakih velikih genijev nimam pred seboj ali ob svoji strani, ki bi ovirali moje napredovanje« (Linhart 1950: 436).

[7] Joseph von Sonnenfels je leta 1768 napisal *Briefe über die wienerische Schaubühne* (1768) in s tem sprožil plaz gledaliških in cenzorskih ukrepov. Leta 1770 je postal dvorni cenzor. To službo je uradno vršil le eno leto, a je tudi potem, ko je ta služba prešla na Karla Hägelina, ostal tesno vpet v dunajski cenzurni sistem in bil vse življenje siva eminenca gledališke politike (prim. Ugrinović 2001: 52).

njegovi stiki z Žigo Zoisom in njegovim krogom.[8] Ko so se Linhartove poti s škofom razšle, je oktobra 1783 dobil službo protokolista v kresijskem uradu za Gorenjsko s sedežem v Ljubljani. Konec leta 1786 je postal šolski nadzornik v gorenjskem okrožju in odigral pomembno vlogo pri ustanavljanju liceja in študijske knjižnice. Njegova uradniška kariera se je začela strmo vzpenjati na začetku leta 1791, ko je poleg vseh drugih obveznosti za nekaj časa prevzel vodenje tajništva deželnih stanov. Konec istega leta ga je novi deželni glavar grof Janez Gaisruck predlagal za gubernijskega tajnika. To službo je nastopil na začetku leta 1792 (Koblar 2013).[9]

S cenzuro v izvedbenem smislu se je Linhart najbolj pobliže srečal na začetku svoje uradniške kariere, ko je kot kresijski protokolist bil tudi knjižno-cenzurni revident. En izvod v cenzuro vloženega rokopisa je moral poslati na Dunaj, drugega pa hraniti pri sebi. Pozneje je moral preveriti, ali so bili cenzurni popravki v tisku upoštevani ali ne (Gspan 1950: 551; Dović 2020: 247). O tegobah tega dela svojih službenih obveznosti je večkrat potožil v pismih Martinu Kuraltu. Zapisal je, da se je kot knjižni revident znašel v nezavidljivem položaju, ker ni imel prostih rok, ampak je moral izvajati ukaze nadrejenih,[10] ki pa porajajoče slovenske literarne ustvarjalnosti niso sprejemali z odprtostjo in naklonjenostjo: »Naša peščica književnosti je na tleh. Odrejeno je, da tu v Ljubljani ne smemo tiskati nič, česar ne bi predložili dunajski cenzuri. Pravim:

[8] To potrjuje Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 5. aprila 1781: »Gospod baron Zois, ki mi izkazuje čast s svojim prijateljstvom[.]« (Linhart 1950: 417) Njegovo tesnejše sodelovanje s Zoisom se je začelo s prevajanjem italijanskih arij v slovenščino, Zoisu pa je pomagal tudi pri snovanju slavistične knjižnice (Koblar 2013; Vidmar 2010: 19). Na Zoisovo pobudo je postopoma prešel k pisanju v slovenščini (Štih 2005: 292–293; Vidmar 2010: 24–25). 26. maja 1784 je v pismu Kuraltu zapisal: »zelo prijetna mi je bila vest o lepem jutru, ki ga napovedujete naši slovanski književnosti« (Linhart 1950: 424–425; prim. Gspan 1950: 544).

[9] Najstarejši doslej znani dokument z navedbo Linharta v vlogi gubernijskega tajnika je okrožnica z dne 14. marca 1792 (OeStA, HHStA, AT-OeStAHHStA SB Auersperg VII-A-13-19-320).

[10] Npr. Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 26. maja 1784: »Kumerdejeva slovnica se poraja. Jaz (NB kot knjižni revident samo trpeča žival, ki se mora le pokoriti ukazom visoke cenzure) jo imam v varstvu, dokler nas ne odveže naprošeni in pričakovani spregled dolžnosti, da moramo poslati dvojni izvod tega dela na Dunaj« (Linhart 1950: 425).

nič; izvzeti so le gledališki lepaki in podobno« (Linhart 1950: 426).[11] Tako rekoč sočasno z omembami vloge cenzurnega subjekta najdemo v Linhartovih pismih tudi navedbe, ki odstirajo njegov strah pred cenzuro njegovih lastnih besedil. Čeprav se nam ni ohranilo veliko arhivskih sledi, ki bi nam odstrle globino Linhartovih izkušenj v vlogi cenzurnega objekta, lahko z veliko gotovostjo rečemo, da se je teh tekom let nabralo veliko več in da so bile zanj veliko bolj mučne.

Linhartovo soočanje s cenzuro na dramskem področju

Miss Jenny Love (1780)

Linhart se je s cenzuro prvikrat srečal ob izdaji tragedije oziroma žaloigre *Miss Jenny Love* (Poniž 2007: 3–4). Njegov dramski prvenec v nemščini je nastal jeseni 1779, v sklepnem delu njegovega skoraj dveletnega bivanja na Dunaju (Gspan 1950: 492). Po prijaznem posredovanju prijatelja in pokrovitelja grofa Janeza Nepomuka Edlinga je drama izšla v Augsburgu. Za Linharta je bila možnost tiska v tem mestu več kot odlična. Augsburg je bil namreč od 13. stoletja pa vse do začetka leta 1806 t. i. cesarsko mesto (»Reichsstadt«), ki je uživalo posebno svobodo in imelo polne carinske, davčne in sodne pravice. Poleg tega je bil leta 1548, ko je cesar Karel V. izdal t. i. augsburški interim, v mestu uveden paritetni sistem oblasti in uprave, ki je prinesel enake pravice in enakovredno porazdelitev uradov med katoličani ter protestanti.[12] V praksi je to pomenilo, da je bilo mesto izredno tolerantno, zato ne presenečena, da so se ravno tukaj pogosto tiskale razne prepovedane knjige.

Da je Linhartovi odločitvi za tisk tragedije v Augsburgu lahko botroval strah pred cenzuro, lahko sklepamo po njegovem pripisu k pismu Martinu Kuraltu z dne 1. januarja 1780, kjer je zapisal: »Veselilo me bo, poslati Vam žalno igro, ki sem jo zložil in ki je bila pravkar dotiskana v Augsburgu. Črna

[11] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 28. junija 1784.

[12] K umiritvi strasti med katoličani in protestanti je leta 1555 še dodatno pripomogel augsburški verski mir, paritetni sistem oblasti pa se je v Augsburgu ohranil tudi po koncu tridesetletne vojne in vestfalskem miru leta 1648 (Kießling: Reichsstadt).

je à la Shakespeare; bojim se pa, da bo imela čast, da jo bodo prepovedali izven cesarstva.« (Linhart 1950: 410)[13] Linhartovo izražanje je na tem mestu nekoliko nenavadno in dvoumno. Zdi se, da je z besedno zvezo »izven cesarstva« (»hors d'el Empire«) želel poudariti ironični pomen svojih besed (Gspan 1950: 528). Najbrž je hotel namigniti, da bo tragedija prepovedana izven »nemškega« dela Svetega rimskega cesarstva (oziroma izven Bavarske, katere geografski del je bilo mesto Augsburg), torej v Avstrijski monarhiji. Kljub očitnemu namigovanju na stroge avstrijske cenzurne ukrepe in na možne težave ob uvozu knjige na avstrijsko ozemlje, pa se je Gspanu zdelo verjetneje, da so na izbiro kraja izdaje drame v večji meri vplivale zveze z založnikom, ki jih je Linhartu pomagal vzpostaviti grof Edling, kot pa strah pred cenzuro (Gspan 1950: 492–493).

Čeprav je Linhart Kuraltu tiskani izvod obljubil že 1. januarja 1780 in obljubo ponovil februarja, je pri tiskanju prišlo do nepričakovanega zapleta, zato je drama izšla šele okrog velike noči (Linhart 1950: 410–412; prim. Gspan 1950: 492). Natisnil jo je augsburški tiskar Conrad Heinrich Stage. Njegova založba je v drugi polovici 18. stoletja (poleg založbe Klett) veljala za najpomembnejšo nemško protestantsko založbo. Dejstvo, da je Stage sprejel Linhartov prvenec, pomeni, da je bilo njegovo delo primerljivo s tedanjo dramsko produkcijo in da je v njem prepoznal obetavnega dramatika (Mihurko Poniž 2012: 4–5). Kljub tako spodbudni založniški popotnici in Edlingovemu »botrstvu« pa ta Linhartova tragedija ob objavi ni zbudila veliko zanimanja in ni bila deležna spodbudnih ocen. Ne glede na to jo lahko (opirajoč se zlasti na dejstvo, da je njen avtor desetletje pozneje postal osrednji slovenski dramatik), skupaj z Devovim libretom *Belin*, ki je nastal tako rekoč sočasno (leta 1780), uvrstimo med začetke slovenske posvetne dramatike (Vidmar 2005: 148).

Linhart je svoje avtorstvo na naslovnici drame izdal le z začetnicami svojega imena in priimka: »von A. Th. L.« (Linhart 1780). Tudi pod posvetilo grofu Edlingu se ni podpisal s polnim imenom (»von A. L.«). Dramo *Miss Jenny Love* je z Linhartom prvi povezal Marko Pohlin v *Biblioteki Kranjske*, v *Literaturi Slovencev* pa jo je omenil tudi Matija Čop. Pozneje je nekaj časa veljala za izgubljeno. Ponovno jo je odkril France Kidrič, ki jo je našel v dunajski Dvorni knjižnici (današnji Avstrijski narodni knjižnici). Literarna zvrst in snov, za

[13] »J'aurai le plaisir, de Vous envoyer, une pieçe tragique, que j'ai composé, et dont l'impression vient d'etre achevée à *Ausbourg*. Elle est noire, à la *Schakespear* (sic!); et je crains, qu'elle aurà l'honneur, d'etre defendüe hors d'el Empire« (Linhart 1950: 268).

kateri se je Linhart odločil, in njegova izbira nemščine razkrivajo njegove velike literarne ambicije (Vidmar 2005: 147–148). Čeprav njegova pisma Martinu Kuraltu dajejo lažen vtis, da se je pri snovanju drame zgledoval predvsem pri Shakespearju,[14] je njegov vpliv nanjo verjetno le posreden, opazen je predvsem v izbiri prizorišča in načinu prikaza skrajnih človeških značajev, razpoloženj in odzivov (Linhart 1950: 492–493; Vidmar 2005: 149; Kos 2007: 454–455). Nanj sta najverjetneje najmočneje vplivala dva dramatika: Gotthold Ephraim Lessing (drami *Emilia Galotti* in *Miss Sara Simpson*) in Friedrich Maximilian Klinger (drami *Die Zwillinge* in *Sturm und Drang*). V drami je mogoče zaznati preplet raznolikih tem in motivov, ki so značilni za vmesno obdobje med razsvetljenstvom in predromantiko (Vidmar 2005: 162–163; Kos 2007: 456–458). Zaznavni so tudi vplivi baroka, kar pa, glede na to, da se je kot jezuitski učenec od blizu srečal z jezuitskim gledališčem, nikakor ne preseneča (Kos 2007: 455). Dramo bi lahko označili tako za razsvetljensko meščansko tragedijo kot tudi za predromantično viharniško dramo (Kos 2007: 456–457).

Miß Jenny Love

Ein

Trauerspiel

in fünf Aufzügen

von

A. Th. L.

Augsburg,

Bey Conrad Heinrich Stage. 1780.

Slika 1. Naslovnica drame *Miss Jenny Love*, 1780. NUK.

[14] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 1. januarja 1780: »Črna je à la Shakespeare« (Linhart 1950: 410).

Linhart je bil sprva na svojo dramo zelo ponosen.[15] Bil je vesel pozitivne ocene v italijanskem govornem prostoru, za katero je bil zaslužen prav prijatelj Martin Kuralt (Gspan 1950: 494).[16] Pozneje se je njegovo navdušenje nad njo nekoliko ohladilo. Morda je v jezi celo sežgal nekaj njenih izvodov, kot je to storil z *Blumen aus Krain*. Ker pa je bila drama natisnjena v tujini in po monarhiji razširjena le v varnem in omejenem obsegu, pa požig ni mogel biti tako drastičen kot v primeru njegove nemške pesniške zbirke (Gspan 1950: 494, 496).

Za poznavanje ozadja nastanka drame *Miss Jenny Love* so odločilnega pomena zlasti Linhartova pisma prijatelju Martinu Kuraltu, saj pomagajo rekonstruirati časovnico nastanka in tiska drame. Še pomembnejša pa so z vidika raziskave Linhartovih izkušenj s cenzuro. Čeprav je Gspan menil, da so pri Linhartovi odločitvi za tiskanje v Augsburgu prevladale Edlingove zveze z založnikom in da je bilo izogibanje cenzuri drugotnega pomena (Gspan 1950: 492–493), pa Linhartove izjave cenzure nikakor ne podcenjujejo.[17] Ko besedo zapiše in z njo namiguje na vse njene zlovešče podrobnosti, pri tem uporabi celo veliko začetnico. V njegovem pismu Kuraltu z dne 24. februarja 1780 beremo: »Moja igra je dotiskana, pravite? Mogoče – toda jaz ne vem nič o tem. To pa, o čemer Vas lahko z veseljem zagotovim, je, da mi je gospod Stage, tiskar mojega dela, pisal z zadnjo pošto, da mi ga namerava poslati okrog velike noči po zanesljivi poti, tako da bo varno pred nevšečnostmi *Cenzure*.« (Linhart 1950: 412) Sodeč po zapisanem se zdi, da se najmanj zmotimo, če sklenemo, da je bil Augsburg za Linharta najprikladnejši iz več razlogov. Ker mu je »boter« Edling že pripravil teren, se mu kot mlademu »anonimnežu« ni bilo potrebno ukvarjati z zamudnim iskanjem založnika, izognil pa se je tudi mučnemu ukvarjanju s težavnimi cenzurnimi postopki in je tako svoj dragoceni čas na Dunaju lahko porabil za iskanje kariernih priložnosti zase.[18] Verjetno je ocenil,

[15] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 24. februarja 1780: »Ne bodite hudi, lahko ste brez skrbi, da ga boste za gotovo dobili, toda s tem pogojem, da mi poveste svoje mnenje, zato da bom mogel po tem presoditi vrednost svojega dela.« (Linhart 1950: 412)

[16] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 1. novembra 1780: »Bodite tako prijazni, gospod, in zahvalite se v mojem imenu tistemu mlademu Florentincu, ki je bil tako prizanesljiv. Čudim se, da me ne omalovažujejo v tisti deželi, ki je bila zmerom domovina vsega lepega in ki nikdar ni hotela videti nikakih lepot onstran Alp. Morda doživimo dan, ki bo združil nemški okus z italijanskim.« (Linhart 1950: 414)

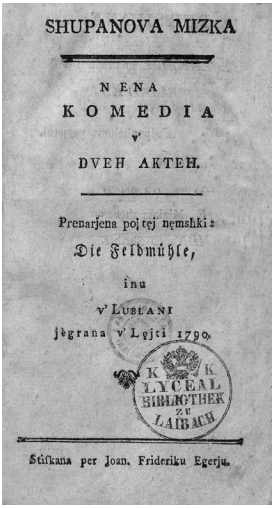
[17] Prim. Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 1. januarja 1780 (Linhart 1950: 410).

[18] Linhart je v pismu Martinu Kuraltu z dne 1. novembra 1780 omenil dobro uradniško službo na Dunaju, do katere je najverjetneje prišel februarja 1780 in jo nato opravljal

da bi bila cenzura pred tiskom zanj trši oreh in da bo avstrijski cenzuri, kljub temu da je lahko upravičeno računal na težave ob vnosu večjega števila knjig na ozemlje avstrijskega cesarstva, lažje kljubovati, ko bo knjiga že natisnjena. V izogib cenzuri sta s tiskarjem izvode drame v javnost pošiljala po varnih in zanesljivih poteh. Zdi se, da sta bila pri tem uspešna, saj v Linhartovih pismih ne zasledimo izjav, ki bi nakazovale na bližnja srečanja s cenzuro.

Županova Micka (1789/1790)

Linhartovi najpomembnejši dramski besedili, veseloigri *Županova Micka* in *Matiček se ženi*, sta morali že med nastajanjem računati s tem, da se bosta morali spopasti z dvostopenjsko cenzuro: potrebovali sta tako dovoljenje za tisk kot tudi še težje dostopno dovoljenje za uprizoritev. V primerjavi z *Miss Jenny Love* so bile zanju otežujoče poostrene politične razmere, ki jih je povzročila francoska revolucija, poleg tega pa še njuna vsebina, ki je vsebovala več prevratniških idej kot njegov prvenec. Na žalost se doslej ni našel še noben arhivski zapis v zvezi s cenzurnima postopkoma obeh dram (Dović 2020: 249–250).

SHUPANOVA MIZKA

NENA

KOMEDIA

V

DVEH AKTEH.

Prenarjena poleg nemshki:

Die Feldmühle,

inu

V LUBLANI

igrana v Lejti 1790.

K. K. LYCEAL BIBLIOTHEK ZU LAIBACH

Stiſkana per Joan. Frideriku Egerju.

Slika 2. Naslovnica Linhartove prve veseloigre *Županova Micka*, 1789/1790. NUK.

vse do avgusta istega leta oziroma do vrnitve v Ljubljano (Linhart 1950: 414; prim. Gspan 1950: 532).

Linhartova prva slovenska veseloigra *Županova Micka* predstavlja temeljni kamen slovenskega posvetnega gledališča. Sodeč po oglasu ljubljanskega knjigarnarja Korna je v tisku izšla že pred 19. decembrom 1789. Podatek na naslovnici, ki pravi, da je bila v Ljubljani uprizorjena leta 1790, je le delno pravilen. Vemo namreč, da so jo v stanovskem gledališču prvikrat igrali že 28. decembra 1789, ponovno pa so jo uprizorili kmalu po novem letu 1790. Na naslovnici lahko preberemo tudi, da je veseloigra prirejena po nemško pisani *Die Feldmühle* (1777) in da jo je natisnil ljubljanski tiskar Janez Friderik Eger. Avtorja priredbe veseloigre na naslovnici iščemo zaman (Linhart 1790a; Gspan 1950: 468).[19]

Prva zelo pozitivna ocena *Županove Micke* je sledila že dan po predstavi. Objavljena je bila na naslovni strani *Laibacher Zeitung*, dne 29. 12. 1789. Na pomembnost uprizoritve opozarja tudi dejstvo, da je recenzija dobila najodličnejše – prvo – mesto med novicami prejšnjega dne. V njej je bilo poudarjeno, da tudi slovenski (»kranjski«) jezik – enako kot ruski, češki in poljski, premore vse potrebne lastnosti (gibčnost, prožnost, moč in blagoglasnost) za vstop na dramski oder. Iz besed veje narodni ponos in prepričanje, da predstava pomeni pomemben mejnik v slovenski literaturi: »[T]udi ves narod je ponosen na vas in vas bo ovekovečil v letopisih literature ter bo dejal: ‚Ti so bili, ki so položili temelj za izpolnitev svojega materinega jezika in ga napravili uporabnega tudi za *soccus*.'« (Gspan 1950: 468–469). Avtor recenzije bi lahko bil Linhartov zaščitnik baron Žiga Zois, morebiti pa jo je napisal celo Linhart sam.

Sodeč po vsem zapisanem se Linhartovi *Županovi Micki* s cenzurnimi mlini ni bilo potrebno boriti. Ker pa se doslej ni našel noben dokument o poteku cenzurnega postopka, je naše sklepanje o njem zgolj hipotetično. Alfonz Gspan je predvideval, da *Županova Micka* enako kot predtem njena predloga, veseloigra Josepha Richterja, *Die Feldmühle* (natisnjena in uprizorjena na Dunaju leta 1777), težav z dunajsko cenzuro ni imela. Sklepal je, da jo je Linhart oddal v pregled cenzurni komisiji pod vodstvom Franza Karla von Hägelina[20] septembra 1789 in že oktobra dobil tako dovoljenje za tisk kot uprizoritev (Gspan 1950: 461–462). Veseloigro *Županova Micka* je Linhart v pismu Karlu Gottlobu Antonu z dne 26. januarja 1790 označil za tvegan poskus:

[19] Prim. Šrimpf 2012. Avtor prispevka poudari, da Linhart ni tajil, da je *Županovo Micko* »prenaredil« po nemški predlogi, in razmišlja o tem, kako jo pravilno prevodoslovno opredeliti.

[20] Karl Hägelin je v gledaliških cenzurnih zadevah nasledil Josepha von Sonnenfelsa. To službo je opravljal od leta 1770 pa vse do 1804 (Bachleitner 2017: 240).

> Tvegal sem poskus, sestaviti kranjsko veseloigro z imenom Županova Micka, *Marie, die Tochter des Supans*, in jo dal uprizoriti v tukajšnjem stanovskem gledališču. To je bil prvi poskus, odkar stanujejo Slovani na Kranjskem. Z veseljem sem videl, kako zelo se ti Slovani, ki jih že stoletja germanizirajo, še zmerom čutijo Slovane, s kakšnim entuziazmom visijo na svojem jeziku, na lastnih šegah, na svoji izvirnosti. (Gspan 1966: 152)

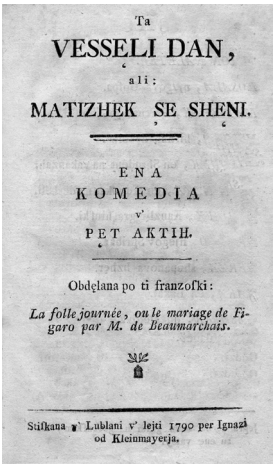
Ta veseli dan ali Matiček se ženi (1790)

Oktobra 1790 se je Linhart v pismu Karlu Gottlobu Antonu pohvalil, da si je upal tvegati še en gledališki poskus v slovenščini: »Medtem sem tvegal drugi poskus za slovansko gledališče in poslovenil *Le Mariage de Figaro par Mr. Beaumarchais*. Laskam si, da sem dokazal, kako zelo je naš jezik melodičen in kako zelo je dovzeten za najfinejšo komiko.« (Gspan 1966: 153) Svojo drugo, daljšo in tudi vsebinsko bolj dodelano veseloigro *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* je začel pisati kmalu po uspešni uprizoritvi *Županove Micke*. Zaradi razvpite predloge, Beaumarchaisove igre *La Folle Journée, ou le Mariage de Figaro*, ki je kar šest let čakala na dovoljenje za uprizoritev (napisana 1778, uprizorjena 1784), je lahko Linhart na zaplete s cenzuro računal že v fazi snovanja. Čeprav se je trudil omiliti družbenokritične osti svoje francoske predloge (Gspan 1950: 480), se jim kljub priredbi oziroma »ponašitvi« ni želel odpovedati v celoti.[21]

Ker se nam tudi za to dramo dokumenti cenzurne komisije niso ohranili, lahko le ugibamo, da se je v vlogi cenzorja ponovno znašel Franz Karl von Hägelin. Niti v slovenščino »zakodirana« in v tedanjo slovensko stvarnost »preoblečena« Linhartova priredba se očitno ni mogla skriti cenzorjevemu budnemu očesu. Čeprav ni znal slovensko, je bilo zanj povsem dovolj že to, da se je na naslovnici pojavilo Beaumarchaisovo ime in prepovedani naslov (Linhart 1790b). Konservativni gledališki cenzor je pod vplivom razburjenja nad nemškim prevodom zloglasnega izvirnika, ki je seglo vse do cesarja Jožefa II. in v leto 1785, uprizoritev *Matička* prepovedal, tisk pa odobril (Gspan 1950: 476; Smolej 2005: 192; Dović 2020: 250–252). Podobna usoda je verjetno v avstrijskem cesarstvu doletela tudi vse druge prevode in predelave istega dela. V duhu tega predvidevanja je Linhartovo omembo uprizoritve nemške različice Beaumarchaisove drame v Ljubljani, ki jo je navrgel med vrsticami *Matička*, najverjetneje potrebno razumeti kot pesniško izmišljotino (Gspan 1950:

[21] Prim. Gspan 1967: 268–284, kjer je avtor primerjal fabulo in »program« Beaumarchaisove Figarove in Linhartove Matičkove ženitve.

477). Povsem nemogoče pa to vendarle ne bi bilo, saj vemo, da se je cenzor Hägelin pritoževal, da nadzor nad dramskimi uprizoritvami ni popoln in da se občasno katera od na Dunaju prepovedanih dram pojavi na katerem od odrov na obrobju monarhije (Dović 2020: 253–254).

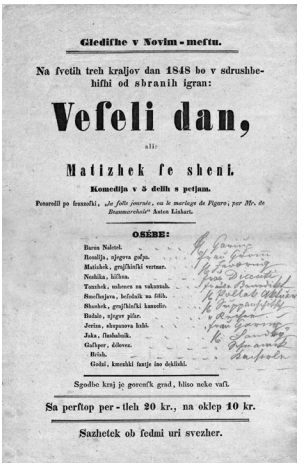

Ta
VESSELI DAN,
ali:
MATIZHEK SE SHENI.
ENA
KOMEDIA
v'
PET AKTIH.
Obdęlana po ti franzoſki:
La folle journée, ou le mariage de Figaro par M. de Beaumarchais.
Stiſkana v' Lublani v' lejti 1790 per Ignazi od Kleinmayerja.

Slika 3. Naslovnica Linhartove veseloigre *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, 1790. NUK.

Po Gspanovem predvidevanju je veseloigra šla v tisk v drugi polovici leta 1790. Natisnil jo je Ignac Kleinmayer (Gspan 1950: 474). Ime avtorja slovenske priredbe je enako kot pri *Županovi Micki* na naslovnici izpuščeno (Linhart 1790b). Linhart je upal tudi na postavitev drame na oder. Zdi se zelo verjetno, da so se dejansko aktivno lotili priprav za uprizoritev: temu v prid govori ohranjena scenska glasba, ki jo je napisal Janez Krstnik Novak (Gspan 1967: 268).[22] Skladateljev glasbeni zapis priča, da je dobro poznal Mozartovo glasbo in da je imel pri skladanju pred očmi instrumentalne možnosti, ki jih je nudilo tedanje ljubljansko okolje (Cvetko 1955: 686). Kljub vsem prizadevanjem pa *Matiček* na oder ni smel. Čeprav sta Janez Bleiweis in Leopold Kordeš trdila, da so ga v Ljubljani igrali večkrat (1790 in 1792), pa to najverjetneje ne drži (Gspan 1950: 481; Ugrinović 2001: 54). Prvič je bil uprizorjen šele 6. in 9. januarja leta 1848 v Novem mestu.[23] Verjetno ni naključje, da je po skoraj šestdesetletnem

[22] NUK, M tre Novak, J. K. Figaro.
[23] NUK, Ms 1387.

»zorenju« *Matičkovi* novomeški premieri kmalu sledilo več ponovitev, ki so bile sprva tiha uvertura, potem pa vse bolj zgovoren odmev marčne revolucije. V tem duhu je bila zastavljena tudi krstna predstava *Matička* v Ljubljani, dne 24. januarja 1849, ki je poudarila in nadgradila nekatere Linhartove družbenokritične osti (Gspan 1950: 482).

Gledishe v Novim-mestu.

Na ſvetih treh kraljov dan 1848 bo v sdrushbehishi od sbranih igran:

Veſeli dan,

ali:

Matizhek ſe sheni.

Komedija v 5 deilih s petjam.

Posrolil po franoſki, „*Le fols journée, ou le mariage de Figaro, par Mr. de Beaumarchais*" Anton Linhart.

OSÉBE:

Baron Naletel.
Rosalija, njegova gospa.
Matizhek, grajſhki vertnar.
Nonika, kuhara.
Tomshek, sabozen za vakanzah.
Roſaljica, Jedinki na ſtih.
Shonshek, grajſhki kancelin.
Bolnik, njegov pilar.
Jerica, sheperova hshi.
Jaka, ſhabelnik.
Gaſper, dohovez.
Brish.
Gosti, kmetſki fantje ino dekliſhi.

Sgodba kraj je gorenſk grad, blizo neke vaſi.

Sa perſtop per-tleh 20 kr., na oklep 10 kr.

Sazhetek ob ſedmi uri svezher.

Slika 4. Plakat za krstno uprizoritev Linhartovega *Matička* 6. januarja 1848 v Novem mestu. NUK, Ms 1387.

Linhartovo soočanje s cenzuro na zgodovinopisnem področju

Prvi zvezek *Poskusa zgodovine Kranjske* (1788)

Prvi zvezek zgodovinopisnega dela *Verſuch einer Geſchichte von Krain und der übrigen ſüdlichen Slaven Oeſterreichs* je Linhart začel snovati leta 1784. Najverjetneje je imel takrat pripravljen že vsaj zelo natančen osnutek dela, ki je postalo eno temeljnih del slovenskega preporoda (Koblar 2013). Že na samem začetku je mislil tudi na pridobivanje dovoljenja za natis (Gspan 1950: 551). Za reševanje »sitnosti s cenzuro« je prosil Martina Kuralta.[24] Kaj točno je imel

[24] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 26. maja 1784: »Prvi del moje *Zgodovine* postane kmalu resna stvar. Morda bom poslal rokopis Vam, če boste dotlej še na

s tem v mislih, ne vemo. Glede na to, da je iskal tudi možnosti, kako zaobiti vsaj katero izmed cenzurnih zahtev – izogniti se je namreč želel obvezi, da predloži v cenzuro dva izvoda rokopisa[25] – pa bi morda lahko imel v mislih še kaj več kot le prošnjo, da bi Kuralt namesto njega odnesel rokopis v cenzurni urad. Iz poznejše korespondence s Kuraltom je razvidno, da je še celi dve naslednji leti intenzivno delal na tem spisu. V veliko oporo pri pisanju mu je bilo delo Karla Gottloba Antona z naslovom *Erſte Linien eines Verſuches über der Alten Slawen Urſprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntniſſe* (»Prve linije eseja o poreklu, navadah, običajih, mnenjih in znanju starih Slovanov«, Leipzig 1783–1789).[26] V pismu 18. februarja 1785 je zapisal: »*Moja zgodovina.* […] Tudi ta nastaja. Bolje bo, če pridem z njo prepozno na svetlo kakor prezgodaj. Svet ne bo nič izgubil, čeprav nikoli ne izide. Če pa se mi prezgodaj izmuzne iz rok, nimam več možnosti, da jo izboljšam.« (Linhart 1950: 432) Prvi zvezek *Verſuch einer Geſchichte von Krain* je posvetil grofu Franzu Antonu Khevenhüllerju, guvernerju notranjeavstrijskih dežel, in kranjskim deželnim stanovom (Linhart 1788). Predgovor spisa je datiran s 1. majem 1786 (Linhart 1981: 11), rokopis pa je cenzura v branje prejela 24. maja 1786. Pregledal ga je Constantin Franz von Kauz, ki je bil od leta 1781 zadolžen za cenzuro pravnih in zgodovinopisnih del (Bachleitner 2017: 65). Ne vemo, ali je ohranjeni rokopis (Ms 345, 1. zv.) eden od dveh cenzurnih rokopisov ali pa je morda Linhartu uspelo doseči, da je v cenzurno branje oddal le enega (Gspan 1967: 238). Cenzor ni imel nobenih pripomb, zato je Linhart zanj dobil »admittitur«,[27] kljub temu pa se je tiskanje precej zavleklo. Najverjetneje je šlo delo v tisk v drugi polovici leta 1786,[28]

Dunaju, in Vas prosil za prijaznost, da boste namesto mene vzeli nase sitnosti s cenzuro.« (Linhart 1950: 425)

[25] Prim. Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 18. februarja 1785: »Povejte mi, kakšen mož je Swieten. Ali bi mu smel pisati kar naravnost, če bi ga npr. prosil, naj mi spregleda, da mi ne bi bilo treba vložiti rokopisa v dvojniku?« (Linhart 1950: 432)

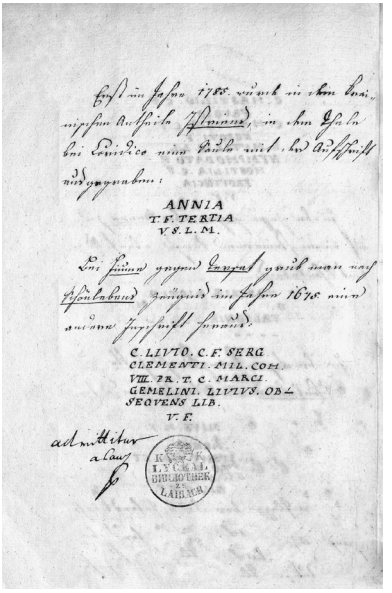
[26] Prim. Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 18. avgusta 1784 (Linhart 1950: 428; prim. Gspan 1950: 554).

[27] Prim. NUK, Ms 345, 1. zv., str. 474.

[28] V *Laibacher Zeitung* je bil že 17. avgusta 1786 objavljen oglas, s katerim je Linhart opozoril javnost, da bo v kratkem izšel prvi del zgodovinopisnega dela o deželi Kranjski in njenih prebivalcih (Gspan 1950: 562–563). Ob koncu leta, dne 8. decembra 1786, pa je Linhart v pismu Kuraltu napisal, da se njegova zgodovina že tiska (Linhart 1950: 436).

marca 1787 je bilo natisnjenih 20 pol besedila.[29] Čeprav se je tisk že septembra 1787 bližal koncu,[30] je bilo delo pri tiskarju Egerju (»mit Egerſchen Schriften«) v Ljubljani v celoti natisnjeno šele leta 1788.[31]

Sliki 5 in 6. Naslovnica 1. zvezka Linhartovega natisnjenega *Poskusa zgodovine Kranjske*, 1788, in izsek zadnje strani rokopisa 1. zvezka *Poskusa* z zaznamkom »admittitur« in podpisom cenzorja Kauza (»a Cauz«). NUK, Ms 345, 1. zv., str. 474.

[29] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 13. marca 1787: »Dvajset pol moje zgodovine so že natisnili[.]« (Linhart 1950: 438)

[30] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 27. septembra 1787: »Prvi del moje zgodovine bo v nekaj tednih dotiskan.« (Linhart 1950: 440)

[31] Če sodimo po Linhartovem pismu Kuraltu z dne 4. junija 1788, je prvi zvezek *Poskusa* izšel najpozneje maja 1788 (Linhart 1950: 441).

Drugi zvezek *Poskusa zgodovine Kranjske* (1791)

Če sodimo po Linhartovih pričevanjih v pismih lužiškosrbskemu preroditelju Karlu Gottlobu Antonu, mu je cenzura drugega zvezka *Verſuch einer Geſchichte von Krain und den übrigen Ländern der ſüdlichen Slaven Oeſterreichs* povzročila precej več preglavic. V pismih se nakazuje skoraj dveletno zorenje besedila za tisk. Linhart je 26. marca 1789 zapisal, da bo šlo njegovo delo kmalu v tisk.[32] Slabo leto pozneje, 26. januarja 1790, je potožil, da je delo že skoraj končano, a da ga muči še nekaj odprtih vprašanj.[33] 6. oktobra istega leta je zapisal, da izid dela otežujeta pomanjkanje papirja in cenzurni pritisk: »Mislil sem, da vam bom mogel hkrati s tem pismom poslati drugi zvezek svoje *Zgodovine Kranjske*. Toda deloma cenzurni pritisk, deloma pomanjkanje papirja sta doslej ovirala izid.« (Gspan 1966: 153) Ta novica nekoliko preseneča, saj lahko iz ohranjenega cenzurnega izvoda razberemo, da ga je cenzura v branje prejela šele 31. januarja 1791, svojo odločitev, »omissis deletis imprimatur«, pa je sprejela 7. februarja 1791.[34] Predpostavljam, da je Linhart na tem mestu s »cenzurnim pritiskom« namigoval na strah pred cenzuro, ki se je najverjetneje kazal v obliki samocenzure in izredno previdne ubeseditve tistih tem, ki bi lahko bile v očeh cenzorja sporne. Njegovo pismo Karlu Gottlobu z dne 8. marca 1791 kaže, da so se njegovi strahovi uresničili in da je v njegov rokopis posegla cenzura. Največ popravkov naj bi utrpeli poglavji »Verstvo« in »Hierarhija«: »Slednjič sem dobil svoj rokopis iz cenzure. Poglavji *Verstvo* in *Hierarhija* sta to pot obupno trpeli, in sicer tako, da se čutim prisiljenega vložiti priziv na dvoru. V naših državah žal ne more iti drugače, dokler imajo farji proste roke.« (Gspan 1966: 154) Linharta je takšna odločitev zelo ujezila, zato se je sklenil pritožiti na dvor. Ne vemo, ali je to namero uresničil ali ne. Vemo pa, da je bilo delo konec leta 1791 ali morda na začetku leta 1792 uspešno natisnjeno.[35]

[32] Linhartovo pismo Karlu Gottlobu Antonu z dne 26. marca 1789 (vsi citati iz Linhartovih pisem Karlu Gottlobu Antonu so navedeni po Gspanovem prevodu iz nemščine): »V drugem delu, ki pojde kmalu v tisk, bom nadrobneje razložil svoje mnenje o splošnih in posebnih imenih Slovanov[.]« (Gspan 1966: 137)

[33] Linhartovo pismo Karlu Gottlobu Antonu z dne 26. januarja 1790: »Rokopis drugega dela moje zgodovine leži že končan pred mano. Toda v določenih točkah si še sam nisem na čistem.« (Gspan 1966: 152)

[34] NUK, Ms 345, 2. zv., str. 1r, str. 285.

[35] Linhartovo pismo Karlu Gottlobu Antonu z dne 9. julija 1792: »Iz Leipziga dostavljeni Vam paket, ki je bil v njem drugi del *Geschichte von Krain* in prvi del prevoda *Stare zaveze*, je bil res moj.« (Gspan 1966: 155)

Natančen pregled popravkov v drugem zvezku *Poskusa zgodovine Kranjske* je pokazal, da je iz prečrtanih mest domala nemogoče ugotoviti, ali jih je črtal cenzor ali Linhart sam. Do podobne ugotovitve je v svoji raziskavi koncepcije slovenske zgodovine prišel že Fran Zwitter (Zwitter 1939: 364). Kot najzanesljivejša pot do ugotovitve, katera črtanja so posledica Linhartovega »svobodnega« popravljanja in katera bi lahko bila posledica cenzorjevega branja, se je pokazala primerjava črtanj in popravkov v prvem in drugem zvezku rokopisne različice *Poskusa*. Izkazalo se je, da gre v večini primerov najverjetneje za Linhartove lastnoročne popravke.[36] V drugem zvezku v primerjavi s prvim izstopata le dva načina prečrtavanja besedila (dolge poševne črte in debelejše vodoravne črte),[37] ki pa sta v manjšini. Največ tovrstnih črtanj je v predgovoru,[38] ki ga je Linhart datiral kar trikrat: s 15. majem 1790, s 14. decembrom 1790 in nazadnje s 15. novembrom 1791 (Gspan 1967: 243–244; Štih 2005: 294).[39] Čeprav zunanja oblika teh črtanj namiguje na moč in neomajno zahtevo, pa se ne da z gotovostjo trditi, da gre v resnici za roko cenzorja. Ker gre za mesta, ki so pred tiskom doživela največ sprememb, je zelo verjetno, da je preureditev in spremembo teh delov besedila zahteval cenzor, dejansko prečrtal pa bi jih lahko tudi Linhart sam.[40]

Naslednja stopnja iskanja možnih sledi cenzure je bila primerjava v rokopisu prečrtanih in popravljenih mest z ujemajočimi se mesti v tiskani različici. Tudi ta je pokazala, da je bil največ črtanj, popravkov, dopolnitev in preoblikovanj

[36] Tako v prvem (ki ne vsebuje nobenih cenzorskih popravkov) kot v drugem zvezku se namreč pojavljajo enaki tipi popravljanja besedila (z večkrat ostro ukrivljeno ali lomljeno črto, z vijugasto črto, z enojno ali dvojno vodoravno črto), pri čemer sta najpogostejši daljša ostro ukrivljena ali lomljena in daljša vijugasta črta.

[37] Npr.: NUK, Ms 345, 2. zv., str. 3v–4r, 59–60, 62, 74, 259–260.

[38] Prim. NUK, Ms 345, 2. zv., str. 3v–4r.

[39] Prim. NUK, Ms 348.

[40] Možno bi bilo tudi, da je mesta, ki jih je treba za tisk popraviti, cenzor Linhartu sporočil v posebnem dopisu, za katerim pa se je pozneje izgubila vsaka sled. Če je Linhart oddal v cenzuro dva izvoda rokopisa, bi bila lahko cenzurna črtanja tudi v drugem, danes neohranjenem izvodu. Možno bi bilo tudi (a je manj verjetno), da je Linhart ta mesta črtal in popravil že pred oddajo rokopisa v cenzurno branje.

deležen predgovor,[41] poleg njega pa še nekaj drugih posameznih mest.[42] Kot primer popravka navajam odlomek iz rokopisne in tiskane različice besedila predgovora. Iz njiju je razvidno, kako zelo je moral Linhart omiliti in preoblikovati svojo izjavo in upanje za boljšo (politično) prihodnost Slovanov, ki je tlelo iz nje, in se raje osredotočiti na terminološki problem uporabe pojma Ilirija ter tako svoj avstroslavizem izraziti le posredno:

> Velika ideja, vredna filozofa na prestolu, pridržana Leopoldu II., ki je v prvem letu svoje modre vlade pretehtal vrednost svojih narodov. Zborovanje ilirskega naroda v Temešvaru in na novo ustanovljena ilirska dvorna pisarna na Dunaju bosta ostali značilni epohi v slovanski zgodovini. V tem pogledu bi morala imeti celotna zgodovina notranjeavstrijskih Slovanov odločno tudi pomen pripravljalnega dela za tistega učenjaka, ki jo bo nekoč podal. (Gspan 1967: 246 – prevedeno po Ms 345, 2. zv., str. 3r–3v)

> Zdi se, da prinaša Ilirski dvorni urad na Dunaju ogrskim Slovanom, katerim je pravzaprav namenjen, znamenito dobo. Pri tej priložnosti mi ne bo nihče zameril, če izrazim kot zgodovinar Slovanov željo, da bi vsaj znanstveniki ne uvajali imena, ki je v slovanski literaturi tako brez pomena, odkar je kritika osvetlila njena nejasna področja. S tem mislim na ilirsko narodnost, ilirski jezik, Ilirski dvorni urad. Ilirija ne obstaja več[.] (Gspan 1981: 171 – prevedeno po Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., konec 2. in začetek 3. nepaginirane strani »Predgovora«)

[41] Prim. NUK, Ms 345, 2. zv., str. 3r–4r in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., »Vorrede« (»Predgovor«), 2. in 3. str. (nepag.). Besedila, ki ga najdemo od zadnjih vrstic besedila na 3. strani tiskanega »Predgovora« pa do konca prvega odstavka na 5. strani, v rokopisu ni. V njem na str. 4r, in sicer na koncu popravljenega levega stolpca besedila, najdemo le znak za manjkajoče besedilo. List z besedilom, ki bi ga bilo potrebno vstaviti na tem mestu, pa se v drugem zvezku rokopisa Ms 345 ni ohranil. Prav tako v rokopisni različici, z izjemo zahvale Karlu Gottlobu Antonu, Francu Antonu Breckerfeldu ter Blažu Kumerdeju (prečrtano besedilo v desnem stolpcu na str. 4r v Ms 345), ne najdemo besedila, s katerim se zaključi natisnjeni »Predgovor«. Očitno je bilo besedilo, ki ga najdemo od drugega odstavka 10. str. do konca 11. str. nepaginiranega natisnjenega »Predgovora« dodano tik pred tiskom. V rokopisu Ms 345 niti ni nakazano, da bi bilo potrebno na konec »Predgovora« še kar koli dodati. Na tem mestu se je Linhart najprej zahvalil za pomoč Karlu Gottlobu Antonu, Francu Antonu Breckerfeldu in Blažu Kumerdeju (že omenjeno prečrtano besedilo na str. 4r v Ms 345), nato pa pojasnil težave pri izbiri črk za zapis nekaterih slovanskih glasov in poudaril slovanski izvor imena kranjskega glavnega mesta.

[42] Prim. NUK, Ms 345, 2. zv., str. 59–60, 74, 146, 259–260.

Na drugih popravljenih mestih drastičnih opustitev in sprememb besedila ne zaznamo: največkrat gre za manjše vsebinske (in tudi jezikovne) popravke, ki so bili v tisku večinoma upoštevani.[43] Na neujemanja med rokopisnim in natisnjenim besedilom naletimo tudi na neprečrtanih mestih (Zwitter 1939: 364).[44] Najbolj pa begajo tista mesta, ki so bila v rokopisu prečrtana in popravljena, v tisku pa so potem natisnjena v drugačni obliki.[45] V vseh primerih gre zelo verjetno za mesta, ki bi se cenzorju lahko zdela problematična.[46] Pomenljivo pri njih je, da so bili nekateri predlagani rokopisni popravki upoštevani le deloma ali pa sploh niso bili upoštevani, nekateri deli besedila pa so bili natisnjeni v svoji spornejši različici. Ta ugotovitev povečuje verjetnost, da se je Linhart pritožil zoper zanj sporne cenzurne odločitve in tako dosegel nekatere kompromisne rešitve (Gspan 1967: 244).

Zato razmišljanja ne moremo nadaljevati, ne da bi si zastavili vprašanje, zakaj je Linhart pri končni redakciji dela pri vsebinsko spornejših delih besedila na nekaterih mestih sledil predlaganim popravkom,[47] spet na drugih pa jih je delno ali skoraj v celoti zaobšel.[48] Ne moremo se izogniti niti dilemi, ali drugi zvezek rokopisa Ms 345 predstavlja tako cenzurni kot tiskarski izvod ali ne. Če je odgovor pritrdilen, se nam takoj porodi novo vprašanje: kakšna je

[43] Prim. npr.: NUK, Ms 345, 2. zv., str. 30 in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., str. 35; NUK, Ms 345, 2. zv., str. 71 in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, str. 85.

[44] Na tovrstna neujemanja sem naletela po naključju, v ospredju raziskave pa so sicer bila v rokopisu popravljena mesta in njihova primerjava z natisnjeno različico. Večplastnost doslej odkritih neujemanj med rokopisnim in natisnjenim besedilom kliče k primerjavi celotnega besedila. Tako bi dobili globlji uvid v to, kateri popravki so bili posledica cenzure (in tudi samocenzure), kateri pa so bili »svobodni« avtorjevi popravki (tj. rezultat zorenja in poglabljanja njegovih raziskovalnih spoznanj tekom pisanja).

[45] Prim. npr.: NUK, Ms 345, 2. zv., str. 59 in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., str. 71 (1. odstavek); NUK, Ms 345, 2. zv., str. 74 in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., str. 88 (začetek poglavja); NUK, Ms 345, 2. zv., str. 259–260 (med tema stranema je vmesni neoštevilčeni (in prepognjeni) folij, popisan na obeh straneh) in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., str. 328–332.

[46] Temu potrjuje tudi način prečrtavanja besedila (z dolgimi poševnimi in debelejšimi vodoravnimi črtami). Prim. op. 36–38.

[47] Prim. NUK, Ms 345, 2. zv., str. 146 in Linhart, *Verſuch einer Geſchichte von Krain*, 2. zv., str. 180.

[48] Prim. op. 45.

bila dejanska predloga za tisk (oziroma kje so lističi s končnimi Linhartovimi popravki) in kje se je izgubila? Je morda obstajal še drugi cenzurni izvod, v katerem bi našli vse popravke, ki jih najdemo v tisku, v Ms 345 pa jih pogrešamo? Zelo na mestu je tudi vprašanje, kdaj so nastali popravki, ki se ne ujemajo s popravki v ohranjenem drugem zvezku rokopisa Ms 345. So nastali potem, ko je bila Linhartova pritožba (če se je res odločil zanjo) uspešno rešena ali morda celo neodvisno od nje? Druga izmed možnosti bi bila precej (pre)drzna, a morda bi si Linhart zaradi izkušenj, ki si jih je nabral kot knjižnocenzurni revident, upal tvegati. Kot smo lahko razbrali iz enega njegovih pisem Kuraltu, je premogel dovolj poguma tudi za soočanje z najvidnejšimi imeni dunajske dvorne cenzure, kot je bil Gottfried van Swieten (Linhart 1950: 432).[49]

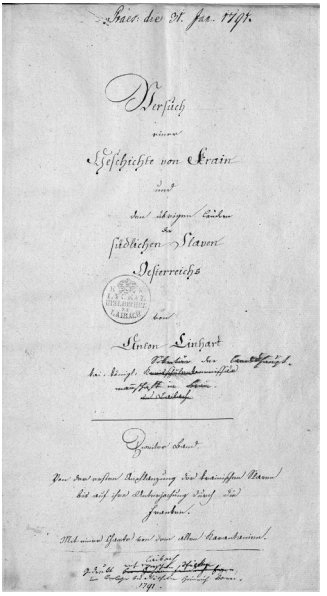
K Linhartovi kljubovalnosti in samozavesti (ter morda celo blažitvi cenzurnega pritiska) bi lahko odločilneje pripomoglo njegovo učinkovito ter vestno opravljanje uradniških služb[50] in tudi njegova ugledna poznanstva ter zaščitništva. Najbolj »sveža« (in dobro plačana) Linhartova »usluga« kranjskim deželnim veljakom je bilo pisanje spomenice o vrnitvi stanovskih pravic. Nastala je kot odgovor na pobudo novega cesarja Leopolda II., ki je dal deželam možnost, da ob ukinitvi jožefinske davčne in urbarialne regulacije izrazijo svoje pritožbe ter želje. V spomenici, ki je datirana s 27. julijem 1790, je Linhart branil pravice plemstva. Ker to ni sodilo v njegov običajni delokrog, je bil za to delo tudi posebej plačan.[51] Preseneča nas, da je spomenico pisal tako rekoč istočasno s svojim *Matičkom*, v katerem je izpostavil nekaj očitnih protifevdalnih osti (Zwitter 1981: 330–331, 345; Vodopivec 2005: 441, 460). Ob tem ne smemo pozabiti, da je šlo za naročeno delo, zato je Linhart moral upoštevati interese

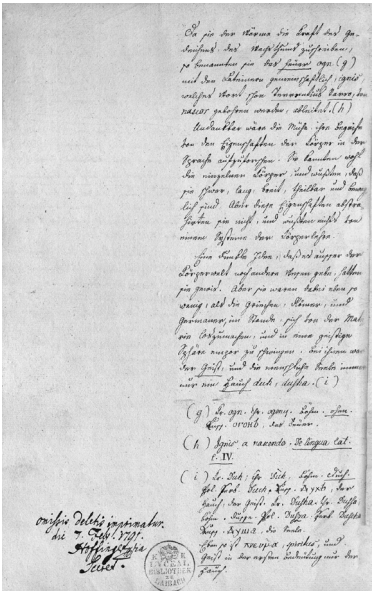
[49] Prim. op. 25.

[50] Linhart je mdr. pripravil pobudo in načrt za ustanovitev licejske knjižnice v Ljubljani, predlog o ureditvi prostora za licej v razpuščenem frančiškanskem samostanu in prošnjo za obnovitev študija filozofije na ljubljanskem liceju. Pomembno je tudi prispeval k ureditvi šolskih razmer v gorenjskem okrožju in sestavil spomenico o svoboščinah, ki so jo deželni stanovi julija 1790 izročili novemu cesarju Leopoldu II. (Koblar 2013; Gspan 1950: 571; Ciperle 2009: 18–21; Zwitter 1981: 330–332; prim. NUK, Ms 348: Spomenica o vrnitvi stanovskih pravic).

[51] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 9. avgusta 1791: »Res je, da sem dobil od deželnih stanov za neko delo, ki sem zanj potreboval 4 tedne, 75 cekinov, toda – med nama rečeno – nimam se za to zahvaliti grofu Edlingu, marveč grofu Gaisruku (sic!). Baje je tudi res, da me predlagajo za gubernijskega tajnika s 1000 gld plače. Gotovo pa še ni.« (Linhart 1950: 444)

naročnikov. Kot (ambiciozni) in poslušni državni uradnik svojim delodajalcem (in zaščitnikom) ni mogel in najverjetneje niti ni hotel oporekati. Vemo namreč, da se je leta 1791 potegoval za službo gubernijskega tajnika (Vodopivec 2005: 445, 458). V veliki želji, da bi bil izbran prav on, se je s prošnjo za pomoč pri tej zadevi obrnil na grofa Janeza Nepomuka Edlinga[52] in verjetno tudi na Janeza Gaisrucka.[53] Linhartova prošnja je bila nato na Dunaju ugodno rešena (Koblar 2013; Gspan 1950: 571), zato ne preseneča, da je drugi zvezek svojega *Poskusa* posvetil prav Gaisrucku, katerega tajnik je postal (Linhart 1791: naslovnica in posvetilo). Slednji bi tudi lahko prispeval odločilni delček k uspešnosti morebitne Linhartove pritožbe zoper cenzurna črtanja.

Sliki 7 in 8. *Naslovnica* 2. zvezka rokopisnega *Poskusa zgodovine Kranjske* z datumom začetka cenzurnega postopka na zgornjem robu strani (NUK, Ms 345, 2. del, str. 1r) in zadnja stran 2. zvezka rokopisnega *Poskusa* s cenzurno oznako »omissis deletis imprimatur« in podpisom sekretarja Hoffingerja. NUK, Ms 345, 2. zv., str. 285.

[52] Linhartovo pismo Martinu Kuraltu z dne 18. julija 1791: »Ali ste že obiskali gospoda Edlinga? – Če tega še niste storili, potem napravite to meni na ljubo. Prav danes mu pišem, da ste na Dunaju. Moja bodoča usoda je večidel v njegovih rokah.« (Linhart 1950: 443)

[53] Prim. op. 51.

Enoznačnih odgovorov na zastavljena vprašanja o cenzuri in popravkih Linhartovega drugega zvezka *Poskusa zgodovine Kranjske* ob zelo fragmentarno ohranjenem gradivu cenzurnega postopka ne moremo dati. Nesporno je namreč le tisto, kar je zapisano v ohranjeni rokopisni predlogi drugega zvezka (Ms 345). Tako vemo, da je bil cenzurni postopek sorazmerno kratek. Od sprejetja rokopisa v pregled do izdaje sklepa je namreč minil le teden dni (31. januar – 7. februar 1791). Če razvežemo okrajšave, ugotovimo, da se je pod sklep »omissis deletis imprimatur« podpisal sekretar Hoffinger (»Hoffinger manu propria Secretarius«).[54] O njem iz virov in literature ne izvemo skoraj ničesar,[55] najverjetneje je šlo za tajnika (ali enega izmed tajnikov) cenzurne komisije. Poleg skopih uradnih informacij o cenzuri drugega zvezka *Poskusa* vemo le še to, kar je Linhart napisal v enem izmed pisem Karlu Gottlobu Antonu, in sicer da je cenzor imel največ pripomb nad poglavji »Verstvo« in »Hierarhija« (Gspan 1966: 154, 165). Poglavij z identičnima naslovoma v drugem zvezku *Poskusa* ne najdemo, je pa v njem več mest, ki se dotikajo teh dveh tem (Gspan 1966: 165).[56]

Kljub vsem težavam s cenzuro je Linhart nadaljeval z delom in pripravil vsebinski načrt tretjega zvezka. V njem je želel obravnavati obdobje od Karla Velikega do rimsko-nemškega cesarja Friderika II. Če verjamemo Zoisovemu pričevanju v pismu nam neznanemu naslovniku, ki je nastalo tik po Linhartovi smrti, je bil v načrtu tudi četrti zvezek (Gspan 1967: 253). Načrtoval je tudi poljudni povzetek celotnega *Poskusa zgodovine Kranjske* v slovenščini, saj je želel, da bi njegova vsebina dosegla širši krog slovenskega prebivalstva. Čeprav

[54] NUK, Ms 345, 2. zv., str. 285.

[55] Trenutno vemo le, da se je v vlogi sekretarja 8. maja 1781 podpisal tudi pod dovoljenje za natis nemškega prevoda *Svetega pisma* na Dunaju (ÖNB, 217215-B.1).

[56] Teh dveh tem se dotika kar nekaj poglavij, v katerih se pojavljajo tudi pojmi »verstvo«, »vera«, »hierarhija«. Zdi se, da so bile poleg omenjenih pojmov sporne tudi nekatere politično-nacionalne oznake. Izmed več poglavij jih izpostavljamo le nekaj. V 1. vsebinskem razdelku knjige je npr. takšno XXXII. poglavje: »Mönchtum; Abt Severin im Noriko« – »Meništvo; opat Severin v Noriku« (Linhart 1791: 71 /Linhart 1981: 200/). V 2. vsebinskem razdelku pa npr. III. poglavje: »Patriarchen in Aquieja« – »Oglejski patriarhi« (Linhart 1791: 88–89 /Linhart 1981: 205/). V 3. vsebinskem razdelku je takšno I. poglavje: »Herkunft der Nation« – »Izvor naroda« (Linhart 1791: 180 /Linhart 1981: 234/), poleg njega pa še IX. in XVIII. poglavje: »Religion« – »Vera« (Linhart 1791: 247–267 /Linhart 1981: 257–263/) ter »Akkerbau« – »Poljedelstvo« (Linhart 1791: 328–335 /Linhart 1981: 285–287/).

usoda velikopoteznosti načrtovanega zgodovinopisnega dela ni bila naklonjena, je osnovni Linhartov poudarek – obravnavanje zgodovine Slovencev kot narodnostne celote – prišel lepo do izraza in pomeni pomemben preobrat v slovenskem zgodovinopisju (Štih 2005: 291).

Zaključek

Ugotovljena dejstva ter predvidevanja o cenzuri Linhartovih zgodovinopisnih del in hipoteze o cenzuri njegovih dramskih besedil kažejo na to, da je bilo z vidika oblastnega nadzora nad tiskano in gledališko govorjeno besedo najbolj nezaslišano tisto, kar je namigovalo na prevratništvo z vidika politične ter družbene ureditve in kar je kazalo na naraščajočo narodno ter kulturno samozavest obrobja Avstrijske monarhije. V primeru Linhartovega zgodovinopisnega opusa je bilo za oblast sporno zlasti poudarjanje pretežno slovanske narave monarhije – vendar ne toliko s kulturnega kot s političnega vidika. S svojim pristopom je namreč Linhart postavil temelje avstroslavizmu. Dosedanji raziskovalci njegovega zgodovinopisnega opusa so menili, da se je sicer uklonil cenzuri, a uspel kljub temu uveljaviti »nacionalni koncept nasproti deželnemu« (Štih 2005: 294, 301). Po mojem mnenju bi bilo pravilneje reči, da je svoj začrtani koncept uspel uveljaviti kljub cenzuri, s čimer namigujem na to, da se cenzuri v resnici ni v polnosti uklonil. Tako sklepam, ker je primerjava v rokopisu popravljenih mest in natisnjene različice le-teh pokazala, da tisk ni nujno sledil predlaganim popravkom. Pogosto je uveljavil vsebinske rešitve, ki so bile srednja pot med prvotno (tj. nepopravljeno) in popravljeno rokopisno različico, na nekaj mestih pa je tisk celo bližje prvotni obliki kot predlaganemu popravku. To kaže na verjetnost, da se Linhart ni le nameraval, ampak da bi se tudi dejansko lahko pritožil zoper cenzurne popravke in dosegel neke vrste poravnavo. V povezavi s tem se mi zdi zelo posrečena Vodopivčeva oznaka Linharta kot »poslušnega upornika«. Z njo je želel nakazati, da je bil Linhart kot uradnik »poslušen« in je deloval po predpisih ter ukazih nadrejenih, zasebno pa se je odločal bolj »uporno« in si je upal razmišljati s svojo glavo (Vodopivec 2005: 462). V kontekstu cenzure drugega zvezka njegovega *Poskusa* bi lahko trdili, da je njegovo »poslušno uporništvo« (podprto z zaščitništvom kranjskih veljakov in okrepljeno s samozavestjo karierno zelo uspešnega deželnega uradnika) iz zasebne vsaj deloma prešlo tudi v javno sfero ter ga opogumilo za nekatere bolj svobodomiselne rešitve kočljivih mest.

Če pustimo ob strani Linhartove cenzurne strahove, ki so spremljali snovanje in natis dramskega prvenca, žaloigre *Miss Jenny Love*, je bilo z vidika cenzure njegovega dramskega opusa najbolj problematično dejstvo, da se je lotil predelave zloglasne in v avstrijskem prostoru nezaželene francoske predloge. Beaumarchaisova *La Folle Journée, ou le Mariage de Figaro*, omenjena na naslovnici njegovega *Matička*, je bila verjetno »edini« sporni moment za slovenščine neveščega cenzorja Hägelina, ki ostalih med dialoge skritih družbeno kritičnih osti in kritik ni mogel zaznati (in ga najverjetneje niti niso zanimale). Preveč je bilo zanj že to, da bi se nemirno in uporniško vzdušje francoskega »norega dne« prebudilo tudi na avstrijskem obrobju. Tako kot v predhodnih avstrijskih predelavah omenjenega Beaumarchaisovega dela je tudi v primeru slovenske različice besedila dovolil le natis, uprizoritev pa prepovedal. Ker *Matiček* ob izidu tiska gledališkega praga ni smel prestopiti, je jedro slovenskega »veselega dne« lahko tlelo le v zapisani besedi in je po dolgotrajnem čakanju za uprizoritev dozorelo ravno na začetku prelomnega leta 1848. Zdi se, da bi se boljši trenutek za *Matičkovo* premiero le stežka našel.

Viri

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:

Glasbena zbirka:

M tre Novak, J. K. Figaro: Novak, Janez Krstnik, *Figaro* / Gedicht von Anton Linhart; Musik von J. B. Novak, [1790?]

Rokopisna zbirka:

Ms 345: Linhart, Anton Tomaž, 1786–1791: *Verſuch einer Geſchichte von Krain und der übrigen ſüdlichen Slaven Oeſterreichs*, tiskarsko-cenzurni rokopis, 1. in 2. zvezek (priloga: 2 zemljevida)

Ms 348: Linhart, Anton Tomaž, 1786–1791: *Verſuch einer Geſchichte von Krain und der übrigen ſüdlichen Slaven Oeſterreichs*, II–III [3 redakcije]; Spomenica o vrnitvi stanovskih pravic [odlomki koncepta]

Ms 1387: Bleiweis, Janez, VIII: Plakati za razne prireditve, plakat za uprizoritev Linhartove drame *Veseli dan*, Novo mesto, 6. 1. 1848

Linhartova natisnjena dela:

Linhart, Anton Tomaž, 1780: *Miss Jenny Love: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Augsburg: bey Conrad Heinrich Stage.

Linhart, Anton Tomaž, 1788: *Verſuch einer Geſchichte von Krain und der übrigen ſüdlichen Slaven Oeſterreichs*. Erster Band. Laibach: mit Egerschen Schriften.

Linhart, Anton Tomaž, [1790a]: *Ṡhupanova Mizka: ena komedia v' dveh akteh: prenarjena po tȩj nęmshki: Die Feldmühle, inu v' Lublani jègrana v' lejti 1790*. [V' Lublani]: stiskana per Joan. Frideriku Egerju.

Linhart, Anton Tomaž, [1790b]: *Ta veſsęli dan, ali: Matizhek ſe shęni: ena komedia v' pęt aktih: obdęlana po ti franzoski: La folle journée, ou le mariage de Figaro par M. de Beaumarchais*. Stiskana v' Lublani v' lejti 1790: per Ignazi od Kleinmayerja.

Linhart, Anton Tomaž, 1791: *Verſuch einer Geſchichte von Krain und den übrigen Ländern der ſüdlichen Slaven Oeſterreichs*. Zweiter Band. Laibach: gedruckt mit Egerschen Schriften, im Verlage bei Wilhelm Heinrich Korn.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv:

OeStA, HHStA, AT-OeStAHHStA SB Auersperg VII-A-13-19-320): Kurrende Der königl. Landeshauptmannschaft in Krain, 14. marec 1792

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek:

Cod. 9717: Swieten, Gottfried van, *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censurae librorum a. 1783–1791*, Vol. I., Wien

Cod. 9718: Swieten, Gottfried van, *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censurae librorum a. 1783–1791*, Vol. II., Wien

Cod. 9719: Swieten, Gottfried van, *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censurae librorum a. 1783–1791*, Vol. III., Wien

Cod. 11934: Swieten, Gerard van, *Supplementum librorum prohibitorum*, Wien, 1751–1771

Cod. Ser. n. 9718: *Vorträge des Präsidenten bey der Studien- und Censurs-Hofkommission*, Wien, 1790

217215-B.1: *Biblia Sacra oder die Heilige Schrift des alten und neuen Testaments*, Wien, Trattnern, 1781 (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ19838410X, ogled 24. 2. 2023)

Spletni viri:
Kießling, Rolf: Reichsstadt. V: *Stadtlexikon Augsburg*, Wißner-Verlag (https://www.wissner.com/stadtlexikon-augsburg/artikel/stadtlexikon/reichsstadt/5134, dostop 30. 4. 2023)
Virtualna arhivska čitalnica: SI AS 16 Deželno predsedstvo za Kranjsko, 1791–1918 (https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=22814&refCode=SI%20AS%2016&type=&subId=&subLink=, dostop 7. 2. 2023)

Literatura

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.
Ciperle, Jože, 2009: Po poti do univerze v Ljubljani. V: Jože Ciperle in Tatjana Dekleva (ur.): *Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919: občasna razstava od decembra 2009 do februarja 2010*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Str. 11–28.
Cvetko, Dragotin, 1955: Janez Krstnik Novak. *Naša sodobnost* 3, št. 7–8, str. 676–695.
Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.
Gspan, Alfonz, 1950: Opombe. V: Anton Tomaž Linhart: *Zbrano delo*. 1. zv. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 453–575.
Gspan, Alfonz, 1966: Pisma A. T. Linharta gornjelužiškemu preroditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 2, št. 8–9, str. 133–166.
Gspan, Alfonz, 1967: Anton Tomaž Linhart. Njegova doba, življenje in delo. V: Anton Tomaž Linhart: *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. Ur. Alfonz Gspan. Maribor: Obzorja. Str. 179–303.
Holz, Eva, 2005: Uradništvo v Linhartovi dobi. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2005. Str. 409–439.
Klasinc Škofljanec, Andreja, 2000: *Arhivski popis AS 22 Policijska direkcija v Ljubljani*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
Klasinc Škofljanec, Andreja, 2007: *Delni arhivski popis AS 14 Gubernij v Ljubljani 1784–1849*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
Koblar, France, 2013: Linhart, Anton Tomaž (1756–1795). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi330432/#slovenski-biografski-leksikon (ogled 3. 5. 2023).

Kos, Janko, 2007: Zgodnja dela Antona Tomaža Linharta. *Slavistična revija* 55, št. 3, str. 447–461.

Linhart, Anton, 1981: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije: 1 in 2*. Ur. Bogo Grafenauer; prev. Marjeta Šašel-Kos, Alfonz Gspan, Nada Gspan-Prašelj. Ljubljana: Slovenska matica.

Linhart, Anton Tomaž, 1950: *Zbrano delo*. 1. zv. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Mihurko Poniž, Katja, 2012: Nekaj ugotovitev o Linhartovi *Miss Jenny Love*. *Slavistična revija* 60, št. 1, str. 1–13.

Pastar, Andrej, 2015: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86, št. 2–3, str. 34–62.

Pastar, Andrej, 2020: Cenzura na Kranjskem pod Jožefom II. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 151–180.

Poniž, Denis, 2007: A. T. Linhart in problem meščanske žaloigre. *Jezik in slovstvo* 52, št. 2, str. 3–15.

Smolej, Tone, 2005: Kratka primerjalna francosko-avstrijsko-slovenska recepcija Beaumarchaisove Figarove svatbe (1784–1790). V: Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine. Str. 189–200.

Šrimpf, Urban, 2012: Županova Micka – ponaredba, poslovenitev, prevod, ponašitev ali še kaj. V: Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *Slovenska dramatika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 329–336.

Štih, Peter, 2005: Linhart kot zgodovinar. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine. Str. 291–310.

Ugrinovič, Ana, 2001: *Cenzura in prepoved gledališča*. Ljubljana: AGRFT (diplomsko delo).

Vidmar, Luka, 2005: Tematske in motivne zveze Linhartove tragedije *Miss Jenny Love* z Lessingovima tragedijama *Miss Sara Sampson* in *Emilia Galotti* ter Klingerjevima dramama *Die Zwillinge* in *Sturm und Drang*. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2005. Str. 147–167.

Vidmar, Luka, 2010: *Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC.

Vodopivec, Peter, 2005: A. T. Linhart – uradnik: poslušni upornik. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2005. Str. 441–467.

Zwitter, Fran, 1939: Prva koncepcija slovenske zgodovine. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, št. 20, str. 355–372.

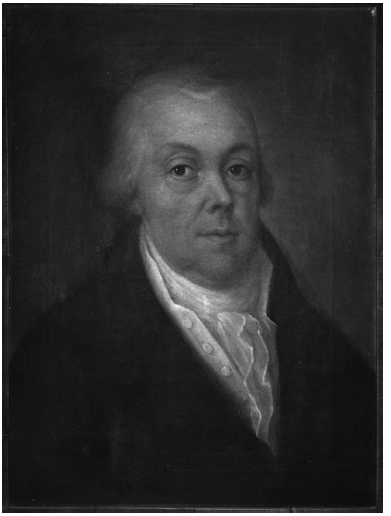
Zwitter, Fran, 1981: Linhartova doba, misel in delo. V: Anton Linhart: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije: 1 in 2*. Ur. Bogo Grafenauer; prev. Marjeta Šašel-Kos, Alfonz Gspan, Nada Gspan-Prašelj. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 303–350.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_03; CC BY-NC-ND 4.0

Zois in cenzura

Luka Vidmar

Baron Žiga Zois (1747–1819) se je kot vsestransko dejaven razsvetljenec s cenzuro neposredno in posredno srečeval v različnih vlogah: kot kupec knjig, pesnik, pošiljatelj in prejemnik pisem, mecen knjižnih izdaj in gledaliških predstav in ne nazadnje kot družbeno vplivna osebnost. V dobrih petih desetletjih od začetka Zoisove odraslosti do njegove smrti sta se seveda spreminjala tako baron kakor cenzura.

Slika 1. Andrej Herrlein, portret Žige Zoisa, olje na platnu, 1809. NUK.

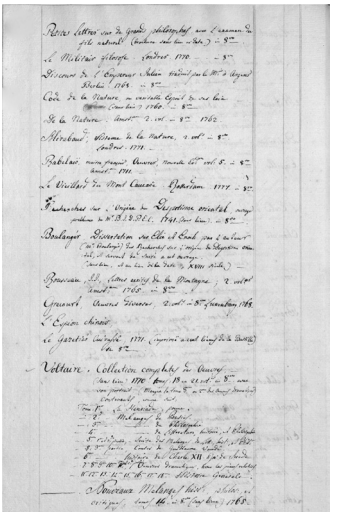
Za Zoisa kot kupca knjig je bila cenzura predvsem večja ali manjša ovira, ki jo je moral premagati, da je prišel do želenega dela. Razkorak med njegovimi željami in usmeritvijo cenzure je bil gotovo največji v sedemdesetih letih 18. stoletja, v zadnjem desetletju vladanja Marije Terezije. Terezijanska cenzura je namreč ostala restriktivna in je do konca prepovedovala vrsto filozofskih,

političnih in literarnih del evropskih razsvetljencev, tudi zmernih (Bachleitner 2017: 287–288, 302–303), Zois pa je bil tedaj na vrhuncu telesnih in finančnih moči ter bolj kot v drugi polovici svojega življenja blizu avtorjem in duhovnim tokovom, ki jih vladarica in njen cenzurni aparat nikakor nista odobravala, na primer Voltairu in prostozidarstvu, morda deizmu (Kos 1982: 405; Kos 1996: 70, 72–73). Zois se je cenzurnih prepovedi dobro zavedal, saj je imel v lasti zadnjo celotno izdajo terezijanskega indeksa prepovedanih knjig iz leta 1776 (Svoljšak in Vidmar 2019: 17; prim. Bachleitner 2017: 75). To sicer ni pomenilo, da ga je upošteval; uporabljal ga je kvečjemu kot bibliografski priročnik ali vodnik po vznemirljivi literaturi. Kot drugi člani družbene in intelektualne elite je namreč zlahka našel načine, kako zaobiti cenzuro, ki naj bi preprečevala uvoz prepovedanih knjig v Habsburško monarhijo (Pastar 2020: 167; Vidmar 2021: 159–160).

Prepovedane knjige je najbrž prinašal s potovanj po evropskih deželah. Knjige je na primer kupoval leta 1779 in 1780, ko je potoval po nemških deželah, Nizozemski, Švici, Franciji in italijanskih deželah (prim. Valenčič, Faninger in Gspan Prašelj 2013). Prav tako lahko domnevamo, da je tovrstne tiske pridobival po neuradnih kanalih, ki so mu jih omogočale močne osebne, politične in gospodarske zveze. Njegov prijatelj grof Karl von Zinzendorf, na primer, guverner Trsta v zadnjih letih vladavine Marije Terezije, si je dal prepovedane knjige iz Frankfurta in Leipziga brez dovoljenja pripeljati v zabojih na ladji iz Marseilla (Bachleitner, Eybl in Fischer 2000: 111; Bachleitner 2017: 56–57). Tudi v Zoisovo knjižnico je prišlo do leta 1782 precej francoskih del, ki jih je prepovedoval terezijanski indeks: Rabelaiseva zbrana dela (amsterdamska izdaja iz leta 1711), Baylov *Zgodovinski in kritični slovar* (baselska izdaja iz leta 1741), janzenistična cerkvena zgodovina Bonaventura Racina (kölnska izdaja iz leta 1752), *Perzijska pisma* (v londonski izdaji Montesquieujevih zbranih del iz leta 1772), Helvetijev *Duh* (pariška izdaja iz leta 1768), Rousseaujeva *Pisma, napisana z gore* (amsterdamska izdaja iz leta 1765), *Moralnofilozofski eseji* (v lyonski izdaji Maupertuisovih zbranih del iz leta 1768), Voltairov *Kandid* (izdaja iz leta 1766), *Devica Orleanska* (izdaja iz leta 1762) in druga dela (v izdaji Voltairovih zbranih del iz leta 1770) (Svoljšak in Vidmar 2018: 18, 39, 41, 104–106; Svoljšak in Vidmar 2019: 49, 61, 65).[1] Od prepovedanih nemških

[1] ARS, SI AS 1052, fasc. 19, *Katalog der Bücher*, str. 71–75, 79–80, 82, 92–93. Prim. *Catalogus librorum* 1776: 28, 51, 95, 178, 195, 255–256, 264, 278, 341.

del je imel Zois pred letom 1782 na voljo Wielandova prozna dela (züriško izdajo iz leta 1771).[2] Zoisa so torej v tem času med prepovedanimi deli zanimala predvsem razsvetljenska literarna in filozofska dela.

Slika 2. *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*, do 1782. Stran 92, na kateri so vpisi Rabelaisevih zbranih del, Rousseaujevih *Pisem, napisanih z gore*, in Voltairovih zbranih del. Arhiv Republike Slovenije.

Zoisu kot kupcu knjig so zanesljivo najbolj ustrezale razmere v osemdesetih letih 18. stoletja: reformirana cenzura pod cesarjem Jožefom II. je po letu 1781 za nekajkrat zmanjšala število prepovedanih del ter spodbudila domače tiskarstvo in knjigotrštvo (Pastar 2020: 157–158, 166–167), v Ljubljani se je naselil knjigotržec in založnik Viljem Henrik Korn, ki je med drugim prodajal nekoč prepovedane knjige in postal eden glavnih Zoisovih dobaviteljev knjig, poleg tega pred letom 1789 niso bile motene povezave s francoskimi in severnoevropskimi knjigotrškimi središči (Svoljšak in Vidmar 2019: 23, 93; Pastar 2020: 172–174). Baron je kljub prvim napadom protina še potoval (Valenčič, Faninger in Gspan Prašelj 2013) in gotovo tudi sam iskal knjige, premoženjsko stanje pa mu je še omogočalo veliko število nakupov za knjižnico (Svoljšak in Vidmar 2019: 23). V naslednjih treh desetletjih, od zadnjih let

[2] ARS, SI AS 1052, fasc. 19, *Katalog der Bücher*, str. 2. Prim. *Catalogus librorum* 1776: 350.

vladavine Jožefa II. do prvih let predmarčne dobe, se je cenzura spet zaostrila, domači knjižni trg bolj zaprl, mednarodne knjigotrške povezave pa so bile velikokrat oslabljene, vendar to ni bilo odločilno za zmanjšanje Zoisovih nakupov prepovedanih knjig. V resnici je baron, ki se je najbrž zaradi bolezni in staranja, pa tudi zaradi francoske revolucije in stalnih vojn med Francijo in zaveznicami, vračal k tradiciji, krščanstvu in Katoliški cerkvi (Kos 1996: 72; Vidmar 2010: 15–16), počasi izgubljal zanimanje za sporna dela, poleg tega je zaradi finančnih težav zmanjševal knjižne nakupe (Svoljšak in Vidmar 2019: 23, 109).

Cenzura se sicer ni neposredno dotaknila Zoisovih pesniških poskusov, ki so ostali v rokopisu, je pa pomembno določala norme sprejemljivega in dovoljenega, zaradi katerih so bile te pesmi najbrž že v izhodišču napisane za zasebni svet, ne z mislijo na objavo in javnost. Bürgerjeva »Lenora«, na primer, ki jo je Zois prevedel po letu 1791, je bila zaradi blasfemičnih elementov sporna za terezijansko cenzuro, »Hej Mina« iz časa okoli leta 1795 in »Efeška vdova«, verzna predelava Petronijeve pripovedi iz obdobja 1806–1808, pa bi s svojo erotično vsebino težko prestali presojo tedanjih cenzorjev. Enako gotovo velja za Zoisovo zbirko ljudskih ali na pol ljudskih »viž« s ponekod opolzko vsebino, ki sta jih poleg mecena zapisovala, predelovala oziroma na novo pisala njegova sodelavca Jurij Japelj in Valentin Vodnik (Dović 2023; prim. Gspan 1969).

Tudi za Zoisa kot pošiljatelja in prejemnika pisem je bila cenzura ovira, ki jo je bilo treba nujno upoštevati. Poštna cenzura sicer drugače kakor knjižna cenzura ni bila najstrožja v terezijanski dobi, temveč v obdobju med francosko revolucijo in dunajskim kongresom (Nickisch 1991: 219). V tem času so morali pomembnejši ljudje, med katere je spadal tudi Zois z vrsto svojih dopisnikov, računati na (sicer majhno) možnost, da njihova pisma prestrežejo v skrivnem vladnem uradu za pregledovanje pošte na Dunaju (Sked 2008: 177).

Zoisov dopisnik baron Jožef Kalasanc Erberg, na primer, ki je bil od leta 1809 vzgojitelj telesno in duševno prizadetega prestolonaslednika Ferdinanda na dunajskem dvoru (Uršič 1975: 197), si ni smel dovoliti nobene netaktnosti. Tako je 9. maja leta 1810 Zoisu zelo diskretno namignil na svojo težavno službo: »Ich möchte ihnen von mir, meinem Dienste gerne mehreres sagen, was ich jedoch der Feder nicht anzuvertrauen wage. Ich trachte nach Pflicht zu handeln und hoffe, dass Gott nichts wird fruchtlos sein lassen, damit glaube ich

Ihnen viel gesagt zu haben.«[3] (Kidrič 1941: 162) Naslednji previdnostni ukrep (ki v takšnih okoliščinah sploh ni bil nenavaden) je bil, da Erberg tega pisma ni zaupal poštni službi. Zoisu ga je osebno izročil skupni znanec grof Karl Borromäus von Harrach, ki je bil komtur nemškega viteškega reda in v času, ko je prebival v ljubljanski komendi (današnjih Križankah), tako rekoč njegov sosed. Zois je zaradi Erbergovih strahov pred nedovoljenim branjem njegova pisma včasih celo sežgal (Kidrič 1939: 169), kar je bil v plemiških krogih, vpletenih v visoko politiko, prav tako običajen previdnostni ukrep (Vidmar 2010: 256).

Misel na cenzuro je sicer omejevala izražanje, vendar je lahko včasih prav zato prispevala k večji izvirnosti ali literarnosti pisanja. Ko sta, na primer, Zois in njegov nekdanji tajnik Jernej Kopitar v medsebojni korespondenci omenjala osebe na visokih položajih, sta namesto njihovih imen pogosto uporabljala kratice, psevdonime ali šifre in pisala v slovenskem jeziku ali mešanici jezikov, kar bi otežilo razumevanje morebitnemu nepovabljenemu bralcu (Vidmar 2010: 113, 120, 123–124). Tako je Kopitar 8. septembra 1810 Zoisu sporočil, da ga ni treba priporočiti neki osebi: »An Qui fontem ni tréba piſat: il n'en vaut pas la peine ni la gêne.«[4] (Vidmar 2016: 71, podčrtano v izvirniku) Tako šifriranega sporočila v štirih jezikih (nemščini, latinščini, slovenščini in francoščini) ni mogel razen dopisnikov in morda njunih najožjih sodelavcev razvozlati nihče. Izraz »Qui fontem« ali »Qui fontem Savi« (»Tisti, ki [je obiskal] izvir Save«), je v korespondenci med Zoisom in Kopitarjem označeval nadvojvodo Janeza, ki je 8. julija leta 1807 obiskal izvir Save v Bohinju (Vidmar 2010: 124). Zois je dal v spomin na ta dogodek na ploščadi nasproti slapa postaviti veliko marmorno ploščo z latinskim napisom,[5] ki sporoča, da je nadvojvoda tu raziskoval nastanek alpskega apnenca. Spomenik je izklesal Lenard Kelbel iz Bohinjske Bele (Žitko 1998: 104–105). Zois je bil napis po vsej verjetnosti sestavil skupaj s Kopitarjem, zato sta lahko pozneje z besedno zvezo »fontem Savi«, ki sta jo oba dobro poznala, skovala obema razumljivo šifro za cesarjevega mlajšega brata.

[3] »Prav rad bi Vam povedal kaj več o sebi, svoji službi, vendar si tega ne upam zaupati peresu. Prizadevam si ravnati v skladu z dolžnostjo in upam, da Bog ne bo pustil, da bo brezplodna, s čimer sem Vam, mislim, veliko povedal.« Prevod je moje delo.

[4] »Tistemu, ki [je obiskal] izvir, ni treba pisati: ni vredno skrbi in truda.« Prevod je moje delo.

[5] »IOANNI ARCHIDVCI AVSTRIAE / GEOGNOSTAE / ORIGINES CALCAREI ALPINI SCRVTANTI / AD FONTEM SAVI / VIII IDVVM IVLII MDCCCVII / D. D. D. / ZOIS METALL. BOHINENS. CVLTOR«.

Slika 3. Lenard Kelbel, spomenik nadvojvodi Janezu ob slapu Savica v Bohinju, po 8. juliju 1807. Foto: Luka Vidmar.

Domnevamo lahko, da se je Zois s cenzuro srečal tudi pri podpiranju knjižnih izdaj in gledaliških predstav svojih sodelavcev. O tem se je z njimi gotovo vsaj posvetoval, če jim že ni pomagal utirati poti s svojim vplivom. Vsebinsko neproblematična znanstvena in literarna dela, na primer Kopitarjeva slovnica *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808/1809) in Vodnikova pesniška zbirka *Pesme za pokušino* (1806), niso vzbujala pozornosti cenzure pod nobenim vladarjem v času Zoisovega življenja. Nasprotno so bili časopisi in gledališke predstave kot Linhartova *Županova Micka* (1789) in Vodnikove *Lublanske novice* (1797–1800) že v terezijanski in jožefinski dobi deležni strožje obravnave, saj so dosegali širše sloje prebivalstva (Pastar 2020: 162–163; Dović 2020: 252–253; Dović in Vidmar 2021: 37; Vidmar 2021: 157–159). Vtis je, da je k večji zadržanosti Zoisovega ukvarjanja s slovenskim gledališčem po letu 1790 prispevala tudi zaostrena gledališka cenzura, še posebej, če tistega leta zaradi nje ni bila uprizorjena Linhartova komedija *Veseli dan ali Matiček se ženi* (prim. Gspan 1950: 476–477; Dović 2020: 250–254 in poglavje Monike Deželak Trojar v tej knjigi).

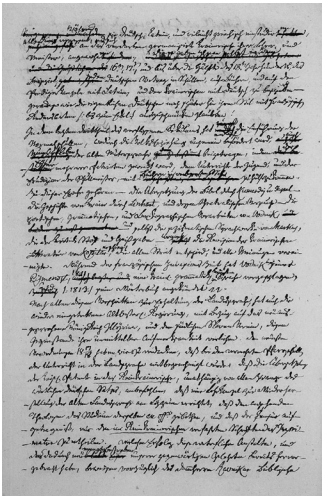
Zois je začel namreč na začetku 19. stoletja načrtovati vsebinsko in uprizoritveno precej manj ambiciozno predstavo, kot jo je zahteval *Matiček*. Izbral je verzificirano enodejanko *Der Hahnenschlag* Augusta von Kotzebueja: Kopitar jo je pod naslovom *Tinček Petelinček* prevedel v prozni obliki, Vodnik je v verzih povzel sklepni del, poleti 1803 pa so jo v Stanovskem gledališču v Ljubljani izvedli mladinski ljubiteljski igralci, najbrž iz Zoisove družine (Omersa 1927: 79; Kidrič 1929–1938: 433, 439, 443–444, 446, 713; Brenk 1955: 163, 164; Kos 1988: 386–387). Vse okoliščine nakazujejo Zoisovo previdnost oziroma željo po izogibanju težavam s cenzuro. Igra je bila kratka in namenjena predvsem ljubiteljskim uprizoritvam. Vsebinsko je bila povsem neproblematična, celo bolj od *Micke*, s sentimentalno ljubezensko in družinsko zgodbo in brez kakršnih koli politično ali moralno spornih mest (Vidmar 2020: 195). Sodelovanje baronove družine je že samo po sebi zagotavljalo dekorum, poleg tega je bila igra uprizorjena zunaj glavne gledališke sezone.

Zois si je – gotovo tudi na podlagi omenjenih osebnih izkušenj – ustvaril lastno mnenje o vlogi cenzure v Habsburški monarhiji, posebej v povezavi s slovenskim jezikom in književnostjo. Najbrž se je to mnenje vsaj nekoliko spreminjalo skupaj z notranje- in zunanjepolitičnimi razmerami in baronovim svetovnim nazorom. Domnevamo lahko, da si Zois kot zmeren razsvetljenec avstrijske države nikoli ni predstavljal brez vsakršne cenzure, kakor si je ni nikoli predstavljal brez monarha (Kos 1996: 73; Vidmar 2010: 70), da pa je bil cenzuri manj naklonjen v mlajših kakor v starejših letih. Edino znano Zoisovo delo, ki neposredno omenja cenzuro, je rokopis *Über Krainerische Lexikographie* (O kranjskem slovaropisju). Baron v tej razpravi, napisani marca 1819, približno osem mesecev pred smrtjo, ni obravnaval le slovenskega slovaropisja, kakor napoveduje naslov, ampak celotno problematiko slovenskega jezikovnega, literarnega in kulturnega preroda. Proti koncu besedila je naštel odloke avstrijske oblasti, ki so po propadu Ilirskih provinc po njegovem mnenju pospešili prerodna prizadevanja, in pri tem omenil tudi cenzuro (Kidrič 1978: 62):

> Nach allen diesen Vorschritten zur Erhaltung der Landessprache, hat auch die wieder eingetrettene AltOester. Regierung, mit Bezug auf das neüausgesprochene KönigReich Illyrien, und den südlichen Slaven Verein, diesem Gegenstande ihre unmittelbar Aufmerksamkeit verliehen. Den neüesten Verordnungen 1817/18 haben wir zu verdanken, daß bei den vermehrten Pfarrschullen der Unterricht in der Landsprache mitbegenehmigt wurde, daß die Übersetzung der kais. Patente in das Rein Krainerische, unabhängig von allem Zwange des wörtlichen deütschen Satzes, anbefohlen, daß eine Lehrkanzel zur Wiederherstellung der alten Landessprache am Lyzeum errichtet, daß den angehenden

Theologen das Studium derselben ex offo gebothen, und daß der Censur aufgetragen ist, nur den im Rein Krainerischen verfassten Schriften das Imprimatur zu ertheilen. Welchen Erfolg diese vortreflichen Anstalten, und das dadurch neüerregte Bestreben unserer gegenwärtigen Gelehrten bereits hervorgebracht habe, beweisen vorzüglich des Dommherren Ravnikar Biblische Geschichte (Sgodbe Ş. P. in 3 Bänden) und mehr andere Geistliche Wercke – dann Vodnik's Übersetzungen, zuvorderst das Babishtvo, Hebammentunterricht von Profs. Matoshek, u. s. w.[6]

Po vseh teh dosežkih za ohranitev deželnega jezika se je tudi ponovno vzpostavljena stara avstrijska oblast neposredno posvetila tej zadevi – v zvezi z na novo razglašenim Ilirskim kraljestvom in povezavo južnih Slovanov. Najnovejšim odlokom iz let 1817 in 1818 se moramo zahvaliti, da je bil v vse številnejših župnijskih šolah dovoljen pouk v deželnem jeziku, da je bilo zaukazano prevajanje cesarskih patentov v čisto kranjščino, neodvisno od vseh pritiskov nemškega stavka k dobesednosti, da je bila na liceju ustanovljena stolica za obnovo starega deželnega jezika, da je bil bogoslovcem uradno zapovedan njegov študij in da je bilo cenzuri naročeno, naj daje dovoljenje za natis le spisom, napisanim v čisti kranjščini. Kakšen uspeh so prinesle te izvrstne odredbe in z njimi povezana nova prizadevanja naših sodobnih učenjakov, dokazujejo predvsem biblijske zgodbe (Sgodbe Ṣvetiga pişma v treh zvezkih) in več drugih nabožnih del stolnega kanonika Ravnikarja, potem Vodnikovi prevodi, zlasti Babishtvo (pouk za babice) prof. Matouška, itn.[7]

Slika 4. Žiga Zois, *Über Krainerische Lexikographie*, marec 1819. Stran 3, na kateri je omenjena cenzura. NUK, Ms 365. Foto: Marko Zaplatil.

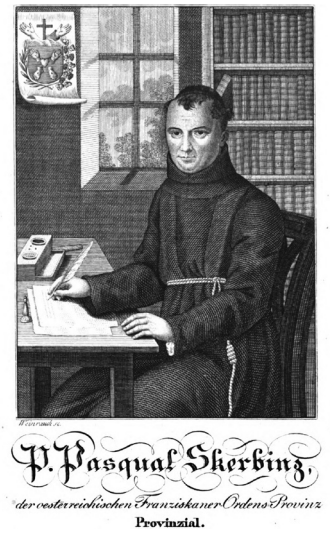
[6] NUK, Ms 365, str. 3–4. Za prepis se zahvaljujem Vojku Pavlinu. Prevod je moje delo.
[7] Prevod se v podrobnostih razlikuje od Kidričevega prevoda (Kidrič 1978: 62).

Zois je torej v kontekstu preroda cenzuro ocenjeval izrazito pozitivno: v njej ni videl ovire za razvoj slovenskega jezika in književnosti, ampak ravno nasprotno – korektiv, ki preprečuje izid delom, napisanim v slabi slovenščini. Če je bila razprava namenjena objavi, na primer v prilogi *Illyrisches Blatt*, kar ni izključeno, moramo sicer dopustiti možnost, da je Zois kakšno kritično misel o cenzuri zadržal zase in za krog najožjih sodelavcev. Kljub temu ni mogoče dvomiti o iskrenosti zapisanega stališča. Približno šest let starejši cenzurni primer, v katerega je bil vpleten tudi Zoisov krog, namreč dokazuje, da je baron res podpiral cenzuro kot jezikovni korektiv slovenske književnosti.

Junija 1811 in marca 1812 je Janez Nepomuk Primic, profesor slovenščine na graškem liceju in Zoisov dopisnik (Kidrič 1934: II, 142; Šumrada 2002), nagovarjal Jakoba Zupana, kaplana v Šmarju pri Ljubljani in člana Zoisovega kroga (Suhadolnik 2013; Vidmar 2010: 164–168), naj spodbudi patra Paskala Škrbinca (Pashala Skrbinca), gvardijana, župnika in med ljudstvom zelo priljubljenega pridigarja v frančiškanskem samostanu v Ljubljani, k objavi slovenskih pridig (Kidrič 1930: 220; Golia 2013). Vse kaže, da je Zupan to zamisel uresničil. Toda načrtovano izdajo so kmalu ogrozile razlike med Škrbinčevimi in Zupanovimi pogledi na jezik in pravopis, pa tudi razlike med njunima verskima usmeritvama – med tradicionalnim katoličtvom in janzenizmom. Primic na zaplet ni več vplival, ker je bil preveč oddaljen od dogajanja. Poleg tega ga je avgusta 1813 zelo prizadela Zupanova ostra recenzija *Nemško-slovenskih branj* v *Wiener allgemeine Literaturzeitung*, oktobra istega leta pa se mu je omračil um (Kidrič 1934: 190–192).

Škrbinčev rokopis pridig bi bil moral pred natisom uradno pregledati Zupanov stric Jurij Zupan, stolni župnik, kanonik in dekan, ki je bil cenzor verskih knjig v času Ilirskih provinc (Smolik 1991). Oba Zupana so očitno zelo motili Škrbinčevi germanizmi in protijanzenistični poudarki, tako da je lahko avtor vsekakor pričakoval zaplet. Oviranje je bilo toliko bolj pričakovano, ker so imeli frančiškani, kapucini in drugi redovniki zaradi cenzure že vsaj od Jožefa II. velike težave pri objavljanju slovenskih verskih knjig (Ogrin 2020: 139). Vse je kazalo, da bo Škrbinca doletela enaka usoda kakor dobra tri desetletja prej še enega redovnika in predstavnika tradicionalnega katoličtva, ki mu je Zoisov krog očital slab jezik in pravopis, med drugim germanizme: leta 1781 je ljubljanski škof grof Karel Janez Herberstein kot državni cenzor Marku Pohlinu odrekel dovoljenje za natis slovenskega prevoda Mojzesovega peteroknjižja,

nato pa je prevajanje Svetega pisma naložil svojemu krogu duhovnikov, zvestih jožefinizmu in janzenizmu, v katerem je bil poleg vodilnega Jurija Japlja tudi – mladi Jurij Zupan (Kidrič 1978: 16, 28, 31, 33, 34; Vidmar 2021: 162).

Slika 5. Johann Caspar Weinrauch, portret Paskala Škrbinca, bakrorez, 1824. Paskal Škrbinc, *Predigten auf die vorzüglichsten Feste des Herrn*, Dunaj 1824.

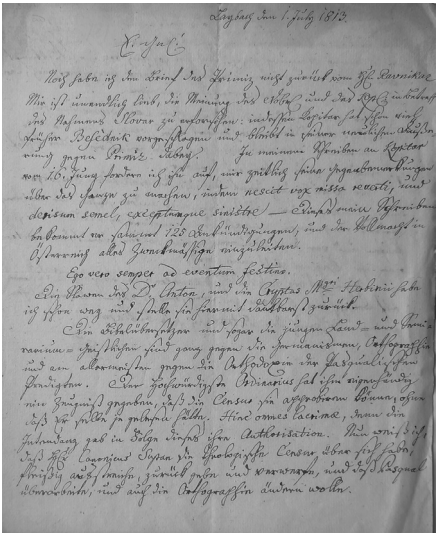
Toda Škrbinc je vzel stvari v svoje roke, saj je bil v nasprotju s Pohlinom v dobrih odnosih s tedanjim ljubljanskim škofom Antonom Kavčičem, določeno zaslombo pa je morda imel celo pri francoski oblasti. Zois je namreč v pismu Kopitarju februarja leta 1814 nakazal, da je imel Škrbinc podporo vojvode Augusta de Marmonta, ki je bil do leta 1811 generalni guverner Ilirskih provinc (Kidrič 1930: 220). Vsekakor se je frančiškan čutil dovolj močnega, da je rokopis pridig pred 1. julijem leta 1813, pred uradno cenzuro in brez vednosti Zupanov, odnesel v pregled k škofu Kavčiču, ki mu je nato – očitno brez pomislekov in zelo hitro – podpisal potrdilo, da so pridige v skladu s cerkvenim naukom in primerne za izdajo. Temu je sledilo še podobno potrdilo škofijskega urada. Čeprav potrdili za državno cenzuro nista bili zavezujoči, je Škrbinc z njima spretno zvezal roke Juriju Zupanu: če bi stolni dekan kot cenzor v službi posvetne oblasti zavrnil natis pridig, bi nasprotoval mnenju

svojega nadrejenega v Katoliški cerkvi. Valentin Vodnik je 1. julija 1813 Zoisu podrobno poročal o nadaljevanju dogajanja:

> Die Bibelübersetzer und sogar die jungen Land- und Seminarium-Geistlichen sind ganz gegen die Germanismen, Orthographie und am allermeisten gegen die Orthodoxie der Pasqualischen Predigten. Der Hochwürdigste Ordinarius hat ihm eigenhändig ein Zeugniß gegeben, daß die Censur sie approbiren könne, ohne daß Er selbe je gelesen hätte. Hinc omnes lacrimae, denn die Intendanz gab in Folge dieses ihre Authorisation. Nun weiß ich, daß Herr Canonicus Supan die theologische Censur über sich habe, fleißig ausstreiche, zurück gebe und verwerfe, und daß Pasqual überarbeite, und auch die Orthographie ändern wolle. / P. Pasqual ist diese ersten Tage der laufenden Woche nicht zu Hause, er kommt vielleicht heute abends zurück. Dem P. Vicar habe ich meine Meinung gesagt, und ihm sogleich bey der Rückkunft davon Meldung zu machen empfohlen: dieser versichert mich, der Guardian sey im Ändern begriffen gewesen. / Über eine Stunde gehe ich zum Herrn Can. Supan und bin sicher, daß dem Unwesen gesteuert wird, wenn ich ihm die mir ganz bekannte Approbationsgeschichte erörtere. Der Bischof ist ohnedies sehr entrüstet darüber. / Zur Beruhigung dient uns, daß die gebildeteren Seelsorger keine Käufer weder selbst seyn, noch andere suchen oder aneifern werden: die geringe Anzahl der Gegenparthey wird nur für sich kaufen und vor den Bauern geheim halten, damit das Auditorium ihr Plagium nicht inne wird. / Hohn hat bis jetzt 24 Praenumeranten […].[8]

> Prevajalci Svetega pisma ter celo mladi podeželski in semeniški duhovniki zelo nasprotujejo germanizmom, pravopisu in še najbolj ortodoksnosti Paskalovih pridig. Prečastiti ordinarij mu je lastnoročno dal potrdilo, da jih cenzura lahko odobri, ne da bi jih sam prebral. Od tod vse solze, kajti intendanca je na podlagi tega izdala lastno avtorizacijo. Zdaj vem, da gospod kanonik Zupan opravlja teološko cenzuro, da pridno črta, vrača in zavrača, ter da Paskal predeluje in želi spremeniti tudi pravopis. / Patra Paskala v prvih dneh tega tedna ni bilo doma, mogoče se vrne danes zvečer. Patru vikarju sem povedal svoje mnenje in mu priporočil, da ga o njem obvesti, takoj ko se vrne, on pa mi je zagotovil, da se gvardijan posveča predelavi. / Čez kakšno uro grem h gospodu kanoniku Zupanu in prepričan sem, da bo ta grdobija spravljena pod nadzor, če mu bom povedal zgodbo o odobritvi, ki jo v celoti poznam. Škof je nad tem tako ali tako zelo ogorčen. / V tolažbo nam je lahko, da bolj izobraženi dušni pastirji ne bodo kupovali sebi v škodo, prav tako ne bodo iskali in nagovarjali drugih. Neznatno število nasprotne strani bo kupovalo samo zase in skrivalo pred kmeti, da poslušalstvo ne bi odkrilo njihovega plagiata. / Hohn ima do zdaj 24 prednaročnikov […].

[8] ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, t. e. 15, 58. Prepis je delo Ivana Prijatelja. Prevod je moje delo.

Slika 6. Pismo Valentina Vodnika Žigi Zoisu, ki obravnava cenzuro pridig Žige Škrbinca. 1. julij 1813. ZRC SAZU. Foto: Luka Vidmar.

Vodnik je bil v pismu nenavadno oster, posebej, če upoštevamo, da je bil sicer po značaju dobrohoten in popustljiv, da je formalno še vedno pripadal istemu redu kakor Škrbinc in da tudi sam ni bil dovzeten za janzenizem (prim. Kos 1990: 17, 35, 46–50; Vidmar 2019: 146, 150, 151). Na veliko vznemirjenje kaže že sámo dejstvo, da je Vodnik Zoisu napisal pismo, čeprav sta bila tedaj oba v Ljubljani: pesnik je očitno želel sproti obveščati mecena, čeprav bi se lahko v palači na Bregu oglasil osebno, samo nekoliko pozneje. Vse kaže, da je Škrbinčev manever zelo razburil škofijsko duhovščino in Zoisov krog, ki sta bila vajena formalno in neformalno vplivati na cenzuro slovenskih knjig na Kranjskem, pa tudi obračunavati s šibkejšimi tekmeci z drugačnimi verskimi oziroma jezikovnimi nazori, na primer Pohlinom in Primicem (prim. Vidmar 2010: 181–182). Skupini sta bili pogosto usklajeni, ker so ju povezovali skupni člani – najprej Jurij Japelj in nato Jakob Zupan in Matevž Ravnikar. Na podlagi Vodnikovega pisma in drugih indicev lahko sklepamo, da je škofijsko duhovščino v Škrbinčevih pridigah bolj motila »ortodoksnost« (tradicionalizem), Zoisov krog pa germanizmi in pravopis. Ne glede na to sta imeli obe skupini isti cilj – cenzurirati delo in disciplinirati avtorja. Vodnik, ki je jasno izrazil ta

skupni interes, se je sicer skliceval na še širše nasprotovanje Škrbincu, vendar je pri tem morda malo pretiraval: slabosti frančiškanovih pridig naj bi v Katoliški cerkvi ne zavračali le prevajalci Svetega pisma (s čimer sta bila mišljena Jakob Zupan in Matevž Ravnikar, ki sta s Zoisovo podporo pripravljala nov prevod Svetega pisma iz izvirnih jezikov – Vidmar 2010: 164–169), ampak tudi mladi podeželski in semeniški duhovniki oziroma »izobraženi« duhovniki sploh.

Pismo razkriva različne ukrepe, s katerimi so pritisnili ali nameravali pritisniti na Škrbinca. Vodnik je svoje mnenje povedal Škrbinčevemu namestniku v frančiškanskem samostanu, z istim namenom se je odpravljal k Juriju Zupanu, iskal pa je tudi samega Škrbinca. Poleg tega se je pri založniku pridig, ljubljanskem knjigotržcu Adamu Henriku Hohnu, pozanimal glede števila prednaročnikov. O spornosti Škrbinčevih pridig in njegovega ravnanja so obvestili škofa. Škrbinca so očitno prisilili, da je rokopis izročil uradnemu cenzorju Juriju Zupanu, ki ga je začel popravljati – nedvomno predvsem vsebinsko. Poleg tega je bil Škrbinc primoran obljubiti, da bo popravil tudi pravopis – gotovo v skladu z navodili Zoisovega kroga.

Ker se avtorjev rokopis pridig in cenzorjevi popravki niso ohranili, ni znano, kako obsežne so bile spremembe besedila pred natisom (Golia). Ne glede na to je bitko na koncu dobil Škrbinc: zaradi škofovega potrdila Zupan ni mogel zavrniti natisa, frančiškanu pa je koristila tudi naglica, v kateri so reševali zaplet (nedvomno zaradi škofovega ugleda in obveznosti založnika, ki je že zbiral prednaročila). Škrbinc je delo očitno končal 21. julija 1813, samo tri tedne po Vodnikovem pismu, ko je datiral predgovor (Škrbinc 1814). Knjiga je izšla pod naslovom *Nedélske pridige* in z letnico 1814. Kratek čas predelovanja nakazuje, da se Škrbinc ni povsem uklonil svojim kritikom. Najbrž je bil primoran sprejeti nekatere vsebinske popravke Jurija Zupana, pri upoštevanju jezikovnih nasvetov Jakoba Zupana in drugih članov Zoisovega kroga, ki niso bili del uradne cenzure in zato niso bili zavezujoči, pa gotovo ni bil preveč vesten.

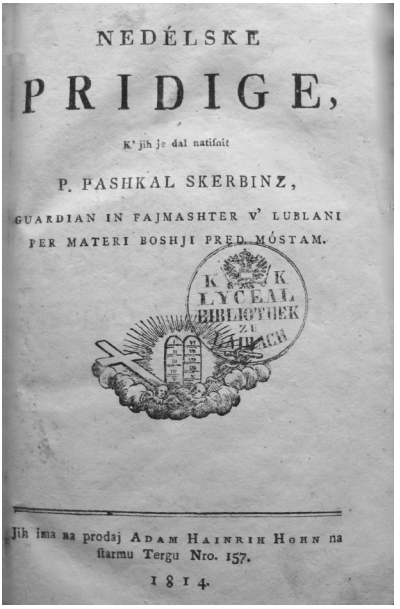
To domnevo potrjujeta tudi latinsko posvetilo in predgovor, ki sta bila zelo očitno napisana z mislijo na kritike. Škrbinc je delo posvetil škofu Kavčiču, kar je bilo že samo po sebi znamenje legitimnosti, v predgovoru pa je zatrdil, da so pridige pravoverne in da jih je pred natisom pregledala cerkvena cenzura (Zupana oziroma državne cenzure ni omenjal). Med drugim je samozavestno – po mnenju njegovih nasprotnikov gotovo predrzno – zapisal:

»Linguam quod attinet, ea est, quae intelligi a quovis sat facile potest, quamvis multum germanizet. […] Non scribo pro Clero, sed pro bona duntaxat lectionis spiritualis amante plebe. […] Purgationem Linguae, ac Ortographiam relinquo Grammaticis […].«[9] (Škrbinc 1814). Škrbinc je skupaj z nedeljskimi pridigami v Hohnovi založbi istega leta objavil še *Prasnishke pridige*. Z obema knjigama si je v škofijski duhovščini in Zoisovem krogu nakopal mogočne nasprotnike, ki bi ga gotovo ovirali še naprej, če mu že ne bi popolnoma zaprli poti do ljubljanskih tiskarn. Morda je tudi zaradi njih decembra 1813 zapustil Ljubljano in odšel na Dunaj, kjer je bil trikrat provincial (Golia 2013) in je očitno brez težav s cenzuro objavljal pridige v nemščini.

Zois je bil nezadovoljen z iztekom cenzurnega primera, posebej z jezikom natisnjenih pridig. To je razvidno iz njegovega, osebnega izvoda *Nedélskih pridig*, v katerem si je s svinčnikom označil (podčrtal in zaznamoval s križcem ali črtico) številne germanizme, pravopisne napake in neustrezne izraze (Svoljšak in Vidmar 2019: 115), na primer: »kláfarſko« (jezikavo), »potóshi« (potoži), »trudil« (utrujal), »preſhtvarza« (prešuštnica), »perſeshen« (zaprisežen), »beratía« (kupčija), »obrezhénje« (obrekovanje), »píſkavze« (piskače), »osravlenik« (zdravnik), »polniki« (bolniki), »podpurna« (podpora), sbiralsſhe (zbor), »sverjazhina« (zverjad), »darotlivoſt« (darežljivost), »salosheje« (zalogaje), »godernjavaſti« (godrnjavi), »goſtárie« (gostije).[10] Povsem mogoče je, da je Zois ravno zaradi Škrbinčevega primera lokalni cenzuri po vrnitvi avstrijskih oblasti neformalno priporočil, naj bo pozorna tudi na jezikovno primernost slovenskih del. Pri uveljavljanju tega navodila, ki ga je pohvalil v spisu *Über Krainerische Lexikographie*, je lahko računal na svoja sodelavca Kopitarja, ki je bil od leta 1810 cenzor slovanskih knjig na Dunaju, in na Ravnikarja, prefekta semenišča, profesorja dogmatike in stolnega kanonika v Ljubljani, ki je imel velik vpliv na kranjsko cenzuro (Legiša 1971: 134–135).

[9] »Kar zadeva jezik, je takšen, da ga lahko z lahkoto razume vsak, čeprav je precej ponemčen. […] Ne pišem za duhovščino, ampak za dobro ljudstvo, ki ima rado zgolj duhovno branje. […] Čiščenje jezika in pravopis prepuščam slovničarjem […].« Prevod je moje delo.

[10] NUK, GS 0 10232, str. 46, 47, 57, 61, 110, 123, 171, 203, 243, 264, 298, 393, 396, 482, 494.

NEDÉLSKE
PRIDIGE,
K' jih je dal natisnit
P. PASHKAL SKERBINZ,
GUARDIAN IN FAJMASHTER V' LUBLANI
PER MATERI BOSHJI PRED MÓSTAM.
K. K. LYCEAL BIBLIOTHEK ZU LAIBACH
Jih ima na prodaj ADAM HAINRIH HOHN na ſtarmu Tergu Nro. 157.
1814.

Slika 7. Naslovnica *Nedélskih pridig* Paskala Škrbinca iz leta 1814. Izvod iz knjižnice Žige Zoisa z njegovimi zaznamki. NUK. Foto: Luka Vidmar.

Cenzura torej za Zoisa ni bila le ovira, ki se ji je bilo treba izogibati pri nakupovanju knjig, pesnjenju, pošiljanju pisem ter podpiranju knjižnih izdaj in gledaliških predstav, ampak tudi estetski in jezikovni korektiv (Dović in Vidmar 2021: 38), koristen za slovensko književnost. Zois kot pragmatik cenzure ni skušal spodkopati, ampak jo je želel uskladiti z lastnimi načrti. Vpliv na področju cenzure sta mu zagotavljala velik ugled v družbi ter mreža sodelavcev in znancev, ki so bili zaposleni v državni in škofijski upravi, tudi v cenzurnem aparatu. Zois je v Škrbinčevem primeru celo sam prevzel vlogo neformalnega cenzorja, saj je iz ozadja podpiral discipliniranje neubogljivega avtorja, po natisu pa kritično pregledal njegovo delo.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*, do 1782
NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:
GS 0 10232, Paskal Škrbinc, *Nedélske pridige*, 1814
Ms 365, Žiga Zois, *Über Krainerische Lexikographie*, 1819
ZRC SAZU, ISLLV – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede:
Zapuščina Franceta Kidriča, t. e. 15, 58

Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum. Dunaj: Gerold, 1776.
Škrbinc, Paskal: *Nedélske pridige*. Ljubljana: Hohn, 1814.
Škrbinc, Paskal: *Predigten auf die vorzüglichsten Feste des Herrn*. Dunaj: Wimmer, 1824.

Literatura

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Bachleitner, Norbert, Franz M. Eybl in Ernst Fischer, 2000: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Brenk, Kristina, 1955: Prva uprizoritev mladinske igre v slovenskem jeziku v Ljubljani. *Kronika* 3, št. 3, str. 160–164.

Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.

Dović, Marijan, 2023: Pesništvo Žige Zoisa in vprašanje »prvega« kranjskega pesnika. V: Luka Vidmar (ur.): *Zois: študije*. Ljubljana: Založba ZRC (pred izidom).

Dović, Marijan, in Luka Vidmar, 2021: Habsburg Censorship and Literature in the Slovenian Lands. *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 20–52.

Golia, Modest, 2013: Sk(e)rbinc Pashal. *Slovenska biografija*, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi574155/ (dostop 22. 4. 2023).

Gspan, Alfonz, 1950: Opombe. V: Anton Tomaž Linhart: *Zbrano delo*. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 451–475.

Gspan, Alfonz, 1969: Tri nova Zoisova slovenska pesemska besedila. *Slavistična revija* 17, št. 2, str. 119–181.

Kidrič, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.

Kidrič, France, 1930: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani.

Kidrič, France, 1934: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca 1808–1813*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani.

Kidrič, France, 1939: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU.

Kidrič, France, 1941: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU.

Kidrič, France, 1978: *Izbrani spisi*. 2. zv. Ur. Darko Dolinar. Ljubljana: SAZU.

Kos, Janko, 1982: Zois, Žiga (Sigismund), baron Edelsteinski. V: Janko Kos in Ksenija Dolinar (ur.): *Slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 405–406.

Kos, Janko, 1988: Opombe. V: Valentin Vodnik: *Zbrano delo*. Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 359–503.

Kos, Janko, 1990: *Valentin Vodnik*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Kos, Janko, 1996: *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.

Legiša, Lino, 1971: Iz ozadja Prešernove Nove pisarije: razmerje do Ravnikarja. *Slavistična revija* 19, št. 2, str. 125–141.

Nickisch, Reinhard M. G., 1991: *Brief*. Stuttgart: Metzler.

Ogrin, Matija, 2020: Poznobaročni slovenski rokopisi – literarna tradicija v spoprijemu z razsvetljensko cenzuro. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 119–150.

Omersa, Nikolaj, 1927: Psevdonim B. E. v Pisanicah. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 22, št. 1–2, str. 77–81.

Pastar, Andrej, 2020: Cenzura na Kranjskem pod Jožefom II. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 151–180.

Sked, Alan, 2008: *Metternich and Austria: An Evaluation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Smolik, Marijan, 1991: Zupan Jurij. V: Jože Munda (ur.): *Slovenski biografski leksikon*. 15. zv. Ljubljana: SAZU. Str. 877.

Suhadolnik, Stane, 2013: Zupan (Suppan, Župan) Jakob. *Slovenska biografija*, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi880078/ (dostop 22. 4. 2023).

Svoljšak, Sonja, in Luka Vidmar, 2018: *In vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection*. Ljubljana: NUK.

Svoljšak, Sonja, in Luka Vidmar, 2019: *Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem / Baron Sigismund Zois's Library: The Centre of Enlightenment Culture in Slovenia.* Ljubljana: NUK.

Šumrada, Janez, 2002: Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju v Gradcu 1811. *Slavistična revija* 50, št. 1, str. 51–60.

Uršič, Milena, 1975: *Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*. Ljubljana: SAZU.

Valenčič, Vlado, Ernest Faninger in Nada Gspan Prašelj, 2013: Zois Žiga (Sigismundus) pl. Edelstein. *Slovenska biografija*, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/ (dostop 22. 4. 2023).

Vidmar, Luka, 2010: *Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC.

Vidmar, Luka, 2016: *A Slavic Republic of Letters: The Correspondence between Jernej Kopitar and Baron Žiga Zois*. Frankfurt: Peter Lang.

Vidmar, Luka, 2019: Vodnik kot pridigar. V: Andreja Legan Ravnikar, Irena Orel in Alenka Jelovšek (ur.): *Oživljeni Vodnik: razprave o Valentinu Vodniku.* Ljubljana: Založba ZRC. Str. 135–154.

Vidmar, Luka, 2020: Od prevajanja Molièra in Metastasia do uprizarjanja Micke in Matička: dolgo porajanje slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovstvo* 65, št. 3–4, str. 183–200.

Vidmar, Luka 2021: Secularization of Book Censorship under Maria Theresa: Between Catholic Tradition and Moderate Enlightenment. *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 144–170.

Žitko, Sonja, 1998: Nadvojvoda Janez in njemu postavljeni spomeniki na Slovenskem. *Acta historiae artis Slovenica* 3, str. 103–113.

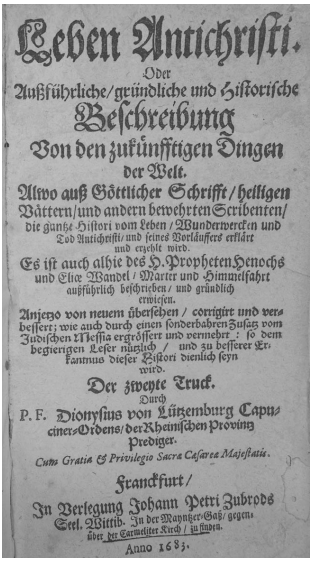
https://doi.org/10.3986/9789610507468_04; CC BY-NC-ND 4.0

Rokopisne objave prepovedanih besedil: primer slovenskih rokopisov o Antikristu

Matija Ogrin

Baročno delo nemškega kapucina Dionizija Luksemburškega (1652–1703) *Leben Antichristi* (1682) je eden zadnjih novoveških nasledkov srednjeveške profetične in apokaliptične literature. Besedilo se je širilo v številnih nemških izdajah, dokler se ni njegova recepcija v Avstriji ustavila z uvrstitvijo na seznam prepovedanih knjig leta 1774. Toda besedilo je bilo prevedeno v češčino in slovenščino, tako pred samo cenzurno prepovedjo kakor po njej, predvsem pa se je kljub prepovedi širilo v rokopisih. Število izpričanih slovenskih rokopisov je za slovenske razmere nenavadno visoko in kaže na veliko zanimanje bralcev ter poslušalcev za to besedilo. Slovenski rokopisi o Antikristu predstavljajo enega najbolj nenavadnih primerov življenja prepovedane knjige v bralski recepciji, ki se je s pomočjo rokopisne kulture ognila preprekam cenzurne prepovedi.

Ta študija skuša podati osnovne črte o teološko-zgodovinskem nastanku legende o Antikristu ter o njeni aktualizaciji v knjigi Leben Antichristi patra Dionizija, o vzrokih cenzurne prepovedi te knjige, zlasti pa o tem, kako je bilo Dionizijevo besedilo poslovenjeno in nato razširjeno v številnih slovenskih prepisih in redakcijah, verjetno tudi v vsaj dveh neodvisnih prevodih. Temeljna ambicija prispevka je ob tem nakazati obseg ter naravo samega slovenskega izročila, tj. slovenskih rokopisov o Antikristu, nekoliko pojasniti razmerja med rokopisi in nazadnje ponuditi pojasnilo, zakaj so ti rokopisi s takšnim uspehom oživljali starejše baročno besedilo ravno v času slovenskega razsvetljenstva.

Leben Antichristi.
Oder
Außführliche/gründliche und Historische
Beschreibung
Von den zukünfftigen Dingen
der Welt.
Allwo auß Göttlicher Schrifft/helligen
Vättern/und andern bewehrten Scribenten/
die gantze Histori vom Leben/Wunderwercken und
Tod Antichristi/und seines Vorläuffers erklärt
und erzehlt wird.
Es ist auch alhie des H. Propheten Henochs
und Eliæ Wandel/Marter und Himmelfahrt
außführlich beschrieben/und gründlich
erwiesen.
Anjetzo von neuem übersehen/corrigirt und ver-
bessert; wie auch durch einen sonderbahren Zusatz vom
Jüdischen Messia ergrössert und vermehrt; so dem
begierigen Leser nützlich/und zu besserer Er-
kantnus dieser Histori dienlich seyn
wird.
Der zweyte Truck.
Durch
P. F. Dionysius von Lützemburg Capu-
ciner-Ordens/der Rheinischen Provinz
Prediger.
Cum Gratia & Privilegio Sacræ Cæsareæ Majestatis.
Franckfurt/
In Verlegung Johann Petri Zubrods
Seel. Wittib. In der Mayntzer-Gaß/gegen-
über der Carmeliter Kirch/zu finden.
Anno 1683.

Slika 1. Dionizijev *Leben Antichristi*, naslovnica druge izdaje iz leta 1683.

Zgodovinsko-teološke osnove legende o Antikristu

Termin »antikrist« se kot novotvorba prvikrat pojavi v pismih apostola Janeza (1 Jn 2,18; 4,3; 2 Jn 7), kjer nastopa kot poimenovanje za osebe, ki širijo napačen nauk ali krivo vero o Jezusu Kristusu; prvotno se torej nanaša na razširjevalce zmot v zgodnjem krščanstvu. Od tam je bil termin prevzet v krščansko izročilo kot zbirni izraz, povezan s temami konca časov in pričakovanja apokaliptičnega stopnjevanja zla ob koncu zgodovine – s čimer je pojem o antikristu vnesel v zgodnjekrščansko mišljenje tudi razločitev ali kar prekinitev povezav med zgodovino in odrešenjem: zgodovina ne vodi k odrešenju človeka, lahko namreč vodi tudi k zlu. Določnejši nauk o antikristu se je razvil iz pisem apostola Pavla (2 Tes 2), še bolj določno pa iz knjige Razodetja; tu sicer ni omenjen s tem izrazom, temveč lik antikrista eksegeti vidijo v podobi prve zveri (Ap 12–13): kakor Kristus prejema svojo moč od Boga, jo zver prejema od hudiča, kakor bo Kristus kraljeval nad stvarstvom, hoče zver kraljevati nad svetom, znamenju Kristusovega imena je nasprotno znamenje zveri idr. (Haeusler in Müller 1993: 744–745).

Šele patristična eksegetika ob izteku antike je Antikrista interpretirala kot individualno osebo (zato ga pišemo kot lastno ime), ki bo z močmi Satana zavajala in zatirala verne v poslednjih časih. Preganjanje prvih kristjanov je lik Antikrista močno povezalo z Rimom, zlasti s cesarjem Neronom (predstavo o Rimu kot nasprotniku judovskega mesije pa je razvilo že judovstvo stare zaveze). Sv. Hipolit Rimski, sv. Gregor Veliki idr. so znotraj eshatologije razvili podrobnejši nauk o Antikristu kot osebi, ki ga je sredi 10. stoletja sistematiziral benediktinec Adso, znan kot opat samostana Montier-en-Der. Njegov spis, napisan v slogu negativne hagiografije, vsebuje že vse glavne elemente legende o Antikristu: da bo rojen ob koncu ali propadu rimskega cesarstva iz Danovega rodu v Babiloniji (v nasprotju z Jezusom, ki je rojen iz Judovega rodu) in bo obdan ali obseden z demoni; da bo s 30 leti začel izkazovati svojo moč s čudežnimi znamenji in ga bodo Judje ter odpadli kristjani začeli častiti kot lažnega mesija; uvedel bo češčenje demonov; zveste kristjane bo preganjal in pomoril; pozidal bo Salomonov tempelj in se razglasil za božjega sina; kralje in kneze si bo podvrgel (pri tem ga zadržuje le še moč rimskega imperija, ki je bila prenesena na frankovske kralje); ko bo zadnji od njih položil svojo krono pred Antikrista, bo nastopil njegov triumf; proti njemu bosta nastopila preroka Enoh in Elija, ki bosta zato pretrpela mučeništvo; po treh letih in pol Antikristovega trinoštva ga bo uničil Jezus ali po drugi razlagi nadangel Mihael (Krause idr., ur. 1978: 26). Tako izoblikovana predstava o Antikristu kot konkretnem zgodovinskem posamezniku je bila splošna last srednjega veka, pojavlja pa se tudi pri piscih, ki niso poznali Adsovega spisa, katoliški reformatorji (npr. John Wyclif, husiti) pa so jo ob naslonitvi na sv. Avguština (*De civitate Dei* XX; Krause idr., ur. 1978: 25) obrnili tudi v obtožbe in polemike proti napakam same Cerkve (Haeusler in Müller 1993: 745–746).

Legenda o Antikristu je zaradi široke razširjenosti in slikovite legendarne vsebine že zgodaj prodrla tudi v ljudske jezike in književnost. Že v 12. stoletju je na Bavarskem nastala latinska igra *Ludus de Antichristo*, povezana domnevno tudi s političnimi okoliščinami okrog cesarja Friderika Barbarosse; je prvi (še latinski) tekst nemške književnosti dramske vrste, kjer nastopajo personifikacije kot dramske osebe: Synogoga in Ecclesia sta personifikaciji stare in nove zaveze, obe utelešata teološko načelo Concordia Veteris et Novi Testamenti. Poganstvo predstavlja Gentilitas, Ecclesio spremljata Misericordia in Justitia. Antikrista spremljata Ypocrisis in Heresis. Preroka Enoch in Helias spreobrneta Jude k Ekleziji, vsi trije doživijo mučeništvo. Antikrist doseže, da se mu

vsi kralji podvržejo, in oznani »pax et securitas«, toda božji poseg ga ugonobi, igra se konča s hvalnico Bogu (Rupp in Lang, ur. 1986).

Dionizij Luksemburški, baročni pisatelj

Srednjeveško igro *Ludus de Antichristo* je bilo v tem kontekstu vredno omeniti, saj pomenljivo nakazuje, da je njena snov zlahka prešla iz sfere teološke in ekleziološke argumentacije v literaturo in gledališče. Razlog za to je narava same snovi, ki jo najbolje opredeli termin legenda. Spekulacija o Antikristu je legenda, saj se v njej prepletajo nekatere temeljne verske resnice s področja eshatologije, ki so v teologiji še danes veljavne, s prvinami precej imaginarnega in fantastičnega značaja, ki so tej legendi dajale možnosti vedno novih upodobitev v literaturi in umetnosti. Individualizacija nasprotnika Kristusa kot zgodovinske osebe je omogočala, da so razne dobe poistovetile lik Antikrista z raznimi vladarji in tirani. Na drugi strani je boj tega temačnega lika proti Bogu povzemal usedline mnogoterih veliko starejših mitoloških predstav orientalskih ljudstev, ki so jih nekateri teologi vsaj v manjši meri tudi povezovali z genezo Antikristovega lika (Krause idr., ur. 1978: 20–21). Že omenjene fantazijske prvine pa so ves imaginativni potencial te legende vedno znova aktualizirale – in ob tem so pripoved o Antikristu deloma približale literaturi, vsaj z igro *Ludus de Antichristo* pa je legenda to mejo prekoračila. Tudi način, kako je o Antikristu pisal kapucin Dionizij Luksemburški, ni brez literarnih prvin.

Pater Dionizij naj bi bil po dosedanjih raziskavah rojen okrog leta 1652 v kneževini Luksemburg v revni družini. O njegovem življenju vemo le, da je leta 1669 vstopil v rensko kapucinsko provinco in študiral od 1672 v redovnih šolah v Bingenu in Mainzu. Poleg pisateljevanja je bil dejaven zlasti kot pridigar, v zrelih letih je bil v samostanih v Wormsu (1690–1691) in Bensheimu (1699–1702) tudi gvardijan, od leta 1702 v samostanu v Cochemu na reki Mozeli, kjer je umrl 11. 2. 1703 (Killy, ur. 1995). V svojem času naj bi bil znamenit pridigar, mdr. v Mainzu, Ehrenbreitsteinu in Trierju, priljubljen zaradi jasnega in neposrednega sloga svojih pridig.

Dionizij je spisal več obsežnih del s področja asketike ali literature duhovne izgradnje (*Erbauungsliteratur*). Najpodrobneje je doslej preučila Dionizijev opus Alena Fidlerová, ki je opisala 11 njegovih del in njihovo recepcijo na

Češkem; nekatera so bila razširjena v številnih izdajah (Fidlerová 2014: 136–142). Izmed teh kaže poleg avtorjevega apokaliptičnega prvenca posebej omeniti vsaj dvoje del, ki sta učinkovali tudi v slovenskem prostoru.

Na homiletična dela slovenskih kapucinskih piscev je verjetno vplivala obsežna zbirka Dionizijevih prazničnih in nedeljskih pridig, skupaj 86, na več kot 1000 straneh *Sicherer Himmels-Weeg (1687)*.[1] V uvodu k tem pridigam pisatelj pravi, da v opisu človekove poti v večno domovino ni »niti hotel niti mogel uporabljati okrašene in s prevelikim trudom ustvarjene visoke zgovornosti (retorike)«, češ da se v nji pogosto skriva več ničevosti kakor koristi. Nasprotno pa, pravi p. Dionizij, je Božja beseda zapisana v jasnem in enostavnem jeziku, »ne pozna veličastnega in visokodonečega izražanja, in kdor jo želi po svoji predstavi odeti z veličjem, jo bo bolj onečastil kakor okrasil« (Dionysius von Luxemburg 1687: Vorred, prvi odstavek).[2] Avtor se torej načelno izreka za skromen in preprost slog pisanja in njegova pridižna besedila to težnjo v določeni meri potrjujejo. Vendar tej lastni opredelitvi p. Dionizija ne smemo pripisati prevelike veljave. Merodajno je to, kako je pridige zares napisal. Tu pa najdemo gosto množico retoričnih sredstev, ki dajejo njegovi pridigi značaj literarno oblikovane retorske proze. Slog je resda jasen in umljiv, zato pa ni pripoved nič manj umetelno izoblikovana iz epitetov in dvojnih ter trojnih formul, retoričnega kopičenja in stopnjevanja, antitez, paralelizmov ipd. Drobec komentarja k evangeliju za prvo adventno nedeljo o nebesnih znamenjih se mu denimo razraste v slikovit, dramatičen prizor (Dionysius von Luxemburg 1687: 2).

Dionizijeve lastne trditve o preprostem izražanju nas torej ne smejo zavesti, da bi morda spregledali kompleksno literarno oblikovanost njegove proze. Visoko retorično kulturo svojega homiletičnega pisanja nekoliko nakaže tudi avtor sam v dolgem podnaslovu knjige, kjer pravi, da so njegove pridige »izoblikovane z lepimi eksordiji in pripadajočimi konkluzijami, z redkimi koncepti in prikupnimi moralitetami« (Dionysius von Luxemburg 1687:

[1] Izvod je ohranjen v kapucinski knjižnici v Škofji Loki z lastnim vpisom škofjeloškega samostana. Ker je bilo več kapucinskih samostanov v slovenskih deželah pomembnejših in starejših od loškega (vsekakor ljubljanski in kranjski), njihove knjižnice pa so uničene, je verjetno, da so lastne izvode knjig sobrata Dionizija imeli tudi tam. Utemeljeno je sklepati, da so slovenski kapucini pri pisanju svojih pridižnih besedil bolj upoštevali homiletične priročnike sobratov kapucinov kakor drugih piscev.

[2] Prevodi navedkov iz nemščine so avtorjevi.

naslovna stran). Omenjeni »koncepti« niso kakršne koli domislice, temveč gre za retorično oblikovalno načelo, imenovano »concetto predicabile«, prevzeto iz zahtevnejše italijanske govorniške kulture, ki ga je le malo pozneje v še bolj stopnjevani meri uporabljal Dionizijev sobrat Rogerij Ljubljanski (Rakar 1989). Takšen retorični »koncept« je v velikonočni pridigi denimo lik preroka Jone, ki ga je pogoltnil kit. Dionizij ga uporabi kot predpodobo Jezusovega groba, ki ga je poprej dal pripraviti Jožef iz Arimateje, v to podobo pa pritegne celotno Jezusovo življenje od rojstva in povitja v plenice do trenutka, ko mrtvega zavijejo v mrtvaški prt in položijo v »trebuh kita« – v skalnati grob. Iz tega »koncepta« je Dionizij razvil na skoraj dveh straneh teksta (Dionysius von Luxemburg 1687: 269–270) razne vzporednice med staro- in novozaveznim prizorom, hkrati pa kontrast med Jono, ki je bil v ribi ujet, in Jezusom, ki je sestopil v predpekel z lastno močjo, ko je osvojil ključe smrti in pekla ter veličastno vstal – vse to pa je pretkano s številnimi drobnimi slogovnimi sredstvi, ki znano svetopisemsko snov preoblikujejo v razgibano polliterarno pripoved.

Podobno bi lahko rekli tudi o Dionizijevem najuspešnejšem delu *Legend der Heiligen* (1684), ki je v nekaj izdajah ponovno izšla že za časa avtorjevega življenja, po njegovi smrti (1703) pa je v izpopolnjeni redakciji redovnega sobrata Martina Cochemskega (1634–1712) izhajala v komaj preglednem številu izdaj vse do srede 19. stoletja, kar je podrobneje raziskala Fidlerová (2014: 137–138). Eno od zgodnjih izvirnih izdaj te knjige je v svoji slovenski pridigi na god apostola Matija citiral kapucin Rogerij Ljubljanski (1731: 168). To priljubljeno delo v izdaji Cochemskega so sredi 18. stoletja verjetno slovenski kapucini prevedli v slovenščino; ohranil se nam je obsežen koroški rokopis z naslovom *Dober legent teh svetnikov* (RRSS Ms 14) s svetniškimi legendami za čas od januarja do konca junija. Za nekatere od teh je bilo ugotovljeno, da so povsem literarne pripovedi, prevzete iz poznoantičnega ustnega izročila, v daljšem procesu motivnega preoblikovanja vključene v srednjeveško hagiografiko in oblikovane z baročno retorično kulturo (Ogrin 2011).

Tudi Dionizijevo delo *Leben Antichristi* zaznamujejo številne literarne prvine. Njegovega avtorja je nemški teolog in literarni zgodovinar Johannes Mumbauer uvrstil med tri pisatelje, ki so v deželah ob reki Mozeli v 17. stoletju najbolj izstopali po literarni in jezikovni oblikovalni moči: po njegovi oceni so to bili Friedrich Spee, Martin Cochemski in Dionizij Luksemburški (Noesen

1928: 139). Dionizijevi spisi to oceno literarne kakovosti potrjujejo – četudi je ostal manj znan kakor njegov starejši sobrat Martin Cochemski.

Dionizijevo delo *Leben Antichriſti. Oder Außführliche / gründliche und hiſtoriſche Beſchreibung Von den zukünfftigen Dingen der Welt*, katerega celotni naslov obsega nad 15 vrstic, je prvič izšlo leta 1682 v Frankfurtu, nato pa še v najmanj 11 poznejših nemških izdajah (Fidlerová 2014: 146–149), nazadnje še leta 1771, malo pred uvrstitvijo na avstrijski indeks prepovedanih knjig v letu 1774 (*Catalogus* 1774: 175). Zakaj je bilo to delo tako priljubljeno in zakaj je bilo prepovedano?

des Antichriſts, oder Beſchreibung von den
zukünftigen Dingen der Welt. Wien und Brün
1716. in 8.

Slika 2. *Catalogus librorum prohibitorum* 1774. Na strani 175 je bila prepovedana tudi knjiga *Leben Antichristi.*

Razloge za veliko priljubljenost tega dela patra Dionizija lahko verjetno vidimo v vsaj treh odlikah te nenavadne knjige. Prvič, Dionizij je uspešno združil več srednjeveških zvrsti (in pripadajoče besedilne drobce) v eno samo, vznemirljivo pripoved: srednjeveške kronologije z razlago nastanka sveta (*Weltchronik*) je povezal z legendarnimi pripovedmi in tudi pravimi zgodovinskimi poročili iz pozne antike (*historije*), glavno nit pripovedi pa je oblikoval kot premišljevanje o poteku zgodovine, o približevanju morebitnega konca sveta in s tem o bralčevem lastnem mestu v poteku časa med stvarjenjem sveta in njegovim koncem – s tem pa je v bralcu skušal vzbuditi tudi nagibe k osebnemu moralnemu poboljšanju (*asketika*). Druga odlika knjige je Dionizijev slog, ki je hkrati elementarno neposreden in v tem smislu »preprost«, vendar obenem slikovit in izrazen; ta slogovna kakovost je gotovo prispevala k prepričljivosti teksta in k intenzivnejšemu bralskemu doživljaju. Tretja pomembna lastnost te knjige pa je, da nudi nekakšen povzetek in sistematično urejen pregled starejših naukov o koncu sveta in nastopu Antikrista (Ogrin 2021: 263–264), zato so Dionizija označili tudi kot enega od zadnjih predstavnikov srednjeveške profetične literature (von Mehr 1957).

Leben Antichristi, prepovedana knjiga

Dionizij je svojo podrobno in pripovedno razgibano obnovitev legende o Antikristu zasnoval v okviru premišljevanja o časnosti sveta in o mestu posameznikovega življenja v časovnem poteku zgodovine. Alegorično sklepanje, da bo celotno stvarstvo od stvarjenja do konca sveta obstajalo vsega samo 6000 let in da se njegov iztek približuje, je bilo skupno vsem zgodnjim teologom in se je spremenilo šele z razvojem naravoslovnih ved 19. stoletja, verjetno pa so vanj dvomili že razsvetljenci. V začetnih poglavjih svoje knjige je Dionizij obširno razložil nekatera mesta iz evangelija, ki so jih zgodnji teologi interpretirali kot znamenja konca sveta in Jezusovega drugega prihoda. Kot eno takšnih znamenj razlaga Dionizij idejo, ki je izvirala iz latinskih in še prej grških cerkvenih očetov kot dokaj specifična interpretacija odlomka sv. Pavla (2 Tes 2) – posebej omenja sv. Cirila, sv. Janeza Krizostoma in sv. Hieronima – da naj bi propad rimskega imperija bil tisti zadnji časovni mejnik, ko bo nastopil nasprotnik Kristusa (Dionysius von Luxemburg 1716: 13–16).[3] Srednjeveški pisci, z njimi pa Dionizij Luksemburški, so to idejo interpretirali tako, da so v Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti videli nadaljevanje rimskega imperija, in so zato delitve ter vojne znotraj cesarstva razumeli kot apokaliptične dogodke, ki vodijo h koncu sveta. Pater Dionizij je to misel izrecno navezal na avstrijsko monarhijo kot poslednji ostanek imperija – naravnost imenuje cesarja Leopolda I. (1640–1705) – in s tem zadnji branik pred nastankom okoliščin, v katerih bo nastopil Antikrist (Dionysius von Luxemburg 1716: 12, 16). V perspektivi takšne »politične apokaliptike«, če uporabimo izraz iz srednjeveških študij (Petkov 2016: 181), je Dionizij tudi vojne proti Avstriji razumel kot korake, ki nas približujejo času Antikrista in njegovih grozot.

Danes lahko na Dionizijevo knjigo o Antikristu gledamo kot na slikovito polliterarno esejistično antiutopijo s spodbudnim verskim navdihom. V 17. in 18. stoletju pa bralci seveda niso imeli takšne distance, marveč so to knjigo brali kot avtoritativno teološko razlago zgodovine in zagotovilo bližnjih apokaliptičnih dogodkov. Učinek knjige je bil zaradi njenih literarnih odlik le še močnejši. Številne Dionizijeve teze so nastale na podlagi alegoričnega, pripovedno učinkovitega

[3] Po doslej znanih evidencah se v slovenskih knjižnicah ni ohranil noben izvod knjige *Leben Antichristi*. Dostopne so mi bile le digitalizirane reprodukcije te knjige, med njimi je najstarejša izdaja iz leta 1683. Prva izdaja iz leta 1682 mi doslej ni bila dostopna.

tolmačenja svetopisemskih odlomkov, ki bi jih danes v eksegetičnem smislu šteli za samovoljna in so se verjetno zdela vprašljiva že v dobi razsvetljenstva.

Vsekakor so razsvetljenci čutili močan odpor do teološke razlage zgodovine, ki jo je postavljal pater Dionizij s svojo še srednjeveško interpretacijo; odbijala jih je literarna upodobitev prihajajočega Antikristovega preganjanja kristjanov, ki je ostro nasprotovala razsvetljenski optimistični veri v razumnost in srečno življenje. Toliko bolj, ker je bilo v razsvetljenskih težnjah nemalo odpora do tistih prvin katoliške tradicije, ki so se po sami naravi religioznega življenja dotikale misterijskega jedra vere, predstavniki razsvetljenske kulture in oblasti pa so jih zato razumeli kot »mračnjaške«, »nerazumne«, »vraževerne« in zaostale; sami so namreč želeli krščansko vero napraviti »razumno« in državi »koristno« (Ogrin 2020: 122–125).

Drugi razlog, zakaj so razsvetljenski mogočniki, cerkveni prav tako kot posvetni, nasprotovali redovnikom kot nosilcem tradicije, je bila kritika iz ust in peres redovnikov, ki bi jo danes razumeli predvsem kot socialno, takrat pa je bila poudarjeno moralno osnovana, saj je merila na pomanjkanje vere in moralnosti kot vzrok slabega ravnanja bogatih z ubogimi. Tudi v Dionizijevem *Antikristu je več takšnih mest, denimo:*

> Koku ſhivijo ſeda Veliko Imenitneh Goſpudou inu bi meli ena Svetloba te prave Vere biti koku pa oni Aushjejo huiſhi kok turki inu ti kezarji Koku ſhivijo donaſhni dan ti pried poſtauleni Goſpudi kieri bi meli te gmain Ludi Vuiſhati inu Ragierat debi oni od nieh an dober Nauk imeli
>
> Pa Bogu ſe vſmili Suna ſe [ ] vidijo brumni inu grejo v zierkou inu ſe ſtorijo vzhaſi uredni tega S: Sakramenta Svetiga Rieſhniga Telieſa inu ſo v Boſhieh rezhieh […] hudizhi kier oni namarajo Sa Boga bol ſapravizo ſanebiſe bol ſapekuv ſa Angelze bol ſahudizhe Sotaki hudobni Ludi da niſo uvredni de nieh te Semla nosÿ … (RRSS Ms 17, fol. 7v)

Dionizijeve obtožbe (podobno je zapisal tudi o cerkvenih knezih), da sedanja gosposka ni vredna, da jo zemlja nosi, knjigi seveda ni pridobila naklonjenosti cenzurne komisije. Tako ostra kritika vladajočih iz ust ubožnih redovnikov je bila v baročni dobi dolgo časa sprejemljiva; toda konec 18. stoletja se je spremenilo tudi to.

Zato so t. i. državno cerkvenstvo, janzenizem in podobni tokovi skušali Katoliško cerkev podrediti državi in tako s prisilo iz verskega življenja izločiti

številne oblike in prakse, ki so temeljile na srednjeveški in baročni duhovni kulturi. Ta prisila v dobršni meri ni prihajala od zunaj, marveč so bili v vrhove cerkvenih služb, zlasti za škofe, nastavljeni posamezniki, ki so podpirali ukrepe Marije Terezije in Jožefa II. za odpravo starejših oblik verskega življenja, ki so jih nadomestile strogo janzenistične, navidezno »razumne« oblike: prepovedali ali močno omejili in okrnili so romanja, pasijonske igre so postopoma prepovedali že v času po 1760,[4] omejevali in ovirali so češčenje svetnikov in Matere božje, kar je med verniki povzročalo hud odpor (prim. opis nemirov v Železni Kapli: Prunč in Ogrin, ur. 2016: 424–429), odpravili so pobožnost svetih stopnic, omejevali križev pot in odpravili iz njega prizore, ki so se ohranili iz parabibličnega izročila, ne pa iz evangelija (npr. Veronikin prt), ipd. Z letom 1783 je Jožef II. ukinil cerkvene bratovščine, kjer so se verniki povezovali v obsežnih tako karitativnih kakor versko-kulturnih dejavnostih (npr. pasijonske procesije). Najhujši udarec za katoliško tradicijo je bila v letih po 1780 brez dvoma ukinitev številnih samostanov (Ogrin 2020: 124–125), njihove dragocene knjižnice so večidel propadle; iz slovenskih dežel so denimo tedaj popolnoma izginili dominikanci.

Poleg težkih udarcev po redovništvu in po baročnih bratovščinah je bil tretji mogočen instrument razsvetljenskih prizadevanj za zatrtje baročne kulture razsvetljenska cenzura: »V resnici je imela habsburška cenzurna palica v tem obdobju dva konca: ni preganjala le idej, ki jih je razumela kot pretirano 'napredne' in zato nevarne, temveč je skušala izkoreniniti tudi širok spekter idej in praks, ki jih je razumela kot 'nazadnjaške' in zato ravno tako škodljive« (Dović 2022: 373). Zato je poleg besedil z radikalno liberalnimi idejami prepovedala tudi številna dela tradicionalne baročne duhovnosti. Že leta 1758 najdemo na avstrijskem indeksu prepovedanih knjig tri dela izjemno priljubljenega klasika baročne asketike, kapucina Martina Cochemskega, med njimi *Das Grosse Leben Christi*, njegovo najpomembnejše delo z izjemno množično recepcijo v širšem srednjeevropskem prostoru.[5] Zato ni nenavadno, da je cenzurna prepoved zadela še več drugih hagiografskih in asketičnih besedil – med njimi tudi dve knjigi kapucina Dionizija Luksemburškega.

[4] Zadnjo znano prepoved kakšne pasijonske igre v slovenskih deželah je izdal okrožni urad v Celovcu še leta 1802; verjetno se je nanašala na dokončno prepoved *Kapelskega pasijona* (Prunč in Ogrin, ur. 2016: 482).

[5] Prim. *Catalogus* 1758: 37. Glede recepcije, ki je segala v stotine izdaj in ponatisov, prim. reference v Ogrin 2020: 119, 121.

Najprej je bilo leta 1774 z deveto izdajo avstrijskega indeksa prepovedano delo *Leben Antichristi*; prepoved je zadela še nekatere druge knjige z apokaliptično tematiko.[6] Nato je bila z letom 1786 prepovedana tudi Dionizijeva zbirka svetniških legend v izpopolnjeni izdaji, ki jo je po avtorjevi smrti pripravil sobrat Martin Cochemski, *Verbesserte Legend Der Heiligen* (1705 in pozneje); prepovedana je bila kar z najhujšo stopnjo obsodbe – damnatur.[7] Bralci so delo brali z izjemnim veseljem, saj je izšlo v komaj preglednem številu izdaj; značilno je, da so v času po 1760 in seveda po prepovedi skoraj vse izdaje te knjige izšle v protestantskem Augsburgu (Fidlerová 2014: 138).

Slovenska in češka recepcija prepovedane knjige

Knjiga patra Dionizija o Antikristu je bila s slikovito apokaliptično pripovedjo o minevanju časa, ki se izteka v dobo poslednjega boja med velikim vdorom zla v človeško zgodovino in božjimi močmi, ki gospodujejo nad zgodovino, tako privlačna in vznemirljiva, da je presegla meje že tako velikega nemškega jezikovnega prostora in je segla v širši srednjeevropski prostor. Bila je večkrat prevedena tako v češki kakor v slovenski jezik. Pričakovati bi bilo, da je Dionizijevo apokaliptično besedilo v kakršni koli obliki seglo še v katero drugo literarno kulturo Srednje Evrope poleg Češke in Slovenije, vendar za zdaj o tem nimamo podatkov.

Češke prevode knjige *Leben Antichristi* je preučila Alena A. Fidlerová in ugotovila, da so nastali poleg krajših povzetkov in ekscerptov trije samostojni prevodi v češčino. Kakor v slovenskem primeru, nobeden od teh ni prodrl v medij tiskane knjige, vsi trije so ostali v rokopisu. Vsi trije rokopisi vsebujejo celovito besedilo nemškega izvirnika; vsi so nastali v 18. stoletju: eden zgodaj, eden sredi stoletja, tretji prevod pa je ohranjen le v prepisu iz

[6] *Catalogus* 1774: 175. V indeksu se je pojavilo še nekaj del s podobno vsebino, npr. katoliško delo *Harmonie des Propheties anciennes avec les modernes ſur la Durée de l'Antichriſt, & les ſoufrances de l'Egliſe* (Cologne 1687), kot tudi protestantska knjiga *Suite de l'accompliſſement des propheties, ou accompliſſement despreuves hiſtoriques, qui font voir que le Papiſme eſt l'antichristianisme* … (Rotterdam 1687).

[7] V podatkovni zbirki *Komparatistik Wien Zensurdatenbank* (https://zensur.univie.ac.at) navaja raziskovalna skupina (Norbert Bachleitner, Daniel Syrovy) ta podatek z dodatnega rokopisnega seznama prepovedanih knjig iz leta 1786.

zgodnjega 19. stoletja in je morda nastal ob koncu 18. stoletja. Napisali so jih trije med seboj neodvisni in anonimni prevajalci v raznih čeških deželah, v raznih obdobjih. Poleg tega, da so skušali vsi trije prevajati razmeroma zvesto v novejšem pomenu prevajanja, je posebnost teh čeških rokopisnih prevodov, da dva vključujeta v manjši ali večji meri tudi t. i. paratekste, kakor imprimatur, razne uvode, kazalo, eden celo privilegij cesarja Leopolda I. tiskarju izvirne nemške izdaje s konca 17. stoletja. Tretji prevod, ohranjen v prepisu iz 19. stoletja, sicer nima paratekstov, ima pa kakor prva dva obsežne izvirne latinske bibliografske navedbe, v katerih je Dionizij podrobno navajal svoje patristične, biblične in polihistorske vire. Vsaj dva rokopisa vsebujeta pisne sledi poznejših bralcev iz 19. stoletja, kar dodatno izpričuje živo zanimanje ali potrebo po tej knjigi v češkem prostoru v daljšem časovnem obdobju. V vsakem primeru je Fidlerová te prevode vrednotila kot dokaze žive rokopisne kulture v čeških deželah: čeprav meni, da izdajateljskih težav, ki so jim preprečile pot v tiskano knjigo, ni moč izčrpno pojasniti, je zunaj dvoma, da je češka rokopisna kultura v tem primeru omogočila dvojni prehod ali prenos besedila: iz socialno prevladujočega ali bolj uveljavljenega nemškega jezika v socialno manj uveljavljen češki jezik in iz tiskane v rokopisno knjigo (Fidlerová 2014: 150–154; Fidlerová 2017: 249–251).

Slovenska recepcija knjige o Antikristu patra Dionizija Luksemburškega ima precej podobnih, a še več različnih potez. Slovenskih rokopisov o Antikristu je precej več: rokopisov z integralnim besedilom je trenutno v evidenci vsaj 9; France Kotnik pa je poročal o vsaj 13 rokopisih, od katerih nekateri žal niso več v evidenci (Kotnik 1944). Dva rokopisa v naši evidenci vsebujeta izvlečke iz Antikrista v širšem okviru apokaliptične miscellanea. Najstarejši slovenski prevod je, kot sporočajo ohranjeni rokopisi, naredil koroški bukovnik Matija Žegar (1734–1798) iz okolice Št. Jakoba v Rožu leta 1767. V slovenskih rokopisih ali slovenskem izročilu Antikrista imamo nekaj, česar v češkem izročilu nimajo: iz Matije Žegarja izvira niz prepisov, ki jih je moč primerjati in ugotavljati majhne narečne in recepcijske razlike ter vpise bralcev o izposoji, po katerih je Kotnik sklepal, da se je ena veja izročila širila s prepisi s Koroške v Preddvor in po gorenjski okolici do Ljubljane in v Višnjo Goro, druga pa prek Velikovca po Dravski dolini do Dravograda in na Pohorje (Kotnik 1944: 424). Vendar so dosedanje raziskave predpostavljale, da je domnevni avtograf Matije Žegarja služil kot arhetip prav vseh obstoječih prepisov Antikrista. Vse kaže, da to ne drži: življenje rokopisov je bolj zapleteno, po vsem sodeč imamo

opraviti z vsaj dvema neodvisnima slovenskima prevodoma knjige patra Dionizija. Med njima je nemajhna razlika: Žegarjev tekst lahko označimo kot historični prevod: je bolj svobodna baročna priredba, mestoma inteligentno strnjena in povzeta v nekoliko krajši zapis, seveda v narečnem substandardnem jeziku. Toda v 19. stoletju je nastal še en slovenski prevod, ki natančno sledi nemškemu izvirniku, v precej bolj knjižnem jeziku, morda z aspiracijo po javni objavi v tisku. Toda tudi ta poskus je ostal in mogel preživeti le v okviru slovenske rokopisne kulture, ki je, kakor v češki tudi v slovenski recepciji *Antikrista* izpolnila to bistveno nalogo: omogočila je, da so besedila sploh nastala, se v rokopisih vsaj deloma ohranila in medtem opravljala svoje delo – da so jih ljudje željno brali in poslušali.

Slovensko rokopisno izročilo Antikrista

Zdaj je treba navesti in vsaj skopo orisati slovensko izročilo Antikrista. Za njegovih 9 glavnih enot, ki so trenutno v evidenci, navedemo osnovne podatke. Na začetku vsake vrstice v preglednici stoji siglum – oznaka rokopisa z latinsko črko od A do L. Sledijo datacija, nahajališče rokopisa, morebitni naslov, številka v popisu Franceta Kotnika (1944) in naposled siglum rokopisa v našem *Registru rokopisov slovenskega slovstva* (RRSS). Tam so rokopisi natančneje opisani, podani so tudi nekateri argumenti glede genetičnih razmerij med njimi.

Spodnja preglednica nudi strnjen, kronološko urejen pregled slovenskega izročila o Antikristu. V nadaljevanju ga poskušam orisati, toda ta pojasnila skupaj s kronologijo mora bralec vzeti kot argumentirane hipoteze in ne kot dokončne opredelitve. Primerjal sem lahko le izbrane odlomke besedila. Za končno veljavno določitev genetičnih razmerij med rokopisi, tako da bi izdelali *stemma codicum*, bi bilo potrebno narediti podrobno kolacijo za glavnino celotnih besedil, kar je naloga bodoče kritične izdaje.

Siglum	Datacija	Nahajališče	Naslov	Kotnik	Siglum RRSS
A	1769	ARS, 1073 I-22r	Valjavčev rokopis / Antichrista Shivlenje Alli Leben Antichrista	2	Ms 38
B	≈1769	KOKR, Kotnik 14	Kotnikov rokopis / Antichrsta Shullenie ali lebn Antechrista	1	Ms 39
C	1790	Kärntner Landesarchiv, GV-HS 12/14	Shivlenje, regirenga inu smrt Antikrista	3	Ms 17
D	≈1820	Slovenski etnografski muzej	Smolevski rokopis Antikrista	10	Ms 177
E	1824	Kärntner Landesarchiv, GV-HS 13/43	Prerokovanje od Antikrista	/	Ms 15
F	1838	ARS, 1073, Ms 154r	Skvarčev rokopis / Shiuleine antikrista jnu negoua zila mogozhnost	8	Ms 136
G1	1. pol. 19. stol.	Semeniška knjižnica Lj.		4?	Ms 178
G2	=	UKM, Ms 81	Antikrist	/	Ms 71
G3	=	Semeniška knjižnica Lj.		/	Ms 179
H	1854	ARS, 1073, Ms 153r	Antikrist, negovo schiulenje, regerenga, mogozhnost in smert	9	Ms 137
J	konec 19. stol.	KOKR, Kotnik 15	Življenje, Regirenga ino smert Antikrista	12	Ms 180
Miscellanea:					
K	1780	Sveče, zasebna last	Branie od Antikrista inu od njegoveh foush prerokou	/	Ms 24
L	1825	ARS, 1073, Ms 155r	Antikrist, sodba božja	13 ss	Ms 138

Preglednica 1. Slovenski rokopisi o Antikristu.

Naj najprej navedemo celovit naslov rokopisa A, s katerim se po našem sklepanju »začenja« ohranjeni del precej obširne besedilne preoddaje. Glasi se tako: *Antichrista Shivlenje Alli Leben Antichrista Jnu nia zieua Mogozhnost u Negovim dianju nia zalla Shvlenja Resnizhna poshribenga teh pridiozhah Rezhi tiga sveta h prvvemv so shribane inu storiane skvs P: F: Donisivsa od linzenburga Capuzinaria te Rainesh provinz Predigaria v tem letu 1682. U tem letu 1769 pak po svabei Modrveſti na slovenski jesik preberniane po tem vezhem dove vſeto inv prevershano skves Mattia Shegaria sa vol niegoveh dobrih Perjatellov.*

V tem naslovu je podanih več pomembnih informacij: najprej, da je prevajalec kot izvirnik uporabljal prvo nemško izdajo (1682), nato, kdaj naj bi prevod nastal (1769) – vendar ima B in več drugih rokopisov na tem mestu letnico 1767; slednjič izvemo, da je Matija Žegar to delo pripravil za neko skupnost prijateljev ali sovaščanov. Kompleksno rokopisno izročilo slovenskega Antikrista, katerega najstarejši ohranjeni člen vidimo v rokopisu A, mnogi rokopisi pa so propadli in so za vedno izgubljeni, je moč s pridržki označiti takole.[8]

Pet rokopisov od A do F tvori dokaj jasno linijo izročila: iz primerjave med A in B moramo sklepati, da je arhetip – avtograf Matije Žegarja iz leta 1767 – verjetno izgubljen (o tem podrobneje v opisih RRSS Ms 38 in Ms 39), da pa je A služil kot predloga, po kateri je bil narejen B. Da je A izvirno datiran z letnico 1769, ta letnica pa je omenjena v C, je eden od razlogov za sklepanje, da je bil C prepisan iz A. V isto linijo izročila se uvrščajo tudi D, E, F in J, čeprav v precejšnjih časovnih intervalih, vsi v 19. stoletju, kar izpričuje dolgoživi kulturni potencial tega besedila. Genetičnih razmerij med temi štirimi členi izročila ni mogoče natančno doreči brez obsežnejše kolacije besedil celotne skupine. Vsi ti rokopisi A do F na naslovnem listu (razen D, kjer je naslovnica izgubljena) omenjajo izročilo Matije Žegarja ali vsaj prvotno nemško izdajo iz leta 1682 (rokopis H), po kateri naj bi Žegar prevajal.[9] Hkrati za vse te rokopise velja, da izvirajo iz enega, po izročilu Žegarjevega arhetipa, zato vsi predstavljajo prevod v historičnem pomenu pojma – kot delno prilagoditev in adaptacijo,

[8] S tem želim tudi korigirati ali dopolniti nekatere svoje poprejšnje konstatacije, izražene v Ogrin 2021: 271–274, kjer še nisem vedel za rokopis D.

[9] Kot že zapisano, mi ta prvotna izdaja ni bila dostopna; za dokončno preučitev skupine rokopisov A do F bo vsekakor potreben vpogled v ta izvirnik, ker je verjetno, da je pater Dionizij besedilo za drugo izdajo nekoliko spremenil, pozneje naj bi bile vse izdaje domnevno enake.

prilagojeno socio-kulturnemu kontekstu majhne lokalne skupnosti, za kakršne so bukovniki pisali. Vendar pa je C poseben v tem, da ga je napisal izobražen pisec s kultivirano roko (učitelj), ki je po ugotovitvah Eve Trivunović celoten tekst opazno približal slovenski knjižni normi; z glasoslovno primerjavo rokopisov B in C je ugotovila, da ima C »na ravni glasoslovja manj narečnih potez in je bliže takratni (celo sedanji) knjižni normi, kar je najbolj izrazito pri soglasnikih in soglasniških sklopih« (Trivunović 2017: 318). Podobno velja tudi za H iz leta 1854: z njim se slika izročila zaplete, saj je besedilo navidez podobno izročilu A do F, vendar je neprimerno bolj popolno in urejeno; vsekakor je H zelo pozen člen izročila (poznejši je le še J) in predstavlja posebno uganko s svojo nenavadno knjižno slovenščino osrednjega slovenskega prostora ter s skrbno urejenim, čeravno nestandardnim pravopisom. S tem rokopisa C in H povsem izstopata iz ravni bukovništva; C pomeni za tedanji čas redek primer historične knjižne redakcije bukovniškega teksta, status H pa je za zdaj nejasen, brez dvoma je delo izobraženega duhovnika.

Povsem drugačen pojav pa je skupina rokopisov G1, G2 in G3. Sprva je bil v evidenci samo G2, za katerega je v UKM dokumentirano, da ga je nekdanji mariborski knjižnici poklonil učitelj Josip Prijatelj, ki je knjigo našel na Viču pri Ljubljani leta 1925 kot preostanek obsežnejše celote v več zvezkih; njen »I. zvezek so porabili med vojsko za zavijanje mila«.[10] Toda nesrečna usoda mnogih rokopisov se v tem primeru ni uresničila: izkazalo se je, da sta rokopisa iz Semeniške knjižnice G1 in G3 v resnici pogrešana prvi in tretji del in da so za sporočeno »zavijanje mila« porabili k sreči le ducat listov prvega dela, ki tam res manjkajo, sicer pa je obsežna celota v treh delih s skupaj več kot 1000 stranmi srečno ohranjena. Vsebuje povsem neodvisen, nov prevod, zvesto pripravljen po nemški predlogi, tokrat ne po prvi izdaji, temveč po eni od poznejših; prevod se povsem ujema z izdajama iz 1716 in 1745. To presenetljivo odkritje kaže ne le enega redkih srečnih primerov preživetja rokopisne celote v več delih, temveč vznemirljiv pojav novega prevoda sredi 19. stoletja, v času, ko je prevajalec gotovo poznal katerega od obstoječih rokopisov iz Žegarjevega izročila, vendar se mu je knjiga patra Dionizija zdela še po skoraj dveh stoletjih tako pomembna, da jo je želel bolje in na novo prevesti.

[10] Prim. RRSS Ms 71, opis in faksimile, stran verso prednje platnice. Gre za rokopis, shranjen v UKM Maribor, Ms 81.

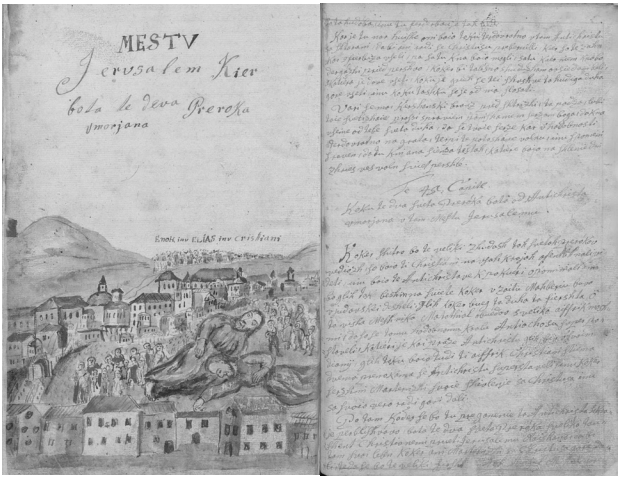
Rokopisa K in L predstavljata skupino, ki nekdaj tudi ni bila majhna: rokopise z raznoliko asketično in apokaliptično miscellanea. Tudi ta sta nastala v večjem časovnem intervalu, med njima je skoraj pol stoletja. Skupno jima je, da vsebujeta spretno formulirane, zgoščene povzetke nekaterih obsežnejših asketičnih besedil Martina Cochemskega in seveda Dionizijevega *Antikrista*. Ti povzetki predstavljajo poleg bukovniške okrajšane priredbe prvotne knjige ter poleg celovitega, zvestega prevoda povem drugačen, tretji tip besedilne preoddaje.

Še nekaj argumentov pro et contra. V stanju raziskav je bilo vsaj od članka Franceta Kotnika dalje privzeto, da je rokopis B najstarejši ter da je to celo prvotni prevod in avtograf Matije Žegarja (Kotnik 1944: 416–417). Glede vsega tega kaže dvomiti. Najprej se je resen dvom odprl z ugotovitvijo Eve Trivunović, ki je prva opazila, da so rokopis B – Kotnikov rokopis, kot ga po vsej pravici imenujemo po njegovem lastniku in preučevalcu – napisale dejansko tri roke: dve roki se izmenjujeta v glavnem delu, tretja je napisala asketični dodatek na zadnjih 16 folijih (Trivunović 2017: 313); prav mogoče, da je katera od teh rok Žegarjeva, saj je imel tedaj še manj kot 40 let; toda katera? Zaradi pomanjkanja virov nimamo za trden sklep o tem nobene podlage. Diksijo, podobno zgoraj objavljenemu dolgemu naslovu rokopisa A (skoraj enaka v B) o Matiju Žegarju in letu 1767 najdemo namreč v skoraj vseh poznejših rokopisih iz te družine, saj so jo vsi prepisovali, vključno z letnico 1767. Ko pa je Eva Trivunović za rokopisa B in C pripravila diplomatični prepis celotnega besedila kot gradivo za kritično izdajo, je postalo jasno, da ima rokopis C popolno besedilo na številnih mestih, kjer v rokopisu B najdemo okrajšane, strnjene in povzete oblike prepisovanja. S tem je postalo jasno, da C poteka kot prepis in hkrati kot poknjižena redakcija iz neke predloge, ki je bila popolnejša in obširnejša od B. To nas neogibno sili k sklepu, da je B že nekoliko okrajšan prepis (apograf) neke obširnejše predloge (protograf). Za to predlogo, iz katere je nastal rokopis B, lahko danes s precejšnjo gotovostjo sklepamo, da je to izmed ohranjenih rokopisov lahko samo A. Kolacija besedil A in B pokaže več mest, kakor je denimo tale odlomek, nekaj vrstic pred koncem 11. poglavja (znak [ ] pomeni vrzel, t.j. prepisovalčev izpust besedila v sicer nepoškodovanem delu rokopisa):

A (Valjavčev rkp)	B (Kotnikov rkp)
koker prave sveti Auguſtinus, Antichriſt ima ste shvahte Donn Rojan biti, koker je v bukvah genesis brati, ſveti Ambosius prave, Antichriſt bo pershov ſte shvahte Donn, an terd Rihtar an zhvoveshki tiran, kir bo te ludi ſodou naivezh pa tiste, kier v pravizhen poth hodijo, te boga bojezhi Appat Joahim tudi prave, Antichriſt ima s te Jsraelske Krivé ſpozhet, inu Rojan biti ſta Rodu Donn, inu on bo tei gvauti ta hudizha ſebe podav.	kakar pravi s. Avguſtÿnvs antichriſt ima ſte ſhvahte donn Roian bitti kaker ie vbvkvah genisis brati s. ambroſſivs prave antichriſt bo perſhov ſte ſhvahte donn [ ]
Te haidnish Sibille tudi toku pravio, v testah zaitah bo en firsht gore vſtav ſta Rodu Donn sjemenam Antichriſt, tiste bo ena gvava te ofarti, en Moister te ſhmeshnave, inu ana popovnost te hadobnoſti … (fol. 37r)	te haidniſh ſhvbille tvde takv pravio vteſtah zaitah bo an fierſht gore vſtov ſta Rodv donn siemenam antichriſt teſti bo ana gvava te offarti an moiſter te smeſhniave inv ana popovnoſt te hedobnoſtÿ

Takšna mesta torej niso združljiva z idejo o kronološkem prvenstvu rokopisa B. Prav verjetno pa je B nastal zelo kmalu za A, morda neposredno potem; poleg nekaterih enakih vodnih znakov, tj. deloma enakega papirja, ju povezujejo tudi podobne, zelo lepe ročno kolorirane ilustracije, ki nemara izvirajo od istega umetnika. Zaradi teh nenavadno lepih ilustracij so rokopisi A, B, D in E brez dvoma najstarejše ohranjene in tem bolj dragocene ročno ilustrirane slovenske knjige.

Pisec rokopisa C je običajni dikciji o Matiju Žegarju na naslovnem listu svojega rokopisa dodal še nekaj o sebi: »V tem Letu 1769 pak so po ſlabi Modruſti Na ſlouenſki Jesik Prebarnene […] Drugazh so [bukve] vtem Letu 1790 prepisane inu pobulshane gratale skusi enega deſheuskega Vſhuli vzhenika Na Koroſhkem sa volo negoueh snanzou.« Tako je svoj rokopis datiral in se opredelil kot koroški učitelj, kar je razvidno iz višje ravni njegovega jezika. Na zadnji strani pa je k razumnim pomislekom glede vsebine knjige dodal tudi opozorilo, da priprava takšne knjige zahteva pol leta dela, kar sta storila »jes inu pred mano tiſti Uſhuli Vuzhenik Joannes«. S tema zapisoma je pisec rokopisa C zapustil v svojem tekstu dvoje zelo pomembnih pričevanj o predlogi, iz katere je prepisoval: da je bila iz leta 1769 in da je bil njen avtor neki učitelj Janez. Letnica 1769 se ujema z datumom v rokopisu B, podatek o učitelju Janezu pa se ujema s precej kultivirano, spretno roko tega rokopisa.

Sliki 3 in 4. Valjavčev rokopis o Antikristu iz leta 1769. Slika na levi (149v) prikazuje mučeništvo prerokov Enoha in Elije. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1073, I-22r, 149v in 150r.

Če vse to pretehtamo, je rokopis A od ohranjenih verjetno še najbliže pogrešanemu arhetipu; rokopis B je A-ju najbližji apograf; rokopis C pa bi v smislu tekstno-kritiške usmeritve, ki jo je zagovarjal medievalist Joseph Bédier, razglasili kot »najboljši rokopis« (*bon manuscrit*): zelo verjetno vsebuje integralen tekst Matije Žegarja, vendar v mnogočem izboljšan, upoštevajoč tedaj živo, pristno koroško izražanje; je spoj primarnega bukovništva in vzgona k višji jezikovni kulturi – kar je v določenem pogledu prvovrsten dosežek slovenske poznobaročne književnosti.

Sklepne misli

Apokaliptična knjiga *Leben Antichristi* s konca 17. stoletja kapucinskega patra Dionizija Luksemburškega je imela nenavadno usodo, da je kljub zahtevni teološki snovi postala zaradi pripovedno učinkovitega literarnega sloga ena od priljubljenih knjig nemške asketike. Razširjala se je v ducatu nemških izdaj vse do leta 1774, ko je bila uvrščena na avstrijski cesarski indeks prepovedanih knjig. Toda še pred to prepovedjo je bila knjiga leta 1767 prevedena v slovenščino. Podobno kakor v češki recepciji knjige *Leben Antichristi* tudi njena slovenska

recepcija ni mogla prodreti v tisk. Nastala sta najmanj dva neodvisna slovenska prevoda. Prvi prevod je bil hkrati priredba, ki jo je koroški bukovnik Matija Žegar (1734–1798) pripravil leta 1767 za svoje vaško občestvo. Njegov rokopisni prevod se je v številnih prepisih razširil tako na Kranjsko kakor na Štajersko in ostal živ ter privlačen več kot stoletje. Zadnji od ohranjenih prepisov je celo iz poznega 19. stoletja. Drugi, neznani prevajalec pa je sredi 19. stoletja pripravil nov in temeljit, zvest prevod, ki se je ohranil v treh rokopisnih zvezkih, morda z namenom, da bi ga v dobi po formalni odpravi cenzure izdal v tisku.

Slovensko besedilno izročilo prepovedane knjige patra Dionizija Luksemburškega obsega ducat rokopisov, ki so knjigi dajali življenje v času, ko uradno ni smela priti med bralce. Največja je skupina, ki izhaja iz besedilne tradicije Matije Žegarja. Svojevrsten poskus, ki kaže na nezmanjšano privlačnost Dionizijeve knjige med slovenskimi bralci, je nov, literarno zahtevnejši prevod s srede 19. stoletja neznanega prevajalca. Tretji modus slovenske besedilne transmisije predstavljata dva rokopisa, ki vsebujeta le povzetke obširne Dionizijeve pripovedi o Antikristu med drugo asketično in apokaliptično literaturo.

S tako obširno besedilno tradicijo, ki po številu ohranjenih rokopisov presega vse druge tekste, je knjiga o Antikristu poseben fenomen v slovenski literarni kulturi. Obsežna poznoantična in srednjeveška spekulacija o poslednjih časih in vdoru zla v človeško zgodovino, ki ga nazadnje premaga Jezus kot zmagovalec nad zlom, je v literarno razgibani pripovedi patra Dionizija očitno močno in dolgo časa privlačila slovenske bralce. Kot širši kontekst tega uspeha moramo verjetno razumeti tudi protisloven odnos preprostih ljudi do oblasti razsvetljenske dobe: medtem ko so kmetje radi sprejeli regulacijo tlake in zmanjšanje osebne nesvobode, so bili zelo prizadeti ob razsvetljenskem zatiranju baročnih oblik vernosti. Tovrstne ukrepe oblasti so razumeli kot brezbožna dejanja in kot znamenja Antikristovega prihoda. V tem je gotovo eden od razlogov za izjemen uspeh te knjige. Toda morda je še pomembnejši razlog moč videti v tem, da lahko Dionizijevo srednjeveško apokaliptiko presojamo kot neke vrste antiutopijo o strahotah poslednjih časov, ki je mnogim bralcem nudila doživetje lastne umeščenosti v čas, doživetje minevanja zgodovine. Bralci in nepismeni poslušalci so morda ob slovenskih rokopisih o Antikristu intenzivneje občutili bivanjsko razsežnost lastnega minevanja, svojo umeščenost v čas in v tek zgodovine. Navdušeni lastnoročni vpisi teh, ki so si rokopis izposodili, nam pričujejo o takšnih intenzivnih doživetjih. Rokopisna kultura

je takšnemu literarnemu čustvovanju in življenju dajala možnost in prostor – daleč stran od instrumentov cenzure in njenega nadzora.

Viri

Rokopisi slovenskega izročila o Antikristu so navedeni zgoraj v preglednici. Okrajšave ustanov, ki rokopise hranijo:
ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
KOKR – Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika, Ravne na Koroškem
UKM – Univerziterna knjižnica Maribor

Catalogus librorum a Commissione caes. reg. aulica prohibitorum. Viennae, e typographeo Kaliwodiano, 1774.

Dionysius von Luxemburg, 1687: *Sicherer Himmels-Weeg / Oder Die durch Christum und seine Heiligen gebahnte Creutz-Straß: Das ist / Gantz neu erfundene / völlig außgearbeitete / mit schönen Exordiis und gehörigen Conclusionibus, mit raren Concepten und anmüthigen Moralitäten* […] *versehene / geziehrte und außpolierte Sonn- und Feyrtags Predigen.* […] Gedruckt zu Dillingen / Jn Verlag und Trukkerey Johann Caspar Bencards.

Dionysius von Luxemburg, 1716: *Leben Antichristi. Oder Außführliche / gründliche und Historische Beschreibung Von den zukünfftigen Dingen der Welt. Allwo aus Göttlicher Schrifft / H. Vättern / und anderen bewährten Scribenten / die gantze Histori vom Leben / Wunder-Wercken und Tod Antichristi / und seines Vorläuffers erklärt und erzählt wird* … Wien und Brün, Lehmann.

Rogerij Ljubljanski, 1731: *Palmarium empyreum, seu Conciones CXXVI. de sanctis totius anni … compositae ex vitis eorum: Scriptura sacra, ac SS. Patribus: variis conceptibus, symbolis [et] historiis: praecipuè aptis moralitatibus refertae. Pars I. A prima die Januarij usque ad mensem Julium exclusivè.* Clagenfurti: typis, & sumptibus Joan. Friderici Kleinmayr.

Literatura

Dović, Marijan, 2022: Bukovniki, cenzura in Drabosnjak, »poredni paur« iz Korotana. *Slavistična revija* 70, št. 3, str. 373–388.

Fidlerová, Alena A., 2014: Antikrist v Českých zemích raného novověku. *Acta Universitatis Carolinae, Philologica: Slavica pragensia*, št. 43, str. 133–175.

Fidlerová, Alena A., 2017: Translating the Life of Antichrist into German and Czech in the Early Modern Period. *Studies in Church History*, št. 53, str. 242–256.

Haeusler, Martin, in Karlheinz Müller, 1993: Antichrist. V: Walter Kasper (ur.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. 1. zv. Freiburg: Herder. Str. 744–747.

Killy, Walther (ur.), 1995: Dionysius von Luxemburg. *Deutsche biographische Enzyklopädie*. 2. zv. München: K. G. Saur. Str. 553–554.

Kotnik, France, 1944: Bukovniški rokopisi Antikrista. V: Božidar Borko idr. (ur.): *Zbornik Zimske pomoči*. Ljubljana: Zimska pomoč. Str. 415–424.

Krause, Gerhard, idr. (ur.), 1978: Antichrist. V: *Theologische Realenzyklopädie*. 3. zv. Berlin: Walter de Gruyter. Str. 20–50.

Mehr OFM Cap, Bonaventura von, 1957: Dionysius von Luxemburg. V: *Neue Deutsche Biographie*. 3. zv. Str. 735.

N[oesen], P[aul], 1928: P. Dionysius von Luxemburg. Ein Volksschriftsteller des 17. Jahrhunderts. V: *Jong-Hémecht* 2, št. 7, str. 139–142.

Ogrin, Matija, 2020: Poznobaročni slovenski rokopisi – literarna tradicija v spoprijemu z razsvetljensko cenzuro. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 119–150.

Ogrin, Matija, 2021: Slovenian Manuscripts on Antichrist and the Modes of the Manuscript Tradition. V: Maria Cioată idr. (ur.): *Biblical Apocrypha in South-Eastern Europe and Related Areas*. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei »Carol I«. Str. 261–275.

Petkov, Julian, 2016: *Altslavische Eschatologie: Texte und Studien zur apokalyptischen Literatur in kirchenslavischer Überlieferung*. Tübingen: Francke.

Prunč, Erich, in Matija Ogrin (ur.), 2016: *Kapelski pasijon. Komedija od Kristusoviga trplinja, katiro so nekidej na te veliki četrtək inu na te velikonočni pondelək v Kapli špilali. Editio princeps*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU; Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Rakar, Atilij, 1989: Rogerijev »zapopadik« in konceptizem. V: Aleksander Skaza in Ada Vidovič-Muha (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 163–173.

Rupp, Heinz, in Carl Ludwig Lang (ur.), 1986: *Deutsches Literatur-Lexikon*. 10. zv. Bern: Francke Verlag. Stolpci 17–21.

Trivunović, Eva, 2017: Primerjava glasoslovja v rokopisih o Antikristu. V: Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin in Urška Perenič (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 311–319.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_05; CC BY-NC-ND 4.0

Predhodna cenzura v Ilirskih provincah: Marmontova uprava

François Bouchard

V prvih dneh junija 1810 Bartolomeo Benincasa na poziv generalnega guvernerja Marmonta (»oseba, ki jo, poleg njegove naklonjenosti do mene, poznam po njegovi iskrenosti, veličini, svobodomiselnosti, iznajdljivosti in dobroti«)[1] odpotuje iz Milana v Ljubljano.[2] Iz previdnosti to stori šele potem, ko po zaprosilu dobi soglasje notranjega ministrstva Kraljevine Italije, v skladu s svojo predhodno zadolžitvijo vodje oddelka v javnem šolstvu, ki ga je med letoma 1806 in 1809 opravljal v Dalmatinskem šolskem uradu skupaj z Vincenzem Dandolom. Ker je Marmonta že spoznal med svojim bivanjem v Zadru, se Benincasa odpravi na Kranjsko z očitnim upanjem na ponovno delo v »javnem šolstvu«,[3] vendar pa se znajde v Ljubljani z nazivom in nalogo generalnega cenzorja, zadolženega za preventivni nadzor nad tiskanim

[1] Pismo Luigiju Rossiju, vodji sektorja na notranjem ministrstvu v Milanu, z dne 1. junija 1810 (Biblioteca Estense di Modena, Autografoteca Campori, Bartolomeo Benincasa, f. 25).

[2] To poglavje je nastalo v okviru bilateralnega projekta PHC Proteus 2020-21 koda 44089QK in ARRSMS-BI-FR/20-21-PROTEUS-009, zahvaljujoč prispevku Ministrstva za Evropo in zunanje zadeve (MEAE) in Ministrstva za visoko šolstvo, raziskave in inovacije (MESRI).

[3] V istem pismu Rossiju Benincasa poroča o svojem novem delovnem mestu z naslednjimi besedami: »Iz prijateljstva, spoštovanja in po dolžnosti vas seznanjam, da me je maršal, vojvoda dubrovniški, ob privolitvi vseh dobrih in modrih prijateljev in s soglasjem notranjega ministrstva s svojimi vztrajnimi in zavezujočimi zadnjimi potezami dokončno poklical k sebi v Ilirske province v vladno službo za javno šolstvo; sprejel sem in odpotujem v Ljubljano čez nekaj dni. Tam bom združil mnogo koristi, nadpovprečno plačo […] in vse pomirjujoče zadoščenje v svoji duši ob osebi, ki jo poznam po njeni iskrenosti, izvrstnosti, svobodomiselnosti, iznajdljivosti in dobroti, poleg njene naklonjenosti do mene, dragocene razmere, ki se redkokdaj združijo v eno […].« (Biblioteca Estense di Modena, Autografoteca Campori, Bartolomeo Benincasa, f. 25)

gradivom, gledališkimi repertoarji in za izdajanje uradnega lista *Télégraphe officiel* (prim. Bouchard 2020: 225–242, 232–237; Cuppo 1948: 300–309). Po neuspešnem poskusu tiskarja Giuseppeja Sardija, da bi ljubljansko tiskarno za izdajanje uradnega lista *Télégraphe officiel* postavil na zdrave temelje, preide novembra 1810 izdajanje lista v roke nekega Beaumesa, v zameno pa Benincasi dodelijo upravljanje javnih knjižnic, na katere pa bo, osebnemu trudu navkljub, le malo vplival zaradi umanjkanja pričakovanih sredstev.

Slika 1. Francoski maršal Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont (1774–1852), prvi guverner Ilirskih provinc (oktober 1809–februar 1811), kot ga je leta 1837 v olju upodobil Jean-Baptiste Paulin Guérin. Wikimedia.

Na gledališkem področju se v Ljubljani zelo trudi organizirati jesensko lirično sezono po Marmontovem okusu z uprizoritvama *Matrimonio segreto* Domenica Cimarose in *Convenienze tetrali* Pietra Guglielmija. Prav tako uredi nastope gledališke skupine nesrečnega vodje Francesca Rigollija na goriških in reških odrih, da bi nekako popravil njen polom zaradi neizvedenih, a obljubljenih nastopov v Dubrovniku, Šibeniku in Splitu. Ob tem se mora Benincasa soočiti z nenaklonjenostjo nekaterih predstavnikov uprave Provinc, ki odklanjajo složnejše sodelovanje, ne da bi jih zaradi tega sploh opomnil na meje njihovih pristojnosti. Zgleden primer takega obnašanja, formalno in distancirano vljud-

nega, je mladi intendant Lucien Arnault, ki mu v francosko pisanem pismu 24. avgusta 1810 sporoča:

> Prejel sem vaše pismo z dne 22. avgusta. V skladu z odlokom Njegove ekscelence, ki uvaja splošno cenzuro, bom poskrbel, da boste dobili natančen seznam vseh del, ki so upravičena do predstavljanja v tržaških gledališčih. Kar pa zadeva upravo tega gledališča, skrb za pridobivanje osebja; kar zadeva porabo sredstev ter gospodarstvo in notranjo policijo te ustanove, mi je v čast pripomniti, da sem izključno odgovoren zanje in poročam samo Njegovi ekscelenci g. guvernerju. Vseeno sem vam zelo hvaležen za vaše zanimanje za to gledališče, kolikor mi bodo okoliščine dopuščale, bom poskrbel, da bo gospod guverner med svojim bivanjem v Trstu zadovoljen. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 91–100, f. 97)[4]

Nekoliko učinkovitejše sodelovanje na področju gledališča in tudi drugje mu zagotovi generalni komisar tržaške policije Di Lanzo. 18. avgusta istega leta mu komisar pošlje pismo s priloženim rokopisom neke komedije, ki »mi je bila predstavljena za odobritev njene uprizoritve«, in takoj za tem doda: »Moram vas, gospod, ob tem opozoriti, da ne priporočam njene uprizoritve v Trstu, saj mesto sestavlja prebivalstvo različnih religij in prepričan sem, da bi to delo vzbudilo (*sic*) nezadovoljstvo med prebivalstvom, saj imam v zvezi s tem nekaj indicev« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 71–80, f. 79). V ohranjenih dokumentih naslov in avtor komedije nista navedena, vendar vse kaže, da po branju dela generalni cenzor previdnostno opozorilo komisarja vzame resno na znanje, čeprav ta ni navedel nobenega pojasnila o naravi indicev. Že 29. avgusta v osnutku odgovora iz Ljubljane, ki že po tonu izdaja cenzorjevo zaskrbljenost, Benincasa brez oklevanja soglaša z njegovo odločitvijo – »pritrjujem vaši modri presoji in ne vidim druge možnosti, kot da prepovem uprizoritev«, kar opravičuje z naslednjimi besedami:

[4] V izvirniku: »J'ai reçu, Monsieur, votre lettre du 22 Août n° 60. Conformément à l'arrêté de S[on] Ex[cellence] qui établit une censure générale, j'aurai soin qu'il vous soit donné exactement participation de tous les ouvrages intitulés à être représentés sur les théâtres de Trieste. Mais quant à l'Administration de ce Théâtre, au soin de se procurer une Troupe; quant à l'emploi des fonds et à l'économie et Police intérieure de cet établissement, l'honneur de vous observer que j'en suis exclusivement chargé et n'en rends compte qu'à Son Exc[ellence] Mr le Gouverneur Gal. Je ne vous en suis pas moins très obligé de l'intérêt que vous prenez à ce théâtre, autant que me le permettront les circonstances j'aurai soin de faire en sorte, que Mr le Gouverneur Gal soit satisfait pendant son séjour à Trieste.«

> Ob pravilnem razmisleku, ki ga podajate o naravi tržaškega občinstva, za nas tema, sploh tako obravnavana, v mestu, ki sprejema toliko različnih veroizpovedi, ni v skladu z duhom in načeli vlade. V komediji je mogoče zaslediti več neprimernih trenutkov, uporabljenih kot del dramaturške kompozicije; komedijo lahko razumemo prej kot parodijo, kot duhovno vajo, kot polemiko, kot zelo pobožno zabavo v oratoriju, ne pa kot gledališko predstavo: napisana je v slogu, ki ni niti poetičen niti prozaičen, temveč je zgolj neokusna umetelnost, ki ni v bistvu nič drugega kot oddaljen, neuspel in neumesten ponaredek Corneillevega Polievkta. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 71–80, f. 78)

Čeprav nam delo ostaja neznano, s končno referenco na Corneillejevo tragedijo *Polyeucte martyr* lahko ugibamo, da gre za krščansko apologetiko z namero novačenja ali obrekovanja drugih verskih skupnosti, prisotnih na Tržaškem. Od tod verjetno izhaja odločitev za popolno prepoved njene javne uprizoritve, ne pa zaradi slabe kakovosti forme ali sloga, ki jo je zasledil generalni cenzor.

Benincasa izkaže podobno skrb do religiozne občutljivosti prebivalstva v primeru načrtovanega nagrobnega spomenika Winckelmannu, ki ga je Domenico Rossetti nameraval prvotno umestiti v katedralo sv. Justa v Trstu. Benincaso na občutljivost primera znova opozori komisar Di Lanzo, ki mu 19. novembra 1810 pošlje v vpogled *Program*, ki ga »odvetnik G. Rossetti […] želi objaviti«,[5] in prosi generalnega cenzorja, naj mu dovoli izraziti »pomislek, da ne bi bilo povsem primerno kar tako pustiti v prvem členu *Programa* zapis *o nameri postavitve njegovega spomenika v Kapelici, imenovani tudi Kapelica cerkvene katedrale za relikvije sv. Justa*« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 251–260, f. 256, odlomek v kurzivi je podčrtal Di Lanzo). Benincasa podpira Rossettijev projekt (»ne najdem nepravilnosti ali nevšečnosti v postavitvi spomenika v kapelico«), vendar sprejme sogovornikovo zadržanost in ga že 23. novembra izrecno vpraša po jasnejših pojasnilih: »Povejte, ali vaš pomislek zadeva reč samo ali zapisano razglasitev postavitve. Ko gre za prvo, vam bom podal svoje občutke, ko bom poznal vaš pomislek; če gre za drugo, se strinjam, da bi bila lahko taka razglasitev izpeljana pravilneje in jasneje« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 251–260, f. 255). Di Lanzo se na zahtevo hitro odzove 29. novembra. Sprva piše, kako je neskončno zadovoljen, da je tudi sogovornik naklonjen »nadvse hvalevrednemu« projektu, da se »v tem mestu postavi spomenik slovitemu Winckelmannu«, in nato dodaja:

[5] Gre za Domenica Rossettija, ki je leta 1810 v Trstu res natisnil *Programma pel monumento sepolcrale da ergersi a Giovanni Winckelmann in Trieste*.

> Vaši prošnji po pojasnitvi 1. člena odgovarjam, da je bila kapelica za relikvije zgrajena kot prostor za njihovo varstvo, in ker ima cerkev druga mesta, kjer bi lahko postavili spomenik, bi bilo po mojem mnenju potrebno ta člen spremeniti, tako zaradi same reči, ker je predlagano mesto namenjeno izključno hranjenju relikvij, kot zaradi izrečene namere, saj gre za prostor posebnega pobožnega pomena za tamkajšnje ljudstvo. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 291–300, f. 294)

V naslednjem osnutku pisma, datiranem »Laybach 10. Dic. 1810«, je razvidno, da po prejetem odgovoru Benincasa soglaša z mnenjem generalnega komisarja in sklene, da ni mogoče postaviti v en sam prostor, še posebno ko gre za prostor čaščenja, dveh vrst relikvij: sakralnih, ki so predmet verskega čaščenja, ter posvetnih, ki so namenjene čaščenju spomina pomembnih oseb:

> […] opazka se mi zdi upravičena, če pomislim, da kapelica, namenjena ohranjanju svetih relikvij, lahko sprejema in razstavlja še druge, ki bi bile na voljo vernikom za ogled in čaščenje v svojih različnih in veličastnih podobah, ne da bi se pri tem mešale z drugimi vrstami relikvij, kot v primeru tega slavnega književnika.
>
> Soglašam potemtakem, da se to kapelico izvzame tako, kot Vi trdite in predpostavljam, da bo spomenik ostal znotraj cerkve, na drugem, primernem mestu za njegovo hvalevredno postavitev. Vračam vam rokopis, kateremu sem v opombi dopisal svojo odobritev skupaj s pogoji za njegovo namestitev v Sv. Justu. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 291–300, f. 292)

Tako kot v primeru cenzurirane komedije Benincasov ukrep meri predvsem v izogibanje kakršnega koli dejanja, ki bi ga lahko ena ali več verskih skupnosti, še posebno katoliška Cerkev, lahko dojela kot žaljivo. Cerkev vendarle še naprej ostaja pod dobrohotnim nadzorom, o čemer priča cenzorjev zelo premišljeni odziv na prošnjo učenjaka Francesca Marie Appendinija, tedanjega rektorja dubrovniškega liceja z dne 27. maja 1811. Rektorjeva prošnja zadeva že natisnjeni katekizem protireformacijskega jezuita Roberta Bellarmina, ki je bil preveden iz italijanščine v »ilirščino« in ki bi ga želel dubrovniški nadškof širiti »za namene svoje škofije.«[6] V odgovoru z dne 3. julija 1811 se cenzor Benincasa, tedaj že pred svojim odhodom iz Provinc, opraviči, ker je zaradi neke »službene odsotnosti« in preverbe »omenjenega katekizma« pozen z odgovorom,

[6] Uvodne besede pisma Francesca Appendinija se glasijo: »Tale msgr. nadškof je ponatisnil v ilirski jezik prevedeni Bellarminov nauk [*Dottrina cristiana breve composta per ordine di nostro signor papa Clemente VIII* (1621)] za rabo svoje škofije, njegov primerek prilagam, da bi pridobil dovoljenje za njegovo izdajo.« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 381–390, f. 382)

s katerim »se boste zagotovo strinjali pravilno in modro soglašali«. Da bi se zavaroval, Benincasa prehodi zgodovino vladnih ukrepov o tej zadevi, odkar je bil izdan »za rabo teh ljudstev mali katekizem, opremljen z ustreznimi cerkvenimi in vladnimi priglasitvami,« kot pomanjkljiv pa je bil zavrnjen »prevod v ilirščino« in temu neuspehu ni sledil noben vnovičen poskus prevoda.[7] »To bo treba nekega dne storiti,« v istem dopisu poudarja Benincasa, »takoj za tem, ko bodo stvari ponovno stekle po ustaljenem toku: in tak prevod bo norma in bo oblikoval avtentično besedilo nauka«. V naslednjem koraku poudari minljivost besedila, katerega razširjanje upravičuje edino pomanjkanje uradne, s strani vlade odobrene verzije katekizma v »ilirščini«, ki pa je nedvomno ne gre zamenjati za delo, zvesto načelom Tridentinskega koncila. Da bi se izognil slehernemu dvoumju, Benincasa veže svojo odobritev na črtanje nadškofovega predgovora, ki bi s svojo avtoriteto tvegal dodelitev pečata uradnosti katekizmu, ki je bil izrecno označen samo kot »dopolnilni«.[8]

> Iz navedenega sledi, kot sami vidite, da prevedeni katekizem, ki ste mi ga poslali, resda izhaja iz povsem pravovernega izvirnika, kot je Bellarminov, vendar lahko velja samo začasno, dokler se ne pojavi drugi. Zatorej izjavljam in uveljavljam svojo odločitev *ex officio* o tisku in distribuciji pod pogojem, da se iz novih primerkov odstrani predgovor monsinjorja nadškofa, s katerim bi nastal vtis, da ta katekizem služi in ostaja kot norma poučevanja krščanske doktrine, kar pa bi bilo nemogoče takoj po nastopu prevoda katekizma, predpisanega s strani vlade in od nje odobrenega. V nasprotnem primeru bi bilo kompromitirano naznanilo samega monsinjorja nadškofa. – Poleg omenjenih okoliščin

[7] »Vlada Ilirskih provinc je nedavno izdala manjši katekizem, opremljen z ustreznimi cerkvenimi in vladnimi priglasitvami, za rabo teh ljudstev. V skladu z namero in ukazi vlade je bil naročen prevod v ilirščino, ki pa se ni izkazal za primernega (mislim po mnenju G. Pozze) tako jezikovno kot glede zvestobe izvirniku; rokopis je bil zato zavrnjen. Po različnih pripetljajih in notranjih obratih je zadeva padla in se nato ni pojavila kakršna koli želja po novem prevodu.« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 311–320, f. 316) G. Pozza je brez dvoma dubrovniški plemič Niko Pucić.

[8] Tu je treba dodati, da cenzor ni bil tako dlakocepski do vseh prelatov v provincah. Ko ga je 19. januarja 1811 škof Novigrada v Istri prek zastopnika Vergottinija (ob odsotnosti župana Angela Calafatija, ki je bil takrat v Parizu) prosil za »najvišje dovoljenje za tisk« neke svoje homilije in »okrožnice župnikom za javne pridige ob bližajočem se porodu Njenega veličanstva cesarice-kraljice«, je Benincasa 24. januarja odgovoril pritrdilno in še isti dan Marmontu posredoval prelatovo prošnjo, da »pošlje [pridigo] na prestol njegovega veličanstva cesarja in kralja« (»faire parvenir [l'homélie] jusqu'au Trône de Sa Majesté l'Empereur et Roi«). (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 331–340, ff. 331, 332 in 333)

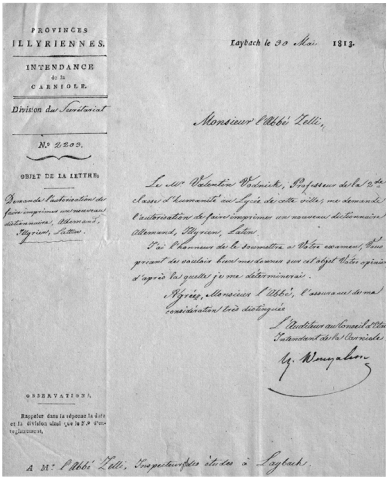
> vam podam v premislek, g. velecenjeni rektor, da so v tem katekizmu prisotne variacije, ki se več ne ujemajo z aktualnimi okoliščinami in s potrjenimi vladnimi odločbami, sprejetimi s strani Svetega sedeža. Zadošča, da omenim člene o *desetini, času poroke, nauku o vicah, po odrešenju* itd., a bi lahko prav tako govorila o rožnem vencu, o nečem povsem tujem katekizmu itd. – A to spreglejmo, ker je že tiskan, naj služi kot dopolnilo in naj se odstrani predgovor prelata. Tako je poročilo in mnenje, ki so ga izrazili različni cerkveni predstavniki, ne da bi kakor koli ošteli hvalevredno delo, temveč izključno iz obzira do zdajšnjih okoliščin. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 311–320, f. 316)

Ilirskega katekizma zaradi pomanjkljivosti in netočnosti naj ne bi bilo mogoče uvrstiti v izbor *livres pour les écoles publiques*, v zbirko, za natis katere v pismu 18. oktobra 1810 Benincasa uradno zaprosi Marmonta po preverbi njene primernosti »za čimprejšnjo uporabo pri javnem pouku« (»à l'usage nécessaire le plus prompt de l'Instruction Publique«), čeprav med temi knjigami naletimo na »besedila […] katekizmov, verskih, civilnih in podeželskih, v italijanščini, nemščini, kranjščini in ilirščini (vsa dela generalne cenzure)«; (»les textes […] des Catéchismes, religieux, civil et rural, en italien, allemand, carniolien et illyrique (tous travaux de la Censure Générale)«; avtorizacijo tajnika generalnega guvernerja pridobi 20. oktobra (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 211–220, ff. 213 in 217).

Po zgledu šolskih knjig, poslanih v ljubljansko tiskarno, Benincasa dovoli ravnatelju tržaške gimnazije, kanoniku Isaacu de Wollesu, ponatis dela *Grand Alphabet*, namenjenega mladini, pa tudi ponatis »Lhomondove *Francoske slovnice*, prevedene v italijanščino za uporabo pri javnem pouku v Ilirskih provincah« (»la *Grammaire française* de Lhomond traduite en italien pour le service de l'Instruction Publique dans les Provinces illyriennes«) (17. februar 1811, NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 241–250, f. 250), obe izdani istega leta v Trstu ([de Walles] 1811). Leta 1811 delo *Éléments de la grammaire française* Françoisa Lhomonda (prva izdaja sega v leto 1780) prevede v »kranjščino« oziroma slovenščino Valentin Vodnik za uporabo v licejih Provinc (Vodnik 1811a); obenem Vodnik izda slovensko slovnico za osnovne šole (Vodnik 1811b), delo, ki se začne z odo »Ilirija oživljena« (prim. Perko 2019: 200–201).

30. maja 1813 intendant Kranjske piše generalnemu nadzorniku šolstva v Ilirskih provincah Rafaelu Zelliju: »Valentin Vodnik, profesor 2. razreda humanitete na gimnaziji tega mesta, me prosi za dovoljenje za natis novega nemškega, ilirskega, latinskega slovarja. / V čast mi je, da vam ga predložim v

pregled in vas lepo prosim, da mi podate svoje mnenje o tej temi, na podlagi katerega se bom odločil.«[9] Zellijev odgovor je moral biti tako prepričljiv, da mu intendant odpiše že 11. junija, nekaj tednov pred padcem Provinc: »Pohvala, ki jo izražate o delu, ki bi ga profesor Vodnik rad tiskal, me prepriča, da moram avtorju izdati zaželeno pooblastilo. / Zato ga bo lahko dal natisniti v skladu z veljavnimi zakoni in predpisi«.[10]

PROVINCES
ILLYRIENNES.

INTENDANCE
de la
CARNIOLE.

Division du Secrétariat

OBJET DE LA LETTRE.

Laybach le 30 Mai 1813.

Monsieur l'Abbé Zelli,

A M.r l'Abbé Zelli, Inspecteur des Etudes à Laybach.

Slika 2. Dopis Zelliju glede dovoljenja za natis Vodnikovega slovarja, 30. maj 1813. NUK, Ms 1467 Illyrica VII. Vodnikiana, Mapa 12, f. 25.

Za podobno vrsto knjig, kot so šolske, Benincasa dne 22. maja 1811 prejme prošnjo Sarchija, nadzornika za javne storitve na Tržaškem, naj mu odobri »pošiljanje posamičnih strani v tisku […] namesto rokopisa […] krajšega

[9] V izvirniku: »Valentin Vodnik, Professeur de la 2de classe d'humanité au Lycée de cette ville, me demande l'autorisation de faire imprimer un nouveau dictionnaire Allemand, Illyrien, Latin. / J'ai l'honneur de le soumettre à votre examen, vous priant de vouloir bien me donner sur cet objet votre opinion d'après laquelle je me déterminerai.« (NUK Ms 1467 Illyrica VII. Vodnikiana, Mapa 12, f. 25)

[10] V izvirniku: »L'éloge que vous me faites de l'ouvrage dont le Professeur Vodnik demande l'impression me détermine à donner à son auteur l'autorisation qu'il désire. / Il pourra donc le faire imprimer en se conformant aux lois et réglements établis.« (NUK Ms 1467 Illyrica V. Décrets, arrêtés, réglements, 1810–1814 (208) 2. del: 1812–1814, fasc. 183–191, fasc. ni oštevilčen)

eseja o osnovnem zemljepisu v italijanskih verzih«, ki ga sam pripravlja (Sarchi 1811). Cenzorjev odgovor 25. maja ni le pritrdilen, temveč v njem celo poudarja, da »odobrim ne le po dolžnosti, temveč iz hvaležnosti, da bomo lahko okusili kaj boljšega od trpkega in žaltavega [Clauda] Buffierja« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 371–380, f. 375 in 376), jezuitskega zgodovinarja in geografa, avtorja leta 1715 izdane *Géographie universelle en vers artificiels*. Pri drugi vrsti didaktične literature Benincasa 21. januarja 1811 soglaša z izdajo dela *Saggio sopra i doveri di un primo violino* (Scaramelli 1811), ki mu ga je 18. januarja poslal tržaški komisar. Vendar v odobritvi besedila (»nisem našel ničesar, kar bi oviralo njegov tisk in izdajo«) razkriva svojo pozornost do literarne razsežnosti dela: »Edina ustrezna oziroma nujna opazka knjižici bi bila, da tu in tam potrebuje več kot kak popravek, tako pri slovnici kot v slogu« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 321–330, f. 325).

Generalni cenzor ima opraviti tudi z znanstvenimi deli, med drugimi z delom *Osservazioni e riflessioni sulla scarlattina* Benedetta Frizzija (1811),[11] zdravnika, doma iz Ostiana pri Mantovi, ki se je izšolal na univerzi v Paviji. 18. februarja 1811 v pismu tržaškemu komisarju zapiše, da je prejel rokopis, ob tem pa dodaja:

> Prilagam k rokopisu zaprošeno dovoljenje za tisk, istočasno pa pohvalo učenjaškemu in iznajdljivemu delu; naprošam tudi g. generalnega komisarja, naj opomni avtorja na dolžnosti na podlagi vladnih uredb in primerek te tiskane knjižice pošlje v javne knjižnice Ljubljane, Zadra in Trsta ter licejem Ilirskih provinc. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 341–350, f. 343).

Drugi zdravnik, Leonardo Vordoni, izvorno s Krfa, vendar živeč v Trstu od leta 1778,[12] se obrača nanj, da bi odobril posvetilo francoskega prevoda dela *Saggio di un metodo per formare dei buoni medici* (izdano pred tem leta 1808 v Padovi) maršalu Marmontu. Po prejetem pozitivnem mnenju glavnega kirurga Jeana-Françoisa Fabra (nameščenega v Ilirskih provincah v letih 1809–1811), Benincasa 9. avgusta soglaša, da bi bilo delo vredno posvetila generalnemu guvernerju, a izpostavi težavo, da je bil italijanski izvirnik predhodno posvečen svétniku Giovanniju Scopoliju, generalnemu direktorju javnega šolstva Kraljevine Italije. Zato predlaga Marmontu izhod iz zagate tako: »ko avtorju vrnete rokopis, mu pišite tako pohvalno kot zahvalno pismo na splošno, brez navedbe

[11] Za B. Frizzija gl. Brignani in Bertolotti (ur.) 2009 ter Labrit 2017.

[12] Za Leonarda Vordonija gl. Raicich 2020.

posvetila« (»écrire à l'auteur, en lui rendant son manuscrit, une lettre d'éloge à la fois et de remerciement en termes généraux, sans faire mention de dédicace«, NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 41–50, f. 42). Gre za diplomatsko rešitev, na katero se Vordoni odzove s prav tako diplomatsko izjavo z dne 30. avgusta, da se počuti »izredno počaščenega, da je Njegova visokost monsinjor maršal vojvoda dubrovniški, generalni guverner, prebral mojo knjigo« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 111–120, f. 118), ne da bi kakor koli omenil posvetilo ali izdajo francoskega prevoda svoje razprave.[13]

Ne glede na to, koliko je bil občutljiv za filološko-leksikografska vprašanja, si Benincasa že avgusta 1810 priskrbi slovar *Dizionario italiano, latino, illirico* Ardelia Della Bella (Bouchard 2020: 119) pri založniku Antoniu Rosi iz Benetk. Tudi zato ni povsem nepripravljen na pismo generalnega upravnika Dubrovnika in Kotorja Ivana Dominika Garanjina (oziroma Giandomenica Garagnina) z dne 5. januarja 1811. V njem generalni upravnik najavlja, da »se je natis Italijansko-ilirsko-latinskega slovarja patra Stullija pod posrečenim pokroviteljstvom Njegove visokosti generalnega guvernerja zaključil«; kopijo slednjega prilaga v dveh zvezkih in prosi za »avtorizacijo k prodaji, da bodo lahko povrnjena sredstva, ki jih je blagajna posodila za tisk« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 341–350, f. 341). Cenzor v osnutku svojega odgovora 27. januarja 1811 pokaže, da razume, kaj je na kocki, saj gre za tretji in zadnji del *Vocabolario italiano-illirico-latino diviso in due tomi* Joakima Stullija (prim. Stulli 1810, prva dva dela sta bila izdana v Dubrovniku leta 1806 in Budimu leta 1801), dela, posvečenega Marmontu, ki je ta podvig podprl v času, ko je šolski urad vodil Vincenzo Dandolo. Benincasov odgovor se vije okoli dvojne koristi, ki ga prinaša delo tako »literarni republiki« kot blagajni – zaradi vnaprej plačanih sredstev, ki jih ni nakazal osebno Marmont, temveč državna blagajna.[14]

[13] Kopija rokopisa prevoda se nahaja v »Archives et manuscrits de la Bibliothèque Interuniversitaire de Santé« v Parizu: *Essai d'une méthode pour former des bons médecins, proposée par Leonardo Vordoni*, Trieste, 1805, Ms 2024.

[14] 27. januarja v odgovor pismu, h kateremu je bila priložena kopija slovarja, poslanega Marmontu od Garagnina, generalni intendant Charles Redon de Belleville odredi, kako naj se izvrši poplačilo stroškov tiska: »Njegova ekscelenca generalni guverner vas pooblašča, da zapadlih 3394 frankov izplačate iz sredstev za nabožna dela, pri čemer upoštevate potrebne ukrepe, da se ta predujem natančno povrne sproti iz prihodkov od prodaje izvodov, ki še ostanejo« (»Son Excellence Monsieur le Gouverneur général Vous autorise à faire payer les 3394 Francs qui

> Zahvaljujem se gospodu generalnemu upravitelju za poslani primerek; tako hvalevredno in koristno delo, povsem zasluženo počaščeno s posvetitvijo Njegovi visokosti gospodu generalnemu guvernerju, pozdravljam in z upravičenim zadovoljstvom ne le odobrim, temveč prav tako iskreno izražam željo po čim širši in dobičkonosni prodaji, tako za povračilo blagajni kot za izjemno korist, ki ga bo delo imelo za to ljudstvo in na sploh za literarno republiko. (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 2, fasc. 331–340, f. 340)

Iz ohranjene dokumentacije v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani je razvidno, da je Benincaso oblast samo enkrat izrecno pozvala, naj ustavi izid kakega pisnega izdelka o določeni temi. To je bilo nekaj dni po njegovem prihodu, 18. julija 1810, ko ga upravitelj Gorenjske François Fargues pozove, naj prepreči izid časopisnih člankov o težavah s soljo v Ilirskih provincah (»arrérage des sels dans les Provinces illyriennes«) znotraj ljubljanskega okrožja (»Cercle de Laybach«).[15] Brez konteksta težko določimo, ali namig na *arrérage* zadeva nezadostno proizvodnjo soli za domačo porabo Ilirskih provinc, potem ko so soline in gozdovi bivše beneške Istre ostale pod Kraljevino Italijo, ali Marmontovo odločitev, da se Osmanskemu cesarstvu prodajo »zaloge soli celotne Dalmacije« (Appolonio 1998: 50–51), s čimer bi ponovno napolnili blagajno. Benincasa se zahtevi prilagodi, kakor je razvidno iz skrbnega odgovora 20. julija, v katerem jasno zapiše, da je poskrbel za vse ukrepe, potrebne za izvedbo ukazov generalnega guvernerja.

restent dus sur les fonds des œuvres pies, en ayant soin de prendre les précautions nécessaires pour que cette avance soit exactement remboursée sur le produit des exemplaires qui restent encore, et à mesure qu'ils seront vendus«; nav. po Ćosić 2015: 256).

[15] Pismo Farguesa je napisano na papirju s pisemsko glavo »Intendance de la Haute Carniole«, datirano »Laybach le 19 Juillet 1810«: »N[jegova] e[kscelenca] generalni guverner je sporočil, da je več novinarjev v svoje liste vneslo članke, ki se nanašajo na zaostajanje soli v Ilirskih provincah, in mi naročil, naj poskrbim, da v prihodnje noben javni list, ki se tiska v času moje intendance, ne bo vseboval takih člankov. Prosimo, poskrbite, da v okviru ljubljanskega okrožja ne bo kršena volja Njegove ekscelence.« (»S. E. le Gouverneur général informé que plusieurs journalistes avaient inséré dans leurs feuilles des articles relatifs à l'arrérage des sels dans les Provinces illyriennes, m'a chargé de tenir la main à ce qu'à l'avenir aucun papier public imprimé dans mon intendance ne contienne de pareils articles. / Je vous prie de veiller à ce que la volonté de S. E. ne soit point enfreinte dans l'étendue du cercle de Laybach« (NUK Ms 1467 Illyrica I. Mapa 1, fasc. 21–30, f. 28).

Benincasovo ilirsko obdobje, ki se je pričelo junija 1810, se zaključi julija naslednjega leta z imenovanjem Henrija Bertranda na mesto generalnega guvernerja 15. aprila. V pismu iz Ljubljane Giuseppeju Rangoneju z dne 17. julija 1811 Benicasa deli svoje začetne občutke; stari literat najprej zapiše, da »nič še ni odločeno«, nato pa nadaljuje z razmislekom o možnih razpletih:

> Cesarski odlok z dne 15. aprila o novi organizaciji prelamlja, ukinja in uvaja globoke finančne reze. Nič ne velja in nič se ne stori brez odobritve Pariza. Če novi načrt javnega šolstva, ki so nam ga naročili, tu predstavimo in dobi pohvale in podporo, bo lahko tudi tam deležen priznanja cesarske univerze; Zelli in jaz bova ostala na istem, ne glede na razplet. Če se v mojem primeru to ne zgodi, bom ostal v Italiji, kamor sem v kratkem namenjen. (Biblioteca Comunale di Bologna, Carteggio Rangoni, Benincasa Bartolomeo a Rangoni Giuseppe, Cart. VI, 23)

Negotovosti se razjasnijo že 29. junija s prihodom Bertranda. Novi guverner resda opravlja enako funkcijo kot Marmont, vendar naleti na omejitev pristojnosti, čemur med drugim botruje ustanovitev Petit Conseil, v katerem Bertrand zaseda skupaj z generalnim upraviteljem Bellevilllom in generalnim komisarjem za pravosodje Coffinhal-Dunoyerjem. Potem ko je 30. julija prijatelju Rangoneju napovedal skorajšnji odhod iz Ljubljane na dvomesečni dopust, Benincasa izrazi le malo upanja v svojo vrnitev v Province:

> Ne da bi se zgubljal v podrobnostih, kar sramotnih za marsikoga, ne pa zame, naj vam za sedaj zadošča vedeti, da so mi odobrili dovoljenje za dvomesečno odsotnost (neplačano, saj se plača po novem liberalnem pravilu ustavi v času odsotnosti, četudi odobrene): in da nameravam že ta teden odpotovati v Benetke […]. Glede vaše slutnje, bolj kot ne izraza prijateljstva, se po dobro pretehtanih trenutnih okoliščinah in po tem, kako se razpletajo stvari, nagibam k prepričanju […], da ne bom niti ponovno poklican niti premeščen: to bom brez težav prebolel, čeprav izguba ni nezanemarljiva. Odšel bom domov, poslušal bom Milano, ki me nagovarja, in govoril Milanu, ki molči. Skratka, prepričan sem, da bom spisal še eno lepo in dobro poglavje svoje zgodbe, mogoče celo zadnje. – Morda se še kdaj vrnem, a o tem močno dvomim. Kar pojdi premagovat Angleže in polotoške sovražnike, a nikoli ne zanemari prijateljev in nikoli ne zakoplji svojih najljubših kot zeljnate glave. (Biblioteca Comunale di Bologna, Carteggio Rangoni, Benincasa Bartolomeo a Rangoni Giuseppe, Cart. VI, 24)

Kljub posmehljivo nagajivemu tonu zadnji stavek razkriva razočaranje nad Marmontom, tedaj že poveljnikom francoske vojske v Španiji in na Portugalskem. Benincasa se je medtem vrnil v Milano, kjer je ponovno pričel sodelovati s Francescom Pezzijem pri reviji *Poligrafo*, ki jo je slednji takrat urejal; podobno

je leta 1810 vodil *Corriere milanese*, pri katerem je Benincasa sodeloval le nekaj mesecev, tik pred odhodom na Kranjsko (prim. Chiancone 2014: 58–62, 78).

Iz italijanščine prevedel Jurij Verč

Viri

Biblioteca Comunale di Bologna:
Carteggio Rangoni, Benincasa Bartolomeo a Rangoni Giuseppe, Cart. VI
Biblioteca Estense di Modena:
Autografoteca Campori, Bartolomeo BENINCASA
NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:
Ms 1467 ILLYRICA I: Korespondenca ravnatelja glavne cenzure Ilirskih provinc Bartolomea Benincase
Ms 1467 ILLYRICA V. Décrets, arrêtés, réglements, 1810–1814 (208) 2. del: 1812–1814
Ms 1467 ILLYRICA VII: Vodnikiana (26, 1811–1813)

Literatura

Appolonio, Almerigo, 1998: Gli »anni difficili« delle Province illiriche (1809–1813). Dai documenti conservati nell'Archivio di Stato di Trieste. *Atti*, št. 28, str. 9–69.

Bouchard, François, 2020: Bartolomeo Benincasa censore generale delle Province illiriche (1810–1811). *Acta Histriae* 28, št. 2, str. 225–242.

Brignani, Marida, in Maurizio Bertolotti (ur.), 2009: *Benedetto Frizzi: un illuminista ebreo nell'età dell'emancipazione*. Firence: Giustina.

Buffier, Claude, 1715: *Géographie universelle en vers artificiels, exposez dans toutes les métodes diférentes qui peuvent abreger l'étude & faciliter l'usage de cette sience*. Pariz: François-Pierre Giffard.

Chiancone, Claudio, 2014: *Francesco Pezzi. Un giornalista veneziano nella Milano di Stendhal*. Verona: QuiEdit.

Cuppo, Oreste, 1948: Le traversie del tipografo Giuseppe Sardi. *Archeografo triestino* 4, št. 14–15, str. 299–309.

Ćosić, Vjekoslav, 2015: *L'intérêt français pour la promotion des langues française et croate en Croatie et en France*. V: Jacques-Olivier Boudon (ur.): *Les Provinces illyriennes dans l'Europe napoléonnienne*. Pariz: SPM. Str. 247–262.

Frizzi, Benedetto, 1811: *Osservazioni e riflessioni sulla scarlattina*. Trst: Besech.

Labrit, Aude, 2017: *Bordeaux – Trieste : médecine et cosmopolitisme au XVIIIe siècle*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne (disertacija).

Perko, Gregor, 2019: Les dictionnaires et les manuels (de) français des XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles en Carniole. V: François Bouchard in Patrizia Farinelli (ur.): *Les régions slovènes entre XVIIIe et XIXe siècles*. Pariz: Le Manuscrit. Str. 191–207.

Raicich, Fabio, 2020: A 1782–1794 Sea Level Record at Trieste (Northern Adriatic). *History of Geo- and Space Sciences* 11, št. 1, str. 1–14.

Sarchi, Francesco Filippo, 1811: *Elementi di geografia moderna per uso de' giovanetti in versi rimati dell'avvocato Sarchi*. Trst.

Scaramelli, Giuseppe, 1811: *Saggio sopra i doveri di un primo violino direttore d'orchestra di Giuseppe Scaramelli veneziano accademico filarmonico e primo violino direttore d'orchestra del teatro di Trieste*. Trst: G. Weis.

Stulli, Joakim, 1810: *Vocabolario italiano-illirico-latino diviso in due tomi nei quali si contengono le frasi più usitate, più difficili, e più eleganti, i modi di dire, i proverbj ec. di tutte tre le lingue*. Dubrovnik: Antonio Martecchini.

Vodnik, Valentin, 1811a: *Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole*. Ljubljana: Leopold Eger.

Vodnik, Valentin, 1811b: *Pozhétki gramatike to je Pismenosti franzoske gospoda Lhomonda Sa latinske franzoske shole v' Illirii*. Ljubljana: Janez Retzer.

[de Walles, Isaac], 1811: *Elementi della grammatica francese del sig. Lhomond professore emerito nell'università di Parigi esposti in italiano ad uso de' ginnasj nelle Provincie illiriche*. Trst: G. Weis.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_06; CC BY-NC-ND 4.0

Prepovedane knjige v ljubljanski Licejski knjižnici

Eva Kodrič-Dačić

> Niti žarek, naj pride od koder koli, naj v monarhiji v prihodnje ne ostane neopažen in neprepoznan, niti prikrajšan za morebitno uporabo; toda s skrbno roko je treba zaščititi tudi srca in glave nedoraslih pred pogubnim zarodom grozljive domišljije, pred strupenim pridihom sebičnih zapeljivcev in pred nevarnimi fantazijami norih glav[.] (Marx 1959: 73)[1]

Obdobje delovanja ljubljanske Licejske knjižnice, od njenih začetkov leta 1774 do ukinitve ljubljanskega Liceja in preimenovanja v Študijsko knjižnico[2] leta 1850, sovpada z obdobjem strogega nadzora tiska. Zgornji citat, del preambule cenzurnega predpisa iz leta 1810, temeljnega cenzurnega akta predmarčne dobe, odraža njegovo omniprezentnost in paternalistični pristop. V predmarčni dobi je nadzor tiska sestavljala vrsta mehanizmov, ki so vključevali predcenzuro (preventivno cenzuro) rokopisov domačih del, cenzuro že natisnjenih del (retroaktivno cenzuro), predvsem tistih, ki so izšla v tujini, nadzor tiskarjev in knjigarnarjev, nadzor distribucije

[1] V izvirniku: »Kein Lichtstral, er komme woher er wolle, soll in Hinkunft unbeachtet und unerkannt in der Monarchie bleiben, oder seiner möglichen nützlichen Wirksamkeit entzogen werden; aber mit vorsichtiger Hand sollen auch Herz und Kopf der Unmündigen vor den verderblichen Ausgeburten einer scheusslichen Phantasie, vor dem giftigen Hauche selbstsüchtiger Verführer, und vor den gefärlichen Hirngespinnsten verschrobener Köpfe gesichert werden«. Če ni navedeno drugače, so prevodi iz nemščine delo avtorice poglavja.

[2] Po koncu prve svetovne vojne se je imenovala Državna biblioteka oziroma Državna študijska knjižnica. Z letom 1938 je formalno postala univerzitetna knjižnica in se preimenovala v Univerzitetno biblioteko. Po letu 1945 je tudi formalno začela izvajati funkcije nacionalne knjižnice pod imenom Narodna in univerzitetna knjižica. Čeprav je bila leta 1791 ustanovljena kot licejska – javna znanstvena knjižnica, namenjena predvsem profesorjem in študentom ljubljanskega liceja, je bila odprta za širšo javnost. Je najstarejša neprekinjeno delujoča javna kulturno-znanstvena ustanova na Slovenskem.

publikacij ter – ne nazadnje – selekcijo bralcev, med njimi tudi uporabnikov javnih znanstvenih knjižnic, kar vse je javnosti preprečevalo dostop do del, ki so po mnenju oblasti napadale vladarsko hišo, utečen red in moralo.

Javne znanstvene knjižnice so bile kot kulturno-znanstvene ustanove namenjene profesorjem univerz, licejev in drugih izobraževalnih ustanov, študentom ter širši javnosti. Poleg zbirke literature, ki je bila osnovana na študijskih potrebah višjih oziroma visokih šol, so v funkciji pokrajinskih knjižnic gradile domoznanske zbirke, kar jim je od začetka 19. stoletja olajševal obvezni (študijski) izvod vsakega dela, ki je bilo natisnjeno v deželi. Bibliotekarji so bili zapriseženi državni uslužbenci. Javne znanstvene knjižnice so bile za razliko od drugih vrst knjižnic zaradi svojega statusa, izobraženih uporabnikov ter izbornih zbirk strokovne in znanstvene literature v sistemu nadzora tiska deležne posebnih privilegijev: smele so hraniti in pod posebnimi pogoji dajati v uporabo prepovedane publikacije.

Ker so bila domača dela cenzuri predložena v rokopisu in so jih avtorji lahko predelali v skladu z navodili cenzorjev, so bila med prepovedanimi večinoma tuja dela. Knjižnice so zato cenzurni predpisi omejevali predvsem pri uvozu in nakupu prepovedanih in za uporabo omejenih del, pa tudi neposredno, s konkretnimi navodili o ravnanju s prepovedanimi deli v knjižnicah. Paradoksalno pa je sistem nadzora tiska prispeval tudi k izgradnji knjižničnih fondov. Deželni knjižnorevizijski uradi so v sklopu svojih, predvsem administrativnih nalog (prevzemanje vlog in rokopisov, namenjenih cenzuri, preverjanje pošiljk, namenjenih knjigotržcem, razpošiljanje seznamov dovoljenih oziroma prepovedanih knjig, časopisov, muzikalij in podobno) prevzemali in oddajali tudi obvezne študijske izvode tiskov.[3] Z njihovim posredovanjem so knjižnice prejemale tudi zaplenjena prepovedana dela, ki so jih smele dajati v uporabo izobraženim in zaupanja vrednim bralcem.

Prispevek temelji na arhivskem gradivu in evidencah Narodne in univerzitetne knjižnice, na pravnih predpisih, ki so urejali področje nadzora tiska, ter na strokovnih navodilih, ki so predpisovala delo v javnih znanstvenih knjižnicah.

[3] Univerzitetne in licejske knjižnice so leta 1807 prejele privilegij obveznega (študijskega) izvoda vsakega tiska, ki so ga izdelali deželni tiskarji. Licejska knjižnica v Ljubljani je od leta 1807 (s prekinitvijo v času Ilirskih provinc) do konca prve svetovne vojne prejemala obvezne izvode tiskov iz Kranjske.

Nadzor tiska in prepovedane vsebine

> […] ker obstaja bistvo države v združitvi volje in moči in ker je najvišja zapoved ohranjanje reda in miru, je treba vse, kar lahko povzroči zmote, neslogo in razkol, kar spodbuja k neposlušnosti do oblasti, svojevoljnosti (*Launigkeit*) v izpolnjevanju državljanskih in verskih dolžnosti in kar seje dvom v verskih zadevah, šteti za oporečno (*bedenktlich*).[4]

Pravni predpisi, ki so določali delovanje cenzure, so bili obsežni, pogosto tajni in zato težko pregledni.[5] Marsikateri od predpisov, ki so vplivali na oblikovanje zbirk javnih znanstvenih knjižnic in dostopnost knjižničnega gradiva v predmarčni dobi, so bili uveljavljeni že konec 18. stoletja. Med njimi velja izpostaviti predvsem cenzurni predpis iz leta 1795, ki je urejal uvoz, tisk in distribucijo knjig, ter cenzurni predpis iz leta 1810.[6] Zadnji je že natisnjena dela razvrščal glede na spornost njihove vsebine v različne kategorije: *admittitur* (dovoljeno) za spise, ki se smejo javno prodajati in oglaševati v časopisih; *transeatur* (dovoljeno z omejitvami oglaševanja) za dela, ki niso primerna za javno prodajo, a brez ostrejših omejitev, dovoljeno jih je bilo objavljati v katalogih, ne pa oglaševati v časopisih; *erga schedam conceditur* (omejena uporaba) za dela, ki so jih smeli brati le strokovnjaki in znanstveniki in so jih smeli uporabljati le na reverz policijskega urada, ter *damnatur* (prepovedano) za knjige, ki so spodkopavale državno ureditev in moralo. Dovoljenje za branje teh del je izdajal dvorni policijsko-cenzurni urad, sezname oseb, ki so te knjige brale, pa so četrtletno pošiljali cesarju. Za rokopise je bila poleg že navedenih uvedena še oznaka *toleratur* (dopuščeno). Tako označen rokopis je sicer smel v tisk, dovoljeno ga je bilo navajati v katalogih, ne pa oglaševati v časopisih. Tudi ti spisi so bili namenjeni le izobraženi publiki in niso smeli priti v roke preprostih, neizobraženih ljudi.

Predpis je podpiral celo oddajo študijskega obveznega izvoda, saj je bilo

[4] *Hofdekret an Sämmentliche Länderstellen vom 1. September 1790* (Kropatschek, 1790-1792, Bd. 3, N. 379: 37). Prev. Janez Kranjc. V izvirniku: »... indem die Wefenheit des Staats in der Vereinigung des Willens und der Kräfte bestehet, und dessen höchstes Gesetz die Aufrechthaltung der allgemeinen Ruhe ist, alles, was die allgemeine Ruhe stöhret, was Irrungen, Uneinigkeiten und Spatungen hervorbringt, oder hervorbringen kann, was den gehorsam gegen den Landesfürsten vermindert, Lauigkeit in Beobahtung der bürgerlichen oder Religionspflichten, was endlich Zweifelsucht in geistlichen Sachen anch sich ziehen kann, für bedenktlich anzusehen ist…«.

[5] Podrobno jih je predstavil Janez Kranjc (1996).

[6] *Zensurvorschrift vom 22. Februar 1795* (Kropatschek, Bd. 5, N. 1742); *Zensurvorschrift vom 14. Sept. 1810* (Marx 1959: 73–76).

knjige prepovedano oglaševati, preden so bili obvezni primerki odposlani dunajski Dvorni knjižnici.

Cenzura je z večjo prizanesljivostjo obravnavala znanstvena in strokovna dela. Prepuščena je bila profesorjem oziroma fakultetam.[7] Na podlagi natančnih cenzurnih navodil, za izvajanje katerih so bili odgovorni fakultetni direktorji, so profesorji lahko dajali dovoljenja za uvoz in prodajo knjig ter natis rokopisov. Tako so na primer smeli sami cenzurirati učbenike. Vendar fakultetna cenzura ni bila samostojna, saj so končno dovoljenje za tisk še vedno dajali revizorji cenzurnih uradov. Tudi medicinska in teološka znanstvena literatura je bila obravnavana po posebnem postopku. Medtem ko je bil za cenzuro prve odgovoren vsakokratni »protomedicus«, je bilo treba teološko literaturo predložiti škofu oziroma nadškofu (Kranjc 1996: 526).

Tudi cenzurni predpis iz leta 1810 (Marx 1959: 73–76) je z različno strogostjo sodil strokovno oziroma znanstveno literaturo ter literaturo, namenjeno širokemu krogu manj izobraženih bralcev. Znanstvenih del, predvsem tistih, ki so prinašala nova odkritja in so poglobljeno obravnavala svojo tematiko, ni bilo mogoče prepovedati brez očitnih in trdnih razlogov. Dela pa, ki so bila namenjena širši javnosti, je bilo treba obravnavati po obstoječih cenzurnih predpisih in iz njih odstraniti vse, kar je naravnost ali posredno nasprotovalo veri, nravnosti, spoštovanju vladarske hiše, privrženosti obstoječemu političnemu sistemu in podobno.

Različni kriteriji, ki jih je uvedla cenzura pri obravnavi znanstvene ter poljudne in zabavne literature, so bili uporabljeni tudi pri selekciji uporabnikov prepovedanih in za uporabo omejenih del v javnih znanstvenih knjižnicah. Izobraženci in profesorji so lahko uporabljali vse spise, ne glede na stopnjo prepovedi.

[7] Glej *Hofdekret vom 4. Oktober 1790*. Kropatschek 1790–1792, Bd. 3, N. 388: 60; *Decret der vereinten Hofkanzley vom 6. März 1803*. Kropatschek 1793–1809, Bd. 19, No. 30 in *Decret der vereinten Hofkanzley vom 16. Juni 1803*. Kropatschek 1793–1809, Bd. 19, No. 68.

Prepovedane vsebine

Nabor spornih vsebin ter toleranca oblasti do spisov, ki so sporne vsebine obravnavali, sta se z leti spreminjala. Številne vsebine, avtorji in dela, ki so bili sporni v predmarčni dobi, so bili prepovedani že v drugi polovici 18. stoletja. V času vladanja Marije Terezije so bila (poleg kvantaških pesmi in prerokovanj) prepovedana nekatera dela, katerih avtorji so bili Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Thomas Hobbes, Henry Fielding, Giovanni Boccaccio in Gotthold E. Lessing.

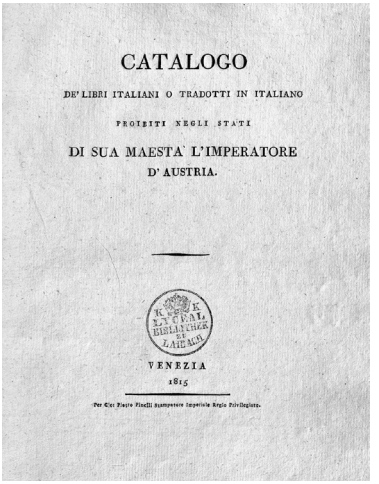
Splošno načelo cenzure, določeno z dvornim dekretom leta 1790, citiranim zgoraj, je bilo konkretizirano v predpisih, ki so se nanašali na prepovedi posameznih vsebin, del in avtorjev. Leta 1801 so bile tako ponovno pregledane vse knjige, ki so bile dovoljene še pod Jožefom II. Spisek na novo prepovedanih del je vseboval okoli 2.500 knjig. Leto kasneje je bila s posebnim odlokom v knjižnicah ponovno omejena uporaba knjig, ki so obravnavale ideje francoske revolucije ter dela Voltaira, Rousseauja in Clauda A. Helvetiusa. Knjižnice so jih smele posredovati le tistim, ki bi jih uporabljali uradno, da bi zavrnili njihove trditve ter branili vero in državo.[8]

Okvirne vsebinske smernice, ki naj bi jih pri svojem delu upoštevali cenzorji v predmarčni dobi, je povzel že omenjeni cenzurni predpis iz leta 1810. Občutljive teme, ki jih je cenzura po navodilih oblasti ščitila (država, religija, morala), so ostajale nespremenjene. Stroge obravnave bi bili zato deležni spisi, ki so napadali državnega poglavarja oziroma dinastijo, tuje državne uprave, širili nezadovoljstvo in nemir ter rahljali vezi med plemstvom in podložniki. Vendar pa je bila kritika državne uprave dovoljena, če je bila podana dostojno, skromno, in je ob razkrivanju napak predlagala izboljšave. Z vso strogostjo so bila obravnavana dela, ki so spodkopavala krščansko, še zlasti katoliško vero, kvarila moralo ali krepila praznoverje. Nezaželeno je bilo zagovarjanje socinianizma, deizma in materializma. Predpis je za škodljive označeval tudi romane, »ki polnijo domišljijo bralca z izmišljotinami in katerih vsebina se vrti okrog ljubimkanja«. Iz takih spisov naj bi bilo odstranjeno vse, »kar ne koristi ne razumu in ne srcu«, in vse, kar bi lahko spodbujalo čutnost. Leposlovje je cenzura nasploh obravnavala z nezaupljivo distanco. Bolj prizanesljiva je bila le do klasičnih del, a je tudi te sodila manj prizanesljivo kot znanstveno oziroma strokovno literaturo.

[8] *Odlok združene dvorne pisarne, z dne 18. junija 1802*. Stefan 1907: 49.

Konkretne prepovedi, veljavne v predmarčni dobi, so uvedli obsežni seznami prepovedanih in za uporabo omejenih del, ki so izšli v letih 1815 in 1816. Nastali so na podlagi revizije vseh do tedaj dovoljenih knjig. Prvi od treh obsežnih seznamov je izšel leta 1815 in je vseboval prepovedane knjige v italijanskem jeziku: *Catalogo de'libri italiani o tradotti in italiano proibiti negli stati di sua maesta l'Imperatore d'Austria* (NUK, signatura GS 107). Na 72 straneh je navajal abecedni seznam knjig, ki so bile označene s stopnjo prepovedi. Knjige so bile razdeljene na tiste, ki so bile povsem izključene iz prometa, in druge, katerih uporaba je bila omejena. Za vsako črko abecede je bil v zvezek vključen prazen list, namenjen vpisovanju na novo prepovedanih knjig.

Leta 1816 so bili izdani še seznami prepovedanih francoskih, angleških, latinskih in nemških knjig. *Catalogue revu et corrigé des livres prohibés, françois, anglois et latins*, (NUK, signatura GS I 108) je obsegal 173 strani v avstrijskem cesarstvu prepovedanih francoskih knjig (z označeno stopnjo prepovedi), 9 strani angleških knjig ter 10 strani latinskih knjig. Najobsežnejši je bil seznam na novo pregledanih prepovedanih knjig v nemškem jeziku *Neu durchgesehenes Verzeichniss der verbothenen deutschen Bücher* (NUK, signatura GS 109), ki je, tiskan v drobnem tisku, obsegal kar 350 strani.

CATALOGO

DE' LIBRI ITALIANI O TRADOTTI IN ITALIANO

PROIBITI NEGLI STATI

DI SUA MAESTA' L'IMPERATORE

D' AUSTRIA.

K. K. CENTRAL BIBLIOTHEK ZU LAIBACH

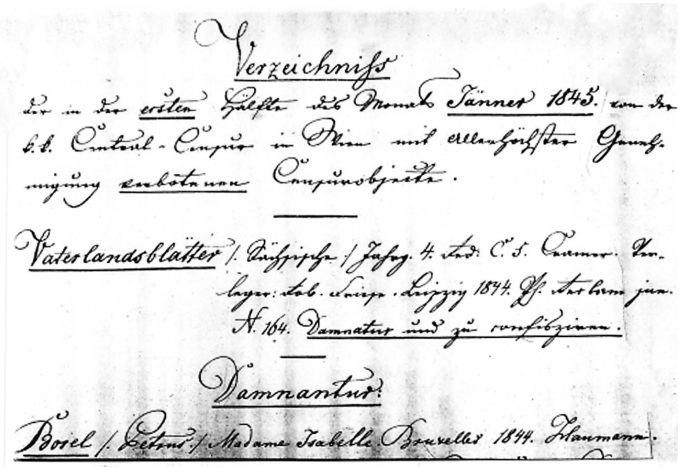
VENEZIA

1815

Per Gio: Paolo Vitelli stampatore Imperiale Regio Privilegiato.

Slika 1. *Catalogo de'libri italiani o tradotti in italiano proibiti negli stati di sua maesta l'Imperatore d'Austria.* NUK.

Seznami so tvorili osnovni nabor prepovedanih del, ki ga je cenzurni urad štirinajstdnevno oziroma mesečno dopolnjeval s spiski novih prepovedi.[9] Z njimi so bile seznanjene tudi javne znanstvene knjižnice, ki so morale nove prepovedi vnašati v omenjene tiskane sezname.

Verzeichniss
der in der ersten Hälfte des Monats Jänner 1845. von der k.k. Central-Censur in Wien mit allerhöchster Genehmigung verbotenen Censurobjecte.

Vaterlandsblätter / Russisches / Jahrg. 4. Lief. C. S. Cramer. Verlag: Lob. Hirsch. Leipzig 1844. Gr. 8. Im Laden zu N. 164. Damnatur und zu confiscirem.

Damnantur!

Borel / Oeuvres / Madame Isabelle Bruxelles 1844. Flaumann.

Slika 2. Seznam del, ki jih je cenzurni urad prepovedal v prvi polovici meseca januarja, 1845.[10]

Avtorji in teme, ki jih je prepovedoval cenzurni urad, so se sčasoma spreminjali. V zgodnjem obdobju so bili prepovedi deležni predvsem nosilci razsvetljenske miselnosti. Dosledno so bila prepovedana tudi dela, ki so obravnavala ustavo, francosko revolucijo ter dela, ki so gradila mit o Napoleonu. Prepovedi je bil deležen tudi črni (gotski) roman. Na cenzurnih seznamih tako najdemo več del Voltaira, Rousseauja, Denisa Diderota, G. E. Lessinga, Johna Locka in Daniela Defoeja. Prepovedana so bila številna dela predromantičnega in romantičnega leposlovja, na primer *Sentimentalno potovanje po Franciji in Italiji* Laurencea

[9] Cenzurni seznami. ANUK, 3. Seznami prepovedanih knjig in cenzurna navodila, Cenzurni seznami I–III, Mape 8, 9, 12. Seznami so bili tajni vse do marčne revolucije leta 1848 in so, deklarirani svobodi tiska navkljub, izhajali še naprej. Liberalnejša zakonodaja v delovanje javnim znanstvenih knjižnic ni vnesla bistvenih sprememb. Knjižnice so se vsaj še desetletje ravnale po ustaljenih navadah. Še naprej so prejemale sezname prepovedanih publikacij, vse do sprejetja zakona o tisku leta 1862.

[10] ANUK, Seznami prepovedanih knjig in cenzurna navodila, Cenzurni seznami I–III, Mape 8, 9,12.

Sternea, izdaja Ossiana in vedno znova dela Uga Foscola. Sledile so prepovedi del *Življenjski nazori Mačka Murra* Ernsta T. A. Hoffmanna, romanov Walterja Scotta, prepovedana so bila nekatera dela avtorjev Friedricha de la Motte Fouquea, Achima von Arnima, Heinricha Heineja, Victorja Hugoja, George Sand in Georgea Byrona. Prepovedim se nista izognila niti predstavnika francoskega realizma Stendhal in Honoré de Balzac.

S posebnim dekretom dvorne pisarne 11. januarja 1836 je bila zapovedana stroga cenzura avtorjev, ki so pripadali literarni smeri »das Neue Deutschland« oziroma »die Junge Literatur« (med njimi Heinrich Heine).[11] Predpis je povzemal prepoved literarne smeri v nemških deželah. Po mnenju oblasti so njeni pripadniki preko leposlovja, ki je bilo dostopno vsem družbenim razredom, predrzno in neprikrito napadali krščansko vero ter rušili nravnost in spodobnost. Oblasti naj bi v skladu s prepisi s področja nadzora tiska ukrepale tako proti avtorjem kot tudi proti založnikom, tiskarjem in distributerjem (izrecno so omenjeni knjigarnarji in izposojevalne knjižnice) njihovih del.

Splošne prepovedi, določene s cenzurnimi predpisi, so bile v javnih znanstvenih knjižnicah poostrene še z dodatnimi odloki. Posebej so bile opozorjene na prepovedane zvezke razsvetljenske Enciklopedije,[12] študentom pa je bil v knjižnicah dostop do tujih leksikonov sploh prepovedan. Dvorna študijska komisija je leta 1826, v skladu z odklonilnim odnosom cenzure do romanov, prepovedala knjižnicam, da bi študentom izposojale romane in zabavno čtivo.[13] »Iz državnih ali policijskih ozirov« je bil okrnjen celo obvezni študijski izvod uradnih publikacij Državne tiskarne, ki so jih javne znanstvene knjižnice prejemale od leta 1823.[14] Od leta 1829 pa niso več smele kupovati političnih dnevnikov.[15]

[11] *Hofkanzley-Decret vom 11. Januar 1836, an sämmtliche Länderstellen (Beschluss der Deutschen Bundesversammlung gegen die literarischen Producte einer unter dem Rahmen des jungen Deutschlands oder der Junge Literatur sich ankündigenden Schule)*. Ferdinand I 1836, N. 10.

[12] Diderot, Denis in Jean-Baptiste le Rond d'Alembert (ur.) 1751–1765. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*. Paris.

[13] *Dekret der Stud. Hof.-Comm. vom 26. Avgust 1826*, Z.3803 (Grassauer 1899: 225).

[14] *Decret der Stud. Hof-Comm. vom 1. Februar 1823* (Grassauer 1899: 191).

[15] *Decret der k. k. Stud. Hof-Comm. vom 20. Februar 1829*. Provinzial Gesetzsammlung. Bd. 11, N. 54.

Cenzura in poslovanje javnih znanstvenih knjižnic

> Celo če kdo zahteva posamezna prepovedana ali pogojno dovoljena dela, se je treba o obstoječi prepovedi preudarno izraziti. Če se namreč tako delo v biblioteki nahaja, sme bibliotečni uradnik nakazati, da je uporaba tega dela prepovedana ali omejena […] vendar samo takrat, kadar tako delo zahteva profesor ali pa oseba, ki je sicer zaradi svojega stanu in solidnejše izobrazbe popolnoma neoporečna […] Če pa prepovedano ali pogojno dovoljeno delo, ki se nahaja v biblioteki, zahteva kdo drug razen zgoraj navedenih oseb, potem ga je treba zavrniti brez omembe prepovedi, na popolnoma enak način kot v primerih, ko zahtevanega dela ne bi bilo mogoče izročiti iz drugih razlogov.[16]

Cenzurni predpisi so v javnih znanstvenih knjižnicah ovirali pridobivanje aktualne tuje literature in omejevali dostop do prepovedanih in za uporabo omejenih publikacij, ki jih je knjižnica hranila v svojih fondih. Informacije o konkretnih prepovedih, ravnanju s prepovedanimi deli in s cenzurnimi zadevami nasploh so knjižnice prejemale tako od knjižnorevizijskih uradov kot tudi od dvorne študijske komisije, ki je s svojimi navodili še krčila nabor del, do katerih so v predmarčni dobi lahko dostopali uporabniki javnih znanstvenih knjižnic. Tako je 9. decembra 1801 bibliotekar Licejske knjižnice v Ljubljani Franz Wilde[17] prejel opozorilo, da so se seznami prepovedanih knjig, ki so jih določeni uradi dobili v interno uporabo, pojavili v tisku. Posameznikom, ki bi oddali sezname časnikarjem ali časopisnim redakcijam, je bilo zagroženo s kaznijo. Dne 30. junija 1802 so oblasti ponovno opozorile predstojnika

[16] Prev. Stanislav Bahor. V izvirniku: »Selbst wenn einzelne verbotene oder beschränkte Werke verlangt warden, ist sich über das entgegenstehende Verbot nur mit Umsicht zu äussern. Wenn nämlich ein solches werk auf der Bibliothek vorhanden ist, darf der Bibliotehkbeamte nur dann andeuten, dass der Gebrauch dieses Werkes verboten oder beschränkt ist, […] wenn das Werk von einem Professor, oder von sonst einer Person, welche durch Stand und solidere Bildung ganz unbedenktlich it, verlangt wird, […] Wenn endlich ein, auf der Bibliothek vorhandenes, verbotenes oder beschränktes Werk von andern, als den oben bezeichneten-Personen verlangt wird: so ist die Verweigerung ohne alle Erwähnung des Verbotes ganz gleichförmig mit Fällen, wo das verlangte Werk aus andern Ursachen nicht verabreicht warden kann, zu machen.« *Instruction für die k. k. Universitäts- und Studienbibliotheken, provissorisch erlassen mit Stud. Hof.-Comm. Decrete vom 23. Juli 1825*, Z. 2930 (Grassauer 1899: 215).

[17] Franz Xaver Wilde (1752–1828), prvi profesionalni knjižničar ljubljanske Licejske knjižnice v letih 1789–1809. Sestavil je prvi katalog knjižnice ter jo uredil za javno uporabo.

knjižnice na nov cenzurni odlok, ki je obiskovalcem knjižnic (z izjemo raziskovalcev) prepovedoval izposojo neprimernih del (Stefan 1907: 50). Januarja 1804 so bili bibliotekarji opozorjeni na filozofske zvezke novih izdaj razsvetljenske Enciklopedije. Prepovedane zvezke so morali izločiti. Odlok iz leta 1807 je knjižnice še posebej opozarjal, da morajo biti prepovedane knjige pod zaporo in v varstvu bibliotekarjev. Če jih je knjižnica prejela z zapuščinami, so morale biti iz njih izločene (Stefan 1907: 51).

Predpise o ravnanju javnih znanstvenih knjižnic v cenzurnih zadevah je leta 1825 povzela *Začasna instrukcija za cesarsko kraljevske univerzitetne in študijske knjižnice*.[18] Javnim univerzitetnim in licejskim knjižnicam so bila namreč že leta 1778 predpisana enotna navodila za vsa področja strokovnega dela in organizacije, ki jih je *Instrukcija* iz leta 1825 še znatno dopolnila in razširila. V poglavju *O javni uporabi biblioteke* je kar 9 členov (člen št. 100 – 108) urejalo področje dela s prepovedanimi in za uporabo omejenimi deli, posamezne določbe, ki so se nanašale na cenzurne zadeve, pa je najti tudi med preostalimi 136 členi *Instrukcije*.

Za delo s prepovedanimi in za uporabo omejenimi deli je bil odgovoren predstojnik knjižnice, ki je moral natančno uveljavljati vse napotke in navodila za delo s tovrstnim gradivom. Prepovedana in za uporabo omejena dela, o katerih so knjižnice štirinajstdnevno oziroma mesečno obveščala deželna glavarstva, je bilo treba vpisovati na uvezane, a prazne liste tiskanih seznamov iz let 1815 in 1816. Prepis je moral uradnik, ki ga je izvedel, potrditi s podpisom na seznamu prepovedanih del. Seznami prepovedanih in za uporabo omejenih del so služili izključno interni uporabi. Knjižnica jih je morala zbirati, pazljivo hraniti ter jih občasno vezati v zvezke s trdimi platnicami. Pri tem so morali knjigoveza nadzorovati. Uradniki knjižnice so odgovarjali za njihovo zlorabo in jih niso smeli dajati nikomur na vpogled, še najmanj knjigotržcem in antikvarjem oziroma časnikarjem ali časopisnim redakcijam. Knjižnica je bila dolžna zbirati, vezati in vključiti v knjižnične fonde tudi tiskane sezname del, ki jih je cenzura odobrila. Tudi ti so bili dostopni le v čitalnici, najožjemu, zaupanja vrednemu krogu ljudi, ker bi bilo mogoče na osnovi informacij o dovoljenih knjigah sklepati o prepovedih.

[18] *Instruction für die k. k. Universitäts- und Studienbibliotheken, provissorisch erlassen mit Stud. Hof.-Comm. Decrete vom 23. Juli 1825,* Z. 2930 (Grassauer 1899: 191–224).

Bralci so lahko uporabljali prepovedana in za uporabo omejena dela le s posebnim dovoljenjem in le v čitalnici. Ker v javnih katalogih ni bilo cenzurnih oznak, je bila presoja o tem, kdo bo imel dostop do tovrstnega gradiva, prepuščena bibliotekarjem. Zaupanja vrednim osebam, na primer profesorjem, so smeli diskretno namigniti, da je zahtevano gradivo na listi prepovedanih del. Nasprotno pa so morali bralce, ki so jih ocenili za problematične, odpraviti brez suma, da je gradivo, ki so ga zahtevali, cenzura prepovedala ali omejila njegovo uporabo. Tudi sicer osebje knjižnice ni smelo dajati informacij o prepovedanih delih. Poleg tega je instrukcija bibliotekarje pozivala k čuječnosti. Mlajše in manj izobražene bralce na bi napeljali na ustreznejše čtivo, ne glede na uradno prepoved, če so se jim zdela zahtevana dela v kakršnem koli pogledu sporna.

Prepovedana dela so morala biti v knjižnici vključena med drugo gradivo in na zunaj niso smela imeti posebnih oznak. Ni se jih smelo izločati in hraniti posebej. Prepoved je bila sicer označena na samem delu. Vsak zvezek prepovedanega oziroma za uporabo omejenega dela je dobil ob signaturi oznako *Pr. (prohibitus)* oziroma *E. S. (erga schedam conceditur*). Enako oznako so vpisali tudi na listek matičnega kataloga, ki so ga uporabljali le bibliotekarji. Oznake v drugih katalogih so bile izrecno prepovedane. Če je knjižnica uporabljala kakršne koli druge tajne oznake, jih je morala odstraniti.

Kljub temu, da trgovanje s prepovedanimi deli ni bilo dovoljeno, so javne znanstvene knjižnice hranile številna sporna dela, ki so jih pridobile na povsem legalen način. Ob ponovnih revizijah dovoljenih del (na primer leta 1815) so bila na novo prepovedana dela lahko že vključena v njihove fonde. Prav tako so jih lahko pridobile z darovi in volili. Licejske in univerzitetne knjižnice so si smele ob upoštevanju vseh cenzurnih predpisov in s posebnim dovoljenjem prezidija deželne oblasti prepovedana dela med seboj celo izmenjavati. Za reden dotok prepovedanih in za uporabo omejenih del knjižnicam pa so, v skladu z določili že omenjene *Instrukcije* (člen št. 38), paradoksalno, poskrbeli prav knjižnorevizijski uradi. Ti so knjižnicam redno, skupaj z obveznim študijskim izvodom tiskov, predajali tudi zaplenjene prepovedane in za uporabo omejene publikacije.

Sledovi cenzure v katalogih in evidencah Licejske knjižnice v Ljubljani

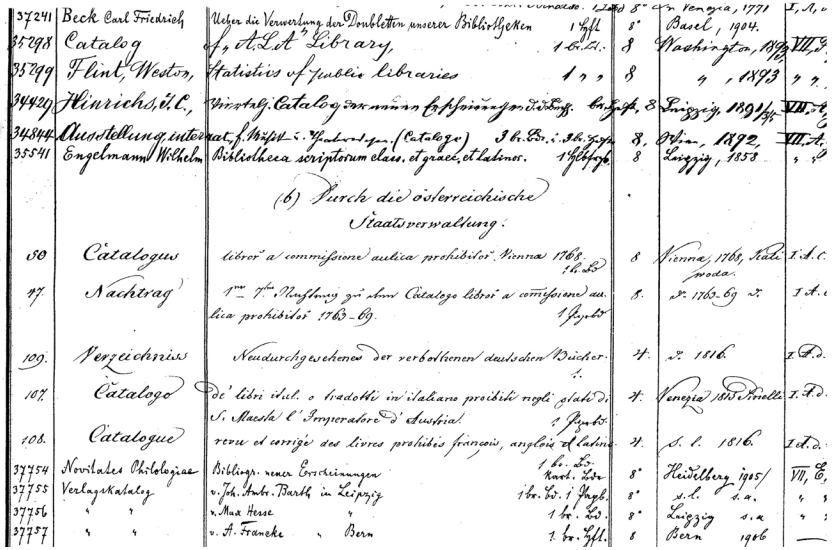
> […] da prepovedi ne bi spregledali, je dobro v vsakem zvezku takšnega dela poleg lokalne signature prepoved označiti s črkama Pr. (rohibitus) in E. S. (erga schedam). Enako se označi tudi prepis naslovne strani v osnovnem katalogu.[19]

V knjižničnih zbirkah in v evidencah Narodne in univerzitetne knjižnice so se vse do danes ohranili sledovi cenzurnih predpisov predmarčne dobe. Licejska knjižnica v Ljubljani je prejela, obdelala in shranila tiskane sezname prepovedanih del iz leta 1815 in 1816. Ni pa jih dopolnjevala z novimi prepovedmi, na kar je opozoril tudi Matija Čop v svojem predlogu reforme licejske knjižnice leta 1831.[20] Priključila jih je številnim predhodnikom, predvsem rimskim indeksom. Cerkveni in posvetni seznami prepovedanih del, ki jih je hranila knjižnica, so bili namreč dovolj številni, da je knjižnica v sistematskem katalogu[21] uvedla zanje posebne rubrike (»*(b) Nach besonderen Rücksichten und geschiedener, (a) Verbotener (Bücher, op. avtorice); (a) Durch die Congregation Indicis, (b) Durch die Staatsverwaltung«*. NUK, *Sistematski katalog,* 1840–1947).

[19] Prev. Stanislav Bahor. V izvirniku: »[…] dass das Verbot nicht übersehen werde, in jedem Bande eines solchen Werkes neben der Lokalsignatur das Verbot mit den Buchstaben Pr.(ohibitus) und E. S. (erga schedam) anzumerken. Eine gleiche Bemerkung geschienht auf der Titelcopie des Werkes im Grundkataloge«. *Instruction für die k. k. Universitäts- und Studienbibliotheken, provissorisch erlassen mit Stud. Hof.-Camm. Decrete vom 23. Juli 1825*, Z. 2930 (Grassauer 1899: 216).

[20] Čopov poskus reorganizacije Licejske knjižnice z dne 20. 3. 1831 (Arhiv Republike Slovenije, Konvolut no. 590, Dokument 4699/1832 – bivši gubernij, fascikel 54/3), gl. tudi Kodrič-Dačić 1996. Matija Čop in njegov prispevek k slovenskemu bibliotekarstvu. *Knjižnica* 41, št. 2/3, str. 17-31. Knjižnica prakse tudi pod Čopovim upravljanjem ni spremenila, saj so omenjeni cenzurni seznami ostali nedotaknjeni.

[21] Sistematski katalog je evidenca knjižničnega gradiva, urejena po klasifikacijskem sistemu. Omenjeni sistematski katalog v knjižni obliki so v Licejski knjižnici začeli po navodilih *Instrukcije* iz leta 1825 voditi leta 1840. Popis obstoječega fonda knjižnice je bil zaključen leta 1844. Knjižnica je katalog uporabljala in dopolnjevala vse do srede dvajsetega stoletja.

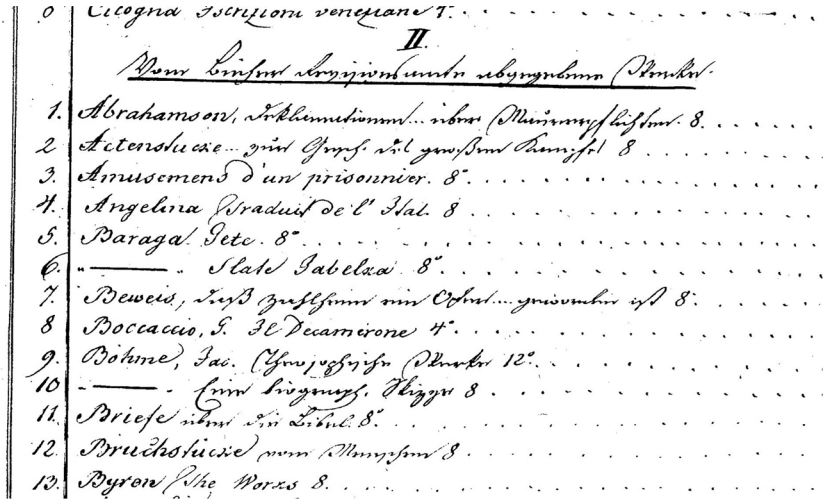
Slika 3. NUK, Sistematski katalog (1840 – 1947): rubrika s seznami prepovedanih del.

Da je knjižnica v predmarčni dobi prejemala prepovedana dela, pričajo tudi vpisi v akcesijski protokol,[22] ki ga je knjižnica vodila od leta 1835 naprej. V njem lahko zasledimo številna dela, katerih avtorji so bili uvrščeni na sezname prepovedanih del. Tako je knjižnica leta 1839 na primer prejela sporna dela Le Roya in Wetzlerja, leta 1844 pa so bili med novimi pridobitvami vpisani Byron, Helvetius, Delisle, Voltaire, Villaume, Silling, Haller in drugi.[23]

[22] NUK, Rokopisna zbirka, Accessions – protokoll angefangen 1835 beendet mit 1860. Akcesijski protokol oziroma delovodnik dotoka je bila knjižnična evidenca, v katero je knjižnica beležila dotok knjižničnega gradiva, praviloma v obdobju enega leta. Gradivo je bilo popisano v ločenih rubrikah glede na provenienco: kot nakup, kot prevzem z revizijskega urada, kot dar konkretnega darovalca in podobno.

[23] Gre za dela Le Roy, Alphons, 1830-1831. *Die heilende Medicin*. Leipzig, Michelsen; Wetzler, Johann Evangelist, 1833. *Meine wunderbare Heilung*. Ausburg: Kollmann; Byron, George Gordon, 1829. *The works of Lord Byron*. Francfort a M.: M. L. Brönner; Helvetius, Claude Adrien, 1785. *Werk vom Menschen*. Breslau: Joh. Ernst Meyer; Delisle, Salest de, 1789. *De la philosophie de la nature*. Londres; Voltaire, 1789. *Der schwarze Prinz von Voltaire*. Leipzig: Johann Georg Mössle; Villaume, Pierre,

Kot že omenjeno, je prepovedane in za uporabo omejene publikacije predajal knjižnici knjižnorevizijski urad, skupaj z obveznim študijskim izvodom tiskov, ki so bili natisnjeni na Kranjskem. Zapisi v tej rubriki akcesijskega protokola za leto 1845 kažejo zanimivo mešanico enih in drugih.

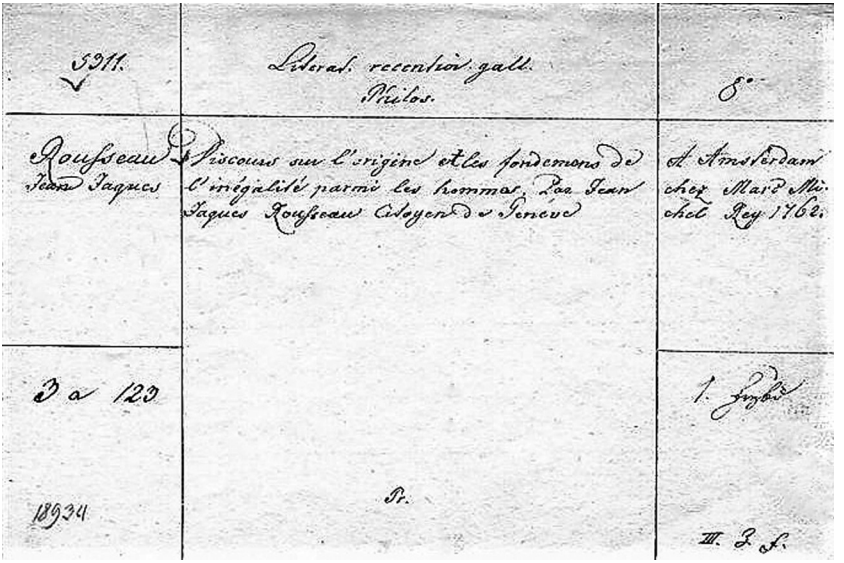
Slika 4. Akcesijski protokol 1835–1860, leto 1945 (rubrika: II. Vom Bücher Revisionsamte abgegebene Werke): seznam publikacij, ki jih je knjižnica leta 1845 prejela od knjižnorevizijskega urada.

Izmed 48 del, ki so bila tega leta zavedena v rubriki »dela, prevzeta od knjižnorevizijskega urada«, je bilo le malo takih, ki so jih tiskarji oddali kot obvezni študijski izvod. Mednje gotovo sodita Baragovi deli *Gete dibadjimowin…* molitvenik v indijanskem jeziku očipva, ki ga je leta 1843 natisnil J. Blaznik, ter delo *Slate jabelka* istega avtorja, ki ga je Blasnik natisnil leta 1844 (na seznamu pod zaporednima številkama 5 in 6). Druga dela pa, kot na primer *Abrahamson, Werner Hans Friedrich, 1875. Declamationen und Reden über Maurer-Pflichten und bey Feyerlichkeiten* (zaporedna številka 1), *Angelina.* 1752 (zaporedna številka 4),

1786. *Histoire de l'homme*. Wolfenbüttel: La Libraire des Écoles; Silling, Johann Friedrich, 1801. Jakob Böhme: e*in biographiscen Versuch*. Pirna: Arnoldische Buchhandlung; Haller, Carl Ludwig V., 1816-1834. *Restauration der Staats=Wissenschaft*. Winterthur: Steinerische Buchhandlung.

Briefe über die Bibel im Volkston.1782–83 (zaporedna številka 11) ter Byronova *Dela* (zaporedna številka 13) in Boccacciev *Dekameron* (zaporedna številka 8), je knjižnorevizijski urad verjetno zasegel in jih nato predal v hrambo knjižnici.

Knjižnica je sledila navodilom o označevanju prepovedi na katalognih listkih. Predpisane cenzurne oznake tako najdemo na listkih starega matičnega kataloga.[24]

5311.
Liberal. recention. gall.
Philos.
8°
Rousseau
Jean Jaques
Discours sur l'origine et les fondemens de
l'inégalité parmi les hommes, Par Jean
Jaques Rousseau Citoyen de Geneve
A Amsterdam
chez Marc Mi-
chel Rey 1762.
3 a 120
18934
Pr.
1. Jahrh.
III. 2 L.

Slika 5. Listek matičnega kataloga z oznako Pr. (prohibitus): Rousseau, Jean-Jacques, 1762. *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les homme*. Amsterdam. NUK, GS 5311.[25]

[24] Matični katalog je predstavljal temeljni listkovni katalog knjižnice, ki je vseboval vse podatke o delu, njegovem mestu v knjižnici ter v katalogih. Ker je bil dostopen le bibliotekarjem, je lahko vključeval tudi posebne opombe ali oznake. Stari matični katalog Narodne in univerzitetne knjižnice je začel pisati Matija Čop leta 1832, knjižnica pa ga je dopolnjevala vse do leta 1947.

[25] Katalogni listek dostopen na https://listkovni-katalog.nuk.uni-lj.si/moka/?stran=slike&predal=Rod%20-%20Rz&slika=739&zoom=60&zasuk=0.

Bibliotekarji predmarčne dobe pa niso bili le pasivni izvrševalci navodil, ki jih je objavljal cenzurni urad. Visoka izobrazba, splošna razgledanost in poznavanje aktualne literature so bile idealne kvalifikacije za cenzorsko službo. Tako Gerard van Swieten (1700–1772), ki je v 18. stoletju vzpostavil državno cenzuro, kot njegov sin Gottfried (1733–1803), ki je od leta 1791 vodil cenzurno komisijo, sta bila prefekta dunajske Dvorne knjižnice. Na področju knjižničarstva se je z uvedbo listkovnega kataloga, ki je v tem času predstavljal veliko novost, izkazal predvsem Gottfried van Swieten. Od znamenitih slovenskih bibliotekarjev tega časa ne moremo mimo cenzorskega dela Jerneja Kopitarja, sicer vodilnega bibliotekarja dunajske Dvorne knjižnice, ter njegovega naslednika Franceta Miklošiča, uslužbenca iste knjižnice. V cenzurnih postopkih so aktivno sodelovali tudi bibliotekarji ljubljanske Licejske knjižnice. Avgust Žigon, ki je vodil Študijsko knjižnico v Ljubljani v letih 1915–1925, je opisal cenzurni postopek *Krajnske čbelice*, v katerega so bili vpleteni njegova predhodnika, predstojnika ljubljanske Licejske oziroma Študijske knjižnice Matija Čop in Miha Kastelic, ter Jernej Kopitar (Žigon 1926).

Zaključek

S patentom z dne 15. marca 1848 je bila cenzura odpravljena, vendar je nadzor tiska ostajal, ali kot je zapisal Janez Kranjc v svojem pregledu cenzurnih predpisov: »Preventiva se je umaknila kurativi. Kar je prej cenzura preprečila, je bilo poslej predmet kaznovanja in zaplembe« (Kranjc 1996: 534). Seznami prepovedanih knjig, ki so bili tajni vse do marčne revolucije leta 1848, so, deklarirani svobodi tiska navkljub, izhajali še naprej, od leta 1852 celo v tiskani obliki. Knjižnice so jih prejemale vse do sprejetja tiskovnega zakona leta 1862. Liberalnejša zakonodaja v delovanje javnih znanstvenih knjižnic ni vnesla bistvenih sprememb in knjižnice so se vsaj še desetletje ravnale po ustaljenih navadah. Predstojniki knjižnic so lahko odslej, ne oziraje se na uradne prepovedi, po lastni presoji študentom prepovedali dostop do knjižničnega gradiva, ki je v religioznem, političnem ali socialnem pogledu zastopalo nesprejemljive nazore. Olajšan pa je bil nakup gradiva v tujini, saj so knjižnice lahko pridobile dovoljenje za neposreden uvoz. Omejitev pri uporabi gradiva za resne znanstvene raziskave ni bilo, a javne znanstvene knjižnice po letu 1862 niso bile več upravičene do prepovedanih del. Zaradi razpusta knjižnorevizijskih uradov se je zrušil tudi utečen sistem oddaje obveznih študijskih izvodov tiska in

Študijska knjižnica v Ljubljani celo desetletje ni zabeležila dotoka gradiva iz tega vira. Knjižnica je v drugi polovici 19. stoletja poskušala nevtralizirati posege predmarčne cenzure, saj so bili med nakupi številni avtorji, katerih dela so bila prepovedana v prvi polovici 19. stoletja.

Cenzurnim predpisom predmarčne dobe so sledili novi, praviloma usmerjeni proti zlorabi svobode tiska, ter vedno znova nove in nove prepovedi del. Navodila za ravnanje s prepovedanimi in za uporabo omejenimi publikacijami in način njihovega evidentiranja v predmarčni dobi so predstavljala le del dvestoletne prakse spoprijemanja Narodne in univerzitetne knjižnice z omejitvami pri dostopu do gradiva. Prepovedane vsebine, avtorji in dela so se spreminjali, bibliotekarji sčasoma niso več prepoznali pomena cenzurnih oznak v katalogih, knjige pa so nedotaknjene ostale v skladiščih, saj jih knjižnica ni izločala. Ostale so na policah ter preživele svoje cenzorje in cenzurne predpise. Le v nabavni politiki ljubljanske Licejske knjižnice in njenih naslednic so se usmeritve predmarčne cenzure in njenih predpisov ohranile v obliki odklonilnega odnosa do pridobivanja leposlovja. Kljub temu pa je bil namen cenzure izpolnjen. Širši javnosti (z izjemo profesorjev in izobražencev) je bil dostop do aktualnih, za oblast spornih del, v javnih knjižnicah onemogočen.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 14, Gubernijski arhiv v Ljubljani, Prešerniana, konvolut št. 590

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:
Ms 1391: Cenzurno gradivo, Mapa 18. 3. Seznami prepovedanih knjig in cenzurna navodila, Cenzurni seznami I-III, Mape 8, 9,12, Cenzurna navodila, Mapa 14
Sistematski katalog (1840–1947)
Matični katalog (1830–1947)
Accessions – protokoll angefangen 1835 beendet mit 1860

Catalogo de'libri italiani o tradotti in italiano proibiti negli stati di sua maesta l'Imperatore d'Austria. Venezia, 1815.
Catalogue revu et corrigé des livres prohibés, françois, anglois et latins. S. l., 1816.

Goutta, Wilhelm Gerhard (ur.), 1812–1820: *Sammlung der sämmtlichen politischen und Justiz=Gesetze welche unter der Regierung Sr. Majestät, Kaisers Franz des I. in den sämmtlichen k. k. Erblanden erlassen worden sind in 1809–1818 chronologischer Ordnung.* Wien, Bd. 1–15.

Instrukcija za cesarsko kraljeve univerzitetne in študijske biblioteke, začasno izdana z dekretom študijske dvorne komisije z dne 23. julija 1825, št. 2930. *Knjižnica* 51, 2007, posebna izdaja, str. 23–56.

Kropatschek, Joseph (ur.), 1790–1792: *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des König Leopold des II. in den sämtlichen K. Erblanden erschienen sind in einer Chronologischen Ordnung.* Wien: Joh. Georg Edlen von Moesle, Bd. 1–3.

Kropatschek, Joseph (ur.), 1793–1809: *Samlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Kaiser Franz des II. in den sämtlichen K. K. Erblanden erschienen sind in einer Chronologischen Ordnung.* Wien: Joh. Georg Edlen von Moesle, Bd. 1–25.

Neu durchgesehenes Verzeichniss der verbothenen deutschen Buecher. Wien, 1816.

Provinzial Gesetzsammlung des Laibacher Gouvernements für das Jahr 1819–1849 (od drugega zvezka naprej je zbirka izhajala pod naslovom Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärnthens im Königreiche Illyrien, od 7. zvezka naprej pa pod naslovom Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement=Gebieth im Königreiche Illyrien). Laibach, 1820–1857, Bd. 1–31.

Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämmtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaisersataates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen. Wien: Hof- und Staats-Material-Druckerey, 1836. (cit. Ferdinand I)

Literatura

Grassauer, Ferdinand, 1899: *Handbuch für Universitäts- und Studien Bibliotheken sowie für Volks- Mittelschul-und Bezirks- Lehrerbibliotehken Österreichs: mit einer Sammlung von Gesetzen, a. h. Entschlissungen, Verordnungen, Erlassen, Achten und Achtenauszügen.* Dunaj: K. Graeser.

Kodrič-Dačić, Eva, 1996: *Jaz, Cerberus: cenzura v knjižnicah*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Kranjc, Janez, 1996: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. V: Jože Toporišič (ur.): *Kopitarjev zbornik.* Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 523–534.

Marx, Julius, 1959: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Dunaj: Verlag für Geschischte und Politik.

Stefan, Konrad, 1907: *Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach*. Ljubljana: Musealvereine für Krain.

Žigon, Avgust, 1926: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 4, 6–8, str. 154–159, 215–221, 251–254, 281–286.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_07; CC BY-NC-ND 4.0

V kali zatrti slovenski časopis: primer cenzure *Slavinje*

Andrejka Žejn

Zgodba Slavinje je eden od poznanih primerov prve polovice 19. stoletja, tj. obdobja predmarčne cenzure, pri katerem je dunajska dvorna cenzura, konkretno dvorni policijsko-cenzurni urad na Dunaju in v njegovem imenu Josef von Sedlnitzky, preprečila izhajanje (priloge) časopisa v slovenskem jeziku.[1] S tem je še za pet let, do izida prvega zvezka *Krajnske čbelice*, onemogočila ponovno vzpostavitev javnega časopisnega prostora za objavljanje posvetne literature in neliterarnih, zlasti s slovenstvom povezanih besedil v slovenskem jeziku.

Na podlagi arhivske dokumentacije se je z (ne)usodo *Slavinje* prvi poglobljeno ukvarjal Ivan Prijatelj (1907) na začetku 20. stoletja, njegove ugotovitve je po

[1] Iz korespondence med Antonom Martinom Slomškom in Franom Metelkom iz leta 1824 je mogoče razbrati, da je Urban Jarnik že pred prizadevanji za *Slavinjo* Jakobu Zupanu izrazil »željo« za ustanovitev slovenskega časopisa, vendar do realizacije ni prišlo (Marn 1873: 16). Druga dva načrtovana časopisa v predmarčnem času, za katera je bila tudi uradno predložena vloga za izdajanje, sta bila *Ilirske novice* s tedensko literarno prilogo *Ilirski Merkur* ter *Apostel krajnski* s posvetno literarno prilogo *Iskre*. Prošnjo za izdajanje slednjega je leta 1846 pri ljubljanskem guberniju vložil pesnik in duhovnik Kajetan Hueber. Prošnja je bila posredovana knezoškofijskemu ordinatu, ne pa tudi na Dunaj, nanjo je negativen odgovor podal škof Alojzij Wolf (Mal 1925/1926: 249–250). Omeniti velja še sago, ki je v končni fazi sicer pripeljala do dovoljenja za izdajanje *Kmetijskih in rokodelskih novic* leta 1843, trajala pa je vse od 1838, ko je Leopold Kordeš zaprosil za dovoljenje za časopis *Slovenske novice* s tedensko literarno prilogo *Zora* (gl. poglavje Andreja Pastarja v tej knjigi). Več kot triletni molk Sedlnitzkega od prve Kordešove vloge je bil dovolj zgovoren, da so različni akterji »samocenzurno« bistveno preoblikovali vsebinske poudarke časopisa (o *Ilirskih novicah* in *Slovenskih novicah* gl. poglavje Marijana Dovića v tej knjigi in tam navedeno literaturo).

večini povzel in nekoliko dopolnil Josip Mal (1925/1926),[2] medtem ko je Anton Slodnjak (1949) razpravljal tudi o širšem ozadju snovanja *Slavinje* in morebitnih sodelavcih. Poleg nekaj drobnih omemb *Slavinje*, zlasti v biografijah, je v zadnjem desetletju o tej temi obširneje razpravljal Mrak (2013), usoda *Slavinje* pa je bila tudi že nedavno uvrščena v širši kontekst cenzurne prakse v Habsburški monarhiji (Dović 2020). V tem prispevku bodo rekonstruirane tri etape *Slavinje*: formiranje ideje, uradni cenzurni postopki ter sledi v letih po njenem zatrtju.

Slavinja pred *Slavinjo* ali formiranje ideje *Slavinje*

V nasprotju s potekom uradnega dogajanja, ki ga je mogoče izluščiti iz skoraj v celoti ohranjenega arhivskega gradiva, ostajajo dogajanja, kot so potek dogovorov med akterji, njihove dejanske vloge, predvideni sodelavci ali dejanski vsebinski načrti, v veliki meri na ravni sklepanja, ki ga je mogoče izpeljati iz ohranjene osebne korespondence ter zapuščin in ostalin v arhivih. Izvor same ideje o slovenskem časopisu je najverjetneje prvi opisal Ivan Lavrenčič, »prijatelj in življenjepisec« Jurija Grabrijana (gl. Slodnjak 1949: 6). Lavrenčič leta 1893 piše, da je Grabrijan v ljubljanskem semenišču z nekaterimi »součenci« ustanovil društvo, v katerem so vadili v slovenskem govorništvu in na skrivaj pisali v slovenščini list ter ga širili med podobno mislečimi sošolci. »Carbonarii«, kot naj bi imenovali člane tega društva, naj bi na Dunaj poslali prošnjo za izdajanje časopisa, kar Lavrenčič poetično opiše z besedami:

> Napisali so prošnjo in odposlali na Dunaj, da bi smeli izdajati slovenski časnik za vsakojake spise, v katerih bi vzbujali med ljudstvom ljubezen do slovenščine in narod učili v materinskem jeziku. Dunaj pak odgovori, da časnika treba ni! Žalostni so se novomašniki razšli po svojem poklicu, misleč, da naj spi, kar se buditi ne sme. (Lavrenčič 1893: 437)

V skladu s citiranim tudi Kidrič (1938: LXIX–LXX) in za njim Slodnjak (1949: 6) neformalne začetke *Slavinje* postavljata v šolsko leto 1823/1824 v skrivno slovensko slovstveno društvo »karbonarjev« v ljubljanskem semenišču. Člani so se pri skrivnih sestankih »navduševali v govorniških vajah za slovenstvo in slovanstvo, zavračali nemško kulturo […] ter gojili materni jezik v pesniških poskusih posvetne vsebine z domoljubno, protinemško tendenco« (Slodnjak

[2] Mal je prvi navajal program *Slavinje*, o katerem Prijatelj (1907: 4) piše, da ga ni »mogel najti v aktih«.

1949: 6), pesmi pa so med člani širili v rokopisnem listu (Kidrič 1938: LXIX). Pesniški poskusi »karbonarjev«, kot tudi generacij bogoslovcev pred njimi in za njimi, so nastajali na pobudo in pod mentorstvom Frana Serafina Metelka, ki je bil od leta 1817 prvi učitelj slovenskega pouka v ljubljanskem bogoslovju in na liceju, leta 1820 je postal prevajalec vladnih ukazov in razglasov v slovenščino ter leta 1821 prevzel duhovna opravila na Ljubljanskem gradu (Marn 1873: 7), kjer so bili od druge polovice januarja 1822 zaprti tudi italijanski karbonarji,[3] politični zaporniki, ki so se zavzemali za neodvisno in tesneje povezano, celo združeno Italijo (Vodopivec 1979: 168, 172).

Programske priprave na *Slavinjo* v Metelkovem pesniškem krogu

Začetek priprav za *Slavinjo* v Metelkovem študentskem pesniškem krogu naj bi bil nakazan že pred ustanovitvijo društva »karbonarjev«; v letu 1819/1820 je namreč nastala pesem Blaža Potočnika – bogoslovje v Ljubljani je končal leta 1822 – z naslovom »Slavinja«,[4] v kateri naj bi bil prvič uporabljen izraz Slavinja namesto »Ilirija« (Slodnjak 1979: 11). Potočnikova slavilna pesem, v kateri je Slavinja »mati« vseh Slovencev, izraža navdušenje nad propadom francoske oblasti in vrnitvijo Slovencev pod okrilje prejšnje države, ki Slovencem podaja »prijazno« roko (Podaja prijazno / ji Dunaj roko). Iz obdobja med letoma 1822 in 1824 so ohranjene še štiri pesmi z naslovom »Slavinja« ali z besedo »Slavinja« v naslovu, kar kaže, da gre za enega od tem, motivov ali naslovov, ki jih je Metelko sugeriral svojim učencem za osnovo pesmi (Gspan 1979: 341, Jež 2017: 321). V teh kasnejših pesmih je zaznati bistveno drugačen ton kot v Potočnikovi »Slavinji«: tako »Slavinja«[5] anonimnega avtorja iz kroga ljubljanskih bogoslovcev v letih 1822 do 1824 v stilu budnice poziva Slavinjo kot boginjo ali muzo slovenstva (Gspan 1979: 340), naj se vrne in prebudi slovenske pesnike (pevce) in naj se ne boji siromašnosti slovenščine, ter ji napoveduje, da njena slava prihaja. Eno od ohranjenih pesmi z naslovom »Slavinja«[6]

[3] Slodnjak (1949: 6) izrecno poudarja ironičnost poimenovanja »karbonarji« za člane slovenskega slovstvenega društva, saj da njihovo delovanje ni bilo »politično-revolucionarno v smislu propagandistične in borbene aktivnosti«.

[4] Prvič objavljena v Marn 1885: 86, nato pa še v Gspan 1979: 72–73.

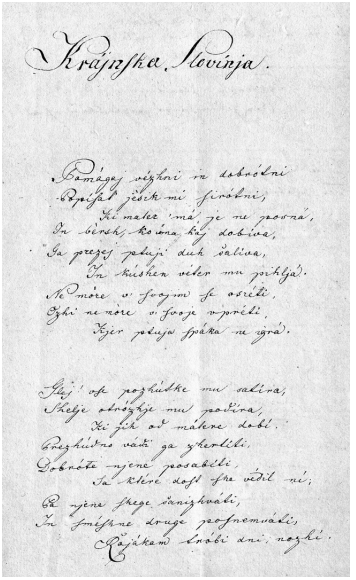
[5] Objavljena v Gspan 1979: 82.

[6] Objavljena v Grafenauer 1911: 89–90, ohranila se je v Kastelčevi zapuščini.

je napisal Ignac Holzapfel. V pesmi budnici, podobno kot anonimni avtor v svoji »Slavinji«, v devetih štirivrstičnicah naslavlja Slavinjo in pri tem uporablja metafore prebujenja, spletanja vencev in opogumljanja, očita ji sramovanje slovenskega jezika, poveličevanje tujega (nemščine) ter pačenje slovenščine z nemščino, temelj nove slovenske (samo)zavesti pa vidi v naravnih danostih in preteklih bojih s Turki.

Ne le po naslovu, ampak tudi po idejnosti in budniškem tonu se v ta sklop pesmi uvršča tudi Grabrijanova »Krajnska Slavinja«[7] iz leta 1823 (gl. Sliko 1), ki je med literarnimi zgodovinarji (prim. Kidrič 2013d, Slodnjak 1949: 3, Gspan 1979: 346) obveljala za programsko pesem načrtovanega slovenskega časopisa. Pesem obsega 25 kitic po devet verzov, v katerih pesniški subjekt spregovori o tuji nadvladi nad slovenščino in zaničevanju vsega slovenskega, pa tudi zatajevanju in sramu zaradi slovenstva. Še ostreje kritizira zaničevanje slovenščine in slovenstva s strani Slovencev (»Da Krajnja jih je porodila, / Nevredne s kruham ohranila, / Naj malopridne sram jih bo.«), hkrati pa izpostavi, da prihaja čas zavednih Slovencev. Poudarja skupno jezikovno zgodovino z drugimi Slovani, primerja njihovo bogato kulturno, zlasti knjižno in vojaško zgodovino in narodni ponos s slovensko, ki je zaspala in skoraj zamudila priložnost, da se dvigne in se poveže s svojo tradicijo. Ob koncu Slavinjo poziva, da ostane »stanovitna« ob tistih, ki povzdigujejo tuje, naj jih premaga, ter ji napove uspeh v boju za slovenščino.

[7] Holzapflova izvirna pesem je ohranjena v ostalini Josipa Marna v NUK (gl. NUK Ms 1406). Janez Bleiweis, ki naj bi jo našel v Metelkovi zapuščini, jo je leta 1862 z naslovom »Krajnska Slovenija« objavil v *Novicah* (gl. Grabrijan 1862), leta 1979 je Bleiweisovo verzijo pesmi objavil še Gspan (1979: 88–94) z opombo, da je Bleiweis v naslovu namesto »Slavinja« zapisal »Slovenija« (Gspan 1979: 346).

Krajnska Slovinja.

Pomágaj vézhni in dobródni
Bojiga ježek mi sirótni;
Ki matere ima je ne pozná,
In bérsk, Rosína kij dobíva,
Ga prezgy paduji duh šaliva,
Un skúshen védar mu gorkija).
Ne móre v svojim se oskrbéti,
Zyhi ne nóre v svoje vprébti.
Kjer pésuja spáka ne igrá).

Sej' ost pozhútke mu valíva,
Skelje otrózhje mu paglíva,
Ki sik od mátere debí.
Prezhútna vátí ga zheslíli,
Dobróte njene posabíli,
Sa kíkre dasl she védil ní,
Ba njena strege sanizhváki,
In smíshne druge pasnemváki,
Kajkam knábi dni, nozhí.

Slika 1. Prva stran izvirne »Krajnske Slavinje« Jurija Grabrijana, ki je bila pod naslovom »Krajnska Slovenija« leta 1862 objavljena v Bleiweisovih Novicah. NUK, Ms 1406.

»Slavinja«[8] Matevža Ravnikarja – Požen̈čana je ohranjena v njegovi rokopisni pesniški zbirki *Pesme iz samote*. V njegovih kasnejših rokopisnih zbirkah je z nekaj spremembami ista pesem zapisana pod naslovom »Slavinja s Sanskritam«, ob njej pa se pojavlja še pesem »Slavinja s Teutoniko«.[9] V pesmi »Slavinja« oziroma »Slavinja s Sanskritam« poteka dialog med »sestričnama« Slavinjo, simbolom praslovanstva, in Sanskritom kot simbolom indijskega prajezika. S tem so Slovani, med njimi Iliri (južni Slovani), postavljeni ob bok staroindijskim ljudstvom. V drugi pesmi Slavinja nagovarja Tevtonko,[10] simbol antičnega germanskega

[8] Pesem je ohranjena s tem naslovom v metelčici (s pripisanimi spremembami) v Požen̈čanovi rokopisni zbirki *Pesme iz samote*, datirani z letnico 1838 (gl. NUK Ms 483).

[9] V ostalih rokopisnih zbirkah so pesmi zapisane v gajici: v Arhivu RS v rokopisni knjižici z zapisom »Pesmi Požen̈čanove«. »Iz zapuščine dr. Jan. Bleiweisa.« na prvi notranji strani (gl. SI AS 986), v NUK-u v rokopisni pesniški zbirki *Pesme iz Veršanskega* v ostalini Matevža Ravnikarja (gl. NUK Ms 1361) in v rokopisni zbirki z istim naslovom v Bleiweisovi ostalini (gl. NUK Ms 1387).

[10] »Vladarico« Tevtono kot simbol nemške nadvlade, zaradi katere se opušča slovenščina, omenja tudi Kopitar v svoji slovnici iz leta 1808 (prim. Marn 1873: 4).

ljudstva Tevtonov, ji očita, da uči »Slavene« in jim vsiljuje nemščino, češ da je slovenščina neznan in reven jezik, ter v zameno od Slavinje neupravičeno pričakuje hvaležnost. Opozarja, da ima tudi nemščina kot jezik pomanjkljivosti, in poudarja pomen maternega jezika. Na koncu se obrne še na »Slavence« in jim očita, da se »dajo motit« Nemcem in se ne ozirajo na svoj izvor (»Kri ni bla še voda / Kar stvarjen je svet«). Poudari, da morajo Slovenci spoštovati svoj rod, in udarno sklene tako, da Tevtonki – Nemcem pove, da je tu ozemlje Slavinje (»tevtonka pa vedi / Da moje je tod«). Ideja obeh pesmi je podobna idejam Grabrijanove ali Holzapflove pesmi, vendar – z izjemo zadnjih verzov – ni izražena tako neposredno, saj jo ublaži dialog alegoričnih oseb.

Domnevno isti (anonimni) avtor, ki je napisal eno od pesmi z naslovom »Slavinja«, je okrog leta 1823 napisal tudi pesem »Blagimu Krajncu«[11] (Gspan 1979: 349) s sorodnimi idejami, kot jih izražajo »Slavinje«, le da tukaj na mesto Slavinje stopi Kranjec, ki je pozvan, da zbudi slovenščino in jo kultivira s pomočjo drugih Slovencev (»Notranjcev, Štajercev, Dolencev«).

Vse te pesmi družijo izrazita, celo revolucionarna nacionalna nota, vloga Slavinje kot pramatere Slovanov in Slovencev, nagovarjanje k prebujenju in nacionalni samozavesti, ki naj temelji na sorodnosti z drugimi slovanskimi narodi in na slovenski zgodovini, ter zavračanje pojmovanja slovenščine kot siromašnega jezika, neprimernega za pesnjenje. V zvezi s slednjim je rdeča nit pesmi tudi ostra obsodba nemške nadvlade in idej o večvrednosti nemškega jezika ter pogleda na slovenščino, ki je v nemških in celo slovenskih očeh manjvredna, revna in neznana, vendar končno prihaja njen čas.

Poleg teh pesmi so se v arhivih ohranile tudi druge pesmi, ki jih s *Slavinjo* bolj kot njihova motivika in idejnost povezuje čas nastanka, pripadnost avtorjev Metelkovemu pesniškemu krogu oz. bogoslovnim »karbonarjem« ali akterstvo v zgodbi *Slavinje*. V nekaterih pesmih je sicer zaznavna tudi nacionalna nota, a brez neposrednih proti Nemcem in nezavednim Slovencem uperjenih osti, običajno opevajo naravne znamenitosti ali posamezne slovenske kraje, zlasti simbole slovenstva. Gspan (1979: 349) v tem oziru uvršča v gradivo za *Slavinjo* pesem Matevža Ravnikarja – Požen̈čana »Savíčni vili«,[12] sorodni pa sta še vsaj »Ilirja« in

[11] Objavljena v Gspan (1979: 83).

[12] Ohranjena v NUK Ms 432 (v metelčici), NUK Ms 483 ter Arhivu Republike Slovenije (gl. SI AS 986). Objava v Marn 1878: 2.

»Krajna« oziroma »Slavenja«[13] istega avtorja. Za ostale pesmi je značilna popolna odsotnost izražanja nacionalne ideje, osrednje tematike so narava, minljivost, v ospredje stopi celo poučnost. Med temi Kidrič (2013b) kot gradivo za *Slavinjo* omenja »pesmici« Jožefa Burgerja »Spomlad« ter »Tirzid in Lizid« iz leta 1823,[14] pesmi Ignaca Holzapfla, od katerih so bile nekatere kasneje objavljene v *Krajnski čbelici* (Kidrič 2013d), ter pesmi Janeza Ciglerja, nekoliko starejšega Metelkovega učenca in enega od uradnih vlagateljev prošnje za izdajanje *Slavinje*, ravno tako kasneje objavljene v *Krajnski čbelici* in *Novicah* (Kidrič 2013c).

Širjenje ideje *Slavinje* na Koroško

Še preden se je začela odvijati uradna zgodba *Slavinje* med Ljubljano in Dunajem, se je njena ideja začela širiti zunaj ožjega ljubljanskega kroga. Poleti 1824 je v Ljubljani »karbonar« Jožef Burger o načrtih za slovenski časopis obvestil svojega nekdanjega licejskega sošolca, Antona Martina Slomška, takrat bogoslovca v celovškem semenišču. Kasneje je Slomška o slabih izgledih za uspeh obvestil Lovro (Lorenc) Stupica, prav tako ljubljanski bogoslovec. Slomšek je novico o prizadevanjih za *Slavinjo* posredoval Urbanu Jarniku in v drugi polovici leta 1824, ko so že bili sproženi uradni postopki, je Slomšek Metelku[15] za *Slavinjo* priložil Jarnikovo pesem »Ostrivica nepremagana«[16] (Marn 1873: 15–24). Jarnikova »Ostrivica« je poskus velikega slovenskega epskega besedila, obsega 33 kitic po osem verzov in ubeseduje motiv iz koroške zgodovine, neuspešno obleganje gradu Visoka Ostrovica v 14. stoletju, ki ga je z vojsko napadla tirolska vojvodinja Marjeta Krivousta (Prunč 2002: 186). Iz pisma bi bilo mogoče razumeti, da je Slomšek priložil tudi dve svoji pesmi,[17] a

[13] Pesem je ohranjena v istih Požen čanovih zbirkah kot pesem »Slavinja« (oz. »Slavinja s Sanskritam«), pri čemer je v Požen čanovi rokopisni zbirki *Pesme iz samote* iz leta 1838 zapisan naslov »Mati Krajna« (gl. NUK Ms 1387), v ostalih pa »Krajna«, naslov je nato popravljen v »Slavenja« (gl. Gl. SI AS 986 in NUK Ms 483).

[14] Objavljeni v Marn (1886: 21).

[15] Metelko in Slomšek sta v pismih razpravljala pretežno o nastajajoči Metelkovi slovnici slovenskega jezika.

[16] Objava v Slodnjak (1971: 308–311) in Prunč (2002: 80–88).

[17] Slomšek piše: »Sicer mi je g. Stupica v svojem poslednjem pismu poderl skor vse upanje, da vzide nam časnik; pošljem vam vender te dve pesmi, po Vaši želji in po svoji obljubi«, kar je mogoče razumeti tudi tako, da Slomšek Metelku obljublja, da mu bo poslal pesmi,

tega ni mogoče potrditi ali ovreči, saj se morebitni Slomškovi pesmi v Metelkovi zapuščini ob Jarnikovi pesmi nista ohranili.

Dokumentirana prizadevanja in cenzura *Slavinje*

Slovenski javnosti je zgodbo okrog *Slavinje*, kot se je v uradnih dopisih začela odvijati v začetku septembra 1824 in končala v prvih dneh leta 1825, prvič zelo na kratko predstavil Anton Koblar v *Ljubljanskem zvonu* leta 1886, in sicer po poročanju Jana Lega iz Prage. Kratko poročilo povzema bistvo dogajanja, ki bo podrobneje predstavljeno v nadaljevanju:

> H koncu leta 1824. so gg. *Janez Ziegler*, *Ksaver pl. Andrioli* in *Ignacij Holzapfel* prosili deželno vlado v Ljubljani, da bi smeli izdajati slovenski tednik »Slavinjo«. Tega pa ni dovolilo policijsko ministerstvo (ddo. 1. januvarija l. 1825.), in sicer zato ne, ker se je knezoškof *A. A. Wolf*, vprašan zaradi kvalifikacije teh gospodov, izrekel, da se jim iz moralnega in političnega stališča sicer ne more nič očitati, da pa vendar nimajo znanostij, katerih je za izdajanje tacega tednika treba. (Anon 1886: 316)

Ignac Holzapfel je poleti 1824 končal bogoslovje in kot edini diplomirani v društvu »karbonarjev« prevzel uradno vlogo enega od treh pobudnikov za časopis v slovenščini, tako rekoč tiskane verzije »skrivnega« rokopisnega časopisa. Druga dva sta bila starejša duhovnika, Frančišek Ksaverij pl. Andrioli in Janez Cigler, ki sta bogoslovje v Ljubljani, kjer sta bila Metelkova učenca, končala kot sošolca leta 1814. Andrioli je bil v letu 1824 brez službe, Cigler pa od jeseni 1823 kurat v kaznilnici na Ljubljanskem gradu, kjer se je kot pred njim Metelko srečeval z italijanskimi karbonarji.[18] Kot ugotavlja Slodnjak (1949: 11, 14) po ohranjeni dokumentaciji, je bil tisk in založništvo *Slavinje* pripravljen prevzeti Karel Kleinmayr.

Pot med Ljubljano in Dunajem

Zgodba nesojene *Slavinje* se je nato začela odvijati v uradni korespondenci med podpisanimi predlagatelji časopisa, Janezom Ciglerjem kot predsednikom, Ksa-

če bo Metelko za to izrazil željo. Sicer pa o eni ali dveh morebitnih Slomškovih pesmih lahko le ugibamo, iskali bi ju lahko med njegovimi zgodnjimi neobjavljenimi pesmimi (prim. Slomšek 2011). Pesmi, ki so datirane do leta 1824, je skupno deset.

[18] Za Ciglerjem je službo zaporniškega kurata na Ljubljanskem gradu leta 1832 (in do 1834) prevzel Ksaverij pl. Andrioli (Kidrič 2013a).

verijem pl. Andriolijem in Ignacem Holzapflom, ter gubernijskim svetnikom in kanonikom Jurijem Mayrjem, enem od uradnikov ljubljanskega gubernija pod upravo deželnega guvernerja Jožefa Kamila Schmidburga. Gubernij je v korespondenco vključil revizorja Pavška ter bil posrednik med predlagatelji in dvornim policijsko-cenzurnim uradom na Dunaju oz. njegovim predsednikom Sedlnitzkim, ki je naknadno vključil ljubljanskega policijskega ravnatelja Jožefa Schmidhammerja ter preko gubernija še knezoškofa Alojzija Wolfa.

Eden ključnih dejavnikov usode *Slavinje* je bil ustroj in naravnanost glavnega in odločujočega akterja v uradnih postopkih, tj. dvornega policijsko-cenzurnega urada, ki se je oblikoval leta 1801, ko je bila cenzura prestavljena pod policijsko pristojnost. S tem se je jasno pokazalo, da pri cenzuri ne gre več pretežno za strokovni vidik (Beidtel 1898: 222). Skladno s tako naravnanostjo urada je bilo imenovanje Josefa von Sedlnitzkega na mesto podpredsednika, kmalu (1817) pa tudi predsednika, torej praktično v začetku predmarčne cenzure. Sedlnitzky naj bi brezpogojno uresničeval pričakovanja države, s tem da je konstantno stremel k vedno večjemu zaostrovanju cenzure in bolj kot kateri koli drugi visoki uradnik prispeval k razvpitosti avstrijske vlade tega obdobja tako znotraj kot tudi zunaj monarhije (Beidtel 1898: 220, 222, Marx 1959: 37). Med sodelavci Sedlnitzkega so bili tudi t. i. zaupniki, prijatelji in korespondenti, ki so bili kot del neuniformirane policije v urad vpeljani že v zadnjih letih vladanja Jožefa II. Za večino teh sodelavcev javnosti ni bilo znano, da so »neuradni« sodelavci policije (Beidtel 1896: 400), odigrali pa so pomembno vlogo tudi v dogajanju, povezanem s *Slavinjo*.

Uradno zgodbo *Slavinje* je mogoče po arhivski dokumentaciji[19] rekonstruirati v naslednjih točkah:[20]

[19] Uradna dokumentacija o poti *Slavinje* med Ljubljano in Dunajem je dostopna v Arhivu Republike Slovenije (prošnje, naslovljene na ljubljanski gubernij, zapisniki sej, pošta, prejeta z dunajskega urada, in koncepti pisem, poslanih na dvorni policijsko-cenzurni urad na Dunaj) ter v Avstrijskem nacionalnem arhivu (iz Ljubljane na Dunaj poslana pisna korespondenca ter koncepti v Ljubljano odposlanih dopisov). Dokumenti iz avstrijskega arhiva so bili sprva hranjeni v policijskem arhivu Ministrstva za notranje zadeve (Ministerium des Inneren) na Dunaju, po požaru v Sodni palači (Justizpalast) leta 1927 je ostal na voljo le še del dokumentacije (Schembor 2010: 235).

[20] Prvi se je na dokumentacijo skliceval Prijatelj (1907), vendar brez navedb o njenem izvoru. Glede na to, da je Prijatelj v začetku 20. stoletja v dunajskih arhivih preučeval

1. Z dokumentom, datiranim 9. septembra 1824 – vložen je bil dva dni kasneje, 11. septembra – so Janez Cigler, Ksaverij pl. Andrioli in Ignac Holzapfel na ljubljanski gubernij naslovili prošnjo za dovoljenje za izdajanje slovenskega časopisa. Ta naj bi po načrtih izhajal od začetka leta 1825, in sicer enkrat na teden, kot slovenska priloga nemškega časopisa *Laibacher Zeitung*. Pri tem so avtorji predloga izpostavili nepolitično naravo časopisa, njegovo usmerjenost v koristnost in zabavnost ter v »izoblikovanje oz. kultiviranje« kranjskega jezika.[21]

2. Ljubljanski gubernij je s sklepom na seji 16. septembra istega leta[22] na priporočilo svetnika Mayrja izdajanje lista odobril in za njegovega cenzorja pridobil kanonika Jurija Pavška.[23]

3. 21. oktobra 1824 je v Ljubljani potekala seja, na kateri so se prisotni seznanili s Pavškovim privoljenjem za cenzorja načrtovane *Slavinje*, vendar tudi ugotovili, da mora gubernij v skladu z dvornim dekretom iz leta 1782 pridobiti še dovoljenje dunajskega dvornega policijsko-cenzurnega urada.[24]

4. Schmidburg je še na dan seje, 21. oktobra 1824, sestavil prošnjo s priporočilom za odobritev izdajanja časopisa, ki je bila poslana na Dunaj (gl. slike 2, 3 in 4).[25]

dokumentacijo o predmarčni slovenski literarni cenzuri (gl. poglavje Marijana Dovića v tej knjigi), je zagotovo imel v rokah tudi dokumente zvezi s *Slavinjo*. Slodnjak (1949) je preučeval in v prepisu objavil uradne dokumente, hranjene v Arhivu Republike Slovenije.

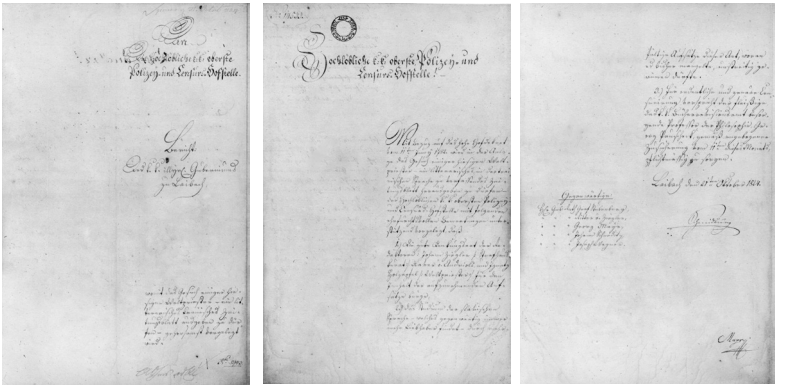
[21] Dokument je ohranjen v Arhivu Republike Slovenije (objava v Dović 2020: 255), v prepisu je objavljen v Slodnjak (1949: 17).

[22] Prim. Zapisnik I. seje gubernija o prošnji »Slavinjanov«, prepis v Slodnjak (1949: 18).

[23] Prim. pismo gubernija Juriju Pavšku v zadevi *Slavinje* in njegov odgovor, prepis v Slodnjak (1949: 18–19).

[24] Prim. Zapisnik II. seje gubernija o *Slavinji*, prepis v Slodnjak (1949: 19–20).

[25] Dokument v Avstrijskem državnem arhivu, prim. AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 248.1824.

Slike 2, 3 in 4. Pismo Jožefa Kamila Schmidburga, v katerem na dunajski policijsko-cenzurni urad posreduje prošnjo za izdajanje *Slavinje* s priporočilom za odobritev. AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 248. 1824.

5. V pismu 13. novembra 1824 je Sedlnitzky zaprosil Schmidburga, da pri izdajateljih časopisa pridobi in mu posreduje natančen načrt tednika in zadeve, ki se bodo v njem obravnavale. Prosil ga je tudi za poročilo ordinariata o značaju predlagateljev,[26] za katerega se je guverner Schmidburg obrnil na knezoškofa Wolfa. Sedlnitzky se je o predlagateljih – njihovih osebnostnih značilnostih, izobrazbi, moralnih nazorih, religioznosti in posebej politični usmerjenosti in delovanju – informiral še pri zaupniku Schmidhammerju, policijskem ravnatelju v Ljubljani.[27]

6. Z dopisom 23. novembra je Schmidburg zaprosil gubernij, da mu priskrbi zahtevani podroben načrt *Slavinje*.[28] To zahtevo je Mayr 27. novembra v pismu, naslovljenem na Ksaverija pl. Andriolija, posredoval uredništvu *Slavinje*. O vsem tem je Mayr poročal na seji 2. decembra 1824.[29]

7. V pismu, datiranem 15. decembra, je Andrioli »v imenu redakcije« poslal na gubernij zahtevani načrt.[30]

[26] Dokument v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 20), koncept pisma v Avstrijskem državnem arhivu.

[27] Dokument v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 20–21), koncept pisma v Avstrijskem državnem arhivu.

[28] Dokument v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 21).

[29] Dokument v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 21–22).

[30] Načrt ohranjen v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 22–23). Prvič je načrt objavil, v prevodu v slovenščino, Josip Mal (1925/1926: 248).

8. Nekaj dni pred predložitvijo načrta je knezoškof Wolf na gubernij posredoval svoje mnenje o predlagateljih *Slavinje*, v katerem piše, da jim v moraličnem in političnem oziru ne more nič očitati, vendar dvomi o njihovi usposobljenosti, med Andriolijevimi pomanjkljivostmi navaja celo, da kot Ljubljančan govori najslabšo kranjščino. Wolf se je v pismu tudi vprašal, zakaj je sploh potreben tak časopis v slovenskem jeziku, saj bralci vse te informacije dobijo že iz časopisov v nemščini, npr. celovške *Carinthie*, ki jo vsi razumejo.

9. Sedlnitzky je v pismu z dne 9. 12. 1824 prejel Schmidhammerjevo mnenje o predlagateljih[31] kot »moralično in versko primernih«, politično nedejavnih, vendar brez ustrezne »znanstvene izobrazbe«. Izrazil je tudi mnenje, da je izdaja tega lista prenagljena, načrt neizdelan, pri čemer se je skliceval na to, »da Matevž Ravnikar in Jakob Zupan pri *Slavinji* nista hotela sodelovati«. Potencialnemu časopisu je celo napovedal kratek rok trajanja in dvomil o Pavškovi usposobljenosti za cenzorja.

10. 22. decembra 1824 je Schmidburg za Sedlnitzkega sestavil pismo, v katerem mu je poročal o načrtu *Slavinje* in Wolfovem mnenju; oboje je pismu tudi priložil.[32]

11. V sklepnem dejanju, 1. januarja 1825, je Sedlnitzky v kratkem dopisu Schmidburga obvestil, da prošnjo za izdajanje *Slavinje* zavrača,[33] 9. januarja je bil o tem uradno obveščen ljubljanski gubernij, 20. januarja pa predlagatelji.[34]

Vsebinski načrt *Slavinje*

V načrtu *Slavinje*, ki ga je v imenu uredništva zapisal in podpisal Andrioli, je bila najprej ponovno poudarjena nepolitična narava časopisa, glavna tendenca opredeljena kot »izobrazba uma in oplemenitenje srca«, vsebina pa naj bi bila v največji možni meri domoznanska. V nadaljevanju so domoznanske teme podrobneje razdelane v sedmih točkah: 1. Zgodovina dežele (Kranjske), zlasti

[31] Koncepta pisma v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 23–25), odposlano pismo hranjeno v Avstrijskem državnem arhivu.

[32] Koncept pisma v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 25–26), odposlano pismo hranjeno v Avstrijskem državnem arhivu.

[33] Pismo v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 26), koncept pisma hranjen v Avstrijskem državnem arhivu.

[34] Pismo v Arhivu Republike Slovenije, prepis v Slodnjak (1949: 26).

srednjega veka, prispevki k zgodovini cerkve in škofije, življenjepisi svetnikov, biografije kranjskih junakov in opisi bitk na Kranjskem, biografske skice o slovanskih učenjakih in njihovih delih. 2. Domoznanska geografija, topografija in statistika: opisi naravnih znamenitosti, potopisi in izvor slovanskih krajevnih imen. 3. Domoznansko naravoslovje, tudi v povezavi s kmetovanjem: botanika, mineralogija, naravni zdravilni viri, opazovanje vremena ter stoletna pratika in kmečke modrosti v zvezi z vremenom na Kranjskem. 4. Domoznansko gospodarstvo, tovarne, železarne – slednje kot glavna panoga preživljanja na Kranjskem. 5. Javna in zasebna izobrazba, opisi šol oz. šolstva, šolske slovesnosti itd. kot dokaz naraščajoče kulture na Kranjskem. 6. Slovanski jezik, navade in običaji, ljudsko pripovedništvo in pesništvo, kranjski pregovori in uganke za zabavo in ostrenje uma. V zadnji, 7. točki, je na kratko navedeno, da bo časopis prinašal tudi vesti o slovanskih delih in spisih za kranjske ljubitelje knjig, torej nekakšen »literaren vestnik«. Naslovnik časopisa naj bi bil čim širši krog bralcev iz vseh plasti družbe, avtorji prispevkov pa po večini iz krogov ljubljanskih izobražencev (prim. Mal 1925/1926: 248, Slodnjak 1949: 22–23).

Načrti in nameni, navedeni v vsebinskem orisu *Slavinje*, kot na primer vzbujanje pobožnosti ali plemenitenje ljubezni do vladarja in domovine, so v precejšnjem, skoraj diametralnem nasprotju z idejami, izraženimi v pesmih, ki so nastale v času pred poskusom pridobitve cenzurnega dovoljenja. Po vsej verjetnosti so se vlagatelji prošnje oz. člani širšega kroga ljudi, ki je sodeloval pri teh prizadevanjih, tako skušali – neuspešno – izogniti pastem dunajske cenzure, hkrati pa je mogoče ta načrt brati kot program za »kultiviranje« slovenskega jezika, ki je bil vsaj deloma izpeljan v kasnejših letih in desetletjih.

Sledi *Slavinje* v 19. stoletju

Sledi prizadevanj za *Slavinjo* v 19. stoletju je mogoče odkrivati tako glede na »uradni« načrt, predložen na Dunaj, kot tudi na pesemsko zapuščino. V 2. in 6. točki (toponimija, narodopisje in slavistične teme) načrta že Slodnjak (1949: 9, 13) prepoznava Metelkov angažma. Metelko je namreč je leta 1823 uspel na deželni vladi s pobudo za zbiranje krajevnih imen na Kranjskem. Del gradiva je uporabil v svoji slovnici *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen* iz leta 1825, poleg tega si je s to zbirko pri sestavi zemljevida Kranjske (1844–1845) in še zlasti pri seznamu krajev k

zemljevidu z dodanimi nemškimi ustreznicami (1846) pomagal Henrik Freyer, kustos deželnega muzeja v Ljubljani (Šivic-Dular 2002: 11). Vključitev naravoslovnih in gospodarskih tem, zlasti botanike, mineralogije in železarstva (točka 3 in 4), bi bilo mogoče prepoznati kot odmev Metelkovega sodelovanja v krogu barona Zoisa – med drugim naravoslovca in lastnika železarn –, ki se mu je Metelko pridružil v zadnjem desetletju Zoisovega življenja. Bogata ostalina Matevža Ravnikarja – Požen̈čana z zapisi o zgodovini Slovanov, rokopisno pratiko ter zapisi ljudskih pesmi in pravljic (Koblar 2013, prim. Marn 1878: 40–59) priča o njegovem izrednem angažmaju pri skoraj vseh temah programa *Slavinje*. Grabrijan je od tridesetih let dalje z delovanjem v šolstvu v zgornji Vipavski dolini, kjer je prostovoljno poučeval, ustanovil enorazrednice in štirirazrednico, gradil šolska poslopja ter bil okrajni šolski nadzornik in predsednik okrajnega šolskega sveta (prim. Lavrenčič 1893: 436–437), uresničeval 5. točko načrta. V načrtu so tudi teme, ki se jim je v kasnejših letih posvečal Janez Cigler, prvi sopodpisnik pod vlogo. Cigler je leta 1829 v *Carinthii* poročal o novejših knjigah v slovenskem jeziku ter poudaril kulturno enakovrednost Slovencev in Nemcev na tem območju (prim. Ciegler 1829), leta 1839 pa je objavil svetniški življenjepis sv. Heme. S tema objavama je uresničeval prvo in zadnjo točko *Slavinjinega* načrta. Ne nazadnje bi lahko tudi Ciglerjevo simpatizerstvo z italijanskimi karbonarji, ki jim je nudil pomoč pri pisemskih stikih z domačimi in jim posredoval knjige, ter kritičnost do ravnanja avstrijskih oblasti (Vodopivec 1979: 168, 176–177), motivirala ravno zavrnitev *Slavinje*.[35]

Sledi ideje *Slavinje*, kakršna veje iz pesmi Metelkovih »karbonarjev«, najdemo še v pesmi iz druge polovici dvajsetih let. V letih 1826/1827 je nastala budnica Metelkovega učenca Aleša Jerine[36] z naslovom »Spodbod za krajnske rojake«,[37] ki je idejno in tudi vsebinsko blizu pesmim, ki so nastajale v generaciji bogoslovcev v letih 1823/1824. V njej pesniški subjekt nagovarja »Kranjca«, naj se zbudi iz »dolzega spanja«, mu očita poveličevanje tujega in zanemarjanje lastnega. Za zgled Slovencem postavlja druge Slovane, ki se ne podrejajo tujemu, ter poudarja, da je slovenski jezik primeren za pesnjenje in pripovedništvo.

[35] Čeprav je bil Cigler v času vložitve vloge za *Slavinjo* že kurat na Ljubljanskem gradu, je njegovo sodelovanje s karbonarji, zaradi česar naj bi se znašel v nemilosti oblasti, mogoče uvrstiti v obdobje po letu 1824, sicer bi to bilo zagotovo eden od glavnih argumentov moralne oporečnosti vlagateljev prošnje za *Slavinjo*.

[36] Grafenauer (1911: 97) je pesem napačno pripisal Potočniku (Gspan 1979: 375).

[37] Objava v Gspan (1979: 126).

Odmev *Slavinje* v *Krajnski čbelici*

Skoraj natanko pet let po cenzurni prepovedi izdajanja *Slavinje*, 8. januarja 1830, je Miha Kastelic, ki je poznal »zgodovino nameravane 'Slavinje'« (Slodnjak 1938: CLXIV), vložil prošnjo za izdajanje almanaha *Krajnska čbelica* in ji že priložil prvi zvezek *Čbelice*, po odobritvi izdajanja natisnjen konec aprila 1830. V prošnji je bila kot vsebina almanaha prvenstveno navedena »domorodna poezija«, kateri naj bi se pridružili prozni sestavki. Ob tem ni mogoče spregledati skupnih stališč *Čbelice*, ki bo po Kastelcu »nova mogočna spodbuda vsem prijateljem kranjskega pesništva (kranjske Muze), da poskušajo v plemeniti in dobri tekmi izobraževati materin jezik in blagodejno delovati s širjenjem plemenitih misli na izobrazbo srca« (Slodnjak 1984: 106), in *Slavinje*, za katero so vlagatelji prošnje za izhajanje kot glavno tendenco opredelili »izobrazbo uma in oplemenitenje srca« ter »kultiviranje jezika«. Skupni program *Slavinje* in *Krajnske čbelice* bi torej lahko opredelili kot kultiviranje slovenskega jezika, temelječe primarno na razvijanju pesniškega jezika.

Večina avtorjev, ki naj bi jih k pesnjenju spodbudilo tudi načrtovanje *Slavinje*, in sicer Ignac Holzapfel, Blaž Potočnik, Janez Cigler in Urban Jarnik,[38] je pesmi objavila v različnih zvezkih *Krajnske čbelice*, vendar med objavljenimi pesmimi ni programskih budnic na temo »Slavinje«, saj so bile njihove ideje za trideseta leta 19. stoletja nedvomno preveč revolucionarne in neposredne. V *Čbelici* so objavljene njihove pesmi z motivi narave, minljivosti in poučnosti.[39]

[38] V *Krajnski čbelici* od zgoraj omenjenih nista sodelovala Jurij Grabrijan in Matevž Ravnikar – Poženčan.

[39] Za Holzapfla gl. 1. zvezek *Krajnske čbelice*, 1830 (»Spomlad«, »Na posipu hudiga grada«, »Pod slapam o povodnji«, »Vetricu na vetrnici«) in 2. zvezek, 1831 (»Življenje«); za Potočnika gl. 1. zvezek (»Nebesa«, »Vodniku pri Savici«, »Ženjice«); za Ciglerja gl. 2. zvezek (»Mravlja s kobilico«, »Šinkovic ušel«, »Pajk z muho«, »Plahta na dvoje«, »Dozdevna smrt«) ter 3. zvezek, 1832 (»Lesica s kužetam«, »Povračilo«); za Jarnika gl. 2. zvezek (»Zvezdje«) in 3. zvezek (»Damon Meliti«).

Sklep

Čeprav v programu *Slavinje*, ki ga je za dunajski cenzurni urad zapisal Holzapfel, nista niti omenjena umetna poezija in leposlovje (Slodnjak 1949: 14), je iz ohranjenega pesniškega gradiva za *Slavinjo* mogoče razbrati, da je širši krog snovalcev *Slavinje* pravzaprav želel vzpostaviti javni prostor za objavljanje poezije v slovenskem jeziku in s tem za načrtno javno kultiviranje slovenskega jezika. Svojih izrazitih in neposrednih idej, izraženih v pesmih, v uradnih postopkih niso razkrili neposredno, celo nasprotno – večkrat je bila poudarjena apolitičnost časopisa. Podobno so se tudi odločevalci o usodi *Slavinje* izognili konkretni utemeljitvi prepovedi izdajanja. Njihova stališča je sicer res mogoče zaviti v razsvetljenski duh cenzure, katere namen je bila zagotovilo strokovnosti in kakovosti, vendar Wolfovo in Schmidhammerjevo poročilo o (ne)usposobljenosti predlagateljev izražata prej neargumentirano mnenje kot utemeljeno oceno. Nedvomno je bil eden od neizraženih motivov za prepoved negativen odnos do nenemških jezikov znotraj monarhije in načelno zaviranje nacionalnih idej, pri čemer je Sedlnitzky le vrhovni lik, ki je svoje zaupnike izbral na podlagi skladnosti stališč do vloge in pomena slovenščine v odnosu do nemščine. Kot kaže tudi večletno cenzurno podajanje žogice v primeru *Kmetijskih in rokodelskih novic* (gl. poglavje Marijana Dovića v tej knjigi), je Sedlnitzky svoje zaupnike kot po obrazcu naslavljal z vprašanji o osebnostnih značilnosti, znanstveni izobrazbi, moraličnosti, religioznosti, zlasti pa političnih prepričanjih vlagateljev prošenj za izdajanje slovenskega časopisa, obenem pa se tudi odgovori različnih zaupnikov v določenih točkah ujemajo do te mere, da podobnosti ni mogoče pripisati naključju. Podobne očitke o pomanjkanje ustrezne izobrazbe, kot jih svetnik Wagner namenja Kordešu, vlagatelju prošnje za *Slovenske novice* s prilogo *Zora*, izraža tudi Wolf o dveh prosilcih za *Slavinjo* (prim. Prijatelj 1912: 74, Slodnjak 1949: 15), ponavljajo se tudi ocene o pomanjkljivem znanju jezika in sodbe o nezmožnosti kompetentnega izražanja v slovenščini, kar naj bi slovenščini prej škodilo kot koristilo (prim. Prijatelj 1912: 77, Slodnjak 1949: 15). Tako kot šef policije Sicard negativno vrednoti že objavljena Kordešova dela (Prijatelj 1912: 294), tudi Wolf podcenjujoče in kritično piše o Ciglerjevi objavi (Slodnjak 1949: 15), tipično je tudi neargumentirano prejudiciranje finančnega neuspeha kot posledice nezanimanja bralstva za časopis (prim. Prijatelj 1912: 294–295, Slodnjak 1949: 14). Ne nazadnje naključju ni mogoče pripisati ločenih mnenj ljubljanskega policijskega predsednika Sicarda in ljubljanskega knezoškofa Wolfa, da ob nemških časopisih ni potrebe po slovenskih, kar oba

utemeljujeta s tem, da tisti, ki naj bi jim časopis namenjen, bolje berejo nemško kot slovensko (prim. Prijatelj 1912: 76, 295, Slodnjak 1949: 15). Slovenski primeri iz predmarčne cenzure kažejo na nesorazmerno večje število zavrnitev kot dovoljenj za izdajanje, s čimer pritrjujejo tezam o negativni nastrojenosti Sedlnitzkega (in Metternicha) do t. i. slovanskega gibanja (prim. Marx 1949: 41).[40]

Kljub zatrtju *Slavinje* o njenem absolutnem neuspehu ne moremo govoriti. Že sama možnost obstoja časopisa, v katerem bi bilo leta 1825 mogoče objavljati poezijo v slovenskem jeziku, je spodbudila številne poskuse pesništva, v njenem programu je bilo zastavljeno delovanje marsikaterega sodelavca. Dejanska ideja *Slavinje* je tudi tlakovala pot *Krajnski čbelici*, ki je nekaj let kasneje uspešno prestala cenzurne postopke in vsaj delno uresničevala dejanski program *Slavinje*.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 986, Ravnikar Matevž – Požen̈čan, 1838–1843
NUK – rokopisni oddelek:
Ms 432: Ravnikar, Matevž. Ilirska Pratika za leto 1837 ali MDCCCXXXVII
Ms 483: Ravnikar, Matevž. Zapuščina
Ms 1361: Ravnikar, Matevž. Ostalina. I. Dela
Ms 1387: Bleiweis, Janez. Ostalina. V. Tuja dela
Ms 1406: Marn, Josip. Ostalina. V. Tuja dela
OeStA – Österreichisches Staatsarchiv:
AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 248.1824

Literatura

Anon, 1886: Listek. *Ljubljanski zvon* 6, št. 5, str. 310–319.
Beidtel, Ignaz, 1896: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung: 1740–1848*. 1. zv. Innsbruck: Verlag der wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.

[40] Julius Marx (1959: 41–43) sicer te teze zavrača s sklicevanjem na nekatere primere pozitivnih odločitev Sedlnitzkega, ki naj bi dali spodbudo češkemu nacionalnemu gibanju.

Beidtel, Ignaz, 1898: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. 2. zv. Innsbruck: Verlag der wagner'schen Universität.

Ciegler, 1829: Literarische Notiz aus Krain. *Carinthia*, št. 13, str. 55–56.

Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.

Grabrijan, Juri, 1862: Krajnska Slovenija. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 24. 9. 1862, str. 332.

Grafenauer, Ivan, 1911: *Iz Kastelčeve zapuščine: rokopisi Prešernovi, Kastelčevi in drugi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Gspan, Alfonz (ur.), 1979: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*. 2. zv. Ljubljana: Slovenska matica.

Jež, Andraž, 2017: Elementi gorenjskih govorov v rokopisih Metelkove pesniške šole. V: Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin in Urška Perenič (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 321–328.

Kidrič, Francè, 1938: *Prešéren: 1800–1838*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.

Kidrič, Francè, 2013a: Andrioli, Frančišek Ksaverij, pl. (1792–1851). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129930/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 3. 2. 2023).

Kidrič, Francè, 2013b: Burger, Jožef (1800–1870). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi153908/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 3. 2. 2023).

Kidrič, Francè, 2013c: Cigler, Janez (1792–1869). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi158832/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 3. 2. 2023).

Kidrič, Francè, 2013d: Holzapfel, Ignac (1799–1868). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi236918/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 3. 2. 2023).

Koblar, France, 2013: Ravnikar, Matevž (1802–1864). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi491245/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 3. 2. 2023).

Lavrenčič, Ivan, 1893: Jurij Grabrijan. *Dom in svet* 6, št. 10, str. 433–438.

Mal, Josip, 1925/1926: Slavinja, Apostel kranjski in Iskre. *Čas* 20, št. 5, str. 247–250.

Marn, Josip, 1873: *Jezičnik ali Metelko v slovenskem slovstvu: IX., X., XI. leto*. Ljubljana: Jos. Rudolf Milic.

Marn, Josip, 1878: *Jezičnik. A Matej Ravnikar Požencan. B Matija Vertovec. C Mihael Verne: XVI. leto*. Ljubljana: Jos. Rudolf Milic.

Marn, Josip, 1885: *Jezičnik: Knjiga Slovenska v XIX. veku. A: XXIII. leto*. Ljubljana: Jos. Rudolf Milic.

Marn, Josip, 1886: *Jezičnik: Knjiga Slovenska v XIX. veku. B: XXIV. leto*. Ljubljana: Jos. Rudolf Milic.

Marx, Julius, 1959: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.

Mrak, Andrej, 2013: Razkriti stari »strici iz ozadja«. *MMC RTV SLO*, 27. 1. 2013. https://www.rtvslo.si/kultura/razglednice-preteklosti/razkriti-stari-strici-iz-ozadja/301116 (dostop 22. 4. 2023).

Prijatelj, Ivan, 1907: Doneski k slovenski literarni in kulturni zgodovini. V: Luka Pintar (ur.): *Zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 1–27.

Prijatelj, Ivan, 1912: Iz življenja kranjskega literata. *Veda* 2, št. 1, str. 68–77.

Prunč, Erich, 2002: *Urban Jarnik: pesmi in prevodi*. Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik.

Schembor, Friedrich Wilhelm, 2010: *Meinungsbeeinflussung durch Zensur und Druckförderung in der Napoleonischen Zeit. Eine Dokumentation auf Grund der Akten der Obersten Polizei- und Zensurhofstelle*. Dunaj: Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts.

Slodnjak, Anton, 1949: Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe, 1: Slavinja in Prešeren. *Slavistična revija* 2, št. 1–2, str. 1–29.

Slodnjak, Anton, 1971: Urban Jarnik: Pesmi. V: Vladimir Klemenčič (ur.): *Koroška in koroški Slovenci: zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov*. Maribor: Obzorja. Str. 302–311.

Slodnjak, Anton, 1979: Od predromantike v romantiko. Od bukovniške poučnosti do predromantične lirike o naravi in človeku, redoljubnih budnic in odmevov revolucije. V: Alfonz Gspan (ur.): *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*. 2. zv. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 7–21.

Slodnjak, Anton, 1984: *France Prešeren*. Ur. France Bernik. Ljubljana: Slovenska matica.

Slomšek, Anton Martin, 2011: *Poezija: neobjavljene pesmi*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba.

Šivic-Dular, Alenka, 2002. Zgodovina imenoslovja v Sloveniji. *Jezikoslovni zapiski* 8, št. 2, str. 7–27.

Vodopivec, Peter, 1979: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanih na ljubljanskem gradu: (1820–1825). *Kronika* 27, št. 3, str. 168–179.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_08; CC BY-NC-ND 4.0

Ironija in sentiment na literarnem polju: Prešernovi soneti in slovenska abecedno-cenzurna vojna

Marko Juvan

Cenzura in diskurzi odziva nanjo

Odkar je Sigmund Freud svoje frustracije z vojno cenzuro nadgradil v teoretski koncept, s katerim je vpeljal topografijo jaza ter začrtal meje med željo in zakonom, je jasno, da cenzura ni absolutno negativno. Ni zgolj onemogočanje diskurza, temveč prav z instanco prepovedi omogoča diskurze odziva. Po Petru Galisonu (2012) je Freud prepoznal, da so oblike odziva na pritisk cenzure podobne, pa naj gre za državno ali psihično cenzuro – to so popačenje, izbris zaradi predvidevanja, ublažitev in utajitev.

Verjetno tudi diskurz romantike brez predmarčne cenzure ne bi bil tak, kot nam je znan. Med diskurzivnimi odzivi na nadzor sta umik pisca v zasebnost in čistka družbeno-političnih referenc iz besedila. Heinrich Heine se je na primer leta 1822 posmehnil »ubogemu« nemškemu pisatelju, ki »se zapre v svojo samotno podstrešno sobo, si napleteniči svoj svet in […] piše romane, v katerih živijo osebe in stvari, ki so veličastne, božanske, zelo poetične, a ne obstajajo nikjer« (Heine 1972: 3/557).[1] V *Romantični šoli* iz leta 1836 pa je Heine – sam cenzurirani politični emigrant in mojster romantične ironije – priznal, da so »pisatelji, ki trpijo pod cenzuro […], pa ne morejo utajiti mnenja svojega srca, […] še posebej napoteni na ironično in humorno obliko. Ta je edini izhod.«

[1] V izvirniku: »[…] der arme Deutsche verschließt sich in seiner einsamen Dachstube, faselt eine Welt zusammen, und in einer aus ihm selbst wunderlich hervorgegangenen Sprache schreibt er Romane, worin Gestalten und Dinge leben, die herrlich, göttlich, höchstpoetisch sind, aber nirgends existieren.« Če ni drugače označeno, je nemško besedilo prevedel avtor poglavja.

(Heine 1972: 5/86)[2] Mediativni trop ironije je torej druga možnost pisanja pod nadzorom cenzure. Jerome McGann na sledi Heineja o romantični ideologiji ugotavlja, da je »romantična poezija vsepovsod zaznamovana s skrajnimi oblikami premestitve in poetične konceptualizacije, pri čemer so dejanski človeški problemi […] premeščeni v mnoštvo različnih idealiziranih prizorišč« (McGann 1983: 1). Romantiki tako pripisujemo subjektivizem, jezik simbolov, abstrakcije, umik v naravo, mitologijo, folkloro, srednji vek ali eksotiko. McGann sicer v zvezi s tem ne omenja cenzure. Toda ali ni odrekanje literarni reprezentaciji sveta v njegovi družbeno-politični konkretnosti tudi »zasluga« cenzurnih prepovedi? K takšni hipotezi navaja Katy Heady: »Omejitve, ki jih je subjektivnemu izrazu vsilil pritisk cenzure, so onemogočale detajlno, vztrajno in angažirano obravnavo mnoštva izzivalnih tem in tako odločilno zožile obzorje sodobne literature.« (Heady 2009: 201)

V romantiki so izpričani razni odzivi na zapreke, ki jih je policijsko-cenzorski aparat postavljal med potenciale pišočega, tekst in javnost. Heady (2009: 17–22, *passim*) navaja prilagoditev z molkom ali samocenzuro, obvode prek psevdonimov, tiskanje v manj restriktivnih okoljih ali ilegalni uvoz prepovedanih knjig in izigravanje cenzurnih norm prek t. i. cenzurnega stila (alegorij, aluzij, ironije, verza in zapletenejših form, prestavitve v oddaljen čas ali prostor). Zaradi totalnega nadzora cenzure, ki kot varuh oblasti seveda ni dopuščala javne kritike na svoj račun, so redke sledi javnega pisateljskega upora proti njej, od protestnih pisem prek kritičnih esejev in pamfletov do napadov z literarnimi sredstvi, npr. s satiro.[3]

V carski Rusiji je Aleksandru Radiščevu s sentimentalno pripovedjo *Potovanje iz Peterburga v Moskvo* (1790) uspelo preslepiti cenzorje in v natis

[2] V izvirniku: »Die Schriftsteller, die unter Zensur und Geisteszwang aller Art schmachten und doch nimmermehr ihre Herzensmeinung verleugnen können, sind ganz besonders auf die ironische und humoristische Form angewiesen. Es ist der einzige Ausweg, welcher der Ehrlichkeit noch übriggeblieben, und in der humoristisch-ironischen Verstellung offenbart sich diese Ehrlichkeit noch am rührendsten.« – Za Heineja in cenzuro gl. Schopfov članek v Jones 2015: 1041–1043.

[3] Eden prvih polemičnih spisov proti cenzuri v imenu svobode tiska je brošura *Areopagitica* (1644), v kateri se John Milton – sam žrtev prepovedi – zavzema, da bi britanski parlament ukinil preventivni nadzor nad tiskom (Patterson v Jones 2015: 1600–1601).

navideznega potopisa poleg protifevdalne kritike podtakniti poglavje, ki direktno naskakuje cenzuro. Radikalnega avtorja je ogorčena carica Katarina Velika kaznovala s sibirskim izgnanstvom (Jones v Jones 2015: 2020–2021). Njegovo delo je vse do natisa v letu 1905 ilegalno krožilo med ruskimi svobodomisleci in navdihnilo Aleksandra Puškina. Ko je cenzor Puškinu izmaličil byronistično pesnitev *Kavkaški ujetnik*, se je ta leta 1822 odzval z »Epistolo cenzorju« (krožila je v rokopisih do natisa 1857; Puškin 1959), v kateri je cenzorja označil kot strahopetnega uradnika, ki kot evnuh čuva muze. Vendar je celo Puškin predlagal kompromis: ne odpravo cenzure, temveč zgolj njeno razumno reformo, občutljivo za estetsko sfero (Tempest v Jones 2015: 1981–1982; Kuchar v Jones 2015: 1983–1984).[4] Pod habsburškim žezlom je leta 1845 okoli devetdeset avstrijskih pisateljev podpisalo nič manj kompromisno peticijo za pravno reformo cenzure; začasna ukinitev cenzure v revolucionarnem letu 1848 je vendarle omogočila natis odkritih satir na cenzuro, mdr. pesem Moritza Gottlieba Saphira »Mrtvi cenzor«, ki smrt primerja s cenzuro, črve z oznako *deleatur*, peklensko pogubo osovraženega lika pa z *damnatur* (Bachleitner 2017: 145–146).

Embrionalno literarno polje in cenzura

Slovenski literarni zgodovinarji so delovanje avstrijske cenzure na Kranjskem v predmarčni dobi prikazovali predvsem s fokusom na konflikt med genialnim pesnikom Francetom Prešernom in moralistično omejenimi predstavniki posvetne oziroma cerkvene oblasti z jezikoslovcem-cenzorjem Jernejem Kopitarjem na čelu. Siže te literarnozgodovinske zgodbe se plete okrog literarno-kulturne polemike iz leta 1833, znane kot »slovenska abecedna vojna«. Čeprav so spopad sprožile kritike črkopisne reforme, ki jo je vpeljal Fran S. Metelko v skladu s Kopitarjevimi načeli (motiviranimi z njegovo željo po zbliževanju avstrijskih Slovanov prek skupne pisave), so bile podlage spora globlje (o tem več v Juvan 2020). Čopova in Prešernova zamisel o estetsko avtonomni poeziji kot kozmopolitski podlagi nacionalne kulture, ki naj bi se pospešeno razvijala v socialni sredini izobraženstva, se je v abecedni vojni spopadla s

[4] Satire na caristično cenzuro sta v obdobju romantike napisala še Anton Del'vig (Peterburgskim cenzoram, 1823–1824: Del'vig 1986) in Pjotr Vjazemski (Cenzor: Basnja, 1822–1824: Vjazemskij 1958).

Kopitarjevim avstroslavističnim programom postopnega razvoja, po Herderju primernega detinskim narodom. V nasprotju z romantičnim univerzalizmom Čopa in Prešerna, ki sta stavila na jezik poezije kot bližnjico do popolne omike materinščine, bi se po Kopitarju narodova kultura morala razvijati korakoma iz »nepokvarjenega« kmečkega sloja, se opreti na slovnično normiranje »čistega« ljudskega jezika, se zgledovati pri ljudskem slovstvu in prek spoja prijetnega s koristnim skrbeti za uk, vero in moralo ljudstva.

Kopitar, ki se je sredi slovenske abecedne vojne vmešal v časopisno polemiko, v zakulisju pa izrabil svojo funkcijo dvornega cenzorja za slovanske tiske, da bi oviral izid pesniškega almanaha *Krajnska čbelica*, nosilne publikacije svojih nasprotnikov, je primer cenzorskega paradoksa (Juvan 2020: 221). Kopitar je bil namreč orodje absolutističnega nadzora misli in obenem vrhunsko izobraženi strokovnjak, primerljiv sočasnim literarnim kritikom. S cenzurnimi posegi, oprtimi na strokovno avtoriteto, je poskušal določati strukturo nastajajočega literarnega polja na Slovenskem. To je počel z zunanjega položaja, kot eksponent policijske oblasti, čeprav je bil po drugi strani kot filološka avtoriteta in Kranjec, ki se mu je uspelo povzpeti na visok položaj v cesarski prestolnici, s svojim vplivnim programom kulturnega razvoja vpleten v polje, ki ga je pomagal nadzorovati policijskemu aparatu države.

Teorija literarnega polja, tj. »prostora literarnega ali umetniškega zavzemanja položajev«, ki jo je za razlago francoske književnosti druge polovice 19. stoletja vpeljal Pierre Bourdieu (1993: 29–72), je – z nujno prilagoditvijo na embrionalno fazo takšnega polja v perifernem okolju – primerna za razlago slovenske abecedno-cenzurne vojne.[5] V primeru, ki ga bomo analizirali, se v tridesetih letih 19. stoletja embrionalno literarno polje v slovenščini sooča s

[5] Bourdieu se namreč posveča razmerjem moči med položaji uveljavljenih akterjev na prizorišču književnosti (pisateljev, založnikov, kritikov, v našem primeru tudi cenzorjev) in prihajajočimi posamezniki ali skupinami, ki si prizadevajo okrepiti svoj simbolni kapital z iskanjem priznanja (konsekracije). Družbenost tega področja se strukturira okrog komunikacije s teksti, ki se jim pripisuje literarnost. Prek svojih medijev, ustanov, poklicev, komunikacijskih konvencij in družbenih funkcij se literarno polje postopno avtonomizira, a delno ostaja »heteronomno«, ker nanj še vedno delujejo ostala področja (ekonomija, religija, politika, znanost, druge umetnosti). Po drugi strani pa literarno polje s sebi lastnimi sredstvi povratno vpliva na druga družbena polja sil.

polji policijsko-cenzorskega represivnega aparata, politike narodnega gibanja, katoliške religije in filoloških znanosti. Slovensko literarno polje je bilo po številu proizvajalcev, posrednikov in bralcev leposlovnih besedil tedaj še v zametkih in slabo diferencirano. Poleg knjižnih izdaj je premoglo komaj kak periodični medij.

Prav pesniški almanah *Krajnska čbelica* (1830–1834, 1848), ki je sprožil časopisno polemiko in cenzurno merjenje moči, je bil poleg nemškega lista *Illyrisches Blatt* (1819–49), priloge *Laibacher Zeitung*, edina slovenska periodika, specializirana za leposlovje. Na leposlovnem polju sil sta v abecedno-cenzurnem spopadu merila moči gospodujoče omrežje akterjev, ki si je pozicije »heteronomno« utrdilo prek svojih vlog v cerkveni (in državni) hierarhiji, in zastopniki »avtonomnega« načela, po katerem je besedna umetnost, namenjena estetskemu ugodju, znak distinkcije izobraženskega (meščanskega) razreda kot nosilca narodnega gibanja. Polemika abecedne vojne izraža boj za to, kdo naj določa značaj knjižnega jezika, književnosti in književnikov. Spopad se je razvnel med prihajajočo, po vodilnih protagonistih sekularno skupino (Prešeren, Čop in Miha Kastelic) in generacijsko starejšo, pretežno eklezіastično skupino okrog Metelka. Slednja je zastopala tradicionalno gospostvo religioznega polja nad ostalimi družbenimi področji tudi v okoliščinah, ko je vznikala literatura, stremeča k estetski avtonomiji in kulturnemu utemeljevanju modernega naroda – skupnosti, zamišljene kot sekularna meščanska alternativa občestvu vernikov.

Kopitarjeva cenzura je primer očitnega posega heteronomne sile v literarno polje, medtem ko ironija in sentiment Prešernovih sonetov predstavljata avtonomno literarni odziv na pritisk represivnega aparata absolutistične države, oprt na simbolni kapital cenzorja Kopitarja (kot recenzenta z avtoriteto strokovnjaka za slovanske jezike in literature).

Prešernovi proticenzurni registri

V svojem razmeroma obsežnem satiričnem opusu je Prešeren napise (epigrame), zabavljive sonete in dialoško pesnitev usmerjal v tarče na embrionalnem literarnem polju. Ni prizanašal niti pesniško manj obdarjenim sodelavcem *Krajnske čbelice* niti svojemu mentorskemu prijatelju Čopu, še manj pa

drugim piscem in nazorom (denimo ilirizmu ali panslovanstvu), s katerimi se je razhajal ali bil z njimi v sporu. Prav tako izzivalno, dvoumno in aluzivno se je v dialoški satirični pesnitvi *Nova pisarija* igral z akterji in normami, ki so z dominantnih položajev določali, katere opcije literarnega repertoarja naj bi bile legitimne.[6] Tu se bomo posvetili Prešernovim sonetom iz tridesetih let 19. stoletja, povezanim s slovensko abecedno vojno in cenzurnim spopadom okrog *Krajnske čbelice* (o tem ozadju podrobneje v Juvan 2020); interpretirali jih bomo kot zgled, kako literarni proizvajalci z avtonomno tekstualnimi sredstvi sodelujejo v boju med močnejšimi in šibkejšimi pozicijami v družbenem življenju slovstva. Prešernova pesniška ironija in sentiment z ilokucijsko silo svoje retorike posegata v diskurzivni spopad o literarnosti med uveljavljeno in novonastalo grupacijo.

V Prešernovih pesniških obračunih s sopotniki in z nasprotniki, zlasti z Jernejem Kopitarjem (filološko avtoriteto in dvornim cenzorjem), prevladuje lahkotnejši ironično-satirični ton, začinjen z nizkim satiričnim stilom. Podobno kot pri Heineju ali Puškinu gre v nekaterih primerih za t. i. cenzurni slog, zaznamovan z ironijo kot figurativnim kompromisom[7] med ustvarjalčevim uporom cenzuri in podreditvijo represivnemu aparatu, ki omejuje umetniško svobodo, bistveno za romantično ideologijo. Ustvarjalčeva predstava o vsemogočnem aparatu, nosilcu Zakona, zavira tudi ustvarjalno pripravljenost za neposredno napadalen odziv na pritisk prepovedi.

V razvpitem sonetu »Apel podobo na ogled postavi«, ki je prek poznejše šolske kanonizacije zakoličil mesto Kopitarja v kolektivnem spominu na Prešerna, je pesnik z ironično figuro razvrednotil simbolni kapital velikega jezikoslovca

[6] V tercinah dialoga »Nova pisarija« (*Krajnska čbelica* II, 1831) z ironično antifrazo zabavlja čez purizem, utilitarizem in moralizem škofa Matevža Ravnikarja in drugih kulturno vplivnih janzenistov, smeši pa tudi Metelkovo črkopisno reformo in Kopitarjev nauk, po katerem so jezik, folklora in kultura kmečkega stanu temelj narodnega preroda (prim. Paternu 1976: 152–163). Osti te satire, ki jo je cenzor Kopitar zaradi njene ironične mediativnosti in svojih načrtov s Čopom še toleriral, čeprav je bil ena njenih tarč (Žigon 1926b: 216–220), so povzete v burleskni metafori »rovtarske Atene«. V njej se ideal slovenske klasike križa s profanostjo duhovno zaostale province.

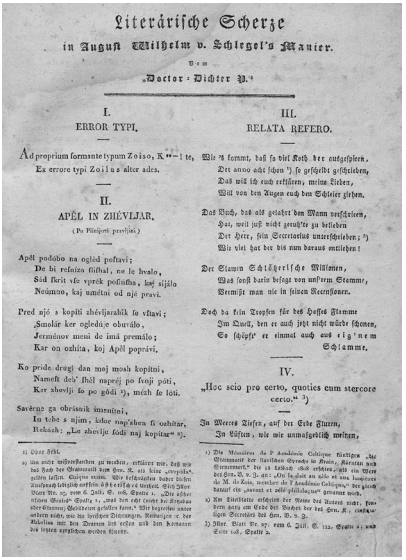
[7] Literarna figura je mediacija, blažilec pritiska tesnobe, ki ga v pišočem subjektu zbuja upor avtoriteti gospodarja.

in kompenziral svojo frustracijo, da ga ta ni hotel prepoznati kot vrhunskega pesnika – Kopitar mu je odtegnil konsekracijo, vstopnico za osredje literarnega polja.[8] Ta zabavljivi sonet, ki so ga Čop in souredniki skupaj s petimi »Sršeni« previdno umaknili iz cenzurnega rokopisa *Krajnske čbelice* III (1832) (Slodnjak 1969: 22), spominja na sočasnega Puškinovega »Sapožnika« (Čevljarček, obj. 1833, prim. Juvan 2017: 66). Obe pesmi se opirata na Plinijevo zgodbo, ki je navdihovala umetnike od Petrarke naprej (Hessler 2008). Prešeren tradicionalni motiv pretolmači v romantično alegorijo razlike med filološko partikularnim in celostno estetskim dojemanjem besedne umetnine. Podloži jo z aluzivnimi besednimi igrami, ki Kopitarja izenačijo z omejenim čevljarjem (»Le čevlje sodi naj kopitar!«; Prešeren 1965: 164). Ironični trop v fikciji, ki jo sam proizvede, sprevrne dejanska razmerja moči.

Sonet o Apelu in čevljarju – opremljen z *disclaimerjem*, da ni usmerjen proti Kopitarjevi slovnični strokovnosti, pač pa proti »njegovi *estetski* sodbi« – je Prešernu pozneje uspelo objaviti v ciklu »Literärische Scherze in August v. Schlegel's Manier« v *Ilirskem listu* 27. julija 1833 (Prešeren 1965: 341), proti koncu odkritega spora s Kopitarjem in njegovimi privrženci v slovenski abecedni vojni ter zakulisni cenzurni vojni.[9] Kopitar, ki je 6. julija 1833 z Dunaja javno posegel v polemiko o metelčici in napadel Čopa, je namreč v ozadju svojo cenzuro *Krajnske čbelice* IV že 26. aprila istega leta izrabil za prikrito obsodbo almanaha in uničujočo kritiko Prešerna. V odklonilnem mnenju na cenzorskem lističu in kopici marginalij na cenzurnem rokopisu je filološki velikan razkazoval svojo kulturno superiornost (Grafenauer 1911; Juvan 2020; Kidrič 1911; Slodnjak 1969: 32–34; Žigon 1926).

[8] Da Kopitar, »patriarh slavistike«, ne ceni njegovih pesmi, je Prešeren vedel vsaj od svojega mladostnega obiska pri njem na Dunaju v letih 1825 ali 26 (Slodnjak 2013), a pesnikovo samopodobo je leta 1830 vnovič ranilo Čopovo priznanje, da mu je Kopitar v pismu slabo ocenil pesmi v prvem zvezku Čbelice (prim. komentar Janka Kosa v Prešeren 1965: 341).

[9] Prešeren je pri *Ilirskem listu* lahko računal na tolerantnejšo cenzuro, saj je bil kot priloga nemškojezičnega časopisa podvržen le nadzoru ljubljanskega cenzorja, to vlogo pa je še v obdobju abecedne vojne opravljal razmeroma liberalni posvetni uradnik Janez Nepomuk Vesel. Navkljub pritiskom Metelkovega kroga je Vesel dopustil »popoprane Prešernove in Čopove obračune z nasprotniki (IB 1833, št. 24–30); dovolil edino ni Prešernovega soneta Ihr hörtet …, namenjenega Kopitarju in cenzuri«. (Kidrič 2013c). – Za opozorilo na Vesela se zahvaljujem Marijanu Doviću.

Literärische Scherze
in August Wilhelm v. Schlegel's Manier.
Von
„Doctor-Dichter P."

I.
ERROR TYPI.

Ad proprium formante typum Zoïlus, K**-l te,
Ex errore typi Zoïlus alter ades.

II.
APÉL IN ZHÉVLJAR.
(Po Pürkijevi preslici.)

Apél podobo na ogléd poſtavi;
Be bi rešnico ſiſhal, ne le hvalo,
Sicd ſkrit vſe vprek poſlouſha, laj ſijálo
Neimno, kaj umétan od nje pravi.

Pred njó s kopíti zhévljarálik ſe vſtavi;
‚Smolár ker ogleduje obuválo,
Jermánov mesú de imá premálo;
Kar on ozhita, kaj Apél popráví.

Ko pride drugi dan moj mosh kopítni,
Nameſt deb' ſhil napréj po ſvoje póti,
Ker zhovéjk ſa po góli *), méch ſe lóti.

Savérne ga obrísnik imenítni,
In tóbe s njim, kdor nap'ſahen ſi oshítar,
Rekóch, „Lat zhévlje ſodi naj kopíta!" **).

*) Ober Bild.

**) Um mein unſterblichen zu werden, erſtürme mir, daß mir das Heft der Gramatik dem Herr K. ein klein „ſtreyches" gütig laſſen. Gütige mann. Wir beſchäftigen daher vielen Zuſchrift Leſtigkeit verſchiedene Artikel. Siehe Ober Blatt Nr. 27, vom 6. Juli. C. ich. Spalte 1. „Die öffentlichen Blätter Spalte 1., sind den oft (nicht bei Zeitungen oder Gimmig) Gelehrten gelesen kann." Wir begreifen unser anderen nicht, was die heutigen Dichtungen, Bildhauer in der Akademie mit den Damen des reifen und den heranreifenden Alters spielchen werden können.

III.
RELATA REFERO.

Wie ſ kennt, daß ſo viel Koth der aufgeſpien,
Der arme ehr ſchon *) ſo gefleckt geſchrieben,
Daß will ich euch erklären, meine Lieben,
Will von den Augen euch den Schleier ziehen.

Das Buch, das old gelobet dem Mann verſchrieben,
Hat, weil ihn nicht gewußt zu beleben
Der Herr, ſein Secretarius unterſchrieben; **)
Wie viel hat der bis nun daraus entlehnen!

Der Stamm Schlägeriſche Millionen,
Was ſonſt darin belegt von unſerm Stamme,
Vermißt man nie in ſeinen Werkſtonne.

Doch da kein Tropfen für des Heſſen Flamme
Im Kauf, den er auch jetzt nicht möchte ſchonen,
Es ſchöpft' er einmal auch aus eig'nem
Schamme.

IV.
„Hoc scio pro certo, quoties cum stercore certo." *)

In Meeres Tiefen, auf der Erde Fluren,
In Lüften, wie unmaßgeblich meinen,

*) Die Memoiren der P. Academie Celtique, darüber Gramatik der lateinischen Gyraden in Rome, Karaten nach Gramment," die in Leipzig noch erklärt, „Gott im Meer de M. de Zeis, member der P. Academie Celtique," der gleich damal die „ganzen et mille philologues" genannt wird.

**) Im Litteratur erscheint der Name des Dichters nicht, sondern nach am Ende der Buchen der Herr K., entschieden Secretair bei Herr. B. d. J.

*) Ober. Blatt Nr. 27. vom 6. Juli. C. 112. Spalte 2. und Seite 116. Spalte 2.

Slika 1. Natis Prešernovih »Literärische Scherze in August v. Schlegel's Manier« v *Ilirskem listu* 27. julija 1833. NUK.

V večjezičnem ciklu »Literarnih šal«, satiričnem epilogu abecedne vojne, se je Prešeren z naslovom navezal na satire in epigrame Augusta Wilhelma Schlegla (Prešeren 1966: 112–113).[10] Parodično se je podpisal enako, kakor ga je v črkopisni polemiki zaničljivo imenoval Kopitar (»Doctor-Dichter P.«). V sonetu »Relata refero« Prešeren bralstvo *Ilirskega lista* opozori na nasprotje med Kopitarjevo učenjaško omiko in polemično surovostjo (Prešeren 1966: 112–113). Satira je zgolj spreten argument *ad personam*, upesnjeno obrekovanje. Pogreva govorice (sprožila jih je pomota v predstavitvi Kopitarjeve slovnice v pariških *Mémoires de l'Académie Celtique*),[11] da je bil avtor Kopitarjeve slovnice v resnici

[10] Schleglov cikel »Literarische Scherze«, ki je s svojimi bodicami sodobnikom izšel v *Musenalmanachu* 1832, je od Prešernovega veliko obsežnejši in formalno raznovrstnejši (Schlegel 1832). Prešernov sklic na znamenitega sodobnika ni zgolj signal programske navezave na schleglovski univerzalizem (Paternu 1976: 241), temveč morda tudi taktika obrambe pred cenzuro – v pomenu, če si je take šale s sodobniki lahko privoščil slavni sodobnik, si jih lahko na Kranjskem tudi jaz.

[11] Jean-Denis Lanjuinais, ugledni francoski politik, Bretonec po rodu, je v omenjenem zborniku akademskega združenja, ki mu je predsedoval, posvetil Kopitarjevi *Gram-*

Zois. Pesnik, razvnet od spora z dunajskim mogočnežem, s sklicem na dezinformacijo iz druge roke poskusi zasejati dvom v Kopitarjevo znanstveno izvirnost, da mu laže oponese, kako je res izviren zunaj stroke, v nizkotnih izbruhih jeze (»So schöpft' er einmal auch aus *eig'nem Schlamme*«; Prešeren 1966: 113).[12]

Sonet »In Meeres Tiefen, auf der Erde Fluren« (Prešeren 1966: 113) uvaja citat iz epigrama, s katerim je Kopitar začinil zaključek svojega obračuna s Čopom. Reklo »Hoc scio pro certo, quoties cum stercore certo, / Aut vinco aut vincor, semper ego maculor« (v pomenu, da se umažeš z blatom, če se z blatom boriš, pa naj zgubiš ali zmagaš) je uporabil že Martin Luther, evropsko priljubljeni vir sentenc.[13] S to modrostjo Prešeren uvaja niz primer o »izbirnih sorodnostih«[14] in nezdružljivih nasprotjih (»Der Kot sympathisiert nicht mit den puren / Krystallen, nicht mit Gold und Edelsteinen«; »Kristal ni z blatom družen po naravi, / Zlato in biser z brnjo vkup ne sodi«, prevod Pintar 1898b: 187). Tako sugerira, da Kopitarjeva »svinjska čud« (»*ingenium suile*«) z blatenjem »v neplemenitem stilu« (»in unedlem Stile«) ne more umazati nagovorjenega prijatelja (Čopa).[15]

Mesec pred natisom izzivalnega cikla »Literarnih šal«, v katerem pa si aluzivnemu napadu na Kopitarja navkljub njegove aprilske cenzure ni drznil omeniti, je Prešeren abecedno-cenzurni spopad prvič javno pospremil s

matik (1808) daljši zapis, v katerem je povzel očrt zgodovine Slovanov, kot avtorja tega dela pa navajal Zoisa, člana iste akademije (Lanjuinais 1810: 124, 126, 133).

[12] »Zajel je torej enkrat v *svojem blati*.« (Pintar 1898c: 186)

[13] Luthrov prevod v *Etliche Fabeln aus Esopo von D. M. Luther verdeutscht*, natisnjen 1557, je neposreden: »Wer mit eim Dreck rammelt / Er gewinne oder verliere / so gehet er beschissen dauon.« (Luther 1924)

[14] Goethejev ljubezensko-alegorični roman *Die Wahlverwandtschaften* (Izbirne sorodnosti, 1809), ki nadgradi idejo o medsebojni privlačnosti ali odbojnosti snovi, bi utegnil poznati tudi Čop.

[15] Da je lirski nagovorjenec Čop, dokazuje Prešernova opomba, ki kaže na segment Kopitarjevega spisa »Ein Wort über den Laibacher ABC-Streit« (IB, 6. 7. 1833, str. 108, 112). Tu Čopa zasmehljivo imenuje »Pan Maciek«, ga označi za »konvertita«, po smešenju njegovih prizadevanj za dvig slovenščine v višje kulturne registre pa primerja z maloumnim cesarjem Klavdijem. Tu Kopitar zlorabi Prešernov epigram »Čudni dihur« za pripombo, da Čop, drugače kot Klavdij, ni dal od sebe nobene »fige«, da pa si je v polemiki »njegova boljša narava pomagala z obilno izpraznitvijo« (»seine bessere Natur durch eine copiose Entleerung geholfen«; Kopitar 1973: 54–56).

previdnejšima nemškima sonetoma v ciklu »Sängers Klage« (Pevčeva tožba), v katerih se na pritisk nasprotnikov in cenzure odzove s preklopom iz ironije v sentimentalni register. Z njim pri bralstvu išče sočutje, namesto da bi ga zabaval z retorično vzvišenega položaja ironika. V sonetu »Obschon die Lieder aus dem Vaterlande« (IB, 15. 6. 1833; Prešeren 1966: 85) izpove občutje preganjanosti v drži krivično nerazumljenega umetnika. Svoj položaj s pomočjo značilne sonetne dvodelnosti (eksempel plus aplikacija) primerja z izgonom rimskega klasika Ovidija na nekultivirani rob imperija:

Da ich wie er nicht kann vom Dichten lassen;
Obwohl mein heimisch Lied mir nicht zum Frommen,
Nur Mißgunst mir bereitet, blindes Hassen,

Vergebt! daß ich, ihm folgend, unternommen,
In Worte meinen innern Gram zu fassen,
Die ich von meiner Mutter nicht vernommen. (Prešeren 1966: 85)[16]

Po izročilu, znanemu Prešernu in njegovemu ciljnemu bralstvu, je cesar Avgust Ovidija, domnevno zaradi moralne spotikljivosti njegovih erotičnih pesmi, izgnal v mesto Tomi ob Črnem morju. Na obrobju imperija je Ovidij začel pesniti v tujem jeziku. S primero Prešeren posredno nakaže, da Kopitarjevo cenzuro in ovaduški moralistični protest knjižnega revizorja Jurija Pavška,[17] vplivnega kranjskega klerika, dojema kot oblastno silo, ki ga potiska na rob literarnega polja na Kranjskem, ga iz njega celo izganja. S klasično primero v isti sapi upravičuje menjavo uveljavljajoče se materinščine za uradno-kulturno etablirano nemščino kot poskus, da v mediju nematerne govorice – očitno izpostavljene manj strogemu moralizmu kakor beletristična slovenščina – izživi svojo ustvarjalno nujo. Ta Prešernov tekst je obšel cenzuro in o njej javno spregovoril, a posredno: metaforizira cenzurirančevo doživetje cenzure (v kontekstu drugih pritiskov v polju), ne da bi jo imenoval ali nanjo aludiral.

[16] »Ker mi kot njemu v srcu vedno poje, / četudi v prid mi pesem ni domača, / in le zavist, sovraštvo mi je plača, // mi odpustite, da po njega zgledi / izlil gorje sem notranje v besedi, / ki nisem čul od matere je svoje.« (Prev. O. Župančič, Prešeren 1969: 297)

[17] Pavšek je v dopisu guberniju 28. 3. 1833 ugovarjal Čopovi cenzuri *Krajnske čbelice*, češ da je ta spregledala Prešernova »številna nravstveno spotikljiva mesta«, njegovo »obžalovanja vredno moralno prizadeto domišljijo« in »svinjanje« (»die Sauglocken zu läuten«). Za izraze te pritožbe, zaradi katere je bil almanah poslan v ponovno cenzuro Kopitarju, sta izvedela tudi Čop in Prešeren, saj sta jih reproducirala v svojih pismih (Kidrič 1928: 184–185).

Medtem ko je v obeh natisnjenih delih »Pevčeve tožbe«[18] pri delu razbolena in razčustvovana poetska introspekcija, je v tretjem sonetu, ki sentiment ponovno zamenja za ironijo, afektivnost agresivno usmerjena navzven. Satira odkrito imenuje povzročitelje depresivne travme, medtem kot so bili ti v prvih dveh sonetih samocenzurno zamolčani, nadomeščeni z metaforiko in evokacijo subjektivnih doživetij njihovega delovanja. V sonetu »Ihr hörtet von der Zwerge argem Sinnen« (»Saj čuli ste o škratov zlih naklepih«; moral bi iziti v IB, 29. 6. 1833, a je ostal neobjavljen do leta 1868) Prešeren neposredno napade Kopitarja prav v njegovi cenzorski vlogi:

Ihr hörtet von der Zwerge argem Sinnen:
Wie diese ungestalten, rothbehaarten
Unholde gierig Geld zusammenscharrten,
Wie sie auch schöne Mädchen wollten minnen;

Wie sie, da stets gescheitert ihr Beginnen,
Entführt die Holden, und auf steilen Warten
Sie hinter Schloß und Riegel streng verwahrten,
Daß niemand könnte ihre Gunst gewinnen.

Was einst ersonnen müssige Gemüter,
Ward heutzutage wahr, ich hab' die Spur
Von einem solchen schnöden Mädchenhüter. —

»Wie heißt der Wicht?« »»Herr Bartelmä Kopiter.««
»Die Schöne?« »»Krainische Literatur.««
»Der Riegel, der ihm zu Gebot?« »»Zensur.««

(Prešeren 1966: 114)

[18] Sentimentalen je tudi register drugega soneta tega cikla »Wohl ihm, dem fremd geblieben das Erkennen« (»Preblažen, ki je tuje mu spoznanje!«, IB, 22. 6. 1833; Prešeren 1966: 108; prev. O. Župančič, Prešeren 1969: 297–298). Podobno kot v sonetu o Vrbi ali »Slovesu od mladosti« Prešeren lirsko mikronaracijo izpelje iz svetopisemskega toposa o pogubnosti spoznanja. Obenem oživi okamneli metafori o slepoti in uvidu: z oči sneta preveza pomeni konec nestvarnih subjektivnih utvar o poeziji. Zunanja resničnost nerazumevanja in sovražnosti vdre v notranjost z žgočimi žarki (»Warum kam von den Augen weg die Binde, / Die mir die Strahlen barg, die nun so brennen!«). Travmatični uvid je vir depresivnega občutja nesmisla, ki se v pesnikovem opusu ciklično ponavlja.

Saj čuli ste o škratov zlih naklepih:
kako rdečelase te mrcine
so samogoltno grabile cekine,
hlepele po ljubezni deklic lepih;

ko pa propadli so pri vseh ukrepih,
so zvlekli lepotice na strmine,
zaprli za zapahe jih v zidine,
da kdo jim drug premotil ne bi ujetih.

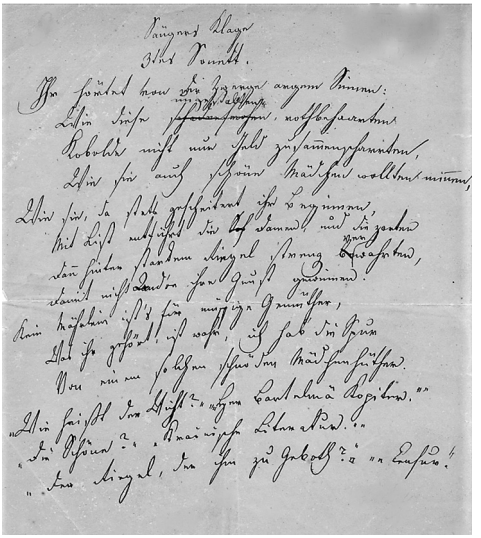
Ne mislite, da to je prazen maren ;
zasledil sem ga, mrzkega pandura,
ki je dekletu brhkemu nevaren.

»Kdo je ta tič ?« – »»Gospod Kopitar Jaren.««
»Dekle?« – »»Slovenska je literatura.««
»Zapah, ki jo drži pod njim ?« – »»Cenzura.««

(prev. Oton Župančič, Prešeren 1969: 298–299)

Prešernov značilni zafrkljivi ton se tu zaradi silovite afektivne investicije nagne v grobo osebno žaljivost. Podobno kot Puškinova »Epistola cenzorju«, ki zatiralca pesnikov karikira v podobi evnuškega varuha muz, sonet izenači Kopitarja z »gnusnim paznikom deklet«, ki pod ključavnico cenzure drži lepotico – alegorijo kranjske literature. Prešeren pravljično prispodobo aktualistično dešifrira in ustreli v razločno označeni tarči – Kopitarja in cenzuro. Ob javnem napadu na cenzuro sámo in kršitvi cenzurne norme, ki je varovala ugled nosilcev oblasti, Prešeren pač ni mogel pričakovati časopisne objave (prim. Kidrič 1938: CCCXLII–CCCXLIII). Ko je čez mesec dni v »Literarnih šalah« prek krepkih odmerkov nizkega stila še stopnjeval protikopitarjevsko invektivo, je zaradi ozira na cenzuro vendarle pazil, da Kopitarja ni imenoval, pač pa nanj referiral z aluzijami.[19]

[19] Rokopis priča, da je pred objavo »Relata refero« prišlo do zamenjave osebnih imen Zoisa in Kopitarja z aluzivnima občima imenoma (»der Herr, sein Secretarius«) (Prešeren 1966: 301–302).

Slika 2. Rokopis soneta »Ihr hörtet von der Zwerge argem Sinnen«. NUK, Ms 470, št. 7.

Z »Literarnimi šalami« se je končalo bojevito obdobje pesnikovih prask s cenzuro in tistimi, ki so jo v slovenski abecedno-cenzurni vojni leta 1833 izrabili za poseg v literarno polje s pozicij moči zunaj njega, da bi blokirali uveljavitev romantično-kozmopolitske koncepcije nacionalne literature, namenjene izobraženskemu meščanstvu. Na eni strani Prešeren prek ironije ter karikiranja osebnosti, del in pogledov nasprotnikov seže vse do obrekovanja. Tako v pesniški fikciji delegitimira etablirane posameznike in interesne skupine, ki so hotele obdržati nadzor nad zametki literarnih praks v slovenščini. Na drugi strani pa pesnik prek primere s klasičnim literarnim pregnancem zbuja sentiment, sočutje. Predstavlja se kot nerazumljen poet, predan romantičnim idealom, narodu in petrarkistični ljubezni, medtem ko ga močnejši akterji, vpeti v cerkveno in posvetno hierarhijo, potiskajo na obrobje ali celo onkraj nastajajoče nacionalne literature, namesto da bi mu kot obetavnemu ustvarjalcu naklonili priznanje in konsekracijo.

Prešernov pesniški odziv na napetosti, pritiske in omejitve, ki prečijo literarno polje, je že sam vpet v omejitve, ki jih narekuje kodifikacija sonetnega žanra in retorike. Tako se afektivnost, ki v vmesnosti med telesom in psiho individua vznika iz njegovih fluidnih razmerij do dejanj akterjev v družbenem okolju (prim. Massumi 2002; Gregg in Seigworth 2010), simbolno predstavlja

v emocijskih kodih subjekta, ti kodi pa se končno preslikajo v modalitete žanrov in retorike pisanja (prim. Winko 2003). Antagonistično razmerje do akterjev, ki si individua podrejajo, se v njegovo misleče-delujoče telo vpisuje prek intenzitet afektov, razpetih med trpno-trpeče podrejanje in upornost, ki stremi k zrušitvi gospodarja. V našem primeru se trpno-trpeča afektivnost predstavlja prek modalnosti sentimenta, uporna pa prek žanra satire in modalnosti ironije.

Akrostih pesniške grožnje

Poleti 1835, po Čopovi nesrečni smrti, je Prešeren še enkrat udaril v svoje cenzorje v nemškem »Sonetu« (Sonett):

An böser Wunde leidend muß entsenden
*P*oiantos Sohn die Pfeile, die vom Bogen
*A*lcides' sicher stets ihr Ziel erflogen,
*U*m Wölf' und Schlangen von sich abzuwenden

*Sch*wer wird es ihm, sie also zu verschwenden;
*E*rliegen, wenn der Seher nicht gelogen,
*K*ann Troia nicht, bis er nicht hingezogen,
Und seine Pfeile nicht den Kampf beenden.

*St*eht ab von mir, dem schmerzdurchwühlten, wunden,
*E*rprobet nicht des Liedes sich're Pfeile,
*L*aβt den das bess're Ziel, das sie gefunden!

*Z*ähmt eu'ren Muth, auf daß euch nicht ereile
*I*hr Wurf, ich warne euch in guten Stunden,
*Ch*orwölf'! euch wird Lykambes' Tod zutheile!

(Prešeren 1966: 115)

Pojantov sin, od rane zle bolan,
Alkidove mora prožiti strele,
ki vselej so od loka v cilj zletele,
da volkom se in kačam stavi v bran.

Hudó jih tratiti mu je tjavdan;
besede vidčeve so razodele,
da bodo iz njegovih rok pršele
pred Trojo, prej da boj ne bo končan.

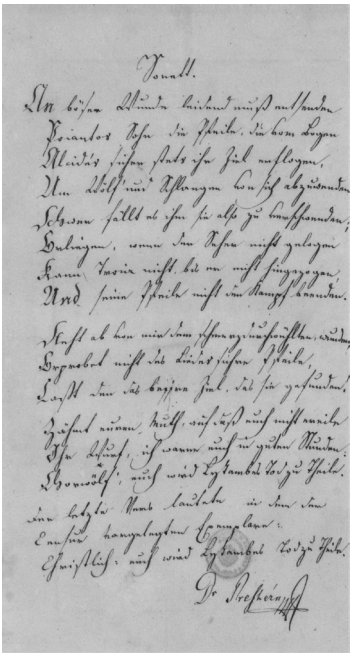
Stran, ko sem ves od bolečin razrit!
Varujta zanesljivih strel se pesmi,
ki cilji čakajo vse bolj jih resni!

Krotita si gorečnost sebi v prid,
volkova korarska, če ne, da vesta,
Likambove bodita smrti svesta!

(Prev. Oton Župančič, Prešeren 1969: 313)

Nadzorovano ironijo, ki v predhodnih satiričnih sonetih še vedno prevladuje, čeprav se ti proti koncu abecedne vojne že nagibajo h gnevu, tu spodnese intenziteta upornega afekta. Toda afekt, kodiran v čustvo gneva, jeze, se v skladu s poetiko romantične klasike, kakršno je zagovarjal Čop, pesniško artikulira v kodih združitve modernosti z antiko (Juvan 2012: 260–261; Kastelic 2000: 158; Žigon 1914: xvii, xxxi). Antični mit o Filoktetu spoji Prešeren z zgodovinskim izročilom o pesniku Arhilohu. Grški junak Filoktet, sicer tudi protagonist Sofoklove tragedije, bi moral s svojim nezgrešljivim lokom odločiti bitko za Trojo, a so mu rane od kačjega pika neznosno zaudarjale, tako da so ga morali Grki pustiti na otoku Lemnosu, »kjer je od bolečin in obupa napol blazni heroj moral s svojim lokom odganjati divje zveri in loviti ptice za hrano« (Kastelic 2000: 157–158). Sonet v tercinskem delu apostrofira svoji tarči. *Volkove*, implicirane v Filoktetovem mitu, Prešeren v drzni metaforični zloženki *Chorwölf* križa s cerkveno funkcijo naslovljencev (*korar* oziroma kanonik).[20] Uporno agresivna afektivnost, simbolizirana v performativu grožnje, to govorno dejanje v nasprotju z literarno konvencijo dvoumno defikcionalizira, tako da tercina zaniha med pesniško uprizorjenim svarilom in pravo grožnjo. Toda grožnja na površini izjave ni eksplicirana, temveč posredovana z aluzijo, tj. s citatno figuro: pesnik namigne na antično legendo o jambskem pesniku Arhilohu, ki je uglednega meščana Likamba in njegovo hčer, Arhilohovo zaročenko, s svojimi sramotilnimi pesmimi prignal do samomora, ker sta prelomila zaroko z njim (Kastelic 2000: 158).

[20] V izvodu, predloženemu cenzuri, je bila predrzna omemba visoke kleriške funkcije, zložene z *volkom*, zamenjana z blažjim, bolj »krščanskim« svarilom (*Chorwölf* → *Christlich*) (Prešeren 1966: 302–305).

Slika 3. Rokopis soneta Pavšku in Stelzichu. NUK, Ms 471, št. 15.

Vsa ta retorika in v njej kodirana intenziteta afekta merita na Jurija Pavška (1784–1853), konservativnega janzenista, v letih 1818–1848 pedantnega, a (celo po oceni policije) omejenega knjižnega revizorja, ter Antona Stelzicha (1791–1858), častnega kanonika in cenzurnega referenta, ki ga je škof Anton A. Wolf s Češke povabil na Kranjsko, da bi ublažil vpliv janzenistov in pomiril spore med frakcijami domačega klera (Kidrič 2013a, Kidrič 2013b, Žigon 1930). Kanonika, cerkvena dostojanstvenika, ki zasedata položaj, s katerega posegata v razmerja na literarnem polju, sta v sonetu razčlovečena. Metaforično sta izenačena z zvermi, ki jih mora z lokom odganjati od bolečin razrvani Filoktet, namesto da bi puščice hranil za odločitev pomembne bitke, kot mu je bilo usojeno. V tej mitološko-zgodovinski mreži klasicističnih metafor Prešernov pesniški lik preskoči iz skrajne razbolenosti (Filoktet) v maščevalni, grozeči bes (Arhiloh).

Pavšek se je Prešernu zameril že ob izidu prvega zvezka *Krajnske čbelice* leta 1830, ko se je obregnil ob pohujšljivost njegovega prevoda »Lenore« (Slodnjak

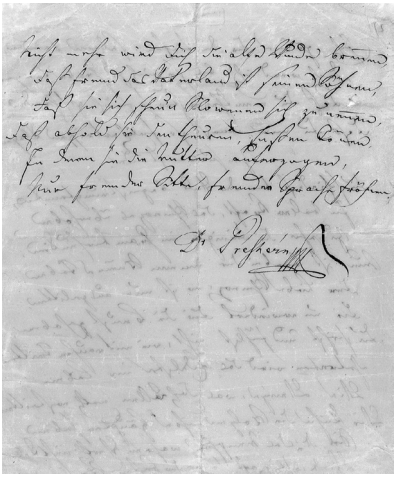
1969: 11, 19),[21] v želodcu pa mu je obležal med cenzurno vojno, ker je na njegovo zahtevo deželna oblast rokopis, ki ga je cenzor Čop z nekaj pridržki že priporočil za imprimatur, poslala v ponovno cenzuro, in to na Dunaj h Kopitarju, vrhovnemu cenzorju za slovanske tiske (Kidrič 1911: 162–164; 1928: 184–186). Kopitar je svojo cenzuro *Čbelice* sredi slovenske abecedne vojne izkoristil za onemogočanje meščansko-liberalne smeri narodnega preroda, pri čemer se je oprl na kulturno hegemonijo kranjske rigoristične duhovščine, v obrambi Metelkove črkopisne novotarije vpletene v abecedni spopad. Kanonika Pavšek in Stelzich sta drugače zvečine korektno opravljala svoje zadolžitve znotraj monarhičnega cenzurnega aparata, a v odločilnih trenutkih sta dregnila v Prešernove interese, zlasti ob Čopovi smrti; po *Krstu pri Savici* Prešeren z njima ni več prišel v spor (prim. Kidrič 1938: CCCXX, CCCXCI-II).

Priimka obeh naslovljencev satire je Prešeren vtkal v zamaskirani akrostih. Figuro akrostiha je dotlej uporabil samo še v magistralu *Sonetnega venca* (PRIMICOVI JULJI) in sonetu »Marskteri romar gre v Rim, v Kompostelje«, kjer napis MATEVŽU LANGUSU ni takoj viden (prim. Pintar 1889). Oba soneta izpišeta akrostiha ljubezni. V magistralu je Julija neposredna naslovljenka, v povenčnem sonetu, posvečenem slikarju Langusu, pa drugostopenjska upodobitev, tj. slikarski portret. Akrostih »*AN* PAU*SCH*EK U*ND ST*ELZI*CH*« v nemškem sonetu odstopa od brezhibne izvedbe figure, medtem ko v njem utripa ljubezni nasprotno čustvo.

Nemški sonet je Prešeren napisal po Čopovi utopitvi, a je moral do 1898 ostati v rokopisu (Pintar 1897, Pintar 1898a). Nastal je iz pesnikovega ogorčenja, ker je Stelzichova cenzura v soglasju s Pavškom zahtevala, da mora iz elegije »Dem Andenken des Matthias Čop«, ki jo je mislil v *Ilirskem listu* priobčiti čimprej po prijateljevi smrti (6. julija 1835), črtati prav verze, v katerih se kot žalujoči lirski subjekt izenači s pokojnim prijateljem. V njih nakaže krivice, ki jih je Čop doživel s strani nasprotnikov svojega literarnega programa, in graja »nacionalno indiferentnost«, razširjeno tudi drugod po Srednji in Vzhodni Evropi (Zahra 2010). Narodna brezbrižnost je v meščanski sredini, nezainteresirani za slovensko literaturo, hromila Prešernov narodno prerodni zagon. Prešeren v cenzuriranih verzih na Čopov lik prenese besednjak svojih izpovednih tožb od »Slovesa od mladosti« do »Sonetov nesreče«, pa tudi poezij, v katerih toži nad zapostavljenostjo slovenske poezije (»Glosa«, »Sonetni venec« itn.).

[21] Pavškovo zgražanje nad Lenoro je Prešeren karikiral v »Novi pisariji«.

Cenzor Stelzich je črte zahteval verjetno zato, da ne bi kdo iz ohlapno nakazanih krivic, ki da so se godile Čopu, sklepal na ugledne Prešernove in Čopove antagoniste, in ker se je ravnal po splošno razširjenem zatiranju nacionalno-liberalnih idej v predmarčni dobi. Pesniška tožba v črtanem odlomku namreč obsoja ne le grobo teptanje in vzvišeno zaničevanje (Čopovega) plemenitega prizadevanja za potrebe skupnosti (v. 7–9, 10–12), pač pa tudi razmere v avstrijski »očetnjavi«, zaradi katerih se njeni »sinovi« bojijo deklarirati kot »Slovenci« in govoriti v zapostavljeni materinščini, oklepajo pa se uveljavljene, a njim tuje nemščine (v. 14–18). Niz upesnjenih namigov na ideologeme kulturnega nacionalizma, ki uzaveščajo obstoj slovenske narodne skupnosti kot posebne, v lastnem jeziku in omiki utemeljene enote znotraj dotlej dozdevno homogene habsburške dežele Kranjske, je cenzorjevo oko bržčas prepoznalo kot politično grožnjo monolitnosti absolutistične države. Črtani del besedila je Prešeren ohranil na rokopisnem listu, naslovljenem »Zensuranstände«:

Slika 4. Rokopis »Zensuranstände« (2. stran). NUK, Ms 456, št. 44.

Du schiedest von der Welt begeistrungtrunken,
In voller Kraft, des Schmerzes überhoben
Zu seh'n die Deinigen in Gram versunken.

Nun ist vorbei der innern Stürme Toben,
Der Liebe Schmerz, er ist nun ausgelitten,
Die unerwiedert Dir die Brust gehoben.

Du siehst und fühlst nicht, wie mit rauhen Tritten
Getreten wird das Edelste im Leben,
Wie Wen'ge, was doch allen noth erstritten.

Wie kühn die Stolzen ihre Häupter heben
Sie, die des Menschen wahren Werth nicht kennen
Wie nichtig oft sogar der Besten Streben.

Nicht mehr wird Dich die alte Wunde brennen,
Daß fremd das Vaterland ist seinen Söhnen,
Daß sie sich scheu'n Slowenen sich zu nennen,

Daß abhold sie den teuren, süßen Tönen,
In denen sie die Mutter auferzogen,
Nur fremder Sitte, fremder Sprache fröhnen.

Dr Prešérn. (Prešeren 1966: 291)

Poslovil si se, prerojen med vali,
v zanosu; ni bilo ti treba zreti,
da tvoji bi ob tebi žalovali.

Zdaj spe viharjev notranjih zaleti,
ljubezni bolečina je minila,
ki morala neuslišana je mreti.

Nič več ne vidiš, kak tepta nemila
vse peta, kar se žlahtnega v nas drami,
kak redek ujame, česar vsem je sila,

kak stopajo z ošabnimi glavami
ti, ki jim mari ni človeška cena,
kak rad gre v nič najboljših trud med nami.

Ne bo te pekla rana več strupena,
da rod sinov se domovini odtuja,
da se plaše slovenskega imena,

da jim nevoljo sladki glas obuja,
ki z njim jih mati je pojila mlade,
jim tuj je govor v čislu, šega tuja.

(Prev. Oton Župančič; Prešeren 1969: 310–311)

Zaradi cenzurnega vdora v čustveno obremenjeno mesto elegije, v katerem se lik žalujočega pesnika zrcali v liku pokojnika, je Prešernova pesnitev, eden od vrhov njegove ustvarjalnosti, izšla okrnjena in z zamudo, teden za drugimi žalnimi objavami (prim. Kidrič 1938: CCCXCI-II). Cenzurirane verze je moral Prešeren nadomestiti s stihi, ki vznemirljivo notranjo dramo (ki ima družbeno in nacionalnopolitično resonanco) utišajo v konvencionalno pomiritev:

Die heiße Stirne ist nun abgekühlet,
Von keinem Zweifel wird die Brust durchzogen,
Sie wird von Reu' und Schmerz nicht mehr durchwühlet.

(Prešeren 1966: 290)

Vroče čelo se je ohladilo,
noben dvom ti prsi ne preveva,
nič več po njih ne rijeta kes in bol.

(Filološki prev. M. J.)

Afektivna energija obsojajoče žalovalne identifikacije, ki jo je zatrla cenzura, da je nato v javnost prišla »nespotikljiva« žalostinka, je končno našla pot v ogorčeni in grozeči sonet. A zaradi cenzure je ostal v rokopisu do konca stoletja.

Sklep

Obravnavani Prešernovi soneti iz sredine tridesetih let 19. stoletja so redek primer romantičnega literarnega odziva na cenzuro. Temu, da so sploh nastali in mnogi med njimi dočakali sprotno objavo, je botrovalo dejstvo, da je njihov diskurzivni odziv na prikrite posege cenzure v literarno polje prepleten z odzivom na javno polemiko v slovenski abecedni vojni in da so bili natisnjeni povečini v nemščini v časopisni prilogi, ki je bila pod tolerantnejšim nadzorom. Ti soneti kot avtonomno literarno sredstvo v retoriki ironije ali sentimenta simbolno artikulirajo intenzitete divergentnih afektov (trpno ali uporniško usmerjenih), ki so jih v pesniku porajala njegova razmerja do akterjev, umeščenih na močnejše položaje v cerkveni in državni hierarhiji. S teh pozicij, z vidika literature heteronomnih, so Prešernovi nasprotniki uveljavljali nadzor nad embrionalnim slovenskim literarnim poljem in blokirali potenciale šibkejše skupine *Krajnske čbelice*, iz katere je vzniknila ideja besedne umetnosti z estetsko in narodnokonstitutivno

vlogo. Prešernovi soneti s svojo ilokucijsko silo merijo na sodelavce cenzure in druge centre ekleziastične in posvetne moči, ki so slovensko slovstvo hoteli obdržati pod svojim nadzorom ter v okvirih konservativnega razsvetljenstva in združevanja neškodljivo prijetnega z vzgojno-poučnim. Jezikoslovno-folklorističnemu kultiviranju knjižne slovenščine so dali prednost pred porajajočo se meščansko idejo nacionalne literature. Prešernovi soneti se gibljejo med ironijo in sentimentom, med izzivalno igrivim uporom in resigniranim umikom vase, med fikcijskim izničevanjem kulturno-politične moči nasprotnika in iskanjem sočutja z depresivnim mankom konsekracije pesnika, ki se je zavedal svoje veličine. S svojim skritim akrostihom ter afekti jeze in grožnje izstopa sonet, v katerem se je Prešeren odzval na cenzuro elegije v Čopov spomin.

Literatura

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Bourdieu, Pierre, 1993: *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.

Del'vig, A. A., 1986: Peterburgskim cenzoram. V: A. A. Del'vig: *Sočinenija*. Ur. V. E. Vacuro. Leningrad: Hudožestvennaja literatura. Str. 164–165.

Galison, Peter, 2012: Blacked-out Spaces: Freud, Censorship and the Re-Territorialization of Mind. *The British Journal for the History of Science* 45, št. 2, str. 235–266.

Grafenauer, Ivan, 1911: *Iz Kastelčeve zapuščine: rokopisi Prešernovi, Kastelčevi in drugi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Gregg, Melissa, in Gregory J. Seigworth (ur.), 2010: *The Affect Theory Reader*. Durham (NC): Duke University Press.

Heady, Katy, 2009: *Literature and Censorship in Restoration Germany*. Rochester (NY): Camden House.

Heine, Heinrich, 1972: *Werke und Briefe in zehn Bänden*. Ur. Hans Kaufmann. Berlin in Weimar: Aufbau.

Hessler, Christiane J., 2008: »Ne Supra Crepidam Sutor!« [Schuster, Bleib Bei Deinem Leisten!]: Das Diktum Des Apelles Seit Petrarca Bis Zum Ende Des Quattrocento. *Fifteenth-Century Studies*, št. 33, str. 133–150.

Jones, Derek (ur.), 2015: *Censorship: A World Encyclopedia*. London: Routledge.

Juvan, Marko, 2017: *Hibridni žanri: študije o križancih izkustva, mišljenja in literature*. Ljubljana: LUD Literatura.

Juvan, Marko, 2020: Cenzor in literarno polje: Kopitar, Čop in Krajnska čbelica. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 211–242.

Kastelic, Jože, 2000: *Umreti ni mogla stara Sibila: Prešeren in antika*. Ljubljana: Modrijan.

Kidrič, France, 1911: Iz prvih časov slovenske umetne pesmi. *Veda* 1, št. 2, str. 155–168.

Kidrič, France 1928: Dvoje Čopovih pisem Kopitarju, rokopisna ocena Čbelice IV iz 1834 in drugo. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 7, št. 1–4, str. 173–194.

Kidrič, France 1938: *Prešéren: 1800–1838: življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.

Kidrič, France, 2013a: Paušek, Jurij (1784–1853). V: *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi406252/#slovenski-biografskileksikon (dostop 24. 4. 2023).

Kidrič, France, 2013b: Stelzich, Anton (1791–1858). V: *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi609110/#slovenski-biografskileksikon (dostop 24. 4. 2023).

Kidrič, France, 2013c: Vesel, Janez Nepomuk (okoli 1770–1844). V: *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi778661/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Lanjuinais, Jean-Denis, 1810: Grammatik der slavischen sprache in krain, kaernten und steyermark / Grammaire du dialecte slave, parlé dans la Carniole, dans la Styrie et dans la Carinthie. *Mémoires de l'Académie Celtique*. 5. zv. Pariz: L.-P. Dubray. Str. 114–124.

Luther, Martin, 1924: Vom Esel vnd Lewen. V: Martin Luther: *Fabeln*. Heidelberg: Richard Weissbach. Str. 10.

Massumi, Brian, 2002: *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham (NC): Duke University Press, 2002.

McGann, Jerome J., 1983: *The Romantic Ideology: A Critical Investigation*. Chicago: The University of Chicago Press.

Paternu, Boris, 1976: *France Prešeren in njegovo pesniško delo*. 1. zv. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pintar, Luka, 1889: Akrostihon v Prešérnovih sonetih. *Ljubljanski zvon* 9, št. 5, str. 305–306.

Pintar, Luka, 1897: Prevod Prešernovega nemškega soneta. *Ljubljanski zvon* 17, št. 2, str. 123.

Pintar, Luka, 1898a: Akrostihida pri Prešernu. *Ljubljanski zvon* 18, št. 3, str. 188–189.

Pintar, Luka 1898b. Hoc scio pro certo, quoties cum stercore certo. *Ljubljanski zvon* 18, št. 3, str. 187.

Pintar, Luka, 1898c: Relata refero. *Ljubljanski zvon* 18, št. 3, str. 185–187.

Prešeren, France, 1965: *Zbrano delo*. 1. zv. Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Puškin, A. S., 1959: Poslanie cenzoru. V: A. S. Puškin: *Sobranie sočinenij v desjati tomah*. 1. zv. Ur. D. D. Blagoj idr. Moskva: Hudožestvennaja literatura. Str. 195.

Schlegel, August Wilhelm, 1832: Litterarische Scherze. V: Amadeus Wendt (ur.): *Musenalmanach für das Jahr 1832*. 3. zv. Leipzig: Weidman. Str. 315–333.

Slodnjak, Anton, 1969: Krajnska čbelica: spremna beseda. V: *Krajnṣka zhbeliza, na ṣvitlobo dal M. Kaṣteliz*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 3–45.

Slodnjak, Anton, 2013: Prešeren, France (1800–1849). V: *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi463215/#slovenski-biografskileksikon (dostop 24. 4. 2023).

Vjazemskij, P. A., 1958: Cenzor (Basnja). V: P. A. Vjazemskij: *Stihotvorenija*. Ur. L. J. Ginzburg. Leningrad: Sovetskij pisatelj'. Str. 161.

Zahra, Tara, 2010: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69, št. 1, str. 93–119.

Žigon, Avgust, 1914: *France Prešeren: poet in umetnik*. Celovec: Družba sv. Mohorja.

Žigon, Avgust, 1921: Ob Langusovi sliki Julije Primčeve. *Dom in svet* 34, št. 1–3, str. 38–45.

Žigon, Avgust, 1926: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 4, 6–8, str. 154–159, 215–221, 251–254, 281–286.

Žigon, Avgust, 1930: Prispevek o dobi; K Zhbelizi IV.: 1833. *Dom in svet* 43, št. 9–10, str. 304–308.

Winko, Simone, 2003: *Kodierte Gefühle: zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_09; CC BY-NC-ND 4.0

Carniolia, Leopold Kordeš in nemško časopisje na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja

Andrej Pastar

Zgodovina časnikov na Kranjskem sega v začetek 18. stoletja. Prvi časniki so izhajali v nemškem jeziku, kar ni presenetljivo, saj je nemški jezik v 18. in 19. stoletju veljal za jezik umetnosti, uradništva in intelektualcev, medtem ko se je časopisje v večini ostalih jezikov, ki so jih govorili podložniki Habsburžanov, razvijalo le počasi. V tem poglavju si bomo ogledali, kako je na (nemško) časopisje na Kranjskem vplivala cesarska cenzura. Kot bomo videli, se je ta ob periodiko v nemškem jeziku, ki je izhajala v Ljubljani, obregnila le redko. Najbolj izrazit takšen primer – doslej sta ga najbolj podrobno preučila Ivan Prijatelj in Mira Miladinović Zalaznik – je povezan s časopisom *Carniolia* in njenim urednikom Leopoldom Kordešem (1808–1879).[1]

Nemško časopisje na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja

Prvi časnik, izdan na Kranjskem (v Ljubljani), je bil *Wochentliche Ordinari Zeitungen*, ki je izšel leta 1707 in je izhajal dobri dve leti, do leta 1709. Sledilo je dolgo obdobje časnikarskega mrka, ki ga je leta 1775 prekinil izid tednika *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthums Krain*, a tudi ta je ugasnil po le dveh letih izhajanja (Žigon 2003: 231–232). Za časa vladavine Jožefa II. je v Ljubljani med bralce že prihajalo več časnikov, proti koncu 18. stoletja celo štirje. Skupaj je na Kranjskem v obdobju od 1780 do revolucije 1848, ko je bila ukinjena predcenzura, izhajalo osem časnikov, od tega dva v slovenščini, pet v nemščini in v času Ilirskih provinc celo francoski uradni časnik *Télégraphe Officiel* v francoščini, ki je prihajal med bralce tudi v italijanski in pozneje še v nemški različici, načrtovane hrvaške (ilirske) izdaje pa, kot kaže, niso nikoli natisnili (Gaudillere 2006: 386–388). Prva številka časopisa *Offizieler Telegraph* v nemškem jeziku je izšla 2. januarja 1811, zadnja pa 23. avgusta 1813.

[1] Pri objavah se je podpisoval kot Kordesch.

Na Kranjskem so torej v tem obdobju izhajali *Wöchentlicher Auszug aus von Zeitungen* (1775–1776), Kleinmayrjev *Laibacher Zeitung* (1784–1918; časnik je bil ukinjen le med leti 1811–1813 pod vladavino Francozov, resda pa se je v tem času večkrat spremenilo njegovo ime), *Merkische Laibacher Zeitung* (1789),[2] *Lublanske novice* (1797–1800), *Degotardische Laibacher Zeitung* (1799), *Leopold Egerische Laibacher Zeitung* (1800), *Télégraphe Officiel* (1810–1813) in *Kmetijske in rokodelske novice* (1843–1902). Ob dnevnem časopisju velja omeniti zlasti še tri publikacije: *Illyrisches Blatt* [Ilirski list] (1819–1849), ki je bil v bistvu priloga *Laibacher Zeitung* in naslednik priloge *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* (1804–1810 in 1814–1818), *Carniolio* (1838–1844) in *Krajnsko čebelico* (1830–1833, 1848).

Za predmarčno obdobje sta bili značilni uniformiranost in bledolična enakost političnega časopisja po celotni monarhiji. Da se časopisi vsebinsko skorajda niso razlikovali, je seveda posledica dejstva, da je bilo dnevno časopisje (tudi na Kranjskem) podvrženo predcenzuri in da so novice iz tujine lahko povzemali le po uradnemu dunajskem časopisu *Wiener Zeitung* (prim. Olechowski 2004, Cvirn 2010). Kolumne in uredniški uvodniki skorajda niso obstajali. Razlikovale so se le lokalne novice. Morebitni kritični glasovi so se torej lahko oglašali le v tujini – zlasti v nemških časopisih, ki niso bili podvrženi strogi habsburški cenzuri (prim. Judson 2018: 133).

Časopisi in preostale tiskovine v nemškem jeziku na Kranjskem so bile cenzurirane lokalno – torej v glavnem deželnem mestu, Ljubljani. Službo lokalnega cenzorja ali knjižnega revizorja so konec 18. stoletja in v predmarčni dobi opravljali mnogi znani Ljubljančani, na primer Anton Tomaž Linhart, Matija Čop, profesorji Jurij Mayr, Jurij Pavšek, Andrej Gollmayer idr. Na Dunaju sta bila cenzorja *in slavicis* Jernej Kopitar in Fran Metelko. Cenzorji torej niso bili neuki uradniki, mnogi so bili vrhunski intelektualci tistega časa in so to delo opravljali tudi zaradi dodatnega zaslužka. Podobna je bila situacija na Dunaju, kjer so službo cenzorja med drugim opravljali Joseph Friderich von Retzer, Franz Karl Hägelin, Johann Gabriel Seidl, Joseph Mayrhofer in Heinrich Joseph Hölz. V Pragi je bil nekaj časa cenzor Pavel Šafarik (prim. Bachleitner 2017: 98–100, Marx 1959: 44).

[2] O konkurenčnih izdajah »Laibacherice«, ki so jih tiskali različni ljubljanski tiskarji, piše Žigon 2011.

Preden pa se posvetimo cenzurnim zapletom, s katerimi se je srečevalo nemško časopisje v predmarčni dobi na Kranjskem, predvsem *Carniolia*, si na kratko oglejmo še zgodovino nastanka priloge *Illyrisches Blatt*, predhodnika in konkurenta *Carniolie*.

Nro. I.

Laibacher Zeitung.

17 J. II. 84

Gesundheit und ein frohes Herz
Bey jedem Spiel und muntern Scherz,
Dies Freunde! glaube mir
Ist Glück, ich wünsch es Dir.

Laibach den 1. Jäner

Den 16. Decemb. 1783. frühe um 11 Uhr kamen durch die Strassen von Parma und Regaio von Mantua nach Modena Se. Majestät der Kaiser incognito an. Der Herzog von Modena befand sich eben bey dem Geschäfte der Abwechslung der Pferde, Se. Majestät ohngeachtet der zu beschleunigen wollenden Reise stiegen von Wagen ab, und nachdem Sie sich mit dem Herzog umgearmet haben, giengen Dieselben in das königl. Gasthaus, allwo Sie sich eine halbe Stunde mit dem Herzogen unterredet haben, den Sie die empfindlichsten Freundschaftsbezeugungen erwiesen haben, und nachdem Se. Maj. sich mit widerholter Umarmung von Demselben beurlaubet haben, nahmen Sie die Reise nach Bononien und Florenz.

Den 10. d. M. um 7 Uhr Abends kamen Se. kön. Hoh. der Erherzog Maximilian mit einem kleinen Gefolge in Nürnberg an. Se. kön. Hoh. übernachteten im Gasthofe zum rothen Hahn, und haben Taas darauf, nach Anhörung einer heil. Messe

Slika 1. Prva številka *Laibacher Zeitung*, ki jo je izdal Ignac Alojz Kleinmayr, 1. januar 1784. NUK.

Illyrisches Blatt

Že leta 1804 je začela izhajati literarna priloga časopisa *Laibacher Zeitung*, tednik za korist in zabavo, *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*. Izhajal je do leta 1810, v času francoskega interegnuma je tednik zamrl ter vnovič prišel med bralce po vrnitvi Kranjske pod habsburško oblast leta 1814 (Žigon 2001b: 67–91). Že čez pet let je tednik nadomestila nova priloga z naslovom Ilirski list oz. nemško *Illyrisches Blatt*.

Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen je bil prva tedenska priloga, ki jo lahko imenujemo časopis v današnjem pomenu besede, namenjen kulturi, literaturi in drugim kratkočasnim temam. Za razliko od matičnega

časopisa *Laibacher Zeitung* ni vsebovala političnih novic, zato je brez težav krmarila preko cenzurnih čeri. Namenjena je bila zahtevnejši publiki in je prinašala zlasti pesmi, anekdote, življenjepise, gledališke kritike (predstave ljubljanskega stanovskega gledališča) ter zgodovinske članke. Ko se je z ustanovitvijo Ilirskega kraljestva priloga v začetku leta 1819 preimenovala v *Illyrisches Blatt*, je njena vsebina ostala v glavnem nespremenjena (Žigon 2001a: 30).

Illyrisches Blatt je izhajal v letih od 1819 do 1849 večinoma kot tednik, le zadnja leta (1846–1849) je izhajal ob torkih in sobotah. Da je ohranil razvedrilno, didaktično in domovinsko vsebino, priča že njegov podnaslov *Illyrisches Blatt zum Nutzen und Vergnügen*. Objavljal je večinoma prispevke v nemščini. Od domačih avtorjev so tu svoje prispevke, nekajkrat celo v slovenščini, objavljali France Prešeren, Miha Kastelic, Jakob Zupan in Janez Anton Zupančič, le v nemškem jeziku pa Anton Auersperg, Emil Korytko, Miha Ambrož, Henrik Costa, Matija Čop, Janez Bleiweis in Leopold Kordeš. V časopisu so objavljali tudi prispevke znanih avtorjev iz nemških in avstrijskih dežel, kot so bili Franz Grillparzer, Heinrich Heine, Eduard Bauernfeld, Gustav Schwab itn. (prim. Birk 2000:10–18, 70; Žigon 2001a: 37). Uredniki *Illyrisches Blatt* so bili Franz Xavier Heinrich (1819–1838), Karel Ullepitsch alias Jean Laurent (1839–1845), Leopold Kordeš (1846–1849) in Johann Hladnik (1849). Kakovost priloge je nihala glede na sposobnosti urednika (prim. Birk, 2000: 57, 186; Vatovec 1961: 201–202).

Illyrisches Blatt

zum

Nutzen und Vergnügen.

No. 1.

Laibach den 2. Jänner 1819.

An die wohllöblichen Neujahrsgratulanten Laibachs.

Dank, Heil und Segen! — Wie oft Ihr Abends d. letzten Dec. 1818 wurden 600 Gratulationen, Erhöhungen gegen und 240 Gulden in Kalender den Austrufer gespendet.

Diese Summe war erschienen sich ein dreyfaches Opfer auf dem Altare der heiligen Brüderliebe und guter thätiger Art zu sein, damit die entsetzlichen Folgen der Zeit, so auch unser die entsetzung vorüberzogen Jagdjahr-Gewissen unserer Stadt.

Die Dankbarkeit der edlen Mitbürger spenden die Weisheit durchdringen und der, welcher den Obst der armen Jesu im Evangelio nicht verschmähet und so hören und wird vergelten der reichen Zeit. —

Jesus, der Knabe.

Wer ist der Knabe wunderlich?
Ihr Eltern Jungfrauen?
Was bringt Ihr, wie theuren Gold,
Ihr jungen Herrn wollen;
Ihr rothen Zeug, schön Gold,
Und Spielens' im Tagelicht.

Von wannen kommt, so kommt es her?
Ein junger Morgenstrahl
Bis an den Abend hoher
An Glanz heller Stern,
Gottes, als auf es Davids Sohn,
Und Glanz Heiligthum sein Thron.

Was will das Kind, wundersam,

Ihr rothen Männerfeuer?
Er hört, er sieht, schweigend schon
Auf ihr Mensch Weise.
An Bild ein Kind, an Geist ein Mann —
Ein Schauer, ihn herumbrandt an.

Wie staunen wunderlaut und hell
Die Engeltöne, die donnernd
Als wär er von der Kinder Quell,
Dem Volgen, getrennen.
Die Geist sehn sein Angesicht! —
„Ein Kind ist Gott ist es nicht!"

Die Mutter und der Vater sah'n,
Mit ungetheilten Herzen.
„Ach, warum hast du uns getan?
„Wir suchten dich mit Schmerzen!" —
„Ihr sucht! Mich ich doch, wie ihr wisst,
„In dem Haus, was des Vaters ist!"

Es schlichen, alle schaun auf ihn
Mit atemgrauem Schweigen. —
Sahn nie Jüd's Erwählten Sohn?
„Ihn, den ihr Vater zeugen ist" —
Der Herr entfernt, der Knabe sieht
Ein König, Priester und Prophet.

Deutsch, wortgetreueste Uebersetzung des Vorstehenden.

(Übersetzung.)

Bedeutung des Vorhabens.

Die Bedeutungsart des Vorhabens ist warum jenen des übrigen Neujahrsbriefen nicht wesentlich verschieden. Die Oberwahl hat sich seit 10—20 Jahren noch vielen

Slika 2. Druga številka priloge *Illyrisches Blatt* s Prešernovo pesmijo »Dekelcam« v slovenščini z vzporednim nemškim prevodom, objavljeno v *Ilirskem listu* 12. 1. 1827. NUK.

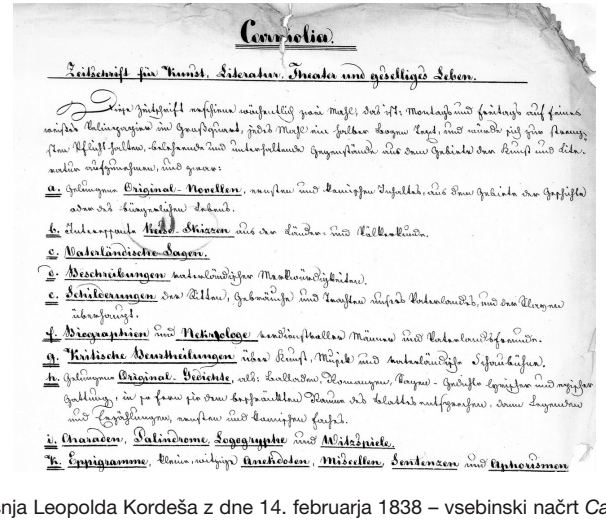
Formalno je bil seveda tudi *Illyrisches Blatt* podvržen predhodni cenzuri – tako kot ves periodični tisk v cesarstvu. A vloga časopisa v t. i. »abecedni vojni« kaže, da je bila lokalna cenzura pogosto razmeroma liberalna in je dopuščala celo polemiko Čopa in Prešerna z uglednim dunajskim cenzorjem Jernejem Kopitarjem (prim. poglavje Marka Juvana v tej knjigi). Kot kaže doslej pregledano arhivsko gradivo, je bila deželna cenzura torej na splošno naklonjena časopisu *Illyrisches Blatt*, saj z njim kljub različnosti avtorjev in občasni dvojezičnosti objav ni imela težav. Povsem drugače se je odvijala zgodba konkurenčnega časnika – *Carniolie*, ki se je v cenzurne težave zapletel praktično takoj po ustanovitvi.

Leopold Kordeš in *Carniolia*

Carniolia je bil časopis za umetnost, gledališče in družabno življenje (*Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und geselliges Leben*). Izhajal je v letih od 1838 do 1844, z osemmesečnim premorom leta 1843 zaradi reforme časopisa. Protagonist zgodbe o *Carniolii* je njen ustanovitelj in prvi urednik Leopold Kordeš. Rojen je bil leta 1808 v Kamni Gorici kot nezakonski sin Antona Gozole (oziroma Gogale) pl. von Leesthal. Njegov oče je bil sodnik na apelacijskem sodišču v Rovinju in Trstu, kjer je bil tudi povzdignjen v plemiški stan, mati Frančiška Kordesch pa hči železarniškega delavca iz Radovljice. Po končani gimnaziji v Novem mestu je Leopold dve leti študiral filozofijo v Celovcu, nato je služil vojsko pri topništvu in pehoti, iz katere je izstopil kot invalid po šestih letih služenja (Miladinović Zalaznik 1995: 157–158). Po končani vojaški karieri leta 1837 se je naselil v Ljubljani. Leta 1838 je prevzel uredništvo *Carniolie* in bil njen lastnik do novembra istega leta, ko jo je odkupil tiskar Jožef Blaznik. Kordeš se je nato preselil v Gradec, Salzburg in kasneje na Dunaj. Po vrnitvi v Ljubljano leta 1844 je spet urejal *Carniolio*, katere lastnik je vnovič postal zadnjega pol leta njenega izhajanja. V tem času je začel objavljati serijo barvnih litografij kranjskih narodnih noš, ki jih je zbiral pokojni poljski patriot Emil Korytko. Nato je bil Kordeš med leti 1845 in 1849 še urednik *Laibacher Zeitung* in njene priloge *Illyrisches Blatt*, v kateri se je leta 1848 zavzemal za ustanovitev slovenskega nacionalnega gledališča, medtem ko je v časniku *Laibacher Zeitung* istega leta zagovarjal nujnost ustanovitve univerze v Ljubljani (Miladinović Zalaznik 2008: 98–107). Po odhodu iz Ljubljane je med letoma 1850–1851 ustanovil in urejal časopis *Der Magnet* v Gradcu. Poleg tega je bil

v Gradcu še v uredništvu modnega časopisa *Iris* (1852–1854), sodeloval je v uredništvu *Grazer Zeitung*, leta 1855 je bil urednik ilustriranega časopisa *Faust*, med leti 1855–1856 pa še tiskarskega strokovnega lista *Gutenberg*. Kordeš je bil prava uredniška ptica selivka, saj je sodeloval z mnogimi časniki in revijami. Umrl je leta 1879 na Dunaju (prim. Vatovec 1961: 204; Miladinović Zalaznik 2001a; Miladinović Zalaznik 1995: 162–165).

Leopold Kordeš je zaprosil ilirski gubernij za izdajo *Carniolie* 14. februarja 1838, prošnji pa je dodal tudi podroben načrt vsebine. Posamezne rubrike so bile naštete abecedno – od točke a do h. Kordeš je obljubljal, da bo njegov list prinašal raznovrstne vsebine od originalnih povesti (*Original-Novellen*) do epigramov in sentenc (*Epigramme*, *Sentenzen*).[3]

Carniolia.

Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und geselliges Leben.

Diese Zeitschrift verfolgt wöchentlich zwei Male, Sonntag und Donnerstag auf Octavbogen mit Beilagen, die Gratis-Prämie, jedes Mahl eine Lithographie, Stahlstich, Holzschnitt, Musik, Modebild, Gegenstände aus dem Gebiete der Kunst und Literatur, welche Aufsätze, und zwar:

a. Gediegene Original-Novellen, romantische und dramatische Aufsätze aus dem Gebiete der Geschichte oder des Alterthums.

b. Literarische Skizzen aus der Länder- und Völkerkunde.

c. Vaterländische Sagen.

d. Beschreibungen naturhistorischer Merkwürdigkeiten.

e. Schilderungen der Sitten, Gebräuche und Trachten aller Nationalitäten, und dem Klima angehörig.

f. Biographien und Nekrologe verdienstvoller Männer und Nationalmerkwürdigkeiten.

g. Kritische Beurtheilungen über Kunst, Musik und interessanter Schauspiele.

h. Gediegene Original-Berichte, als: Lieblings-Promenaden, Bazare. Gedichte, Epigramme und mystische Erklärung, in so fern sie dem beschränkten Raume des Blattes entsprechen, ernste Betrachtungen und Erzählungen, romantische und dramatische Inhalt.

i. Anagramme, Palindrome, Logogryphe und Räthselspiele.

k. Epigramme, kleine, witzige Anekdoten, Miszellen, Sentenzen und Aphorismen

Slika 3. Prošnja Leopolda Kordeša z dne 14. februarja 1838 – vsebinski načrt *Carniolie*. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1078, šk. 5.

Ilirski gubernij je Kordeševo prošnjo obravnaval 22. februarja 1838. Guverner baron Jožef Kamilo Schmidburg je za *Carniolio* izdal dovoljenje 6. marca 1838. Prva številka je izšla 1. maja 1838, torej le dobra dva meseca po izdaji dovoljenja (zadnja, 105. številka *Carniolie*, je izšla 20. decembra 1844). Kordeš je časopis

[3] ARS, SI AS_1078, šk. 5, sveženj *Carniolia* 1838–1844, pripis – *Prošnja Leopolda Kordeša za dovoljenje izdajati Carniolio 1838*. Podobno sestavo časnika je Kordeš napovedal tudi v naznanilu izida *Carniolie* 8. marca 1838 (Anon 1838).

urejal od prve številke leta 1838 do maja 1839 ter od januarja 1844 do konca izhajanja, tiskal pa ga je že omenjeni Jožef Blaznik. *Carniolia* je izhajala dvakrat na teden, ob ponedeljkih in petkih. Sodeč po vnosih v Delovodniku Blaznikove tiskarne med letoma 1838–1839 je izhajala v nakladi 400 izvodov, maja 1840 se je naklada povzpela na 500 izvodov. *Carniolia* je objavljala povesti, eseje, pesmi, potopise, aforizme in gledališke ter literarne kritike. Odlikovale so jo domovinske teme in domoznanski prispevki. Bralca je želela na zabaven način poučiti o zgodovini, lepotah dežele, gospodarstvu in drugih dejstvih, značilnih za kraje na Kranjskem (Miladinovič Zalaznik 1994: 414–427; Miladinović Zalaznik 2009: 207).

Izdajanje *Carniolie* je sprva potekalo gladko, a se je kmalu zapletlo zaradi še ene Kordeševe ambicije. Kordeš je želel namreč izdajati tudi poljudni politični časnik *Krajnske novice* s prilogo *Zora* v kranjskem, torej slovenskem jeziku, za kar je prav tako zaprosil lokalno oblast. Ravno zaradi te Kordeševe ideje je na *Carniolio* postala pozorna dunajska cenzura, ki dotlej sploh ni vedela, da v Ljubljani že izhaja nov nemški časopis *Carniolia*. Zgodba o zapletu s *Kranjskimi novicami* in *Zoro* je zanimiva iz različnih vidikov: daje nam vpogled v hierarhijo habsburške cenzure ter njen odnos do izdajanja časnikov v različnih jezikih, saj je Kordeš poizkušal izdajati časnik tudi v deželnem jeziku.

Kot smo omenili, je *Carniolia* s posebnim odlokom dobila dovoljenje za izdajo 6. marca 1838 in je pričela izhajati 1. maja 1838. Dovoljenje je izdal deželni guverner baron Schmidburg, ki je to storil brez vednosti Dunaja oziroma vodje dvornega policijsko-cenzurnega urada grofa Sedlnitzkega. Kordeš je kmalu zatem, 2. julija 1838, pri ljubljanskem deželnem prezidiju zaprosil za dovoljenje za izdajo *Kranjskih novic* (včasih imenovanih tudi *Slovenske novice*) in priloge *Zore*. *Novice* naj bi izhajale kot poltednik, priloga pa kot tednik. O njegovi prošnji je v Schmidburgovi odsotnosti 14. julija 1838 razpravljal ljubljanski gubernij. Svetniki so prošnjo podprli, toda o izidu novega časopisa v deželnem jeziku si gubernij tokrat ni upal odločati na svojo roko. Tako so po ustaljeni praksi Kordeševo prošnjo poslali na Dunaj, in sicer s priporočilom, da se ji ugodi (Miladinović Zalaznik 2001b: 234).

Na Dunaju je, pričakovano, izbruhnil škandal, saj so v uradu šele tedaj izvedeli za obstoj *Carniolie*. V bistvu so na mizo dobili prošnjo za odobritev treh tiskovin hkrati – pri čemer je ena od njih, *Carniolia*, že izhajala. Predsednik

dunajskega policijskega in cenzurnega urada Sedlnitzky se je odločil, da gre po ustaljeni poti. Pri svojih ljubljanskih podrejenih in zaupnikih se je pisno pozanimal o obeh časnikih, vendar o vsakem posebej. Za Carniolio se je obrnil na glavnega »krivca« za njen nastanek in njenega mecena, deželnega guvernerja Schmidburga (prim. Vatovec 1961: 200–202; Miladinović Zalaznik 2001b). O Krajnskih novicah in njihovi prilogi *Zora* ter o Leopoldu Kordešu pa je Sedlnitzky poizvedoval pri dveh ljubljanskih zaupnikih, policijskem ravnatelju Leopoldu Sicardu in gubernijskem svetniku Wagnerju. Najprej je pisal Sicardu in ga v pismu prosil, naj mu pošlje »kar najbolj mogoče točna in zanesljiva pojasnila« (Prijatelj 1912a: 72) o Kordeševemu poreklu, izobrazbi, premoženju, družinskih razmerah ter o moralnih in verskih principih. V pismu je zaznati tudi didaktično funkcijo cenzure, saj Sedlnitzkega zanima, ali Kordeš izpolnjuje vse pogoje za urednika takšnega časopisa. Sprašuje zlasti glede ustrezne izobrazbe in drugih kvalitet, ki se od človeka na takšnem položaju pričakujejo. V drugem delu pisma Sedlnitzkega zanima, ali je časopis v slovanskem narečju sploh potreben in kakšen vpliv bi imel (Prijatelj 1912a: 72–73). Tudi gubernijskemu svetniku Wagnerju je poslal podobno pismo, zanimamo pa ga je predvsem Wagnerjevo »individualno mnenje o tem v več nego enem oziru važnem predmetu, vsled česar si dovoljuje v osebnem zaupanju poslužiti se njegove vselej preizkušene prijaznosti« (Prijatelj 1912a: 72).

Prvi je Sedlnitzkemu odgovoril guverner Schmidburg. Po pričakovanjih se je o *Carniolii*, njenem uredniku Kordešu in njegovih literarnih podvigih izrazil pohvalno. Poudaril je, da bi časnik povzdignil kranjsko kulturo in jo povezal z ostalimi provincami Habsburške monarhije. Priložil je tudi celoten prvi letnik *Carniolie* (53 številk), kot je bilo od njega zahtevano. Guverner je branil časopis tudi z ekonomskega vidika, češ da »ima že toliko naročnikov, da se je moglo doseči poleg izdajateljskih stroškov tudi še pokritje skromnega honorarja za izdajatelja« (Prijatelj 1912a: 73). Toda guvernerjevo pozitivno mnenje o Kordešu na Sedlnitzkega ni naredilo posebnega vtisa. K Schmidburgovemu poročilu je pripisal sledeče besede: »Se naj zaenkrat shrani, da dospejo nadaljnje zahtevane pozvedbe. Dunaj, 16. nov. 1838« (Prijatelj 1912a: 74).

Drugi, ki je podal svoje mnenje, in sicer 23. novembra 1838, je bil gubernijski svetnik Wagner. Tudi njegovo mnenje ni bilo popolnoma negativno, kar je razumljivo, saj je bil med sopodpisniki dovoljenja za izdajanje *Carniolie*. V odgovoru je najprej pojasnil, kaj je vodilo gubernij, da je Kordešu dovolil

izdajati *Carniolio*: tedniku *Illyrisches Blatt* je skušal z ustvarjanjem konkurence izboljšati kakovost. V prid Kordeševemu poljudnemu političnemu časniku *Krajnske novice* in njegovi prilogi *Zora* v deželnem jeziku je govorilo dejstvo, da so Hrvati, Čehi ter Poljaki že imeli liste v svojih jezikih; s tem bi torej sledili vsesplošnemu trendu. Wagner je omenil še, da bi Kordešev časopis prevzemal že objavljene in nato prevedene članke iz uradnih glasil v okviru cenzurnih določil. Kordešu priznava, da ima talent, manjka pa mu literarno znanje. Posebej pa še enkrat poudarja njegovo dotedanje zgledno sodelovanje s cenzuro in strog nadzor nad obema tiskovinama. Wagner je z naštevanjem prednosti in negativnosti *Carniolie* zaščitil predvsem sebe in svoje odločitve. V poročilu pa je bil *Carniolii* vendarle naklonjen (Prijatelj 1912a: 74–77). Zadnje poročilo, ki ga je prejel Sedlnitzky in je verjetno najbolj vplivalo nanj, pa je napisal ljubljanski policijski direktor Leopold Sicard. Njegovo mnenje, predvsem do časnika v deželnem jeziku, je bilo odklonilno (Prijatelj 1912b: 293–295).

Urad Sedlnitzkega se je odzval s trdovratnim molkom, ki je trajal vse do julija 1839, ko je v Ljubljano naposled prišla odločitev o usodi *Carniolie* (ne pa še o usodi slovenskega časopisa). Molk je predlagatelje slovenskega časopisa vodil v spremembo strategije, ki je šele po mnogih ovinkih in dolgoletni borbi privedla do ustanovitve *Kmetijskih in rokodelskih novic* leta 1843 (o tej zgodbi, ki se začenja ravno z zapleti okrog *Carniolie*, prim. poglavje Marijana Dovića v tej knjigi).[4]

Medtem sta 53 številk *Carniolie*, ki jih je na Dunaj poslal Schmidburg, presojala dva cenzorja, Berger in Ruprecht, kot piše Prijatelj (1912b: 296). Medtem ko prvi cenzor ni imel pripomb, drugi ni bil zadovoljen z nekaterimi številkami (1., 9., 10. in 11.) in jim je podelil zgolj cenzurno stopnjo *transeat*. Ta

[4] Ker po štirih mesecih, odkar je Kordeš zaprosil za dovoljenje, odločitve z Dunaja še ni bilo, je uredniku postalo jasno, da dovoljenja za izdajo političnega lista v deželnem jeziku po vsej verjetnosti ne bo dobil. Spremenil je taktiko in 1. decembra 1838 zaprosil gubernij za dovoljenje za izdajanje literarne revije *Zore* (oziroma *Zarje*). Založništvo naj bi prevzel tiskar Blaznik, ki je bil tudi sopodpisnik prošnje (prim. Miladinović Zalaznik 2008: 27; Prijatelj 1912b: 295–296). Medtem je Blaznik 14. februarja 1839 še sam ponovil prošnjo za dovoljenje slovenskega časopisa, 3. aprila 1839 pa je poslal novo prošnjo direktno na dunajski urad. *Zora* naj bi po najnovejšem načrtu postala slovenska priloga *Carniolie* (prim. Miladinović Zalaznik 2001b; Prijatelj 1912b: 296–297).

stopnja je veljala za tiskovine, ki niso namenjene splošnemu obtoku, niso pa strogo omejene in so lahko v prosti prodaji in opisane v katalogih, ne smejo pa se oglaševati v časnikih. Ruprecht se je obregnil že ob naslovno stran prve številke, kjer mu ni ugajala pesem »An Carniolia's Gönner«, sonet, posvečen mecenom časopisa, ki ga je najverjetneje spesnil urednik Kordeš. Svojo sodbo je Ruprecht utemeljil z besedami: »Prvi sonet v štev. 1: *An Carniolias Gönner* govori o neki sovražni, osramočeni sili, ki se more nanašati vendar samo na otežkočeno dovolitev izdaje, kar bi se ne smelo dovoliti« (Prijatelj 1912b: 296). Oglejmo si torej sporni sonet v izvirniku in slovenskem prevodu:

An Carniolia's Gönner

Ein schwaches Bäumchen in der Stürme Toben,
Will — schutzentblößt — sich an die Eiche schmiegen,
Die stark und groß, gewohnt im Sturm zu siegen,
Ihr Kronenhaupt mit Kraft erhebt nach Oben.

Und alle Macht, die feindlich sich erhoben,
Beschämt muß an der Eiche sie erliegen.
War auch der Sturm auf's Gräßlichste gestiegen,
Das Bäumchen dürft' sich kräft'gen Schutzes loben.

Den mitleidsvoll hat sie die Riesenhände
Ob seinem Haupte schirmend ausgebreitet,
Bis all' Gewitter schadlos zieht vorbei:

Bis die Gefahr, die drohende, sich wende,
Und auch dadurch dem Schützling angedeutet,
Daß sie noch fenrhin Schirm und Schutz ihm sey.

Mecenom Carniolie

Šibko drevesce v viharju se divjem
nemočno k visokemu hrastu privije,
ki silnim nevihtam odločno kljubuje,
s krošnjo mogočno bori se z neurjem.

Vihar se z vso silo togotno bojuje,
na koncu pa hrastu se le podredi,
neurja neizprosnega ogenj gori,
hrast pa drevesce tam skrbno varuje.

Hrastova roka se je razklenila,
v nežen objem je še krošnjo razprl,
dokler nevihta ni končno minila:

vse dokler nevarnost se ni poslovila,
drevesce je nežno podprl,
njegova ga krošnja je zvesto branila.[5]

CARNIOLIA.

ZEITSCHRIFT

für Kunst, Literatur, Theater u. geselliges Leben.

Herausgegeben und redigirt von Leopold Kordesch.

№ 1. Dienstag am 1. Mai 1838.

An Carniolia's Gönner.

Sonnet.

Ein schwaches Bäumchen in der Stürme Toben,
Will — schutzentflieht — sich an die Eiche schmiegen,
Die stark und groß, gewohnt im Sturm zu siegen,
Ihr Riesenhaupt mit Kraft erhebt nach Oben.

Und alle Macht, die feindlich sich erhoben,
Bechäumt und an der Eiche sie erliegen,
War auch der Sturm auf's Geäßlichste gestiegen,
Das Bäumchen darf sich krüftigen Schutzes loben.

Den mitleidsvoll hat sie die Riesenhände
Ob seinem Haupte schirmend ausgebreitet,
Bis all' Gewitter schaudlos zieht vorbei:

Bis die Gefahr, die drohende, sich wende,
Und auch dadurch dem Sprößling angedeutet,
Daß sie noch ferndin Schirm und Schutz ihm sei.

Seht ihr die Fichten nicht schon kümmern,
Die Bäder flattern ringsherum,
Die gold'nen Früchte lockend schimmern,
Und Alles rings voll Festlichkeit.

Nicht lange währt's, so reißt der Schleier,
(Natur ist gar erbindungsreich)
Und überraschend winkt zur Feier
Des Frühlings grüner Maibaum euch. —

Die Goldquelle.

Vaterländische Sage von J. N. W.

Es war der 7. September des Jahres 1831, als wir *) von Jauerburg, einem in Oberkrain liegenden, dem Freiherrn v. Zois gehörigen Bergwerke kommend, in allgemeiner Uebereinstimmung beschlossen, einen der

Slika 4. Sonet »An Carniolia's Gönner« (»Mecenom Carniolie«) na naslovnici prve številke *Carniolie*, 1. maj 1838. NUK.

Ruprecht si je vsebino soneta očitno razlagal kot potencialno kritiko dunajske cenzure, saj ta pripoveduje o malem drevescu (*schwaches Bäumchen*), ki se upira viharju, pred katerim ga obvaruje mogočni hrast. Glede na to, da je pesem posvečena podpornikom, torej mecenom *Carniolie*, katere glavni zaščitnik je bil guverner Schmidburg in posredno ilirski gubernij, si lahko bralec predstavlja, da je mogočni hrast Schmidburg (gubernij), medtem ko je vihar, pred katerim je treba drevesce zaščititi, dunajska cenzura ali kar sam Sedlnitzky. Pesem bi bilo potemtakem glede na to, da je *Carniolia* izšla z izrecnim dovoljenjem ilirskega gubernija, mogoče razumeti kot izzivanje ali celo posmehovanje dunajski cenzuri, je očitno menil skrajno občutljivi cenzor Ruprecht. Po drugi strani pa je sonet sam tudi brez ironične konotacije pričal o kršitvi cenzurne

[5] Slovenski prevod pesmi je delo Tanje Žigon.

subordinacije ilirskega gubernija, ki se, kot je Schmidburgu očital šef policije, ni držal mej svojega delokroga.

Še večje Ruprechtovo neodobravanje je požela povest »Der Stiefel« (Škorenj) kranjskega literata Jožefa Antona Babnika (podpisal se je nemško J. A. Babnigg), ki je izhajala v številkah od 8 do 11. Povest pripoveduje o mladem poljskemu grofu Dobrovinskem, ki pride na ples v maskah h komandantu Vilne, grofu Uczakofu, preoblečen v škorenj, na katerem je z veliko napisano »Polonia« (Poljska). Dobrovinsky s tem povzroči škandal, povrhu pa se zaljubi še v Paulowno, komandantovo hčer, ki mu ljubezen vrača. Po spletu okoliščin Dobrovinsky naslednje jutro zapusti Vilno in se zatem udeleži poljske vstaje. Po porazu poljskih domoljubov se ranjeni Dobrovinsky znajde v ruskem ujetništvu, kjer zanj skrbi mladi ruski oficir, za katerega se izkaže, da je v resnici grofova velika ljubezen Paulowna. Mladi par na koncu s posredovanjem dobrohotnega ruskega carja dočaka srečen konec. Pravični car na koncu moralistično opozori Dobrovinskega, kako lahko majhno, nepremišljeno dejanje privede do velike nesreče – kar lahko grof sam vidi iz lastne zgodbe o škornju.

Povest je dunajsko cenzuro zmotila zaradi simpatiziranja s poljskimi uporniki ter navduševanja nad poljsko samostojnostjo in slovanskimi narodi. V času izida *Carniolie* je bila namreč Poljska razdeljena med Rusijo, Prusijo in Habsburško monarhijo. Zadnja poljska vstaja proti carski Rusiji se je zgodila leta 1830/31. Ne smemo pozabiti, da je bila carska Rusija članica Svete alianse in s tem zaveznica Avstrijskega cesarstva, ki je skrbno bdelo nad panslavizmom in simpatiziranjem z nacionalizmi v Avstrijskem in Ruskem cesarstvu (prim. Pastar 2020: 29, 97–100). V »Škornju« so bili najbolj moteči deli v 9. številki na 34. strani. O njih je cenzor zapisal sledeče: »Tudi povest v štev. 8–11 vsebuje na str. 34 svobodnjaške deklamacije na poljsko samostojnost, ki jih ublažuje samo zadovoljiv konec, bolje pa bi bilo, da bi se bile črtale. Dunaj, dne 9. jan. 1839. Rupprecht« (Prijatelj, 1912b: 296).

V 9. številki *Carniolie* Babnik že na začetku piše o svobodi narodov, o »Völkerfreiheit«, kar v večetničnem Avstrijskem cesarstvu ni bila najbolj priljubljena beseda. Navdušenje nad poljsko samostojnostjo najdemo v nagovoru očeta Dobrovinskega, ki junaka povesti sprejme z naslednjimi besedami:

»Pridružil se boš vrstam branilcev domovine, sin moj,« je rekel oče po kratkem počitku, »o tem sem že govoril z diktatorjem. Dolgo pričakovana zvezda upanja je zdaj končno vzšla za Poljsko; o, moj dragi sin, občuti nepojmljivo blaženost ob tej misli: moja in tvoja domovina je svobodna. Ljubezen do domovine, da, to ni le prazna utvara! Počiva globoko v notranjosti, pod nežnim šepetom nebeških čustev, in prebujena se visoko in srečno dvigne nad zemeljske meje!« (Babnigg 1838a: 34)[6]

Avtor odkrito opisuje sanje upornikov o samostojnosti in svobodi Poljske ter o ljubezni do očetnjave. Neustrašni Poljaki se nepreglednim ruskim četam zoperstavijo polni ognjenega poguma (*voll feurigen Muthes*), avtor pa njihov boj spremlja z neprikritim občudovanjem:

»Vaši roki in vašemu pogumu naj bo zaupan ta poljski dragulj. Naj se pogumni Poljaki nekoč pod njegovim okriljem ponovno zmagovito zberejo ali pa umrejo občudovani!« Vsesplošen vrisk se je vzdignil proti nebu. Bobni so ponovno zadoneli in vsi so se z ognjevitim pogumom podali proti ruskim cesarskim enotam, ki so množično že prečkale Vislo. (Babnig 1838: 34)[7]

V zadnjem delu povesti cenzorja, zanimivo, niso zmotile hvalnice na račun ruskega carja in prikriti panslavizem. Verjetno tega ni opazil, saj je menil, da ima povest zadovoljiv konec. V zaključku povesti se namreč naš junak znajde na avdienci pri ruskem carju:

Odprla so se še druga vrata in vstopil je *Dobrovinsky*, osramočen in skrušen, v prepričanju, da bo slišal svojo obsodbo. Šele zdaj je živo občutil težo svoje zavesti, da je z oboroženo roko zagrešil prekršek nad tako ljubečim monarhom. Toda cesar, ki je videl v

[6] V izvirniku: »'Du wirst den Reihen der Vaterlandsvertheidiger dich zugesellen, mein Sohn' sprach nach einiger Erholung der Vater, 'ich habe dieserwegen schon mit dem Diktator gesprochen. Der lang gewünschte Hoffnungsstern ist nun für Pohlen endlich aufgegangen; o fühle, mein lieber Sohn, des Glückes nicht zu fassende Seligkeit bei dem Gedanken: Mein und dein Vaterland ist frei. Die Liebe zum Vaterlande, ja sie ist kein eitler Wahn! Im tiefen Innern ruht sie, unter dem leisen Blattgeflüster himmlischer Gefühle und geweckt, schwingt sie sich hoch empor und beglückend über die Grenzen der Erde!'«. Odlomke iz »Škornja« je v slovenščino prevedel avtor poglavja.

[7] V izvirniku: »'Ihrer Hand und Ihrem Muthe sey dies Kleinod Pohlens anvertraut. Die tapferen Pohlen mögen sich siegend unter seinen Fittigen einst wieder versammeln oder bewundert sterben!' Ein allgemeines Jauchzen hob sich zum Himmel empor. Die Trommeln wirbelten vom Neuen, und Alles zog voll feurigen Muthes den kaiserlich-russische Truppen entgegen, welche bereits in unzähligen Scharen die Weichsel passirt waren.«

> njegovo notranjost, mu je prijazno stopil nasproti in ne le da mu je odpustil vse, kar se je zgodilo, ampak je z milostnim pogledom na starega grofa *Uczakofa* vzel *Paulownino* roko in jo položil v desnico *Dobrovinskega* ter rekel: »Tudi v prihodnje ostanite tako zvesti mojemu prestolu, kot ste bili zvesti pravicam svoje nesrečne domovine, o katerih ste sanjali, in naučite svoje potomce, naj se na *javnih* mestih varujejo *vsake* dvoumnosti; saj lahko ob primeru vašega fantastičnega *škornja* sami vidite, koliko nesreče lahko povzroči majhno, nepremišljeno dejanje. (Babnigg 1838: 42b)[8]

Konec si lahko razlagamo na dva načina. Prvi je, da Dobrovinsky spozna svojo zmoto in se prikloni pravičnemu carju in s tem prizna obstoječi evropski družbeni red. Po drugi strani pa je v tekstu vendarle prisotna ideja panslavizma, čeprav je nekoliko prikrita – vsekakor se da v sklepu »Škornja« prepoznati Babnikove simpatije do bratskih slovanskih narodov.

Na podlagi cenzorskih poročil se je Sedlnitzky po skoraj letu dni naposled vendarle odzval. Medtem ko je glede prošnje za slovenski časopis še vedno molčal, je 31. julija 1839 pisal Schmidburgu glede *Carniolie* in posebej poudaril, da je ta z dovoljenjem za njeno izdajanje prekoračil svoja pooblastila:

> Ker se morajo glasom vsebine tukajšnje okrožnice z dne 24. maja 1802 predložiti vse v provincah c. kr. avstr. monarhije vložene prošnje za dovoljenje izdaj na novo izhajajočih časnikov in žurnalov tukajšnji odločitvi, je omenjeni gubernij prestopil meje svojega delokroga, s tem da je dovolil izdajo Carniolie Kordešu, ne da bi poiskal tukajšnjega dovoljenja (Prijatelj 1912b: 299).

Nato je sporočil svoje mnenje in pomisleke glede Kordeša in *Carniolie*. Temu je za nazaj dovolil urejevati časopis pod pogojem, da se bo popolnoma držal cenzurnih navodil:

[8] V izvirniku: »Und noch ein Thor ging auf, und Dobrovinsky trat, beschämt und zerknirschten Gemüthes, ein, in der Meinung, sein Urtheil zu vernehmen. Jetzt erst fühlte er recht lebhaft die Zentnerlast seines Bewußtseyns, mit bewaffneter Hand gegen einen so liebevollen Monarchen sich vergangen zu haben. Doch freundlich trat ihm der Kaiser, welcher sein Inneres durchblickte, einen Schritt entgegen, verzieh ihm nicht nur alles Vergangene, sondern ergriff mit einem gnädigen Blick auf den alten Grafen *Uczakof*, *Paulownen's* Hand, und legte sie in *Dobrovinsky's* Rechte, sprechend: »Bleiben Sie in Ihrem Charakter in Hinkunft meinem Throne eben so treu, wie Sie es für die geträumten Rechte ihres unglücklichen Vaterlandes waren, und geben Sie Ihren Nachkommen die Lehre« schloß er lächelnd, »sich auf *öffentlichen* Orten vor *jeder* Zweideutigkeit zu hüthen; denn wie viel Unglück aus einer kleinen, unüberlegten Handlung entstehen könne, sehen Sie selbst aus Ihrem fantastischen *Stiefel*.«

> Ker pa se mu je med tem že dalo dovoljenje za izdajanje imenovanega časopisa, hočem to pot pustiti iz oči v tem slučaju se dogodivši neupoštevanje gori imenovanega tukajšnjega navodila z dne 24. maja 1802 in dovoliti objavo Carniolie v tukajšnjih časnikih pod tem pogojem, ako se bo Kordeš prizadeval urejevati ta list na korektnejši v vsakem oziru neoporekljivi način, in ako se bo cenzura vseh za ta časopis določenih sestavkov oskrbovala s potrebno strogostjo, natančnostjo in preudarnostjo. Ako bi Kordeš ne izpolnjeval pravkar imenovani pogoj in s tem dokazal, da še vedno nima sposobnosti za podeljeno mu podjetje, bi si moral le sebi samemu pripisati, ako bi se mu odvzela to zadevna pravica. (Prijatelj 1912b: 300)

V primeru najmanjše kršitve se Kordešu odvzame pravica delovanja pri *Carniolii*. O *Kranjskih novicah* in *Zori* Sedlnitzky ni zapisal ničesar. Odgovor Sedlnitzkega je bil jasen, komaj je dovolil izdajo *Carniolie*, njegov molk o slovenskih časopisih je pomenil, da o tej zadevi ni pripravljen izgubljati besed. Istega dne je poslal osrednjemu dunajskemu knjižnorevizijskemu uradu odlok, naj se da dunajskemu knjigarnarju Teudlerju dovoljenje za oglaševanje *Carniolie* v dunajskem uradnem listu.

***

Kordeš je leta 1840 zapustil Ljubljano, vendar se njegove tegobe s cenzuro še niso končale. Leta 1841 mu je bilo odvzeto dovoljenje za izdajo časnika v Salzburgu in sicer zaradi dolgov iz preteklosti, ko je ostal dolžan za prenočišče in hrano. Naslednje leto – spomladi 1842 – se je pojavil na Dunaju, kjer je znova poizkušal delovati v literarnih in časnikarskih krogih. Takšno početje organom nadzora ni ostalo skrito in nanj je znova postal pozoren Sedlnitzky. 19. septembra je zahteval od dunajskega policijskega dvornega urada, da Kordeša izpraša o njegovih namenih na Dunaju ter mu posreduje policijsko poročilo o njegovih postopkih. Policija je zaslišala Kordeša 22. novembra in poslala poročilo Sedlnitzkemu. V njem je bilo zapisano, da je Kordeš kranjski literat, ki je na Dunaju brez denarnih sredstev in službe ter čaka na potovalni potni list. Sedlnitzky je nato odredil, da se mu nikakor ne sme podaljšati dovoljenja za bivanje na Dunaju in naj ga v primeru, če njegov potni list ne bo prispel na Dunaj, pošljejo domov. Kordeš je kljub temu ostal v mestu še cel december, saj je ostal brez finančnih sredstev. Oblasti so bile sedaj primorane, da same priskrbijo sredstva za njegovo vrnitev. Ta je Sedlnitzky skušal dobiti osebno od cesarja in mu zato 29. decembra 1842 poslal pismo. V njem je prosil za miloščinski dar, da bi se lahko Kordeš nemudoma odpravil domov. Ali je Kordeš dobil dar, ni znano, saj se njegovo ime ne pojavi več v policijskih aktih. V začetku leta 1843

je bil v Ljubljani, kjer je vnovič prevzel uredništvo *Carniolie*, lokalna cenzura pa mu ni več povzročala težav (prim. Miladinović Zalaznik 2008: 76–79; Prijatelj 1912b: 301).[9]

CARNIOLIA.

ZEITSCHRIFT

für Kunst, Wissenschaft und geselliges Leben.

Redigirt von Leopold Kordesch.

VI. JAHRGANG.

№ 1. Montag am 1. Jänner 1844.

Von dieser Zeitschrift erscheinen wöchentlich zwei Nummern, jedes Mal ein halber Bogen. Der Preis des Blattes ist in Laibach ganzjährig 6, halbjährig 3 fl. Durch die k. k. Post unter Couvert mit portofreier Zusendung ganzjährig 8, halbjährig 4 fl. C. M., und wird halbjährig vorausbezahlt. Alle k. k. Postämter nehmen Pränumeration an. In Laibach pränumerirt man beim Verleger am Raan, Nr. 190, im ersten Stocke.

Im Winter.

Ein junges Bäumchen, dicht beschneit,
Ward seiner Würde bald befreit;
Es hat den Ast so lang gerüttelt,
Bis es den Winter-Überschüttelt.

Ein alter Baum am gleichen Ort
Trägt doch die Last geduldig fort;
Sein Stamm ist matt, und steif die Glieder.
Wie drückt er da die Würde nieder? —

Die Jugend wirft mit leichtem Sinn
Des Daseins Müh'n und Lasten hin;
Das Alter muß des Lebens Plagen
Mit ruhiger Ergebung tragen.

B. Zuzner.

der besondern Gunst bei ihr erfreuen. Daran war jedoch nicht eine angeborne Abneigung sondern nur die Furcht vor der Stiefmutter Schuld, welche selbst geachtet sein, und auf jeden Vorzug vor ihrer Tochter den Anspruch machen wollte. Der Vater liebte Röschen, den einzigen Sprößling seiner hingeschiedenen Ehegattin. In dem Grade, als sich jedoch die Liebe des Vaters zu seinem einzigen Kinde mehrte, stieg auch der Haß der Stiefmutter gegen dasselbe. So kam es, daß Röschen nur wenig frohe, doch unzählig viele bittere Augenblicke im Leben zählen mußte. Eine einzige Zeit im Jahre war für sie von Ausnahme, die Zeit, als sie mit einigen Dienstleuten ihres Vaters auf die Berg-

Slika 5. *Carniolia*, prva številka, ko je Leopold Kordeš znova postal urednik, 1. januar 1843. NUK.

Kordeš se je v Ljubljani še dvakrat obregnil ob cenzuro, tokrat brez posledic zanj in njegove publikacije. Leta 1848 je v *Laibacher Zeitung* kot urednik – kljub prepovedi cenzure – objavil pismo italijanskega revolucionarja Giuseppeja Mazzinija. Na koncu je za *Illyrisches Blatt* (anonimno in privoščljivo) leta 1848 pisal o revoluciji, o koncu avstrijske cenzure in o političnem propadu njenih glavnih akterjev (Miladinović Zalaznik 2008: 82–94).

[9] ARS, SI AS 1078, šk. 5, sveženj Carniolia 1838–1844, pripis – *Kordeš ponovno prosi za urednikovanje »Carniolie«* 1843.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 1078, Zbirka Prešerniana, 1820–1849, šk. 5

Literatura

Anon, 1838. An Carniolia's Gönner. *Carniolia* 1, št. 1, str. 1.

Babnigg, Joseph Anton, 1838a: Der Stiefel. *Carniolia* 1, št. 9, str. 33–35.

Babnigg, Joseph Anton, 1838b: Der Stiefel. *Carniolia* 1, št. 11, str. 41–42.

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in* Österreich *von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Birk, Matjaž, 2000: »*… vaterländische Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung …*« *Illyrisches Blatt (1819–1849), literarni časopis v nemškem jeziku v slovenski provinci predmarčne Avstrije*. Maribor: Zora.

Cvirn, Janez, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. str. 13–44.

Gaudillere, Anthony, 2006: Télégraphe Officiel, uradni časnik Ilirskih provinc: načrti in resničnost. Prev. Janina Kos. *Kronika* 54, št. 3, str. 385–396.

Judson, Pieter M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

Marx, Julius, 1959: *Die* österreichische *Zensur im Vormärz*. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 1994: *Das literarische und kritische Schaffen in der deutschen Zeitschrift Carniolia, (Ljubljana 1838–1844) mit besonderem Hinblick auf das Vaterländische* (doktorska naloga). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 1995: Leopold Kordesch, ein Krainer Literat in Vormärz. V: Anton Janko in Anton Schwob (ur.): *Anastasius Grün und die politische Dichtung* Österreichs *in der Zeit des Vormärz: internationales Symposion*. München: Südostdeutsches Kulturwerk. str. 157–165.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 2001a: Carniolia, domovinska revija in zabavni list za umetnost, književnost, gledališče in družabno življenje. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija. str. 225–226.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 2001b: Od Carniolie do Kmetijskih in rokodelskih novic. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija. str. 234–235.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 2008: *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen. 2, Leopold Kordesch und seine Zeit*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. str. 8–30.

Miladinovič Zalaznik, Mira, 2009: Pisma Leopolda Kordeša Anastaziju Grünu. V: Mira Miladinovič Zalaznik in Stane Granda (ur.): *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün: razprave*. Ljubljana: Nova revija. Str. 207–221.

Olechowski, Thomas, 2004: *Die Entwicklung des Preβrechts in* Österreich *bis 1918*. Dunaj: Manzsche Verlag und Universitätsbuchandlung.

Pastar, Andrej, 2020: Časopisna cenzura na Kranjskem od časa Jožefa II. do marčne revolucije. Ljubljana: Univerza v Ljubljani (disertacija).

Prijatelj, Ivan, 1912a: Iz življenja kranjskega literata. *Veda* 2, št. 1, str. 68–77.

Prijatelj, Ivan, 1912b: Iz življenja kranjskega literata (dalje). *Veda* 2, št. 3, str. 293–304.

Vatovec, Fran, 1961: *Slovenski časniki*. 1. zv. Maribor: Obzorja.

Žigon, Tanja, 2001a: *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba.

Žigon, Tanja, 2001b: Laibacher Wochenblatt – ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818). *Zgodovinski časopis* 55, št. 1, str. 67–91.

Žigon, Tanja, 2003: »Wochentliches Kundschaftsblatt« – das erste Wöchentliche Blatt in Ljubljana (1775–1776). *Zagreber Germanistische Beiträge*, št. 12, str. 231–255.

Žigon, Tanja, 2011: Umeščenost Kleinmayrjevega časnika *Laibacher Zeitung* in njegovih konkurenčnih izdaj v 18. stoletju v evropski kontekst. V: Miha Preinfalk (ur.): *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja. Str. 297–316.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_10; CC BY-NC-ND 4.0

Predmarčna cenzura na Kranjskem in rojstvo *Novic*

Marijan Dović

Petega julija 1863 je na slovesni »bésedi« ob dvajseti obletnici izhajanja *Kmetijskih in rokodelskih novic* njihov dolgoletni urednik Janez Bleiweis – ob tej priliki je od »Slovencev na Kranjskem« prejel v dar srebrni črnilnik z alegorijo Slovenije – takole strnil zgodbo o razvoju slovenskega časopisja:

> Ko so zamrle Vodnikove »Novice« že leta 1800, po štiriletnem življenji, ker ni bilo ne pisateljev, ne čitateljev, potem ni slovenski narod imel nobenega slovenskega časnika več – smrtna tihota je kraljevala po mili domovini, dokler niso naše »Novice« spet iz groba vstale, in 5. julija meseca 1843. leta zagledale belega dné. Njih rojstvo je bilo sila težavno – rojevale so se nad tri leta. To je bilo pod Sedlnickim. Gospod *Blaznik* jim je hotel mati biti 1841. leta; al ni mu šlo po sreči. Izkušal je več potov, klical je k težkemu porodu na pomoč več babic: obrtno družbo, kmetijsko družbo – nazadnje je ta morala še na pomoč poklicati presvitlega nadvojvoda *Ivana*. Potem je prišla iz Dunaja dovolitev 10. *februarja* 1843. leta, in sicer tako, da g. Blaznik bodi založnik »Novicam«, al kmetijska družba da mora imenovati odgovornega vrednika, podati c. k. viši policii na Dunaji na drobno izdelan program, in po programu dva lista »novic«; za cenzorja je bil izvoljen rajni Ivan Vesel, takrat svetovavec c. kr. kranjske deželne vlade. – Ko so šle »Novice« k porodu, tedaj sem bil jaz še na Dunaji. Naprosila je bila družba gosp. dr. *Orla*, odbornika kmetijske družbe, naj bi delal začetne priprave. Od nekdaj domoljubni mož se je rad udal temu poslu, in nabral je bil mnogo gradiva za prvi začetek. – V tem času pridem jaz iz Dunaja v Ljubljano za profesorja. Kmetijska družba me izvoli za tajnika, in ker v tajnikov opravek spada tudi po pravilih vredovanje vsega, kar družba v tisku dá na svetlo, izročila mi je vredništvo lista »Novic«. (Anon 1863: 223; poudarki v izvirniku so polrazprto tiskani)

Bleiweisova ocena v grobem drži. Za celotno Habsburško monarhijo je bila v predmarčni dobi značilna razmeroma skopa in uniforma medijska krajina: birokratsko in centralistično organizirana cenzura je namreč pomembno zamejila svobodo izražanja. Tudi na Kranjskem in v drugih deželah s slovenskim prebivalstvom so bile zato možnosti razvoja literarnega življenja omejene. Revolucionarna pomlad leta 1848, ki je med drugim odpihnila predcenzuro in osovraženi figuri

Metternicha in Sedlnitzkega, je v tem pogledu prinesla sprostitev, četudi je oblast kmalu zopet obnovila nadzor. V tem poglavju bomo zlasti ob prizadevanjih za ustanovitev *Novic* podrobneje pokazali, kako je predmarčno »smrtno tihoto«, o kateri govori Bleiweis, odločilno oblikovala ravno cesarska cenzura – zlasti njen vrhovni organ, Dvorni policijsko-cenzurni urad (Polizei- und Zensur-Hofstelle) na Dunaju.

Predmarčna cenzura in literarno življenje na Kranjskem pred *Novicami*

Po stresnih letih napoleonskih vojn se je z Dunajskim kongresom in ustanovitvijo Svete alianse (1815) cesarska oblast v Habsburški monarhiji vnovič utrdila. Slovenske dežele so se po nekajletni izkušnji francoske oblasti v Ilirskih provincah (1809–1813) v celoti vrnile v okvir monarhije, Ljubljana pa je leta 1821 celo gostila drugi kongres Alianse. Ključna osebnost obdobja restavracije je bil knez Klemens von Metternich, pomemben arhitekt ponapoleonske konservativne Evrope, ki je kot kancler (1821–1848) in *de facto* najpomembnejša osebnost v cesarstvu skušal brzdati vzpon liberalizma in nacionalizma. Za uveljavljanje svoje politike je razvil obsežen aparat predhodne cenzure in tesno spleteno policijsko mrežo za ovajanje in spremljanje potencialno nevarnih osebnosti.[1] Na čelu dvornega policijsko-cenzurnega urada je imel med leti 1817–1848 trdnega zaveznika v plemiškem kolegu Josefu Sedlnitzkem, še eni emblematični in nepriljubljeni figuri predmarčne dobe. Vse ostrejša cenzurna pravila, ki so pomembno vplivala na literarno in časopisno življenje v Habsburški monarhiji, so zakoličili razvpiti Karlbadski dekreti (1819) in drugi odloki. Tako se je v »Metternichovi dobi« uveljavila ena najbolj restriktivnih cenzur v Evropi tega časa, kjer brez cenzurne odobritve ni bilo mogoče obesiti niti izveska nad trgovino.[2]

[1] O tem, kako dejavna je bila policijska država na Kranjskem, prim. Mal 1930.

[2] O habsburški cenzuri gl. zlasti Bachleitner 2017 in Bachleitner 2021; primerjalno npr. Ruud 2009: 5–8, Goldstein 1989 in Pastar 2015. Skrajna pola predstavljata Anglija, kjer so predhodno cenzuro ukinili že konec 17. stoletja, in Rusija, kjer je bil nadzor še strožji. Nekateri raziskovalci so sicer poudarili, da je predstava o represivnosti metternichove dobe pretirana, saj je nastala iz nacionalističnih perspektiv (prim. Judson 2018: 112–113).

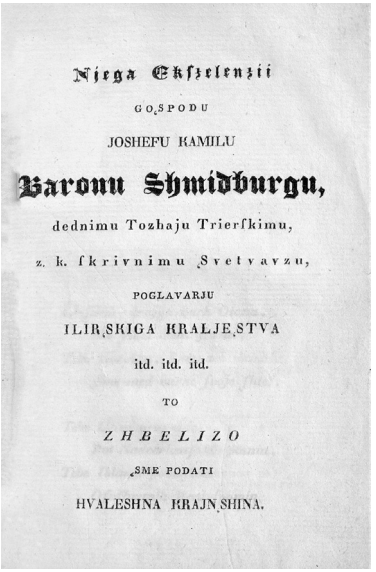
Ko pogledamo na slovenskojezično literarno in časopisno dejavnost na Kranjskem v tem času, se ne moremo ubraniti vtisa, da je ta nenavadno skromna. Zlasti na časnikarskem polju se zdi, da je Bleiweisova pripomba o kraljevanju »smrtne tihote« povsem upravičena: od skromnih Vodnikovih *Lublanskih novic* (1797–1800) pa vse do Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic* (1843–1902), torej več kot štiri desetletja, omembe vredne periodike v slovenščini ni bilo. Takšno stanje je bilo brez dvoma posledica številnih dejavnikov, med katerimi so nizka stopnja izobrazbe in pismenosti, diskontinuitete v razvoju literarne kulture in nasploh nerazvitost oblikujočega se slovenskega literarnega in medijskega sistema. A kot bomo videli v nadaljevanju, je k takšnemu stanju pomembno, celo odločilno, prispevala cesarska cenzura.

Oglejmo si torej anatomijo te predmarčne tihote nekoliko pobliže. Ali na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja res ni bilo volje in znanja, da bi zagnali periodično publikacijo v slovenščini? Takšna ocena nikakor ne zdrži. Že v prvi polovici dvajsetih let je namreč dozorela prva generacija, zrela za lastno revijo: šlo je za mlade literate t. i. Metelkove šole, ki so načrtovali časopis z drznim imenom *Slavinja*. Zgodba o njegovem utišanju, ki jo v tej knjigi podrobneje predstavlja poglavje Andrejke Žejn, je nadvse poučna. Septembra 1824 so trije duhovniki – Janez Cigler, Ignac Holzapfel in Franc Ksaver pl. Andrioli – zaprosili gubernij, naj jim dovoli tiskanje »ilirsko-kranjskega časopisa Slavinja«, ki bi izhajal enkrat tedensko kot priloga Kleinmayrjevega nemškega *Laibacher Zeitung*. Na ravni lokalnih oblasti je zadeva stekla gladko. Toda izhajanje novega časopisa na Kranjskem je moral odobriti tudi vrhovni šef dunajske cenzure Sedlnitzky, ki je na podlagi neugodnih ocen (zlasti policijske) prošnjo naposled zavrnil. Ocenjevalci so, vsaj deklarativno, dvomili o kakovosti časopisa in sposobnosti urednikov. Toda v ozadju »kvalitativnega« nadzora, skoz katerega preseva značilni paternalizem razsvetljenske cenzure, je moč slutiti tudi neko načelno nerazpoloženost do slovenskega časopisja nasploh.[3]

Po blokirani *Slavinji* se izhajanje *Kranjske čbelice* v začetku tridesetih let kaže kot prvi večji uspeh slovenske periodike. Leposlovni almanah, ki izhaja na letni ravni (dovoljenje je sicer dobil za izhajanje v nerednih intervalih), seveda ni zares primerljiv s časopisom, ki bi izhajal enkrat tedensko, toda čbeličarji so zlasti po Prešernovi zaslugi skromno priložnost več kot odlično izkoristili.

[3] Podrobneje prim. tudi Slodnjak 1949: 13–14, Dović 2020: 254–258 in poglavje Andrejke Žejn v tej knjigi.

Taktična zrelost, ki so jo izkazali pri pridobivanju dovoljenja za izhajanje (laskavo posvetilo in pesem guvernerju baronu Jožefu Kamilu von Schmidburgu), jim je prav prišla tudi pozneje, kajti tegobe s cenzurnim nadzorom še zdaleč niso bile končane: o tem priča burna zgodovina konfliktov, ki so jih Kastelic, Čop in Prešeren bíli tako z ljubljanskimi cenzorji kot s Kopitarjem. Povsem verjetno se torej zdi, da je k predčasnemu koncu izhajanja *Čbelice* v veliki meri botrovalo izčrpanje, povezano s cenzuro.[4]

Njega Ekſzelenzii

GOSPODU

JOSHEFU KAMILU

Baronu Shmidburgu,

dednimu Tozhaju Trierſkimu,

z. k. ſkrivnimu Svetvavzu,

POGLAVARJU

ILIRSKIGA KRALJESTVA

itd. itd. itd.

TO

ZHBELIZO

SME PODATI

HVALESHNA KRAJNSHINA.

Slika 1. *Kranjska čbelica*, 1830. Prvi letnik almanaha uvajata posvetilo in panegirik deželnemu guvernerju Schmidburgu, ki je *Čbelico* in druge slovenske tiske načelno podpiral. NUK.

Lokalni cenzorski aparat, ki je pred izidom vestno pregledoval nemško periodiko – *Laibacher Zeitung* (1778/1821–1918), njegovo prilogo *Illyrisches Blatt* (1819–1849) in pozneje še *Carniolio* (1838–1844) – torej tudi v tridesetih letih 19. stoletja s slovenskim tiskom ni imel kaj prida opraviti. Kljub temu pa se je ob koncu desetletja pritisk, da bi na Kranjskem naposled dobili slovenski časopis, stopnjeval. Zgodba, ki je po dolgih petih letih privedla do ustanovitve in izhajanja *Kmetijskih in rokodelskih novic*, se je v resnici začela že leta 1838 – in v

[4] Podrobneje prim. Žigon 1926a, Žigon 1926b, Gspan 1966, Dović 2020, Juvan 2020 in poglavje Marka Juvana v tej knjigi.

nadaljevanju si jo bomo podrobneje ogledali. Še pred tem pa velja vsaj na kratko omeniti ambiciozen načrt Andreja Smoleta iz leta 1840, ki je bil podobno kot *Slavinja* že v kali zatrt. Smole je namreč ob Prešernovi zaslombi snoval *Ilirske novice*, dvakrat na teden izhajajoči politični časnik, ob katerem naj bi izhajala še tedenska literarna priloga *Ilirski Merkur*; oboje že v gajici.

Kot običajno se je ob vlogi za dovoljenje izhajanja, ki jo je Smole vložil 27. aprila 1840, zavrtel ustaljeni birokratski stroj. Ljubljanski gubernijski svetniki so z izjemo Jurija Šporerja, ki je podpiral tudi politični časnik, podprli vsaj zamisel o nepolitični literarni prilogi. Toda zadnjo besedo je zopet imel Sedlnitzky, ki je prošnjo zavrnil – pri tem pa se je tako kot pred desetletjem in pol pri *Slavinji* oprl na negativno policijsko poročilo. To poročilo sta pripravila kancelist Eduard Schadek in višji komisar Joseph Suchanek, v njem pa sta v podrobnem življenjepisu nanizala kar nekaj negativnih karakteristik prosilca: kako je na potovanjih zapravil ogromno denarja, živel potratno in ekstravagantno, kako v Ljubljani postopa brez pravega dela, živi od obresti in kaže znake življenjske izčrpanosti (Mal 1930: 300–301). Schadekova pripomba, da je Smole vdan pijači, je bila sicer iz poročila za gubernij izpuščena in ni prišla do Sedlnitzkega, a ta je Smoletu v zavrnitvi 25. junija 1840 vseeno odrekel kvalifikacije za urednika literarnega časopisa – zaradi pomanjkljive izobrazbe, moralno vprašljivega življenja in pojemajočih moči. Smole se po prejetem prvem udarcu ni predal in se je boril dalje, že jeseni 1840 je vložil pritožbo in načrtoval celo avdienco pri cesarju – toda prehitela ga je smrt.[5]

Dolgi porod in njegove številne »babice«: od *Zore* do *Novic* (1838–1843)

Mnogo bolj zapletena je zgodba o cenzurno-birokratskih zapletih ob rojevanju *Novic*, ki je zlasti po zaslugi raziskav Ivana Prijatelja dobro raziskana.[6] Začenja

[5] O Smoletu in njegovem časopisnem projektu prim. Prijatelj 1902, Mal 1930 in Slodnjak 2013.

[6] Prijatelj je načrtoval knjigo z naslovom »Predmarčna slovenska literatura v cenzuri«, ki pa mu je žal ni uspelo napisati. Pa vendar je v *Vedi* kot »gradivo« najprej objavil razpravo o Kordešu (Prijatelj 1912a, Prijatelj 1912b), zatem pa še tridelni tekst »Ustanovitev Bleiweisovih 'Novic'« (Prijatelj 1913a, Prijatelj 1913b, Prijatelj 1913c). V njih prinaša slovenske prevode iz dokumentacije, ki se je ohranila v uradu Sedlnitzkega

se leta 1838, ko se je v Ljubljani ob *Laibacher Zeitungu* pojavil nov nemški časnik *Carniolia*, ki ga je tiskal Jožef Blaznik, urejal pa Leopold Kordeš (Kordesch).[7] Dovoljenje za izdajanje je Blazniku 6. marca 1838 izdal kar ljubljanski gubernij (!), tako da je *Carniolia* začela izhajati že prvega maja. Opogumljen z uspehom je urednik Leopold Kordeš že 2. julija 1838 gubernij prosil za dovoljenje, da bi smel z novim letom dvakrat tedensko izdajati še »slovanski narodni časnik« *Slovenske novice* s tedensko literarno prilogo *Zora*. Gubernijski svetniki so prošnjo obravnavali 14. julija in podprli argumentacijo prosilcev, češ da je treba »izobraziti« deželni jezik. Toda o novem slovenskem časopisu si tokrat niso upali odločati sami, zato so zadevo poslali v presojo na dunajski cenzurni urad, ki naj blagovoli »pričujoči prošnji dobrotno ustreči s to omejitvijo, da se smejo v politični ljudski list sprejemati samo taki sestavki, ki izhajajo v časnikih Oesterreichischer Beobachter ali Wiener Zeitung« (Prijatelj 1912a: 70).

Toda zadeva se je takoj močno zapletla. Ko je urad Sedlnitzkega preučil zadevo, je izbruhnila afera *Carniolia*. Sedlnitzky namreč dotlej sploh ni vedel, da v Ljubljani izhaja novi nemški časnik, ki se je izmuznil centralnemu nadzoru in je dovoljenje za izhajanje dobil neposredno od ljubljanskega gubernija. Nezaupljivi policijski grof, nezadovoljen, ker mu »predmet pričujoče prošnje ni popolnoma znan« in je zato ne more »s popolnim mirom rešiti«, je takoj zaprosil za ustrezna poročila: 18. oktobra je pisal Schmidburgu in zahteval »natančnejša pojasnila o vsebini, cilju in koncu imenovanega časopisa« (Prijatelj 1912a: 71), glede Kordeša pa se je že nekaj dni prej obrnil na svoja ljubljanska zaupnika, gubernijskega svetnika Josepha Wagnerja ter šefa policije Leopolda Sicarda.

»Preiskavi« v zvezi s *Carniolio* in *Zoro* sta potekali vzporedno in ju je nemogoče ločiti – njuna rdeča nit je bil pač urednik Kordeš, ki je bil za Dunaj uganka, saj mu Sedlnitzky še »ni bil preiskal obisti in prebrskal zadnjih kotičkov njegovega privatnega dejanja in nehanja« (Prijatelj 1912a: 71). Ko je Sedlnitzky od gubernija dobil vse dotedanje izdaje *Carniolie*, ki sta ju naknadno pregledovala dva dunajska cenzorja, ter kup poročil o Kordešu, je naposled po letu dni vendarle dovolil nadaljevanje izhajanja – pri čemer je hudo okrcal Schmidburga, češ

(tedaj hranjene v arhivu notranjega ministrstva) v zvezi s *Carniolio*, z *Zoro* in *Novicami*. Te dokumentacije zaenkrat v izvirniku nismo našli (možno je, da je bila uničena med požarom v dunajski sodni palači leta 1927), zato se v nadaljevanju opiramo na Prijatelja.

7 Za Blaznikovo vlogo gl. Grum 2017.

da je »gubernij prestopil meje svojega delokroga, s tem da je dovolil izdajo Carniolie Kordeschu, ne da bi poiskal tukajšnjega dovoljenja« (Prijatelj 1912b: 299), obenem pa je zahteval tudi ostrejšo (pred)cenzuro, saj je drugi izmed njegovih (po)cenzorjev že v prvi številki *Carniolie* identificiral neprimeren material.[8]

Poglejmo, kako si je budni čuvaj monarhičnega tiska pred sprejetjem te odločitve pridobil »točna in zadovoljiva pojasnila« o uredniku *Carniolie* oziroma o morebitnem uredniku slovenskega političnega časopisa. V pismu 14. oktobra 1838 Sedlnitzky prosi Sicarda, naj mu pošlje vse podatke

> o poreklu in dosedanjem življenju prosivca, o njegovih družinskih, premoženjskih in drugih razmerah, o njegovih moralnih in verskih principih, o kakovosti njegovega političnega naziranja, o njegovem opravilu in načinu življenja, njega občevanju in zvezah, dalje o stopnji in obsegu njegove izobrazbe, končno o njegovih morebitnih literarnih in drugih delih ter zaslugah … (Prijatelj 1912a: 72).

Vnema Sedlnitzkega, da bi kandidata do obisti pretipal, na prvi pogled naredi velik vtis, toda v resnici gre za rutino: temeljiti šef je namreč v dopisih informatorjem postavljal skoraj identične zahteve. Pač pa v njegovih spisih toliko bolj redko naletimo na formulacije, kot je spodnja:

> Obenem prosim Vaše blagorodje, da bi mi sporočili svoje temeljito mnenje o morebitni potrebi, hasnovitosti in koristnosti imenovanega podjetja samega in sicer tako z ozirom na tamkajšnjo c. kr. provinco, kakor tudi na one province, s katerimi se zdi, da računa vsled skupnega jezika nameravani časopis, o njega bržčasnem vplivu na izobrazbo tozadevnega slovanskega narečja in tudi na od vlade v enaki meri nameravano izobrazbo in širjenje nemškega jezika med slovanskimi prebivalci … (Prijatelj 1912a: 72–73)

Navedek razkriva cenzorjevo zelo specifično skrb, povezano z vprašanjem *slovenskega* časopisa. Sedlnitzky se očitno boji, da podjetje ne bo »hasnovito« z vidika germanizacije slovanskega prebivalstva, kot si jo zamišlja cesarska oblast, in pravilno predvideva, da bi utegnil slovenski časopis v Ljubljani imeti kohezivne učinke tudi zunaj Kranjske – kar se je potem, ko so *Novice* začele izhajati, tudi v resnici kmalu pokazalo. Vsekakor v zgornjem odlomku najdemo enega redkih indicev, da je (že) predmarčna cenzura namenoma brzdala kultiviranje slovenščine.

[8] Zaplete s *Carniolio* podrobneje obravnava poglavje Andreja Pastarja v tej knjigi; prim. tudi Pirjevec 2013, Miladinović 2001.

Pismo enake vsebine je Sedlnitzky poslal še svetniku Wagnerju, ki je pred tem sopodpisal ugodno priporočilo gubernija – s poudarkom, da želi slišati njegovo »individualno mnenje«. Wagnerjevo podrobno poročilo, poslano na Dunaj 23. novembra 1838, je Kordešu že manj naklonjeno, omenja, da prosilcu nemara primanjkuje potrebne izobrazbe, da obiskuje gostilne »nižje vrste«, da je njegovo znanje površno; da pa je v zvezi s *Carniolio* doslej dobro sodeloval s cenzuro, kar je Wagner ugotovil, ko je predhodno poletje nadomeščal knjižnega revizorja Antona Stelzicha – junaka znamenitega Prešernovega proticenzurnega soneta – pri sprotni cenzuri ljubljanskih časopisov: »Vendar ni bilo opaziti pri njem niti trohice kakšne slabe tendence, in bil je vedno takoj pripravljen, če sem zahteval, naj v svojih ali tujih sestavkih kaj izpremeni, ali če sem mu vrnil cele članke in pesmi, češ, da so brez vsebine, spotikljive in za priobčitev neprikladne« (Prijatelj 1912a: 75). Iz te opazke razbiramo, če nič drugega, kako natančno in vestno so svoje delo opravljali lokalni cenzorji.

Nadalje poroča Wagner še o tem, kako je večina svetnikov na čelu z referentom Stelzichom zamisli o slovenskem časopisu sprva nasprotovala, ker niso videli potrebe po njem – toda naposled so se »nagnili na prositeljevo stran, ne iz uverjenja, da bo Kranjsko in njega slovansko narečje s tem pridobilo, ampak zato ker so se glasovavci – posebno Nekranjci – hoteli izogniti očitanju, češ, da hočejo narodnost Kranjcev oškodovati« (Prijatelj 1912a: 76). Sledi kratek ekskurz o jezikovno-kulturnih razmerah na Kranjskem, ki ga Wagner sklene z ugotovitvami, da izobraženci slovenščine praktično ne rabijo (razen za občevanje s služinčadjo in neukimi ljudmi), da je takih, ki popolnoma obvladajo jezik, komaj kakih dvajset, večinoma duhovnikov – ravno to pa je tudi stan, ki se »najglasneje izjavlja za to, da naj bi se kranjsko narečje bolj čislalo. Prevesno število duhovnikov je tudi takih, ki obenem očitno ne vidijo radi, da se na deželi širi nemški jezik« (Prijatelj 1912a: 76). Ločeno mnenje, za katero je Wagner trudoma nabiral podatke »na tihem«, kot je zaupal vrhovnemu šefu na koncu pisma, je torej drugačno od uradnega mnenja gubernija, ki je vlogo podprl: list naj ne bi našel poti do ljudstva, za izobražence naj ne bi bil primeren, Kordeš pa za urednika ni dovolj kvalificiran – pri čemer se Wagner sklicuje celo na mnenje Metelka in Prešerna, da je Kordeš »premalo vešč jezika« (Prijatelj 1912a: 77).

Dva tedna pozneje, 8. decembra 1838, je poročilo na Dunaj poslal tudi Leopold Sicard. V njem najdemo izčrpno gradivo za Kordeševo biografijo in oceno, da se sicer prosilec zdi neproblematičen, da pa si še ni »prisvojil onega

trdnega značaja, onega takta in onega moškega vedenja, ki se mora pri izdajanju časopisa, posebno političnega ljudskega časnika neobhodno zahtevati, da bi se dalo uredništvo lista z mirno vestjo pustiti v njegovih rokah« (Prijatelj 1912b: 294). Kot v primeru *Slavinje* ljubljanski policijski ravnatelj Kordeša spet vrednoti tudi po strokovni, ne le moralni plati: »ni storil na literarnem polju ničesar, in njegova dela so same kompilacije in zbirke prispevkov«; obregne se tudi ob njegove gledališke kritike, za katere je moral včasih celo sam »preprečiti priobčitev« (Prijatelj 1912b: 294). To kaže, da se je v sprotno cenzuro poleg od gubernija dodeljenega lokalnega cenzorja lahko neposredno vmešal tudi predstojnik policije. Naposled glede »hasnovitosti« uničujoče sklene, da bi bil projekt malo odmeven, zanimiv le za ozko publiko in najverjetneje finančno neuspešen, jedro svoje skepse pa zajame z argumentacijo, ki je bila nakazana tudi pri zavrnitvi *Slavinje*: »Ker govore Kranjci boljše, izobraženejše vrste navadno poleg svojega materinega jezika tudi nemški, oni pa, ki so zmožni samo kranjskega jezika, navadno tudi čitati ne umejo, bi bil zanje kranjski časnik brez koristi, brez zanimivosti in bi se potreba takega ljudskega časnika dala menda manj utemeljevati.« (Prijatelj 1912b: 295)

Kordeš medtem že več mesecev ni dobil odgovora – kar ni bilo značilno, saj je Sedlnitzky večinoma odločal razmeroma hitro – in je morda ocenil, da se težava skriva v napovedani politični naravi lista. Zato je 1. decembra 1838, ko so se zaradi afere še zbirali sveži obveščevalni podatki o njem, skupaj z Blaznikom na gubernij vložil novo prošnjo, v kateri je zamisel doživela prvo mutacijo – iz političnega v *literarni* list. V prošnji izdajatelja opuščata »izdajo političnega ljudskega časnika« in želita »samo tedensko enkratno« izdajati »'Sarjo' (Soro, Sor, Morgenröthe) v deželnem jeziku kot literaren časopis« (Prijatelj 1912b: 296). Poltretji mesec pozneje je Blaznik, tokrat brez Kordeša, oddal novo vlogo na gubernij in prosil za »dovolitev tega čisto literarnega lista«, *Zarje* oz. *Zore*, ki naj bi izhajala kot tedenska priloga *Carniolie*, urednik pa bi bil, kot sklepa Prijatelj, namesto Kordeša najverjetneje France Prešeren, vsekakor bolje usposobljen za takšno nalogo. Guverner Schmidburg je zamisel močno podprl in v spremnem dopisu na Dunaj tako kot Blaznik poudarjal, da bo list zgolj literarne narave. Toda ponižne prošnje iz province niso zalegle: Sedlnitzky je trdovratno molčal, ne da bi se kakor koli odločil. Zadnjo prošnjo za čisto literarni list je Blaznik na gubernij oddal 2. marca 1840; gubernij jo je že čez teden dni s toplimi priporočili in zagotovili o najstrožji cenzuri poslal na Dunaj, a Sedlnitzky spet ni dal nobenega odgovora – zdaj je torej molčal že skoraj dve leti.

Blaznik, ki si je želel izdajati slovenski časopis, se kljub temu ni dal: opustil je misel na leposlovni tednik in izvirna zamisel je leta 1840 doživela drugo mutacijo – iz literarnega v *tehnični* časopis. Podjetni tiskar se je pri tej vratolomni spremembi koncepta oprl na željo kranjske delegacije notranjeavstrijskega industrijsko-obrtnega društva (Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich), da bi v Ljubljani izdajali tehnični ljudski list v deželnem jeziku. 16. julija 1840 je Blaznik tako neposredno na Sedlnitzkega naslovil novo prošnjo. Tudi ta je ostala brez odgovora, a pobuda je zdaj vendarle dobila zaslombo graškega združenja, katerega ustanovitelj in podpornik je bil nadvojvoda Janez (podrobneje prim. Mihelič 1948: 34–40). Na ljubljanski gubernij so tako 12. januarja 1841 iz Gradca poslali vlogo za prilogo h *Carniolii*, ki bi bila po novem »po večini tehnične vsebine in bi zastopala mesto tehničnega cenenega lista (Pfennig-Magazin) za obrtujoči sloj« (Prijatelj 1913a: 63). Ilirski gubernij, ki je že od začetka podpiral Blaznikove aspiracije, se je zdaj še bolj angažiral za novi list, ki ga v tej obliki že lahko razumemo kot zametek *Novic*.

Oblikovala se je torej koalicija, ki je vse močneje pritiskala na vztrajno molčečega Sedlnitzkega: sestavljali so jo tiskar Blaznik, notranjeavstrijsko industrijsko-obrtno društvo, kranjska delegacija tega društva ter ljubljanski gubernij, kjer je Schmidburga kot guverner leta 1840 nasledil Joseph von Weingarten, ravno tako naklonjen zamisli. Pritisk z vlaganjem prošenj se je v letu 1841 le še stopnjeval, dokler ni 4. januarja 1842, torej tri leta in pol po prvi Kordeševi prošnji, Sedlnitzky prvič dal od sebe dopis v zvezi s slovenskim tehničnim listom. V njem je najprej potožil, da iz vloge

> ni natanko razvidna niti prava tendenca, niti oblika spisovanja in izhajanja tega nameravanega podjetja. Tudi se v vlogah pogreša določba, kdo naj bo pravzaprav izdajatelj in odgovorni urednik […] Glasom prošnje se sicer zdi, da se hoče imenovano društvo […] postaviti na čelo obravnavanega podjetja in se poslužiti […] Jožefa Blaznika samo v svrho materijalne izvedbe tega podjetja. Obenem pa se zdi, da se je dosegla pogodba, s katero se samo modificira že poprej po tiskarju Blazniku zaprošena izdaja kranjske priloge Carniolie, ki naj bi bila literarne vsebine in naj bi izhajala pod naslovom 'Sarja', vsled česar se kaže, da imajo imenovani koraki samo namen, realizirati prvotno od Blaznika projektirano in sedaj za tehnične namene določeno podjetje. (Prijatelj 1913a: 65)

Sumničavi Sedlnitzky je torej takoj dal vedeti, da je spregledal vsebinski manever izdajateljev; da pa bi »mogel o tem predmetu docela mirno definitivno odločiti«, je terjal od guvernerja Weingartna »podrobna in natančna izvestja o

pravem cilju in resničnem namenu« časopisa, običajno podrobno poročilo o uredniku, program časopisa, natisnjene poskusne liste in naposled še predlog za verodostojnega lokalnega cenzorja nove publikacije (Prijatelj 1913a: 65).

Neizprosne zahteve Sedlnitzkega so sprožile pripravo programa časopisa, ki ga je Blaznik sestavil s pomočjo dr. Jožefa Orla in ga 19. februarja 1842 poslal kranjski delegaciji industrijsko-obrtnega društva. Namen lista naj bi bil »razširjati na kolikor mogoče občnorazumljiv način splošnokoristne vednosti, zlasti take, ki bi utegnile pospeševati in poživljati industrijo, zemljedelski interes in izpopolnitev obrti«, vsebina, ki se bo sicer strogo izogibala političnih in verskih tem, pa bo vključevala tudi »povesti, potopise, poetične izlive, kratka zgodovinska poročila«, kajpak z omejitvijo, da »ne streme po samem praznem kratkočasju, ampak izkušajo tudi moralično in umstveno izobraževati čitatelje« (Prijatelj 1913b: 162). Za urednika je bil predviden Jožef Orel, za izdajatelja pa Blaznik, ki se je otepal edinole natisa poskusnih listov, češ da bi bilo to predrago in prezahtevno.

Skoraj istočasno se je Blaznik obrnil tudi na Kranjsko kmetijsko družbo, ki ji je 21. februarja poslal prepis programa in jo prosil za podporo projektu v prispevkih (objava v novem listu) in zlasti priporočilo pri članih družbe kot potencialnih naročnikih. Kot zadnji akter je torej v koalicijo za novi časopis vstopila kmetijska družba, od države spodbujena institucija, ki je že od leta 1767 v razsvetljenskem duhu skrbela za napredek in blaginjo pretežno kmečke populacije na Kranjskem. Družba je Weingartnu 4. marca 1842 preposlala Blaznikov program s toplimi priporočili za urad Sedlnitzkega, poudarila ugoden vpliv publikacije na kmetijstvo v deželi, kjer kmetje ne razumejo nemško,[9] ter priporočila Orla, hkrati dejavnega tudi v industrijskem društvu, kot najprimernejšega urednika. Graško industrijsko društvo pa je 4. aprila ravno tako poslalo ljubljanskemu guberniju Blaznikov program in toplo priporočilo projekt in urednika. Medtem je Weingarten pridobil še ugodno mnenje o Blazniku in Orlu s strani novega policijskega načelnika Uhrerja ter nato 2. maja 1842 pisal Sedlnitzkemu, naj ugodno reši prošnjo, za cenzorja pa priporočil upokojenega gubernijskega svetnika Janeza Vesela.

[9] Sklicevali so se na začudenje nadvojvode Janeza, ki je obiskal občni zbor kmetijske družbe 1836; pojasnili so mu, da kmetje ne prihajajo na zbor ravno zaradi jezikovne ovire (prim. Mihelič 1948: 30).

Toda Sedlnitzkemu to še vedno ni zadoščalo, da bi mogel »s popolnim mirom« dovoliti časopis, tedaj še koncipiran kot prilogo *Carniolie*. Zato je 12. junija odpisal Weingartnu, da vztraja pri »zahtevi po predložitvi popolnega programa in nekaterih poizkusnih listov z vsemi rubrikami« (Prijatelj 1913c: 272). Previdni šef je obenem pisal Uhrerju, naj mu priskrbi podrobnejše podatke o Orlu in Veselu, saj s skopim poročilom, ki ga je priložil Weingarten, ni bil zadovoljen. S podrobnejšim poročilom se mu je odzval policijski komisar Suchanek (ta je že pred leti poročal o Andreju Smoletu), ki je v obsežnem zapisu sicer natresel nekaj drobnih pomanjkljivosti o Orlu (piker način pisanja, obiskovanje živahne družbe v mlajših letih), a v splošnem je bila sodba o obeh, še zlasti Veselu, izrazito ugodna.

Medtem je v Ljubljani potekala še zadnja sprememba načrta, ki je naposled določila naravo časopisa: Kranjska kmetijska družba, ki se je v preteklosti že spogledovala z zamislijo, da bi iz praktičnih potreb izdajala slovenski časnik,[10] se je namreč odločila, da bo novi časopis prevzela pod svoje okrilje (kar je ustrezalo tudi Blazniku, ki je s tem bistveno manj tvegal v poslovnem smislu) in da bo sama skrbela za primernega odgovornega urednika. Tako je novi časopis, ki je iz političnega najprej mutiral v literarnega, potem pa iz literarnega v tehničnega, naposled mutiral še tretjič – tokrat iz tehničnega v pretežno *kmetijski* list.

Znotraj kmetijske družbe so se medtem dogajale pomembne spremembe: novi tajnik družbe je postal ambiciozni veterinar Janez Bleiweis, ki je na volitvah maja 1842 premagal konkurenta Jožefa Orla in Alberta Kapusa. Prenovljeni program časopisa je družba potrdila na seji 16. avgusta 1842; določneje kot prej je bil osredotočen na kmetijstvo in industrijo in ni več nikjer eksplicitno omenjal literarnih besedil – možnost takih objav je kvečjemu skril pod rubriko »občnokoristne drobnosti«. Kot urednik je bil še vedno predviden Orel. Toda problem je kmalu postal sklep, da mora odbor Kmetijske družbe vsakokrat pregledati vsebino posamezne številke, kar dejansko pomeni, da je bila vpeljana notranja predcenzura. Težava je bila seveda zlasti, da odborniki večinoma niso znali slovensko – zamisel je bila torej izrazito draga in zamudna. Kot je podrobno pokazal Stane Mihelič (1948), so notranji boji v Kmetijski

[10] Prim. zamisel grofa Franca Scribanija Rossija o trojezičnem (nemško-kranjsko-italijanskem) praktičnem kmetovalskem listu leta 1835 (Mihelič 1948: 31–33). Scribanijev ambiciozni predlog je zaradi nenaklonjenosti nemških odbornikov in predsednika družbe škofa Wolfa ostal v predalu.

družbi poleti in jeseni 1842, v katerih je Orel namenoma bojkotiral zahtevo po prevajanju (poskusnih) listov v nemščino, naposled omogočili Bleiweisu, da je na navidezno spodoben način »izrinil« Orla z mesta predvidenega urednika. Po zapletenem spletu okoliščin je naneslo, da je podjetni novi tajnik Bleiweis prevzel uredništvo načrtovanega časopisa in si na ta način nekako »prisvojil« zasluge predhodnikov, ki so se dolgo borili zanj – zlasti Orla, a tudi Kordeša in livarja Samasse.[11]

Po vseh teh perturbacijah so bila do konca leta 1842 razmerja naposled postavljena: novi časopis bo samostojen kranjski tednik (ne priloga) z naslovom »Kmetijske in rokodélske novíze« in vinjeto, podobno vinjeti notranjeavstrijskega industrijsko-obrtnega lista; izdajateljstvo je Blaznik prepustil Kmetijski družbi, ki bo časopisu zagotovila tudi primernega urednika; pripravljen je bil program in natisnjeni poskusni številki. Gubernij je 17. decembra 1842 vse skupaj odposlal Sedlnitzkemu, ki si je vseeno privoščil še zadnjo preverbo: želel je prečesati vsebino obeh poskusnih številk. Ker ni razumel jezika, v katerem so bili napisani prispevki, je delo zaupal dunajskemu cenzorju za slovanske tiske – ob odsotnosti Jerneja Kopitarja je nalogo opravil Fran Miklošič, ki mu je 23. januarja oddal lapidaren povzetek vsebine člankov.[12] Sedlnitzky je torej naposled le dosegel želeni duševni mir, pri čemer sploh ni zahteval policijske preverbe Bleiweisa – kar deluje v luči doslej povedanega komaj verjetno: takšno malobrižnost si lahko razlagamo edinole z domnevo, da mu je nadzor Kranjske kmetijske družbe nad urednikom in časopisom predstavljal popolno jamstvo. Kakor koli že, 10. februarja 1843 je Sedlnitzky v Ljubljano sporočil, da nima več zadržka (»nehme ich nunmehr keinem Anstand«) do izhajanja novega časopisa – seveda pod pogojem, da bo družba nastavljala zanesljivega urednika. Ivan Prijatelj, doslej najprodornejši analitik te birokratske sage, je akt vzneseno komentiral: »Dopolnjeno je bilo. Križev pot slovenskega časopisa se je približal do zadnje postaje;« odvalil se je »kamen iznad groba slovenskega naroda« (Prijatelj 1913c: 278).

[11] Bleiweisu so to pozneje mnogi zamerili, zlasti v luči navedbe, da tedaj sploh ni znal slovensko (prim. Mihelič 1948: 42–48). O zamerah do Bleiweisa gl. tudi Dović 2021.

[12] Mihelič opozarja, da je v prid novemu časniku pri Sedlnitzkem iz Rima tedaj posredoval tudi Kopitar (1948: 49).

Novice do marčne revolucije

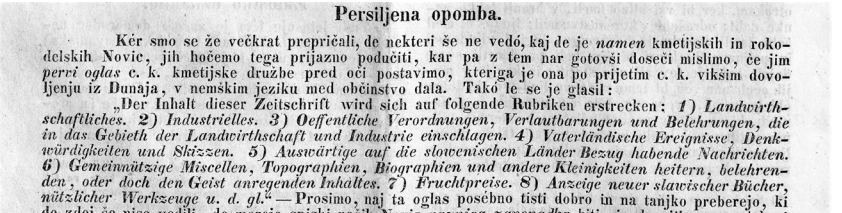
Rojstvo *Novic* je bilo torej res »sila težavno«, kot je evfemistično zapisal Bleiweis, in v tej luči se datum 5. junij 1843, ko je naposled izšla prva številka, dozdeva še bolj prelomen. Seveda je cesarska cenzura tudi nadalje močno sooblikovala podobo *Novic*: tako kot pred njimi *Čbelica* z dovoljenjem za izhajanje še zdaleč niso premagale vseh cenzurnih ovir. Prvi zid, ob katerega so ob uredniku Bleiweisu, ki je seveda tudi po svoje filtriral besedila,[13] trčili potencialni prispevki, je bil že odbor družbe. Bleiweis drugače od Orla, ki je indirektno protestiral proti taki avtorizaciji, internemu nadzoru ni nasprotoval. Družba je za prevajanje besedil v nemščino plačevala Frana Malavašiča – toda (pričakovane) težave v praksi so povzročile, da je odbor delal izjeme in naposled »že prvo leto vse uredniško delo prepustil Bleiweisu« (Mihelič 1948: 51). Drugi zid, ob katerega so trčili članki, je bil seveda uradna cenzura. Kot vsi drugi tiski v predmarčnem obdobju je bila namreč vsaka številka pred izidom podvržena pregledu lokalne cenzure, ki je delovala v okviru cesarsko-kraljevega uradništva ljubljanskega gubernija. Ljubljanski knjižnorevizijski urad je v predmarčnem obdobju vodil Jurij Pavšek, ki je svoje dolžnosti prevzel že leta 1816, za konkretno cenzorsko pregledovanje *Novic* pa so bili zadolženi različni cenzorji, med katerimi je bil prvi Janez Nepomuk Vesel (od začetka izhajanja do jeseni 1843), za njim pa je cenzuro prevzel Jurij Matija Šporer (od jeseni 1843 do decembra 1845).[14]

Čeprav je bil časopis izročen v skrbstvo Kmetijske družbe in so bile *Novice* po naslovu »kmetijske in rokodelske«, je bil njihov domet daljši: kmalu so postale osrednje glasilo nastajajočega slovenskega nacionalnega gibanja. Njihov taktično spretni urednik si je prizadeval za vsebinsko širino, pri čemer se je lahko skliceval na uradno dovoljenje, s katerim je utišal tiste kritike, ki

[13] Vsak urednik je nujno tudi svojevrsten cenzor – konec koncev lahko uveljavlja vsaj osebne preference (prim. očitke o pretiranem povzdigovanju Koseskega). Bleiweis po tej plati ni imel težav denimo z rodoljubjem, kjer si je dovolil marsikaj, imel pa je zadržke v zvezi s (spolno) moralo, ki so se kazali pri objavljanju ljudskih pesmi (Pisk 2021: 214) ali denimo v »sramežljivosti« ob imenih mesecev kozaprsk in listognoj (prim. Nežmah 2021: 121).

[14] V nasprotju z večino predmarčnih ljubljanskih cenzorjev, ki so bili duhovniki (npr. Jurij Paušek, Anton Stelzich, Andrej Gollmayer in Jurij Mayr), sta bila oba laična cesarska birokrata. Za Vesela gl. Kidrič 2013, za Šporerja pa Prašelj 2013.

so želeli, da *Novice* ostanejo zgolj utilitarno glasilo Kmetijske družbe.[15] Dovoljenje, ki ga je Bleiweis s tem namenom ponatisnil v »Persiljeni opombi« 19. 2. 1845, kaže, da vsebinski doseg časopisa ni bil tako ozek. V njem so bila zajeta ne le kmetijska in industrijska vprašanja v ožjem pogledu, temveč tudi javni odloki, ki vplivajo na obe področji, različni domači dogodki (»Vaterländische Ereignisse«) in novice, domače drobnarije ter poročila o novih slovanskih knjigah. Seznam je bil dovolj ohlapen, da je dopuščal skoraj vse – z izjemo visoke državne politike (gl. Sliko 2).

Persiljena opomba.

Kér smo se že večkrat prepričali, de nekteri še ne vedó, kaj de je *namen* kmetijskih in rokodelskih Novic, jih hočemo tega prijazno podučiti, kar pa z tem nar gotovši doseči mislimo, če jim *perri oglas* c. k. kmetijske družbe pred oči postavimo, kteriga je ona po prijetim c. k. viksim dovoljenju iz Dunaja, v nemškim jeziku med občinstvo dala. Takó le se je glasil:

„Der Inhalt dieser Zeitschrift wird sich auf folgende Rubriken erstrecken: *1) Landwirthschaftliches. 2) Industrielles. 3) Oeffentliche Verordnungen, Verlautbarungen und Belehrungen, die in das Gebieth der Landwirthschaft und Industrie einschlagen. 4) Vaterländische Ereignisse, Denkwürdigkeiten und Skizzen. 5) Auswärtige auf die slowenischen Länder Bezug habende Nachrichten. 6) Gemeinnützige Miscellen, Topographien, Biographien und andere Kleinigkeiten heitern, belehrenden, oder doch den Geist anregenden Inhaltes. 7) Fruchtpreise. 8) Anzeige neuer slawischer Bücher, nützlicher Werkzeuge u. d. gl.*“ — Prosimo, naj ta oglas posébno tisti dobro in na tanjko preberejo, ki do zdej še niso vedili, de morejo spiski naših Novic *razniga zapopadka* biti, in de njih zapopadek ni samo 1 in 2, ampak tudi 3, 4, 5, 6, 7, 8.

Vredništvo.

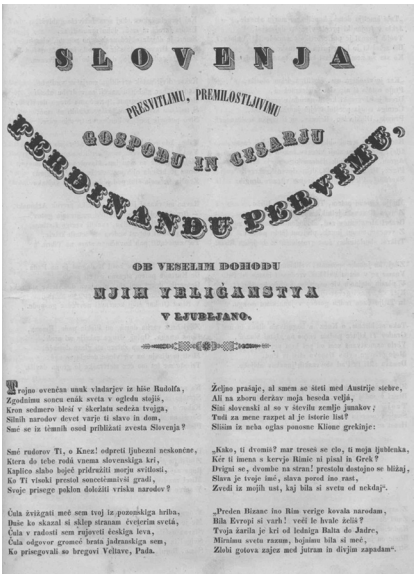
Vrednik Dr. *Janez Bleiweis.* — Natiskar in založnik *Jožef Blaznik* v *Ljubljani.*

Slika 2. Bleiweisova »Persiljena opomba« na zadnji strani *Novic* 3, št. 8, 19. februar 1845, str. 32. NUK.

Poezija je naposled resda izpadla iz uradnega programa, toda dalo se jo je pretihotapiti v časopis v formulaciji »druge malenkosti« (»andere Kleinigkeiten«), ki seveda morajo biti poučne (»belehrenden«) ali vsaj duha spodbujajoče (»Geist anregenden«) (Anon 1845: 32). Kmalu se je izkazalo, da je v resnici ravno poezija postala eden ključnih vsebinskih poudarkov *Novic*, pogosto je zasedla izpostavljeni položaj na vrhu naslovne strani, pesniki (med njimi zlasti Koseski) pa so postali najbolj prepoznavni sodelavci novega časopisa. Še več, kot je bilo doslej že opaženo, je poezija prinašala najbolj problematične zamisli in poudarke – to pa nemara ravno zato, ker so v poezijo odete misli lažje obšle cenzuro.[16]

[15] Bleiweis se je na dovoljenje moral sklicevati že v prvih letih izhajanja *Novic*, pa tudi pozneje – denimo leta 1849 pred odborniki Kmetijske družbe, ki niso nujno podpirali vsebinske širine časopisa (prim. Anon 1849).

[16] Kot taki primeri so bile prepoznane Prešernova »Železna cesta«, »Slovenja« Koseskega in seveda »Zdravljica« (prim. Grdina 2021: 44, Horvat 2021: 44, 48).

SLOVENJA

PRESVITLIMU, PREMILOSTLJIVIMU

GOSPODU IN CESARJU

FERDINANDU PERVEMU,

OB VESELEM DOHODU

NJIH VELIČANSTVA

V LJUBLJANO.

Trojno ovenčna unuk vladarjev iz hiše Rudolfa,
Zgodnjimu soncu enák sveta v ogledu stojiš,
Kron sedmero bleši v škerlatu sedeža tvojga,
Silnih narodov devet vurje ti slavo in dom,
Smé se iz tùmih osod približati zvesta Slovenja?

Željno prašuje, al smem se šteti med Austrije stebre,
Ali na zboru deržav moja beseda veljá,
Sini slovenski ai so v številu zemlje junakov;
Tudi za mene razpet ai je istorie list?
Sliším iz neba oglas ponosne Klione grekinje:

Smé rudorov Ti, o Knez! odpreti ljubezni neskončne,
Ktera do tebe rodá vnema slovenskiga kri,
Kaplice slabo boječ pridrúžiti morju svitlosti,
Ko Ti viseki prestol sonceténivši gradi,
Svoje prisege poklon doložiti viska narodov?

„Kako, ti dvomiš? zar trese se clo, ti moja ljubenka,
Kér ti imena u krvje Ilirie ai pisal ni Grek?
Dvigni se, dvombe na stran! prestolu dostojno se bližaj;
Slava je tvoje imé, slava pored ino rast,
Zvedi iz mojih usí, kaj bila si sveta od nekdaj".

Čula žvižgati meč sem tvoj iz pozenskiga hriba,
Duše ko skazal si sklep stranam éverim svetá,
Čula v radosti sem rujovoti éeskiga leva,
Čula odgovor grmeč brata judanskiga sem,
Ko prisegovali so bregovi Veltave, Pada.

„Preden Bizanc ino Rim verige kovala narodam,
Bila Evropi si varh! veči le hvale želia?
Tvoja žarila je kri od ledniga Balta do Jadre,
Mirnlam svetu razum, bojaam bila si meč,
Zlobi gotova zajec med jutram in divjim zapadam".

Slika 3. Jovan Vesel – Koseski, prva stran ode »Slovenja presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu pervimu«, priloga *Novic* 2, št. 36, 4. septembra 1844. NUK.

Bleiweisu je ravno v povezavi z literarno obliko uspelo v svoj list pretihotapiti nekatere pomembne nacional(istič)ne ideje. Najizrazitejši dosežek *Novic* je bila v tem pogledu objava pesmi Jovana Vesela Koseskega »Slovenja carju Ferdinandu« 4. septembra 1844 (gl. Sliko 3). Bleiweis se je povsem jasno zavedal, da je vpeljava novega imena tvegana, kajti tedanja cenzura je težila celo k temu, da iz slovenskih publikacij izloča reference na Ilirijo.[17] Toda manever je uspel: cenzor Jurij Šporer, ki je istega leta preprečil objavo Prešernove »Zdravice ob novini leta 1844«, je v tem primeru omogočil, da je izšel panegirik cesarju, v katerega je Koseski vešče vpletel alegorizirano novo historično in geografsko entiteto. Vpeljava novega etnonima – Slovenija in Slovenci – se je hitro uveljavila ravno po zaslugi *Novic*, Koseski pa se je z navdušujočimi patriotskimi besedili, kot sta »Slovenja« in »Kdo je mar?«, malodane povzpel do statusa pesniškega zvezdnika.

[17] Prim. Jezernik 2021: 263 in poglavje Nine Ditmajer v tej knjigi.

»Odvezana usta«: revolucija 1848 in odprava cenzure

Marčno revolucijo leta 1848 so *Novice* v nasprotju z nekaterimi bolj evforičnimi glasili iz slovanskega sveta pospremile nekoliko zadržano. Bleiweis je svoj obsežni članek »Slava slava našimu presvitlimu cesarju Ferdinandu pervimu« 22. marca 1848 uokviril v laskanje »milostljivemu Očetu«, ki nam je naklonil »neizrečene dobrote«, in zagotavljanje popolne lojalnosti monarhiji (gl. Sliko 4).[18] Toda obenem je v tekstu odkrito izrazil navdušenje nad svoboščinami, ki jih je prinašala konstitucija – zlasti več besede meščanstva v odločanju o javnih zadevah in davkih, ni skrival zadovoljstva ob padcu kneza Metternicha, za katerega »celo ljudstvo želi, de […] od vikšiga vladarstva odstopi, ktero je skozi 37 let v rokah imel« (Bleiweis 1848: 45).

Kmetijske in rokodelske Novice.

Na svitlobo dane od c. k. kranjske kmetijske družbe.

Tečaj VI. V sredo 22. svica 1848. List 12.

SLAVA SLAVA

našimu presvitlimu Cesarju

FERDINANDU PERVEMU!

Bog úrí Cesarja **Ferdinanda**! kteriga imé za veliko čase s zlatimi cerkami v zgodovinskih bukvah zapisano stoji, zakaj dobrote, neizrečene dobrote, ktere so Osi 15. dan tega mesca vsim svojim ljudovam dodelili, so takošne, kakoršnih nam nebeni poprejšni avstrijanski Cesar ni bil podaril. Te dobrote bojo zadele vsiga podložnika in nam bojo pojasnale marsikatere težave našiga sirčnjega.

Premišljeni Cesar so sazneč **15. dan tega mesca ob petih popoldne** sklenili, de se imajo Nih dežele drugači vladati (regirati) kakor dosdej, kér so se po sirčih prosnjah perpričali, de Nih ljudstvo želé drugačno vladarstvo. To novo vladanje se imenuje konstitucija, to je z drugimi besedami taka vladija, ktera pripusti, de prihodnje se bo le samo gospôska, temuč de bojo tudi deželni in mestni stanovi, ki bojo zazó od ljudstva izvoljeni, pravico imeli govoriti, svoje želje in vesila v prihodnih postavah in davkih pred troham Cesarja odkritoserčno razodeti, in pa tudi zvediti, kakó in kam se deržavno premoženje vsako leto obrača je.

V cim pa bojo posamesne naprave noviga vladanja obstale, to nečeja milostljivi Cesar sami sklenoti, tedej so ukazali, de se imajo, brez ki bi moč, moje iz vsih nemških, slovanskih in laških dežél na Dunaji zbrati, ki se bojo s Cesarjem in njegovimi viksimi svetovavci na tanjko posvetovali, cesar vsaka dežela tá-se potrebuje — in po tim se bo vladija vsake dežele vravnala.

De nas presvitli Cesar Ferdinand — milostljivi Oče — zares iz serca želé, vesila svojih ljudstev spoloh in stan vsih svojih podložnikov **kakoli ho moč** pohajati, so že očitno 14. dan tega mesca pokazali, de so Svojga dosdanjiga nar viksiga svetovavca — kneza Metternicha od njegove službe odvezali, ko so zvedili, de celo ljudstvo želi, de naj ta mož od viksiga vladarstva odstopi, ktero je skozi 37 let v rokah imel.

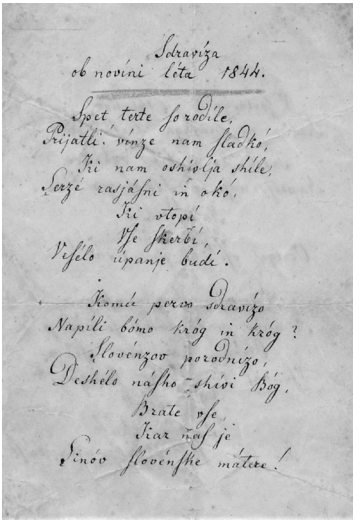
Na dalje so milostljivi Cesar Ferdinand ravno ta dan tudi dovolili, de prihodnje se bojo smele vsake bukve, Novice ali časopisi in vsaka druga reč v naših dati, brez de bi je mogli, kakor dosihmal, tiskarni sodniei (cenzuri) pokazati in od nje posebno dovoljenje natisa dobiti. Zdaj bomo tedej prosto pisali, kar bomo hteli, de bo le resnično in pravično. O; to je neizrečena dobrota, de nam niso usta več zavezane! Odslihmal bomo smeli v Novicah in kjer bodi brez cviškov in brez zadershov vsako resnično naprednost in krivičnosti očitno razglasiti in skoffijere napake

Slika 4. Janez Bleiweis, začetek članka »Slava slava našimu presvitlimu cesarju Ferdinandu pervimu«, *Novice* 6, št. 12, 22. marca 1848. NUK.

[18] Zlasti v poznejših komentarjih se je Bleiweis pokazal kot razmeroma konservativen interpret revolucionarnih dogodkov, denimo v zvezi s puntarskimi kmeti.

Najbolj pa je bil navdušen nad odpravo predhodne cenzure:

> Na dalje so milostljivi *cesar Ferdinand* ravno ta dan tudi dovolili, de prihodnjič se bojo smele vsake *bukve*, *Novice* ali časopisi in *vsaka druga reč v natis dati*, brez de bi jo mogli, kakor dosihmal, *tiskarni sodnici* (cenzuri) pokazati in od nje posebno dovoljenje natisa dobiti. Zdaj bomo tedej *prosto* pisali, kar bomo hotli, de bo le *resnično* in *pravično*. Oj, to je neizrečena dobrota, da nam niso usta več zavezane! Odsihmal bomo smeli v Novicah in kjer koli brez ovinkov in brez zaderžkov vsako *resnično napčnost* in *krivičnost* očitno razglasiti in škodljive napake od kodar koli bojo prišle, med ljudstvo dati, de se bojo napčnosti in krivice po ti očitni poti zatirale, odvračale, poboljšale. (Bleiweis 1848: 45–46; poudarki v izvirniku so polrazprto tiskani)

Sdraviza
ob novini léta 1844.

Spet terte so rodile,
Prijátli, vínze nam sladkó,
Ki nam ovhíja shile,
Serze razjásni in oko,
Ki vlopí
Vse skerbí,
Veselo upanje budí.

Komú poszo Sdravizo
Napíli bómo krag in króg?
Slovénzov porodnizo,
Deshélo nasho zhísti Bóg,
Brate vse,
Siar nas je
Sinóv slovénshke mátere!

Slika 5. France Prešeren, »Sdraviza ob novini leta 1844«, prvotna različica »Zdravljice«, katere objavo v *Novicah* je preprečila cenzura. NUK, Rokopisi Franceta Prešerna, MS 471.

O tem, kako se je nova tiskovna svoboda odrazila v uredniški politiki *Novic*, zgovorno priča objava Prešernove »Zdravljice« 26. aprila 1848. Kot smo že omenili, je načrtovano prvo revijalno objavo v *Novicah* leta 1844 blokiral tedanji cenzor Jurij Šporer (gl. Sliko 5). Prešeren je pesem v nekoliko predelani obliki leta 1846 nameraval vključiti v svojo zbirko *Poezije*, a je spet doživel cenzurno intervencijo, tokrat s strani Kopitarjevega naslednika, Frana Miklošiča, ki je na Dunaju pregledoval slovanske knjižne natise. Miklošič je zlasti z zahtevo po črtanju ene izmed kitic (»Edinost, sreča, sprava«) Prešerna vznejevoljil do

te mere, da je pesem v celoti umaknil – kajti ravno zaradi cenzure je pesnik v oddanem rokopisu že sam izpustil potencialno najbolj problematično kitico (»V sovražnike z oblakov«). Tako je morala bodoča slovenska himna počakati ne le na smrt »velikega gromovnika« Kopitarja,[19] temveč tudi na revolucijo in začasni padec predcenzurnega režima.

V času, ko so bila usta naposled »odvezana«, je Bleiweis na naslovno stran časopisa lahko uvrstil neokrnjeno končno verzijo »Zdravljice« – torej vključno s problematičnima kiticama. Vzporedno z njo pa je na levi strani objavil še eno pesem, ki je ponujala povsem drugačno interpretacijo revolucije in njenih svoboščin: Jožef Hašnik, eden izmed vidnih novičarskih pesnikov-duhovnikov, je v »Svobodnem Lenartu« konservativno ironiziral pridobitve revolucije, zlasti navidezno svobodo, ki jo ta prinaša kmetu. Noviška uredniška politika se torej tudi v mesecih kaotičnega brezzakonja kaže kot previdna, ali, rečeno sodobneje, »uravnotežena« (gl. Sliko 6).

Kmetijske in rokodelske Novice.

Na svitlobo dane od c. k. kranjske kmetijske družbe.

Teča[j] VI. V sredo 26. maliga traviva 1848. List 17.

Svobodni Lenari.

Zdravljica.

Slika 6. Naslovna stran *Novic* 6, št. 17, 26. aprila 1848, s prvo objavo Prešernove »Zdravljice«, ob katero je previdni Bleiweis postavil Hašnikovega »Svobodnega Lenarta«. NUK.

[19] Kopitarjevo smrt so v žalni notici oznanile tudi *Novice* (Anon 1844: 139).

Ukinitev predcenzure je v celotni monarhiji sprožila val navdušenja, ki mu je nemudoma sledila eksplozija novih, necenzuriranih medijev najrazličnejših profilov in kakovosti: na Dunaju je že v marcu začelo izhajati sedem novih političnih časopisov, med njimi tudi radikalni *Die Constitution*, podobno se je dogajalo v drugih mestih – oblast je za kratek čas povsem izgubila nadzor nad ponorelim tiskom. Tiskovna evforija leta 1848 je seveda oplazila tudi Ljubljano.[20] *Laibacher Zeitungu* in *Novicam*, ki so tedaj dosegale čedno naklado okrog 1800 izvodov, so se v revolucionarnem letu pridružili novi časopisi, tako nemški kot slovenski. Med njimi je nemara duh časa najizraziteje odražal časopis *Slovenija* (1848–1850), prvi slovenski politični list, ki je v uredništvu Matevža Cigaleta izhajal dvakrat tedensko kot glasilo Slovenskega društva.[21] *Slovenija*, ki je odkrito zagovarjala program Zedinjene Slovenije in objavljala tudi literaturo, je pomembno premaknila vsebinsko težišče v politično področje; toda uspelo se ji je obdržati le slabi dve leti. Tudi *Slovenija* je objavljala poezijo: 22. septembra 1848 je natisnila nemara najbolj agresivni proizvod zgodnjega slovenskega pesniškega nacionalizma, »Nemškutarja« Koseskega, ki so ga *Novice* ponatisnile šele dobrih dvajset let pozneje (28. avgusta 1869) – s pomenljivo opombo, da gre za edino (!) pesem, ki je Koseski ni objavil v *Novicah*, in katere se »slavni pesnik« sam zdaj »več ne spominja«.[22]

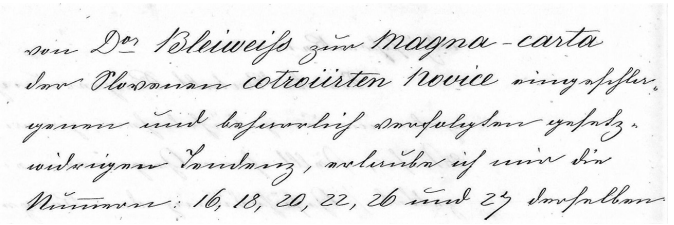
***

[20] Prim. Cvirn (2010: 18–31) in poglavje Sonje Svoljšak v tej knjigi.

[21] Vzniknili so tudi drugi časopisi, med njimi Navratilov *Vedež* (1848–1850), prvi slovenski mladinski časopis, in Malavašičev *Pravi Slovenec* (1849). Nova periodika je začela izhajati tudi v drugih mestih s slovenskim prebivalstvom – v Celju (*Celske novine*, 1848–1849; *Cillier Wochenblatt*, 1848, *Slovenska* čbela, 1850), Trstu (*Slavjanski rodoljub*, 1848, *Jadranski Slavjan*, 1849), Novem mestu (*Sloveniens Blatt*, 1848) in Celovcu (*Slovenska bčela*, 1850–1853). Medtem ko omenjeni časopisi iz različnih razlogov niso preživeli, se je dlje časa obdržal *Slovenski cerkveni časopis*, ki je v Ljubljani začel izhajati leta 1848 in pod novim imenom *Zgodnja Danica* (1849–1902) pomembno zaznamoval drugo polovico 19. stoletja.

[22] Takšna pesem, v kateri gre že na nož (točneje, »nabrušen meč«), seveda ne bi mogla iziti ne v predmarčni dobi ne pozneje, po novi zaostritvi v začetku petdesetih let (druga kitica): »Germanja zatrobi in kakor veljá, / Slovenja primerni odgovor ji dá, / Se verlo in krepko obnaša; / V kavarnico stopi napihnjen kalin, / Se vogne prevzetno slovenskih novin, / Po dnevniku nemškimu praša, / Za tebe, budalo, nabrušen je meč, / Nikdar ne poljubi Slovenka te več, / Zaverže te, votli nemškutar!«

Zaostritev cenzure v začetku petdesetih let 19. stoletja je časopisom pristrigla peruti; tisti, ki so preživeli, so se znašli v podobnih razmerah kot pred marcem 1848. Bleiweisove *Novice* niso več mogle obnoviti nekdanje monopolne vloge, a so ostale trdno zavezane nacionalistični agendi in so bile v petdesetih letih še vedno osrednje glasilo slovenskega narodnega gibanja. Še več, ob zori ustavne dobe jih je ljubljanska policija identificirala kot leglo ekstremnega nacionalizma. Tedanji ljubljanski policijski direktor Leopold Bezdek je na notranje ministrstvo na Dunaju že leta 1861 poslal ovadbo, v kateri je ugotavljal, da *Novice* »že dalj časa sledijo subverzivnim tendencam, ki izražajo prekomerna ultranacionalna stališča proti vsemu, kar je nemškega in 'nacionalni element' neprikrito pozivajo na boj« (Stariha 2002: 50), ter Bleiweisa obtožil, da v *Novicah* hujska in hoče iz njih narediti »Magno carto« Slovencev (gl. Sliko 7).

Slika 7. Odlomek iz Bezdekovega dopisa notranjemu ministrstvu 3. julija 1861, v katerem ljubljanski policijski predstojnik obtožuje Bleiweisa, da iz *Novic* dela »Magno carto« Slovencev ter v dokaz prilaga šest številk časopisa. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Splošni spisi, leto 1861, fasc. II. (301–600), št. 438.

Bezdekovi ovadbi je sledil dopis z ministrstva, ki je predsedniku deželne vlade Karlu Ullepitschu naložil, naj lokalne oblasti budno spremljajo ljubljanski tisk ter »proti vsakemu protizakonitemu pisanju takoj uvedejo preiskavo, ga prijavijo in sodno obravnavajo« (Stariha 2002: 50). Bezdek, ki je sicer menil, da bi bilo *Novice* najbolje kar prepovedati, je spremljal njihovo pisanje in z rdečim svinčnikom občrtaval sporne pasuse: Arhiv Republike Slovenije hrani dokumentacijo iz let 1861–1865, ki priča o tem, da je policija v tem času *Novice* skrbno spremljala (poleg dopisov se v njej najdejo tudi rdeče občrtani problematični pasusi). Povod za sodni pregon zoper Bleiweisa je naposled ponudil dopis »Iz Savinske doline«, objavljen 26. novembra 1862, ki se je obregnil ob rabo jezika pri notarjih (Anon 1862). V začetku leta 1863 je sledila sodna preiskava, ki bi utegnila imeti pogubne posledice za Bleiweisa – grozil mu je suspenz z delovnega mesta živinozdravnika, pred čemer ga je kot deželnega

poslanca zaščitila le imuniteta. Višje deželno sodišče v Gradcu je ljubljansko obtožnico naposled zavrglo, Bleiweis pa jo je odnesel s kaznijo 10 goldinarjev in izgubo kavcije 60 goldinarjev (Stariha 2002: 50).

Novice, edini slovenski časopis, ki je izkusil tako predmarčno predcenzuro kot poznejšo retroaktivno pocenzuro, torej razkrivajo, kako je državni nadzor nad tiskom ostal stalnica tudi po revoluciji: cenzorje so nadomestili tožilci in sodniki, ki so problematične avtorje in urednike preganjali za nazaj, pri čemer so ti zdaj tvegali tudi visoke globe in zaporne kazni. Toda *Novice* v šestdesetih letih 19. stoletja niso več bile v središču pozornosti varuhov oblasti, kajti pojavili so se novi, še bolj problematični časopisi – v Celovcu Einspielerjeva *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*, v Ljubljani pa Vilharjev *Naprej*, kmalu pa še *Triglav* in *Slovenski narod*. Napočila je »klasična« doba pocenzurnih zaplemb, obsodb in zapornih kazni.[23]

Sklep

Premislek o učinkih delovanja cenzorskega aparata v predmarčni dobi, kot se kaže v prikazani zgodovini blokiranja časopisnih projektov in ustanovitve *Novic*, vodi do vrste relevantnih spoznanj. Najpomembnejše se zdi sledeče: ni dvoma o tem, da je bila cesarska cenzura eden izmed odločilnih dejavnikov v predmarčnem literarnem in medijskem sistemu na Kranjskem. Kot smo zapisali že v utemeljitvi projekta (gl. uvodno poglavje), je cenzura v tem pogledu *konstitutivna*: še bolj zgovorno kot posvetilo Schmidburgu, s katerim se leta 1830 mora začeti *Kranjska čbelica*, o tem pričajo tri osupljive mutacije, ki so vodile do *Novic*: od političnega v literarni, od literarnega v tehnični in naposled od tehničnega v kmetijski časopis. Obenem cenzura – ki je, če se vrnemo k Bleiweisovi formulaciji, generirala »smrtno tihoto« – ostaja tudi *prikrita* sila. Pri tem se kot temeljna demonstracija njene moči kaže zmožnost, da ne dovoli periodične publikacije in jo zatre že v kali; te ugotovitve skoraj ni mogoče dovolj poudariti. Tudi zaradi tega namreč zgodovina cenzurnih zavrnitev ostaja nevidna, skrita v arhivih cesarske birokracije. Kar ostaja za njo, je praznina – praznina v medijskem prostoru, a tudi praznina v literarnem življenju: besedila, ki sploh niso bila napisana, pa bi nemara bila, in pesmi, ki so za vedno ostale v predalih.

[23] Prim. poglavji Teodorja Domeja in Tanje Žigon v tej knjigi.

Ugotoviti je mogoče tudi, da je bil predmarčni cenzorski aparat sicer razvejen in navidezno decentraliziran (mreža lokalnih knjižnorevizijskih uradov, deželni guberniji), da pa se je moč odločanja izrazito zgostila v dunajskem policijsko-cenzurnem uradu, zlasti v osebi njegovega vsemogočnega šefa Sedlnitzkega. Merjenja moči med lokalnimi in imperialnimi agenti cenzure, v katero so občasno vstopali lokalni veljaki – v Ljubljani denimo guverner Schmidburg ali škof Wolf – so se naposled večinoma iztekla v korist Dunaja, kjer so se, konec koncev, presojale tudi tehtnejše knjižne publikacije. Arhivski podatki kažejo, da je med lokalnimi akterji daleč največjo moč imela policija, tesno povezana s Sedlnitzkim. Njeno delovanje je bilo v veliki meri prikrito, a ključno: policijski ovaduhi so v svojih podrobnih tajnih poročilih preiskovancem (potencialnim urednikom, avtorjem in izdajateljem) gledali ne le pod pero, temveč tudi med rjuhe, knjižne police, krožnike in kozarce.

Naposled lahko vsaj deloma odgovorimo tudi na vprašanje, kakšni motivi so vodili predmarčno cenzuro, da je tako vztrajno blokirala slovensko periodiko. Med njimi je bila vsaj na deklarativni ravni v središču skrb za kakovost tiska, ki izhaja iz tipičnega razsvetljenskega paternalizma: celo policisti in škof se v svojih poročilih vedejo kot nekakšni recenzenti, ki izražajo pomisleke o znanstveni usposobljenosti izdajateljev. Toda ali je cenzura kot imperialna sila tudi namerno zavirala razvoj slovenskega jezika, literature in kulture – kar so implicitno ugotavljali mnogi dosedanji raziskovalci? Četudi novejši pogledi na zgodovino monarhije nasprotujejo pretiranemu poudarjanju Habsburškega imperija kot »ječe narodov«, obstaja nekaj indicev, da je na Kranjskem ravno skozi cenzorske prakse – deloma že v predmarčni dobi in še bolj izrazito pozneje, ko je nacionalizem postal središčna tema sodnih pregonov časopisov – odsevala tudi averzija imperialnih oblasti do agende partikularnih (kulturnih) nacionalizmov.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Splošni spisi, leto 1861, fasc. II. (301–600), št. 438
NUK – rokopisni oddelek:
Rokopisi Franceta Prešerna, MS 471

Literatura

Anon, 1844: Žalostna povest. *Kmetijske in rokodelske novice*, 13. 11. 1844, str. 139.
Anon, 1845: Persiljena opomba. *Kmetijske in rokodelske novice*, 19. 2. 1845, str. 32.
Anon, 1849: Velki zbor kmetijske družbe v Ljubljani. *Kmetijske in rokodelske novice*, 5. 12. 1849, str. 211–212.
Anon, 1862: Iz Savinske doline. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 26. 11. 1862, str. 402.
Anon, 1863: Iz Ljubljane (Svečanost o dvajsetletnici »Novic«). *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 15. 7. 1863, str. 222–226.
Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.
Bachleitner, Norbert, 2021: From Paternalism to Authoritarianism: Censorship in the Habsburg Monarchy (1751–1848). *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 54–88.
Bleiweis, Janez, 1848: Slava slava našimu presvitlimu Cesarju Ferdinandu Pervimu! *Kmetijske in rokodelske novice*, 22. 3. 1848, str. 45–47.
Cvirn, Janez, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 13–44.
Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.
Dović, Marijan, 2021: »Očetje naroda« in »nacionalni pesniki«. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 284–308.
Goldstein, Robert Justin, 1989: *Political Censorship of the Arts and the Press in Nineteenth-Century Europe*. London: Palgrave Macmillan.

Grdina, Igor, 2021: Med zajci in leopardi: Bleiweis in ostali. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 48–64.

Grum, Martin, 2017: Blaznik, Jožef (1800–1872). *Slovenska biografija*, 2017. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi143410/#novi-slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Gspan, Alfonz, 1966: Spremna beseda. V: Alfonz Gspan (ur.): *Faksimile cenzurno-revizijskega rokopisa Prešernovih poezij iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. III–XXI.

Horvat, Ksenija, 2021: Janez Bleiweis – novinar in urednik. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 125–145.

Jezernik, Božidar, 2021: Dr. Janez Bleiweis vitez Trsteniški, »oče slovenskega naroda«. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 254–283.

Judson, Pieter M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

Kidrič, Francè, 2013: Vesel, Janez Nepomuk (okoli 1770–1844). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi778661/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Mal, Josip, 1930: Pred sodnim stolom predmarčne birokracije. *Dom in svet* 43, št. 9–10, str. 290–304.

Mihelič, Stane, 1948: Kmetijska družba in ustanovitev »Novic«. *Slavistična revija* 1, št. 1–2, str. 27–58.

Miladinović Zalaznik, Mira, 2001: Carniolia, domovinska revija in zabavni list za umetnost, književnost, gledališče in družabno življenje. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja.* 1. Ljubljana: Nova revija. Str. 225–227.

Nežmah, Bernard, 2021: Bleiweis med Vodnikom in Jurčičem: tri etape slovenskega novinarstva. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 111–124.

Pastar, Andrej, 2015: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86, št. 2–3, str. 34–62.

Pirjevec, Avgust, 2013: Kordeš, Leopold (1808–1879). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi289720/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Pisk, Marjeta, 2021: Urednik Bleiweis in »narodno pesništvo«. V: Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. Str. 211–229.

Prašelj, Nada, 2013: Šporer, Jurij Matija (1795–1884). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi597918/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Prijatelj, Ivan, 1902: Bleiweis – izdajatelj Prešernove zapuščine II. *Ljubljanski zvon* 22, št. 10, str. 704–707.

Prijatelj, Ivan, 1912a: Iz življenja kranjskega literata. *Veda* 2, št. 1, str. 68–77.

Prijatelj, Ivan, 1912b: Iz življenja kranjskega literata (dalje). *Veda* 2, št. 3, str. 293–304.

Prijatelj, Ivan, 1913a: Ustanovitev Bleiweisovih »Novic«. *Veda* 3, št. 1, str. 59–65.

Prijatelj, Ivan, 1913b: Ustanovitev Bleiweisovih »Novic« (dalje). *Veda* 3, št. 2, str. 161–169.

Prijatelj, Ivan, 1913c: Ustanovitev Bleiweisovih »Novic« (konec). *Veda* 3, št. 3, str. 271–279.

Ruud, Charles A., 2009: *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804–1906*. Toronto: University of Toronto Press.

Slodnjak, Anton, 1949: Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe, 1: Slavinja in Prešeren. *Slavistična revija* 2, št. 1–2, str. 1–29.

Slodnjak, Anton, 2013: Smolè, Andrej (1800–1840). *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi587221/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Stariha, Gorazd, 2002: Začetek ustavnega življenja in ljubljanska policija. *Kronika* 50, št. 3, str. 327–342.

Žigon, Avgust, 1926a: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 4, str. 154–159.

Žigon, Avgust, 1926b: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 6, str. 215–221.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_11; CC BY-NC-ND 4.0

Cenzura Kremplovih *Dogodivšin štajerske zemle* v Gradcu in Zagrebu

Nina Ditmajer

Cenzura zgodovinopisnih del, ki so poudarjala slovansko naravo Habsburške monarhije, ni bila redka in se je pričela že v času cesarja Jožefa II., stopnjevala pa predvsem pod vladavino Leopolda II. in Franca I. Na Kranjskem se je med letoma 1790 in 1791 preventivna cenzura spotaknila ob drugi del Linhartovega *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije* (*Versuch einer Geschichte von Krain und den* übrigen *Ländern der südlichen Slaven Oesterreiches*). Cenzorja so zmotili predvsem slovanski politični poudarki in protiklerikalnost (Dović 2020: 247–249).[1] Po letu 1801 je bila cenzura v domeni dunajskega dvornega policijsko-cenzurnega urada, ki so mu bili podrejeni deželni knjižnorevizijski uradi. Na Štajerskem je tak urad deloval v Gradcu in bil še posebej pozoren na politično sumljive avtorje. Znana je usoda tamkajšnjega profesorja in zgodovinarja Juliusa Schnellerja, na katerega je bila oblast pozorna zaradi simpatiziranja z jožefinizmom in podpiranja Napoleona. Cenzura je zatrla njegov peti zvezek zgodovine Avstrijskega cesarstva (*Staatengeschichte des Kaiserthums Österreich*, 1817–19) (Pirchegger 1949: 244). Spet drugim avtorjem se je zaradi cenzure in številnih zahtevanih popravkov zavlekel natis dela. Temu se ni mogel izogniti niti znameniti zgodovinar in graški profesor klasične filologije Albert von Muchar, ki je prošnjo za izdajo dovoljenja za natis zgodovine univerze v Gradcu vložil leta 1827, na objavo pa je čakal celih sedem let. Cenzura se je med drugim obregnila ob naslednje izraze: odprta oblast (*offene Gewalt*), dolga noč (*lange Nacht*), jezuitski atentati (*jesuitische Attentate*), človek je to, kar si želi (*der Mensch ist, was er will*) ipd. (Kosch 1969: 63). Vzhodnoštajerski Slovenci, ki so v tem času svoje knjižno delovanje želeli predstaviti širši javnosti, so svoje knjige lahko izdajali v spodnještajerskih mestih (Gradec, Maribor, Radgona) ali pa v Zagrebu, kjer je leta 1838 tiskarno odprl Ljudevit Gaj. Tukaj

[1] Prim. tudi poglavje Monike Deželak Trojar v tej knjigi.

so naleteli na povsem drugačne politično-upravne razmere, saj je produkcijo tiskovin nadzirala Ogrska dvorna pisarna (Königlich-Ungarischen Hofkanzlei), velikokrat tudi neodvisno od dunajskega urada.[2] Ena od žrtev političnih trenj med Avstrijskim cesarstvom in Kraljevino Ogrsko je bil tudi štajerski župnik Anton Krempl, ki je na natis svojega edinega zgodovinskega dela čakal celih šest let, tako rekoč vse do svoje smrti.

Navezovanje stika z zagrebškim ilirskim krogom (1838–1839)

Anton Krempl je pripadnik starejše generacije štajerskih preporoditeljev, ki je ok. 1810, tj. v času službovanja Janeza Nepomuka Primica, delovala v Gradcu. Člani tega slovenskega krožka so preučevali Kopitarjevo slovnico in prevajali svetopisemska besedila, izpisovali besedje iz kranjskih knjig, prebirali časopise in načrtovali topografski popis vojvodine Štajerske. Ni izpričano, ali je bil med njihovimi sodelavci tudi Krempl, a se zdi verjetno, da je njihovo delo poznal. Po končanem bogoslovju je mladi duhovnik pričel službovati med štajerskimi Slovenci, najprej pri Mihaelu Jaklinu v Svetinjah, nato v Ormožu, na Ptuju in pri Svetem Lovrencu v Slovenskih goricah. V teh krajih je napisal zbirko pridig, lekcionar, katekizem in molitvenik ter življenjepise svetnikov (Glazer 2013). Najplodovitejše obdobje njegovega zgodovinopisnega in drugega pisateljskega ustvarjanja je bilo v času njegovega delovanja v župniji Mala Nedelja, kamor je prispel v začetku leta 1836 in tam ostal do svoje smrti decembra 1844. Na njegovo zanimanje za zgodovino sta verjetno vplivala lokalna štajerska zgodovinarja Alojz Perger, oskrbnik v Kunejevem dvorcu na Noričkem vrhu, in Simon Povoden, kurat Golobovega beneficija na Ptuju. Znano je namreč, da je Krempl pri pisanju svojega zgodovinskega dela poleg do tedaj izdanih nemških knjig uporabljal tudi njune spise. K pisanju v slovenskem jeziku ga je najverjetneje spodbudilo dejstvo, da so bila vsa druga dela napisana v tujih jezikih, dodatno pa je k temu pripomoglo tudi njegovo zanimanje za življenje slovenskega prebivalstva.

[2] Več o delovanju Ogrske dvorne pisarne in nadziranju časopisov v Schembor 2010: 139–141.

O novih meščanskih progresivnih ideologijah, kot sta bila panslavizem in ilirizem, so Krempla obveščali njegovi mlajši rojaki Stanko Vraz, Ivan Klajžar in Jožef Muršec. Vraz, ki je bil Kremplov nekdanji učenec na Ptuju, je bil vse od svojega prihoda na študij v Gradec nadvse zavzet za branje in študij slovanske literature, preizkušal pa se je tudi v izvirnem ter prevodnem literarnem ustvarjanju. Njegov krog je pod vplivom Čelakovskega že leta 1833 v pisemski korespondenci uveljavil gajico, odtlej pa so si prizadevali, da bi jo sprejeli tudi drugi štajerski pisci. To je postalo še posebej očitno po letu 1834, ko je Vraz ob prebiranju Kollárjeve pesnitve *Slávy dcera* sprejel novo etničnonacionalistično ideologijo slovanske vzajemnosti (Jež 2016: 221), ki jo je nekoliko kasneje delil tudi s svojim učiteljem Kremplom.

Vraz je leta 1835 pričel objavljati v Gajevem časopisu *Novine horvatske*, in sicer v prilogi *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*. V njej so objavljali pesmi, informacije o drugih južnih Slovanih, biografske zabeležke o ruskih in srbskih vladarjih, zgodbe in anekdote iz slovanskega sveta, pisma naročnikov, literarne novice iz slovanskih dežel, reke Vitezovića ali Obradovića in Gajeve komentarje. Gaj je že leta 1835 uvedel novi črkopis po češkem vzoru – gajico, v svojih člankih pa razvijal miselnost o nerazdružljivosti maternega jezika in naroda ter o Veliki Iliriji, kamor je prišteval vse južne Slovane. Za časopis je bilo prelomno leto 1836, ko se je preimenoval v *Ilirske narodne novine*, priloga pa v *Danico ilirsko*, ki je za svoj literarni jezik sprejela štokavsko ijekavščino, kar je povzročilo upad naročnin kajkavskih piscev (npr. Ignac Kristijanović) (Despalatović 1975: 79–111). Tudi na Kranjskem je bilo naročnikov le za peščico. Zaradi političnih *Novin* (in s tem tudi priloge *Danice*) so namreč imeli logistične težave na meji med Ogrsko in Avstrijo, kar je zvišalo ceno časopisa (Zajc 2006: 63). Dostopnost časopisa na Štajerskem je olajšala ustanovitev graškega bralnega društva leta 1838, ki je vpeljalo skupno naročnino na različne nemške in slovanske časopise (Ilešič 1905: 71–72), to pa je bistveno pripomoglo pri razširjanju idej ilirskega zagrebškega kroga na Štajersko.

Vraz je rojakom Juriju Matjašiču, Francu Cvetku, Jožefu Muršcu, Jakobu Horvatu, Lovru Vogrinu in Antonu Kremplu v začetku letu 1838 poslal najnovejše Kollárjevo delo *O literárni vzájemnosti mezi kmeny a nářečimi slávskými* (Ilešič 1905: 204). Spis, ki Slovanom pripisuje vodilno vlogo v razvoju univerzalne kulture (Petre 1939: 148), je že leta 1836 v prevodu objavila Gajeva *Danica*. Vraz je imel verjetno v Gradcu dostop le do nemškega besedila *Über*

die literarische Wechselseitigkeit, ki ga *Danica* ni smela objaviti v prevodu (Despalatović 1975: 110).[3] Na Krempla je prebiranje Kollárjevega dela naredilo velik vtis:

> Kollarjevi nazori so čudoviti in nam nalagajo dovolj dela. Že v štirih kraljestvih naše cesarske države prevzemajo češko-ilirsko abecedo in tudi mi, Notranjeavstrijci, smo nezavrnljivo pozvani, da sledimo zgledu Čehov, Hrvatov, Dalmatincev, Slavoncev itn. /…/ Lotimo se torej zadeve z vso resnostjo in ob opazovanju Kollarjeve vzajemnosti v prihodnosti pišimo češko-ilirsko, poskušajmo v slogu postati kolikor mogoče pristno slovenski in se navežimo drug na drugega.[4] (Ilešič 1905: 28, 29)

Iz zgornjega odlomka nemško pisanega pisma Muršcu (22. junija 1838) lahko razberemo, da je bil Krempl vse od leta 1838 iz narodnozdruževalnega stališča naklonjen gajici, sploh ker sta se mu dajnčica in bohoričica zdeli separatistični. Zavzemal se je tudi za uveljavitev gajice v štajerskih šolah ter je v zvezi s tem pisal dekanoma Jožefu Megliču in Jakobu Štandekerju, okrajnima šolskima nadzornikoma na Ptuju in v Zavrču (prav tam: 29). Obrnil se je tudi na Jerneja Kopitarja na Dunaju, ki pa ni bil navdušen nad uvajanjem novosti.[5] Po Vrazovem posredovanju in spodbudi[6] se je Krempl odločil, da svoje zgodovinsko delo napiše v gajici in rokopis najprej ponudi v tisk Gajevi tiskarni v Zagrebu (Petre 1939: 144), katere začetki segajo v leto 1838 (Despalatović 1975: 113). V sredini leta 1838 je Stanku Vrazu poslal pesniški epilog »Pozvon na Přemisl Otokara«, ki opeva češkega kralja in štajerskega vojvodo Otokarja II. Přemysla. Celoten rokopis (verjetno je šlo za prvi izvod) je v Zagreb poslal najkasneje leta 1839 in prosil za komentar ter morebitne opombe.

Od Kremplovih rokopisnih različic *Dogovišin* se je ohranila zgolj tretja predelava spisa, ki jo danes hrani Univerzitetna knjižnica Maribor (dalje UKM).

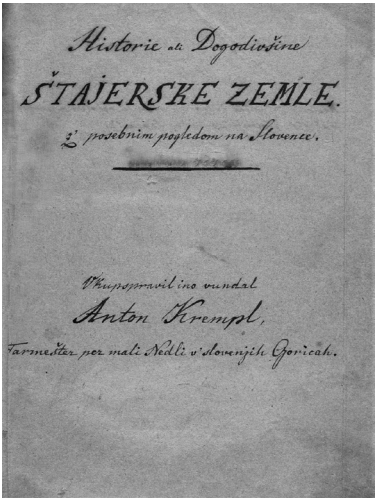
[3] Ker je bil prevod nemškega besedila *Über die literarische Wechselseitigkeit* 7. julija 1837 prepovedan, je Gaj urednikom *Danice* dal navodilo, naj se poslej vzdržijo objav o slovanski zgodovini in etnografiji (Despalatović 1975: 110).

[4] Vse citate iz nemščine je prevedla Ana Monika Habjan.

[5] »Saj se vendar ni treba prenagliti, temveč raje počakajmo, pa četudi je to priporočil.« (Ilešič 1905: 29)

[6] »Potem ko sem slišal za pisanje njegove zgodovine, sem pri njem poizvedel, ali ne bi bil morda voljan v svoji zgodovini prevzeti organski pravopis, s tem ko sem mu nakazal možnost, da bi njegovo delo z novim pravopisom vzel v tisk filosloven Gaj.« (Vraz 1877: 174, 175)

Ta edini ohranjeni rokopis je bil tudi osnova za primerjavo s tiskano različico. Rokopis obsega osem poglavij na 352 paginiranih straneh. Uvodu (»Vpelanje«) sledi prvo poglavje »Od pervega obludovitenja do rimske oblasti« (1280–13 pred Kr.). Drugo poglavje obravnava začetek rimske oblasti do preseljevanja narodov (do 400 po Kr.). Tretje poglavje sega do Karla Velikega (do 800 po Kr.), četrto pa obsega obdobje do leta 1122 oz. do mejnega grofa Leopolda I. Štajerskega. Peto poglavje se zaključi s cesarjem Maksimilijanom I. 1490, šesto obravnava čas do Ferdinanda II. (do 1590), sedmo pa sega do Jožefa II. (do 1780). Zadnje poglavje se sklene s Ferdinandom I. Rokopis se konča z letom 1841, medtem ko tiskano delo zaradi kasnejšega dopolnjevanja rokopisa vključuje tudi še dogodke do leta 1843.

Historie ali Dogodivšine
ŠTAJERSKE ZEMLE.
s' posebnim pogledom na Slovence.
Vkupostavil ino vundal
Anton Krempl,
Farmeštar per mali Nedli v' Slovenjih Goricah.

Slika 1. Naslovnica rokopisa *Dogodivšin štajerske zemle*. Univerzitetna knjižnica Maribor, Ms 117, str. 1.

Krempl je potrpežljivo čakal na odgovor iz Zagreba. O svojem rokopisu se je septembra 1839 najprej pozanimal pri Vrazu. Aprila 1840 ga je zahteval nazaj, da bi ga lahko dopolnil in poslal v natis domači tiskarni (Petre 1939: 181, 232). Gajev molk si lahko razlagamo na več načinov. Morda so bila kriva njegova številna potovanja po Evropi ali veliki dolgovi tiskarne. Najverjetneje pa je bilo v ozadju njegovega molka nezadovoljstvo s Kremplovo (in nasploh štajersko) nenaklonjenostjo njegovi zamisli o politični združitvi Slovencev in

Hrvatov (Petre 1939: 233). Vemo pa tudi, da je bil Gaj od leta 1835 nenaklonjen piscem, ki niso sprejeli ilirskega jezika (Zajc 2006: 57). To je bilo verjetno ovira tudi v Kremplovem primeru, saj je bilo njegovo delo napisano v vzhodnoštajerski pokrajinski različici slovenskega knjižnega jezika prve polovice 19. stoletja (Jesenšek 2015: 131, 147). Pravilnost takšnega sklepanja nam potrjuje tudi Gajeva zavrnitev tiska *Slovenskih pesmi krajnskiga naroda*, ki jih je pripravil etnograf Emil Korytko, saj naj bi bile provincialne in separatistične (Prešeren 1996: 199), medtem ko je leta 1839 brez težav natisnil Vrazove *Narodne pesni ilirske*.

Pošiljanje odlomkov v graški časopis in nemška cenzura (1840–1842)

Medtem ko je Krempl čakal na odgovor Zagrebčanov, je reviji *Grazer Zeitung* poslal v objavo nekaj krajših odlomkov iz štajerske zgodovine, da bi preizkusil domačo cenzuro:

> Lotil sem se obdelave zgodovine Štajerske v slovenskem jeziku in sem jo tudi do konca spisal; ker pa sem rokopis poslal Zagrebčanom na vpogled in jih prosil za morebitne opombe, a ga od njih nisem več prejel nazaj, sem želel pri rekapitulaciji nekaj delov javno predložiti, da bi preizkusil našo omledno cenzuro [um unsere fade Censur auf die Probe zu stellen]. (Glonar 1914: 44)

Prvi besedili so mu objavili v septembru 1839, sledila so še štiri v letu 1840. Prvi članek govori o Atilovem taboru v Kocjanu (»Attila's Feldlager bei Kapellen«, 16. 9. 1839), drugi Radoslavce in Moravce poveže z velikomoravskim knezom Rastislavom (»Radislavzen und Moravzen bei Kleinsonntag«, 28. 9. 1839), tretji pa opisuje Jeruzalem (»Jerusalem in Luttenbergen«, 30. 1. 1840). En mesec po objavi slednjega se je Krempl v pismu oglasil mariborskemu profesorju in zgodovinarju Rudolfu Gustavu Puffu in mu potožil, da mu je cenzura pohabila besedila, kar ga je prepričalo, da »se tisočletna korenina proti nam Slovanom še ni posušila, niti še ni odgnila [die tausentjährige Wurzel gegen uns Slaven noch nicht verdorrt, noch abgefault ist]« (Glonar 1914: 44).

V Gradcu je vse od leta 1732 obstajal knjižnorevizijski urad (Das Grazer Bücherrevisionsamt), ki je sprejemal domače rokopise in tuje tiske. Tamkajšnji

uradniki so nato na podlagi seznamov dovoljenih, nedovoljenih in neznanih spisov razvrstili dela in jih dodelili cenzorjem na Dunaju (Olechowski 2004: 163), odgovorni so bili tudi za pregledovanje lokalnih časopisov (Bachleitner 2017: 115). Med letoma 1837 in 1848 je graški urad vodil Franc Mrakič (Mrakitsch). Časopisa *Grazer Zeitung* ni bilo treba predložiti uradu, saj je bilo znano, da ne objavlja neodvisnih političnih novic, temveč jih prevzema iz časopisov *Österreichischer Beobachter* in *Wiener Zeitung*. Podkomisar Grünwald, ki mu je bil zaupan nadzor nad časopisom, se ni posebej trudil z natančnim pregledovanjem vsebine člankov. Tako se je na primer zgodilo, da je bil leta 1845 natisnjen »skrajno nespodoben spis švicarskega radikalizma«, ki je žalil duhovščino (Kosch 1969: 80). Sodeč po tem je sicer težko verjeti, da bi Kremplu tako zelo izmaličili besedilo, kot je potožil v pismu Puffu, vendar zaradi neobstoja rokopisnega članka tega ne moremo nedvoumno potrditi.

Maja 1842 je *Grazer Zeitung* pričel objavljati serijo Kremplovih člankov o zgodovini spodnještajerskih župnij z naslovom »Der Pilger«.[7] Zvrstilo se je kar 26 prispevkov, ki so izhajali vse do 28. marca 1844. Nad Kremplovim pisanjem nemški zgodovinarji niso bili najbolj navdušeni. Josef Carl Hofrichter je v knjigi *Die Privilegien der kaiserl. königl. landesfürstlichen Stadt Radkersburg in Untersteyer* (Radgona, 1842) zapisal, da je Krempl svojo zgodovino Štajerske pisal brez virov.[8] Izrazil je prepričanje, da bo njegov pogled na obravnavano snov ob objavi knjige naletel na številne nasprotnike:

> Naj nam marljivi župnik g. Krempl kar kmalu sporoči svoje nazore in naj ne zavlačuje več predaje svoje slovanske zgodovine Štajerske javnosti! – Kar je on, brez vseh pomožnih virov, iz lastnega truda ustvaril, zasluži hvalo in občudovanje, čeprav njegovi nazori odstopajo od toliko dosedanjih predpostavk in jim bodo nasprotovali [Was er, abgeschieden von allen Hülfsquellen, aus eigenem Fleiße schuf, verdient Lob und Bewunderung, wenn gleich seine Ansichten von so vielen bisherigen Annahmen abweichen und Gegner finden werden.]. (Hofrichter 1842: 71)

Med Kremplovimi nasprotniki izstopa profesor estetike in klasične filologije na graški univerzi, benediktinec Albert Anton von Muchar, avtor dela *Geschi-*

[7] Glazer (2013) je v Kremplovi biografiji napačno navedel, da je Krempl objavljal v graškem listu *Der Pilger*.

[8] Krempla je v recenziji Hofrichterjeve knjige branil Puff, ki ga je ta navedba precej zmotila (Puff 1842: 3).

chte des Herzogtums Steiermark (1845–74). Krempl (1845: 253) mu je v *Dogodivščinah* pripisal slovensko (slovansko) poreklo, čeprav je bil Muchar Tirolec (verjetno ga je prepričal njegov slovansko zveneči priimek). Kremplovo pisanje naj bi Mucharja celo spodbudilo k učenju slovenščine, saj se zaradi neznanja jezika ni mogel odzvati na njegovo delo. O njem se je negativno izrekel predvsem Kremplov biograf Božidar Raič:

> Muhar, bivši modroslovski učitelj v Gradcu in nemški zgodovinar, črteči vse, kar je bilo slovenskega, znan kot najhujši slovenožder, od K[rempla]. šaljivo imenovan »Fliegenmann«, ni mogel pregoreti, da jo K[rempl]. na videlo prinašal dične zgo[d]be slovenskih prededov, da je dokazoval nekdanjo slovenskost gornjega Štirskega, da je spodbijal Muharjeve krive resnitve, Muhar pa ni mogel pobijati Kr[empla]., ne vede slovenski. Iz tega edinega vzroka počel se je učiti slovenščine, toda pomnež v sivih in serih letih je rjav in ne drži stalno, zato je v kratkem slovo dal slovenščini, ter druga ni mogel, nego psovati slovenske modroslovce. (Raić 1869: 93)

Ko je Krempl vendarle prejel rokopis iz Zagreba, je besedilo predelal in ga poslal v natis graški tiskarni. V začetku leta 1841 je izrazil zaskrbljenost zaradi nemške cenzure, ki mu je bila kot slovenskemu piscu izrazito nenaklonjena, o čemer je poročal duhovnik Ivan Klajžar: »Ino Krempl so mi včere pisali, da nem[š]ka cenzura naj berže njihove historije [ne bo] dopustila stiskati, ino da nek glupast čensurant rekel: kak bi Windischar ker deno umel kaj pisat.« (Ilešič 1905: 12) Iz zapisanega je jasno, da je ta »cenzor« moral biti nemškega porekla, čeprav je bil na Dunaju za slovanske tiske zadolžen Jernej Kopitar. Krempl se je zato že v maju 1841 ponovno obrnil na Vraza in tokrat Gajevi tiskarni ponudil svoj celoten rokopis (NUK Ms 1008, f. 85).

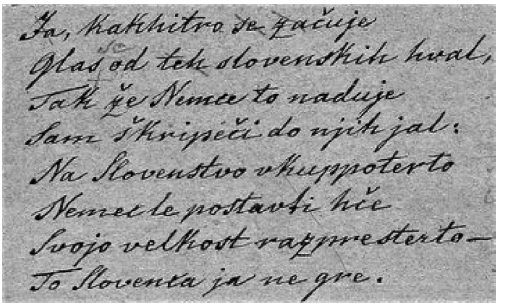
Napoved izida dela v Zagrebu in tamkajšnja cenzura (1842–1843)

Ker nemška cenzura ni bila naklonjena Kremplovemu zgodovinskemu delu, se je odzval na Vrazovo povabilo k sodelovanju pri *Kolu* in napovedal svoj prihod v Zagreb v juniju 1842 (Petre 1939: 232). *Dogodivščine* naj bi izšle v Gajevi tiskarni na Kremplove stroške (Vraz 1877: 308, 309), Vraz pa naj bi prevzel korekture in zanj posredoval pri tamkajšnjem cenzorju Štefanu Mojzesu (Moysesu) (NUK

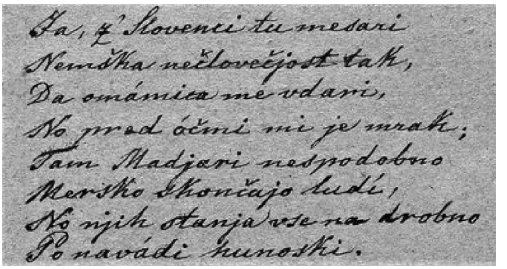
Ms 1008, f. 85).[9] Zagrebška cenzura je leta 1842 še dopustila tiskanje prvega dela odlomka iz Kremplovega rokopisa z naslovom »Štajerska za vreme nemačkih i magjarskih bojevah«. Objavljen je bil v drugi številki Vrazove literarne revije *Kolo*. Zanimiva je predvsem sklepna pesem, ki je bila ob natisu drugega dela leta 1843 očitno cenzurirana. V celoti sta bili izpuščeni enajsta in trinajsta kitica, ki omenjata krutost Nemcev in Madžarov nad Slovani:

Tam Madjari nespodobno
Mersko skončajo ludi,
No njih stanja vse na drobno
Po navadi hunoski. (UKM Ms 117: 158)

Nemška cenzura je leta 1845 tisk omenjenih kitic dopustila, je pa iz tiskane različice mogoče razbrati, da je Krempl v enajsti kitici omembo Nemcev izpustil.

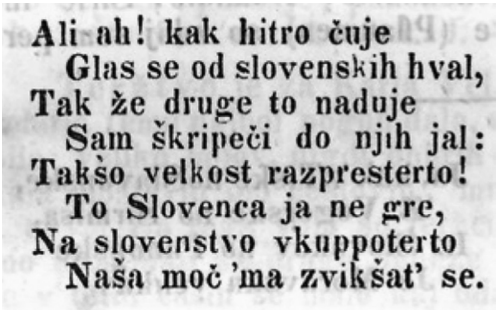

Ja, kakhitro se začuje
Glas od teh slovenskih huzal,
Tak je Nemce to nadluje
Sam škripeči do njih jal:
Na Slovenstvo vhuppoterto
Nemec le postavti hče
Svojo velkost razpmesterto—
To Sloventa ja ne gre.

Slika 2. Enajsta kitica pesmi »Bod' pozdravlen o prijatno« v rokopisu. Univerzitetna knjižnica Maribor, Ms 117, str. 157.

Ja, ž' Slovenci tu mesari
Nemška nečlovečjost tak,
Da omámica me vdari,
No pred očmi mi je mrak;
Tam Madjari nespodobno
Mersko skončajo ludi,
No njih stanja vse na drobno
Po navádi hunoski.

Slika 3. Trinajsta kitica pesmi »Bod' pozdravlen o prijatno« v rokopisu. Univerzitetna knjižnica Maribor, Ms 117, str. 158.

[9] Stephan Moyses, duhovnik nadškofije Gran (Esztergom), prof. logike, metafizike in moralne filozofije, prosenior, hkrati cenzor (*Hof- und Staatsschematismus des österreichischen Kaiserthums* 1837: 269).

Ali ah! kak hitro čuje
Glas se od slovenskih hval,
Tak že druge to naduje
Sam škripeči do njih jal:
Takšo velkost razpresterto!
To Slovenca ja ne gre,
Na slovenstvo vkuppoterto
Naša moč 'ma zvikšat' se.

Slika 4. Enajsta kitica pesmi »Bod' pozdravlen o prijatno« v tisku. Krempl 1845, str. 112. NUK.

V hrvaški ilirski literaturi je cenzura največkrat posegla v budnice in davorije, borbene domoljubne pesmi. Zgovoren je primer *Glagovkinj* Ljudevita Gaja in Ljudevita Vukotinovića, ki so bile leta 1835 natisnjene v tiskarni Franja Župana (Suppana) v Zagrebu, zataknilo pa se je pri njihovem ponatisu. Zaradi protimadžarske tendence mu je nasprotoval Josip Anton Ivan, avstrijski nadvojvoda in madžarski palatin, Ivan Männer pa je od centralnega knjižnorevizijskega urada na Dunaju zahteval prepoved ponovnega natisa, ki ga je lokalna cenzura sprva dovolila. Tamkajšnji pesniki so se cenzuri skušali izogniti z alegoričnim izražanjem. To je lepo vidno v Vukotinovičevi baladi »Okičke vrane«, objavljeni v *Danici* 1835. V njej se lirski subjekt vdaja resignaciji ob smrti ljubice, kar naj bi bila alegorija za pesnikovo počutje kot pripadnika slovanskega naroda v Ogrskem kraljestvu (Sambunjak 2005: 230–235).

Januarja 1843 je zagrebškega cenzorja Mojzesa zamenjal Slovak Josip Máchik (Mácsik), profesor madžarskega jezika na zagrebški akademiji, ki je cenzuriral vse gradivo, kritično do Madžarov (Despalatović 1975: 157). Zaradi slabega znanja hrvaškega jezika naj bi cenzuriral celo besedo »čar«, saj jo je povezal z ruskim carjem (Horvat 1975: 205). Cenzuro zgoraj omenjenih Kremplovih kitic si lahko torej razlagamo z zamenjavo cenzorja, ki ni bil naklonjen slovanskim gibanjem, na prepoved natisa njegovega zgodovinskega dela v Gajevi tiskarni pa Máchik še ni imel vpliva.

Zagrebška cenzura je tiskanje Kremplove knjige ustavila decembra 1842 (Petre 1939: 232–233). Ta odločitev je razžalostila njegovega štajerskega rojaka in učenca Vraza, ki jo je takoj povezal s političnim dogajanjem – borbo med madžarsko in ilirsko stranko:

> Kremplova dogodovština neće se štampati, jerbo nije ovdešnju cenzuru prošla. Težko te će ju igde proći izvan u Lipsku. Meni je puno žao! Nu šta ćemo, treba da se sklonimo u težke okoljnosti. Madžari sve sile napinju, da pogaze mladi cvet naše literature uprkos tome što kažu, da oni nepretje literaturu. Porad toga je i ovdešnja cenzura tako stroga jerbo stoji pod strelami Peštanske. (Vraz 1877: 325)

Težke politične razmere so se pričele že septembra 1841, ko so ilirci prvič nastopili kot politična stranka. Na volitvah v Zagrebu, 31. maja 1842, je ilirska stranka premagala madžarsko z uporabo sile. Slednja je o tem obvestila avstrijskega cesarja, ki je že 16. junija 1842 za novega bana imenoval madžarskega magnata Franja Hallerja, nasprotnika ilirizma. Novi ban je 19. oktobra poslal prvo poročilo Metternichu in predlagal naslednje ukrepe: odstraniti vse hujskaške članke iz hrvaških časopisov, zatreti vse knjige o slovanski uniji, prepovedati uporabo ilirskega imena in grba, spodbuditi škofa, da disciplinira neposlušne klerike in študente teologije. Cesar je nato 11. januarja 1843 razglasil, da se zaradi političnih nemirov zatre uporaba ilirskega imena v vseh publikacijah, na javnih srečanjih in v šolah (Despalatović 1975: 143–144, 153). Ta vest je razburila tudi štajerske duhovnike. Krempl je Vrazu 25. julija 1843 poročal, kako buren je bil odziv Mihaela Jaklina:

> Vaš visokospoštovani g. stric dekan Jaklin so, kad sem tote dni pri njih na obedi bil, se tak močno zdignoli za vas Ilirce ino črez aziatoke Madjare, da sem ne se prečuditi mogel, kak oni, ki bodo letos (3. velkoserpana) 50 let mešnik, še v svoji starosti ino pri svojem drugač tihem deržanji tako sercegorečnost pokazati morejo. (NUK Ms 1008, 86)

Čeprav danes nimamo na voljo cenzurnih dokumentov o Kremplovih *Dogodivšinah*, lahko s primerjavo edinega ohranjenega rokopisnega izvoda (tj. tretje rokopisne predelave besedila) in tiskanega dela vsaj posredno sklepamo, kateri deli besedila bi lahko bili deležni cenzure. Najbolj moteča mesta so bila verjetno tista, ki so nakazovala obstoj ilirskega naroda ali so zgolj omenjala ilirski črkopis (Friš in Matjašič Friš 2000: 452–453). Poveden je odlomek, v katerem Krempl sledeč Gaju[10] razlaga, kateri narodi sodijo med Ilire, ki je iz tiska v celoti izpadel:

> Za Ilire, ino lastno za dolnje zdaj zovemo Prekmurce, Medjimurce, Podunavce, Banačane, Bulgare, Serblje, Bošnjake, Černogorce, Hercegovce, Slavonce, Horvate, Dalmatince, Dubrovčane; za gornje pa Istriance, Kraince, Korošce, Štajerce. (UKM Ms 117: 346)

Cenzure so bile deležne tudi kritične omembe o zapostavljanju slovenskega jezika v štajerskih šolah (Friš in Matjašič Friš 2000: 452):

[10] Za Gajevo klasifikacijo ilirskih narodov gl. Stančić 1990.

> /S/amo da so tote šole tudi pri nas le nemške bile, slovensko so se mogli od sam seve vučiti; še le v' zadnjih letah za cesara Franca I. so nemško-slovenske šolarske knige vundane; ali da so Nemci Slovence še sploh za nič deržali, ino še zdaj ne mogli zapopasti, kak bi se kaj slovenskega pisati moglo, so tudi naši zanemčeni školniki ino mešniki v' šolah nič slovenskega ne terpeli; so pa vendar v' dostih šolah tudi slovensko se vučili. (UKM Ms 117: 344)

> /S/lovensko so se mogli od sam sebe vučiti, če so hteli za M. Terezie vundan Katekizmus ino gde ene krajnske Evangelšce brati, drugih slovenskih knig še je teda malo bilo, ene betežničke ino ene od večnosti so mi znane, kajti je malogdo bil, ki bi slovenske knige spisaval, Nemci so tudi ne mogli zapopasti, kak bi se kaj slovenskega pisati moglo. (Krempl 1845: 251)

Do smrti avstrijskega cesarja Franca I. leta 1835 je šolske knjige za vzhodnoštajerske šolarje izdajal predvsem Peter Dajnko, ki mu je tudi Krempl (1845: 252) priznaval zasluge za narodnoprerodno delo. Poglavitni deli v ljudskih šolah sta bili abecednik in katekizem. Dajnko je svojo prvo knjigo leta 1816 namenil predvsem poučevanju odraslih v nedeljo (*Sačetek vučenja slavenskega po nedelah*), pozneje pa je izdal tudi katekizem in abecednik (*Veliki katekizem*, 1826, 1833, 1837; *Abecedna knižica*, 1833). Krempl je v zgornjem rokopisnem odlomku imel v mislih Dajnkovo dvojezično graško izdajo abecednika *Abecedna knižica za deželne šole vu cesarsko kralovskih deržavah/Nahmenbüchlein für Landschulen in den kais. königl. Staaten* (1831, 1833),[11] pa tudi svojo ptujsko izdajo katekizma *Deutsch-windischer Christenlehr-Katechismus in Fragen und Antworten/Nemško--slovenski katekizmuš za kerščbanski navuk v-pitanjih ino odgovorih* (1826). Pouk v ljudskih šolah na podeželju je bil praviloma dvojezičen. Tako se spominja tudi takratni učitelj v Gradcu Jožef Muršec: v dvorazrednici pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah ga je katehet v prvem polletju spraševal v slovenskem jeziku, v nadaljevanju pa je pouk potekal le v nemščini (NUK Ms 1492, ovoj IV. 7.1). Anton Krempl v zgornjem cenzuriranem odlomku ni trdil ničesar, kar ne bi bilo zgodovinsko oprijemljivo, je pa gotovo s kritiziranjem nemških učiteljev in duhovnikov razžalil njihova čustva.

Spotakljiva je bila tudi Kremplova želja po slovenski cerkvi in pridigi v štajerskem glavnem mestu:

> Odpotli začnejo Gračanji Slovenstvo eno malo štimati, ali da bi še samo eno slovensko cirkev imeli v' Gradci, ki je tolko Slovencov tam, keri nemške predge ne razmejo, neti se neznajo po nemško spovedati. (UKM Ms 117: 345)

[11] Celotna bibliografija del Petra Dajnka je dostopna v Rajh 1998.

Zato je moral trditev v tiskani izdaji nekoliko omiliti (Friš in Matjašič Friš 2000: 452):

> Odpotli začnejo Gračani slovenstvo eno malo bole štimati, ino eni dajo svoje sine slovenski se vučiti. (Škoda, kaj v' Gradci, gde je telko Slovencov, nemajo slovenske cirkve.) (Krempl 1845: 251)

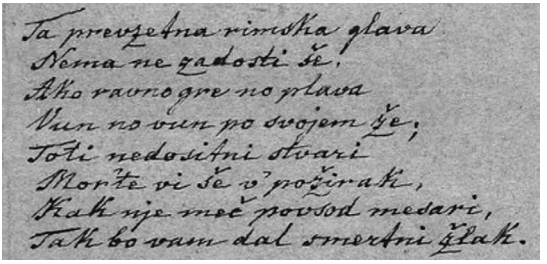
Začetek odlomka govori o ustanovitvi stolice slovenskega jezika v Gradcu leta 1812, kjer je slovenščino poučeval Janez Nepomuk Primic. Pouk je bil namenjen predvsem nemškim uradnikom, ki so službovali na Spodnjem Štajerskem in bili vsakodnevno v stiku s slovensko govorečim prebivalstvom. Kremplovo navdušenje je bilo preuranjeno. Temu dogodku je zmotno pripisal večje možnosti za porast pomena slovenskega jezika med nemško govorečimi uradniki. Ni se namreč še zavedal, da je za tem tičala želja po učinkovitejšem vraščanju nemškega jezika in kulture med slovensko govoreče ljudstvo (prim. Macun 1881: 298–301). Ker ga je konec leta 1844 prehitela smrt, ni mogel sodelovati v pogovorih in prizadevanjih za priključitev Slovencev sekovske škofije k lavantinski. Ta tema je postala aktualna šele v prelomnem letu 1848 (prim. Ilešič 1905: 66), uresničila pa se je leta 1859, ko je škof Anton Martin Slomšek sedež lavantinske škofije iz Št. Andraža prenesel v Maribor. Pomenljivo je, da je proti priključitvi takrat nastopil samo dekan Peter Dajnko (Ilešič 1905: 72). Krempl v zgornjem odlomku še ni razmišljal tako revolucionarno kot njegovi mlajši rojaki, je pa s svojo mislijo kljub temu dregnil v osje gnezdo graške nemške elite.

Čeprav so spretni slovanski pesniki z alegoričnim izražanjem lahko pretentali še tako strogo cenzuro, se Kremplu to ni posrečilo. Njegovi pesniški epilogi, ki nekako povzemajo in hkrati zaključujejo posamezno poglavje, so bili preveč neposredni in opisni, da bi se lahko izognili popolni ali delni cenzuri. V pesmi »Ja, Panonci, Noričani« je na primer odstranil vse kitice, ki neposredno kritizirajo Rimljane in njihovo kruto ravnanje z ljudstvom na Štajerskem, ki naj bi bilo slovensko/slovansko govoreče že v obdobju pred letom 400 po Kr., kar seveda ne drži, saj so se Slovani v vzhodnoalpski prostor naselili šele v 6. stoletju:[12]

> Mi no naši so sinóvje
> Prejd slovenski gučali,
> No domači le Bogovje
> Pri nas v' časti so bilí. (UKM Ms 117: 78)

[12] Za zgodovinsko obdobje do šestega stoletja na današnjem slovenskem ozemlju gl. Štih, Simoniti, Vodopivec 2016: 18–33.

To izhaja iz Kremplovega prepričanja, da so bili antični Iliri in Panonci slovansko ljudstvo. Teorijo o zgodnejši poselitvi slovanskih ljudstev je Krempl prevzel od Šafařika in njegovih *Slovanskih starožitnosti* (Friš in Matjašič Friš 2000: 446), pri jeziku pa se je skliceval na Ivana Šveara (*Ogledalo Iliriuma*, 1836) in Gregorja Dankovskega (*Die Griechen Als Stamm- Und Sprachverwandte Der Slawen*, 1828), ki sta trdila, da so tudi v antični Panoniji že govorili slovensko/slovansko.[13]

Ta prevzetna rimska glava
Nema ne zadosti še,
Ako ravno gre no plava
Vun no vun po svojem že;
Toli nedositni stvari
Morte vi še v požiraki,
Kak nje moč povsod medari,
Tak bo vam dal smertni žlak.

Slika 5. Druga kitica pesmi »Ja, Panonci, Noričani« v rokopisu. Univerzitetna knjižnica Maribor, Ms 117, str. 75.

Pesem »Noričani no Panonci!« slavi Slovence/Slovane, ki jih v tem času (400–800 po Kr.) kljub njihovi številčnosti zatirajo Avari. Kralj Samo je prikazan kot njihov rešitelj, kot tisti, ki je zedinil slovanska plemena. Iz rokopisa je razvidno, da je Krempl v tiskani pesmi izpustil zadnje štiri verze iz zadnjih dveh kitic. Njihova vsebina se nanaša na opis obsega Samove plemenske zveze, ki je razpadla po njegovi smrti. Ta naj bi po njegovem mnenju obsegala Panonijo, Norik, Češko, Koroško in »Rakosko« (Avstrijo), vendar pa to ni zgodovinsko potrjeno. Glavnina Samove državne tvorbe (623–658) je ležala severno od Donave, verjetno pa je obsegala tudi ozemlje kasnejše Karantanije v Vzhodnih Alpah (Štih, Simoniti in Vodopivec 2016: 40).

Tak Slovencom Samo spravi
zemle davno njihove,
V' divji pervenski pušavi
Že od njih posvojene:

[13] Viri, ki jih je Krempl uporabljal pri pisanju svojega zgodovinskega dela, obsegajo predvsem tiste avtorje, ki so se ukvarjali s štajersko (Aquilin Julius Caesar, Johann Baptist von Winklern, Josef Wartinger, Albert Anton von Muchar, Joseph Karl Kindermann, Joseph von Hormayr) in slovansko zgodovino (Pavel Josef Šafařík, Gregor Dankovsky, Josef Dobrovský, Franz Xaver Johann Richter). V rokopisu so viri navedeni na koncu dela (gl. UKM Ms 117: 352), v tisku pa sproti v opombah.

Vso Panonsko, Noričansko,
Rakosko no Česko še,
Kak slavitno Gorutansko,
Vse pod Samo Krala je.

Ali Samo je le eden,
Ker Slovence vkupderži,
Ne za totim več nibeden
Tak slavite serčnosti;
Zato tudi pa razpadne
Tih Slovencov slavna moč,
No nje druge ludstva gladne
Pod se spravijo drugoč. (UKM Ms 117: 112)

Tak Slovencom Samo spravi
zemle davno njihove,
V' divji pervenski pušavi
Že od njih posvojene.
Ali Samo je le eden,
Ker Slovence vkupderži,
Ne za totim več nibeden
Tak slavite serčnosti! (Krempl 1845: 75)

Kar treh rokopisnih kitic (sedme, osme in devete) ne vsebuje natisnjena pesem »Slavne sreče zlato sonce«. Izpuščene kitice nagovarjajo češkega kralja Otokarja II. ter ga vabijo v ljutomerske gorice. Za cenzorje je lahko bila problematična deveta kitica v rokopisu, kjer se pisec obregne ob njegov poraz in zmago Rudolfa Habsburškega, ki je leta 1278 Otokarja porazil na Moravskem polju in bil nato izvoljen za novega rimskega cesarja. S tem sta vojvodini Avstrija in Štajerska prišli pod Rudolfovo oblast, kar je Krempl razumel kot poraz Slovanov proti Nemcem: »Kajti Nemci nam serditi / Že ti jemlejo tvoj Beč.« (UKM Ms 117: 218) Ker je za Otokarjev poraz obtožil nemške plemiče in grofe, je moral izraz »nemški žlahtniki« zamenjati z bolj nevtralnim »višižlahtniki«.

Že so mesta no deržave
Vzete mu, no žlak na žlak
Tere dela njeg've slave,
Dok' še padne naš junak.
Nemški žlahtniki no grofi,
Ki krez vse se zvikšajo,
Z' njimi Aptovje no Škofi,
Toti to naredli so. (UKM Ms 117: 218)

Že so mesta no deržave
Vzete 'mu, no žlak na žlak
Tere dela njeg've slave,
Dok' še padne naš junak.
Višiščlahtniki okorni
Z' nečIovečkim sercom so –
Kerviželni, ludomorni –
Žalo! ah naredli to. (Krempl 1845: 155)

Krempl pa ni častil samo slovanskih državnih voditeljev, temveč tudi avstrijske cesarje. Cesarico Marijo Terezijo časti pesem »Austrianska ah ti tožna«, pri kateri je cenzura presenetljivo dopustila tiskanje zadnje kitice, ki kritizira ustanavljanje zgolj nemških šol:

Samo eno nas Slovence
Noter v' serce žalosti:
Vučenosti luč le Nemce
Vu vseh šolah razsvetli,
Nam Slovencom si le malo
Dopustila, da bi se
Znanjih sunce nam vužgalo,
Ki nas več kak Nemcov je. (Krempl 1845: 214)

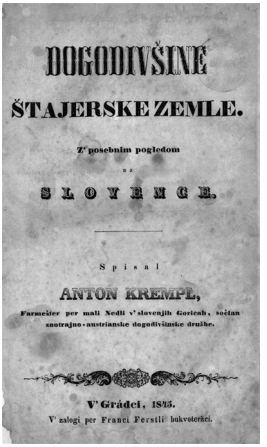
Cesarje Jožefa II., Franca I. in Ferdinanda I. opeva pesem »Ah! kam hočem razprestréti / K' konci zdaj jaz moj pogled?«. Najverjetneje je bila cenzurirana tretja kitica, ki cesarju Jožefu pripisuje posebno naklonjenost do kmečkega stanu in s tem Slovencev in je v tisku ne najdemo. Cesar je namreč plemstvu ukinil številne privilegije, večkrat pa naj bi se lotil kakšnega kmečkega dela, kar ga je priljubilo med podeželani, ki so menili, da jih je prav on osvobodil tlačanstva (Judson 2018: 56–59).

Cesar Jožef je en blažen
Oča prostih kmetičkih,
Ravno zato pa sovražen
Je od žlahtnih višiših;
Jožef tudi nam Slovencom
Hče v' cesarstvi prejdnost dat',
Al' da vuho odpre Nemcom,
Tak gre prejdnost naša spat. (UKM Ms 117: 348)

Cenzura odobri tiskanje dela v Gradcu (1844–1845)

Z nastopom novega zagrebškega cenzorja Máchika v začetku leta 1843 se je cenzura zaostrila do te stopnje, da so bili nekateri ilirski avtorji prisiljeni tiskati svoje knjige v tujini. Tako je npr. Dimitrije Demeter svojo igro *Teuta* (1844) objavil na Dunaju, ilirski politični spisi pa so izhajali v Beogradu, npr. *Šta nameravaju Iliri?* izpod peresa Bogoslava Šuleka in ilegalni časopis *Branislav* (1844–1845), ki ga je urejal Pavao Čavlović (Despalatović 1975: 157–158). Tudi Krempl ni imel več nobene možnosti za natis svojega zgodovinskega dela v Zagrebu, zato se je ponovno osredotočil na predelavo besedila ter nemško cenzuro. Cesar je namreč ponovno dovoljenje za rabo imena »ilirski« izdal šele po Kremplovi smrti v začetku leta 1845, Máchika pa je kot cenzor zamenjal Hrvat Pavao Muhić, ki je bil neposredno podrejen banu in Ogrski dvorni pisarni (Šidak 1988: 153).

Leto dni po prepovedi objave *Dogodivščin* v Zagrebu je dvorni policijsko-cenzurni urad na Dunaju naposled dovolil natis že četrte predelave: »Moje 'Dogodivščine štajerske zemle i.t.d. (štertokrat predelane) so od c. k. vikšega policajskega ino knjigosodničkega dvorskega oblastničtva popunoma dopušenje natiskanja dobile.« (Ilešič 1905: 30) Korekture je Krempl tokrat zaupal svojima prijateljema Klajžarju in Murščcu. Prvi del je izšel novembra 1844 v Gradcu, malo pred Kremplovo smrtjo, natisa celotne knjige v letu 1845 pa pisec žal ni več dočakal.

DOGODIVŠINE
ŠTAJERSKE ZEMLE.
Z' posebnim pogledom
na
SLOVENCE.
Spisal
ANTON KREMPL,
Farmežter per mali Nedli v' slovenjih Goricah, soičan
znotrajno-austrianske dogodivšinske druzbe.
V' Grádci, 1845.
V' zalogi per Franci Ferstli bukvotersci.

Slika 6. Naslovnica tiskanega dela *Dogodivšin štajerske zemle*, 1845. NUK.

Kremplovo zgodovinopisno delo po marčni revoluciji tudi med Slovenci ni bilo več deležno pozitivne recepcije. Ivan Lapajne je na primer menil, da se ta »preveč ozira na občno svetovno, avstrijsko in slovansko zgodovino« (Lapajne 1884: XI). Sodobno zgodovinopisje pa njegovo delo z vidika metodologije znanstvenega raziskovanja ocenjuje kot »rezultat romantičnega navdušenja, ki je nastalo brez upoštevanja kritične analize« (Friš in Matjašič Friš 2000: 437).

Zaključek

Kremplovo delo *Dogodivšine štajerske zemle* je prvo zgodovinopisno delo v slovenskem jeziku. Vanj je posegla preventivna cesarska cenzura, ki še zdaleč ni nadzirala samo kakovosti Kremplovega pisanja, temveč se je odzivala tudi na tedanjo zelo perečo notranjepolitično situacijo v Avstrijskem cesarstvu in na Ogrskem. Delo je okrnila s cenzorskimi posegi, ki niso bili strokovni, temveč pretežno ideološki. Cenzuro Kremplovega dela od cenzure zgodovinopisnih del njegovih nemških kolegov, kot sta bila Julius Schneller in Albert von Muchar, razločuje predvsem odklonilni odnos nemških in madžarskih cenzorjev do slovanskih kulturnih in političnih gibanj. Ker se posegom v besedilo tako rekoč ni mogel izogniti prav nihče, je pri vrednotenju knjižne cenzure potrebno obravnavati tudi primerljiva besedila v drugih jezikih. Le tako namreč lahko potrdimo tezo o (ne)pristranskosti uradnih cenzorjev, ki bi v skladu s predpisi resna strokovna dela morali obravnavati z vso prizanesljivostjo. To pravilo so zlahka zaobšli že s tem, da so določeno delo ovrednotili kot manj pomembno. Nemara se je ravno to pripetilo tudi malonedeljskemu župniku Antonu Kremplu in njegovim *Dogodivščinam*.

Viri

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:
Ms 1008: Prijatelj Ivan, Gradivo o Stanku Vrazu in ilirizmu
Ms 1492: Ilešič Fran, Zapuščina,
Ms 1492/IV/7.1: Tuje ostaline, Josip Muršec, Dela
UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor:
Ms 117: Krempl Anton, Historie ali Dogodivšine Štajerske zemle z' posebnim pogledom na Slovence

Literatura

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Despalatović, Elinor Murray, 1975: *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. New York: Columbia University Press.

Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.

Friš, Darko, in Mateja Matjašič Friš, 2000: »Dogodivšine štajerske zemle« Antona Krempla v »krempljih« cenzure. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71, št. 3, str. 429–456.

Glazer, Janko, 2013: Krempl, Anton. *Slovenska biografija*, 2013. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi303945/#slovenski-biografski-leksikon (dostop 24. 4. 2023).

Glonar, Jože, 1914: Literarni odnošaji med štajerskimi Slovenci in Nemci v predmarčni dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 11, št. 1, str. 40–61.

Hof- und Staatsschematismus des österreichischen Kaiserthums. I. Theil. Dunaj: Aud der k. k. Hof- und Sttats-Aerarial-Druckerey, 1837.

Hofrichter, Josef Carl, 1842: *Die Privilegien der kaiserl. königl. landesfürstlichen Stadt Radkersburg in Untersteyer*. Radkersburg: bey Alois Weitzinger, und in Kommission bey Damian und Sorge in Grätz.

Horvat, Josip, 1975: *Ljudevit Gaj: njegov život, njegova doba*. Zagreb: Liber; Rijeka: »Otokar Keršovani«.

Ilešič, Fran, 1905: *Korespondenca dr. Jos. Murška.* Ljubljana: Narodna tiskarna.

Jesenšek, Marko, 2015: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika.* Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

Jež, Andraž, 2016: *Stanko Vraz in nacionalizem: od narobe Katona do narobe Prešerna.* Ljubljana: Založba ZRC.

Judson, Pieter M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

Kosch, Friedrich Wilhelm, 1969: Das Grazer Bücherrevisionsamt 1781–1848. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, št. 60, str. 45–84.

Krempl, Anton, 1845: *Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence.* Gradec: F. Ferstl.

Lapajne, Ivan, 1884: *Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev*. Ljubljana.

Macun, Ivan, 1881: Stolica slovenskega jezika na graškem liceji. *Kres* 1, št. 5, str. 297–301.

Olechowski, Thomas, 2004: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Dunaj: Manzsche Verlahs- und Universitätsbuchhandlung.

Petre, Fran, 1939: *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–1849)*. Ljubljana: Slovenska matica.

Pirchegger, Hans, 1949: *Geschichte der Steiermark. Mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben.* Gradec.

Prešeren, France, 1996: *Zbrano delo*. 2. zv. Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Puff, Rudolf, 1842: Privilegien, Geschichte und Beschreibung der Stadt Radkersburg von J. C. Hofrichter. *Der Aufmerksame*, št. 151, str. 2–3.

Raić, Božidar, 1869: A. Kremplj. V: *Narodni koledar, sporočilo in letopis Matice Slovenske*. Ljubljana: Matica Slovenska. Str. 86–94.

Rajh, Bernard, 1998: *Dajnkovo berilo.* Maribor: Slavistično društvo Maribor.

Sambunjak, Zaneta, 2005: Balada i cenzura u ilirizmu i bidermajeru. *Croatica et Slavica Iadertina* 1, št. 1, str. 229–238.

Schembor, Friedrich Wilhelm, 2010: *Meinungsbeeinflussung durch Zensur und Druckförderung in der Napoleonischen Zeit.* Dunaj: Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts.

Stančić, Nikša, 1990: »Naš narod« Ljudevita Gaja iz 1835. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 23, št. 1, str. 53–80.

Šidak, Jaroslav, 1988: *Hrvatski narodni preporod: ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga.

Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, 2016: *Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. 1. zv. Ljubljana: Modrijan.

Vraz, Stanko, 1877: *Dela Stanka Vraza*. 5. zv. Zagreb: Matica Hrvatska.

Zajc, Marko, 2006: *Kje se slovensko neba in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

II. 1848–1918: Cenzura od marčne revolucije do vélike vojne

https://doi.org/10.3986/9789610507468_12; CC BY-NC-ND 4.0

Marčna revolucija in »svoboda tiska«: odmevi in odzivi na Kranjskem (marec–maj 1848)

Sonja Svoljšak

Svoboda tiska na deklarativni ravni pomeni pravico do neomejene svobode izražanja v tiskanih medijih. Vendar sta tako interpretacija kot udejanjanje te svoboščine vedno odvisna tudi od družbenopolitičnih, pravnih in estetskih standardov oziroma od implicitnih in eksplicitnih mehanizmov (samo)nadzora, ki zagotavljajo, da so posameznikove misli in njihovo javno izražanje skladni z moralnimi oziroma družbenimi normativi. Tako je pred javnim izražanjem misli vedno prisotna vsaj samoregulacija oziroma (samo)cenzura.

V Avstrijskem cesarstvu je svoboda tiska, ki jo je skupaj z ustavo in drugimi političnimi svoboščinami 15. marca 1848 v *Najvišjem cesarskem patentu* (*Allerhöchstes Patent vom 15. März 1848*) razglasil cesar Ferdinand I., vnesla spremembo v pravno ureditev na področju nadzora tiska oziroma sankcioniranja s tem povezanih kaznivih dejanj. Od leta 1751 naprej, ko je Marija Terezija ustanovila cesarsko cenzurno komisijo, so – razen v krajšem obdobju pod vladavino Jožefa II. – morali pred objavo vsa besedila pregledati cenzorji, ki so jih ocenili in razvrstili kot primerne ali neprimerne (Dović 2007: 110; Cvirn 2010: 16–17). Cenzurni predpis iz leta 1810 je bil v uporabi vse do marca 1848, pravne vidike tiskovnih prestopkov pa je urejal kazenski zakonik iz leta 1803. Dela, ki naj bi žalila vero, moralo, cesarja in politično elito oziroma obstoječo politično in družbeno ureditev, so bila prepovedana. Čeprav je sistem preventivne cenzure avtorje že v fazi nastajanja besedil napeljeval k samocenzuri, je dokončne odločitve za odobritev objav sprejemal uradni organ. Z razglasitvijo svobode tiska so bile leta 1848 cenzurna komisija in njene ekspoziture v obliki deželnih knjižnorevizijskih uradov razpuščene. Z novimi zakoni in predpisi so avtorji, uredniki in založniki postali neposredno in osebno odgovorni za

neoporečnost in zakonitost svojih objav. Posledice razglasitve svobode tiska so bile torej dvojne. Na operativni ravni uradni represivni organi niso več mogli neposredno preprečiti oziroma ustaviti objavljanja, odgovornost za vsebino objav pa se je prenesla na posameznika, ki bi se moral za morebitna kazniva dejanja v zvezi objavami zagovarjati pred sodiščem in poroto. Na to je mogoče gledati tudi kot na nekakšen foucaultovski obrat na področju ekonomije discipliniranja. Nadzor mnenj in stališč ter njihovega javnega izražanja je namreč prešel z zunanje instance k posamezniku oziroma v domeno (samo)nadzora.

V tem poglavju bomo videli, kako sta odprava preventivne cenzure in razglasitev svobode tiska odmevali v javnem diskurzu na Kranjskem v obdobju med 15. marcem in zadnjima dvema tednoma maja 1848, ko je bila nova svoboščina že uradno veljavna, nova zakonodaja, ki bi urejala kazniva dejanja in z njimi povezane sodne postopke, pa še ni bila sprejeta (Pastović 2015: 728). Načelno bi bilo torej v tem času mogoče objaviti kar koli, ne da bi bilo (nemudoma) pravno sankcionirano. To obdobje je relevantno za opazovanje transferja disciplinskih in drugih ukrepov, povezanih z javnim izražanjem mnenja v publicistiki z zunanjega na »notranji« oziroma organski nadzor, zaradi pravne praznine pa tudi za identifikacijo tiskovnih prestopkov.

S tem namenom so bile pregledane objave v časniku *Laibacher Zeitung* ter v njegovih prilogah, v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, pa tudi nekatera druga besedila, ki so na Kranjskem krožila med 15. marcem in zadnjima tednoma maja 1848. Poudarek je bil na kontekstih in načinih, na katere so avtorji, uredniki časopisov, bralstvo – glede na posredne dokaze pa tudi prebivalstvo Kranjske – omenjali novo svoboščino in o njej javno razpravljali.

Razglasitev »svobode tiska« in zaporedje dogodkov od 15. marca do druge polovice maja 1848

15. marca 1848 je Ferdinand I. razglasil svobodo tiska in razpustil cenzurno komisijo. 18. marca je novica tudi uradno dosegla Kranjsko. *Laibacher Zeitung* je tega dne v rubriki »Wien« objavil kratko notico, da se je »njegovo cesarsko veličanstvo odločilo odpraviti cenzuro in čim prej objaviti zakon o tisku« (Anon 1848a: 255), k prilogi *Intelligenz-Blatt* pa je bila dodana tudi uradna okrožnica, v kateri je bilo pojasnjeno, da svoboda tiska pomeni odpravo

cenzure na enak način v vseh deželah, kjer je ta obstajala (Currende des k. k. Illyrisches Guberniums 1848).

28. marca je bila v prilogi *Amts-Blatt zur Laibacher Zeitung* objavljena okrožnica, ki je istega dne izšla tudi samostojno. Državno upravo je pozvala, naj upošteva obstoječe zakone in odredbe, vse dokler te niso uradno razveljavljene (Wir Ferdinand der Erste […] 1848). V zvezi s tiskovnimi delikti je to pomenilo, da je bilo še vedno treba upoštevati kazenski zakonik iz leta 1803.

31. marca je bil na Dunaju razglašen *Začasni zakon o tisku*. Sestavljen je bil iz dveh delov: prvi je obravnaval tiskovne prekrške in njihovo sankcioniranje oziroma kaznovanje, drugi pa pravne postopke (*Provisorische Pressgesetz vom 31. März 1848*). Ker za tiskovne prekrške oziroma kazniva dejanja ni predvideval javnega sojenja pred poroto, je naletel na ostro nasprotovanje. Nekaj dni kasneje je bil preklican in ni bil nikoli objavljen v nobenem od kranjskih časopisov ali kot posebna okrožnica.

25. aprila je bila razglašena Pillersdorfova ustava (*Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848*). V 19. členu je bilo za kazniva dejanja v zvezi s tiskom predpisano sojenje pred poroto, napovedan pa je bil tudi poseben zakon, ki naj bi urejal sodne postopke. Ustava je bila na Kranjskem objavljena kot okrožnica, 27. aprila pa je izšla tudi kot izredna priloga *Laibacher Zeitung* (Verfassung-Urkunde 1848). 3. maja je njen slovenski prevod pod naslovom izšel še kot priloga *Kmetijskih in rokodelskih novic* (Ustavno pismo Avstrijanskiga Cesarstva 1848).

18. maja sta bili razglašeni dve začasni uredbi, ki sta urejali področje kaznivih dejanj v zvezi s tiskom: *Začasna uredba proti zlorabi tiska* (*Provisorische Verordnung 1848 gegen den Missbrauch der Presse 1848*) in *Začasna uredba o postopkih v tiskovnih zadevah* (*Provisorische Verordnung über das Verfahren in Presssachen 1848*). Prva je danes ohranjena tudi kot dvojezična okrožnica, obe pa sta bila 23. maja objavljeni kot prilogi k *Laibacher Zeitung*. Začasna uredba proti zlorabi tiska se je sklicevala na odpravo cenzure v cesarskem patentu in na 19. člen Pillersdorfove ustave. Potrdila je razveljavitev vseh že obstoječih zakonov in odredb v zvezi s tiskom in cenzuro, vključno s kazenskim zakonikom iz leta 1803. Določila je tudi, da morajo poslej vse tiskovine navajati ime tiskarja ali založbe ter navedbo kraja in časa izida. Dovoljenje za izdajo ni bilo več potrebno, časopisi in časniki pa so morali imeti glavnega urednika, ki je bil

star več kot štiriindvajset let in je bil stalni rezident dežele. Na vsaki številki je moralo biti natisnjeno njegovo polno ime. Podatek o odgovornem uredniku je bilo treba posredovati oblastem v glavnem mestu vsake dežele, pri čemer je bil rok za obstoječe časopise osem dni od objave začasnega zakona (Pastović 2015: 727–729). Časopisi so morali poslej brezplačno objavljati zahtevane popravke (Pederin 1991–1992: 122).

Uredbi sta določali specifična kazniva dejanja in pravne sankcije. Med najhujšimi tiskovnimi prekrški so bili napadi na vladarjevo osebo, nagovarjanje k nasilni spremembi ustave ali k separatizmu posameznih delov cesarstva in sodelovanje z zunanjim sovražnikom. Ta kazniva dejanja so bila sankcionirana z do desetimi leti zapora v samici. Sledila so kazniva dejanja, kot so obrekovanje ali druge kršitve dolžnega spoštovanja do suverena z namenom izzivanja antipatije ali prezira. Zanje je bila zagrožena kazen do petih let zapora. Med drugimi kaznivimi dejanji so bila še izzivanje zaničevanja ali druge neresnične in sarkastične trditve v zvezi z ustavo, bogokletje ali nasprotovanje uradni veroizpovedi, žalitev časti in kršenje morale s pornografskimi vsebinami, predstavljanje dejstev iz osebnega ali družinskega življenja druge osebe, ki bi lahko škodovala njeni časti, in zavestno širjenje lažnih govoric, ki bi lahko vznemirile javnost. Kazni za te so se gibale od denarnih pa do zaporne kazni do enega leta. Zadnji odstavek je naznanil, da so procesni vidiki sodnih postopkov urejeni z ločeno Uredbo o postopkih v tiskovnih zadevah (*Provisorische Verordnung über das Verfahren in Presssachen 1848*). Ta je obsegala enainpetdeset odstavkov in je bila razdeljena na dva dela. Prvi del je urejal postopke pred sodišči, drugi pa sestavljanje porotniških imenikov in porot. V pravni sistem Avstrijskega cesarstva je bil v primerih sodnih postopkov za kazniva dejanja, povezana s tiskom oziroma svobodo javnega izražanja, uveden institut porote. Predpisano je bilo, da mora porota razpravljati o vprašanju krivde ali nedolžnosti, medtem ko mora sodišče na podlagi njene odločitve o kazni opraviti tajno obravnavo. Porotnike naj bi izbirala občinska in deželna sodišča. Glavna obravnava pred sodiščem naj bi bila javna, vendar bi lahko sodišče s soglasno odločitvijo javnost izključilo, če bi menilo, da bi obravnava lahko škodila javni morali.

Pravne podlage za preganjanje tiskovnih prekrškov in s tem povezane sodne postopke so tako stopile v veljavo v zadnjih dveh tednih maja 1848. Časovni zamik med razglasitvijo in njihovo objavo na Dunaju ter v kranjskem tisku je bil približno dva dni. Ti uredbi sta se sklicevali tudi na ustavo, vključevali pa sta

že znana kazniva dejanja iz kazenskega zakonika iz leta 1803 (Pastović 2015: 729–732). Z izjemo tistih, povezanih z ustavo in državno celovitostjo, so bili to v bistvu vsakršni tiskovni »prekrški« zoper cesarja, politično ureditev in politični establišment ter zoper moralo in vero.

Kranjski tisk v letu 1848 in njegovo bralstvo

Leta 1848 je bila večina založništva, tiskarstva in knjigotrštva na Kranjskem skoncentrirana v Ljubljani. Vodilna podjetja, kot so bila Giontinijevo, Blaznikovo, Kleinmayrjevo in Egerjevo, so tega leta izdala in/ali natisnila okoli osemdeset publikacij. Približno polovica jih je bila v slovenskem jeziku, ostalo pa v nemškem z izjemo peščice naslovov, ki so izšli na primer v latinščini ali italijanščini. Vsa navedena podjetja so se ukvarjala z uvozom tiskovin iz drugih dežel cesarstva in iz inozemstva, Giontini pa je imel tudi izposojevalnico knjig (Šlebinger 2013). Sodeč po podatkih iz bibliografij (Šlebinger 1973; Simonič 1903–1905) in vzajemnega kataloga slovenskih knjižnic Cobiss+ se je število izdaj na Kranjskem v letu 1848 v primerjavi s preteklim letom povečalo za približno dvainpolkrat. Približno eno tretjino prirasta so predstavljale uradne tiskovine, na čelu z okrožnicami, ki so izhajale bodisi v nemščini ali pa v nemščini in slovenščini.

Od 15. marca do konca maja sta na Kranjskem izhajala dva že uveljavljena časnika s prilogami. *Laibacher Zeitung* in njegove priloge *Illyrisches Blatt*, *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung* in *Amts-Blatt* so objavljali uradne vladne objave ter aktualne politične, ekonomske in kulturne novice oziroma članke. Na drugi strani so se *Kmetijske in rokodelske novice* osredotočale predvsem na praktične nasvete in novice s področja kmetijstva in obrti ter na izobraževanje in informiranje podeželskega prebivalstva.

Naročniki *Laibacher Zeitung*, ki je izhajal v nakladi približno 800 izvodov, so pripadali višjim, nemško govorečim družbenim slojem. Naročniki *Novic* so bili večinoma iz Kranjske in sosednjih dežel s slovensko govorečim prebivalstvom. Leta 1847 so imele *Novice* 1522 naročnikov, od tega polovico na Kranjskem. 596 naročnikov je bilo podeželskih duhovnikov, 93 drugih duhovnikov in pripadnikov različnih verskih redov, 230 je bilo posestnikov in kmetov, 68 posestnikov in upravnikov posesti, 94 obrtnikov in 47 trgovcev (Valenčič

1970: 552). Po marcu 1848 so se vsebine v *Novicah* razširile na politične teme, kar je povzročilo celo nekaj pritožb glede zanemarjanja njihovega osnovnega namena (Bleiweis 1848a).

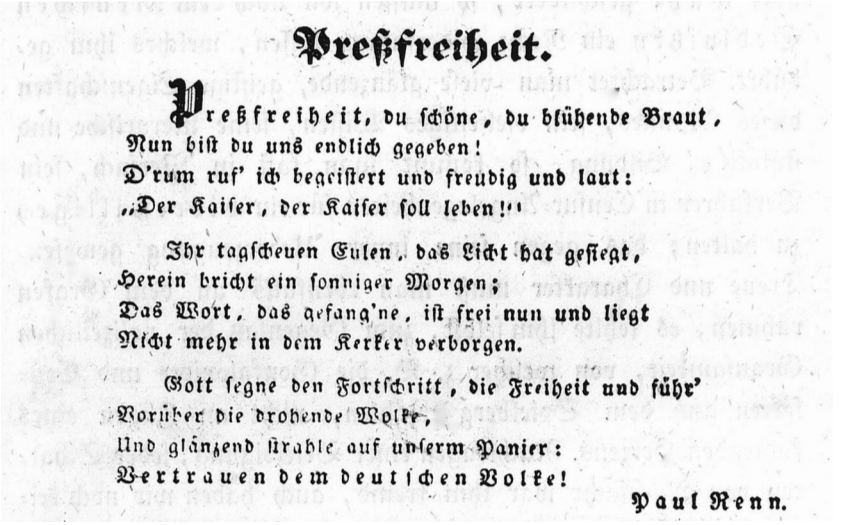
Kranjska je v letu 1848 po oceni Matije Majarja štela približno pol milijona prebivalcev (Majar 1848). Stopnja bralne pismenosti je bila nizka. Iz ohranjenih podatkov o tedanji udeležbi v osnovnem šolanju je mogoče sklepati, da je skupno bralstvo obeh časopisov predstavljalo majhen odstotek prebivalstva (Kosi 2016: 91–95; Schmidt 1964: 136–137). To pomeni, da časopisne in druge objave, kot sta bila na primer Castellijevo poročilo o dunajski vstaji v Majarjevem prevodu (Castelli 1848) in politični letak oziroma program *Kaj Slovenci terjamo?* (Majar 1848), pa tudi *Razlaga Narvikšiga konstitucijskega patenta od 15. Suša 1848 za krajnski narod* (Anon 1848b) in *Dank-Adresse der Bewohner Krains an Se. Majestät den Kaiser von Oesterreich* (Zahvala prebivalcev Kranjske njegovemu veličanstvu avstrijskemu cesarju) ([Kleindienst idr.] 1848), neposredno verjetno niso dosegle več kot 10 % kranjskega prebivalstva. Zato ni odveč pripomniti, da so tedanje razprave, povezane z odpravo cenzure in s svobodo tiska, potekale v precej ozkem družbenem krogu, predvsem med tistimi, ki jih je tematika najbolj zadevala. Avtorji besedil so bili plemiči, meščani, državni uslužbenci, duhovščina, pedagoško osebje ljubljanskega liceja ter trivialk in gimnazij, v obeh časopisih pa so redno izhajala tudi besedila avtorjev iz drugih dežel in/ali prevodi člankov iz drugih, predvsem dunajskih časopisov.

Omembe, razlage, interpretacije in kontekstualizacije svobode tiska na Kranjskem leta 1848

Javne razprave in polemike v zvezi s svobodo tiska oziroma kritika cenzure so bili pred objavo najvišjega cesarskega patenta 15. marca 1848 prepovedane. Po tem datumu so se začele redno pojavljati v tiskanih medijih, tudi na Kranjskem. 21. marca je v *Laibacher Zeitung* izšel prvi članek, ki je komentiral svobodo tiska. V okviru poročila o političnem dogajanju na Dunaju je bila med drugim objavljena ugotovitev, da bodo številna »legitimna peresa, ki so bila doslej zatrta, zdaj nedvomno lahko stopila na plano in obravnavala resna vprašanja sedanjosti in bližnje prihodnosti« (Anon 1848c: [235]–236).

Ocene, da bo odprava (preventivne) cenzure omogočila svobodo izražanja tistim, ki so imeli povedati kaj pomembnega, a tega dotlej niso mogli storiti, so se v naslednjih tednih nadaljevale. Eno takšnih besedil, ki je vsebovalo tudi kritiko prejšnjega cenzurnega sistema, je bilo poročilo Ignaza Franza Castellija o dunajski vstaji v slovenskem prevodu Matije Majarja. Natisnjeno je bilo pri Janezu Leonu v Celovcu, najbrž kmalu po 15. marcu. Tako kot anonimni članek v *Laibacher Zeitung* je Castelli z navdušenjem pozdravil svobodo tiska kot eno najimenitnejših svoboščin, ki vsakomur omogoča, da govori, piše in tiska, kar hoče. Članek pojasnjuje, da je moral posameznik doslej paziti na vsako svojo besedo, če je želel pisati in objavljati, in da je moral vsako besedilo predložiti cenzurnemu uradu. V tem uradu so bili »gospodje«, ki so prepovedali in brisali vse, kar se jim je zahotelo: če je kdo nasprotoval kakšnemu plemiču in ga opomnil, da je nekaj, kar je storil, narobe, so to izbrisali; če je kdo izjavil, da uboge kmete žive odirajo, so to izbrisali; če je kdo grajal krivice, so vse to izbrisali in zadušili vsako besedo, ki je dišala po pravici. Toda odslej bo vse drugače, beremo. Človek bo lahko »govoril, pisal in tiskal, kar bo hotel, dokler je to pravično do drugih ljudi in do Boga, in tisti, ki bodo zapisano prebrali, bodo presodili, ali je razumno ali ne«. Če pa bo kdo napisal kaj očitno zlonamernega in škodljivega, bo odgovarjal pred zakonom. Besedilo sklene takole: »Mi hočemo biti svobodni, pa pošteni moški. Pa prav ko more zdaj vsaki brez skerbi reči, ako kdo kako krivico stori, moreš vsakemu v oči reči, naj je kdor hoče; zdaj more vsaki se oglasiti in glasno reči, kje ga črevelj tiši, da tisti slišijo, kteri morejo črevelj malo popraviti, da ne bode tišal več. Ali ni to dobra reč?« (Castelli 1848: 6)

Po odpravi cenzure so številni avtorji izkoristili priložnost in cenzorjem javno očitali preteklo represijo. Ena takšnih žolčnih kritik cesarskega cenzurnega sistema je bila objavljena 4. aprila v *Illyrisches Blatt* kot ponatis anonimnega članka iz *Wiener Zuschauer* (Anon 1848d). Osredotočala se je na zloglasnega grofa Sedlnitzkega, ki je v letih 1817–1848 vodil Policijski in cenzurni urad. Besedilo pojasnjuje, kako je cenzura delovala pred 15. marcem, opisuje pa tudi grozljivo škodo, ki naj bi jo povzročala časopisom, katerih uredniki so morali pogosto čakati do zgodnjih jutranjih ur, da so cenzorji potrdili besedila za objavo. Nad člankom je bila pesem Paula Renna »Preßfreiheit« (Svoboda tiska), ki je pozdravljala novo svoboščino ter svobodo in napredek nasploh. Poleg zahvale cesarju z navdušenim vzklikom »Cesar, cesar, naj živi«, je avtor pesmi sklenil, da je treba »zaupanje zdaj položiti v nemško ljudstvo« (Renn 1848).

Preßfreiheit.

Preßfreiheit, du schöne, du blühende Braut,
Nun bist du uns endlich gegeben!
D'rum ruf' ich begeistert und freudig und laut:
„Der Kaiser, der Kaiser soll leben!"

Ihr tagscheuen Eulen, das Licht hat gesiegt,
Herein bricht ein sonniger Morgen;
Das Wort, das gefang'ne, ist frei nun und liegt
Nicht mehr in dem Kerker verborgen.

Gott segne den Fortschritt, die Freiheit und führ'
Vorüber die drohende Wolke,
Und glänzend strahle auf unserm Panier:
Vertrauen dem deutschen Volke!

Paul Renn.

Slika 1. Paul Renn, »Preßfreiheit«. *Illyrisches Blatt*, 11. 4. 1848. NUK.

Anonimni feljton z naslovom »Ein Beitrag zur Geschichte der Censur und des Briefgeheimnisses« (Prispevek k zgodovini cenzure in zasebnosti dopisovanja), ki je bil prvotno objavljen v praškem časopisu *Der Freund des Volkes*, 20. in 23. maja pa je bil ponatisnjen v *Illyrisches Blatt*, je bil do Policijskega in cenzurnega urada še bolj neprizanesljiv. Vključeval je tudi osebno pričevanje o nezaslišanem ravnanju cenzorjev z avtorjem romana *Die Jesuiten in England und Oesterreich* (Jezuiti na Angleškem in Avstrijskem). Feljtonist Avstrijo opiše kot trdnjavo, izolirano od preostalega literarnega sveta, v nadaljevanju pa podrobno obdela represivno cenzuro pod Metternichom in Sedlnitzkim. Imenuje ju »aristokrata despotizma«, ki sta si izmislila nešteto metod, da bi zasužnjene narode čim bolj poneumila in zadušila vsako višje čustvo, vsako željo po svobodi, vsako zahtevo po neodvisnosti, hkrati pa sta ustvarila nepropustno vohunsko mrežo za nadzor slehernikovih misli in dejanj. Pisec našteva krivice in strahote, ki so se dogajale avtorjem, založnikom, urednikom in knjigotržcem. Zapiše, da je bil v tem sistemu »pisatelj preganjana divjad, Metternich in Sedlnitzky sta bila lovca, njuni kompanjoni pa psi« (Anon 1848e: 162). Pisatelji so lahko bodisi molčali ali pa obrnili hrbet domovini in se zatekli k nevarnemu projektu objavljanja svojih del v tujini. V zadnjem odstavku pa beremo, da so pisatelji »zavrnili nov zakon

o tisku, ki da je v celoti napisan v duhu starega sistema in jim prinaša le nove okove« (Anon 1848f: 167), tako da pozivajo k resnični svobodi tiska, za katero so se pripravljeni še naprej boriti. Ljudstvo tudi pozivajo, naj se pridruži boju, saj je le v tem jamstvo za njihovo svobodo in pravice, kajti če bo svoboda tiska odpravljena, je vrnitev k starim metodam neizbežna. Ker je v besedilu omenjena zavrnitev novega zakona o tisku, je bilo verjetno napisano med neuspešnim poskusom uveljavitve Začasnega zakona o tisku z dne 31. marca in 18. majem, ko sta bili razglašeni novi začasni uredbi. Ugotovitev anonimnega feljtonista, da se za literate kljub deklarativni svobodi tiska ne bo spremenilo veliko, in njegov poziv k nadaljevanju boja za pravo svobodo tiska sta bila gotovo upravičena, saj je triada »tiskovnih prestopkov« (tj. proti cesarju in državi, proti veri in proti morali) tudi z uveljavitvijo obeh začasnih uredb z dne 18. maja ostala enaka, predvidene kazni pa pravzaprav nič kaj dosti blažje kot poprej.

Čeprav je cenzura veljala predvsem za oviro svobodi izražanja, je imela v obravnavanem obdobju tudi ugled nekakšne varuhinje literarne in znanstvene kakovosti. Cenzorji so bili ne glede na njihovo represivno vlogo in metode pravzaprav smetana tedanje poliglotske inteligence. Po odpravi preventivne cenzure se je tako začel pojavljati tudi strah za kvaliteto literature. Neposredno ali posredno so bila tovrstna razmišljanja izražena v vrsti besedil, ki so med marcem in aprilom 1848 izhajala v kranjskih časopisih. Neimenovani avtor članka »Eine Anfrage« (Poizvedba) v *Illyrisches Blatt* je – čeprav na nekoliko sarkastičen način – pravzaprav obžaloval odpravo cenzure. Pritoževal se je namreč, da je zdaj, ko cenzure ni več, »vse vsem na očeh«, in pri tem omenil igre, ki naj bi bile tedaj uprizorjene v necenzuriranih različicah. Sklenil je, da bi bilo te nespodobne farse bolje prepovedati, saj ob njih človek pogosto »zardi od občutka sramu« (Anon 1848g).

Posreden sklic na prednosti cenzure, kakršna je nekoč bila, je najti v članku Leopolda Kordescha »Signale aus der Gegenwart« (Signali iz sedanjosti). Besedilo obžaluje propad in zaton »blagozvočnega latinskega jezika« ter njegovo sistematično zamenjavo z nacionalnimi jeziki v javnem, verskem in akademskem komuniciranju zadnjih desetletij. Glede prihodnosti latinščine avtor meni, da bo »kmalu omejena le na gimnazijske predavalnice« ter da je cenzura uredniku vsaj omogočala, da je iz čistega sovraštva do slogovne neustreznosti zavračal članke, ki niso bili po njegovem okusu, dodati pa je moral le standardno pojasnilo: »Dragi prijatelj, cenzura je žal zavrnila tvoj izdelek« (Kordesch 1848a: 107–108).

Že omenjeni ponatis članka iz *Wiener Zuschauer* med drugim pohvali intelekt, vsestransko omiko ter literarno in slogovno odličnost Sedlnitzkega, ugotavlja pa tudi, da bi bilo nekaj njegove nepopustljivosti lahko tudi posledica splošnih okoliščin, ki so omrtvile njegovo vsestranskost in prilagodljivost, ter vpliv »bednih likov«, s katerimi je bil prisiljen delati. Pisec sklene s komentarjem, da bo ne glede na vse grof Sedlnitzky kot cenzor »vplival na literarni status avstrijske monarhije začasa življenja sedanje generacije« (Anon 1848d).

Ne glede na kontinuiteto kaznivih dejanj v zvezi s tiskom in njihovo pravno obravnavo so številni obstoječi in novi časopisi v Avstrijskem cesarstvu v tednih po razglasitvi cesarskega patenta ponosno izhajali »brez cenzure«. Kranjski niso bili izjema. Na dnu *Kmetijskih in rokodelskih novic* je bilo 22. marca s krepkimi črkami natisnjeno obvestilo, da je to prvi slovenski časopis brez cenzure. Dan prej je Leopold Kordesch, urednik časnika *Illyrisches Blatt*, objavil pojasnilo gospodu C. H. v K – b – g, v katerem ga obvešča, da besedilo, ki ga je poslal v objavo 5. marca, čaka, da ga prevzame v uredništvu, a ne zaradi cenzure, ki je »hvala bogu ni več«, ampak zato, ker ga je sam (kot urednik) moral zavrniti kot neprimernega za objavo (Kordesch 1848b). Tako kot javne razprave in kritike cenzure bi bilo tudi takšno izvrševanje uredniških pooblastil še malo pred tem nemogoče.

Vrednik *Dr. Janez Bleiweis.* — Natiskar in založnik *Jožef Blaznik v Ljubljani.*

Pervi slovénski list brez cenzúre.

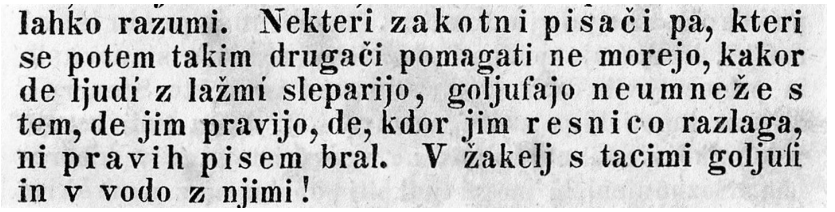
Slika 2. *Novice*; prvi slovenski list brez cenzure. *Kmetijske in rokodelske novice*, 22. 3. 1848. NUK.

8. aprila je Leopold Kordesch objavil nekaj novic iz sveta novinarstva, ki so povzele novo publicistično navdušenje po razglasitvi svobode tiska v Avstrijskem cesarstvu. V uvodnem delu je ugotovil, da je avstrijsko novinarstvo, kot je bilo mogoče predvideti, od »pogreba blažene cenzure« doživelo ne le mogočen vzpon, temveč je pridobilo tudi več publikacij, med katerimi so mnoge uredile odlične literarne osebnosti. Te so nato navedene kot »revije, za katere je do zdaj znano, da so [na novo] izšle v različnih mestih« (Kordesch 1848c).

Kmalu po začetnem navdušenju nad novimi svoboščinami pa so se uredniki in avtorji lotili razprav o njihovih posledicah. Janez Bleiweis je v prvih tednih po 15. marcu posebej vneto razlagal svobodo tiska pa tudi druge »pridobitve«

z naslova najvišjega cesarskega patenta. 22. marca je objavil uvodnik, ki je bil najverjetneje prvi poskus, da bi celoten cesarski patent pojasnil slovensko govorečemu kmečkemu prebivalstvu in hkrati seznanil bralstvo *Novic* o prihodnji uredniški politiki. V zvezi s svobodo tiska je v uvodniku zapisano, da je milostni cesar 15. marca dovolil, da bo v prihodnje mogoče tiskati vse knjige, novice in časopise, ne da jih bi bilo treba oddati v pregled cenzorjem in brez obveznega dovoljenja za izdajo. Po Bleiweisovem zagotovilu naj bi bilo tako poslej mogoče svobodno napisati, kar bi kdo želel napisati, če bo napisano le »resnično in pravično«. Cesarjevo dejanje je opisal kot »neizrečeno dobroto«, ljudstvu pa naj poslej ne bi bilo več treba držati »zavezanih ust«. V isti sapi je napovedal tudi, da »odslej hudobijam pa in terdovratnim hudobnežem ne bomo prizanesli, temuč jih bomo očitno svarili grajali in zavračali,« pri čemer s temi novimi pooblastili *Novice* ne bodo postale prevzetne, pač pa si bodo prizadevale za »resnico in pravico«. Vodilna načela pri tem na bi bila »Mir in edinost, vera, in ljubezin do Cesarja« (Bleiweis 1848b: [45]–47).

Bleiweis je bralstvu *Novic* v naslednjih tednih še večkrat razlagal cesarski patent, svobodo tiska in ustavo. Med 29. marcem in 26. aprilom je objavil niz člankov s skupnim naslovom »Pomenki s kmeti in rokodelci v mnogih rečeh sedanjiga časa« (Bleiweis: 1848c; Bleiweis 1848d). Zdi se, da ti članki posredno pričajo tudi o nekaterih radikalnejših interpretacijah ustave in svobode tiska med prebivalstvom Kranjske, zlasti med kmeti. Bleiweis na primer omeni nekega »bedaka«, ki je ustavo napačno razlagal kot dokument, ki človeka razbremeni vseh njegovih dolžnosti, 5. aprila pa tudi nekatere »zakotne pisače«, ki so ljudi zavajali z lažnimi obljubami popolne svobode. Te goljufe bi morali po njegovem mnenju spraviti v žakelj in vreči v vodo.

lahko razumi. Nekteri zakotni pisači pa, kteri se potem takim drugači pomagati ne morejo, kakor de ljudi z lažmi sleparijo, goljufajo neumneže s tem, de jim pravijo, de, kdor jim resnico razlaga, ni pravih pisem bral. V žakelj s tacimi goljufi in v vodo z njimi!

Slika 3. Bleiweisovi »zakotni pisači«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 5. 4. 1848. NUK.

Ena obsežnejših razprav o naravi in možnih negativnih posledicah svobode tiska je bila 24. marca objavljena kot posebna priloga k *Inteligenz-Blatt* pod

naslovom *Pressfreiheit, Nationalgarde, Constitution* (Svoboda tiska, narodna garda, ustava). Podnjo se je podpisal Dr. K. Avtor je bil morda profesor dr. Janez Krstnik Kersnik, še verjetneje pa profesor splošne zgodovine in klasične filologije na ljubljanskem liceju dr. Johann Kleemann. Besedilo v zvezi s svobodo izražanja na splošno pa tudi v zvezi s svobodo tiska pogosto omenja omiko oziroma »Bildung«. Smisel in zapoved svobode tiska je po avtorjevem mnenju spodobna in odkrita razprava o zadevah v splošnem javnem interesu izpod peres ljudi, katerih razum je miren, urejen in pravilno omikan ter prinaša blaginjo vsem. To predpostavlja moralno in duhovno omiko avtorjev, pa tudi bralcev. Tisti, ki imajo (literarni) vpliv na sodržavljane, morajo zato izvajati samocenzuro, svoje osebne interese pa pustiti ob strani. Ko se primerna omika, vpogled in izkušnje združijo z namenom obravnave najresnejših vprašanj, kot so mir in vojna, finance, pravosodje, javna izobrazba, morala, blaginja in podobno, je treba o tem razpravljati temeljito, s plemenito odkritostjo in spodobnostjo ter s skromnimi pritožbami glede stvari, ki bi morale biti drugačne in bi jih bilo mogoče izboljšati. Avtorji naj pri tem ne dražijo javnosti, ampak naj jo poučujejo. Ne smejo je podžigati, pač pa jo morajo prepričevati. Bistvo svobode tiska je sejanje semen lepote in časti ter izobraževanje državljanov. To je pravica do javnega izražanja misli in mnenj o različnih zadevah z izključnim poudarkom na blaginji države. Ker pa postajajo dnevni časopisi in druge tiskovine pod masko resnice in dobrohotnosti strastni in nasilni ter »prebujajo množice v nesmiselno delovanje […], neizobražene pa spreminjajo v divje živali« (Dr. K. 1848: [3]–4), lahko svoboda tiska postane grozljivo orodje za uničenje človeškega reda, od katerega se z gnusom obrne vsak plemenit in omikan človek. Za takšne kršitve zakon o tisku, ki je tesno povezan s svobodo tiska, upravičeno nalaga stroge kazni. To pa je težka naloga, saj mora zakonodaja v največji možni meri preprečiti tiskovne prekrške z uporabo posplošenih formul, kot je »[n]atisniti je mogoče vse, kar ne nasprotuje državi, veri in običajem« (Dr. K. 1848: 4), pri čemer so te omejitve vedno nejasne. Avtor je sicer tako odgovoren za svoje izdelke, vendar je seme zla zasejano, še preden je odkrito. Ker zakonske ureditve tiska cesar še ni vzpostavil, bi bilo po mnenju dr. K. najbolje, da bi se založniki in uredniki dogovorili o zavrnitvi člankov in del, v katerih se izražata le svoboda in »paskvinizem duha«, ter se trdno držali osnovnega namena svobode tiska. Dr. K v opombi doda še, da je ob nastajanju besedila z velikim veseljem odkril, da je v enakem duhu svoj poziv v dunajskem *Theater-Zeitung* napisal in natisnil tudi urednik in založnik Carl Gerold.

Čeprav so bile končne odločitve o objavah v rokah cenzorjev, je bila samocenzura vseprisotna tudi v prejšnjem sistemu. Samonadzor je z novo pravno ureditvijo, ki je predvidevala osebno odgovornost avtorjev in urednikov pred zakonom, postal še veliko pomembnejši. Zato ne preseneča, da so se uredniki in druge javne osebnosti lotili poučevanja bralcev in potencialnih avtorjev besedil o novih okoliščinah ter o naravi, obsegu in možnih posledicah neustreznega uveljavljanja novih svoboščin. Vendar medtem ko besedilo Dr. K apelira na plemenito moralno držo in omiko izobražene in pretežno nemško govoreče elite, se Bleiweisova besedila berejo bolj kot niz svaril preprostemu človeku, ki bi si novo svobodo zlahka razlagal preveč radikalno ali jo uporabil za doseganje svojih družbenih in političnih zahtev na nasilen ali drugače neprimeren način. Če so bile meje posameznikove svobode izražanja v Castellijevem poročilu določene glede na to, kar je »pravično pred njim samim in Bogom« (ter zakonom), v zgodnejših Bleiweisovih besedilih pa glede na to, »kar je resnično in pravično«, so kasnejše Bleiweisove objave glede tega vprašanja postale strožje in bolj pokroviteljske.

O tovrstnem pristopu k naslavljanju slovensko govorečega kmečkega bralstva oziroma občinstva priča tudi vsebina letaka z naslovom *Razlaga Narvikšiga konstitucijskiga patenta od 15. Sušca 1848, za krajnski narod*, ki ga je podpisal »Prijatelj kmetov« in ga je v nemščini in slovenščini natisnil Jožef Blaznik v Ljubljani (Anon 1848b). Verjetno je izšel kmalu po kmečkem napadu na iški grad z dne 21. marca, saj na kratko omenja podoben dogodek, ter pred (neuspešno) razglasitvijo *Začasnega zakona o tisku* z dne 31. marca, saj omenja nove zakone, ki še niso bili sprejeti. Ker je letak v Narodni in univerzitetni knjižnici privezan k enemu od izvodov *Novic*, je bil najverjetneje izdan kot izredna priloga (Lončar 1921: 165). V njem avtor podrobneje razloži celoten cesarski patent. V 6., 7. in 8. odstavku zapiše, da jim je cesar dal svobodo tiska in da zdaj »vsak, ki je tako srečen kaj koristniga, kaj dobriga, – kaj lepiga izmisliti, iznajditi, kar ljudi požlahtni, njih blagor pomnoži ali vednosti in umetnosti služi, sme brez de bi poprej privoljenja prosil, natisniti in na svitlobo dati, de vsim v dobro pride«. Takoj nato pa bralce že opozarja, da se bodo morda našli taki, ki bi to svobodo razumeli napačno in bi želeli ljudem škodovati na različne načine. Zato »bo Cesar, – to je obljubil – še postavo dal, po kteri bodo hudobneži pokorjeni, kteri bi se tiskarne svobode poslužiti hotli, v škodo naše vere, našiga zaderžanja, naše časti ali našiga zdravja, kteri bi nas zapeljati hotli k nezvestobi v naših dolžnostih do Boga, do našiga Cesarja, do naših gosposk, do naših bližnjih, mi sami pa hočemo, predin jih postava doide, take zapeljivce zaničevati in se jih ogibati«. Tako, sklene avtor, »morate tiskarno svobodo razumeti« (Anon 1848b: [1]).

RAZLAGA
Narvikšiga konstitucijskiga patenta od 15. Sušca 1848,
za
KRAJNSKI NAROD.
Od prijatla kmetov.

Njih veličanstvo, Cesar Ferdinand I. so z narvikšim patentam od 15. Sušca 1848, ki je že na znanje dan, iz ed ljubezni nesebiga serca očetovskiga, svojim zvestim narodam darove naklonili: Tiskarno svobodo! Narodno stražo! Konstitucijo! Darove, ki očitno pričajo, de oče svoje otroke ljubijo in de jih misliju dovelj stare.

Kaj je zdaj nam zvestim otrokam storiti?

Pred vsim se oxrimo gori k Njemu, vsigasmiljenimu gospodarju nad zvezdami, in zahvalimo se mu iz celiga serca za to, de je naše srečno cesarstvo po tako srečni poti obilni blagoslov ali obegen dosegle, kteriga so si, kakor nam zgodbe sveta, kakor nam prigodki dunajnih dni kažejo, vsi drugi narodi, kakor njih predniji rodovi tako tudi današnji rod z potoki krvi in solz kupiti mogli, in prosimo ga z vroče serčnostje, de nam um in volijo dodeli, z edinostjo in ljubeznijo, s potrepežljivostjo in z zanpanjem, v pokoji in v miru dêlo kontati, ki je tako srečno začeto.

In potem obernimo svoje serca k Cesarju. Oče Ferdinand! hočemo reči, ljubezni polni in preljubeznivi Oče! Darove si nan dêlil, darove davno željene. Polne persia, vse si dal, z zanpanjem si dul! Tvoja zvesta Krajnska dežela je molčala, dokler si dal, — ne, de bi ne bila vesila, kar so drugi želili, ne de bi se ne bila vredno nisilla, darov, ki si jih dal, nikakor ne, tvoja Krajnska dežela je molčala in bi bila še dalje molčala, ker si ji bil milostiv gospod, prijazen oče, ker kar žirši, še s svojo volje nikogar nisi razžalil, nobeniga lasa skrivil — molčala je, ker je v tebe zanpala, kakor il v nas — ker je vedila, de storiš, kar je v srečo tvojih narodov, kadar previ čas pride. Ta čas je prišel in naslédek in tvoje serce sta dala nasimu zanpanju plačilo, in naša goreča hvaležnost in solze veselja, ki tebi trečeje, nej ti povéje, ali znamo tvoje darove po vrednosti crnili in kako jih hočemo vzlivati, nej ti povéje, ali jih zaslužimo. Resde stojimo na stezi omikanja in spoznanja — ki posledenje v nebesa pelje, pa ne vsi narodi na enaki višini — v posameznim narodu ne vsi ljudje na enaki stopnji, in tudi v nasi deželi jih je veliko, ki imajo že danas žlahtne kanne tvojih milost, in njih cene ne spoznajo.

Tem hočemo po bratovske pomagati, jih podučiti.

Bratje! — jim hočemo reči — Nas Cesar, ki ima že od nekdaj dober namen z nami, nam je dal nove naprave, ki nej naso serce mešajo.

Dal nam je tiskarno svobodo! Slédni nas, ki je tako srečen kaj koristniga, kaj dobriga, — kaj lepiga izmislili, izanjdili, kar ljudi pozabimi, njih blogor pounesi ali vrdnosti in nimetnosti služi, nasé hrce de bi poperj pèvelenja prosil, naštimili in na svilebo dirli, de vsim v dobro pride.

Slika 4. *Razlaga Narvikšiga konstitucijskiga patenta od 15. Sušca 1848, za krajnski narod*. Priloga *Kmetijskih in rokodelskih novic*, po 22. 3. 1848. NUK.

Kljub tovrstnim opozorilom pa se je svoboda tiska začela pojavljati tudi kot sestavni del kmečkih zahtev. Gozdne pravice so bile osrednja tema niza pisem, ki so bila objavljena v *Illyrisches Blatt* in *Laibacher Zeitung* med 4. in 29. aprilom. Korespondenca, ki jo je mogoče šteti za prvo obsežnejše soočenje mnenj z uveljavljanjem pravice do popravka po ukinitvi cenzure, se je začela z dopisom župnika Antona Urbasa v rubriki »Correspondenz vom Lande« v *Illyrisches Blatt* (Urbas 1848). Besedilo komentira govorice o vandaliziranju gradu Hošperk, ki naj bi se zgodilo po razglasitvi ustave, ker naj bi princ Windischgrätz svojim podložnikom odrekal pravice do rabe gozdov. Avtor pojasnjuje, da so se uspešno izognili veliki nesreči in da do škode ni prišlo. V predzadnjem odstavku navaja, da tudi oni pozdravljajo svobodo tiska kot enega najdragocenejših dosežkov in darov, saj so prepričani, da bo ta svoboda zatočišče potlačene resnice in pravice, ne pa malenkostnosti in strasti, ter dodaja, da se Nacionalna garda še vedno organizira in vsak večer zvesto opravlja svoje naloge v luči neljubega dogodka.

Laibacher Zeitung je nato 15. aprila objavil pojasnilo v imenu skupnosti prebivalcev Cerkniškega okraja. Ti zatrjujejo, da jim je Windischgrätz nepravično odvzel pravice do rabe gozdov, da v zvezi z dogodki na gradu Hošperk le iščejo svoje pravice in da nikoli niso nameravali vandalizirati gradu. Sledi prošnja za

popravek neresničnega poročanja. Prebivalci Cerknice zagotavljajo, da jim je namen napada na grad Hošperk popolnoma neznan in da tega nikoli niso imeli v mislih. Menijo tudi, da tistih, ki so svoje (gozdne) pravice iskali po zakonu, ne bi smeli obravnavati kot vandale in da so za takšne (dez)informacije prej krivi »tisti, ki prinašajo tako razburljive novice v javnost, ne da bi pred tem raziskali resnico«, pri tem pa miroljubne kmete obtožujejo kot pridigarje vandalizma (Anon 1848h).

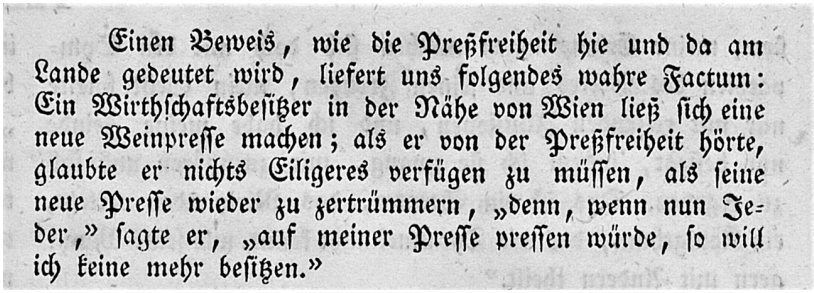
29. aprila je bil kot posebna priloga *Laibacher Zeitung* objavljen nov, še obširnejši popravek z naslovom »Entgegnung auf den in der Laibacher Zeitung vom 15. April 1848 erschienenen Aufsatz über die vorgebliche Bedrückung der Herrschaft Haasberger Untertanen« (Odgovor na članek o domnevnem zatiranju podložnikov v Hošperku, objavljen 14. aprila 1848 v *Laibacher Zeitung*). Nepodpisano besedilo se začne z moralizirajočo pripombo, da je treba »svobodo tiska uporabiti za izpovedovanje resnice, ne pa za širjenje laži v javnosti iz strasti«. Nadalje pojasnjuje, da ne drži (kot je nekdo zapisal 15. aprila v *Laibacher Zeitung* v imenu Cerkničanov), da je princ Veriand Windischgrätz svojim podložnikom v Hošperku odvzel pravice do rabe gozdov na sramoten in neodgovoren način. Princ Windischgrätz, ki je 8. septembra 1846 kupil posestvo Hošperk od grofa Coroninija, je namreč kmalu potem izvedel, da so njegovi podložniki v postopku sodnega zahtevka glede domnevnih lastniških pravic in pravic do uporabe gozdov. Pritožbe so bile podane na ljubljansko in dunajsko sodišče, ki sta jih obravnavala z največjo vestjo glede pravic podložnikov, čeprav so bile te neutemeljene in pretirane, podložnikom pa je na koncu uspelo skleniti sporazum z gospodarjem glede uporabe gozdov za svoje domače potrebe, ne pa tudi za njihove druge, neutemeljene zahteve. Pisec sklene, da je bilo to vse, kar se je zgodilo, in zanika vse, kar je »avtor, ki se ni podpisal«, označil za neprimerno ravnanje s podložniki (Anon 1848i).

Svoboda tiska je bila v obdobju od 15. marca do 18. maja 1848 nekajkrat omenjena tudi v besedilih, posvečenih politični prihodnosti Kranjske v okviru Avstrijskega cesarstva. 26. marca je izšel že omenjeni letak *Dank-Adresse der Bewohner Krains an Se. Majestät den Kaiser von Oesterreich*. Napisali in izdali so ga člani ljubljanske Kazine. Avtorji besedila so bili dr. Kleindienst, dr. Burger, dr. Crobath in Janez Bleiweis (Zwitter 1964). Poleg zahvale cesarju za »dar svobode tiska, ki je med svoboščinami in pravicami element, ki ne bi smel manjkati v ustavi države, ki združuje slovanske in nemške etnične skupine« ([Kleindienst idr.] 1848), je besedilo prinašalo tudi predlog prihodnje politične

organizacije Kranjske. Ta naj bi temeljila na reorganizaciji obstoječih stanov v deželni zbor pod oblastjo avstrijskega cesarja.

Politični program *Kaj Slovenci terjamo?* (Majar 1848) je bil najverjetneje natisnjen 5. aprila in priložen k *Novicam*. Svobodo tiska je povezal z zahtevami, kot so političnoteritorialno združenje vseh slovensko govorečih pokrajin in enakovreden status slovenskega jezika v izobraževanju in javnem komuniciranju. V njem je bilo med drugim zapisano, da glede na nove zakone, ki naj bi bili sprejeti, zahtevajo skoraj vsi deželni zbori med drugim svobodo govora, izobraževanja, tiska in veroizpovedi. S pravnega vidika program ni vseboval kršitev ustave ali politične celovitosti avstrijskega cesarstva in nikakor ni bil tako radikalen, kot je bila na primer madžarska deklaracija dvanajstih točk z dne 15. marca oziroma sočasne češke politične zahteve. Oba programa sta se na svobodo tiska sklicevala predvsem v kontekstu posredovanja zahtev po politični (in družbeni) reorganizaciji cesarstva in Kranjske.

Nenazadnje se je bilo po 15. marcu 1848 mogoče na račun cenzure in svobode tiska tudi javno pošaliti. *Illyrisches Blatt* je 15. aprila objavil anonimen zapis z naslovom »Papierkorb des Amüsanten« (Smetnjak šaljivcev). Besedilo pravi, da so, »ko je v nekem mestu na zahodu Češke postala znana novica o odobritvi svobode tiska [Pressfreiheit], vsi rekli: 'Kaj nam koristi svoboda tiska [Pressfreiheit], če pa nimamo vinogradništva?'« Sledi še nekaj »resničnih dejstev«, ki dokazujejo, kako je ljudstvo ponekod v državi interpretiralo svobodo tiska. Lastnik podjetja blizu Dunaja si je dal izdelati novo stiskalnico za vino [Presse], a ko je slišal za svobodo tiska [Pressfreiheit], je pomislil, da se je mora nemudoma znebiti, saj je noče več imeti, če bodo zdaj lahko kar vsi »(s)tiskali na njegovi preši« (Anon 1848j).

Einen Beweis, wie die Preßfreiheit hie und da am Lande gedeutet wird, liefert uns folgendes wahre Factum: Ein Wirthschaftsbesitzer in der Nähe von Wien ließ sich eine neue Weinpresse machen; als er von der Preßfreiheit hörte, glaubte er nichts Eiligeres verfügen zu müssen, als seine neue Presse wieder zu zertrümmern, „denn, wenn nun Jeder," sagte er, „auf meiner Presse pressen würde, so will ich keine mehr besitzen."

Slika 5. »Preßfreiheit«. *Illyrisches Blatt*, 15. 4. 1848. NUK.

Sklep

Razprave o svobodi tiska v časopisnih člankih in drugih tiskovinah, ki so predstavljene in analizirane v tem prispevku, segajo od navdušenih pozdravov nove svoboščine do bolj ali manj poglobljenih interpretacij novega pojava, namenjene pa so tako publicistični kakor širši javnosti. Vključujejo razmišljanja o pozitivnih straneh in potencialih svobode tiska pa tudi o njenih morebitnih negativnih plateh in zlorabah. Pridružujejo se jim družbene, politične in literarne kontekstualizacije, razlage posledic za urednike, založnike, avtorje in bralstvo ter celo šale o njenem »pregovornem« nerazumevanju. Nekaj je tudi eksplicitnih ali implicitnih tožb nad izgubo literarne, slogovne in moralne kakovosti besedil zaradi ukinitve preventivne cenzure.

Objave v *Laibacher Zeitung* so kompleksnejše in bolj heterogene od objav v *Novicah*, oboje pa posredno nakazujejo intelektualni domet svojega bralstva. Predvsem interpretacije svobode tiska v *Novicah* so opazno prilagojene preprostejšemu ciljnemu bralstvu. Zanimivo je, da skoraj nobeno od besedil ne analizira ali kritizira tedanjih (neuspešnih) predlogov zakonske ureditve tiskovnih kaznivih dejanj.

Večina besedil bralstvo oziroma prebivalstvo Kranjske opozarja na to, kaj je in kaj ni dovoljeno, in na to, kaj je v novih okoliščinah sprejemljivo, kar zadeva javno objavljanje v tiskanih medijih. Posamezni avtorji se trudijo opozoriti na kontinuiteto »triade tiskovnih kaznivih dejanj«, ki je bila pravzaprav kodificirana že v 18. stoletju. Zato ne preseneča, da v luči ustavnih svoboščin, ki bi jih zlahka (napačno) razlagali tudi na radikalnejši način, več besedil nagovarja prav kranjsko kmečko prebivalstvo. To je večkrat pozvano, naj se drži moralnih zapovedi in zakonov, naj spoštuje in ohranja obstoječo družbeno in politično ureditev ter naj zaupa v suverenovo modrost in dobronamernost. V tem pogledu je bil še posebej dejaven urednik *Novic* Janez Bleiweis.

Iz besedil je razvidno tudi, da med pismeno in vplivno kranjsko manjšino po razglasitvi svobode tiska ni bilo izrazitih revolucionarnih teženj. Večina avtorjev besedil, ki so delovali v tedanji javni sferi, se je namreč zavzemala za ohranitev obstoječe družbene in politične ureditve ter javne morale. O tem priča tudi dejstvo, da v času po razglasitvi svobode tiska niso bili ustanovljeni novi, liberalni ali radikalnejši časopisi, iz analiziranega gradiva pa niso

razvidne očitnejše kršitve kazenskega zakonika iz leta 1803, ki je bil v zvezi s tiskovnimi prestopki veljaven do 18. maja 1848. Prvi sodni procesi za tiskovne prekrške v Ljubljani so potekali šele v zgodnjih šestdesetih letih 19. stoletja, prva zaporna kazen pa je bila izrečena šele leta 1864 (Dović 2020: 266–270; prim. poglavje Tanje Žigon v tej knjigi), medtem ko je prvi tovrsten proces na Dunaju potekal že avgusta 1848 (Pastović 2015: 735). Nekaj namigov, da bi po razglasitvi svobode tiska vendarle lahko prišlo do določenih prestopkov zunaj sicer konservativnega kranjskega publicističnega okolja, je mogoče najti v *Novicah*, kjer Bleiweis omenja nekakšne zakotne pisače. Prvi uradno zabeležen hujši prestopek na Kranjskem se je, kot kaže, zgodil poleti 1848, ko so oblasti v moravškem okraju našle letak, ki se je skliceval na francosko revolucijo iz leta 1789 in grozil z strmoglavljenjem plemstva, če ne bo takojšnje zemljiške odveze. Vendar letak ni izšel v tiskani obliki: bil je zgolj prepis članka iz radikalnega dunajskega časopisa *Die Constitution* (Grafenauer 1948–1949: 35).

Viri

Allerhöchstes Patent vom 15. März 1848, 1848. Wien: [s. n.].

Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848, 1848. Wien: [s. n.].

Currende des k. k. Illyrisches Guberniums (Ausserordentliche Beilage zur Laibacher Zeitung vom 18. März 1848). *Intelligenz-Blatt*, 18. 3. 1848.

Gubernial-Verlautbarungen. Z 868. Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse. *Anhang zur Laibacher Zeitung*, 23. 5. 1848.

Provisorische Pressgesetz vom 31. März 1848, 1848. Wien: [s. n.].

Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse = Tačasne postave zoper tiskarne pregréhe, 1848. Ljubljana: [s. n.].

Provisorische Verordnung über *das Verfahren in Presssachen*, 1848. Wien: [s. n.].

Ustavno pismo Avstrijanskiga Cesarstva. *Kmetijske in rokodelske novice*, 3. 5. 1848.

Wir Ferdinand der Erste […]. *Amts-Blatt zur Laibacher Zeitung*, 28. 3. 1848, str. [283]–284.

Verfassung-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates. Besondere Beilage zur Laibacher Zeitung Nr. 51. *Laibacher Zeitung*, 27. 4. 1848, str. [327]–328.

Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das Benehmen der Censoren in Folge a. h. Entschließung vom 10. September 1810.

Literatura

Anon 1848a: Wien. *Laibacher Zeitung*, 18. 3. 1848, str. [255]–257.

Anon 1848b: *Razlaga Narvikšiga konstitucijskiga patenta od 15. Sušca 1848, za krajnski narod*. Ljubljana: Blaznik.

Anon 1848c: Wien. *Laibacher Zeitung*, 21. 3. 1848, str. 235–236.

Anon 1848d: Graf Sedlnitzky als Polizei- und Zensur Präsident (Aus dem »Wiener Zuschauer«). *Illyrisches Blatt*, 14. 4. 1848, str. [117]–118.

Anon 1848e: Ein Beitrag zur Geschichte der Censur und des Briefgeheimnisses (Aus der Zeitschrift: »Der Freund des Volkes«). *Illyrisches Blatt*, 20. 5. 1848, str. 162–163.

Anon 1848f: Ein Beitrag zur Geschichte der Censur und des Briefgeheimnisses (Aus der Zeitschrift: »Der Freund des Volkes«). *Illyrisches Blatt*, 23. 5. 1848, str. 165–167.

Anon 1848g: Eine Anfrage. *Illyrisches Blatt*, 24. 3. 1848, str. 100.

Anon 1848h: Zirknitz, am 2. April 1848. *Laibacher Zeitung*, 15. 4. 1848, str. 300.

Anon 1848i: Entgegnung auf den in der Laibacher Zeitung vom 15. April 1848 erschienenen Aufsatz über die vorgebliche Bedrückung der Herrschaft Haasberger Untertanen. *Beilage zur Laibacher Zeitung Nr. 52*, 29. 4. 1848.

Anon 1848j: Papierkorb des Amüsanten. *Illyrisches Blatt*, 15. 4. 1848, str. 124.

Apih, Josip, 1888: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica Slovenska.

Bleiweis, Janez, 1848a: Odgovor vredništva Novic častitim slovenskimi dopisnikam. *Kmetijske in rokodelske novice*, 10. 5. 1848, str. 80.

Bleiweis, Janez, 1848b: Slava slava našimu presvitlimu cesarju Ferdinandu pervimu! *Kmetijske in rokodelske novice*, 22. 4. 1848, str. [45]–47.

Bleiweis, Janez, 1848c: Pomenki s kmeti in rokodelci v mnogih rečeh sedanjiga časa. *Kmetijske in rokodelske novice*, 29. 3. 1848, str. 49.

Bleiweis, Janez, 1848d: Pomenki s kmeti in rokodelci v mnogih rečeh sedanjiga časa. *Kmetijske in rokodelske novice*, 5. 4. 1848, str. 53.

Castelli, Ignaz Franz, 1848: *Le sem Slovenzi! poslushajte, kaj se je une dni v Dunaji (v Wieni) sgodilo!* [Celovec]: Leon.

Cvirn, Janez, 2010: Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila: Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, str. 13–44.

Dović, Marijan, 2007: *Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC.

Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.

Dr. K., 1848: Pressfreiheit, Nationalgarde, Constitution! Ausserordentliche Beilage zur Laibacher Zeitung vom 24. März 1848. *Inteligenz-Blatt*, 24. 3. 1848, str 3–6.

Grafenauer, Bogo, 1948–1949: Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis* 2–3, str. 7–68.

[Kleindienst idr.], 1848: *Dank-Adresse der Bewohner Krains an Se. Majestät den Kaiser von Oesterreich*, 1848. Ljubljana: Blasnik.

Kordesch, Leopold, 1848a: Signale aus der Gegenwart. *Illyriches Blatt*, 1. 4. 1848, str. 107–108.

Kordesch, Leopold, 1848b: Telegraph der Redaction. *Illyrisches Blatt*, 21. 4. 1848, str. 96.

Kordesch, Leopold, 1848c: Literarischer Courier. *Illyrisches Blatt*, 8. 4. 1848, str. 116.

Kosi, Jernej, 2016: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia.

Lončar, Dragotin, 1921: *Politično življenje Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.

Majar, Matija, 1848: *Kaj Slovenci terjamo?* [Ljubljana: Blaznik].

Pastović, Dunja, 2015: Sloboda tiska i porotna sudbenost u Istri 1848./1849. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka* 36, št. 2, str. 725–758.

Pederin, Ivan, 1991–1992: Organi austrijskog nadzora nad tiskom u Dalmaciji poslije 1848. *Arhivski vjesnik*, št. 34–35, str. 121–138.

Renn, Paul, 1848: Preßfreiheit. *Illyrisches Blatt*, 11. 4. 1848, str. 117.

Schmidt, Vlado, 1964: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. II. (1805–1848)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Simonič, Franc, 1903–1905: *Slovenska bibliografija. Del 1. knjige (1550–1900)*. Ljubljana: Slovenska matica.

Šlebinger, Janko, 1973: *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936*. Ljubljana: Blaznik.

Šlebinger, Janko, 2013: Giontini, Janez (1818–1879). *Slovenska biografija*, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi200216/ (dostop 23. 12. 2022).

Urbas, Anton, 1848: Planina am 31. März 1848. *Illyrisches Blatt*, 4. 4. 1848, str. 112.

Valenčič, Vlado, 1970: *Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura*. Ljubljana: SAZU.

Zwitter, Fran, 1964: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. *Sodobnost* 12, št. 11, str. 117–118.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_13; CC BY-NC-ND 4.0

Dogodbe ob izdaji Kozlerjevega *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*

Ivan Kordiš

Pri kartografski predstavitvi s Slovenci poseljenega ozemlja je največje delo opravil pravnik Peter Kozler (1824–1879), po rodu kočevski Nemec. Jasno izoblikovane zahteve slovenskega nacionalnega programa so komaj 24-letnega Petra Kozlerja vzpodbudile, da se je v revolucionarnem letu 1848 lotil pionirske naloge izdelave prvega »zemljovida slovenske dežele in pokrajin«. Konec leta 1852 je v *Ljubljanskih novicah* naznanil, da bo zemljevid s prilogo dokončan januarja 1853, objavil pa je tudi povabilo za prednaročnike. Takrat še ni mogel slutiti, da bo zemljevid prišel v javnost šele leta 1861, še manj pa, v kakšne osebne težave ga bo spravil organizacijsko in finančno zahteven projekt. Avstrijske oblasti so že decembra 1852 zaplenile vse natisnjene izvode, zemljevid prepovedale, Kozlerja pa postavile pred vojaško sodišče. Sporni so bili naslov zemljevida, uporaba izključno slovenskega jezika in označena slovenska narodnostna meja. Poglavje opisuje zaplete okoli izdaje najslavnejšega slovenskega zemljevida, ki so vplivali tudi na Kozlerjevo kariero državnega uslužbenca.

Rodbina Kozler

Kozlerjevi (tudi Kosler) so znana kočevarska trgovska družina s Kočevske, strnjenega ozemlja na jugovzhodu današnje Slovenije. Njeni člani so pripadali tako nemškemu kot slovenskemu meščanstvu. V slovenski politični, gospodarski in kulturni zgodovini 19. stoletja je družina odigrala pomembno vlogo. Skupaj z Rudeži iz sosednje Ribniške doline nam lahko velja za primer, kako se je bilo mogoče iz vrst preprostega okolja povzpeti v vrh tedanjega političnega in gospodarskega življenja na Kranjskem.

Člani rodbine Kozler so kot občevalni jezik večinoma navajali nemščino in tudi njihova družinska grobnica ima nemške napise. Eden najboljših družinskih prijateljev je bil Fran Levec (1846–1916), literarni zgodovinar, urednik *Ljubljanskega zvona* in štirinajst let predsednik Slovenske matice. Vrsto let je

hodil na počitnice v Pekel, Kozlerjev ortneški grad, kjer so ob večerih na glas brali *Ljubljanski zvon* in komentirali njegovo vsebino. Iz Levčevih pisem slovenskemu pisatelju Janku Kersniku (1852–1897) spoznamo okolje, ki ga stežka srečamo v zgodovinskih razpravah. To je bilo okolje prijateljstva in kulturnega sožitja slovenščine in nemščine. Svetova sta živela drug poleg drugega in drug z drugim. To ni bil le čas političnih bojev in narodnostnih sporov, ampak tudi čas osebnih zvez, medsebojnega razumevanja in spoštovanja (Melik 1996: 10).

O izvoru priimka Kozler raziskovalci niso enotnega mnenja. Izhajal naj bi iz besede *kozar* (»kozji pastir«). Jezikoslovec in folklorist češko-nemškega porekla Ivan Koštial (1877–1949) njegov izvor povezuje s pokrajino Kostel in istoimenskim gradom ob Kolpi. Kočevarji (kočevski Nemci) naj bi z besedo *Köstlar* ali *Kösslar* označevali tamkajšnje prebivalce. Tudi v arhivskih virih zasledimo različne oblike zapisa priimka: Cohsler, Chossler, Cossler, Cosler, Khosler, Khossler, Kossler, Koszler, Kosler, Kozler.

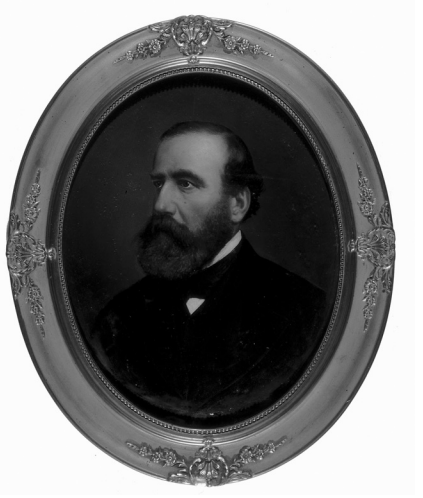
Najstarejši vir, ki poroča o rodbini Kozler, izvira iz 16. stoletja. Kočevski urbar iz leta 1574 omenja dva Kozlerja, oba posestnika v Kočevski Reki. V 17. stoletju se v Kočevju omenja Andreas Kozler, ki je leta 1682 postal celo mestni sodnik. Kasneje v mestu zasledimo še Johanna Georga Kozlerja (1683–1738) in njegovega brata Franza Jakoba Kozlerja (1674–1760), župnika in kočevskega dekana (Kordiš in Škufca 1996: 13–14).

Zibelka rodbine Kozler je Kočevska Reka. Hiter vzpon rodbine se je začel z Janezom (Johannom) Kozlerjem II. (1780–1864), ki je s krošnjarjenjem in trgovino z južnim sadjem ustvaril precejšnje bogastvo ter postal ena najpremožnejših oseb na Kranjskem. Bil je lastnik več posestev in tudi hiš na Dunaju, v Ljubljani, Trstu in na Reki. Po smrti je dedičem zapustil 800.000 goldinarjev v gotovini (Schöppl 1940/1950a: 94, 106). Janez Kozler II. je bil poročen dvakrat. V prvem zakonu z rojakinjo Marijo Seemann (1785–1815) so se rodile tri hčerke, od katerih je otroška leta preživela le najstarejša, Marija (1815–1888). V drugem zakonu, v katerega je stopil s sestrično in soimenjakinjo prve žene Marijo Seemann (1796–1879), so se rodili trije sinovi. Najstarejši, Janez Kozler III. (1819–1898), je bil po študiju prava poslanec mestnega kočevskega volilnega okraja v Kranjskem deželnem zboru in izmed vseh treh bratov najbolj nemško usmerjen. Ukvarjal se je predvsem z agronomskimi vprašanji, povezanimi z Ljubljanskim barjem. V oporoki je prebivalcem barja zapustil 10.000 goldinarjev (po drugem viru 6.000

goldinarjev) za izgradnjo cerkve v Črni vasi, ki je bila zgrajena šele v letih 1937–1938, in sicer po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika. Tudi Josip (Josef, 1822–1917), drugi izmed treh bratov, je bil pravnik in kakor tudi Peter podpisnik deklaracije »Zedinjene Slovenije«. Služboval je kot notar na Dunaju in Primorskem. Po očetovi smrti je izstopil iz službe in se posvetil proučevanju Ljubljanskega barja, kjer je imel v Lipah pri Črni vasi svoje posestvo (Schöppl 1940/1950b: 174; Gorjup, Kapelj in Kušar 1991: 14–15; Prelovšek 2012: 5, 12; Kordiš 2014: 13).

Peter Kozler, najbolj znani član rodbine Kozler

Najmlajši izmed treh bratov se je rodil 16. februarja 1824 v Kočah št. 1 pri Kočevski Reki. Do svojega sedmega leta je govoril samo nemško oziroma kočevarsko. Nato ga je mati poslala v uk k ekspozitu Jakobu Jerinu na Sv. Gregorja pri Velikih Laščah, kjer je bival do oktobra 1831 (Bohinec 1975: 4). Tu se je poleg branja in pisanja naučil tudi osnov slovenščine.

Slika 1. Matevž Langus, *Peter Kozler*, olje, platno, okoli 1850. Zasebna last.

Nato je v Ljubljani obiskoval normalno (1832–1834), štiriletno gramatikalno (1835–1838) in humanitetno šolo (1838–1840). V gramatikalni šoli je bil med njegovimi učitelji tudi Franz Xaver Heinrich, urednik nemškega časopisa

Illyrisches Blatt, v humanitetni šoli pa znani domoljub Luka Martinak. Med šolanjem v Ljubljani je kakor njegova starejša brata bival pri licealnem profesorju Janezu Kersniku, »kjer se je dodobra izuril v slovenščini« in se navdušil za slovenstvo. Oče je želel, »da bi se italijanskega jezika korenito naučil«, zato je Petra poslal še na študij logike in fizike v Padovo in Pavio (Anon 1879a).

Po šolanju v Italiji ga je študijska pot leta 1843 vodila na Dunaj, kjer je po treh letih zaključil študij prava. Leta 1855 se je poročil z Marijo Zorman (Sormann, 1836–1925), hčerko znanega tržaškega veletrgovca in domoljuba. V zakonu se jima je rodilo pet otrok, dva sinova in tri hčerke (Schöppl 1940/1950b: 182). Leta 1864 je po očetovi smrti prevzel njegovo trgovino na Dunaju, vendar se je že po dveh letih z družino vrnil v Ljubljano. Umrl je 16. aprila 1879 na Cekinovem gradu v Ljubljani, star komaj 55 let. Pokopan je bil dva dni kasneje v družinski grobnici na pokopališču Sv. Krištofa v Ljubljani (Kordiš in Škufca 1996: 34, 38). Za svoje delo na političnem, kulturnem, narodnoprebudnem in gospodarskem področju je prejel številna priznanja in diplome (Kordiš 2014: 16).

Slovensko narodno gibanje

Leta 1848 je marčna revolucija na Dunaju pri vseh narodih večnacionalne Habsburške monarhije sprožila oblikovanje političnih in nacionalnih programov. Ugoden zgodovinski trenutek je vzpodbudil številne dunajske Slovence, da so prevzeli vodilno vlogo v gibanju za združitev Slovencev. Pridružil se jim je tudi Peter Kozler, ki ga je viharno leto 1848 kmalu potegnilo v središče slovenskega političnega življenja (Vodušek-Starič 1985: 5; Lukan 1988: 399; Granda 2001: 146). Z navdušenjem se je oklenil slovenskega zbora »Slovenija«, narodnopolitičnega društva dunajskih Slovencev, ki je pripravilo politični program »Zedinjena Slovenija« z znamenitimi tremi točkami slovenskega narodnega programa: združitev Slovencev v eno državo z lastnim parlamentom, uvedba slovenskega jezika v urade in šole ter nasprotovanje vključitvi v nemško državo (Orožen Adamič in Granda 1991: 354). Jasno izoblikovane zahteve slovenskega nacionalnega programa, predvsem pa zahteva po združitvi vseh Slovencev v eno državo, ki naj bi pod imenom »kraljestvo Slovenija« nastala ob pričakovani preobrazbi avstrijskega cesarstva v meščansko parlamentarno monarhijo (Granda 2003), je komaj 24-letnega Petra Kozlerja vzpodbudila, da se je lotil pionirske naloge izdelave »zemljovida slovenske dežele« (Kordiš 2014: 25).

Peter Kozler po izobrazbi ni bil ne geograf ne kartograf, se je pa med študijem v Italiji nedvomno seznanil tudi z geografijo in kartografijo, ki sta bili v tistem času skoraj povsod privesek ostalih znanosti (Bohinec 1925: 10). Aprila 1848 se je na Dunaju skupaj z Matijo Vertovcem (1784–1851) in Matijo Dolencem (1810–1876) dogovoril, da bo vsak izmed njih za potrebe prebujajočega se slovenskega naroda sestavil »kako slovstveno delo« (Kozler 1879: 104). Duhovnik in strokovni pisec Matija Vertovec je v *Novicah* objavljal članke o slovenski in svetovni zgodovini, pravnik Matija Dolenc je skupaj s Francetom Miklošičem in Matejem Cigaletom sodeloval v državni komisiji za slovansko pravno terminologijo (Bohinec 1975: 5–6), Peter Kozler pa se je lotil pionirske naloge izdelave »zemljovida slovenske dežele«, ki naj bi »kolikor se dá, natanko kazal, kako dalječ beseda slovenska seže« (Kozler 1854).

Priprave na izdajo zemljevida

Kozler se je takoj vestno in zavzeto lotil natančnega ugotavljanja narodnostnih meja ter začel sistematično zbirati zemljepisno, narodnopisno in statistično gradivo za kartografsko ponazoritev slovenskega etničnega ozemlja. Zemljevidov s slovenskimi krajevnimi imeni, s katerimi bi si lahko pomagal, je bilo malo. Le za Kranjsko mu je bil v pomoč dvojezični zemljevid S*pecial-Karte des Herzogtums Krain* (1844–1846), ki ga je sestavil slovenski farmacevt, naravoslovec in kartograf Henrik Karel Freyer (1802–1866). Za ostale slovenske pokrajine je moral Kozler zbrati ali preveriti podatke za okoli 5.000 slovenskih krajevnih imen, saj zanje ni imel na razpolago zemljevidov s slovenskimi krajevnimi imeni (Anon 1879b: s. p; Bohinec 1925: 12; Bohinec 1975: 7). Pri zbiranju podatkov so mu pomagali mnogi prijatelji in znanci, ki jih je poimensko naštel v »Dogodbah prvega slovenskega zemljovida 'slovenske dežele'«: Janez Bleiweis, Anton Kreft, Andrej Einspieler, Matija Majar, Oroslav Caf, Jakob Volčič in Janez Obala (Kozler 1879: 104–105). Posebej prizadeven je bil Josip Muršec (1807–1895), predsednik graškega društva »Slovenija«; Muršec je Kozlerju pošiljal podatke za Štajersko in vrisal severno narodnostno mejo (Bohinec 1975: 8–9).[1]

[1] Peter Kozler je »Dogodbe« napisal leta 1863 v Sežani, na njegovo željo pa so bile objavljene šele po njegovi smrti, in sicer v *Letopisu Matice Slovenske za leto 1879*. V »Dogodbah« podrobno opisuje tudi nastanek zemljevida in vse zaplete ob njegovi izdaji. Izvirni rokopis hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK 1863).

Na podlagi že znanega in zbranega gradiva je (neznani) bakrorezec I. E. jeseni 1848 natisnil poskusni odtis. Med dunajsko oktobrsko revolucijo 1848 je I. E. skupaj z že »precej dodelano medeninansto pločo« in rokopisom nenadoma izginil neznano kam. Leta 1851 sta se načrt in plošča »po srečni naključbi« našla in Peter Kozler je lahko nadaljeval z delom. Tokrat je grafično izvedbo zemljevida zaupal vojaškemu kartografskemu bakrorezcu Antonu Knorru iz Dunaja. Ta se je obvezal, da bo delo končal do konca leta 1852 (Kozler 1879: 105).

Dvakratna prepoved Kozlerjevega zemljevida

Kozler je 17. novembra 1852 v *Novicah* naznanil, »da je bakrorez po dolgem dolgem delu dogotovljen, in ker sedaj druzega nič ne manjka, kakor da se zemljovid natisne in kolorira, in natis 'doklade' k zemljovidu dokonča, bo vse mesca januara gotovo« (Anon 1852a: 368). Izdaja zemljevida pa ni potekala po Kozlerjevem načrtu, saj je vmes posegel Bachov absolutizem,[2] ki je izdajo oviral, dokler je mogel (Bohinec 1975: 12; Goropevšek 2001).

Že novembra 1852 je policija obvestila deželnega namestnika (nem. Statthalter) na Kranjskem grofa Gustava Ignaza Chorinskega[3] (1806–1873), da

[2] Desetletno obdobje Bachovega absolutizma v Avstriji po revoluciji 1848 zaznamujeta centralizem in zatiranje političnih svoboščin. Glavno besedo so imeli birokracija, vojska in katoliška cerkev (Cvirn 2001: 412). Nadzor tiska je bil oktobra 1848 po nekajmesečni prekinitvi ponovno uveden z začasno uredbo. Avstrijska zakona o tisku iz leta 1852 in 1862 sta uvedla obvezno oddajo dela v pregled oblastem (tožilstvu, policiji ali sodišču) takoj po natisu. Sodišča so izrekala prepovedi in zaplembe tiska, če je ščuval zoper cesarja, pozival k spremembi ustave in odcepitvi posameznih dežel ali izražal nacionalne težnje posameznih narodov monarhije (Amon, Horvat in Kodrič-Dačič 2002: 27).

[3] Politik Gustav Ignaz grof Chorinsky pl. Ledski je bil rojen na Dunaju, kjer je tudi umrl. Sprva je služboval kot uradnik v okraju Dunajski gozd. Od leta 1840 je bil okrožni glavar vojvodine Salzburg, konec leta 1849 pa je za deset let postal deželni namestnik na Kranjskem. Kasneje je bil imenovan za namestnika na Moravskem, v Šleziji in v Spodnji Avstriji. Že leta 1849 mu je Dunaj podelil naziv častnega meščana, leta 1860 pa je za svojo posebno skrb za humanitarne zadeve postal tudi častni meščan Ljubljane (Kos 2019: 89).

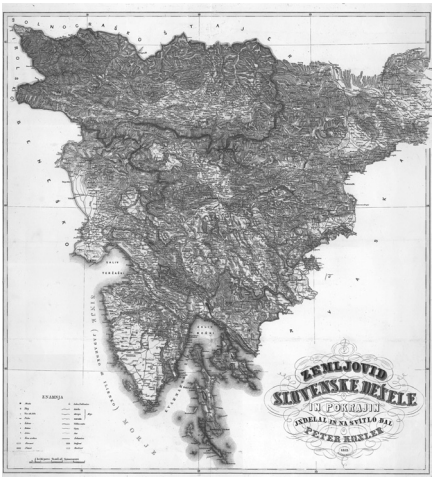
Janez Bleiweis spraševuje, ali lahko v *Novicah* objavi oglas za naročanje Kozlerjevega slovenskega zemljevida. Policija je menila, da bi se stvar lahko odobrila, če bi šlo za izdajo zemljevida Kraljestva Ilirije (četudi to ni več obstajalo). Vendar so na policiji pripomnili, da je dr. Bleiweis zelo znana osebnost in da se porajajo pomisleki, da za oglasom in zemljevidom ne tičijo kakšni protidržavni cilji, zlasti ker Kozler ne more računati na kakšen poseben dobiček, ampak kvečjemu na subverzivno predmarčno mahinacijo. Po drugi strani pa bi z zbiranjem naročil lahko dobili pravo sliko o javnem mnenju: mogoče bi bilo oceniti, koliko privržencev ima slovensko gibanje, čigar vodja je bil Bleiweis. Kljub takemu mnenju je deželni namestnik Chorinsky dovolil oglaševanje, češ da je oglas samo oglas (Stariha 2001). Tako je Kozler z dovoljenjem c. kr. tržaškega in ljubljanskega policijskega ravnateljstva (Kozler 1879: 105) lahko 20. novembra 1852 v prilogi *Novic* in drugih časopisov objavil možnost predčasnega naročila zemljevida (Anon 1852b: 99).

Slika 2. Eduard Kaiser, *Gustav Ignaz grof Chorinsky pl. Ledski* (1806–1873), litografija, 1859. Narodni muzej Slovenije, fotodokumentacija Grafičnega kabineta.

Večje težave pa so se začele, ko je Kozler goriškemu okrožnemu glavarju baronu Buffi 17. decembra 1852 poslal poskusni odtis oziroma makulaturo.[4] Ta je Kozlerja »po prijateljskem potu« zaprosil, naj mu pošlje načrt ali kakšen odtis svojega zemljevida. Zaplet je Kozler podrobno opisal v svojih spominih:

> Ker po zadobljenem dovoljenju za nabero naročnikov ni bilo misliti na nikakršno uradno postopanje ali zapreko, poslal sem iz spoštovanja / bil sem takrat c. k. državnega pravdnika namestnik v Tolminu / na dan 17. decembra leta 1852 baronu Buffa makulaturo s prošnjo, naj mi jo brzo vrne, ker načrta ali natisa nisem imel, in sem makulaturo za pristavo popravkov potreboval. Ali žalibog baron Buffa je bil drugače zasukal vso stvar, ter mi je vedeti dal, da je poslal izročeno makulaturo c. k. najvišji policijski oblastniji v Beč, in da mi daje svet, naj opustim izdatbo zemljevida, ker bi to utegnilo imeti žalostne nasledke. (Kozler 1879: 106)

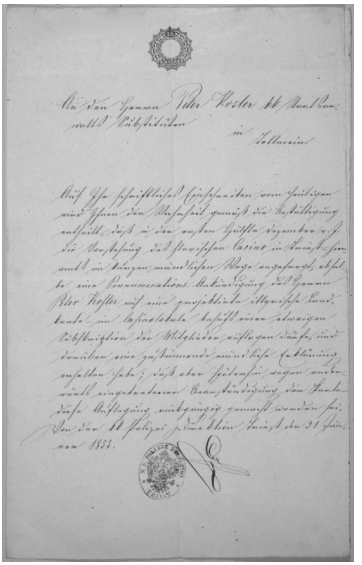

Slika 3. Peter Kozler, *Zemljovid slovenske dežele in pokrajin*, 1852, makulatura. NUK, Kartografska zbirka, inv. št. Z 282.6/263.

Kozler je takrat služboval v Tolminu, kjer ga je že tri dni kasneje doseglo obvestilo, da so avstrijske vojaške oblasti pri tiskarju zaplenile in zapečatile vseh 422 že natisnjenih zemljevidov in tisoč listov grbov slovenskih dežel, njega pa ovadile zaradi »hudodelstva kaljenja javnega pokoja« (Kozler 1879: 106). Postavile so ga pred vojaško sodišče z obtožbo, da »Slovenske Dežele nij mej številom avstrijskih

[4] NUK 1852. Makulatura (lat. *maculare*) je v tiskarstvu slabo oziroma narobe natisnjena pola, ki se ne more uporabljati (Golob 2015: 2).

kronovin, da s tem imenom ščuje zoper obstoječi red, ruši zakonito zvezo avstrijskih dežel« (Anon 1879b). Sporni sta bili tudi uporaba izključno slovenskega jezika in označena slovenska narodnostna meja (Longyka 1999: 479).

Slika 4. Dopis policijske direkcije v Trstu o prepovedi prodaje zemljevida, 31. januar 1853. NUK, Rokopisna zbirka, Ms 1405.

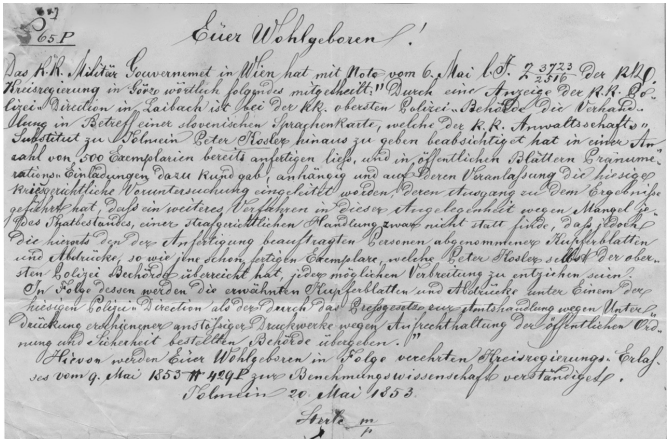
V pravdi, ki je sledila, je oblast zaslišala Kozlerja in številne priče, med njimi tudi njegova prijatelja Frana Miklošiča (1813–1891) in Mateja Cigaleta (1819–1889). Pri tem je zanimiva intervencija Kozlerjevega prijatelja Matije Dolenca (1810–1876) pri dunajskem polkovniku avditorju, vojaškem preiskovalnem sodniku. O tem je Dolenc obširno poročal Kozlerju v pismu z dne 26. aprila 1853. Avditor je Dolencu dejal, da se še ne utegnejo ukvarjati s to zadevo, češ da morajo reševati važnejše reči in so preobloženi z delom. Nato je Dolenc nadaljeval: »Sicer pa je polkovnik-avditor pristavil, da bi morali opustiti misel na objavo zemljevida, kajti, tako je rekel, zemljevida s slovenskimi krajevnimi imeni nikakor ne bi mogli dovoliti.«[5]

Za »ilustracijo onih čudnih absolutističnih časov« nazorno govori dogodek, o katerem je tudi sam Kozler večkrat pripovedoval. V preiskavi pred goriškim

[5] NUK 1853.

vojnim sodiščem ga je izpraševal avditor, ki je bil baje precej znan v Ljubljani. Prepričan o svoji nedolžnosti je Kozler na različna vprašanja »tudi odkrito in morda nekako moževsko osorno odgovarjal«. Tedaj je avditor skočil pokonci in zarohnel: »Bodite tiho; govorite skromno in takoj, ko vas vprašam, sicer vas bom dal na klop in doletelo vas bo petindvajset batin«; Kozler je uvidel, da preiskava ni šala in je kot moder mož raje molčal (Anon 1879d).[6]

Kozler je v svojih spominih zapisal, da je bil takrat »prepričan, da se nikakor ne more dokazati niti v mojem prizadevanju, niti v književnem delu kaka postavam nasprotna ali skrivna nameмba« in da je potrpežljivo čakal na izid preiskave. Namesto sodbe vojaškega sodišča pa je 20. maja 1853 prejel dopis okrajnega glavarja v Tolminu o koncu vojaške preiskave. Z dopisom ga je cesarsko-kraljevo vojaško poveljstvo na Dunaju seznanilo, »da se po vojaškem pravnem preiskovanju ni našlo nikakega po kazenskem pravu zadetega kaznjivega dejanja, zavoljo tega se je preiskava popustila« (Kozler 1879: 106–107), Kozlerja pa zaradi pomanjkanja dokazov oprostilo vseh obtožb. Zaplenjenega gradiva mu kljub temu niso vrnili, ampak so ga izročili v nadaljnje varstvo policijskemu ravnateljstvu na Dunaju.

Slika 5. Dopis c. kr. okrajnega glavarja v Tolminu o koncu vojaške preiskave, 20. maj 1853. NUK, Rokopisna zbirka, Ms 1405.

[6] V izvirniku: »Schweigen sie; reden sie bescheiden und sobald ich sie frage, sonst lasse ich sie auf die bank legen, und die fünfundzwanzig sollen ihnen wolbekommen.«

Na Kozlerjevo posebno prošnjo je sodišče 4. avgusta 1853 sicer še pristalo na izročitev gradiva, vendar je na njegovo ponovno pisno vlogo 16. aprila 1854 potrdilo prepoved razširjanja zemljevida. Kozler je predlagal celo spremembo naslova, a zemljevid ni smel v prodajo niti pod naslovom *Zemljovid Ilirskega kraljestva in pokrajin*, češ da takega kraljestva ni in da naj bi služil za propagando slovenskega narodnega gibanja (Grafenauer 1979: 464; Krese 1990: 62; Cvirn 2001: 412; Vodopivec 2006: 71).

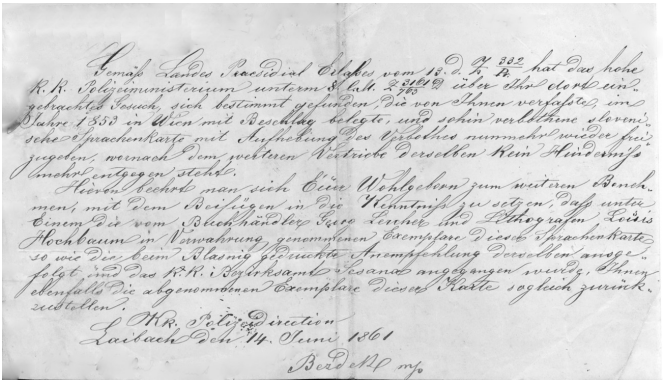
Kozler je vse težave okoli izdaje zemljevida podrobno opisal v svojih spominih. Takole je zapisal: »Prepričan po vsem tem, da v tedanjih žalostnih časih vse prošnje ostanejo brez uspeha, zakopal sem te grenke skušnje v dno svojega srca, a zapečateno skrinjico, v kateri sem še le leta 1856. medeninaste ploče in natise prejel, hranil sem v temnem kotičku pod streho«. Vrnjeno gradivo je več let hranil v hiši v Sežani. Šele ko je cesar po razglasitvi oktobrske diplome 20. oktobra 1860 »svojim narodom vnovič ustanovil svobodo in podelil obilna pomiloščenja, in je ministerstvo preklicalo prepovedi prejšnjega ministerstva proti toliko tipkopisom, slovstvenim in umeteljniškim delom«, je odprl skrinjico z medeninasto ploščo in zemljevidi. V njej pa je bilo manj natisov, kot je bilo navedeno v poročilu ob zaplembi, nepopolne so bile tudi natisnjene pole priloge »zemljepisa in imenika krajev« (Kozler 1879: 107).

Manjkajoče izvode je dal Kozler »na prošnjo mnogih prijateljev« marca 1861 dotisniti pri ljubljanskem tiskarju Jožefu Blazniku in vse skupaj izročil v prodajo knjigarnarju Georgu Lerherju (tudi Lercher). V skladu z zakonom je »bukvar« 29. maja 1861 izročil obvezni izvod v pregled policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani (Kozler 1879: 107). Leta 1861 je bil direktor ljubljanske policije Leopold Bezdek, ki je zemljevid še isti dan že drugič prepovedal. Bezdek je deželnemu predsedstvu poslal tudi zapisnik zaslišanja Kozlerja glede izdaje zemljevida. Kozlerjev zagovor je temeljil na spremenjenih (političnih) razmerah in okoliščini, da naj bi veljalo izdajo te karte presojati zgolj z znanstvenega vidika, ne pa iskati kakšnih drugačnih teženj. Toda Bezdek je bil nepopustljiv, češ da je leta 1853 najvišja policijska oblast ukazala zemljevid zapleniti, ker se ni pustila prepričati, da se izdaja v znanstvenem interesu, in je ocenila, da je njegov namen širiti subverzivne težnje. Menil je, da so razlogi, ki so narekovali zaplembo leta 1853, še vedno enaki (Stariha 2002: 328).

Tako so znova zasliševali Kozlerja in »mnogo prič«, a po Kozlerjevi pritožbi je dunajsko policijsko ministrstvo že 8. junija 1861 prepoved razveljavilo.

Ljubljanska policijska direkcija je Kozlerja 14. junija 1861 z dopisom seznanila, da je »prepoved preklicana in da proti razširjanju ni nobenega zadržka več!« (Kozler 1879: 107–109). Kozlerjev zemljevid z letnico 1853 je končno zagledal luč sveta in smel priti med Slovenke in Slovence v deželi Kranjski. Radostno vest je Kozler komentiral takole:

> In tako je moje pred 13 leti s tolikim veseljem in trudom začeto, leta 1852. dogotovljeno in po skoraj neverjetnih okolnostih zadrževano delo, še le sedaj zagledalo beli dan […] Prvi zemljevid slovenske dežele je slovenski narod dobrovoljno sprejel, kakor sem ga v predgovoru svoje priloge priporočil – in to mi je moj trud poplačalo; mnogih troškov in skrbi, katere sem, posebno zavoljo preiskav in ukazov toliko let trpel, ne more, se vé da, mi nikdo povrniti! (Kozler 1879: 109)

Slika 6. Dopis ljubljanske policijske direkcije o preklicu prepovedi prodaje zemljevida, 4. junij 1861. NUK, Rokopisna zbirka, Ms 1405.

Posledice

Politično prepričanje in javno delovanje sprva nista ovirala Kozlerjeve poklicne poti. Po končanem študiju prava na Dunaju je bil najprej leta 1847 praktikant pri tamkajšnjem kriminalnem in civilnem sodišču, v revolucionarnem letu 1848 pa je opravil sodniški izpit in se zaposlil kot pripravnik pri kranjskem rojaku, dunajskem odvetniku dr. Ferdinandu Župančiču. Leto dni kasneje je opustil odvetniško službo na Dunaju in se vrnil domov. Zaposlil se je v državni službi. Najprej je v letih 1849–1851 služboval v Istri: v Rovinju in Labinu kot sodni

pisar aktuar, v Vodnjanu kot pomožni uradnik adjunkt, v Pazinu pa je že napredoval v namestnika državnega tožilca. Leta 1852 je bil premeščen v Tolmin, kjer je bil namestnik državnega tožilca v Gorici. Tu je ostal do konca leta 1853. Naslednje leto je postal vodja državnega tožilstva v Gorici (Anon 1879a).

Bil je odličen jurist in je tekoče govoril slovensko, nemško in italijansko. Prav gotovo bi bil hitro imenovan za »pravega državnega pravdnika« (Anon 1879a), če se ne bi lotil izdaje *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*. Zapleti okoli izdaje zemljevida so namreč škodovali njegovi karieri državnega uslužbenca. Čeprav je bil oproščen vsake krivde, so ga leta 1855 iz Gorice premestili na nižje delovno mesto tajnika deželnega sodišča v Trstu. Že naslednje leto je izstopil iz državne službe in v Sežani odprl notarsko pisarno (1857–1863). Odločilni razlog za odhod iz državne službe je bilo brzkone policijsko nadzorstvo, kar v času Bachovega absolutizma ni bilo nič nenavadnega (Anon 1879a; Schöppl 1940/1950b: 176; Kordiš in Škufca 1996: 24, 29, 66).

Epilog

Kozlerjev zemljevid je doživel velik uspeh. Za tedanji čas in politične razmere je bil edinstveno znanstveno, narodnoprebudno, politično in propagandno delo. Med Slovenci je bil zaradi nacionalnega naboja zelo priljubljen. Še več, še v izdaji iz leta 1975 je označen za eno izmed svetinj slovenstva (Bohinec 1975: 21). Prva naklada je kmalu pošla. V manj kot desetih letih je doživel tri ponatise – dva v letu 1864 in enega v letu 1871. Z drugo in tretjo izdajo je zemljevid zaslovel tudi v tujini, predvsem v slovanskem delu tedanje Evrope. Ugledno rusko geografsko društvo iz Sankt Peterburga (Imperatorskoe russkoe geografičeskoe obščestvo) je Petra Kozlerja leta 1866 zaradi njegovih dosežkov imenovalo za svojega člana oziroma sotrudnika (Bohinec 1975: 21). Javno je zemljevid prvi ocenjeval Ivan Macun (1821–1883), profesor slavistike v Ljubljani. Takole ga je julija 1861 priporočal bralcem *Novic*: »Kdor koli se čuti, da je Slovenec, naj si ozaljša izbo z zemljevidom tem, ki mu bo dan za dnevom kazal ljubo deželo, na kteri in za ktero živimo in za katero se pravično bojujemo, videč v živem sočutji in edinstvu samo in edino sredstvo za dosego srečnejše prihodnosti vseh« (Anon 1861).

Viri

NUK 1852 – Narodna in univerzitetna knjižnica, Kartografska zbirka:
Peter Kozler, Zemljovid slovenske dežele in pokrajin, 1852, makulatura, inv. št. Z 282.6/263
NUK 1853 – Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisna zbirka, fond Ms 1405, Kozler Peter Zapuščina:
Pismo Matije Dolenca Petru Kozlerju o njegovi intervenciji pri dunajskem polkovniku-avditorju, 26. april 1853
NUK 1863 – Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisna zbirka, fond Ms 1405, Kozler Peter Zapuščina:
Dogodbe prvega zemljevida slovenske dežele, 1863

Literatura

Amon, Smilja, Marjan Horvat in Eva Kodrič-Dačič, 2002: Cenzura. V: *Enciklopedija Slovenije*. 16. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 27–28.
Anon, 1852a: Novičar iz slovanskih krajev. *Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih rečí*, 17. 11. 1852, str. 367–368.
Anon, 1852b: Oglasnik št. 47, priloga k 93. listu. *Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih rečí*, 20. 11. 1852, str. 99–100.
Anon, 1861: Slovensko slovstvo. Zemljovid slovenske dežele in njenih pokrajin. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 24. 7. 1861, str. 244.
Anon, 1879a: Fran Levec, Peter Kozler. *Slovenski narod*, 23. 4. 1879, s. p.
Anon, 1879b: Fran Levec, Peter Kozler. *Slovenski narod*, 24. 4. 1879, s. p.
Anon, 1879c: Fran Levec, Peter Kozler. *Slovenski narod*, 25. 4. 1879, s. p.
Anon, 1879d: Peter Kozler pred vojaškim sodnikom avditorijem. *Slovenski narod*, 4. 5. 1879, s. p. (priloga).
Bohinec, Valter, 1925: Razvoj geografije v Slovencih. *Geografski vestnik* 1, št. 1, str. 1–24.
Bohinec, Valter, 1975: Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja. V: Peter Kozler: *Zemljovid Slovenske dežele in pokrajin 1853 in Kratek slovenski zemljopis in pregled 1854*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Celovec: Založba Drava. Str. 3–23.
Cvirn, Janez, 2001: Bachovi huzarji. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. 1. Ljubljana: Nova revija. Str. 405–413.

Golob, Stanka, 2015: Peter Kozler. Zemljovid slovenskih dežel in pokrajin (domnevno poskusni odtis). V: Peter Kozler: *Zemljovid slovenske dežele in pokrajin*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 1–3.

Gorjup, France, Bojan Kapelj in Jože Kušar, 1991: *Zbornik župnije Barje ob 50 letnici zgraditve cerkve sv. Mihaela*. Ljubljana: Župnijski urad Sv. Mihaela na Barju.

Goropevšek, Branko, 2001: Najslavnejši slovenski zemljevid. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. 1. Ljubljana: Nova revija. Str. 421–423.

Grafenauer, Bogo, 1979: Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije. V: Čepič Zdenko idr., 979: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 442–467.

Granda, Stane, 2001: Zedinjena Slovenija. V: *Enciklopedija Slovenije*. 15. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 146–150.

Granda, Stane, 2003: Zemljovid slovenske dežele in pokrajin 1853. V: Peter Kozler: *Zemljovid slovenske dežele in pokrajin*. Ljubljana: Nova revija. S. p.

Kordiš, Ivan, 2014: *Peter Kozler. Zemljovid slovenske dežele in pokrajin / The Map of the Slovenian Land and Regions*. Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje.

Kordiš, Ivan, in Irena Škufca, 1996: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*. Kočevje: Muzej Kočevje.

Kos, Janez, 2019: *Zlata knjiga ljubljanskih častnih meščanov*. Ljubljana: Mestni muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane.

Kozler, Peter, 1854: *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, tergov, krajev i. t. d.* Dunaj: L. Sommer. S. p.

Kozler, Peter, 1879: Dogodbe prvega zemljevida slovenske dežele. V: *Letopis Matice Slovenske za leto 1879*. Ljubljana: Matica Slovenska. Str. 104–109.

Krese, Srečko, 1990: *Naprej zastava Slave: slovenske domoljubne in društvene razglednice skozi čas*. Celje: Mohorjeva družba.

Longyka, Igor, 1999: Prikazi slovenskega ozemlja. V: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 443–483.

Lukan, Walter, 1988: Dunaj. V: *Enciklopedija Slovenije*. 2. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 395–401.

Melik, Vasilij, 1992: Nemci in Slovenci (1815–1941). *Zgodovinski časopis* 46, št. 2, str. 171–174.

Melik, Vasilij, 1996: Kozlerjevi v slovenski zgodovini. V: Ivan Kordiš in Irena Škufca: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*. Kočevje: Muzej Kočevje. Str. 9–10.

Orožen Adamič, Milan, in Stane Granda, 1991: Peter Kozler. V: *Enciklopedija Slovenije*. 5. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 354–355.

Prelovšek, Damjan, 2012: *Cerkev sv. Mihaela na Ljubljanskem barju: ob 140. obletnici rojstva arhitekta Jožeta Plečnika*. Ljubljana: Založba ZRC.

Schöppl, Hans, 1940/1950a: *Kronološki pregled družin Seemann, Kosler, Rudež, Gollmayer, Mach. I. del*. Tipkopis, kopija. Dunaj.

Schöppl, Hans, 1940/1950b: *Kronološki pregled družin Seemann, Kosler, Rudež, Gollmayer, Mach. II. del*. Tipkopis, kopija. Dunaj.

Stariha, Gorazd, 2001: Cenzura bdi nad vsem, tudi nad pošto. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. 1. Ljubljana: Nova revija. Str. 417.

Stariha, Gorazd, 2002: Začetek ustavnega življenja in ljubljanska policija. *Kronika* 50, št. 3, str. 327–342.

Vodopivec, Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan.

Vodušek-Starič, Jera, 1985: Program Zedinjene Slovenije in leto 1848. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25, št. 1–2, str. 3–30.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_14; CC BY-NC-ND 4.0

Kratko življenje in konec časopisov *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*

Teodor Domej

> Kazen, ki so mi jo dali, gotovo ni malenkost. Enomesečni zapor. – 60 goldinarjev zapadle varščine … Izguba poslanskega mesta v koroškem deželnem zboru, – smrt v smislu državljanskih pravic. Ne glede na to menda pripravljajo še drugo kazen: vzeti mi hočejo sedanjo državno službo. (Malle 1979: 54)[1]

Te besede je zapisal koroški duhovnik Andrej Einspieler (1813–1888) kmalu potem, ko so ga leta 1863 obsodili v tiskovnem procesu in je postal sploh prvi predstavnik slovenskega narodnopolitičnega gibanja, ki je bil obsojen na zaporno kazen. Pričajo o tem, kakšno osebno tveganje je bilo povezano s publicistično dejavnostjo v času, ko je bila svoboda tiska omejena predvsem tistim, ki so bili v opoziciji do državne ali deželne politike. Primer Andreja Einspielerja kot publicista in obsojenca zahteva kontekstualizacijo ne le v okviru medijskega prava, temveč predvsem kot pojava sredi narodnopolitične konfrontacije.

Prispevek se omejuje na tiskani periodični glasili, ki sta v šestdesetih letih 19. st. izhajali v Celovcu, nemško *Stimmen aus Innerösterreich* (na kratko *Stimmen*; prim. Rajšp 1997) in slovensko *Slovenec* (prim. Kolar 1997), težiščno pa je v ospredju *Stimmen*. Prva številka *Stimmen* je izšla 30. julija 1861, zadnja 30. aprila 1863, sprva vsakih 32 dni, med 10. marcem in 30. aprilom 1863 pa kot dnevnik. *Slovenec* je izhajal med 14. januarjem 1865 in 25. aprilom 1867, do decembra 1866 dvakrat, potem pa trikrat na teden. *Stimmen* je nazadnje

[1] Vse citate iz nemščine sem prevedel avtor prispevka. Zaradi omejenega prostora jih ni mogoče navesti v izvirniku. Kolikor gre za navedbe iz časopisov, so dosegljivi na spletnih straneh Avstrijske narodne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek) https://anno.onb.ac.at/ in na https://alex.onb.ac.at/sachlichegliederung.htm, če gre za pravna besedila in stenografske protokole koroškega deželnega zbora. *Stimmen aus Innerösterreich* so na http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ256074402. Začuda jih na dlib.si še ni, je pa tam dostopen celovški *Slovenec*.

izhajal v nakladi okoli 600 izvodov (*Klagenfurter Zeitung*, 23. 4. 1863), *Slovenec* okoli 650 (Malle 1979: 86). *Stimmen* in *Slovenec* tedaj nista bili edini na Koroškem izhajajoči periodični glasili, ki jih prištevamo slovenskemu emancipacijskemu gibanju, vendar edini, ki sta bili pretežno namenjeni političnemu delovanju in ustvarjanju slovenskega narodnopolitičnega narativa. Vmesno pozicijo je imel *Slovenski Prijatel* (na kratko *SP*; prim. Oražem 1997), mesečnik z najdaljšim stažem (ustanovljen kot *Šolski prijatel* leta 1852), ki je ravno tako izhajal v Celovcu. Kolikšna je bila pokritost Koroške s slovenskim časopisjem s Kranjske ali iz drugih slovenskih pokrajin, še ni dovolj raziskano, vendar moremo z gotovostjo sklepati, da slovenske pokrajine medijsko niso bile močno integrirane. Ciljni prostor *Slovenskega Prijatla*, *Stimmen*, *Slovenca* in literarnih glasil, ki so izhajala v Celovcu, je bilo celotno slovensko naselitveno ozemlje in slovenski izobraženci drugod v monarhiji.

Slika 1. Razglednica, ki jo je pred letom 1914 izdala Slovenska krščansko socialna zveza za Koroško. Zasebna zbirka.

Pravni in politični okvir

Položaj in razvoj sredstev množične komunikacije sta bila najtesneje povezana s stanjem in spremembami na političnem področju in z okviri, ki so jih dajali, kar se tiče pravne ureditve, v zadnji konsekvenci medijska zakonodaja, kazenski

zakon in sodna praksa (Olechowski 2006). Svoboda tiska, pravica prosto izražati svoje mnenje in ga širiti med bralci, somišljeniki in političnimi tekmeci ali nasprotniki, je ena temeljnih pravic v demokratičnih družbah. V času, ko je vladala še stroga predcenzura v službi ohranjanja oblasti, je zato želja po svobodi tiska izžarevala poseben čar (Olechowski 2004: 201–202). Hkrati so obstajale razne taktike, kako zaobiti cenzuro, in disidentstvo, tako v literaturi kot na ostalih področjih javne komunikacije. Sporočanje »med vrsticami«, objavljanje v tujini ali celo emigracija avtorjev v tujino so bile glavne oblike. Treba je pomisliti samo na nemškega pesnika, rojenega Kranjca, s psevdonimom Anastasius Grün (Anton Alexander Graf Auersperg, 1806–1876), ki je leta 1831 svojo uspešnico *Spaziergänge eines Wiener Poeten* (*Sprehodi dunajskega poeta*), s katero je zaslovel, anonimno objavil v Hamburgu.

V Habsburški monarhiji se je leta 1848 začelo prvo kratko obdobje brez predcenzure. Svoboda tiska je postala ena prvih programatičnih zahtev dunajskih marčnih vstajnikov in tako samoumevna, da se o njej ni moglo razpravljati. S strani dotlej absolutne oblasti »po milosti božji«, sedaj pa ogrožene, je bila to ena prvih koncesij ali pravic, v katere je z razglasom (14. marca 1848) in s patentom (15. marca 1848) morala privoliti (Olechowski 2004: 207 sl.). Predcenzuro je zamenjal represivni sistem. Medijski prostor se je z odpravo predcenzure močno spremenil, kajti zakonska določila so imela neposreden vpliv na periodični tisk, na število časopisov in revij, v enaki meri pa tudi na njihovo vsebino in posredno celo na njihovo politično orientacijo. Kmalu pa so, v koraku s političnim razvojem, spet stopili v veljavo omejitveni ukrepi. Tiskovni zakon z dne 13. 3. 1849 (zakon proti zlorabi tiska) je že naznanjal zaostrovanje (Olechowski 2004: 257 sl.).

Čim je revolucionarno gibanje doživelo poraz, so se za periodična glasila vrnile predcenzura (v obliki oddaje tiskanega izvoda eno uro pred razpečavanjem) in druge omejitve tiskane besede in slike. Medijski sektor je urejevalo več zakonov. Glavna sta bila tiskovni red in kazenski zakon, dopolnjevali so ju še predpisi, ki so urejevali obrt, posebej dejavnost tiskarn in prodajo časopisov, prav tako pa določila, ki so urejevala policijski nadzor in tiskovne pravde. S cesarsko odredbo z dne 6. julija 1851 je začel veljati sistem z opominom (Olechowski 2004: 346, 402), ki je hromil svobodno besedo in periodični tisk. Kmalu potem, ko je bila z decembrskim patentom (31. 12. 1851) ukinjena oktroirana ustava z dne 4. marca 1849 in se je začel neoabsolutizem, sta bila 2. junija 1852 objavljena tiskovni red in kazenski zakon, slednji v marsičem enak tistemu iz leta 1803 (Olechowski 2004:

350–357). Oba nosita kot datum cesarjevega sankcioniranja 27. maj 1852, veljavna pa sta bila od 1. septembra 1852. Odtlej sta obe zakonski besedili postavljali ozek obod, v katerem se je mogel gibati periodični tisk. Nosilni stebri tiskovne uredbe so postali koncesija, varščina (kavcija), zaplemba, opomin in kazni za zločine in prestopke v tiskovnih zadevah. Veljali so za vsa periodična glasila, prizadeli pa so zlasti tista, ki so pisala o političnih vprašanjih (Storch 1907: 973). Uveljavila se je predcenzura v obliki oddaje tiskanega izvoda pristojnim oblastem najkasneje eno uro pred razpečavanjem. Za tisk je nastopila ledena doba, močno podobna tisti v predmarčni. Stroge omejitve pa niso veljale le za periodični tisk, temveč za vse dejavnosti, ki bi utegnile ogrožati absolutno oblast, torej za vse oblike samoorganizacije civilne družbe, na primer za društva (društveni zakon z dne 26. 11. 1852).

Eno izmed sredstev discipliniranja tiska je bila grožnja s kaznijo. Najmanj tako učinkovita na medijskem področju je bila samocenzura, za katero so se odločili pisci, uredniki in izdajatelji – pogosto ne da bi se je sami prav zavedali, ker so bile meje, kaj se sme pisati in objaviti ter kaj ne, dodobra ponotranjene. Čim se je ta sistem samoumevnosti samocenzure zamajal, so disciplinski ukrepi in sodno preganjanje postali del političnega, marsikdaj tudi osebnega življenja, pri čemer so bili kriteriji dokaj nejasni, odvisni od vsakokratnega političnega položaja. Kako odprta je bila opredelitev dejanj in drže, ki so vodila k izreku opomina, kaže besedilo 22. člena tiskovnega reda: »V kolikor periodično glasilo vztraja pri pisanju, ki je sovražno prestolu, monarhični obliki vladanja, državni enotnosti in celovitosti države, monarhičnemu načelu, veri, javni morali ali pa je (usmerjeno) sploh proti temeljem državne družbe in ni združljivo z ohranjanjem javnega miru in reda« (Press-Ordnung), ga po dvakratnem brezuspešnem pisnem opominu lahko ukinejo za obdobje do treh mesecev, lahko pa mu vrhovna policijska oblast odvzame koncesijo. Podoben ukrep je grozil tudi neperiodičnim tiskom, »če so nevarno usmerjeni« (prav tam). Razen tega je bila medijska zakonodaja neločljivo povezana s kazenskim zakonom.[2] Zaporne in denarne kazni so grozile vsem, ki so sodelovali pri tiskanih medijih že v primeru, da so zanemarjali dolžnost skrbne pazljivosti. K odgovornosti so bili lahko poklicani avtorji, prevajalci, izdajatelji, uredniki, založniki in tiskarji (vodje tiskarn). Določila o višini kazni je vseboval tiskovni red, dopolnjeval pa jih je kazenski zakon. V oddelku »O prestopkih in prekrških zoper javni mir in red« je bila vrsta členov (členi 278–310), ki so ogrožali

[2] Prvi slovenski prevod kazenskega zakona in tiskovnega zakona iz leta 1862 je izšel šele 1889 (Kavčič 1889).

tiskane medije, na primer člen 300 (Omalovaževanje odredb oblasti in ščuvanje proti državnim in občinskim organom, proti posameznim organom vlade, proti pričam ali izvedencem) in člen 302 (Ščuvanje k sovražnostim proti narodnostim, verskim skupinam in drugim združenjem).[3]

Tudi slovenski periodiki se je leta 1848 odprlo okno priložnosti. *Kmetijske in rokodelske novice* (na kratko *Novice*) so svobodneje zadihale, začeli so izhajati novi slovenski politični časopisi, najpomembnejši med njimi *Slovenija* (prva številka je izšla 4. julija 1848, zadnja 29. marca 1850). Ne smemo pa pozabiti sodelovanja glasnikov slovenskega narodno emancipacijskega gibanja v nemških časopisih, prav tako ne poročil o prvinah slovenskega narodnopolitičnega programa in prizadevanj v neslovenskih glasilih širom Avstrijskega cesarstva. Neposredno ali vsaj posredno so objave vplivale na politično in kulturno dinamiko na Slovenskem. V medijih se je pravzaprav šele leta 1848 mogel začeti javni diskurz o narodnih pravicah Slovencev.

Koroška dolgo ni premogla tiskanega slovenskega časopisa. Prvo tiskano periodično glasilo je bila *Slovenska bčela* (julij 1850 – julij 1853). List se je omejeval na literaturo in kulturo, o političnem dogajanju pa je pisal le ob robu; zaradi prenizkega števila naročnikov je prenehal izhajati. Njegov urednik Anton Janežič je tradicijo nadaljeval z *Glasnikom slovenskega slovstva* (1854), predvsem pa z *Glasnikom za literaturo in umetnost* (1858–1868). Od priloge pri *Slovenski bčeli* k samostojni periodiki se je razvil *Šolski prijatel* (1852) in preko *Prijatla* (od 1855) postal *Slovenski Prijatel* (od 1858) z različnimi vsebinskimi težišči, kot izdajajo že podnaslovi (Časopis za šolo in dom, Časopis za cerkev, Časopis za cerkev, šolo in dom). Po političnem odtajanju se je mesečnik med leti 1859 in 1863 razvil v zametek političnega glasila. Njegov lastnik in urednik je bil vseskozi Einspieler, ki se je kot dopisnik različnih časopisov uveljavil že v prvem ustavnem obdobju (1848–1850). V kolikor nimamo vseh slovenskih periodičnih glasil tedanjega časa za politična (kar pa so v okviru emancipacijskih prizadevanj pravzaprav bila, čeprav so bila nekatera nepolitična glede na

[3] »Kdor druge poziva, spodbuja ali zavaja k sovražnim dejanjem proti različnim narodnostim (narodnim plemenom), verskim in drugim skupinam, posameznim razredom ali stanovom meščanske družbe ali pa proti zakonsko priznanim korporacijam ali pa sploh proti prebivalcem države in jih s tem namenom razdvaja, je kriv prestopka in se ga obsodi, v kolikor ne gre za kaznivo dejanje s še težjo kaznijo, na strog zapor od treh do šest mesecev.« (Strafgesetz)

tedanjo tiskovno zakonodajo), je na Koroškem prvo brazdo po ledini vlekel Einspieler v *Slovenskem Prijatlu* od leta 1859 z rubrikama Novičar in Dopisi. S tem je Einspieler prekoračil vsebinske okvire, ki so jih na osnovi tiskovnega reda imela nepolitična glasila. Prišel je pod drobnogled policije in je moral leta 1859 vplačati varščino. Vendar rubrika v mesečniku s članki o političnem dogajanju potrebam ni več zadoščala.

Politična otoplitev in spremenjene oblike represije

Leta od 1859 do 1868 so globoko zarezala v avstrijsko in z njo tudi slovensko družbo. Položila so temelje zadnjim desetletjem Habsburške monarhije in zakoličila pot proti njenemu razpadu. Dva poraza Avstrijskega cesarstva na bojiščih[4] sta izsilila konec ostrega neoabsolutizma in preusmeritev v razvoju časopisja. 1860/1861 sta izšla oktobrski manifest in februarski patent, konec leta 1867, kot spremni pojav preoblikovanja Avstrijskega cesarstva v Avstro-Ogrsko, sveženj temeljnih ustavnih zakonov. V to obdobje sta vpeta dva tiskovna zakona (1862, 1867) in spremembe ostalih zakonov, ki so posegali v medijsko sfero. Vse dogajanje je dajalo okvir razvoju na časnikarskem področju, ki je po svoje odražalo družbeno dinamiko. S sprostitvijo političnega delovanja je nastopilo obdobje ustanavljanja novih periodičnih glasil. Ta so si prizadevala dati bralcem ideološko in narodnopolitično orientacijo. Seveda to ne pomeni, da bi se šele tedaj začela politična in nacionalna identitetna politika, vendar je ta prav v začetku demokratizacije dobila velike razsežnosti. Sedmo desetletje 19. stoletja je prineslo tudi sovražni govor – tako proti posameznikom in skupinam kot proti celim narodom. V mnogonacionalni državi je doživela nestrpnost na časopisnih straneh svoj prvi višek. Politično časopisje je polno sledov te nestrpnosti, povsem pa je dala ideološka in nacionalna diferenciacija pečat zadnjim desetletjem Habsburške monarhije. Časopisi so pospeševali procese homogenizacije narodov. Narodna gibanja so se razvijala interaktivno, soodvisno in v hegemonialnih odnosih. Ta dinamični družbenopolitični proces je prekvasil celotno državo in njene sestavne dele. Identitetni politiki je bilo postopoma izpostavljeno domala celotno prebivalstvo. Zajela je vse družbene sloje, vendar ne vse v enaki meri in ne povsod istočasno. Do izraza je prišla ne le

[4] 24. 6. 1859 se je odvila bitka pri Solferinu med Avstrijo na eni in Sardinijo in Francijo na drugi; 3. 7. 1866 pa še bitka pri Kraljevem Gradcu/Hradec Králové med Avstrijo in Prusijo.

v politiki, temveč tudi v humanističnih znanostih, v umetnostnem ustvarjanju in ne nazadnje na področju izobraževanja, najbolj neposredno pa v periodičnih glasilih in publicistiki.

Do prvega preboja, kar se tiče diskurza o slovenskih jezikovnih pravicah, je prišlo poleti 1859. 24. 8. 1859 so *Novice* objavile vest, da bo namesto Aleksandra Bacha, med 1852 in 1859 za cesarjem Francem Jožefom I. prve osebnosti na avstrijskem političnem odru (po njem je poimenovano celó obdobje), prevzel mesto ministra »notranjih oprav« grof Agenor Gołuchowski. Na mah se je spremenilo pisanje v tiskanih medijih, tako tudi v *Novicah*. V naslednjih številkah *Novic* je odmeval zlasti »ukaz slavnega c. kr. ministerstva za bogočastje in nauk« z dne 8. 8. 1859, da nemščina v višjih gimnazijskih razredih v regijah, kjer večina prebivalstva ne pripada nemškemu jeziku, ni nujno prevladujoči učni jezik, morajo ga pa ob koncu gimnazije vsi maturanti obvladati v ustni in pisni obliki. V *Novicah* je pod naslovom »Glasi o cesarskem ukazu, ki določuje učbeni jezik v različnih deželah našega cesarstva« (prvi 7. septembra 1859; v nadaljevanju tudi pod naslovom »Slovenščina na Slovenskem«) izšlo več prispevkov, ki so se med drugim spoprijemali tudi z vprašanjem, ali že obstajajo pogoji za uvedbo slovenščine kot učnega jezika v gimnazijah. Ob vprašanju, ali je razvojna stopnja slovenskega knjižnega jezika že dovolj visoka za strokovne vsebine gimnazijskih učnih predmetov, se je med slovenskimi izobraženci razvnelo jezikovnopolitično prerekanje, ki se je potem vleklo nekaj desetletij in je vplivalo na narodnopolitično diferenciacijo in razkol, najbolj od vseh slovenskih dežel na Koroškem.

V znamenju otoplitve je Einspieler leta 1859 v *Slovenskem Prijatlu* začel objavljati prispevke narodnopolitične vsebine. Kmalu je čutil pritisk. Zunanji povod je bil, da vse dotlej ni izpolnjeval pogojev, ki so veljali za periodiko. Dotlej se je znal izmuzniti vplačilu varščine, sedaj pa so mu prošnjo za oprostitev odbili. Ob začetku leta 1859 je Einspieler v dopisu oblastem zatrdil, da v svojem časopisu ne bo obravnaval političnih vprašanj (Malle 1979: 38-41), vendar tej napovedi ni dolgo ostal zvest. Da je politično res napočil nov čas, kaže serija člankov v decembrski številki 1860, ki se je nadaljevala v januarski in februarski 1861, s sklicevanjem na daljše odlomke iz programatičnih objav slovanskih političnih avtoritet Matije Majarja – Ziljskega, škofa Josipa Jurija Strossmajerja in Františka Palackega (Anon 1860, Anon 1861e, Anon 1861f).

Januarja 1861 se je Einspieler oglasil s člankom *Kärntens Selbstständigkeit* (Samostojnost Koroške) in ga objavil v *Slovenskem Prijatlu*, kot brošuro (Einspieler 1861: 123–128), in potem še v prvi številki *Stimmen*. Sklicujoč se na narodnostno strukturo dežele s tretjinskim deležem slovenskega prebivalstva, je z opozorilom na načelo enakopravnosti narodnosti in jezika strnil pričakovanja v dveh glavnih točkah: da se Koroško prizna kot nemško-slovensko in da se jo tudi obravnava kot táko. Uresničitev jezikovnih pravic je zahteval v šolstvu, pri publikaciji zakonov in odredb, v uradih in v koroškem deželnem zboru. Zedinjene Slovenije kot cilja slovenskega narodnopolitičnega gibanja ni ne izpostavil ne omenil. Uresničevanje narodnostne enakopravnosti je pričakoval znotraj obstoječih deželnih mej. Njegove zahteve so močno odmevale v koroškem in notranjeavstrijskem časopisju. Kot glasnik nemškonacionalnega tabora se je proti Einspielerju postavil zdravnik celovške bolnice Alois Hussa (1827–1881) in mu odgovoril s polemično brošuro, v kateri ni le zavrnil vseh zahtev, temveč nanizal glavne predsodke do Slovencev in slovenščine na Koroškem (Hussa 1861). Polemika – spopad dveh konceptov družbene ureditve v deželi dveh narodov – se je v regionalnem časopisju vlekla nekaj mesecev, odmevala pa je tudi v sosednjih deželah.

V *Slovenskem Prijatlu* so se vrstili politični prispevki. Z argumentom, da so nemški časopisi s Slovenci »ravnali hujši kakor Turki s svojo keršansko rajo«, je zagovarjal dejstvo, da »je tudi *Slovenski Prijatel* z vojnic skočil in delal slovensko politiko« (Anon 1861a). Da je slovenskemu narodnopolitičnemu gibanju manjkalo pravo politično glasilo, je bilo Einspielerju jasno. Odločil se je, da bo v spremenjenem notranjepolitičnem okolju ustanovil glasilo za tedaj še dokaj šibko slovensko emancipacijsko gibanje. 11. junija 1861 je *Klagenfurter Zeitung* objavil oglas Einspielerja, da bo s 1. avgustom začel izdajati časopis *Stimmen aus Innerösterreich*. Tri dni prej (8. 6. 1861) sta tudi zdravnik Hussa (kot urednik) in tiskar Ferdinand pl. Kleinmayer (kot založnik) razglasila, da bo 1. julija začel izhajati *Zeitung für Kärnten*. Na časopisnem trgu sta se torej srečala odkrita narodnopolitična in ideološka nasprotnika. Einspieler je nastopil z listom, ki je izhajal vsakih 32 dni, Hussov časopis pa je izhajal dvakrat tedensko.

(1) **Einladung** [924]

zur Pränumeration auf die deutsche Zeitschrift:

„Stimmen aus Inneröesterreich",

Beiträge zur Durchführung der nationalen, religiösen und politischen Gleichberechtigung.

Unter diesem Titel erscheint **vom 1. August l. J.** in der **Leon**'schen Buchdruckerei eine Zeitschrift folgenden Inhalts:

I. **„Leitende Artikel"** über didaktische und nationale, locale und administrative, religiöse und politische Interessen mit besonderer Berücksichtigung der von Slovenen bewohnten Provinzen.

II. Eine **„Zeitungsschau"**, in welcher interessantere Artikel anderer, besonders gegnerischer Zeitungen vorgeführt und gehörend besprochen werden.

III. **„Original-Korrespondenzen"** aus allen österreichischen Provinzen, worin öffentliche Angelegenheiten zur Sprache gebracht und gewürdigt werden.

IV. **„Skizzen"** über die wichtigeren Gegenstände der Reichsraths- und Landtags-Verhandlungen mit Beifügung der nöthigen Bemerkungen.

V. Eine **„Chronik"**, in welcher die vorzüglichern und einflußreichern Welterereignisse bündig zusammengestellt und mit einer Kritik begleitet werden.

Die Grundsätze, auf welcher sich die **„Stimmen aus Inneröesterreich"** bewegen werden, ist der moderne Rechtsstaat nach Maßgabe der im allerhöchsten Diplome vom 20. Oktober 1860 gezogenen Grenzen, und der aus dem einfachen Rechtsprinzipe: „Gleiche Lasten — gleiche Rechte" abgeleiteten Grundsätze.

Diese **„Stimmen"** erscheinen in Heften von 4 Druckbogen an jedem 32sten Tage, so daß bis Ende Dezember 24 Druckbogen erschienen sein werden.

Das erste und zweite Heft mit 8 Druckbogen erscheinen zusammen am 1. August, das dritte Heft am 2. September, das vierte am 4. Oktober, das fünfte am 5. November und das sechste am 7. Dezember.

Der Preis für diese 6 Hefte beträgt ohne Post in der **Leon**'schen Buchhandlung 2 fl., mit Postversendung 2 fl. 50 kr. Oe. W.

Die vollständige Durchführung der Gleichberechtigung aller Religions-Gesellschaften, aller Nationalitäten und Sprachen, aller Staatsbürger, Völker und Länder ist anerkannt die Grundbedingung der Hebung, des Fortschrittes, der Blüthe und des Glanzes Oesterreich's. Wir zählen Millionen und Millionen wahrer und begeisterter Patrioten und Freunde unseres herrlichen großen Vaterlandes. Sie Alle, namentlich jedoch die Inneröesterreich's, lade ich höflichst ein, ja bitte sie dringlichst, mein patriotisches Unternehmen durch zahlreiche Pränumerationen wie auch durch gediegene Artikel und Korrespondenzen gütigst zu unterstützen.

Die Pränumerationsgelder bitte ich entweder mir oder der **Leon**'schen Buchhandlung portofrei einsenden, und zwar recht bald, um bei dem sogleich zu beginnenden Drucke die Stärke der Auflage bestimmen zu können.

Klagenfurt, den 8. Juni 1861.

Andreas Einspieler,
Eigenthümer und Redakteur.

Slika 2. Časopisni oglas (vabilo na naročilo), da bo začel izhajati *Stimmen aus Inneröesterreich* v *Klagenfurter Zeitung* 11. junija 1861, št. 131, str. 230. Avstrijska narodna knjižnica, Anno.

Einspieler je v *Slovenskem Prijatlu* komentiral politični program svojega konkurenta, ki ni imel na razpolago le več sredstev, temveč je imel na svoji strani tudi dobršen del koroških družbenih elit. Najbolj je Einspielerja motilo, da je želel Hussa s svojim časopisom »prispevati trohico k širitvi nemške kulture in izobrazbe«. Pripomnil je: »Mi poznamo tisto nemško kulturo in nemško pravičnost gosp. dr. Husovo, in gorje nam Slovencom, ako si damo natvesti njegovo nemško kulturo, in nam pojde po njegovi pravičnosti« (Anon 1861b: 381). Na svoje somišljenike se je obrnil z besedami: »Pa Slovenci! ne dajmo se! Naš materni jezik, naša katoliška vera, naša keršanska omika, in naše božje in deržavne pravice naj nam bodo nad vse! Zatoraj ne dajmo se! […] V Celovcu bo na svitlo izhajal nov časopis v nemškem jeziku, ki bo branil naše pravice zastran jezika, vere in svobode« (prav tam). Da se je Einspieler odločil izdajati časopis v nemškem jeziku, je razložil takole:

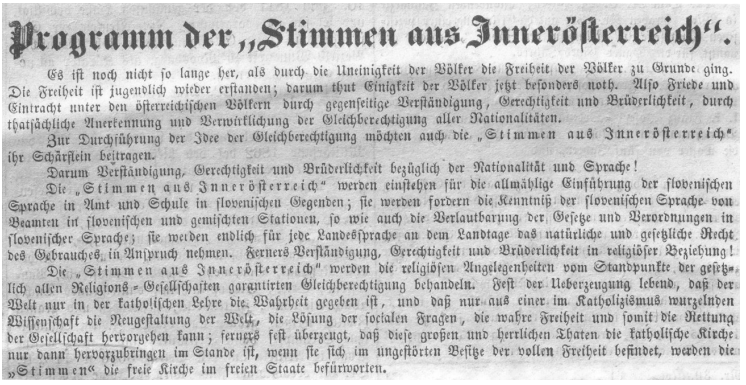
> Bo se pa morebiti kdo čudil, da za slovenske pravice bo govoril časopis v nemškem jeziku. Gospodje, ki imajo oblast v rokah in nam pomagati morejo, so Nemci; gospodje, ki nas ponemčiti hočejo, so Nemci; gospodje, ki so slovenske kervi pa žalibog nemškega duha in z našimi nasprotniki potegujejo, so skoraj tudi že Nemci. Nemcom moramo pa resnico in pravico po nemško povedati; mislimo, da nam bo to več pomagalo, kot

> deset časnikov v slovenskem jeziku, ki jih pa Nemci brati nočejo ali ne znajo. To so naše misli! – Slovenci! ako si vsi – na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem in Isterskem, vsi Slovenci po 'Notranjeaustrijanskem' lepo in po bratovsko v roke sežemo, nas ne premoti in ne premaga nikdo. (Anon 1861b: 382 sl.)

Argumente, zakaj je izbral nemščino, bi lahko dopolnili s tremi nadaljnjimi. Nemščina je bila tedaj *lingua franca* Habsburške monarhije, bila je tudi sporazumevalno sredstvo slovanskih narodov v njej, kot jezik političnega diskurza pa so jo slovenski izobraženci gotovo bolje obvladali kot slovenščino. Napoved je Einspieler pospremil z uredniškim programom, ki je obljubljal,

> da bomo svoj časopis vredovali v enakopravnem, katoliškem in lojalnem duhu. Zastran našega jezika bomo se potegovali za to, da naš slovenski jezik dobivlja po slovenski zemlji tiste, pa vse tiste pravice, ki jih ima nemški jezik po nemški zemlji. Zastran svete vere bomo terdni in zvesti katoličani, pa ne bomo drugih černili ali preganjali, tudi vsega ne hvalili, kar se nahaja po katoliškem svetu: »svobodna cerkev v svobodni deržavi«, bo naše geslo. Zastran političnih pravic bomo lojalni in se možko deržali cesarskega diploma od 20. oktobra 1860, bomo stali na strani avtonomistov v deržavnem svetovavstvu. (Anon 1861b: 283)

Glede na tedanje politično stanje tako v državi kot tudi na Koroškem je torej jasno povedal, da bo imel časopis opozicijski značaj. Da bi se izognil plačilu varščine, je napovedal izhajanje ne vsak mesec, temveč vsakih 32 dni. Po izidu prvega zvezka je izrazil upanje, da bo časopis od novega leta »vsaj vsak teden enkrat izhajal« (Anon 1861c: 509), česar pa mu ni uspelo uresničiti.

Programm der „Stimmen aus Inneröſterreich".

Es iſt noch nicht ſo lange her, als durch die Uneinigkeit der Völker die Freiheit der Völker zu Grunde ging. Die Freiheit iſt jugendlich wieder erſtanden; darum thut Einigkeit der Völker jetzt beſonders noth. Alſo Friede und Eintracht unter den öſterreichiſchen Völkern durch gegenſeitige Verſtändigung, Gerechtigkeit und Brüderlichkeit, durch thatſächliche Anerkennung und Verwirklichung der Gleichberechtigung aller Nationalitäten.

Zur Durchführung der Idee der Gleichberechtigung möchten auch die „Stimmen aus Inneröſterreich" ihr Schärflein beitragen.

Darum Verſtändigung, Gerechtigkeit und Brüderlichkeit bezüglich der Nationalität und Sprache!

Die „Stimmen aus Inneröſterreich" werden einſtehen für die allmählige Einführung der ſlovenischen Sprache in Amt und Schule in ſlovenischen Gegenden; ſie werden fordern die Kenntniß der ſlovenischen Sprache von Beamten in ſlovenischen und gemiſchten Stationen, ſo wie auch die Verlautbarung der Geſetze und Verordnungen in ſlovenischer Sprache; ſie werden endlich für jede Landesſprache an dem Landtage das natürliche und geſetzliche Recht des Gebrauches in Anſpruch nehmen. Ferners Verſtändigung, Gerechtigkeit und Brüderlichkeit in religiöſer Beziehung!

Die „Stimmen aus Inneröſterreich" werden die religiöſen Angelegenheiten vom Standpunkte der geſetzlich allen Religions-Geſellſchaften garantirten Gleichberechtigung behandeln. Feſt der Ueberzeugung lebend, daß der Welt nur in der katholiſchen Lehre die Wahrheit gegeben iſt, und daß nur aus einer im Katholizismus wurzelnden Wiſſenſchaft die Neugeſtaltung der Welt, die Löſung der ſocialen Fragen, die wahre Freiheit und ſomit die Rettung der Geſellſchaft hervorgehen kann; ferners feſt überzeugt, daß dieſe großen und herrlichen Thaten die katholiſche Kirche nur dann hervorzubringen im Stande iſt, wenn ſie ſich im ungeſtörten Beſitze der vollen Freiheit befindet, werden die „Stimmen" die freie Kirche im freien Staate befürworten.

Slika 3. Časopisni oglas z uredniškim programom *Stimmen für Innerösterreich* v *Klagenfurter Zeitung* 6. julija 1861, št. 152, str. 342 (izsek). Avstrijska narodna knjižnica, Anno.

Einspieler v kombinirani vlogi urednika in politika

Z odmrznitvijo neoabsolutistične dobe je v Avstrijskem cesarstvu napočilo obdobje reprezentativne demokracije. Že z oktobrsko diplomo je bil razglašen volilni red za deželne zbore, v osrednjem delu februarskega patenta (z dne 26. 2. 1861) prav tako, vendar spremenjen v nekaterih bistvenih točkah. Marca 1861 so bile volitve poslancev v deželne zbore, prvič po letu 1848. Na Koroškem so se vršile brez velikega volilnega boja, zanj ni bilo niti dovolj časa, krog po deželi raztresenih pristašev slovenskega emancipacijskega gibanja pa niti ni imel svojega učinkovitega glasila. V *Slovenskem Prijatlu* o pripravah na volitve ni najti sledu. V januarski številki je le članek »Kaj dela politika?«, katerega avtor je bil po vsej verjetnosti Einspieler: »Pa Avstrija se znotraj lepo uravnuje in popravlja, narodom vsem se povračajo njihove pravice […] Le to si želimo vsi prijatli naše carevine, da se Avstrija znotraj hitro hitro prerodi in obnovi, in naše dnarstvene zadeve se hitro popravijo in zravnajo.« (Anon 1861d) Motila ga je pa ravnodušnost Slovencev: »Le mi Slovenci tiho za pečjo sedimo, roke križema deržimo in mislimo, da bojo pravice in milosti po sili za nami metali. Ali pa morebiti nas nikjer čevelj ne žuli?« (Anon 1861d). Obžaloval je, da Slovencem manjka »visokih, bogatih in imenitnih gospodov [in] da se svetovna in duhovna gospoda za svoj slovenski narod ne poteguje, kakor se godi po drugih deželah.« (Anon 1861d) Za glasove se ni potegoval noben predstavnik, ki bi ga mogli prištevati slovenskemu emancipacijskemu gibanju. Vsaj posredno pa moremo polemiko med Einspielerjem in Husso povezati z volitvami. Vsekakor je Einspieler postal znan širšim krogom koroškega prebivalstva – seveda le v kolikor so se sploh zanimali za politiko – in utrdil si je mesto glavnega predstavnika in glasnika slovenskega narodnopolitičnega gibanja v deželi.

Že kmalu po ustanovitvi *Stimmen* so se nad Einspielerjem začeli zbirati nevihtni oblaki. Maja 1862 se je z Dunaja na koroško deželno predsedstvo obrnil policijski minister v vladi, poimenovani po državnem ministru Antonu Schmerlingu. V pismu je izpostavil, da Einspieler, katerega »vodijo ostro izoblikovane federalistične in nacionalne tendence, brezobzirno, kdaj pa kdaj naravnost zlobno in nespodobno kritizira vladne ukrepe in nima drugega cilja kot agitirati med tamkajšnjim prebivalstvom in zbujati nezaupanje do vlade in njenih organov.« Policijsko ministrstvo je označilo pisanje za skrajno problematično in nezdružljivo z Einspielerjevim položajem kot katehetom na celovški realki. Pozvalo je celovški policijski komisariat, da mu izreče opomin. V primeru, da ga Einspieler ne bi bil pripravljen upoštevati, je zagrozilo z

nadaljnjimi posledicami. V postopku, ki je sledil in mu prinesel opomin, je Einspieler obljubil omiliti svoje pisanje, je pa dodal, da »nikoli ne bo žrtvoval svojih načel zaradi službe« (Malle 1979: 49). Deželni predsednik je v poročilu na Dunaj zapisal, da tudi škofovi opomini niso zalegli. Z opominom je Einspieler dobil »rumeni karton« tako od svetnih kot tudi od cerkvenih oblasti. *Stimmen* je ostal pod njihovimi budnimi očmi. Opomina Einspieler v *Stimmen* neposredno ni omenil, je pa komentiral odnos vlade do opozicijskega časopisja s prevodom članka o svobodi in tisku (»Die Freiheit und die Presse«), ki je izšel v češkem časopisu *Obecne listy*.

S političnim delovanjem Einspieler ni nadaljeval le na časopisnih straneh, temveč tudi kot kandidat na volitvah. Jeseni 1862 so bile v volilnem okraju Podklošter, Trbiž, Šmohor in Kotarče (Arnoldstein, Tarvis/Tarvisio, Hermagor, Kötschach) nadomestne volitve poslanca v deželni zbor. Poslaniškemu mestu se je bil odpovedal Boštjan Isep (Sebastian Isepp), kot je zapisal *Slovenski Prijatel*, »edini naš zagovornik, ki se ni sramoval očitno pokazati, da ga je rodila in dojila mati slovenska.« Einspielerju je kazalo zelo dobro (Anon 1862b: 462). Volitve naj bi bile 15. septembra 1862, vendar so bile »zaradi elementarnih dogodkov« preložene. *SP* je sodil, da iz političnih razlogov, očitno zato, ker se je Einspielerju obetala zmaga. »Naj se poslužujejo sredstev postavnih in nepostavnih, mi vender v sercu nosimo upanje, da nam ne bo spodletelo,« je menil (Anon 1862b: 463). Prišlo pa je drugače, očitno zaradi razhajanj v slovenskih vrstah. Neki dopisnik z Zilje mu je poročal, »da nek gospod, kterega domorodstvo je slovelo menda po vsem slavjanskem svetu, zdaj in o tej zadevi stoji v versti naših nasprotnikov. Ta gospod namreč na vso moč agitira, govori in pote dela zoper Einspielerja« (Anon 1862b: 463). Kdo drug kot Matija Majar – Ziljski to skoraj ni mogel biti. Na volitvah 20. oktobra 1862 je Einspieler propadel, volilni možje so največ glasov namenili podkloštrskemu okrajnemu predstojniku, »slovenskega rodu (Kranjec) in sicer pošten(emu) in pravičen(emu) mož(u)« (Anon 1862a). Nazadnje so 24. novembra 1862 volilni možje podeželskih občin velikovškega okraja Einspielerja izvolili za deželnozborskega poslanca. S tem je za Einspielerja in njegove somišljenike, pa tudi v koroški politiki, napočil nov čas. Prvi glasnik slovenskega narodnopolitičnega gibanja je dobil mesto v koroškem deželnem zboru. V Einspielerju je *SP* videl »edinega rodoljubnega poslanca, kteremu je serce in volja, krepko in na vse strani braniti Slovencem pravice postavne. Al hodil bo po ternji: nasprotniki ga bodo njemu obilno nastljali« (Anon 1863c: 33). 8. januarja 1863 je bila

prva seja z Einspielerjevo udeležbo in takoj se je oglasil s predlogi v smislu slovenskega emancipacijskega programa (Malle 1997: 164). Napovedi o težavah so se kmalu uresničile – kot predvidljiva posledica tako njegovih nastopov v najvišjem zastopniškem telesu dežele kot tudi komentarjev v *Stimmen* in *SP*. Lahko bi rekli, da je Einspieler takoj postal *persona non grata*.

Konfrontacija v koroškem deželnem zboru in njene posledice

Glede na poznejši razplet dogodkov je bila odločilna seja koroškega deželnega zbora 22. januarja 1863, deveta po vrsti tega sklica. Na dnevnem redu je bila razprava o predlogu Einspielerja deželnemu zboru, naj bo znanje slovenščine pogoj za namestitev v deželnih dobrodelnih ustanovah (to je v celovški bolnici, porodnišnici in umobolnici). Izpolnjevalo naj bi ga osebje, ki ima neposreden stik z bolniki. Einspieler je vložil predlog, ko je deželni zbor 16. 1. 1863 obravnaval poročilo o delovanju dobrodelnih ustanov. Poudaril je, da to zahtevajo načelo enakopravnosti obeh narodnosti ter pravičnost in humanost. Tedaj je Einspielerjev predlog kljub očitnemu nasprotovanju in negodovanju večine poslancev dobil toliko podpore, da ga je moral v skladu s poslovnikom obravnavati deželni odbor (Protokolle: 136). V vlogi poročevalca deželnega odbora je 22. januarja 1863 nastopil namestnik deželnega glavarja dr. Johann Burger (1808–1879), ravnatelj celovške gimnazije, po izobrazbi pa zdravnik. V dolgem govoru je Einspielerjev predlog odločno zavrnil in predlagal, da ga zavrne tudi deželni zbor (Protokolle: 165–169). Uvodoma se je navezal na prelomno leto 1848 in spomnil na soglasni sklep tedanjega koroškega deželnega zbora, »da hočejo ostati Korošci, tako slovenski kot tudi nemški, enoten narod in da naj razlika v jeziku nikoli ne bo dejavnik razdruževanja« (Protokolle: 166). Ta sklep je bil tedaj sprejet proti osrednji točki slovenskega narodnopolitičnega programa, da naj s Slovenci naseljena ozemlja Avstrijskega cesarstva (torej tudi del Koroške) tvorijo posebno politično upravno enoto. Burger je predlagal, da deželni odbor zavrne Einspielerjev predlog in poudaril, da je znanje jezika bolnikov močno podrejen element pri zdravljenju in negi (Protokolle: 168).

Napadalen je bil poslanec kmečkih občin celovškega okraja, torej narodnostno mešanega volilnega okoliša, tovarnar Josef Mayer (1806–1891) (Protokolle: 170–173). Slovenščino je dosledno imenoval »Windisch« (ne »Slowenisch«, kot

je bil tedaj edini uradni pojem) in se zgražal, da se je v deželni zbor vneslo »jezikovno vprašanje«, ki se po njegovem mnenju zlorablja za lahko pridobivanje uradniških in drugih službenih mest. Jezikovno vprašanje je imenoval gnojni čir (Protokolle: 171). Spomnil se je starih časov: »Pred letom 1848 so živeli Nemci in Slovenci v največji harmoniji in nič se ni vedelo o dveh narodnostih, nikomur ni bilo jasno, da pripadamo dvema narodnostima; bil sem študent in moji najboljši prijatelji so bili Slovenci; šele po letu 1848 sem vedel, da so Slovenci, ne prej. Prišlo je leto 1848 in z njim slovenska agitacija, ki jo je na žalost nosilo nekaj duhovnih gospodov« (Protokolle: 171). Vse »koncesije« so bile po njegovem »nepotrebne in odvečne«: »Vsevprek se je sloveniziralo,« se je razhudil in pri tem opozoril na šolsko področje, kjer da se je občinam vsiljevala slovenščina (Protokolle: 171). Potem je izjavil, da grozi nevarnost, da bodo morali znati slovensko vsi uradniki širom Koroške, ne le osebje celovške bolnice. »Tako moramo gledati na to vprašanje,« je še poudaril in izrazil skrb, da bi »Nemce izrinili iz vseh uradov, službenih mest, iz vseh cesarskih služb« (Protokolle: 172). Menil je, da se je zlasti za izobraženi del prebivalstva težko naučiti slovenščine, ker je slovenska literatura tako skromna in je dobra le za Bosance in Črnogorce, ne pa za Nemce:

> Sprašujem se, kje je pravičnost, kje je enakopravnost, če se mora tri četrt Koroščev ravnati po eni četrtini? In potem, če navsezadnje primerjamo jezike, kako daleč pridem, če se naučim slovenščine? S Koroške pridem na Štajersko, iz Celovca do Celja; če pa se naučim nemščine, se mi odprejo zakladi vseh umetnosti, znanosti tisoč let, z nemškim jezikom se mi odpre cel svet. Velika razlika je torej med tem jezikom in jezikom Slovencev. […] Sprašujem se, ali je na Koroškem potrebna? Ne, ni potrebna. (Protokolle: 172)

Izhajanje *Stimmen* v nemščini si je Mayer razlagal s tem, da za slovenski časopis ne bi bilo dovolj naročnikov. Slovencem je svetoval, da naj se doma od matere naučijo slovensko in svoje znanje izpopolnijo v šoli, da naj se pa pridno naučijo nemščine, kajti tako se jim bo odprlo pol sveta. Potem pa je posvaril pred nevarnostjo, ki jo je razbral iz praških časopisov. »Tam na Češkem sta dve petini Nemcev in tri petine Čehov; Nemci posedujejo znanje, bogastvo, tovarne in sploh vso industrijo, ob tem pa je govora o tem, da bodo vrgli Nemce iz Češke, do česar lahko pride konec koncev tudi pri nas, če bomo v nedogled samo opazovalci.« V stenografskem protokolu je zabeleženo, da je govornik požel »najživahnejše odobravanje poslancev in publike« (Protokolle: 173). Od Einspielerjevega predloga so se distancirali po vrsti vsi poslanci, ki so zastopali okraje s slovenskim prebivalstvom. K besedi se je javil tudi dr. Matija Rulitz

(1802–1880), ki je zastopal okraj Šentvid ob Glini. Uvodoma je poudaril, da je »rojen Slovenec, ki pa zastopa nemški okraj«. Spomnil je na leto 1848, ko »se je iz neke bolj oddaljene dežele poskušalo nas Korošce razdeliti na Slovence in Nemce« in je prav on v deželnem zboru vložil predlog s poudarkom, da so bili Korošci »doslej eno« in to hočejo ostati tudi v prihodnje.« Rulitz pa je bil edini, ki se je kritično dotaknil Mayerjevega govora. O njem je sodil, da je zgrešil cilj, ker se ni omejil na Einspielerjev predlog in na predlog deželnega odbora. Pridružil pa se je mnenju, da zdravniku ni treba nujno dobro znati jezika bolnika. »V bolnici potrebujejo zdravnike, ne pa učiteljev jezikov« in menil, da so tam gotovo bolniški strežniki, ki znajo slovensko (Protokolle: 173–174).

Einspielerjev predlog je zaradi določil poslovnika padel, še preden so o njem sploh glasovali, ker je bil z večino glasov sprejet predlog deželnega odbora. Deželnozborska razprava je močno odmevala v časopisih. Mnenja so bila seveda deljena. *Klagenfurter Zeitung* je bil popolnoma na strani deželnega zbora. Med nadregionalnimi nemškimi časopisi je edinole graški *Tagespost* gojil simpatije za Einspielerja in ga vzel v zaščito: »Skoraj ne verjamemo, da so doslej v katerem od deželnih zborov debatirali s takšnim fanatizmom,« je zapisal. Ob tem se je štel med pristaše »nemško-liberalne stranke, ki svojega liberalizma ne iščejo v zaničevanju in zmečkanju vsake nenemške narodnosti« in se zavzel za politiko, ki je do vseh narodnosti pravična, išče spravo in ne hujska (Anon 1863g: 6).

Seveda je prav *Stimmen* največ poročal o konfrontaciji in zagovarjal Einspielerja. Obširen članek je izšel 28. januarja 1863 (Anon 1863a). Z njim si je Einspieler nakopal tožbo zaradi žaljenja časti. Tožile so ga Dobrodelne ustanove, vendar njihovo vodstvo gotovo ne bi moglo prijaviti žaljenja časti brez vedenja in soglasja političnega vodstva dežele. Ker je Einspieler kot poslanec užival imunost, je moral deželni zbor razpravljati in glasovati o njegovi izročitvi sodnim oblastem. Poslanci so privolili v izročitev (Protokolle: 645). Tik pred civilno sodno obravnavo je prišlo do ustavitve procesa, ker je bil Einspieler pripravljen objaviti preklicno izjavo, v kateri je opral Dobrodelne ustanove očitka zapostavljanja Slovencev, ki ne znajo nemško.[5]

Toda na Einspielerja je čakala še nevarnejša zanka, sodna obravnava na zahtevo državnega tožilca – in sicer prav tako zaradi članka, ki je izšel v *Stimmen*.

[5] Gl. *Klagenfurter Zeitung*, 7. 04. 1863, št. 77, str. 182 (6).

Začenši z 10. marcem 1863 je *Stimmen* postal dnevnik. 22. marca 1863 je v njem izšel dopis S. M. iz Slovenjega Plajberka z naslovom »Odmev na razprave v deželnem zboru«. Uvodoma je dopisnik, župnik Simon Muden, citiral mnenje nekega »ne prenapetega gorjanca«: »Nas Slovence imajo še vedno za pastorke v domovini in tako nas tudi obravnavajo, nočejo nam biti pravični. Za to, da plačujemo, smo dobri, tistim pa, ki živijo od našega denarja, ni treba, da razumejo naš jezik. Ne uvidim, zakaj ne bi bilo treba znati našega jezika uradnikom ali zdravnikom, ki imajo z nami opravka.« (Anon 1863b: 41) V članku je pisec obravnaval morebitne posledice pristranskega odnosa deželnih zborov Koroške in Štajerske do Slovencev:

> Izgleda, kot da so zaradi strastne pristranskosti zgubili občutek, kaj je primerno, in smisel za pravičnost. Vendar nočemo še bolj razpredati to neljubo zadevo, temveč samo pripomnimo, da gospodje, ki na tak način na ves glas trobijo in filozofirajo, gotovo ne delajo usluge samostojnosti in celovitosti Koroške. Tako kot so Hrvati, ki so jih stiskali Madžari, s silo pretrgali stoletno zvezo, [in] tako kot v nacionalnem pogledu razžaljeni južnotirolski poslanci ne pošiljajo svojih zastopnikov v innsbruški deželni zbor, tudi Slovenci na Štajerskem in Koroškem na dolgi rok gotovo ne bodo pripravljeni mirno sprejemati žaljivega, neupravičenega in nezakonitega ravnanja svojih deželnih zborov, temveč bodo na vso moč skušali razvozlati vez, ki postavlja pod vprašaj njihovo nacionalno svobodo in obstoj. Upamo, da njegovo apostolsko veličanstvo in njegovi najmodrejši svetovalci ne bodo preslišali dobro utemeljenih tožb in prošenj zmeraj zvestih Slovencev in jih tudi ne morejo pustiti neuslišane. Tega važnega dejstva naj nacionalni nasprotniki Slovencev nikakor ne izgubijo izpred oči. Mi Slovenci hočemo tako kot skozi dolga stoletja tudi v bodoče živeti z Nemci v miru, slogi in bratstvu, vendar naj se nas ne poriva in odganja na vso moč od sebe. (Anon 1863b)

Tiskovna pravda proti Einspielerju

S tem, da je pisec omenil samostojnost in celovitost Koroške in jo postavil pod vprašaj, se je dotaknil občutljive točke. Upravna samostojnost Koroške je bila pridobitev leta 1848 (dotlej je bila Koroška sestavni del ljubljanskega gubernija). Provizorični deželni zbor Koroške je deželo proglasil za nedeljivo in cesar ji je v ustavi z dne 4. marca 1849 dal status dežele (vojvodine) Avstrijskega cesarstva. Nedotakljivost koroške deželne meje in nedeljivost dežele sta postala z močnim emocionalnim nabojem opremljena vogelna kamna koroške deželne politike, ki je bila v znaku poudarjanja nemške hegemonije nad delom dežele, kjer je prevladovalo slovensko prebivalstvo. Sklep deželnega

zbora je bil odgovor na slovenski narodnopolitični program Zedinjene Slovenije. Dejstvo, da je šlo za notranjedržavno mejno vprašanje, ni znižalo praga občutljivosti in razburjenja. Zato je ob objavi članka v protislovenskem taboru nemudoma završalo. Številka *Stimmen* s tem člankom je izšla v nedeljo, v ponedeljek je dal državni tožilec številko zapleniti. Ali mu je kdo namignil, da naj to stori ali je to storil na podlagi lastne presoje, ne vemo. Dotakniti se obstoječih deželnih mej je bil v očeh koroških elit nemške narodnopolitične orientacije delikt, vreden ne le verbalne obsodbe, ki se sklicuje na priznana merila politične kulture, temveč obsodbe pred sodiščem, torej tisto javno ustanovo, ki ima v državi nalogo, da razsoja in kaznuje dejanja, ki niso v skladu z zakoni. Za Einspielerjevim sodnim preganjanjem je vsekakor stal dobršen del koroške politične javnosti.

Sodna obravnava v zadevi hujskanja (proti deželnemu zboru) kot glavnega delikta je bila razpisana za 22. april, točno en mesec po izidu spornega članka. Bila je menda sploh prva na podlagi nove medijske zakonodaje z dne 17. decembra 1862,[6] vsekakor prva na deželnem sodišču v Celovcu. Državni tožilec je utemeljil obtožnico, na klopi obtožencev sta bila lastnik in urednik *Stimmen* Einspieler in lastnik tiskarne, razsojal pa je tričlanski sodni senat. Forenzična preiskava je prikazala, da je inkriminirano besedilo dobilo vrinek, čigar avtor je bil po rokopisu sodeč Einspieler. Ta tega ni tajil, vendar je zanikal upravičenost obtožbe. Šlo je za to, kaj pomenijo frazem »si na vso moč prizadevati« in besede »žaljivo, neupravičeno in nezakonito«. Besedam v članku, ki jih je Einspieler uporabil, je sodišče dalo na lestvici možnih pomenov najskrajnejše. Morali so mu podtakniti celo misel na nasilno spremembo koroških deželnih meja. Einspieler se je v glavnem branil sam, predvsem s semantično analizo spornih pojmov. Hotel je dokazati resnico, vendar mu te možnosti sodišče ni dalo. Državni tožilec je predlagal sodnemu senatu, da Einspielerja obsodijo na trimesečno zaporno kazen, da mu zapade 150 goldinarjev varščine in da mora plačati sodne stroške. Sodna obravnava se je končala še isti dan z Einspielerjevo obsodbo, ki je zaznamovala nekaj let Einspielerjevega življenja in javnega delovanja. Sodni senat je Einspielerja obsodil na enomesečni zapor in izgubo 60 goldinarjev varščine ter nekaj običajnih dodatnih obremenitev, ki so spremljale obsodbe. Lastnika tiskarne sodišče ni obsodilo. Einspieler je šel v priziv, vendar je deželnemu sodišču v Celovcu nadrejeno višje sodišče v Gradcu

[6] *Morgen-Post* (Wien), 27. 4. 1863, št. 115, str. 3.

potrdilo obsodbo v polnem obsegu.[7] Že prej je *Stimmen* prenehal izhajati. Zadnja številka je izšla 30. aprila 1863.

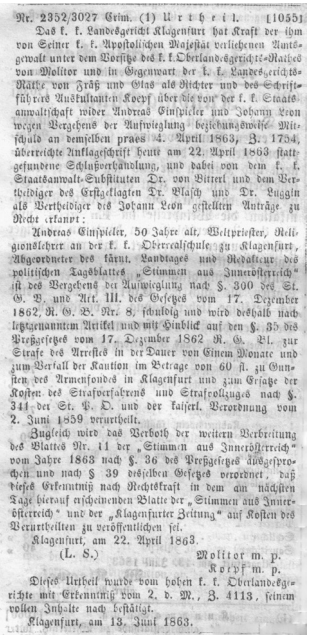
Po izreku sodbe je Einspieler s svojega zornega kota ocenil stanje in napovedal konsekvence:

> Potegoval sem se vselej za edino, mogočno in srečno Avstrijo; pa nisem vselej hodil po tistem potu, po kterem hodi naše sedajno ministerstvo, nisem se deržal tistih misel, kterih se ono derži, moj časopis »Stimmen aus Innerösterreich« je delal kakor nemški pregovor pravi »Sr. Majestät allergetreueste Opposition«. Pa vselaj sem misli, da moje nasprotovanje, moj oposicion je postaven in toraj privoljen. Sodnija pa me je obsodila; vidim toraj, da po mislih cesarskih sodnikov moje pota niso postavne, zatoraj zapustim jaz jih – dober in zvest deržavljan, jaz duhovnik in katehet; po nepostavnih, krivih in prepovedanih potih jaz nočem nikoli politike delati, rajši molčim. (Einspieler 1863: 176)

Ko je policijski komisariat koroškemu deželnemu predsedstvu sporočil prenehanje *Stimmen*, je ocenil, da bo to ugodno vplivalo na stanje v deželi (Malle 1979: 52–53). Einspieler je enomesečno zaporno kazen odslužil v servitskem samostanu v romarskem kraju Marija v Logu oziroma Maria Luggau (privilegij prestajanja zaporne kazni v samostanu so imeli samo duhovniki). V poletnih mesecih leta 1863 je publicistično skoraj povsem umolknil. *Slovenski Prijatel* je izhajal le s kratko rubriko Novičar, avgusta in septembra celo brez nje. V prvi številki po prestani zaporni kazni je Einspieler s primesjo resignacije definiral slovenski politični trenutek:

> *Novice* so v poslednjem listu prav pikavno omenile, da je za nas Slovence zopet prišel čas, da preiskujemo – starinstvo. Za politiko mi Slovenci pač nismo: Omolknili so glasovi notrajnoavstrijanski (*Stimmen aus Inneroesterreich*), zaspal je »*Naprej*« in Bog večni ve, kaj nas še vse čaka. Politiko torej pustimo; – obdelovali bomo bolj marljivo naše staro polje, našega starega *Slovenskega Prijatla* in zadeve naše Šent-Mohorjeve družbe. (Anon 1863d: 352)

[7] Sodbo je v polnem obsegu objavil *Klagenfurter Zeitung* 17. 6. 1863.

Nr. 2352/3027 Crim. (1) Urtheil. [10551]

Das k. k. Landesgericht Klagenfurt hat Kraft der ihm von Seiner k. k. Apostolischen Majestät verliehenen Amtsgewalt unter dem Vorsitze des k. k. Oberlandesgerichts-Rathes von Molitor und in Gegenwart der k. k. Landesgerichts-Räthe von Fräß und Glas als Richter und des Schriftführers Auskultanten Korpf über die von der k. k. Staatsanwaltschaft wider Andreas Einspieler und Johann Leon wegen Vergehens der Aufwiegelung beziehungsweise Mitschuld an demselben praes. 4. April 1863, Z. 1734, überreichte Anklageschrift heute am 22. April 1863 stattgefundene Schlußverhandlung, und dabei von dem k. k. Staatsanwalt-Substituten Dr. von Bitterl und dem Vertheidiger des Erstgeklagten Dr. Wlasch und Dr. Luggin als Vertheidiger des Johann Leon gestellten Anträge zu Recht erkannt:

Andreas Einspieler, 50 Jahre alt, Weltpriester, Religionslehrer an der k. k. Oberrealschule zu Klagenfurt, Abgeordneter des kärnt. Landtages und Redakteur des politischen Tagsblattes „Stimmen aus Inneröesterreich" ist des Vergehens der Aufwiegelung nach §. 300 des St. G. B. und Art. III. des Gesetzes vom 17. Dezember 1862, R. G. B. Nr. 8, schuldig und wird deßhalb nach letztgenanntem Artikel und mit Hinblick auf den §. 35 des Preßgesetzes vom 17. Dezember 1862 R. G. Bl. zur Strafe des Arrestes in der Dauer von Einem Monate und zum Verfall der Kaution im Betrage von 60 fl. zu Gunsten des Armenfondes in Klagenfurt und zum Ersatze der Kosten des Strafverfahrens und Strafvollzuges nach §. 344 der St. P. O. und der kaiserl. Verordnung vom 2. Juni 1859 verurtheilt.

Zugleich wird das Verbot der weitern Verbreitung des Blattes Nr. 11 der „Stimmen aus Inneröesterreich" vom Jahre 1863 nach §. 36 des Preßgesetzes ausgesprochen und nach § 39 desselben Gesetzes verordnet, daß dieses Erkenntniß nach Rechtskraft in dem am nächsten Tage hierauf erscheinenden Blatte der „Stimmen aus Inneröesterreich" und der „Klagenfurter Zeitung" auf Kosten des Verurtheilten zu veröffentlichen sei.

Klagenfurt, am 22. April 1863.

(L. S.) Molitor m. p.
Korpf m. p.

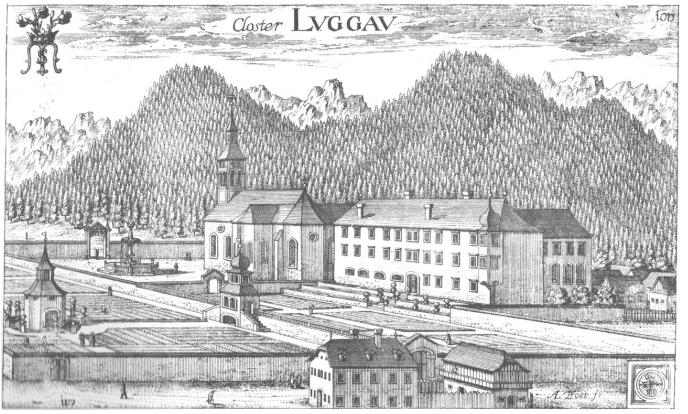
Dieses Urtheil wurde vom hohen k. k. Oberlandesgerichte mit Erkenntniß vom 2. d. M., Z. 4113, seinem vollen Inhalte nach bestätigt.

Klagenfurt, am 13. Juni 1863.

Slika 4. Objava sodbe v uradnem listu (*Amtsblatt zur Klagenfurter Zeitung*, 17. junija 1863, št. 135, str. 541). Österreichische Nationalbibliothek, Anno.

Obsodba je imela še druge posledice. Schmerling je vztrajal pri disciplinskem postopku proti učitelju, katehetu celovške višje realke. Einspieler je pisal škofu o svoji odločitvi, da ne bo nikoli več izdajal političnega časopisa in tudi ne bo več sodeloval pri nobenem. Hkrati pa je poudaril, da škofu ne bo na voljo kot dušni pastir, če mu bodo odvzeli učiteljsko službo. »Če se mi ne more in ne sme zaupati prižnic, ki so pod nadzorom cesarskih in škofijskih nadzornikov, izobraženih ravnateljev in učiteljev, če se mi ne sme in ne more zaupati mladih ljudi, ki še niso sprejemljivi in občutljivi za politiko, se mi še veliko manj more in sme zaupati prižnic na podeželju, ki niso pod nobenim nadzorom. […] Zato bi bil prisiljen si služiti vsakdanji kruh na drug način, mogoče kot publicist, kar je bilo zame tako zelo usodno« (Malle 1979: 55). Škofa je Einspieler prosil, da se zanj zavzame pri svetnih oblasteh. Do disciplinskega postopka nato res ni prišlo.

Seveda Einspieler **še** zdaleč ni bil edini obsojenec v tiskovnih pravdah, ne širom cesarstva, ne na Koroškem, bil pa je eden najvidnejših. »Število tiskovnih procesov je v Avstriji v zadnjih treh letih postalo naravnost strašljivo. Vsi stanovi in kronovine so predali zaporom svoj kontingent: plemiče in meščane, duhovnike in laike, doktorje in poslance, med njimi so možje kot Schuselka, prof. Einspieler, kanonik Stule in knez Taxis. Izračunali so, da je skupno število obsodb v zadnjih treh letih najmanj trideset let zapora in opozorili so, da so nekateri uredniki imeli do 20 kazenskih preiskav« (Anon 1863f). Einspielerjevo ime se je pojavljajo v številnih člankih, ki so obravnavali tiskovne procese in stanje na področju medijskih zakonov. Zahteva po novem tiskovnem zakonu je postala vse glasnejša. »Če naša vlada, ki se tako rada imenuje ‹liberalno›, hoče zadostiti bistvu konstitucionalizma, katere življenjski element je opozicija, potem se ne bo zoperstavljala spremembi tiskovne kazenske zakonodaje, ker je sedanja v popolnem nasprotju s konstitucializmom in ker nobena država ne postane svobodna, v kateri s predstavnikom javnega mnenja ravnajo tako trdo, kot sedaj v Avstriji,« je zapisal *Tagespost* (Anon 1863f).

Slika 5. Samostan Maria Luggau na Koroškem. Janez Vajkard Valvasor: *Topographia archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*, 1688, str. 123.

Časopis *Slovenec*

Politična smrt, ki je zadela Einspielerja, ni bila vseobsežna. Izgubil je mesto deželnozborskega poslanca, izgubil je aktivno in pasivno volilno pravico, ostal pa je izdajatelj in urednik *Slovenskega Prijatla*, pri Mohorjevi družbi je obdržal vpliv in ostal je neformalna narodnopolitična avtoriteta. Že kmalu po prestani zaporni kazni je sodeloval v projektu ustanovitve celovške Slovanske čitalnice, kot je sodil, »se ve da – nepolitične« in dodal: »Pustimo politiko in napravimo si čitavnico, kakor jih je že obilno povsod, dobiček pa velik! Jezik naš še ni omikan in olikan dosti, posebno mi nismo ga vajeni: v čitavnici se vse to lahko godi« (Anon 1863e). Zasrbela ga je tudi publicistična žilica. Hkrati z naznanilom, da se bo čitalnica slovesno odprla, je v *SP* zabeležil, da so se začele priprave za nov časopis, ki naj bi izhajal v Celovcu: »Slovenci – nas je več kot pol drugi milijon – smo edini narod po celej carevini, ki nimamo pravega, političkega časopisa. Vso čast in slavo našim 'Novicam', pa za politiko so pa vendar prepičle.« Napovedal je, da se bo z Dunaja v Celovec preselil »znan in sloveč slovenski pisatelj« in začel izdajati politično glasilo v slovenskem jeziku (Anon 1864a). Res je marca 1864 prišel v Celovec Janez (Janko) Božič (1829–1884), kot Einspieler duhovnik. Priprave za novi časopis so se zavlekle, ker »ni se mogla s tiskarjem pogodba napraviti; tiskarji so zavoljo toliko tiskarskih pravd vsi preplašeni, in vežejo uredniku roke tako strašno, da neodvisen in opozicionalen časopis komaj dihati more« (Anon 1864b). Načrtom, da bi na Kranjskem začeli izdajati slovenski politični časopis v nemščini (*Triglav*), so na Koroškem nasprotovali: »Čemu nemški časopis za Slovence? Čemu »Blatt aus Krain« za Slovence le samo na Kranjskem? Za božjo voljo le tega ne, – dajte nam slovenski časnik!« (Anon 1864c). Oktobra 1864 pa je po pripombi, da je »sramota in nesreča«, ker Slovenci nimajo »političnega časnika v slovenskem jeziku, ki ga ima že vsak narod v Avstriji«, sporočil, »da je ta sramota in nesreča pri kraji« (Anon 1864d).

Prva številka *Slovenca* je izšla 14. januarja 1865 z Božičem kot izdajateljem in odgovornim urednikom v impresumu. Začudenja vredna je pripomba v prvi številki *SP* letnika 1865, da *SP* »ni vedel, da bode leta 1865 izhajal *Slovenec* v Celovcu«, (Anon 1865) ker je več kot težko verjeti, da Einspieler ne bi bil vpleten v priprave. 20. decembra 1865 se je Einspieler podpisal pod vabilo na naročnike kot lastnik *Slovenca*, vendar ostaja nekaj nejasnosti okoli lastništva *Slovenca*, ki se je vsekakor spreminjalo (Malle 1979: 86). Nekaj negotovosti je tudi okoli Einspielerjevega vpliva na uredniško delo. Formalno funkcijo

urednika je imel vseskozi Božič, kljub temu pa moramo imeti Einspielerja za merodajnega usmerjevalca lista. Zato *Slovenec* povsem upravičeno velja za Einspielerjev list (Malle 1979: 75).

Slovenec velja za Celovec: za celo leto . . 5 fior. — kr. za pol leta . . 2 „ 70 „ za četert leta . 1 „ 40 „ Po pošti: za celo leto . . 6 fior. 50 kr. za pol leta . . 3 „ 20 „ za četert leta . 1 „ 70 „

SLOVENEC.

„Živi, živi duh slovenski, bodi živ na veke!“ Nar. pesm.

Oznanila. Za navadno četverstopno vrsto se plačuje: 5 kr. kisora se enkrat, 8 kr. kisora se dvakrat, 10 kr. kisora se trikrat naznanje; vsaka plemenska plačuje po presmetu. Za vsak list mora biti kolek (štempelj) za 15 kr. Rokopisi se ne vračajo.

Št. 1. V Celovcu v saboto 14. januarja 1865. Tečaj I.

Kaj hoče „Slovenec“?

Nekako ponosno in veselo stopi „Slovenec“ pred slovenski svet, — ponosno, ker si je vzel zlahtnega in svetega svojega namena; veselo, ker si je svest radostne in obilne podpore.

No! kaj pa kaj hoče „Slovenec“ tako zlahtnega in svetega? Čujte, da na kratko povemo: „Slovenec“ hoče, zaj se slovenski duh izbuja in oživlja, utrjuje in razširja. In to je res zlahtno in sveto!

Slovenski duh je prijatel sveti Cerkvi. Neveren, sveti Cerkvi sovražen duhveje široko po svetu. Le beríte, kar se piše, le poslušajte, kar se govori, le glejte, kar se dela, in spoznali boste, da se strašen vihar vzdiguje proti sveti Cerkvi in njenemu vidnemu poglavarju v Rimu. Saj veste, kako prekucuhi svoje grozne perste stegajo po rimski deželi, — kako se cerkveno premoženje ropa, — kako se usmiljene sestre černijo in preganjajo, kako se resnice sveto vere podirajo. Slovencem je pa vse to le gerdoba in gnjusoba. — Slovenci ostanejo verni in zvesti sinovi sveto svoje matere katoliške Cerkve: Kar je Slovencev, vsi so še katoličani, vsi obžalujejo krivico, ki se godi sv. Cerkvi, vsi molitve pošiljajo in darove nabirajo za sv. Očeta papeža. Da se ta verni, katoliški duh med Slovenci ohrani in utrjuje, to hoče „Slovenec“, za to si bode napenjal svoje žile. Ne bode se vtikoval v dogmatiko ljudal verskih resnic, — le spoštival bode neznanje laži in napade zoper sv. Cerkev, zavračeval in prijel vsacega, kdor resnice in pravice sv. Cerkve žali, posebno pa bode se deržal zlatih besed, ki so jih premilostljivi knezoškof Anton Martin — Bog jim daj dobro! — pri poslednjih duhovnih vajah na Kisli vodi govorili duhovnim svojim. Rekli so: „Opominjam in prosim Vas, svoje brate Slovence in učitelje našega rodu, ne dajmo nemškutarjem življenja našega zatreti, ne poteptati v smeti milega jezika materneg, kakor bi nemškutarji radi. Naš materni jezik je varh prave vere; katoliška vera ravno tako pred nami omagije, kakor se slovenski rod ponemčuje: to nas skušaja več kakor tri sto let uči.“ Hranil bode torej „Slovenec“ pravico sv. Cerkve in slovenski jezik, zraven pa ne ljudi, ki nihe naše vere, nikoli čerstil ali prezanjal, temuš jim iz serca vošil vse tiste pravice, ki jim gredó po postavah naše deržave in jih bo vselej imel za enakopravne deržavljane.

Slika 6. Naslovna stran prve številke *Slovenca* z dne 14. januarja 1865. NUK.

Med volilnim bojem pred deželnozborskimi volitvami konec marca 1867 na Kranjskem je prišlo do izbruhov nestrpnosti in sovraštva z narodnopolitičnim predznakom. *Slovenec* je redno objavljal dopise s Kranjske in pri tem kdaj pa kdaj prekoračil meje znosnega in spoštljivosti do političnega nasprotnika. Glavna tarča so postali t. i. nemškutarji. Interveniral je kranjski deželni predsednik. Višjemu državnemu tožilstvu v Gradcu je poslal dopis, v katerem je trdil, da *Slovenec* kot »organ Ultraslovencev« razdvaja prebivalstvo in ima subverzivno tendenco, celo tendenco, ki pospešuje komunistična prizadevanja (Malle 1979: 88). Celovški policijski komisariat je *Slovenca* prijavil pri državnem tožilstvu v Celovcu na osnovi 302. člena kazenskega zakona (hujskanje). Konec koncev je po nekajtedenski preiskavi, ne brez nesoglasij med državnimi tožilstvi, policijskim komisariatom in kranjskim deželnim predsedstvom (Malle 1979: 88–95), prišlo do obtožbe odgovornega urednika Božiča. Božič je bil soočen tudi s civilno tožbo zaradi žaljenja časti. Toda še pred sodnima obravnavama je *Slovenec* prenehal izhajati – ker je tiskarna sporočila, da ga ne bo več tiskala. Druge razlage za prekinitev pogodbe s strani tiskarne ni, kot da je popustila pritisku protislovenskih krogov. Zadnja številka *Slovenca* je izšla 5. aprila 1867.

10. maja 1867 je bil Božič v civilnem procesu obsojen na štirinajst dni zapora, izgubo 60 goldinarjev varščine, plačilo sodnih stroškov in objave razsodbe v *Novicah*. Vodja tiskarne je bil oproščen.[8] 13. maja je sledila obravnava pred tričlanskim sodnim senatom. Državni tožilec je Božiča obdolžil prekrškov proti čl. 300 in čl. 302 kazenskega zakona.[9] Obsodba se je glasila na dvomesečno strogo zaporno kazen, izgubo 100 goldinarjev varščine in poravnavo sodnih stroškov. Kot olajševalno okoliščino za Božiča je sodišče navedlo, da še ni predkaznovan in da je »povsem verjetno, da ima le majhen vpliv na Slovenca, temveč morajo obstajati osebe, ki imajo vpliv tako nanj kot tudi na list« (Anon 1867a: 442). Da ima nekdo drug glavno besedo pri *Slovencu*, je argumentiral v posebnem stališču celovški magistrat. Utemeljitev za olajševalno okoliščino je bila dodatna klofuta za obsojenca. Domnevnega krivca v ozadju niso imenovali, v mislih pa so pač morali imeti Einspielerja.

Medtem ko je državni tožilec obtožnico proti Einspielerju utemeljeval s pristransko interpretacijo besed, je imela obtožba proti Božiču manj sporno osnovo, čeprav je tudi v primeru *Slovenca* šlo za pomen nekaterih besed. Problematična je bila objava imen in naslovov volilcev, ki so se opredelili za kandidate, ki niso pripadali slovenskemu narodnopolitičnemu taboru.[10] Sodišče je objavo imen razumelo kot poziv za napad nanje, bodisi v besedah bodisi v dejanjih. Da je *Slovenec* mogel objaviti imena, je posledica tedanjega volilnega reda, ker je bilo glasovanje javno. Objava imen je bila spremni pojav trdega boja med političnima taboroma, ki je imel dvojno osnovo, namreč svetovnonazorsko in nacionalno. Volitve in politična nesoglasja so postala vir neštetih osebnih sporov, ki so spremenili medsebojne odnose in ustvarili tako nove skupinske lojalnosti kot tudi desolidarizacije. Časopisne strani so postale pravo bojišče, polne agresivnega in nemalokrat sovražnega pisanja, naperjenega proti osebam, političnim gibanjem, narodom, njihovim kulturam in jezikom. Svoboda tiska je zgubila svojo nedolžnost. Ob tem pa kljub temu velja razlikovati med slovenskimi in nemškimi glasili: slovenska so pisala z zornega kota podrejenega, ponižanega in zasmehovanega naroda, nemška pa so gledala na Slovence »od zgoraj dol« in sistematično širila miselnost o neenakosti, ki da utemeljuje, upravičuje in narekuje neenakopravnost jezikov. Nemške elite so

[8] *Klagenfurter Zeitung*, 12. 5. 1867, št. 109, str. 433.
[9] *Klagenfurter Zeitung*, 15. 5. 1867, št. 111, str. 441–442.
[10] *Slovenec*, 18. 4. 1867, št. 45, str. 185–186.

gojile kolektivni habitus nacije, za katerega je bilo značilno ponosno in nemalokrat oholo poudarjati svojo dejansko, navidezno ali pa namišljeno superiornost nad sodeželani slovenskega jezika in kazati z dvignjenim prstom nanje, čim so slednji hoteli uveljavljati jezikovno enakopravnost.

V političnem življenju so imele tiskovne pravde in obsodbe neposredno uporabno funkcijo in učinek. Leta 1867, po obsodbi Božiča, je zaklical ukinjenemu *Slovencu* v grob, zadovoljen z razpletom, nepodpisani celovški dopisnik tedaj najvplivnejšega avstrijskega časopisa (*Neue Freie Presse*) in oznanil osmrtnico slovenskemu narodnopolitičnemu gibanju:

> Neko drugo združenje smo pri nas hvala bogu popolnoma utišali. To so slovenski rešitelji družbe, ki so doživeli s pomočjo različnih tiskovnih procesov proti *Slovencu* moralno smrt. Odkar so ob teh kazenskih procesih širši krogi spoznali orientacijo *Slovenca*, odkar so izvedeli, da je bila naloga teh fanatičnih junakov knute pridigati rasno sovraštvo in ultramontanstvo, sta Nemec in Slovenec z enakim gnusom obrnila hrbet rovarjenu koroških voditeljev Slovencev, in pol ducata temačnih, ultramontanskih postav, ki se vse dni zbirajo v Čitalnici in sanjajo o svetovni vladi Slovanov, vidi, da so postavljeni na laž (dezavuirani) med svojim ljudstvom, ki je tako in tako vedno nezaupljivo gledalo nanje. Resnično pravična kazen politikom, ki brez obžalovanja gledajo, kako propada svoboda, če le zmaguje njihova rasa, oziroma – da damo otroku pravo ime – doživi uteho njihovo brezmejno častihlepje. Tako je na Koroškem za vse čase odstranjena nesmiselna slovanska agitacija […]. (Anon 1867b)

Na podoben ton je bilo uglašeno stališče deželnega odbora[11] Koroške, sredi septembra 1867 poslano notranjemu ministrstvu na Dunaj (objavljeno je bilo v *Klagenfurter Zeitung*). Dolgo pismo je ubeseditev odnosa koroških političnih elit do narodnostnega vprašanja v deželi, kot ga je pojmoval nemškonacionalni tabor. O slovenskem časopisju neposredno sicer ne govori, pač pa govori o nosilcih slovenskega emancipacijskega gibanja in njihovi dejavnosti:

> Šele v najnovejšem času se je tudi na Koroškem pojavilo jezikovno vprašanje in našla se je stranka, ne!, kasta, ki se je nenaprošena in nepoklicana sama oklicala za zagovornico domnevno napadenih pravic koroških Slovencev. Edinole člani slovenske duhovščine

[11] Deželni odbor je bil na osnovi deželnega reda upravni in izvršni organ. Imel je pet članov, poleg deželnega glavarja še štiri, ki so jih je iz svojih vrst izvolili deželnozborski poslanci. Opravljal je naloge, ki so bile v deželni pristojnosti. V času, ko ni zasedal deželni zbor (ta je zasedal samo nekaj tednov v letu), je bil zastopstvo dežele, torej najvišji organ z volitvami legitimiranega predstavniškega telesa.

> na Koroškem in njihovi redki privrženci v naši deželi opravljajo umazani posel narodnostnega hujskanja in iz tega jasno vidimo, da ne gre le za boj proti nemškemu jeziku, temveč tudi proti nemški kulturi. (Anon 1867c)

Poudarja, da »slovenski stranki […] ni uspelo v deželni zbor spraviti niti enega poslanca, ki ne misli nemško«, kar »slepcem otipljivo pokaže, da je nemški značaj Koroške slej ko prej neokrnjen«. Za zahteve slovenske strani po enakopravnosti deželni odbor ni pokazal nobenega razumevanja. Izrekel se je za koncept, da mora dobiti večina v deželi od državne vlade proste roke, ko gre za odnos do manjšine: »Korošci so menili, da je minil obupni čas, v katerem je bil nemški značaj njihove dežele sistematično poškodovan, verjeli so, da se je začelo obdobje, ko se bodo krila nemške kulture neovirano razširila nad deželo, verjeli so, da je potem, ko je doživela politika, ki se je opirala na 'najzanimivejše narodnosti' tako klavrn polom, končno napočil dan, ko bo dosegel tisti element, ki se je izkazal kot najučinkovitejši, svoje naravne pravice.« (Anon 1867c). V takem razumevanju sobivanja dveh narodov in jezikov slovensko opozicijsko glasilo ni bilo zaželeno.

Amnestija

Pogoji političnega delovanja v represivnih okoliščinah in državnopolitičnih zasukih so poleg izrekanja kazni obsegali kot sredstvo politične intervencije tudi amnestijo. Zahtevali so jo predstavniki opozicije, tako ideološki kot narodnopolitični. Leta 1859 ustanovljeno združenje pisateljev in novinarjev »Concordia« je večkrat prosilo zanjo.[12] Do neke mere je amnestija samo dopolnjevala nabor prisilnih sredstev, ker pomilostitve niso bili avtomatično deležni vsi obsojenci v tiskovnih pravdah. Izrekal jo je cesar, ne samovoljno, temveč na predlog ali pa po dogovoru s predstavniki vlade. Obsojence so delno ali popolnoma pomilostili in jim tako ponovno odprli pot na politični oder. Že avstrijski tiskovni zakon z dne 31. 3. 1848 je v drugem členu vseboval amnestijo za vse cenzurne prestopke (Olechowski 2004: 217). Po koncu neoabsolutističnega obdobja je cesar izrekel amnestijo za kazni, ki so jih izrekla sodišča v tiskovnih zadevah (Olechowski 2004: 374), potem pa še v letih 1862 (Olechowski 2004: 468), 1865 in 1867. Einspielerja leta 1865 niso pomilostili. To se je zgodilo

[12] *Vaterland*, 11. 7. 1862, št. 158, str. 1.

z amnestijo 8. 1. 1867. S tem mu je bila povrnjena aktivna in pasivna volilna pravica. Na deželnozborskih volitvah je spet mogel nastopiti, vendar 29. januarja 1867 s kandidaturo v velikovškem okraju ni uspel. Koroški deželni zbor je ostal brez zastopnika slovenskega narodnopolitičnega gibanja. 20. junija 1867 je cesar pomilostil tudi Božiča.

Sklep

Tiskovne pravde so zadale *Stimmen* in *Slovencu* uničujoči udarec. Obema obsojencema, Einspielerju in Božiču, je cesarska amnestija vrnila državljanske pravice, škode pa, ki jo je utrpelo slovensko narodnopolitično gibanje s prenehanjem izhajanja obeh časopisov, ni bilo mogoče popraviti, zlasti ne na Koroškem. Glasila, ki so izhajala v Ljubljani in Mariboru, še zdaleč niso mogla zapolniti vrzeli, kar se vidi na številu in gostoti dopisov s Koroške v njih. Slovenci na Koroškem so ne le geografsko, temveč tudi kar se tiče njihovega mesta v slovenski politiki, postali del slovenskega obrobja. Odtlej Koroška na vseslovenskem medijskem področju nikoli ni več igrala take vloge kot v sedmem desetletju 19. stoletja. Zlasti obsodba Einspielerja, glavnega predstavnika slovenskega novinarstva na Koroškem in slovenskega narodnopolitičnega gibanja, je zavrla slovensko narodno emancipacijsko gibanje v deželi.

Viri

Stenographische Protokolle der zweiten Session des kärntnerischen Landtages zu Klagenfurt. Jänner bis März 1863 (8. 1. 1863 – 28. 3. 1863), str. 1–1083 (kratko: Protokolle).

Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Übertretungen. Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, Nr. 117 RGBl (kratko: Strafgesetz).

Press-Ordnung vom 27. mai 1852. Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, wodurch für sämmtliche Kronländer des Reiches, mit Ausnahme des Militär-Gränz-Gebietes, eine neue Preß-Ordnung erlassen […] wird. Nr. 122 RGBl (kratko: Press-Ordnung).

Literatura

Anon, 1860: »Vigilantibus jura«. *Slovenski Prijatel* 9, št. 12, str. 746–757.
Anon, 1861a: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 10, št. 3, str. 181.
Anon, 1861b: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 10, št. 6, str. 381–383.
Anon, 1861c: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 10, št. 8, str. 507–509.
Anon, 1861d: Kaj dela politika. *Slovenski Prijatel* 10, št. 1, str. 64.
Anon, 1861e: »Vigilantibus jura«. *Slovenski Prijatel* 10, št. 1, str. 44–53.
Anon, 1861f: »Vigilantibus jura«. *Slovenski Prijatel* 10, št. 2, str. 103–114.
Anon, 1862a: Iz Koroškega. Š. Mohor. *Slovenski Prijatel* 11, št. 11, str. 506.
Anon, 1862b: Od Zile. *Slovenski Prijatel* 11, št. 10, str. 461–463.
Anon, 1863a: Die Slovenen und der Landtag in Kärnten. *Stimmen aus Innerösterreich*, 28. 1. 1863, str. 23–24.
Anon, 1863b: Echo über die Landtagsverhandlungen. *Stimmen aus Innerösterreich*, 22. 3. 1863, str. 41–42.
Anon, 1863c: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 12, št. 1, str. 32–33.
Anon, 1863d: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 12, št. 10, str. 352.
Anon, 1863e: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 12, št. 11, str. 395.
Anon, 1863f: Unsere Preßzustände. *Tagespost*, 18. 10. 1863, str. 1.
Anon, 1863g: Von den Landtagen. *Tagespost*, 24. 1. 1863, str. 6–7.
Anon, 1864a: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 13, št. 1, str. 45.
Anon, 1864b: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 13, št. 3, str. 129.
Anon, 1864c: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 13, št. 8, str. 318.
Anon, 1864d: Iz Celovca. *Slovenski Prijatel* 13, št. 10, str. 399.
Anon, 1865: Naznanilo. *Slovenski Prijatel* 14, št. 1, str. 36.
Anon, 1867a: Aus dem Gerichtssaale. *Klagenfurter Zeitung*, 15. 5. 1867, str. 441–442.
Anon, 1867b: Die nationalen Verhältnisse in Kärnten. *Klagenfurter Zeitung*, 22. 9. 1867, str. 867–868.
Anon, 1867c: Klagenfurt (Orig. Corr.) Die slowenischen Gesellschaftsretter. *Neue Freie Presse*, 23. 8. 1867, str. 3.
Einspieler, Andrej, 1861: Kärnten's Selbstständigkeit. V: *Slovenski Prijatel* 10, št. 2, str. 123–128.
Einspieler, Andrej, 1863: Slovencom! V: *Slovenski Prijatel* 12, št. 5, str. 175–176.
Hussa, Alois, 1861: *Kärnten's Selbstständigkeit*. Celovec: Kleinmayr.
Kavčič, Jakob (prev., ur.), 1889: *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega*. Ljubljana: Društvo Pravnik.

Kolar, Bogdan, 1997: Einspielerjev politični list *Slovenec* (1865–1867). V: Edo Škulj (ur.): *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. Str. 121–133.

Malle, Avguštin, 1979: *Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900*. Celovec: Slovenski znanstveni inštitut (disertacija).

Malle, Avguštin, 1997: Einspielerjevo delovanje v koroškem deželnem zboru. V: Edo Škulj (ur.): *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. Str. 163–188.

Olechowski, Thomas, 2004: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Dunaj: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

Olechowski, Thomas, 2006: Das Preßrecht in der Habsburgermonarchie. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Zv. VIII/2. Ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch. Dunaj: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Str. 1493–1533.

Oražem, France, 1997: Einspielerjev časopis *Slovenski Prijatel*. V: Edo Škulj (ur.): *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. Str. 135–140.

Rajšp, Vincenc, 1997: Einspielerjev list *Stimmen aus Innerösterreich*. V: Edo Škulj (ur.): *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. Str. 141–146.

Storch, Franz, 1907: Pressrecht. V: Ernst Mischner in Josef Ulbrich (ur.): *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, 3. zv. Dunaj: Alfred Hölder. Str. 973–983.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_15; CC BY-NC-ND 4.0

Tiskovne pravde na Kranjskem v šestdesetih letih 19. stoletja

Tanja Žigon

Sredi septembra 1863 je ljubljanski časnik *Naprej* v rubriki »Važnejše dogodbe« objavil kratko novico, da je »[n]ajvišji sodni dvor […] potrdil, da mora deželni poslanec in lastnik časopisa 'Presse' v tiskarskej tožbi obsojeni g. Avgust Zang zarad zanemarjene pazljivosti plačati 100 gld. globe« (Anon 1863b). Takšne in podobne vesti niso bile nobena redkost, pravzaprav ravno obratno, dnevno so polnile časopisne stolpiče. Usodo dunajske *Die Presse* kot tudi usodo številnih drugih časnikov in časopisov, ki so jih v tem času izdajali v avstrijskem cesarstvu (Melischek in Seethaler 2005: 52–92), je delilo tudi časopisje na Slovenskem. Marčna revolucija je sicer za kratek čas odpravila preventivno cenzuro (Cvirn 2010: 18–21), prinesla večjo svobodo na področju tiska in posledično povzročila pravo poplavo na novo ustanovljenih časnikov, tudi na Slovenskem (Prijatelj 1955: 163–242; Cvirn 2010: 22; Amon in Erjavec 2011: 84–96). A že 13. marca 1849 je bila sprejeta t. i. »postava zoper krivo rabo tiska«, ki je na eni strani sicer res odpravljala cenzuro in zagotavljala svobodo tiska, na drugi strani pa je za kršitve tiskovnega zakona in kazenske zakonodaje predvidela celo kazenski pregon (Cvirn 2010: 24; Zajc in Polajnar 2012: 24). V petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja so oblasti tiskovne zakone spreminjale, dopolnjevale in zaostrovale, kar je močno vplivalo na delo urednikov, tiskarjev in lastnikov listov, ki so jih tiskovne pravde mnogokrat močno udarile po žepu in nemalokrat zakrivile tudi dokončni zaton njihovih časopisov.

V nadaljevanju so najprej obravnavani temeljni zakoni s področja tiska, nato pa so predstavljeni primeri tiskovnih tožb, s katerimi so se soočili trije vidnejši časniki na Slovenskem, in sicer prvi slovenski politični list *Naprej* (1863), časnik za domovinske interese *Triglav*, ki je pisan v nemškem jeziku v Ljubljani izhajal med letoma 1865 in 1870, s krajšim premorom leta 1866, in liberalni časnik *Slovenski narod* (1868–1943), ki je med bralce prvič prišel aprila 1868 v

Mariboru, po smrti prvega urednika Antona Tomšiča leta 1871 pa se je uredništvo preselilo v Ljubljano.

Tiskovna zakonodaja in drugi zakoni, vezani na izdajanje periodičnih publikacij

Ko je bil 27. maja 1852 sprejet novi tiskovni red, t. i. »postava za tisk« (v veljavo je stopil septembra istega leta), je bil ponovno uveden sistem (pred)cenzure, poznan iz predmarčnega obdobja, s čimer so se zadeve na časnikarskem področju v Habsburški monarhiji močno zaostrile. Zaradi finančnih posledic so bili uredniki prisiljeni k veliki previdnosti. Janez Jesenko (1884: 37) je o zakonu zapisal, da je »popolnem uničil prejšnjo svobodo tiska ter časopisom usta zamašil«, pri čemer mu je pomagal še *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih* (*Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Übertretungen*; RGBl 1852/117),[1] ki je prav tako dobil cesarjevo sankcijo maja 1852. Jesenko ugotavlja, da je tiskovni zakon zasledoval cilj

> duhu časopisov vzeti vso samostalnost, kar se mu je posrečilo s tem, da je spodkopal *nezavisnost* onim, ki so časopise spisovali in jih pred svetom zastopali. Sredstvo v to pa mu je bilo, da ni toliko pretil osobi, temveč najbolj *časnikarskemu podjetju* samemu. Zato je pretila dvojna kazen vsakemu prestopku: zasega posamičnih številk časopisa (§. 25 tisk. zak.), prepoved časopisa za nekaj časa ali popolna prepoved za zmiraj (§. 22 tisk. zak. in §. 29 kaz. zak.); poleg tega je druga kazen pretila *spisatelju* članka, *prestavljalcu*, *izdajatelju*, *uredniku*, *tiskarju* in *založniku* časopisa; ta kazen zadene njih osobno svobodo ali pa uloženo zavarščino, katere po obsodbi več ali manj izgubi (§§. 7 in 28 kaz. zak.). Sodnik je vsled posamičnih odstavkov moral presojati ne le posamične *izraze* in *stavke*, ampak tudi o *posledicah*, katere bi morebiti čitatelj iz prijavljenega članka sklepal. Razne take mogoče posledice so mu morale biti posebna hudodelstva, o katerih je imel izreči svojo obsodbo. Kazenski zakonik ga je silil, da je *predmetnega* (objektivnega) hudodelstva iskal v *podmetnem* (subjektivnem) utisku. Kako raztegljive, kako nevarne so take določbe, pričajo pač najočitnejše one besede francoskega državnika (Talleyrand-Périgord): »Dajte mi par zapisanih besed, in pisatelja bodem spravil na vislice.« (Jesenko 1884: 37–38)

Pristojnosti nekdanjih cenzorjev so se z novimi zakoni prenesle na sodnike in tožilce, ki so imeli odslej v rokah škarje in platno. Razmere na področju periodičnega tiska se niso bistveno izboljšale niti potem, ko je bila 27. novembra 1859

[1] Slovenski prevodi kazenske postave iz leta 1852 so tukaj in v nadaljevanju prevzeti po slovenski izdaji pravnika Jakoba Kavčiča (1889: 1–190).

v 53. številki *Državnega zakonika* (RGBl 1859/212) objavljena novela k tiskovnemu zakonu, ki je na načelni ravni obljubljala skorajšnje izboljšanje stanja v časopisni branži: tako so se odslej na primer koncesije res lahko prenašale tudi na dediče izdajateljev listov, a po drugi strani so bile naenkrat kompromitirane in kaznive celo tiste objave, ki so se samo zdele takšne, da bi lahko koga užalile, kalile javni red in mir ali slabile zaupanje v vlado. Po oktobrski diplomi 1860 in razglasitvi ustave 1861 se je začela nakazovati postopna liberalizacija na področju tiska. Osnutek novega tiskovnega zakona (*Preß-Gesetz*; RGBl 1863/6: 145–156) je bil pripravljen in predložen v obravnavo državnemu zboru že leta 1861, vendar so ga obravnavali in sprejeli šele oktobra 1862, decembra je dobil cesarjevo sankcijo in je skupaj z novim tiskovnim procesnim redom (*Gesetz über das Strafverfahren in Preßsachen*; RGBl 1863/7: 157–161) stopil v veljavo šele marca 1863 (Olechowski 2006: 1509). Tako določbe represivnega tiskovnega zakona kot tudi procesnega reda, ki ju je dopolnjevala še novela k civilnemu kazenskemu in vojaškemu kazenskemu zakoniku z dne 17. decembra 1862 (*Gesetz, betreffend einige Ergänzungen des allgemeinen und des Militär-Strafgesetzes;* RGBl 1863/8: 161–164),[2] so kot Damoklejev meč visele nad izdajatelji, uredniki in tiskarji. Odslej so državni pravdniki lahko po uradni dolžnosti ukrepali pri »pregreških in prestopkih zoper varnost poštenja ali časti« (Kavčič 1889: 176) in branili »ustavo, državni zbor in deželne zbore, vse javne uradnike, vojake in duhovnike, gledé na njih službena opravila pred napadi in razžaljenju v časnikih« (Jesenko 1884: 42–43). Zaradi takšne prakse se je razširil spekter prestopkov, saj so »ustavoverci neprestano rabili to dvojerezno orožje zoper vse časopise in časopisce, ki neso v njih rog trobili« (prav tam: 43).

Novi tiskovni zakon za obravnavo tiskovnih deliktov ni obnovil porotnih sodišč za tiskovne zadeve, temveč je jurisdikcijo še naprej prepuščal sodnim senatom pri okrožnih in deželnih sodiščih, poleg subjektivnega obtožnega postopka, ki je bil uperjen zoper odgovorno osebo, pa je uvajal še objektivni postopek, pri katerem je zadostovala že ugotovitev, da »je bilo z vsebino neke tiskovine storjeno kaznivo dejanje« (RGBl 1863/6; Cvirn 2010: 32–33). Nadalje je zakon sicer odpravil koncesije in zahteval le najavo izdajanja novega časopisa z vsemi potrebnimi podatki, toda v primeru, da bi bili ti napačni, sta bila za odgovorno osebo zagrožena kazen od 50 do 200 gld in zapor od enega tedna do

[2] Tudi slovenski prevodi iz tiskovnega zakona in nekaterih dopolnitev občnega in vojnega kazenskega zakona so tu in v nadaljevanju prevzeti po slovenski izdaji Jakoba Kavčiča (1889: 191–214).

enega meseca. Omenjena kazen je doletela tako izdajatelja kot tudi založnika, urednika in tiskarja. Nadalje je bila z zakonom odpravljena (pred)cenzurna dolžnost in je bilo treba časopis predložiti policiji in pravdništvu šele z začetkom distribucije, po drugi strani pa je bilo treba za vse periodične tiske še vedno položiti varščino, ki je glede na število prebivalstva v mestu in okolici, kjer je časopis izhajal, znašala od 1.000 do 8.000 gld (§ 13 in 14).[3] Vrtoglave vsote so bile hud finančni zalogaj predvsem za ekonomsko šibkejše izdajatelje časopisov. Poleg tega je bila v razvpitem § 38 predvidena možnost zaplembe ter celo suspenzije, torej zaustavitve izdajanja časopisa do treh mesecev, npr. v primeru, ko je bila za storjeni tiskovni delikt predvidena zaporna kazen, ki je bila daljša od pet let, ali pa se je časopis v enem letu dvakrat oz. trikrat znašel v postopku zaradi kaznivega dejanja pregreška ali prestopka. Država si je torej pri kazenskem pregonu opozicijskega tiska pomagala z zelo elastičnimi zakoni, s t. i. »kavčuk paragrafi« (Zajc in Polajnar 2012: 15) iz kazenskega zakona, med katere štejejo »razžalitev Veličanstva« (§ 63), »razžalitve udov cesarskega roda« (§ 64), »motenje javnega pokoja« (§ 65), »v nič devanje ali poniževanje naredb oblastnij in podšuntovanje zoper državne ali občinske oblastnije, zoper posamske organe vladarstva, zoper svedoke ali zavedne može« (§ 300), »draženje k sovražnosti zoper narodnosti, verske družbe, skupščine itd.« (§ 302) ali »javno poniževanje ali zaničevanje ustanov zakona, rodbine, lasti ali pohvala nezakonitih ali nenravnih dejanj« (§ 305) (Cvirn 2010: 35; prim. tudi Kavčič 1889: 32, 115–116). Dejstvo je, da je država sistematično nastopala proti kakršnim koli težnjam opozicijskega tiska, da bi izražal dvome o preveč centralistični februarski ustavi.

Delno olajšanje je prinesla Belcredijeva vlada sredi šestdesetih let, ki je razglasila tiskovno amnestijo, da ne bi po nepotrebnem ustvarjali t. i. »narodnih mučenikov« (Cvirn 2010: 35; Malle 1979: 118–119), torej časnikarjev, ki so zaradi tiskovnih pravd pristali za zapahi ali pa so jih te močno udarile po žepu, svoj položaj pa so nato spretno izkoristili v politične namene. Toda že menjava vlade leta 1867 z nastopom vnetega zagovornika dualizma, Ferdinanda grofa Beusta, federalistično in protidualistično usmerjenim listom ni prinesla nič dobrega, temveč zgolj ponovno zaostritev na področju tiskovne politike. Celovški *Slovenec* je 13. aprila 1867 v novici z naslovom »Hudi časi« potožil, da »ima federalistična žurnalistika v Pragi v malo tednih pričakovati več tiskarskih pravd, kakor celi čas pod Schmerlingom in Belcredijem« (Anon 1867).

[3] Če znesek 1.000 gld preračunamo v evre, bi to pomenilo okoli 13.600 evrov (prim. Historični pretvornik valut 2022).

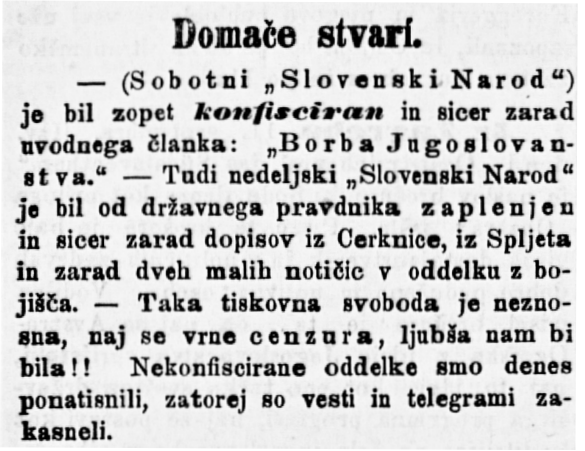
Razmere so terjale ukrepanje. Peticijo, ki je zahtevala svobodo tiska, je 23. julija 1867 državnemu zboru predložil eden izmed njenih podpisnikov, slovenski poslanec Vinko Fereri Klun (Cvirn 2010: 37). Jeseni 1868 je bila novela k tiskovnemu zakonu s cesarjevo sankcijo potrjena (RGBl 1868/142: 409–411). Med drugim je določala, da odgovorni urednik svojega dela ne sme opravljati le, »dokler trpi sodnijski spor ali preiskovalni zapor« (Kavčič 1889: 198), v primeru pa, da je odgovorni urednik zaradi svoje nepozornosti objavil neprimerno vsebino, je bil sam odgovoren za hudodelstvo ali pregrešek. Ugodneje se je spremenil § 16 kazenskega zakona v tiskovnih zadevah, ki so ga dopolnili s pravico pritožbe na odločitev sodišča v roku osmih dni, prav tako pa je bil v celoti preklican § 38 tiskovnega zakona, ki je omogočal zaplembo ali suspenzijo časopisa za tri mesece.

Sedemdeseta leta 19. stoletja so sprva prinesla nov in svobodnejši veter in pozitivno tiskovno politiko. Konservativna vlada Alfreda grofa Potockega je 22. aprila 1870 razglasila amnestijo za vsa dotedanja tiskovna hudodelstva, pregrehe in prestopke, takšno politiko pa je nadaljevala tudi vlada Karla grofa Hohenwarta, ki je amnestijo razglasila februarja 1871. Šele liberalna vlada Adolpha kneza Auersperga (od 25. 11. 1871) je ponovno pričela z grobim obračunavanjem, predvsem z opozicijskim tiskom na Češkem (Cvirn 2010: 39). Kot piše Olechowski (2006: 1513–1514), so porotna sodišča pogosto razsojala v prid obtožencev, kar ni bilo v skladu s pričakovanji oblasti, zato so pravdniki večkrat posegali po objektivnem postopku, ki je zagotavljal obdolžilno sodbo. Naslednji korak pa je bila sprememba kazenske zakonodaje. Z novim kazenskopravdnim redom z dne 23. maja 1873 (*Gesetz vom 23. Mai 1873, betreffend die Einführung einer Strafprozeß-Ordnung*) so objektivni postopek še razširili in zaostrili. Če pred tem kazni niso izrekali zaradi prestopkov, je novi zakon v § 493 pregon po uradni dolžnosti razširil na privatne prestopke, če je to zahteval javni interes. Prav tako je bila skorajda onemogočena pritožba, če so list zasegli, ostala je pravica do ugovora, a je romala le do sodišča, ki je zasego potrdilo, in kvečjemu še do višjega sodišča (§ 494) – večinoma neuspešno (Cvirn 2010: 40). Tako ne preseneča, da je Josip Jurčič decembra 1876 v pismu Josipu Vošnjaku tožil, da je bil v njegovem ljubljanskem *Slovenskem narodu* zaplenjen članek »Italijanizem in Avstrija«, ki ga je tržaška *Edinost* smela brez težav natisniti:

> Ta članek v Trstu nij bil konfisciran, je tudi obrnjen samo proti onim Italijanom, ki iz Avstrije ven škilijo, vlada se niti ne omenja. A v Ljubljani *je bil* konficsiran, dasi sem si ga

> jaz *brez vse izpremembe* ponatisnil. Torej kar v Trstu ne kali mir v tržaških zadevah, kar je tam storjeno po želji c. kr. namestnika, to je v Ljubljani kaznjivo, konfiskabel. (Jurčič 1984: 285)

Na Kranjskem je namreč, kot piše Jurčič, veljalo mnenje deželnosodnega svetnika Raimunda Zhubra, ki je sledil vodilu »jedes slovenische Blatt ist schon als solches zu konfisciren«, torej, da vsak slovenski list že sam po sebi terja zaplembo (Jurčič 1984: 285). Najbolj moteča je bila, kot se zdi, prav artikulacija kakršnih koli nacionalnih teženj, zaradi katerih so bile odločitve o konfiskaciji velikokrat subjektivne narave. Jurčič pravi, da »take razmere popolnem podirajo '*rechtsgefühl*' in *zavest pravne varnosti* in ljudstvo demoralizirajo, ki vidi kako iz strankarskega fanatizma sodniki iz svete justicije delajo politično metreso« (Jurčič 1984: 286). Številne konfiskacije v času Auerspergove vlade je v *Slovenskem narodu* najverjetneje pokomentiral kar Jurčič kot urednik. V kratki, sicer nepodpisani notici iz domačih logov, objavljeni 14. septembra 1875, beremo: »Taka tiskovna svoboda je neznosna, naj se vrne *cenzura*, ljubša nam bi bila!!« (Jurčič 1875)

Domače stvari.

— (Sobotni „Slovenski Narod“) je bil zopet ***konfisciran*** in sicer zarad uvodnega članka: „Borba Jugoslovanstva.“ — Tudi nedeljski „Slovenski Narod“ je bil od državnega pravdnika zaplenjen in sicer zarad dopisov iz Cerknice, iz Spljeta in zarad dveh malih notičic v oddelku z bojišča. — Taka tiskovna svoboda je neznosna, naj se vrne cenzura, ljubša nam bi bila!! Nekonfiscirane oddelke smo denes ponatisnili, zatorej so vesti in telegrami zakasneli.

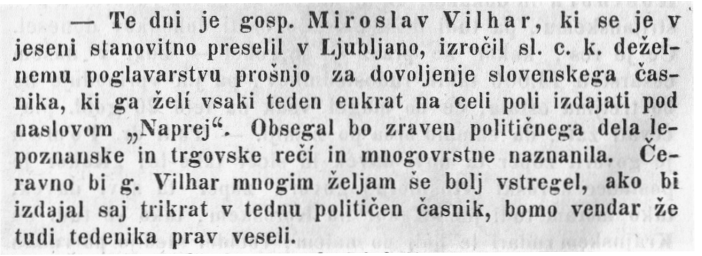
Slika 1. Jurčičev zapis o zaplembah *Slovenskega naroda*, objavljen v 208. številki *Slovenskega naroda*, 14. septembra 1875. NUK.

Razmere so se delno umirile po nastopu Taaffejeve vlade konec sedemdesetih let, ko je število zaplemb nekoliko upadlo, a zaostrovanje stališč med vlado in nemško liberalno opozicijo je hitro spet poskrbelo za nov udarec

opozicijskemu tisku. Od konca sedemdesetih do začetka osemdesetih let 19. stoletja se je število zaplemb v monarhiji več kot potrojilo. Število zaseženih časnikov in časopisov je s 499 leta 1879 poskočilo na 1515 v letu 1882, višek konfiskacij pa je bil prvič »dosežen v času Windischgrätzove koalicijske vlade leta 1894, ko so sodišča potrdila 1654 zaplemb« (Cvirn 2010: 41). Konfiskacij je bilo nato vedno več, absolutni vrh pa je bil dosežen konec stoletja, leta 1899, ko so zaplenili 3408 časnikov. Šele v začetku 20. stoletja je trend zaplemb padel na manj kot 800 na leto, a že na predvečer velike vojne in po njenem izbruhu so se razmere na področju tiska ponovno občutno poslabšale in dobile nove, neslutene razsežnosti (gl. poglavje Petre Svoljšak v tej knjigi).

Na pogorišču tiskovnih pravd zatone prvi slovenski politični časnik *Naprej*

V začetku šestdesetih let, ko so prevladala stališča zagovornikov liberalizacije, so začeli brez večjih težav podeljevati koncesije novim opozicijskim časnikom v jezikih nenemških narodov. Kljub temu rojstvo prvega slovenskega političnega lista ni potekalo brez zapletov. *Kmetijske in rokodelske novice* so 9. aprila 1862 naznanile, da je Miroslav Vilhar (1818–1871) pri kranjski deželni vladi zaprosil za dovoljenje za izdajanje časnika *Naprej* (Anon 1862: 119).

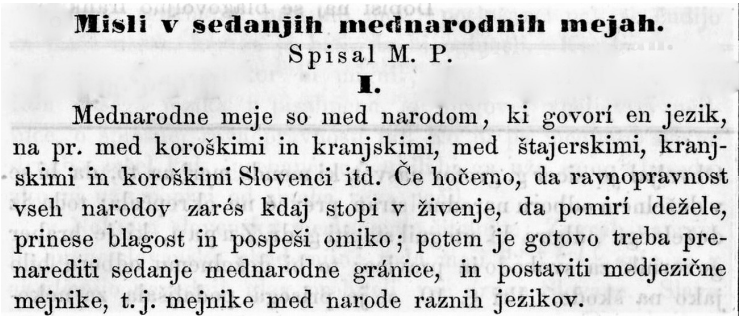
— Te dni je gosp. Miroslav Vilhar, ki se je v jeseni stanovitno preselil v Ljubljano, izročil sl. c. k. deželnemu poglavarstvu prošnjo za dovoljenje slovenskega časnika, ki ga želí vsaki teden enkrat na celi poli izdajati pod naslovom „Naprej“. Obsegal bo zraven političnega dela lepoznanske in trgovske rečí in mnogovrstne naznanila. Čeravno bi g. Vilhar mnogim željam še bolj vstregel, ako bi izdajal saj trikrat v tednu političen časnik, bomo vendar že tudi tedenika prav veseli.

Slika 2. Naznanilo o Vilharjevi nameri, da začne z izdajanjem časnika *Naprej*, objavljeno v 15. številki Bleiweisovih *Novic*, 9. aprila 1862, str. 119. NUK.

Vest v *Novicah* je bila natisnjena le nekaj dni zatem, ko je Vilhar zaprosil za dovoljenje, in sicer 5. aprila 1862. Tedanji deželni predsednik Karel Ullepitsch je Vilharjevo prošnjo posredoval ljubljanskemu policijskemu ravnateljstvu in

za mnenje o Vilharjevi nameri povprašal Leopolda Bezdeka. Ta pa o Vilharju ni imel povedati prav veliko lepega. V svoji oceni Vilharjeve primernosti je zapisal, da je Vilhar mož brez trdnega značaja, ki ga ljudje ne cenijo, četudi si močno prizadeva, da bi bil priljubljen, da je oster kritik in nasprotnik vlade, pristaš ideje o južnoslovanski državi in da se rad javno pritožuje nad Nemci, ki po njegovem mnenju zatirajo Slovane, predvsem pa je sebičen in nima ne vere ne vesti (Slodnjak 1959: 326–327). Ullepitsch ob vsem zapisanem Vilharjeve prošnje pravzaprav ni mogel priporočiti dunajskim odločevalcem. Kaj se je zgodilo, da je državni minister Anton von Schmerling (1805–1893) Vilharju 11. septembra 1862 vseeno odobril izdajanje *Napreja*, lahko le ugibamo. Slodnjak domneva, da je hotel biti Schmerling »glede na to, da je vladni projekt novega tiskovnega zakona odpravljal policijsko koncesijo, velikodušnejši kakor deželni predsednik, saj je dobro vedel, da bo lahko s strogimi odredbami novega zakona, zlasti z bojaznijo pred izgubo kavcije, krotil morebitne Vilharjeve 'prevratne' namene« (Slodnjak 1959: 328). Znesek, s katerim je moral Vilhar jamčiti za svoj list, je bil visok, kar 2.625 gld. Vilhar je finančno zagato rešil tako, da je 22. decembra 1862 deželni blagajni izročil toliko obligacij zemljiške odveze, da je to ustrezalo zahtevani kavciji (Slodnjak 1959: 328). Prva številka *Napreja*, ki je izhajal dvakrat na teden, je prišla med bralce v petek, 2. januarja 1863.

Že v začetku decembra 1862 je Vilhar na tiskanem listu, ki je bil priložen *Novicam*, napovedal, da bo njegova desna roka pri urednikovanju lista Fran Levstik (Slodnjak 1959: 328). To je bilo vsekakor presenečenje, saj sta si bila Vilhar in Levstik v tem času v laseh. Vilhar namreč Levstiku, ki je na Kalcu poučeval njegove otroke, ni plačal za opravljeno učiteljsko delo (Žigon 1917: 154–160; Žigon 2019: 71–75). Kako sta moža zgladila nesoglasja in na koncu združila moči pri izdajanju *Napreja*, ni povsem jasno. Dejstvo je, da je Levstik postal urednik in dejansko gonilo lista, Vilhar pa je bil izdajatelj in formalno odgovorni urednik. »Pod razgreto Levstikovo taktirko«, kot piše Dović, je *Naprej* »deloval v nacionalističnem duhu, zagovarjal je narodne pravice in enakopravnost slovenščine v uradih, cerkvi in šoli«. Ves čas pa je bil »pod drobnogledom policije in se že v prvem letu izhajanja resno zapletel v dolgotrajni tiskovni pravdi« (Dović 2021: 276). Pozno spomladi in poleti 1863 sta se Vilhar in Levstik namreč znašla v preiskavah zaradi dveh člankov.

Misli v sedanjih mednarodnih mejah.

Spisal M. P.

I.

Mednarodne meje so med narodom, ki govorí en jezik, na pr. med koroškimi in kranjskimi, med štajerskimi, kranjskimi in koroškimi Slovenci itd. Če hočemo, da ravnopravnost vseh narodov zarés kdaj stopi v življenje, da pomirí deželе, prinese blagost in pospeši omiko; potem je gotovo treba prenarediti sedanje mednarodne gránice, in postaviti medjezične mejnike, t. j. mejnike med narode raznih jezikov.

Slika 3. Uvodni odstavek članka o mednarodnih mejah, objavljenega v 14. številki *Napreja*, 17. februarja 1863, str. 54. NUK.

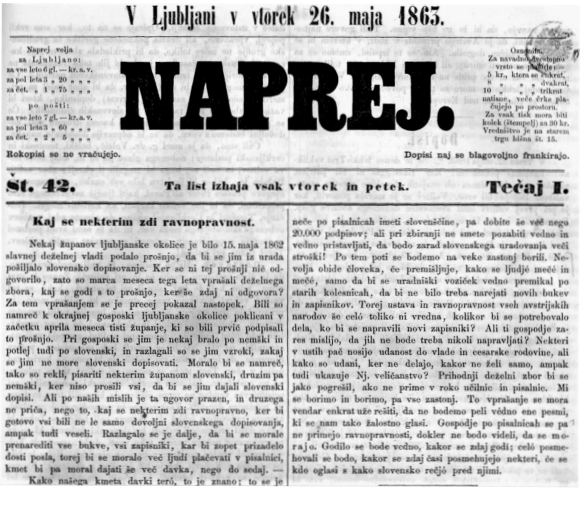
Februarja 1863 je *Naprej* v treh nadaljevanjih (Levstik 1959: 41–49) najprej natisnil prispevek z naslovom »Misli o sedanjih mednarodnih mejah«, pod njim pa je se je kot avtor podpisal M. P.[4] Slodnjak meni, da je glavnina članka Levstikovo delo (Slodnjak 1959: 335; prim. Bunc 1933: 371), medtem ko je Ivan Prijatelj previdnejši in pravi, da se pri članku »pozna Levstikovo sodelovanje« (Prijatelj 1956: 396). Po Levstikovih besedah naj bi bil članek »uredništvu poslan iz Koroščev« (Levstik 1881: 636), kar bi morda lahko govorilo v prid tezi, da je bil avtor Andrej Einspieler. Ker Vilhar pred sodiščem avtorjevega imena nikakor ni želel razkriti, pri drugem inkriminiranem članku »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost«, objavljenim v 42. številki *Napreja*, 26. maja 1863, pa je kot avtorja brez oklevanja navedel Levstika, smemo sklepati, da je bil inkriminirani avtor oseba, ki bi ji tiskovna pravda škodila še bolj kot Levstiku (Slodnjak 1959: 335).

Pisec članka je imel pod pojmom »mednarodne meje« v mislih zastarele kronovinske meje, ki ločijo avstrijske narode v razne upravne dele, zagovarjal pa je radikalno tezo, da bi se morale teritorialne meje ujemati z etničnimi, torej »medjezičnimi«, kot se izrazi. Tako bi bili tudi Slovenci združeni v eno enoto, kar bi pospešilo napredek slovenske kulture, jezika in šolstva. Seveda je bila ideja sama po sebi najmanj politično nevarna in besedilo je klicalo po

[4] Hipoteze, da bi bil to slovaropisec Maks Pleteršnik, ni mogoče potrditi. Slodnjak omenja še, da sta med možnimi avtorji tudi Karol Robida, profesor v Celovcu, in duhovnik Matija Majar-Ziljski, a ničesar od tega ni mogoče z gotovostjo dokazati (Slodnjak 1959: 335).

ukrepanju oblasti. Vilhar je bil kot urednik skupaj s pripravnikom v Egerjevi tiskarni Antonom Kleinom 13. junija 1863 v skladu s § 65 kazenskega zakonika obtožen hudodelstva kaljenja javnega miru (Uredništvo 1863). Zoper sklep ljubljanskega sodišča se je najprej pritožil na graško višje sodišče in nato še na dunajski najvišji sodni dvor, vendar neuspešno. Zdi se, da je Vilhar slutil, kakšna bo njegova usoda. Konec junija 1863 je pod dopis iz Ljubljane, v katerem beremo, da je nemški *Laibacher Zeitung* odkrito napadel slovensko narodno druženje v Idriji – udeležil se ga je tudi ljubljanski župan Mihael Ambrož –, kot urednik *Napreja* pristavil: »Eno tiskarsko tožbo uže imamo, druga se nam tudi obeta, kakor govori vsa Ljubljana, zato bi si mi nikakor ne bili upali tako demonstrovati, kakor *uradni* ljubljanski list zoper Slovence« (Anon 1863a: 208).

Oktobra 1863 bi se pred ljubljanskim deželnim sodiščem moral nadaljevati postopek z izrekom sodbe. Ker pa je bil Vilhar bolehen, je najprej stekel postopek zaradi drugega, Levstikovega članka »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost« (Levstik 1863: 167; Levstik 1959: 100–102), objavljenega konec maja, v katerem je tematiziral zavrnjeno prošnjo županov ljubljanske okolice, da bi za uradno dopisovanje smeli uporabljati slovenščino (Prijatelj 1925).

V Ljubljani v vtorek 26. maja 1863.

Naprej velja
za Ljubljano:
za vse leto 6 gl. — kr. a. v.
za pol leta 3 „ 20 „ „
za čet. „ 1 „ 75 „ „
po pošti:
za vse leto 7 gl. — kr. a. v.
za pol leta 3 „ 60 „ „
za čet. „ 2 „ 5 „ „

NAPREJ.

Oznanila:
Za navadno dvovrstno vrsto se plačuje:
5 kr., kteri se tiskrat,
8 „ „ „ dvakrat,
10 „ „ „ trikrat.
Večje črke plačujejo po prostoru.
Za vsak tisk mora biti kolek (Stempel) za 30 kr.
Vredništvo je na starem trgu hišna št. 15.

Rokopisi se ne vračujejo.

Dopisi naj se blagovoljno frankirajo.

Št. 42. Ta list izhaja vsak vtorek in petek. **Tečaj I.**

Kaj se nekterim zdi ravnopravnost.

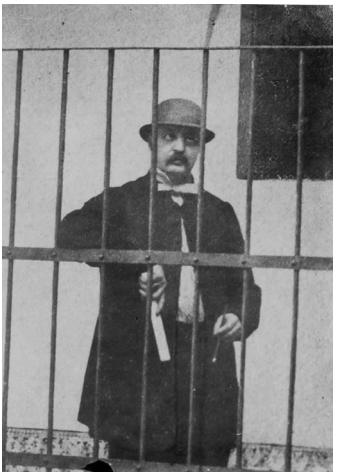
Nekaj županov ljubljanske okolice je bilo 15. maja 1862 slavnej deželnej vladi podalo prošnjo, da bi se jim iz urada pošiljalo slovensko dopisovanje. Ker se ni tej prošnji nič odgovorilo, zato so marca meseca tega leta vprašali deželnega zbora, kaj se godi s to prošnjo, kerše zdaj ni odgovora? Za tem vprašanjem se je precej pokazal nastopek. Bili so namreč k okrajnej gosposki ljubljanske okolice poklicani v začetku aprila meseca tisti županje, ki so bili prvič podpisali to prošnjo. Pri gosposki se jim je nekaj bralo po nemški in potlej tudi po slovenski, in razlagali so se jim vzroki, zakaj se jim ne more slovenski dopisovati. Moralo bi se namreč, tako so rekli, pisariti nekterim županom slovenski, druzim pa nemški, ker niso prosili vsi, da bi se jim dajali slovenski dopisi. Ali po naših mislih je ta ugovor prazen, in druzega ne priča, nego to, kaj se nekterim zdi ravnopravno, ker bi gotovo vsi bili ne le samo dovoljni slovenskega dopisovanja, ampak tudi veseli. Razlagalo se je dalje, da bi se morale prenarediti vse bukve, vsi zapisniki, kar bi zopet prizadelo dosti posla, torej bi se moralo več ljudi plačevati v pisalnici, kmet bi pa moral dajati še več davka, nego do sedaj. — Kako našega kmeta davki terô, to je znano: to se je neče po pisalnicah imeti slovenščine, pa dobite še več nego 20.000 podpisov; ali pri zbiranji ne smete pozabiti vedno in vedno pristavljati, da bodo zarad slovenskega uradovanja veči stroški! Po tem poti se bodemo na veke zastonj borili. Nevolja obide človeka, če premišljuje, kako se ljudjé mečé in mučé, samo da bi se uradniški voziček vedno premikal po starih kolesnicah, da bi ne bilo treba narejati novih bukev in zapisnikov. Torej ustava in ravnopravnost vseh avstrijskih narodov še celô toliko ni vredna, kolikor bi se potrebovalo dela, ko bi se napravili novi zapisniki? Ali ti gospodje zares mislijo, da jih ne bode treba nikoli napravljati? Nekteri v ustih pač nosijo udanost do vlade in cesarske rodovine, ali kako so udani, ker ne delajo, kakor ne želi samo, ampak tudi ukazuje Nj. veličanstvo? Prihodnji deželni zbor bi se jako pogrešil, ako ne prime v roko učilnic in pisalnic. Mi se borimo in borimo, pa vse zastonj. To vprašanje se mora vendar enkrat uže rešiti, da ne bodemo peli vedno ene pesmi, ki se nam tako žalostno glasi. Gospodje po pisalnicah se pa se prinesjo ravnopravnosti, dokler ne bodo videli, da se morajo. Godilo se bode vedno, kakor se zdaj godi; ceh posmehovali se bodo, kakor se zdaj časi posmehujejo nekteri, če se kdo oglasi s kako slovensko rečjô pred njimi.

Slika 4. Levstikov članek »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost«, ki je izšel v 42. številki *Napreja*, 26. maja 1863. NUK.

Preiskovalni sodnik Perko je zaradi članka v prvih tednih avgusta najprej zasliševal Vilharja, 23. septembra 1863 pa se je lotil še Levstika, ki naj bi v članku žalil ljubljanskega okrajnega glavarja Janka (Johanna) Pajka, češ da je za zaprtimi vrati pisarne ljubljanskega okrajnega glavarstva ustrahoval župane z novimi davki in jim grozil s surovimi besedami. Levstik je zatrjeval, da članek vsebuje zgolj resnico in da ne graja nobene določene osebe, temveč vse uradnike, ki »se upirajo od cesarja razglašeni ravnopravnosti« (Slodnjak 1959: 337). Šlo je torej za tipični primer defamacijske tožbe zaradi razžalitve, kjer vsebina članka ni igrala tako pomembne vloge kot dejstvo, da sta se v postopku soočila pisec in politični veljak, ki se je v besedilu prepoznal.

Bleiweisove *Novice* so v 52. številki, 30. decembra 1863 (str. 424), poročale, da sta Vilhar in Levstik po kazenskem zakoniku zagrešila pregrešek zoper varnost časti ter da je bil Levstik obsojen na tri mesece zapora, Vilharju pa je bilo prisojeno štiri tedne zapora, 60 goldinarjev izgube na kavciji ter plačilo sodnih stroškov. Dodali so še, da sta obsojenca nemudoma napovedala pritožbo. Vilhar in Levstik sta bila potem, ko je Levstikov zagovornik Etbin Henrik Costa – Vilharja je sprva zagovarjal Julij pl. Wurzbach – vložil pritožbo, 15. aprila 1864 na graškem višjem sodišču oproščena (Prijatelj 1925 215; Slodnjak 1959: 339). Manj sreče pa je imel Vilhar s prvo pravdo: 21. januarja 1864 je bil obsojen na šest tednov ječe, poostrene s postom enkrat tedensko, ter z izgubo 300 gld varščine. V šestih tednih zapora si je nadel »status mučenika za narodno stvar« (več o tem Dović 2021: 268),[5] in ko so v *Novicah* 8. junija 1864 objavili vest, ki jo je prinesla graška *Die Tagespost*, češ da naj bi Vilhar prosil Nj. Veličanstvo za izredni pregled njegove prošnje, je objavo demantiral z besedami: »Jez nisem vložil nikakoršne prošnje za izredno revizijo pravde moje in tudi za pomilostenje ne. Odločeno mi kazen od 6 tednov nastopim z mirno vestjo 4. dne t. m. – Živila draga mi domovina!« (Anon 1864: 189)

[5] Vilhar je za rešetkami svoj položaj spretno izrabil za lastno promocijo. V zaporu ga je fotografiral sojetnik Ferdinand Bognar, Vilhar pa je slike »narodnega mučenika« s pomočjo znancev tihotapil v mesto, kjer so jih v čitalnici prodajali. Ko je to prišlo na ušesa policiji, so se vpleteni znašli v novi tiskovni pravdi in bili decembra 1864 obsojeni na manjše denarne kazni, ki jih je za vse v celoti poravnal Vilhar (Dović 2020: 268–269; Dović 2021: 277–279).

Slika 5. Vilhar v zaporu na Žabjaku 1864 na fotografiji Ferdinanda Bognarja. NUK, Zbirka upodobitev znanih Slovencev.

Zaradi obsodbe se je moral Vilhar 17. marca 1864 posloviti tudi od poslanskega mandata. Na Notranjskem so bile zato razpisane nadomestne volitve, na katerih je bil izvoljen slovenski kandidat Etbin Henrik Costa proti svojemu nemškemu tekmecu, deželnemu predsedniku baronu Janezu Nep. Schloissniggu; tako je na pogorišču *Napreja*, katerega zadnja številka je izšla 29. septembra 1863, vzklila dragocena zmaga slovenske politike (Slodnjak 1959: 343).

Triglav, nemški časnik za domovinske interese

Po zatonu *Napreja* je bilo treba praznino na publicističnem polju čim prej zapolniti, vendar ni bilo konsenza, kako to storiti. Medtem ko so se mladoslovenci z Levstikom na čelu zavzemali za ustanovitev slovenskega časnika, so staroslovenci zagovarjali ustanovitev nemškega lista, ki bi prevzel vlogo nekakšnega mediatorja med nemštvom in slovenstvom na Kranjskem, saj sta »razdor in prepir pogosto vzrok nesporazumov«.[6] Takšen časnik je januarja 1865 dejansko prišel med bralce (za *Triglav* gl. Logar 1933, Žigon 2004). *Triglav*, ki se je v

[6] V nemščini so te besede (»[…] daß Zwist und Hader zumeist von Mißverständnissen herrühren«) zapisali v vabilu k prednaročilu *Triglava* (NUK, Ms 1201/IX, mapa 81).

podnaslovu imenoval *Zeitschrift für vaterländische Interessen* in so ga izrecno podpirali prvaki, je v prvih treh letih zares kazal spravljivo, konservativno držo in ni imel težav s tiskovnimi pravdami. V četrtem letu *Triglavovega* izhajanja pa so se razmere spremenile. Že nastop Beustove vlade leta 1867 ni napovedoval nič dobrega. Ko pa so se temu pridružili še naraščajoča nacionalna nasprotja med Nemci in Slovenci na Kranjskem in ko je sodelavec *Triglava* leta 1868 pod uredništvom Petra Grassellija postal Fran Levstik, sicer tudi goreč nasprotnik nemškega *Triglava*,[7] so bila vrata tiskovnim pravdam spet na široko odprta.

Peter Grasselli, tretji v vrsti urednikov *Triglava*, je bil hkrati lastnik in izdajatelj lista. Ko je *Triglav* 11. aprila 1868 v eni izmed vesti z Dunaja izrazil skrb, da spričo novih tiskovnih novel slovanskemu tisku grozi, da ga bodo začeli še posebej pozorno nadzirati in da bodo najbolj trpeli opozicijski listi v Cislajtaniji, ki jim res ni z rožicami postlano (Anon 1868b), Grasselli verjetno ni niti slutil, da bo prej kot čez mesec dni, 6. junija 1868, v 25. številki svojega lista objavil sporen članek »Unsere Deutsch-Liberalen« (Naši nemško-liberalci: Levstik 1868; Levstik 1961: 44–48), s katerim si je prislužil pet tednov »gostoljubja« na Žabjaku.

Erscheint jeden Samstag und kostet: Mit der Post ganzjährig . . 8 fl. — halbjährig . . . 2.50. Für Laibach ganzjährig . . 6 fl. — halbjährig . . . 3.— Für die Zustellung in's Haus bei ganzjährig 50 kr., halbjährig 30 kr. zu entrichten. Einzelne Nummer 10 kr.

TRIGLAV.

Zeitschrift für vaterländische Interessen.

Eigenthümer, Herausgeber und verantwortlicher Redakteur: Peter Grasselli.

Insertionsgebühren: Für die 3spaltige Zeile oder deren Raum bei 1maliger Einschaltung 6 kr., 2 Mal 8 kr., 3 Mal 10 kr. Stempel jedes Mal 30 kr. Redaktion und Administration: Kiebelmayergasse Nr. 57 (gegenüber dem Casino). Zuschriften und Geldsendungen sind zu richten an den Eigenthümer des Blattes. Manuskripte werden nicht zurückgestellt.

III. Jahrgang. Laibach am 6. Juni 1868. № 25.

Unsere Deutsch-Liberalen.

Kaum war im Jahre des Heils 1868 in der ewig denkwürdigen Nacht vom 17. auf den 18. Mai bei dem vorher in der Weltgeschichte unbekannt gebliebenen Dorfe Jidlica an der Wiener Reichsstraße die berühmte und folgenschwere Schlacht, welche die Bedrückte ganz Europa in noch nie dagewesenem Maße alterirt hatte, mit einem Turner- und rothen Bauernfetzen aufgeputzt worden, und es war noch nicht einmal konstatirt, daß die Paukenschläger der sogenannten deutsch-liberalen Clique nur mittelbarer Intervention der fühlbirnenden Pfeifenköpfe die Abwendung totaler Niederlage zu verdanken hatten — als auch schon bei Nacht und Nebel die Zuläufer des Schlachtfeldes aus allen Schlupfwinkeln hervorgekrochen kamen, um mit scharfgespitzten Krallen den Boden aufzuwühlen und ihren edelsteinen Heißhunger in gewohnter Weise an der Todtenen der Gefallenen zu befriedigen, von vielen ohne Einschränkung in den Wortlaut hergegeben wurden, trugen 26 Vile Tschechischen zum Landschaft von Krain, um dem Herrn Conrad von Eybesfeld die Impertinenz unterthänigst ins Angesicht zu schleudern, daß sie sein längeres Verbleiben auf dem jetzigen Posten perhorreszirten, weil er ein unfähiges Organ der ihrerseits ebenfalls blinden und zu nachsichtigen (!) Regierung sei, und daß sie ihn von diesem superklugen Gluhvater ihrer Staatsweisheit, welchen sie durch eine eigene Deputation direkt nach Wien kutschiren wollen, nur aus freiwilliger Etiquette in Kenntniß setzen.

Es ist denn doch nicht unerklärlich gegeben, wie diese wenigen Dutzendlinge die papierene Kraft einer Korporation mit den grossthuerischen Gebärden riesiglustiger Schaffhauden zu schwingen verstehen, und mit ihrer Hohnrotte die Slovenen Krains über Nacht niederkämpfen zu können sich einbilden, weil sie — zum Theile durch unsere eigene Schuld — zu einer stummerlichen, temporären Majorität im Laibacher Gemeinderathe

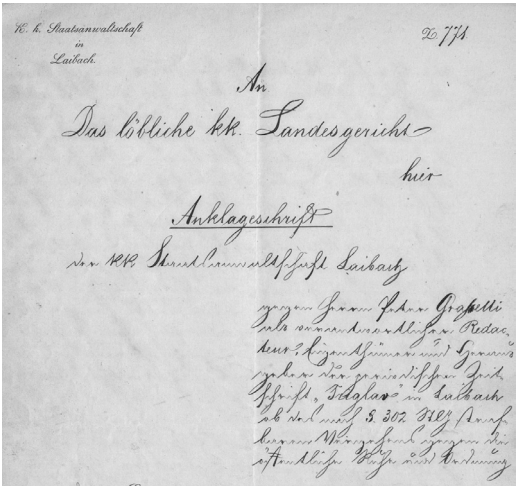
Zwietracht zu schmüngen. Von dem reichlichen Gusse dieser Schmutzjauche bekommt aber die „Presse" den unbestrittenen Löwenantheil immer für sich. Sie wird gar so emsig auf den unsaubern Kübel jenes Kriegers bedacht, welcher ihr auch am 29. Mai über die Tragödie der Jidlica-Wiese den komplett teilnahmslosen Tanzer; Dr. Klun war von den Slovenen terrorisirt, und nur deßhalb mußte der arme Mann eine Zeit lang zum Scheine in der Horn stehen, — wer kann den „Dachse" seine Mantelumdrehung noch verargen? Die Regierung wird gerade aufgefordert, gegen die slovenische und tschechische Presse mit Sachsen Presserdonnern zu wirthschaften; die Polizei wird in jeder Zeile auf slovenen Hetzer aufsitzen, — trotzdem aber verschärft und dabei der honorable Mann in einem Athem. er stöhne und das Maß aller Restlichen voll-

Slika 6. Članek *Unsere Deutsch-Liberalen*, objavljen v *Triglavu*, 6. junija 1868, številka 25. NUK.

Sicer nepodpisani članek, za katerega je že Fran Levec 1895 ugotovil, da je prišel izpod Levstikovega peresa (Slodnjak 1961: 481), je bil odgovor na dopis iz Ljubljane z dne 26. maja 1868 z naslovom »Ein Promemoria der Deutschen gegen die Slovenen« [Promemorija Nemcev proti Slovencem] (Anon 1868a), ki ga je objavil dunajski časopis *Die Presse*, kakor tudi na daljši uvodnik, obja-

[7] Levstik je o tem napisal dva daljša spisa, ki ju je objavil Slodnjak (Levstik 1959: 307–318).

vljen v istem časopisu nekaj dni pozneje, 29. maja 1868 v številki 148. V slednjem se je uredništvo razpisalo o pretepu med člani nemškega telovadnega društva Turnverein, t. i. *turnarji*, in Slovenci na Ježici. Ko so namreč na volitvah v mestni svet v Ljubljani zmagali Nemci, so *turnarji* zmago proslavili z izzivalnim izletom v Mengeš. Ko so se vračali, so jih podeželski fantje pričakali na Ježici in jih v vsesplošnem pretepu močno zdelali.[8] Levstika sta dunajski objavi tako razjezili, da je na papir vrgel vse, kar mu je ležalo na duši. V parodiji na uvodnik dunajskega lista je razkrinkal lažnivo in napihnjeno pisanje nemškega časopisja, ki je ločevalo med dobrimi Nemci in zlobnimi Slovenci, ter napadel lažni liberalizem ljubljanskega nemštva. Levstikovo jezo, ki jo je izrazil v tem pisanju, je drago plačal odgovorni urednik in lastnik *Triglava* Peter Grasselli. Že v 28. številki, 27. junija 1868, je *Triglav* sporočal, da je pred vrati tiskovna tožba, in v naslednjih številkah spremljal dogajanje na sodniji.[9]

K. k. Staatsanwaltschaft
in
Laibach.

Z. 774

An
Das löbliche kk. Landesgericht
hier

Anklageschrift

Slika 7. Prva stran obtožnice (*Anklageschrift*) z dne 23. junija 1868, ki je zaradi članka »Unsere Deutsch-Liberalen« bremenila Petra Grassellija (izsek). NUK, rokopisni oddelek, zapuščina Etbina Henrika Coste, Ms 1201/IX, dokumentacija časopisa *Triglav*.

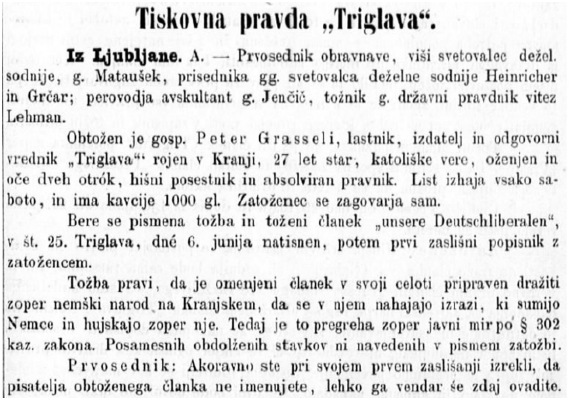
[8] Levstik je dogajanje v slovenskih deželah, zlasti na kranjskem političnem parketu, analiziral v številnih člankih in dopisih, ki jih je objavljal v *Slovenskem narodu* in jih je zbral in objavil Slodnjak (Levstik 1961: 203–450).

[9] Pravdo z izrekom sodbe je 4. julija 1868 moral objaviti *Triglav* (»Preßprozess des 'Triglav'«), v Levstikovem prevodu pa jo je natisnil tudi *Slovenski narod* v številkah 40 in 41, 7. in 9. julija 1868 (gl. tudi Levstik 1961: 251–258).

Obravnava proti Grasselliju, ki niti na prvem zaslišanju niti na obravnavi ni hotel imenovati avtorja članka in je krivdo prevzel nase, se je na deželni sodniji začela in končala 2. julija 1868. Sodišču je predsedoval deželni višji svetovalec Matavšek, poleg njega pa sta sedela svetovalca deželne sodnije Heinricher in Grčar. Državni tožilec in tožnik v zadevi je bil gospod pl. Lehmann, ki si je na vso moč prizadeval v članku najti hujskanje zoper nemško narodnost:

> […] članek je pripraven razdraženost višati in ima vse druge namene kakor pravične, po državnih zakonih utemeljene. Članek je pisan, kakor da bi bil namenjen za kak humoristično list. Rodomontade, hiperbole in bombastična pisava silijo nehote na smeh. Ali poleg tega pa ima članek mnogo razžaljivega za nemški narod (Levstik 1961: 252).

A Lehmann Grasselliju, ki je bil sam pravnik, nekako ni bil kos. Ko ga je predsedujoči pozval, naj začne svoj zagovor, se je Grasselli skliceval na § 11 kazenskega zakona v tiskovnih zadevah, ki je zahteval, da so v tožbi »natanko zaznamovani posamezni stavki, zaradi katerih se toži kak članek«, česar pa tožilec ni storil in je posamezne stavke prebiral šele pred sodiščem. Grasselli je zato, ker ni bil »postavno tožen«, napovedal pritožbo (Levstik 1961: 253).

Tiskovna pravda „Triglava“.

Iz Ljubljane. A. — Prvosednik obravnave, viši svetovalec deželnega sodnije, g. Mataušek, prisednika gg. svetovalca deželne sodnije Heinricher in Grčar; perovodja avskultant g. Jenčič, tožnik g. državni pravdnik vitez Lehman.

Obtožen je gosp. Peter Grasseli, lastnik, izdatelj in odgovorni vrednik „Triglava“ rojen v Kranji, 27 let star, katoliške vere, oženjen in oče dveh otrók, hišni posestnik in absolviran pravnik. List izhaja vsako soboto, in ima kavcije 1000 gl. Zatožencec se zagovarja sam.

Bere se pismena tožba in toženi članek „unsere Deutschliberalen“, v št. 25. Triglava, dné 6. junija natisnen, potem prvi zaslišni popisnik z zatožencem.

Tožba pravi, da je omenjeni članek v svoji celoti pripraven dražiti zoper nemški narod na Kranjskem, da se v njem nahajajo izrazi, ki sumijo Nemce in hujskajo zoper nje. Tedaj je to pregreha zoper javni mir po § 302 kaz. zakona. Posamesnih obdolženih stavkov ni navedenih v pismem zatožbi.

Prvosednik: Akoravno ste pri svojem prvem zaslišanji izrekli, da pisatelja obtoženega članka ne imenujete, lehko ga vendar še zdaj ovadite.

Slika 8. Levstikov prevod *Triglavove* tiskovne pravde, objavljen v 40. številki *Slovenskega naroda* (izsek), 7. julija 1868. NUK.

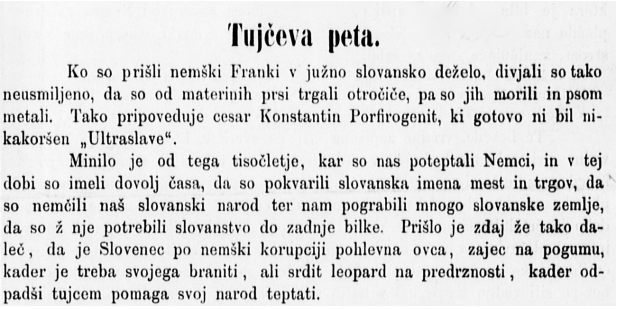
Na koncu je bil Grasselli kljub vsemu spoznan za krivega »pregrehe zoper javni red in mir« po § 302 kazenskega zakona z ozirom na § 5 kazenskega zakona in § 28 tiskovnega zakona ter obsojen na pet tednov zapora, poostrenega z

enim postom vsak teden, in na 60 gld izgube na kavciji. 25. številka *Triglava* se ni smela dalje razširjati, obtoženec pa je plačal sodne stroške. V izreku so med drugim zapisali, da je objektivno dokazano, da »res prebivajo na Kranjskem Nemci zraven Slovencev in da je ta članek pripraven dražiti ta dva naroda med seboj«, ter da je subjektivno »dokazano, da je obtoženec spoznal članek in ga bral. *Obtežilna* je razčiljenost v času, ko je izšel članek, *olajševalno* pa je to, da je članek polemika in da list 'Triglav' ni jako razširjen« (Levstik 1961: 258).

V novo leto 1869 je *Triglav* stopil v prenovljeni podobi, a tedaj sedemindvajsetletni Grasselli ga je, naveličan in utrujen zaradi sodišča in Žabjaka, urejal le še do srede februarja 1869. S 16. številko je odgovorno uredništvo prevzel dotedanji sodelavec lista Jakob Alešovec, ki je s sodnijo že imel nekaj izkušenj zaradi satiričnega lista *Brencelj* (Globočnik 2004), konec septembra 1869 pa se je na zatožni klopi znašel tudi kot urednik *Triglava*. V 42. številki, 5. maja 1869, je objavil kratek prispevek »Wieder eine Turnerfahrt« [Turnarji spet na izletu], a so porotniki odločili, da ni žalil časti vojske, kot mu je to očital državni tožilec (gl. poglavje Damirja Globočnika v tej knjigi).

Pod bremenom tiskovnih pravd: težki začetki *Slovenskega naroda*

Liberalni *Slovenski narod* je prvič izšel 2. aprila 1868 v Mariboru in so ga tiskali trikrat tedensko. Po prezgodnji smrti prvega urednika Antona Tomšiča maja 1871 se je uredništvo preselilo v Ljubljano, kjer je pod uredniško taktirko Josipa Jurčiča časnik prvič izšel 6. oktobra 1872 in z začetkom leta 1873 postal dnevnik (o urednikih gl. Globočnik 2018). Začetki so bili težki, sodelavcev premalo, plača neznatna, Tomšič pa je z Jurčičem, svojo desno roko, sprva stanoval kar v pisarni uredništva (Hribar 1928: 52). Že v prvem letu izhajanja si je *Slovenski narod* nakopal dve odmevni tiskovni pravdi, ki se sicer nista odvili na Kranjskem, temveč pred celjsko sodnijo, sta pa neposredno vezani na dogajanje na Kranjskem.

Tujčeva peta.

Ko so prišli nemški Franki v južno slovansko deželo, divjali so tako neusmiljeno, da so od materinih prsi trgali otročiče, pa so jih morili in psom metali. Tako pripoveduje cesar Konstantin Porfirogenit, ki gotovo ni bil nikakoršen „Ultraslave".

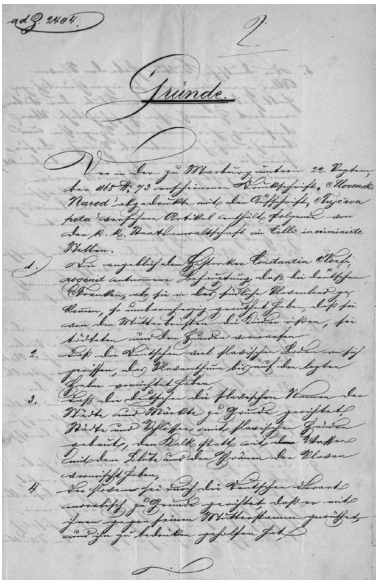
Minilo je od tega tisočletje, kar so nas poteptali Nemci, in v tej dobi so imeli dovolj časa, da so pokvarili slovanska imena mest in trgov, da so nemčili naš slovanski narod ter nam pograbili mnogo slovanske zemlje, da so ž nje potrebili slovanstvo do zadnje bilke. Prišlo je zdaj že tako daleč, da je Slovenec po nemški korupciji pohlevna ovca, zajec na pogumu, kader je treba svojega braniti, ali srdit leopard na predrznosti, kader odpadši tujcem pomaga svoj narod teptati.

Slika 9. Uvodna odstavka članka »Tujčeva peta«, objavljenega septembra 1868 v *Slovenskem narodu*. NUK.

Tomšič je v 73. številki časnika, 22. septembra 1868, natisnil Levstikov članek z naslovom »Tujčeva peta«, ki je bil odgovor na članek z istim nemškim naslovom »Die 'Ferse des Fremden'«. Tega je 11. septembra 1868 v 23. številki objavil ljubljanski nemški dnevnik, glasilo ustavoverne stranke na Kranjskem *Laibacher Tagblatt*, razprava pa se je vrtela okoli novega volilnega zakona in zmanjšanja števila veleposestniških mandatov. Slovenci so zahtevali, da bi ljudstvo morali zastopati predstavniki večine in ne kranjski fevdalci in Nemci, ki so prišli s tujega in bi radi gospodovali nad ljudmi. To izhodišče za polemiko v ljubljanskem *Tagblattu* je bila spodbuda za Levstikov buren odziv v *Slovenskem narodu*,[10] podoben tistemu iz *Triglava* nekaj mesecev prej. Članek je Tomšiča kot odgovornega urednika in tiskarja Eduarda Janžiča (Janschitza) januarja 1869 spravil pred celjsko okrožno sodišče, obtožnica pa jima je očitala, da sta z objavo kalila javni red in mir ter zanemarila dolžno skrbnost, poleg tega pa je državni pravdnik v članku prepoznal tudi elemente ščuvanja k sovražnosti do nemškega naroda in nemške duhovščine in za Tomšiča predlagal dvomesečno težko ječo in izgubo kavcije v višini 100 goldinarjev. Tako kot Grasselli se je tudi Tomšič, sicer nesojeni pravnik, saj študija ni končal, zagovarjal sam, avtorja pa prav tako ni želel izdati. Kot olajševalne okoliščine je Tomšič navedel dejstvo, da članka pred objavo ni bral, saj je imel veliko drugega dela, v tiskarni pa so ga natisnili, ko ga je tja prinesel tiskarski pomočnik. Nadalje je poudaril, da je članek časnikarska polemika, torej zgolj odgovor na neki drugi članek, da je pisan z občeslovanskega stališča in ni omejen samo na aktualni čas, temveč ima zgodovinsko ozadje (Anon 1869).

[10] Levstikov članek so v celoti prevedli v nemščino in so ga ponatiskovali tudi nekateri nemški listi (Slodnjak 1961: 469).

Prvostopenjsko sodišče je Tomšiča oprostilo, višje sodišče v Gradcu pa je v dvanajstih točkah naštelo razloge za izrek kazni in mu na koncu zaradi zanemarjanja uredniške dolžnosti in nepazljivosti prisodilo kazen 50 gld ali 10 dni zapora, izgubo 60 gld kavcije, prav tako je moral poravnati sodne stroške. Tomšič se je pritožil, a je najvišje sodišče na Dunaju sodbo potrdilo (Slodnjak 1961: 480).

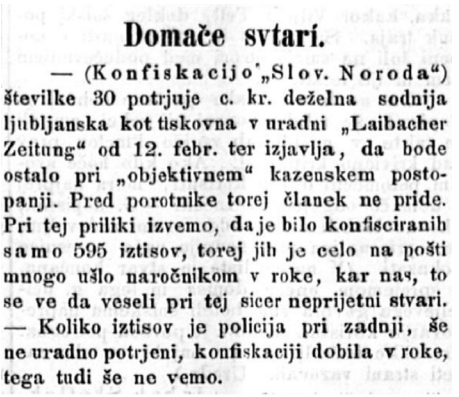

Slika 10. Prepis dopisa graškega višjega sodišča z razlogi za izrek sodbe (prva stran). NUK, rokopisni oddelek, Ms 1409, zapuščina Frana Levca: Sodna dokumentacija *Slovenskega naroda*.

A Tomšiča izgubljena pravda ni »izučila«. V isti, 65. številki *Slovenskega naroda*, kjer je moral objaviti vse sodne spise in izrečeno sodbo iz ravno končanega procesa, je dal natisniti prispevek z naslovom »Janče in Vevče«, v katerem je Levstik z neizprosno ostrino komentiral spopad med slovenskimi kmečkimi fanti in *turnarji* na Jančah ter orožniki in vojaki v Vevčah 23. maja 1869. Še pred tem pa je objavil dva uvodnika, prav tako izpod Levstikovega peresa, in sicer »Slovenci 'Galgenvögel'« v številki 72 ter »Kdo na Kranjskem vlada« v številki 84. Avgusta 1869 je celjsko državno pravdništvo vložilo obtožnico zoper Tomšiča zaradi omenjenih uvodnikov, porotno sodišče pa ga je oprostilo obtožbe kaljenja javnega miru v vseh treh omenjenih člankih. Med drugim je Tomšič v svojem zagovoru decembra 1869 povedal:

> Časnikar ima dolžnost vsaki dogodek na vse strani pojasniti in pokazati ga od njegove dobre in slabe strani. Časnikar mora imeti oči odprte na vse strani, da more svojim bralcem dobro priporočati in pred slabim svariti. […] Ako hočem pošten ostati – in to hočem – moram kakor rečeno vsak dogodek popisati od vseh strani, od dobre in slabe. (Anon 1870)

Jurčič je za Tomšiča menil, da so ga na sodniji reševale njegove izjemne retorične sposobnosti, ob Tomšičevi smrti pa je v nekrologu zapisal, da je imel Tomšič dar, »da je hitro stvar razsodil, in v trenutku imel pravi izraz za svojo misel«, bil je »ustvarjen za parlament gotovo še bolj nego za pero« (Jurčič 1871). Za Tomšičem je uredništvo najprej za tri mesece prevzel notarski pripravnik Ivan Železnikar, nato Josip Jurčič, list pa se je preselil v Ljubljano. V sedemdesetih in osemdesetih letih se je povečalo število konfiskacij časopisa,[11] ko so mu zaradi politično neprimernih besedil oblasti občasno prepovedale izhajati (Amon in Erjavec 2011: 120–125). O tem, da je bil *Slovenski narod* pod drobnogledom oblasti, pričajo tudi številke, v katerih namesto besedila članka seva belina, včasih tudi z napisom »konfiscirano«, kar priča o tem, da cenzurnih praks oblasti niso poskušale niti prikriti. Kljub težavam je *Slovenski narod* 1. januarja leta 1873 začel izhajati kot dnevnik.

Domače svtari.

— (Konfiskacijo „Slov. Noroda“) številke 30 potrjuje c. kr. deželna sodnija ljubljanska kot tiskovna v uradni „Laibacher Zeitung“ od 12. febr. ter izjavlja, da bode ostalo pri „objektivnem“ kazenskem postopanji. Pred porotnike torej članek ne pride. Pri tej priliki izvemo, da je bilo konfisciranih samo 595 iztisov, torej jih je celo na pošti mnogo ušlo naročnikom v roke, kar nas, to se ve da veseli pri tej sicer neprijetni stvari. — Koliko iztisov je policija pri zadnji, še ne uradno potrjeni, konfiskaciji dobila v roke, tega tudi še ne vemo.

Slika 11. Vest o zaplembi 30. številke *Slovenskega naroda*, ki so jo objavili v 36. številki dne 13. februarja 1873. NUK.

[11] Tiskovne zadeve na območju Deželnega sodišča v Ljubljani od leta 1873 do leta 1889 je na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva nazorno predstavil Dragan Matić (2021).

Sklep

Tiskovne pravde zoper slovensko periodiko so se v šestdesetih letih 19. stoletja največkrat končale z obsodbami zaradi kaljenja javnega miru ali razžaljenja časti. Državni pravdniki so si sicer mnogokrat na vso moč prizadevali, da bi v spornih objavah našli tudi pregreške zaradi ščuvanja k sovražnosti do drugih narodnosti ali verskih družb, ali pa so želeli dokazati žaljivo vedenje do javnih institucij, a večinoma neuspešno. Na seznamu pregreškov so bili največkrat še hujskanje in agitacija ali pa širjenje lažnih govoric, ki bi utegnile vznemirjati javnost.

Obravnavani primeri tiskovnih pravd imajo skupni imenovalec: vsi glavni akterji sodnih procesov so bili slovenski literati, ki so prevzeli vlogo nekakšnih kulturno-političnih aktivistov. Med njimi izstopa Fran Levstik, ki je tiskovne pravde nakopal vsem trem obravnavanim časopisom, sledita pa mu Jakob Alešovec in Josip Jurčič. Še dva moža, Peter Grasselli in Anton Tomšič, sta nedvomno sodila v slovensko izobraženske elito svojega časa. Vsi so se zavedali pomena in vloge slovenskega šolstva, jezika in napredka slovenske kulture. In prav tega, tako se zdi, so se oblasti bale. Vedno znova lahko namreč ugotovimo, da je bil motiv za številne tiskovne pravde in za pregon slovenskih časnikarjev prav strah pred močjo narodnih gibanj, strah pred idejami, kakršne so prodirale iz *Naprejevega* članka o mednarodnih mejah: »Avstrija [bode] močna le tačas, kadar se njeni posamezni narodje na ustavnem potu okrepčajo, razvijó in omikajo; to pa bode Slovencem spešnó in mogoče le tedaj, kadar se zopet združijo njihovi drobni kosci; kadar naše ljudstvo dobi učilnice v svojem jeziku« (Levstik 1959: 43).

V vseh odmevnejših časnikarskih pravdah so se tako lomila predvsem razgreta »nacionalistična« kopja. Takšna in drugačna artikulacija nacionalnih teženj in (kulturnega) nacionalizma je bila trn v peti imperialni oblasti, ki je budno bdela nad časnikarji in poskušala v kali zatreti kakršne koli slovanske in slovenske težnje. V tem smislu se zdi, kot ugotavlja že Dović (gl. poglavje v tej knjigi), da je imperij na neki način le utesnjeval svoje narode, čeprav novejše raziskave kažejo (npr. Judson 2018), da tega ne gre posploševati. Ne glede na težnje po emancipaciji, tako jezikovni kot narodni namreč, in kljub odporu do nemške kulturne prevlade so se slovenski intelektualci v drugi polovici 19. stoletja pa tudi še pozneje mnogokrat zgledovali po germanskem svetu. Spor med Nemci in Slovenci na Kranjskem, ki se kaže v časopisnih obračunavanjih, je bil izrazito politično obarvan in ga moramo razumeti v kontekstu časa, v katerem se je porodil.

Viri

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, rokopisni oddelek:
Zapuščina Etbina Henrika Coste, Ms 1201/IX, mapa 81: dokumentacija časopisa Triglav
Zapuščina Frana Levca, Ms 1409/IV: sodna dokumentacija *Slovenskega naroda*

Historični pretvornik valut. 2022. https://www.eurologisch.at/docroot/waehrungsrechner/#/ (Dostop: 15. 10. 2022)

RGBl – *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungs-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. 1852. https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1852&pos=87&size=45 (dostop 12. 11. 2022)

RGBl – *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* 1859, 1863, 1868. https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_rgb.htm (dostop 12. 11. 2022)

Literatura

Amon, Smilja, in Karmen Erjavec, 2011: Slovensko časopisno izročilo 1: od začetka do 1918. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.

Anon, 1862: Iz Ljubljane. *Kmetijske in rokodelske novice*, 9. 4. 1862, str. 119–120.

Anon, 1863a: Iz Ljubljane, 28. junija. *Naprej* 1, št. 52, str. 207–208.

Anon, 1863b: Najvišji sodni dvor. *Naprej* 1, št. 74, str. 298.

Anon, 1864: Iz Ljubljane. *Kmetijske in rokodelske novice*, 8. 6. 1864, str. 189–190.

Anon, 1867: Hudi časi. *Slovenec*, 13. 4. 1867, str. 178.

Anon, 1868a: Laibach, 26. Mai [Orig.-Corr.]. Ein Promemoria der Deutschen gegen die Slovenen. *Die Presse* 21, št. 147, s. p.

Anon, 1868b: Politische Revue. Inland. Wien. *Triglav*, 11. 4. 1868, s. p.

Anon, 1869: Tiskovna pravda »Slov. Naroda«. *Slovenski narod*, 25. 1. 1869, s. p.

Anon, 1870: Tiskovna pravda »Sl. Nar.« pred porotno sodnijo celjsko 13. decem. 1869. *Slovenski narod*, 11. 1. 1870, s. p.

Bunc, Stanko, 1933: Bibliografija. V: Janez Logar in Anton Ocvirk (ur.): *Levstikov zbornik*. Ljubljana: »Slavistični klub« na univerzi v Ljubljani«. Str. 365–411.

Cvirn, Janez, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila!«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek: *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 13–44.

Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.

Dović, Marijan, 2021: Slovenian Literature and Imperial Censorship after 1848. *Slavica TerGestina* 26: 268–295.

Globočnik, Damir, 2004: Ričet z Žabjeka. *Zgodovina za vse* 11, št. 1, str. 19–32.

Globočnik, Damir, 2018: Prvi uredniki Slovenskega naroda. *Teorija in praksa* 55, št. 4, str. 817–833.

Hribar, Ivan, 1928: *Moji spomini*. Ljubljana: Merkur.

Jesenko, Janez, 1884: *Naši časniki in časopisi*. Ljubljana: Ivan Železnikar.

Judson, Pieter M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

Jurčič, Josip, 1871: Listek. Anton Tomšič. *Slovenski narod*, 3. 6. 1871, s. p.

Jurčič, Josip, 1875: Sobotni Slovenski narod. *Slovenski narod*, 14. 9. 1875, s. p.

Jurčič, Josip, 1984: *Zbrano delo*. 11. zv. Ur. Janez Logar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Kavčič, Jakob (prev., ur.), 1889: *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega*. Ljubljana: Društvo Pravnik.

Levstik, Fran, 1863: Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost. *Naprej* 1, št. 42, str. 167.

Levstik, Fran, 1868: Unsere Deutsch-Liberalen. *Triglav*, 6. 6. 1868, s. p.

Levstik, Fran, 1881: Zgodovina slovenskega slovstva. V: *Ljubljanski zvon* 1, št. 10, str. 631–637.

Levstik, Fran, 1959: *Zbrano delo*. 8. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Levstik, Fran, 1961: *Zbrano delo*. 9. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Logar, Janez, 1933: Levstik v boju s prvaki. V: Janez Logar in Anton Ocvirk (ur.): *Levstikov zbornik*. Ljubljana: »Slavistični klub« na Univerzi v Ljubljani.

Malle, Avguštin, 1979: *Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900*. Celovec: Slovenski znanstveni inštitut (disertacija).

Matič, Dragan, 2021: O tiskovnih zadevah na območju Deželnega sodišča v Ljubljani (kot tiskovnega sodišča) od leta 1873 do leta 1889. *Arhivi* 44, št. 2, str. 281–294.

Melischek, Gabriele, in Josef Seethaler, 2005: Von der Lokalzeitung zur Massenpresse. Zur Entwicklung der Tagespresse im österreichischen Teil der Habsburgermonarchie nach 1848. *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, št. 7, str. 52–92.

Olechowski, Thomas, 2006: Das Preßrecht in der Habsburgermonarchie. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Zv. VIII/2. Ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch. Dunaj: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Str. 1493–1533.

Prijatelj, Ivan, 1925 Levstikov politični list »Naprej«. V: *Razprave II*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede. Str. 121–220.

Prijatelj, Ivan, 1955: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 1. zv. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Prijatelj, Ivan, 1956: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 2. zv. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Slodnjak, Anton, 1959: Opombe. V: Fran Levstik: *Zbrano delo*. 8. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 319–444.

Slodnjak, Anton, 1961: Opombe. V: Fran Levstik: *Zbrano delo*. 9. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 451–548.

Uredništvo, 1863: Čestitim gg. bralcem. *Naprej* 1, št. 49, str. 195.

Zajc, Marko, in Janez Polajnar, 2012: *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Žigon, Avgust, 1917: Bridka zgodba iz Levstikovega življenja. *Slovan*, št. 15, str. 97–102, 154–160, 234–240.

Žigon, Tanja, 2004: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Žigon, Tanja, 2019: Miroslav Vilhar v luči ohranjenih pisem in korespondence. V: Dragica Jaksetič (ur.): *Miroslav Vilhar in njegov čas: ob 150. obletnici Pivškega tabora na Kalcu*. Pivka: Občina. Str. 63–91.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_16; CC BY-NC-ND 4.0

Brencelj in *Juri s pušo*: prva slovenska satirična lista pred porotnim sodiščem

Damir Globočnik

Čeprav se satirični listi kot časnikarska podzvrst praviloma uvrščajo med t. i. trivialno literaturo, so imeli v javnem in političnem življenju pomembno vlogo. V besedi in podobi so komentirali dogodke, predstavljali vidne osebnosti ipd. Pogosto so izhajali celo v višjih nakladah kot časniki. Vsega tega se je zavedala cenzura v Habsburški monarhiji, ki je v drugi polovici 19. stoletja enako učinkovito spremljala tako slovenske časnike kakor tudi satirične liste. Že v prvem letu izhajanja sta bila zaplenjena prva slovenska satirična lista, ljubljanski *Brencelj* (1869–1876, 1877–1886) in tržaški *Juri s pušo* (1869/1870), njuna urednika Jakob Alešovec in Gašpar H. Martelanec pa sta se morala zagovarjati pred porotnim sodiščem.

Liberalni tiskovni zakon (državni zbor ga je sprejel oktobra 1862, cesarjevo sankcijo je dobil 17. decembra 1862) in novela k tiskovnemu zakonu z dne 15. oktobra 1868 sta bila stroga, vendar sta dopuščala dovolj manevrskega prostora. Odpravljeni so bili koncesijski in opominjevalni sistem, administrativna ustavitev izhajanja, varščina in kolek (poseben časopisni davek) za liste, ki so izhajali več kot dvakrat na mesec. Izdajatelj je moral predložiti samo dokazila o politični, moralni in intelektualni usposobljenosti za časnikarski poklic ter navesti namen svojega lista (Slodnjak 1978: 450). Tiskovna cenzura je bila ukinjena, a jo je nadomestil učinkovit nadzor nad tiskom. Za pregon tiskovnih deliktov ni bila več zadolžena policija, temveč državno pravdništvo (državno tožilstvo).

Leta 1867 je bil sprejet zakon o pravici zborovanja, decembra ustava. Politična svoboda v monarhiji je naraščala. Slovenci so v tem času ustanavljali čitalnice, razna društva, prirejali so tabore, vedno več časopisov je izhajalo v slovenskem jeziku, narodno gibanje se je razmahnilo, krepila in organizirala se je slovenska stranka. Januarja 1867 je slovensko narodno gibanje doseglo uspeh na drugih

splošnih volitvah, kranjski deželni zbor je prvič dobil slovensko večino, na Štajerskem so Slovenci zmagali v vseh kmečkih okrajih. Uspešno se je razvijalo tudi slovensko časnikarstvo. Na začetku leta 1869 sta začela izhajati prva domača satirična lista. Slovenci so – tako je razmišljal dr. Radoslav Razlag na »govorniških vajah« društva Slovenija leta 1871 – dejstvo, da premorejo poleg časnikov, tednikov, poučnih, leposlovnih in drugih stanovskih listov tudi satirične liste, imeli za eno od potrditev, da se uvrščajo med kulturne in omikane narode (Anon 1871d: 150).

Porotna obravnava zoper odgovornega urednika *Brenclja* Jakoba Alešovca 25. in 26. septembra 1869

Prva številka satiričnega lista *Brencelj* je izšla januarja 1869 v Ljubljani. Njegov urednik in lastnik je bil časnikar, dramatik, satirik in pripovednik Jakob Alešovec (1842–1901). List je izhajal na štirih straneh dvakrat na mesec. Leta 1876 je začasno prenehal izhajati. V letih 1877 in 1885 je izhajal enkrat ali dvakrat na mesec, včasih tudi neredno (dvojne številke). V letih 1884 in 1885 je izhajal pod imenom *Novi Brencelj v zbadljivi in šaljivi obleki*. Januarja 1886 je Brencelj prenehal izhajati zaradi nerednih plačil naročnine in Alešovčevih težav z vidom, ki so mu onemogočale časnikarsko delo.

Slika 1. Naslovno zaglavje prvega letnika *Brenclja* prikazuje nemškutarje in ljubljanske ustavoverne veljake na begu pred brenclji. NUK.

Državni pravdnik (državni tožilec) je 21. junija 1869 odredil zaplembo celotne naklade 10. številke *Brenclja* zaradi dveh karikatur in prispevkov »Zopet dolg nos!« in »Turniček II. in III.«. Deželno sodišče je 22. junija zaplembo potrdilo, sledila je preiskava (Anon 1869c). Alešovec je nato dal natisniti to številko brez spornih karikatur in prispevkov; v njej je objavil še dopis deželnega sodišča o zaplembi *Brenclja* z dne 22. junija 1869 (Anon 1869a). *Novice* so zaplembo komentirale:

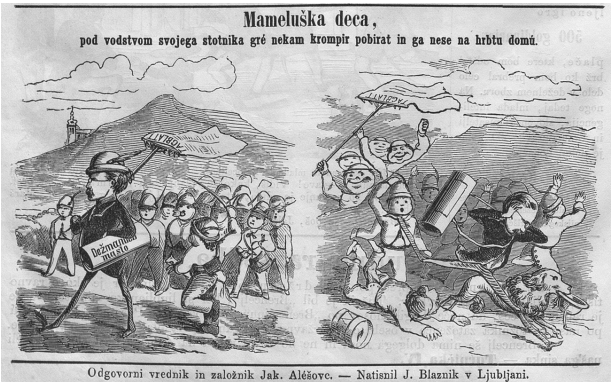
> Srečni dunajski šaljivi listi! Vi »Kikiriki«, »Figaro«, »Reibeisen«, »Floh« in kolikor vas je sicer listov te baže, smete vsak dan in neprenehoma z besedo in podobami hudo ongaviti in brez ovire na smeh staviti ministre, državne poslance, papeža, kardinale, škofe in druge osebe »majorum gentium«, pri nas pa se humoristični slovenski list še pošaliti ne sme s patroni »Tagblattovimi«. Ima li res – kakor »Reform« pravi – nova êra v vsem dvojno mero, dvojno vago – za Nemca drugo, za Slovana drugo? (Anon 1869k: 210)[1]

Tudi *Slovenski narod* je poročal, da je komisar Haring v Blaznikovi tiskarni prepovedal tisk *Brenclja* in dal tiskarske klišeje zapečatiti. Natisnjenih je bilo že okrog 600 do 700 izvodov, nekaj se jih je že razpečalo po Ljubljani. Po tiskovnem zakonu iz leta 1862 bi bilo treba dolžnostni izvod dostaviti sodni policiji in pravdništvu še pred raznašanjem časopisa (Cvirn 2010: 19).

Brencelj je tedaj izhajal v kar 1040 izvodih (Anon 1869h: 2). Zaplenili so jih tudi pri ljubljanskih knjigarnarjih Edvardu Hohnu in Kleru ter v kavarnah. Novica o zaplembi je *Brenclju* pridobila dodatnih dvesto novih bralcev; »oteti« izvodi so se skrivaj prodajali po 30 krajcarjev. *Slovenski* narod je svoje poročilo o zaplembi pospremil s komentarjem o spornih karikaturah:

> Šaljivi listi vsega sveta nosijo v smešnih podobah papeža, kardinale in škofe, kralje in cesarje, Beusta, dr. Jiskro [avstrijski ministrski predsednik grof Friedrich Ferdinand von Beust, notranji minister dr. Karl Giskra] in vse ministre, celó bogoslužna opravila, kakor obnašanje (procesijo) sv. rešnjega telesa itd., pa jih nikdo ne ustavlja, a ubogi »Brencelj« je ustavljen zaradi prvega policijsta ljubljanskega mesta, g. Dežmana! Slava nemškutarski liberalnosti, iz ktere, kakor igle iz ježa, molé bajoneti, vojaške, žandarske in policijske sablje! (Anon 1869f: 3)

[1] Dunajski satirični listi *Kikeriki* (1861–1933), *Figaro* (1857–1919), *Reib-Eisen* (1867–1868). Politični tednik *Die Reform* je izhajal na Dunaju med letoma 1862 in 1879.

Slika 2. »Mameluška deca pod vodstvom svojega stotnika gre nekam krompir pobirat – in ga nese na hrbtu domu«, *Brencelj,* 1869, št. 10. NUK.

Karikaturi, objavljeni pod naslovom »Mameluška deca pod vodstvom svojega stotnika gre nekam krompir pobirat – in ga nese na hrbtu domu«, sta namigovali na pretep slovenskih kmetov s turnarji na Jančah 23. maja 1869.[2] Alešovec je tega leta objavljal feljton »Brencelj med mameluki« oziroma »Mameluški zbor«, ki je meril na ljubljanski mestni odbor. Na prvi karikaturi so »mameluški junaki« (»korenjaki v otroški obleki, podobni našim turnarjem«) na izletu pod vodstvom narodnega odpadnika, nemškutarja Karla Dežmana, ki je na »proklete grablje« obesil izvod *Laibacher Tagblatta*.[3] Dežman, ki se je dejansko udeležil pohoda Ljubljanskega turnarskega društva na Janče, je upodobljen z botanično pušico (namig na Dežmanovo botanično delo; od leta 1852 je bil kustos Deželnega muzeja za

[2] Turnarji (nem. Turnverein) so bili zaradi agresivnega nemštva na podeželju osovraženi. Izlet turnarjev na Janče 23. maja 1869 (le teden dni po vižmarskem taboru) je privedel do enega najhujših izgredov med Slovenci in Nemci. Kmečki fantje z Janč so turnarje prepodili in jim zasegli zastavo, Nemci pa so se za ponižanje maščevali. Iz Ljubljane so na pomoč priklicali oddelek orožnikov in četo vojakov, ki so se spravili na slovensko prebivalstvo v Vevčah. Neki vojak in orožnik sta ubila slovenskega vojaka, ki je bil takrat v Vevčah na dopustu. Leta 1870 je bilo 30 Slovencev iz Janč obsojenih zaradi hudodelstva in javnega nasilja na visoke zaporne kazni, morilci slovenskega vojaka pa niso bili kaznovani. – Mameluki (po srednjeveški turški najemniški vojski iz osvobojenih sužnjev) so postali oznaka za podrepnike, ki slepo in ubogljivo služijo tujim političnim interesom.

[3] Kleinmayr-Bambergova tiskarna, v kateri se je tiskal *Laibacher Tagblatt*, zaradi Dežmanove intervencije ni hotela natisniti prve številke *Brenclja*. Tiskal ga je Jožef Blaznik.

Kranjsko) z napisom Dežmanovo maslo (maslo nemške kulture). Na drugi karikaturi Dežmanova druščina kaže podplate nasmejanim slovenskim kmetom, ki so zasegli nenavadno nemškutarsko zastavo. Dežmanov klobuček, izgubljen na begu, za njim nosi psiček ljubljanskega zdravnika dr. Friedricha Keesbacherja.[4]

Avtor prvega prispevka, ki je bil povod za zaplembo in je pod naslovom »Zopet dolg nos!« smešil spomenico ljubljanskih ustavovernih občinskih odbornikov, je bil najbrž Fran Levstik (1831–1887), sporno pesem »Turniček II. in III.« pa je sestavil Alešovec. Levstik in Alešovec sta si sicer prišla večkrat krepko navzkriž. Anton Slodnjak (1961: 521) meni, da je edina verjetna razlaga Levstikovega sodelovanja z Alešovcem, »da je pač hotel izkoristiti v tem času vsako priložnost, da pove katero gorko kranjskim Nemcem in nemškutarjem«. Levstik je nato oba prispevka, morda namenjena tržaškemu satiričnemu listu *Juri s pušo* (Anon 1869g), predelal in ju pod naslovoma »Jurijčkova pridiga« in »Dunajska romarja« objavil v *Slovenskem narodu* (1869, št. 77); v prvotni obliki sta izšla še v 16. številki *Brenclja*.

Državni pravdnik je zaradi omenjenih prispevkov vložil tožbo zoper odgovornega urednika *Brenclja* Alešovca. O tiskovnih deliktih so od leta 1869 ponovno razsojala porotna sodišča.[5] Porotna obravnava zaplembe *Brenclja* 25. septembra 1869 naj bi bila prva te vrste v Ljubljani.[6] Ljubljansko sodišče jo je zato imelo za vzorčni primer in se v pričakovanju velikega zanimanja javnosti nanjo skrbno pripravilo. Porotno obravnavo je vodil predsednik deželnega sodišča Lušin (Luschin), podpisan tudi pod obvestilo o zasegi *Brenclja*. »Prisednika«[7] sta bila svetovalca Grčar in Perko.[8] Obtoženca je zagovarjal dr. Radoslav Razlag. Obravnava

[4] Za Karla Dežmana in dr. Friedricha Keesbacherja gl. Globočnik 2015 in Globočnik 2018.

[5] Poroto je predvidela ustava iz leta 1848. Cesarski ukaz z dne 11. januarja 1852 je poroto odpravil, ponovno pa jo je predvidel državni osnovni zakon o sodniški oblasti z dne 21. decembra 1867 pri hudodelstvih, za katera so bile zagrožene težke kazni, ter pri političnih in tiskovnih prestopkih. Poroto za tiskovne delikte je vpeljal zakon z dne 9. marca 1869, uredili pa Kazenskopravni red z uvodnim zakonom, Zakon o začasni ustavitvi porot ter Zakon o sestavljanju imenikov porotnikov, ki so bili sprejeti 23. maja 1873 (gl. Melik 1994: 27).

[6] Leta 1850 je bila v Celju prva porotna obravnava v Avstriji (Studen 2001).

[7] Prisednik: vsak od sodnikov, ki skupaj s sodnikom sestavljajo sodni zbor.

[8] Za porotna sodišča gl. Melik 1994: 28–29.

je potekala v slovenskem jeziku, le obtožnica je bila v nemščini, »in sicer, kakor se je reklo, ker vrednik zna tudi nemški«. »Tudi prvosednik g. Lušin se je časi rad v nemški govor zapustil, akoravno mu slovenščina teče prav gladko,« je v *Slovenskem narodu* poudaril Levstik (Anon 1869c: 4).

Po obtožnici, ki jo je predstavil ljubljanski državni pravdnik dr. Ernest von Lehmann, je *Brencelj* zasmehoval in zasramoval ljubljanske občinske odbornike in župana, češ da so na Dunaj nesli lažnivo spomenico, »prismojene čenče in blebetanje«. Tudi pesem »Turniček II. in III.« zasramuje ljubljanskega župana in prvega predsednika nemško-liberalnega Ustavovernega društva dr. Josefa Suppana, »srdit'ga lib'raluha«, in njegovega tovariša, »nemškutarskega duha« Poproviča (ljubljanskega mestnega odbornika in advokata dr. Antona Pfefferjerja, udeleženca izleta turnarjev na Janče), češ da sta šla na Dunaj prosit, »naj hitro priklene slovenski se pes«.[9] Za prekrške in druga kazniva dejanja po 300., 302., in 305. členu kazenskega zakonika iz leta 1852 (med njimi je ščuvanje k mednacionalnemu sovraštvu) so bile predvidene zaporne kazni od enega do šestih mesecev, ki jih je mogoče zaostriti v zaporno kazen do enega leta, saj so bili prekrški in kazniva dejanja v inkriminiranih karikaturah in člankih storjeni z visokonakladno tiskovino.

Proti obtožbi se je Alešovec zagovarjal z naslednjimi argumenti: »Odgovornost vrednika gre le za to, kar piše in si sam misli, ne na to, kar si kdo drug pri tem misliti more. Imena prestavljati in ves smisel predrugačevati ne gre, vzeti se mora kakor je pisano. Poprovič n. pr. se ne more prestavljati g. dr Pfefferer itd.« Kot primer je v zabavo poslušalstva navedel »smešnico« o krojaškem vajencu, ki je nesel suknjo namesto Frölichu na Dunajski cesti Veselu v Trnovo, ker je

[9] Dr. Anton Pfefferer in ljubljanski župan dr. Josef Suppan sta junija 1869 notranjemu ministru Giskri izročila promemorijo ljubljanskega občinskega sveta o vzrokih in krivcih dogodkov na Jančah in v Vevčah. Spomenica je dolžila slovenske voditelje, agitatorje, duhovščino, profesorje in dijake narodnostnega ščuvanja, a ni imela uspeha, saj je na Dunaju že prej o dogodkih objektivneje poročal deželni predsednik Conrad (gl. Slodnjak 1961: 484). – Ljubljanski župan in odvetnik dr. Josef Suppan (1828–1902) je bil nekdanji narodnjak Jožef Zupan. – »Turniček I.« je bil nekdanji tajnik trgovske in kupčijske zbornice dr. Anton Uranitsch (Anon 1868a: 193). Junija 1868 so dr. Turniček, Dreor in Derpin (Uranitsch, trgovec Aleksander Dreo in zavarovalniški agent Edmund Terpin) odnesli notranjemu ministru Giskri promemorijo ljubljanskega občinskega sveta (Anon 1868b).

mislil, da gre za isto osebo. Alešovec je po Lušinovem opozorilu smejočemu se občinstvu povedal, da je spomenica zaslužila ostro grajo, ker je bila dokazljivo lažniva. Na zahtevo dr. Razlaga so prebrali spomenico, ki je spodbudila *Brencljeva* prispevka. Po besedi tožilca Lehmanna je nagovoril porotnike tudi Razlag: »Vezani ste le na svoje prepričanje, in obžalujem le, da morate za podlago svojega prepričanja jemati postavo iz časov največjega absolutizma.« (Anon 1869c: 4) Pri tem je Razlag je navedel podobne satirične liste, ki lahko nekaznovano kritizirajo sklepe občinskih in drugih odborov.

Naslednje jutro se je obravnava nadaljevala. Predsednik Lušin je porotnikom zastavil vprašanja o krivdi obtoženca za zasramovanje župana in občinskega odbora, spodbujanje k zaničevanju uradnih dolžnosti mestnega vodstva, nagovarjanje k sovražnostim zoper občinski odbor in opravičevanje kmečkega nasilja nad turnarji. Po enournem posvetu porotnikov je višji porotnik Jožef Gregorič razglasil razsodbo. Porotniki so Alešovca oprostili z veliko večino glasov. »Občinstvo zaklicalo je glasno 'Slava' in 'Živio', kar je mirnega g. prvosednika v tako grozovito jezo vgnalo, da se je bilo bati, da mu sape ne zmanjka. Grozil se je, da prihodnjič brez ustopnice ne bo smel nihče k obravnavi. In vendar bo očitna ino javna! Mislimo pa, da se g. prvosednikova jeza potolaži.« (Anon 1869c: 4) Sodišče je Alešovca spoznalo za nedolžnega.

Porotna obravnava zoper Alešovca kot urednika *Triglava* 29. septembra 1869

Samo nekaj dni zatem, 29. septembra 1869, je potekala proti Alešovcu še ena obravnava pred porotnim sodiščem, tudi to je za *Slovenski narod* spremljal Levstik. Tokrat se je Alešovec na sodišču znašel kot odgovorni urednik nemškega političnega časnika za slovenske zadeve *Triglav*. Ker je *Triglav* izhajal v nemščini, je v tem jeziku potekala tudi obravnava. Obtožnica je navajala, da je urednik Alešovec odgovoren, ker je članek »Wieder eine Turnfahrt« iz 42. številke *Triglava* leta 1869 žalil c. kr. armado. *Triglav* je komentiral incident pred ljubljansko kazino na dan turnarskega izleta na Janče. Oficirji Huynovega polka so težko ranili slovenskega demonstranta, nekega drugega so na silo zvlekli v kazino. Neznani dopisnik *Triglava* je namigoval, da so oficirji pokazali takšno bravuro (pogumnost, drznost), kakršne ne bi pričakovali ob spominu na Kraljev Gradec – očitno naj bi avstrijski armadi v bitki pri

Kraljevem Gradcu julija 1866 manjkalo hrabrosti.[10] Državno pravdništvo je v teh besedah razbralo žalitev časti c. kr. armade (po §. 491 in 493 k. z.), za kar je bila predvidena zaporna kazen v trajanju do šestih mesecev do enega leta. Kaznivo je bilo tudi razširjanje inkriminiranih tiskovin.

Obtoženec Alešovec (»27 let star, neoženjen, pisatelj, je izvršil na ljubljanski gimnaziji 6. razred in potem privatno študiral naprej, ter učil kot odgojitelj. Zdaj je pisatelj.«) je na vprašanje predsednika sodišča, kako je prišel članek v uredništvo in kdo ga je napisal, odgovoril:

> Članka nisem pisal sam. Dobil sem ga doma na svoji mizi. Pogledal sem samo napis, in ker mi je bil rokopis znan kot zanesljiv, in se mi je mudilo spisati še prvi članek lista, oddal sem ta rokopis tiskarskemu fantu, ko je prišel, kakor po navadi, po rokopise. Imena ne vem zdaj več, pa bi ga tako tudi ne povedal, ker je to navada pri vredništvih, da se ne izdajajo imena sodelavcev. Odgovornost prevzamem na-se. Rokopis sem sežgal, kakor po navadi. (Anon 1869d: 2)

Predsednik sodišča je menil, da bi bilo rokopise bolj varno hraniti, Alešovca pa je vprašal, kdaj je bral članek in kaj je bilo s korekturo lista. Alešovec je odgovoril, da mu je šele naslednji dan prijatelj pismeno sporočil, da ga išče major Maier (Mayer).[11] Tudi drugi prijatelji so Alešovca svarili pred oficirji, ki naj bi nekaj pripravljali. Zato je poslal po list v administracijo in prebral članek.

Predsednik ga je opomnil, da je njegova »postavna dolžnost« paziti na to, kaj pride v list. Alešovec je povedal, da je popravek na željo majorja Maierja objavil v naslednji številki in menil, da je s tem zadeva končana. Po neuporabnem pričanju tiskarja Blaznika je državni pravdnik Lehmann »ustmeno zatožbo« po Levstikovih besedah predstavil z veliko gorečnostjo, včasih s skorajda strastnim glasom. Lehmann je menil, da Alešovcu ne kaže verjeti, da članka pred natisom ni pregledal, kar naj bi pogojevalo urednikovo subjektivno krivdo.[12]

[10] »Ueberhaupt entwickelten die officiere der hiesigen garnision bei der ganzen affaire eine bravour, die man bei dem andenken an Königgrätz nicht erwarten sollte.« (Anon 1869l).

[11] Eden od obeh gospodov je bil Josip Nolli. Alešovec se je iz strahu, da se mu ne bi zgodilo podobno kot drugima dvema Slovencema pred kazino, po pomoč zatekel k cesarskemu namestniku (Anon 1869e).

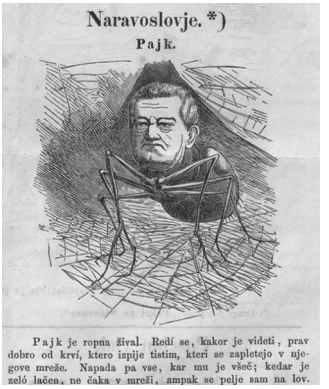
[12] Zatrjevanje, da urednik spornih člankov ni bral, je veljalo za pogosto uporabljeno obrambno sredstvo. Odgovorni urednik je bil s tem lahko kriv samo prestopka »zanemarjanja dolžne pažnje«. Odgovornost zaradi zanemarjanja dolžnostne

Njegov list ni tako obsežen, poleg tega pa je bilo tedaj vse razdraženo zaradi dogodkov, omenjenih v članku. Obtoženca je tudi tokrat zagovarjal Razlag, porotniki pa so vnovič razsodili, da Alešovec ni kriv (Anon 1869d).

»Pajkove« mreže

Alešovec se je zoper sodno preganjanje boril na različne načine, posredno tudi s karikaturami v *Brenclju*, ki so jih po njegovih navodilih risali danes neznani dunajski karikaturisti. Alešovec je na njih upodobljen s portretno glavo na žuželčjem telesu, zato se ga je oprijelo tudi ime Brencelj-Alešovec. Zaplenjeno 10. številko *Brenclja* je vnovič izdal z dodano karikaturo (gl. Sliko 3), v 14. številki leta 1869 pa je *Brencelj* objavil karikaturo ljubljanskega okrajnega predstojnika Johanna Pajka (Anon 1869i), ki je leta 1863 tožil Levstika in Miroslava Vilharja zaradi razžalitve (gl. Sliko 4).[13]

Sliki 3 in 4. Karikatura v ponovni izdaji zaplenjene 10. številki *Brenclja* iz leta 1869 prikazuje Brencelj-Alešovca v pajkovi mreži. Njen komentar je namigoval na § 300 in 305 k. z. Karikatura »Pajk« (*Brencelj* 1869, št. 14) pa karikira ljubljanskega policijskega predstojnika Johanna Pajka. Način karikiranja so narekovali priimki nemškutarjev, poleg Pajka sta se na karikaturah pojavila dr. Vincenc Ferreri Klun (kljunač) in okrajni šolski nadzornik F. Lesjak (lisjak). NUK.

paznosti sta uvedla kazenski zakon in tiskovni red iz 1852, omejila pa sta jo tiskovni zakon z dne 17. decembra 1862 in kasneje novela k tiskovnemu zakonu z dne 15. oktobra 1876, ki je ukinila odgovornost avtorja in izdajatelja in ohranila samo odgovornost odgovornega urednika (gl. Knaflič 1930: 71–73, 84–87).

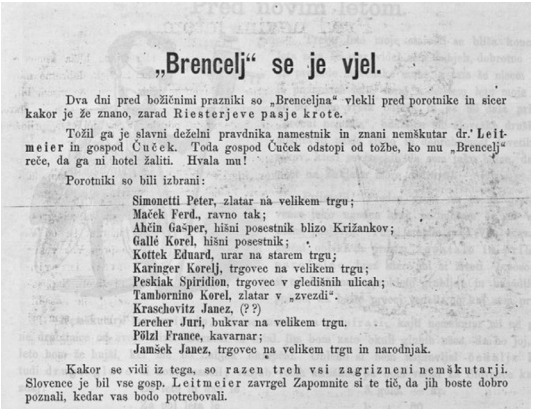
[13] Za Levstika in Vilharja gl. poglavje Tanje Žigon v tej knjigi.

Ričet iz Žabjeka

Že leta 1871 se je življenje urednika močno zapletlo. 14. številko *Brenclja* so zaplenili zaradi prispevka »Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel«. V njem je pisec (najbrž Alešovec) komentiral tožbo nemškega krojača S. Risterja (Riesterja) zoper Slovenca Križaja, ki je Risterjevega pinča v parku Zvezda udaril s palico in mu zlomil nogo. Rister, ki je okrog dvajset let prebival na Kranjskem, je incident opisal v časniku *Laibacher Tagblatt* (Riester 1871), pokupil celo naklado, jo razdeljeval zainteresiranim in vložil še tožbo proti Križaju. Križaja so zaradi napada na psička obsodili na 6 dni zapora ali 32 goldinarjev denarne kazni, vendar se je pritožil na višje sodišče v Gradec, kjer so ovrgli obsodbo (Anon 1871e). V zaplenjenem prispevku si je Alešovec privoščil Risterja in sodnega adjunkta Frana Čučka, češ da ga je pri razsodbi vodilo nemškutarstvo:. »Gospod Čuček! Marsikdo bi rad vedel, kje ste se Vi učili razlagati postave, in to zarad tega, da bi kje ne šel se jih učit. Pa saj vam to nič ne škoduje, kar plašč nemškutarije vržete čez sebe in ta pokrije vse, kar je pri Vas smešnega. Da bi bili Vi Slovenec, morda bi po tej dogodbi nikomur več ne sodili.« (Anon 1871f)

Na obravnavi nekaj pred božičnimi prazniki leta 1871 se je Alešovec moral zagovarjati zaradi kršitve javnega reda in miru (§ 300 k. z.) in zaradi žalitve časti (§ 487 in 491 k. z.); od tožbe zaradi razžalitve je Čuček odstopil, potem ko mu je Alešovec na sodišču zatrdil, da ga ima za poštenega in nepristranskega sodnika (Anon 1871b). Kot je zapisal Alešovec v »Odprtem pismcu gospodu Leitmeier-ju, stražniku javne varnosti v Ljubljani«, naj bi bili skoraj vsi porotniki »zagrizeni nemškutarji«, liberalci ali »liberaluhi«, kajti Leitmeier naj bi odklonil vsakega, »ki je količkaj po slovenščini dišal«. »Le eden je ostal, in še ta le, ker ga Vi niste mogli zavreči, ker Vam je sape zmanjkalo. Troje pa ste jih pustili, kteri ne umejo toliko slovenščine, da bi bili mogli slovenski priseči« (Anon 1872).

Inkrimirane prispevke so prebrali v slovenščini in nemščini. Državni pravdnik dr. Leitmeier je obtožnico predstavil v slovenskem jeziku in jo nato povzel še v nemščini. Alešovec je v slovenskem zagovoru poudaril, da v primerjavi z njim dunajski satirični listi lahko nekaznovano ostreje napadajo pomembnejše osebe (Anon 1871c). Tokrat je porota Alešovca večinsko spoznala za krivega, sodišče pa ga je zaradi motenja miru obsodilo na dva meseca zapora (Anon 1871a).

„Brencelj“ se je vjel.

Dva dni pred božičnimi prazniki so „Brenceljna“ vlekli pred porotnike in sicer kakor je že znano, zarad Riesterjeve pasje krote.

Tožil ga je slavni deželni pravdnika namestnik in znani nemškutar dr. Leitmeier in gospod Čuček. Toda gospod Čuček odstopi od tožbe, ko mu „Brencelj“ reče, da ga ni hotel žaliti. Hvala mu!

Porotniki so bili izbrani:

Simonetti Peter, zlatar na velikem trgu;
Maček Ferd., ravno tak;
Ahčin Gašper, hišni posestnik blizo Križankov;
Gallé Korel, hišni posestnik;
Kottek Eduard, urar na starem trgu;
Karinger Korelj, trgovec na velikem trgu;
Peskiak Spiridion, trgovec v gledišnih ulicah;
Tambornino Korel, zlatar v „zvezdi“.
Kraschovitz Janez, (??)
Lercher Juri, bukvar na velikem trgu.
Pölzl France, kavarnar;
Jamšek Janez, trgovec na velikem trgu in narodnjak.

Kakor se vidi iz tega, so razen treh vsi zagrizneni nemškutarji. Slovence je bil vse gosp. Leitmeier zavrgel Zapomnite si te tič, da jih boste dobro poznali, kedar vas bodo potrebovali.

Slika 5. *Brencelj,* 1871, št. 24. Alešovec je imena porotnikov objavil v članku »'Brencelj' se je vjel«, ki je podobno kot osmrtnice obrobljen s črnim trakom: zlatarja Peter Simonetti in Ferd. Maček, hišni posestnik Gašper Ahčin, hišni posestnik Korek Gallé, urar Eduard Kottek, trgovec Korelj Karinger, trgovec Spiridon Peskiak, zlatar Korel Tambornino, Kraschovitz Janez, bukvar Lercher Juri, kavarnar France Pölzl, trgovec in narodnjak Janez Jamšek. NUK.

Pomagala ni niti Alešovčeva nameravana pritožba na višje sodišče, »ker vsi porotniki ne umejo slovenskega jezika in večidel komaj 'kranjsko špraho' lomijo, in ker zatoženi sestavek ni bil po priseženem sodniškem tolmaču in v onem duhu prestavljen, ki je šalam lasten« (Anon 1871a: 424). Na prestajanje zaporne kazni v ljubljanski preiskovalni zapor na Žabjeku je Alešovec moral oditi 6. oktobra 1872, mesto odgovornega urednika *Brenclja* pa je začasno prepustil Andreju Velikonji (Velikanje) (Alešovec 1872). Kot politični zapornik je bil na boljšem od drugih zapornikov (t. i. »custodia honesta«).[14] Pozneje se je hvalil, da je med dvomesečnim zaporom napisal kar devet iger (Vošnjak 1982: 628). Urednikovo zapornіštvo je *Brencelj* ves čas spremljal s karikaturami (gl. Sliki 6 in 7).

[14] Custodia honesta (lat. častni zapor) je milejši režim zaporne kazni ali izgona za določene, zlasti politične obsojence, ki nima pravnih posledic (izguba častnih pravic). Zaporniki imajo nekaj privilegijev in ugodnosti: udobnejšo namestitev, pravico do lastne obleke in obutve, možnost nakupa hrane, pogostejše prejemanje pisem, paketov, obiske, prosto gibanje ipd.

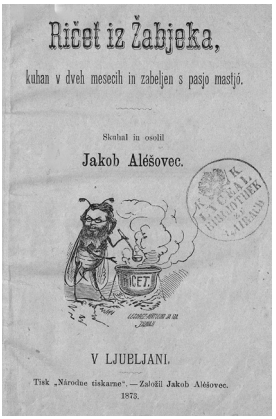

Sliki 6 in 7. »Sočutje« (*Brencelj* 1872, št. 1): Alešovcu so pred odhodom na Žabjek prišli izkazat sočutje ljubljanski psi s Keesbacherjevim pudljem na čelu. Opravičili so se mu in Risterjevemu psičku naročili, da mora vsak dan Alešovcu prinesti na Žabjek klobaso. »Pred Žabjekom 6. oktobra 1872« (*Brencelj* 1872, št. 18): objokani Brencelj-Alešovec, narisan z odstriženimi krili, odhaja v Žabjek. Ob vhodu stojita krojač Rister in njegov psiček, ki nosi Brencljeva krila. NUK.

Alešovec je podobno kot Miroslav Vilhar, ki je o svoji zaporniški izkušnji napisal pesniško zbirko *Žabjanke*,[15] leta 1873 izdal poseben humoristično-satiričen zbornik *Ričet iz Žabjeka, kuhan v dvèh mesecih in zabeljen s pasjo mastjo* (»*Skuhal in osolil Jakob Alêšovec*«).[16] V njem najprej opiše Žabjek – gostilnico, prenočišče, krčmo, hotel, odgojilnico, semenišče, samostan, bolnišnico ali stradalnico. Sledijo Brenceljnovi vtisi v zaporu, »Risterjev pes« – »Žalostno smešna, podučna, resnična storja. (Z lepimi pildki ocirana.)«, ki v verzih opisuje Brencelj-Alešovčevo pot v Žabjek, »resnična povest iz sodnijskega življenja«, tj. kratka kriminalna zgodba »Pravica – krivica«, »Riba in kmeta (Podučna povest v podobah)«, »Podobe iz Žabjeka«, »Samotne misli zaprtega« in pesem »Slovo Žabjeku«. Pesmici »Risterjev pes« in »Riba in kmeta« sta opremljeni s karikaturami. Satirična pesem »Risterjev pes« je bila natisnjena tudi v nemščini.

[15] Za Vilharja gl. Motimir 1893, Globočnik 2014, Dović 2020: 266–270 in poglavje Tanje Žigon v tej knjigi.

[16] *Ričet iz Žabjeka* je bila druga Alešovčeva knjižica oziroma zbornik satiričnih pesmi, zbadljivk, smešnic in zgodb. Avgusta 1870 je izdal knjižico *Brencelj v koledarjevi obleki*, kasneje pa mu podobnih knjižic ni več uspelo pripraviti.

Ričet iz Žabjeka,

kuhan v dveh mesecih in zabeljen s pasjo mastjó.

Skuhal in osolil

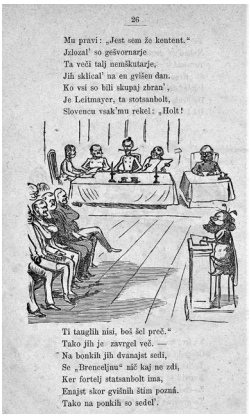
Jakob Alešovec.

RICET.

V LJUBLJANI.

Tisk „Národne tiskarne". — Založil Jakob Alešovec.

1873.

26

Mu pravi: „Jest sem že kontent."
Jzlozal' so gešvornarje
Ta veči talj nemškutarje,
Jih sklical' na en gvišen dan.
Ko vsi so bili skupaj zbrani',
Je Leitmayer, ta stotsanholt,
Slovencu vsak'mu rekel: „Holt!

Ti tanglih nisi, boš šel preč."
Tako jih je zavrgel več. —
Na bonkih jih dvanajst sedi,
Se „Brencljnu" nič kaj ne zdi,
Ker fortelj statsanholt ima,
Znajst skor gvišnih šiim pozná.
Tako na ponkih so sedel'.

Podobe iz Žabjeka.

Obiskovanje.

Sodnijski predsednik. Kaka vročina je tu pri tebi, „Brencelj"!

„Brencelj". Menda je Vam, gospod oče Lušin, le zarad tega tako vroče, ker ste pozabili odkriti se.

Slike 8, 9 in 10. Jakob Alešovec, *Ričet iz Žabjeka*, 1873: naslovnica, prizor iz pesnitve »Risterjev pes« in ena izmed »Podob iz Žabjeka«. Prizor iz »Risterjevega psa« prikazuje Alešovca na zagovoru pred ljubljanskim porotnim sodiščem 21. in 22. decembra 1871, v »Obiskovanju« pa ob Brenclju prepoznamo predsednika deželnega sodišča dr. Lušina. NUK.

***

Tudi po Alešovčevem zaporu so se zaplembe *Brenclja* nadaljevale. Dvojna številka 19/20 je bila leta 1872 zaplenjena zaradi prispevkov, ki naj bi žalili visoke uradnike (kranjskega deželnega glavarja Friderika viteza Kaltenegger-Riedhorsta, deželnega predsednika grofa Antona Alexandra von Auersperga, nadzornika ljudskih šol Rajmunda Pirkerja).[17]

Prva številka *Brenclja* iz leta 1873 je bila zaplenjena zaradi podlistka »Rešpehtarjova kuharca« in karikature »Ustavoverski okus« (gl. Sliko 11), saj sta prav tako kršila § 300 k. z.[18] Personifikacija »Ustave« kot razcapane ciganke opazuje nazdravljanje ustavovercev peti obletnici decembrske ustave v steklenem salonu ljubljanske kazine. Brencelj-Alešovec tolaži svojo spremljevalko »domačo Micko«: »Nič ne maraj, Micka! Ljudje, ki imajo staro babo rajši, kakor mladega dekleta, niso pri zdravi pameti. Ti imaš boljše častitelje.« *Laibacher Zeitung* je poročal, da se je na praznovanju zbralo 12 uglednih ustavovercev (Anon 1871g: 424).

[17] ARS, SI AS 351, Državno tožilstvo v Ljubljani, tiskovne zadeve.
[18] ARS, SI AS 351, Državno tožilstvo v Ljubljani, tiskovne zadeve.

Sliki 11 in 12. »Ustavoverski okus« (*Brencelj* 1873, št. 1) in »Na lovu« (*Brencelj* 1873, št. 1–2). Zaradi zaplembe je 1. številka *Brenclja* izšla skupaj z 2. številko. Na karikaturi »Na lovu« sta državni pravdnik in oročnik ujela Brenclja. Na poti z lova je zadovoljna lovca srečal slovenski posestnik in se pritožil zaradi zajca (ljubljanski nemški časnik *Laibacher Tagblatt*), ki zahaja v njegov zelnik, in lisice (dunajski dnevnik *Neue Freie Presse*), ki davi njegove kokoši. Državni pravdnik mu je pojasnil, da še ni prejel ukaza, naj ustreli (zapleni) tudi zajca in lisico. NUK.

Policijski svetnik Anton Ahčin (Achtschin) je štirikrat zaplenil *Brenclja* (Anon 1873) in z zadnjo zaplembo pripomogel k Alešovčevi obsodbi. Alešovec je moral pred deželno sodišče stopiti tudi 4. novembra 1875 zaradi *Slovenca,* kjer je v stalni rubriki »Ljubljanske čenče« (1875, št. 111) razžalil državna pravdnika Peršeta in Ahčina, češ da konfiscirata slovenske časnika, nemškutarskih pa ne. *Slovenčev* urednik Alešovec je v zagovoru med drugim poudaril:

> Čudno se mora zdeti vsakemu, kako se zadnja leta preganjajo in zasegajo listi, ki zastopajo slovensko stranko, katera spada k stranki državnopravne opozicije. Ta stranka je upravičena v Avstriji, kakor vsaka druga, zastopniki njeni imajo sedeže tudi v državnem zboru. Razume se po takem samo po sebi, ker stranka ta spodbija načela tako imenovanih ustavovercev, ki se pri nas »nemškutarji« imenujejo, da morajo tudi njeni časniki v tem smislu delati, toraj različni biti od nasprotnih časnikov. Po postavi je obojim zagotovljena enaka svoboda. Kako pa se ta postava spolnjuje! Nemški listi pišejo pri nas proti nam, kar in kakor se jim ljubi, a vendar ni bil še eden zasežen, slovenskim pa ni tedna več brez konfiskacije. Ta prikazen mora človeka res nehoté pripeljati do misli, da vlada pri nas dvojna mera: da se naši listi beró z drobnogledom, nemčurski pa z okajenimi očali. (Anon 1875a: 373)

Deželna sodnija je ugotovila, da je bila zaplemba *Slovenca* zaradi tega članka neupravičena, Alešovca pa je obsodila zaradi pregreška (pravdnik je zahteval kazen zaradi hudodelstva). Podobno je sodišče odločilo tudi glede treh zaseženih številk *Slovenskega naroda*. Tako je bila po mnenju *Slovenca* dosežena vsaj polovična zmaga (Anon 1875c).

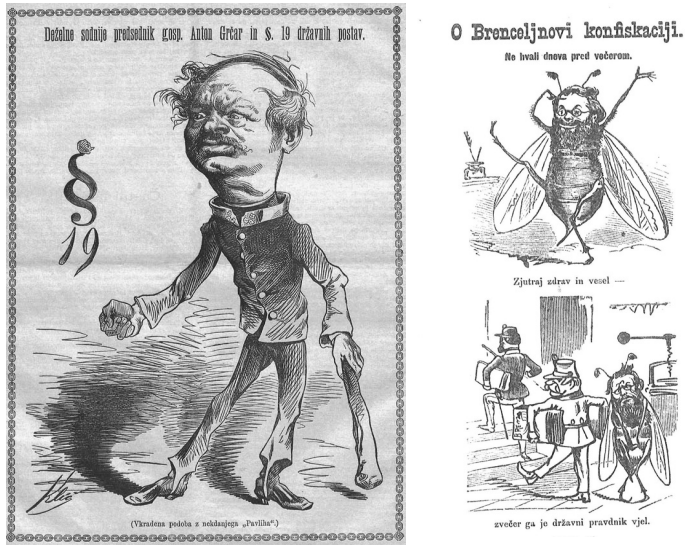
Anton Grčar (Gertscher, 1817–1889), eden od dveh prisednikov na porotni obravnavi zoper Alešovca septembra 1869, je novembra 1875 kot predsednik deželnega sodišča vodil obravnavo zaradi zaplembe *Slovenca*, ki naj bi v nekem dopisu zasramoval sodnijske urade, češ da so pristranski (sodna preiskava zoper učitelja Stanonika ni bila ustavljena, ker je po rodu Slovenec). Sodišče je zavrnilo pritožbo urednika *Slovenca* Alešovca. »Razsodbo je predsednik gosp. Grčar oznanil v gladki slovenščini, dasiravno je bil obravnavo v nemškem jeziku pričel. To je dokaz, da deželna sodnija lahko slovenski uraduje, če le hoče.« (Anon 1875d: 2) *Brencelj* je nekaj let kasneje ponatisnil Grčarjevo karikaturo (gl. Sliko 13), ki jo je leta 1870 objavil Levstik v satiričnem listu *Pavliha*.

Porotna sodišča so redko zasedala. Državni pravdniki so se subjektivnega obtožnega postopka, ki je preganjal storilca kaznivega dejanja, izogibali, saj so slovenski porotniki v večini primerov urednika oprostili. Na okrožna sodišča so skoraj izključno pošiljali vloge za potrditve zaplembe v okviru objektivnega postopka. V objektivnem postopku so se raje spravili na članke, urednika pa so prepustili okrajnemu sodišču, da ga je kaznovalo za prekršek malomarnega izvajanja dolžnosti urednika. Sodišče je pri objektivnem postopku odločalo na temelju vloge državnega pravdnika na seji, ki je bila zaprta za javnost. Izdajatelj in urednik sta o izidu postopka izvedela šele po objavi sodbe v uradnem listu. Lahko sta vložila le ugovor zoper sodbo, tega pa je obravnavalo isto sodišče, ki je sprejelo sodbo na prvi stopnji. Šele zatem je bila mogoča pritožba na višje sodišče (Matić 2021: 283–285).

Leta 1875 so naročniki Alešovcu dolgovali precejšen znesek, domnevno kar okrog 3.000 goldinarjev. Alešovec je v *Novicah* objavil »odprto pismo« naročnikom *Brenclja*. V njem je pojasnil, da je med razlogi nerednega izhajanja *Brenclja* poleg nerednega plačevanja naročnine tudi strah pred pogostimi konfiskacijami:

> Al prične se dôba konfiskacij: slovenski listi padali so kakor snopi pod koso in sicer še celó taki, ki so bili prej varni državnega pravdnika. Ta ostrost me je osupnila. Kaj pomaga, če se »Brencelj« zopet prikaže! – sem si jel misliti – vsaj ne pride dalje nego do – Ahčinovega koša. Naročniki nimajo od tega nič, jaz pa trud in velike stroške, katerih mi nihče ne povrne. […] Po vsem tem prišel sem do sklepa, da je najbolje, ako se »Brencelj« za zdaj potuhne in čaka ugodnejše dôbe, ko ne bo slovenskih listov več tako Sibiriška slana jemala, kakor zdaj; vsaj nič ne trpí večno! (Anon 1875b: 423)

Leta 1877 je po enoletni prekinitvi *Brencelj* začel ponovno izhajati in bil spet zaplenjen 26. januarja 1878, na dan padca Lasser-Auerspergove vlade (Anon 1878c, Anon 1878a), zaradi podlistka »Pavliha – Brencljev poročevalec z bojišča«, v katerem naj bi Alešovec poročal o dogodkih v Bosni in Hercegovini. Deželno sodišče je kljub ugovoru na obravnavi 13. marca 1878 konfiskacijo potrdilo (Anon 1878b, Anon 1878d). Zaplembo *Brenclja* je Alešovec komentiral z vnovično objavo karikature iz *Ričeta iz Žabjeka* (Slika 14).

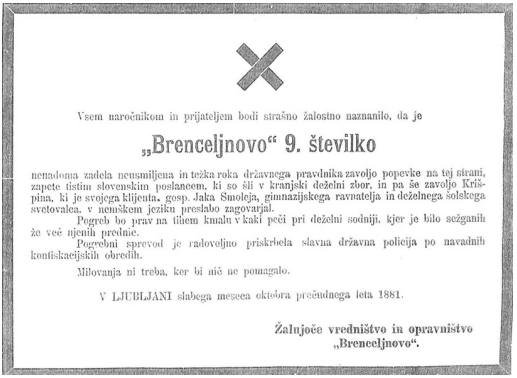

Sliki 13 in 14. Karel Václav Klíč , »Deželne sodnije predsednik gosp. Anton Grčar in § 19 državnih postav«, *Brencelj* 1880, št. 6 (ponatis iz *Pavliha*, 1870, št. 2), in karikatura »O Brenceljnovi konfiskaciji«, objavljena ob novi zaplembi (*Brencelj* 1878, št. 3). NUK.

Po padcu Auerspergove vlade in nastopu konservativne vlade grofa Taaffeja je število konfiskacij nekoliko upadlo. V začetku leta 1880 je Alešovca tožil v

političnih in narodnih zadevah previdni lavantinski škof dr. Jakob Maximilian Stepischnegg (Maks Stepišnik), ker se je *Brencelj* v podlistku spravil na njegovo »nemškovanje« (Anon 1880a). Škofova tožba je izzvala oster *Brencljev* odgovor, ta pa je privedel do zaplembe 3. številke iz leta 1880 (Anon 1880b). Državno pravdništvo je po zaslišanju odstopilo od tožbe, saj je škof Stepischnegg tožbo umaknil (Anon 1880c).

Na programu silvestrske veselice v ljubljanski čitalnici konec leta 1880 je bil tudi Alešovčev šaljivi prizor »'Tajčkrajnar' od partajtaga«, ki naj bi ga bral P. Kajzel. Vendar je policija to točko prepovedala (Anon 1880d, Anon 1881b). Alešovec je šaljivo besedilo o Tržičanu, ki se je opravil na »Parteitag« na Dunaj, objavil v *Brenclju* (1880, št. 11–12). »Tajč« pomeni popačeno nemščino (tajčkrajnar: najbrž nemški Kranjec).

Vsem naročnikom in prijateljem bodi strašno žalostno naznanilo, da je

„Brenceljnovo“ 9. številko

nenadoma zadela neusmiljena in težka roka državnega pravdnika zavoljo popevke na tej strani, zapete tistim slovenskim poslancem, ki so šli v kranjski deželni zbor, in pa še zavoljo Krišpina, ki je svojega klijenta, gosp. Jaka Smoleja, gimnazijskega ravnatelja in deželnega šolskega svetovalca, v nemškem jeziku preslabo zagovarjal.

Pogreb bo prav na tihem kmalu v kaki peči pri deželni sodniji, kjer je bilo sežganih že več njenih predmic.

Pogrebni spremvod je radovoljno priskrbela slavna državna policija po navadnih konfiskacijskih obredih.

Milovanja ni treba, ker bi nič ne pomagalo.

V LJUBLJANI slabega meseca oktobra pročudnega leta 1881.

Žalujoče vredništvo in opravništvo „Brenceljnovo“.

Slika 15. *Brencelj,* 1881, št. 10. Zaradi pesmi »Mož – beseda«, v kateri se je Alešovec polotil dr. Josipa Vošnjaka in drugih mladoslovencev, in podlistka »Krišpin Krišpovič«, je državni pravdnik ukazal zapleniti 9. številko *Brenclja* iz leta 1881. Policija je odnesla vse izvode, tiskarski stavek so zapečatili (Anon 1881c). Deseta številka je imela prilogo, v kateri so bili ponatisnjeni nekonfiscirani daljši članki (Anon 1881a). NUK.

Pesem »'Brenceljnova' tuga, ker mu je državni pravdnik pri 19. številki pristrigel peruti, da ni mogel izleteti, in ga je vjel Pajk«, objavljeno na naslovnici številke 20–21 iz leta 1883, je zopet spremljala karikatura iz *Ričeta iz Žabjeka*: žalostnemu Brencelj-Alešovcu orožniki pred nosom iz tiskarne odnašajo izvode *Brenclja*. Da naročniki ne bi bili preveč prikrajšani, je Alešovec dodal polo svoje povesti *Ne v Ameriko!* (Anon 1883a). Na zadnji strani je bila objavljena karikatura

Dežmana z grabljami, državnega pravdnika in Brencelj-Alešovca, ki kaže na Risterjevo kroto: »Saj sem večkrat rekel, da z onimi-le se ni pečati, je zmiraj nevarnost zavoljo Žabjeka.«

19. številka *Brenclja* iz leta 1883 je bila zaplenjena zaradi skoraj vseh prispevkov o kranjskem deželnem zboru in deželnih poslancih. Ljubljanska deželna sodnija je potrdila konfiskacijo *Brenclja*, ki naj bi v šestih člankih o kranjskem deželnem zboru zagrešil pregrešek ali prestopek zoper javni mir. *Slovenec* je poročal, da bo Alešovec vložil ugovor zoper zaplembo (Anon 1883b, Anon 1883e).

Za konec lahko omenimo še dve zgodbi, povezani z Alešovcem. Kot urednik *Slovenca* se je Alešovec 22. junija 1882 še enkrat znašel pred porotnim sodiščem v Celju, tokrat kot priča v obravnavi zaradi tožbe nekdanjega ljubljanskega župana dr. Josefa Suppana zoper odgovornega urednika *Südsteierische Post* Johanna Leona. Časnik *Südsteierische Post* je objavil dopis iz Ljubljane, ki je Suppanu očital provizijo pri prodaji Kolizeja mestu Ljubljana. Alešovec je pričal, da Leon dopisa pred objavo ni bral, dopis pa ni bil poslan Leonu ali na uredništvo *Südsteierische Post*, temveč nekemu gospodu v Mariboru. *Slovenski narod* je v poročilu o obravnavi zapisal, da je Alešovčev prihod v sodno dvorano zbudil med porotniki in poslušalci smeh in veselje. Alešovec se je vedel plašno in boječe, posebno prisego je govoril samo jecljaje. Zastopnik tožitelja dr. Robert Schrey pl. Redlwerth je med zaslišanjem vprašal Alešovca, če ni sam avtor dopisa, vendar Alešovec ni hotel odgovoriti. Leon je bil z glasovi 11 porotnikov obsojen na tri mesece zapora, poostrenega s postom, in plačilo 150 goldinarjev kavcije (Anon 1882a, Anon 1882b, Anon 1882c).

Še bolj nenavadna je prigoda Alešovčeve soproge Marije, ki se je skupaj z neko gospodično, ki je pri njej šivala, oktobra 1883 morala zagovarjati pred ljubljansko okrajno sodnijo. Ker na Alešovčevem domu niso imeli nobenega izvoda zaplenjene številke *Breclja*, je poslala Alešovčeva soproga šiviljo v tiskarno vprašat, če je ostal še kak list, ker bi rada videla, zakaj je bil *Brencelj* zasežen. Oficijal državne policije Štefan Velič (Wellitsch) je gospodično zasačil v tiskarni in jo naznanil državnemu pravdništvu, češ da je hotela preprečiti konfiskacijo. Obe ženski sta bili obsojeni na plačilo 5 goldinarjev kazni in dan zapora (Anon 1883c, Anon 1883d).

Porotna obravnava zoper odgovornega urednika *Jurija s pušo* Gašparja H. Martelanca 16. decembra 1869

Še en satirični list v slovenščini je imel konec šestdesetih let 19. stoletja težave z avstrijsko (po)cenzuro. *Juri s pušo* je izhajal v Trstu od februarja 1869 do konca leta 1870. Tudi *Juri s pušo* je imel štiri strani. Najprej je bil mesečnik, od julija do konca leta 1869 je izhajal dvakrat mesečno. Ker je bilo za tednike potrebno plačati posebno kavcijo, je *Juri s pušo* januarja zopet postal mesečnik. Njegov urednik je bil publicist Gašpar Henrik Martelanec (1829–1884). Zaposlen je bil kot stavec v tiskarni Avstrijskega Lloyda v Trstu. Med sodelavci sta bila tržaški trgovec Matija Žvanut in Ivan Hribar. *Juri s pušo* je ostro napadal nemškutarje in lahone. *Brencelj* in Jakob Alešovec sta spadala v staroslovenski, konservativni politični tabor, Martelanec in *Juri s pušo* sta zagovarjala mladoslovenske poglede.[19]

Dan pred taborom na Kalcu ob Pivki (9. maj 1869) je Martelanec izdal posebno številko *Jurija s pušo na taboru*, ki je bila tiskana na zelenem papirju. Državni pravdnik je odredil njeno zaplembo zaradi prispevkov »Nazaj!«, »Nemškutarjem!« in »Slovensko mesto Trst« ter zaplembo redne, 6. številke *Jurija s pušo* zaradi prispevkov »V Krajni smo gospodje mi!« in »Zlata abcda«. Razlog za zaplembo je bilo kaljenje javnega miru, kar je bilo kaznivo po §. 302 k. z. (Anon 1869m).[20] Tržaški policiji naj bi se uspelo dokopati samo do zadnjih 17 izvodov *Jurija s pušo na taboru*. Pri zaplembi 6. številke pa je bila situacija obratna. Policija je hitro ukrepala, tako da je list po pošti prejelo le kakih 90 naročnikov, vsi ostali izvodi pa so bili zaplenjeni (Anon 1869b). Nekateri zanimivi prispevki iz sporne številke so bili nato objavljeni v 7. številki.

Policijski komisar R. Viditz (Vidic, Videc) je v zvezi z zaplembo *Jurija s pušo na taboru* z dopisom št. 994/P z dne 31. maja 1869 sporočil predsedstvu državnega namestništva: »Na podlagi poročila z dne 29. 5., ki se tiče zasege lista Juri s pušo ob priliki tabora na Kalcu, je treba paziti, da ne bi uporabili list za ščuvanje

[19] Za *Jurija s pušo* gl. Globočnik 1998a in Globočnik 1998b.

[20] V Zagrebu je bil na zapor v trajanju petih dni oziroma na globo v višini 25 gld obsojen tamkajšnji trgovec Krešić, ki je razobesil dva plakata s pozivom na pivški tabor, ne da bi ju pred tem predložil cenzuri (Anon 1869j). Tiskovni zakon z decembra 1862 je prepovedoval razobešanje tiskovin na javnih krajih brez dovoljenja varnostnih oblasti.

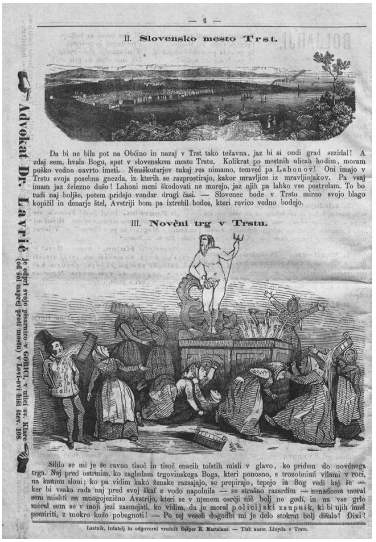
podeželskega ljudstva ob priliki tabora 20. julija.« Takrat naj bi se odvijal tabor v Fernetičih, vendar je c. kr. tržaško namestništvo iz »političnih ozirov« preklicalo že izdano dovoljenje. Janez Kramar piše, da je deželno sodišče junija zahtevalo od policije podatke o uredniku G. H. Matelancu in o listu *Juri s pušo*. 5. junija se je policija ubadala s tem listom zaradi zbadljivke »Don Karlo«, 12. junija sta bila zaplenjena *Juri s pušo* in *Slovenski Primorec*.[21]

Zaplembi *Jurija s pušo* je sledila sodna razprava, o kateri je poročal »političen, podučiven i kratkočasen list« *Jadranska zarja* (1869–1870), katerega lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik je bil prav tako Martelanec.[22]

Martelanec je moral pred poroto dvakrat. Pred sodiščem v Trstu se je 16. decembra 1869 branil sam in porota ga je spoznala za nedolžnega. Druga tožba glede posebne številke *Jurija s pušo na taboru*, v kateri sta bili objavljeni pesmici »Nazaj!« in »Nemškutarjem!« ter kratek prispevek »Slovensko mesto Trst« (del tridelne »reportaže« oziroma povesti »JURI se 8. maja 1869 vrača iz sprehoda«, ki je taboritom predstavila »tri lepe obraze iz Trsta in okolice«), je bila ostrejša. Na obravnavi 20. decembra 1869 so obremenilne prispevke prebrali najprej v slovenskem jeziku, nato pa v italijanskem prevodu. Martelanec je dal *Jurija s pušo na taboru* v celoti prevesti v italijanski jezik, da so ga lahko razumeli tudi neslovanski porotniki. Tržaško policijsko ravnateljstvo je bilo prepričano, da je bil avtor pesmi »Nazaj« stari grešnik – »grajščak in 'prenapeti slovenski pesnik' (exaltirter slovenischer Dichter) Miroslav Vilhar, kteri je bil pred nekterimi leti, kot vrednik v Ljubljani na več mescev zaprt. To se da sklepati iz sledečih vzrokov: 1. ker je Miroslav Vilhar osnoval tabor na Kalcu in 2. ker na to že podpisano ime 'Miro Bilković' precej jasno opominja« (Anon 1870). Sporna pesmica »Mira Bilkoviča« ima naslov »Nazaj!«, časnik, ki ga je izdajal Miroslav Vilhar pa se je imenoval *Naprej*, kar je še ena od asociacij, ki so namigovale na njeno avtorstvo.

[21] Čez nekaj dni so razrešili urednika *Slovenskega Primorca* Ivana Piana. 2. julija je državno pravobranilstvo prepovedalo izdajanje *Slovenskega Primorca* (Kramar 1960: 20).

[22] *Jadranska zarja* je izhajala od septembra 1869 kot štirinajstdnevnik (1. in 3. nedeljo v mesecu). Martelanec je lista izdajal izmenično (*Juri s pušo* je izhajal 2. in 4. nedeljo v mesecu). Oba sta bila mladoslovensko usmerjena, opozarjala sta na protislovensko politiko italijanskih nacionalistov, zagovarjala sta program slovenskega političnega gibanja in tabore. *Jadranska zarja*, ki je objavljala tudi dopise z Goriškega, je bila v letu 1870 edini politični list Slovencev na Primorskem (Marušič 1985: 96).

Sliki 16 in 17. Inkriminirana *Juri s pušo na taboru* in *Juri s pušo* 1869, št. 6. NUK.

Ljubljansko nemško-liberalno glasilo *Laibacher Tagblatt* je poleg »po maščevanju sopihajočih verzov Nazaj«, ki propagirajo izgon Nemcev iz dežele in prekašajo »po fanatičnem besu vse znane bojne pesmi divjih indijanskih rodov«, vznemiril zlasti »pamflet zoper kranjsko veleposestništvo« z naslovom »Boljarji«. V njem naj bi bila deseterica veleposestniških poslancev v deželnem zboru prikazana kot sovražniki ljudstva, ki želijo ponovno uvesti tlako (gl. Slodnjak 1961: 507). Tudi tokrat je bil zagovor uspešen. Martelanec, ki ga je zagovarjal dr. Nakić, po rodu Dalmatinec in vnet Slovan, je bil oproščen obtožb o širjenju sovraštva proti nemški narodnosti in povzročanju sovraštva med Slovenci in Italijani (Anon 1869g). 19. januarja 1870 je deželno sodišče obvestilo Martelanca, da z objavo v *Juriju s pušo* ni ničesar zakrivil.[23]

***

Za Alešovca in Martelanca, urednika in založnika prvih dveh domačih satiričnih listov, velja, da njuno časnikarsko delovanje še ni bilo podrobno preučeno. V

[23] Gl. Kramar 1960: 20. Janez Kramar je podatke našel v Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato – Trieste).

prispevku nanizani podatki o zaplembah, poročila o porotnih obravnavah, satirični prispevki, časopisna poročila in karikature (satirična lista spadata med prve ilustrirane časnike pri nas) razkrivajo principe delovanja avstrijske cenzure v obdobju od konca šestdesetih do začetka osemdesetih let 19. stoletja in hkrati opozarjajo na neustrašno gorečnost, s katero sta oba urednika pristopila do časnikarskega dela, ki je imelo narodno-politični značaj.

Vir

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 351, Državno tožilstvo v Ljubljani, tiskovne zadeve

Literatura

Alešovec, Jakob, 1872: »Brencelj« svojim. *Brencelj* 4, 1872, št. 18, str. 4.
Anon, 1868a: Iz Ljubljane. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 10. 6. 1868, str. 192–194.
Anon, 1868b: Brezova mast in naši nemškutarji. *Slovenski narod*, 9. 6. 1868, str. 1–2.
Anon, 1869a: Bralcem. *Brencelj* 1, št. 10, str. 1.
Anon, 1869b: Častitim bralcem! *Juri s pušo*, 25. 7. 1869, str. 1.
Anon, 1869c: Iz Ljubljane, 25. sept. *Slovenski narod*, 30. 9. 1869, str. 3–4.
Anon, 1869d: Iz Ljubljane, 29. septembra. *Slovenski narod*, 2. 10. 1869, str. 2–3.
Anon, 1869e: Iz Ljubljane, 3. junija. *Slovenski narod*, 3. 6. 1869, str. 6.
Anon, 1869f: Iz policijske Ljubljane, 20. junija. *Slovenski narod*, 22. 6. 1869, str. 2–3.
Anon, 1869g: Iz Trsta, 20. dec. *Slovenski narod*, 24. 12. 1869, str. 2.
Anon, 1869h: Tagesneuigkeiten. *Triglav*, 22. 6. 1869, str. 2–4.
Anon, 1869i: Pajk. *Brencelj* 1, št. 14, str. 3.
Anon, 1869j: Pivški tabor in hrvaški Magjaroni. *Slovenski narod*, 1. 5. 1869, str. 4.
Anon, 1869k: Iz Ljubljane. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 30. 6. 1869, str. 209–211.
Anon, 1869l: Wieder eine Turnfahrt. *Triglav*, 25. 5. 1869, str. 3.
Anon, 1869m: Znano je čč. naročnikom, *Juri s pušo*, 28. 11. 1869, str. 1.
Anon, 1870: Juri s pušo pred porotno sodbo. Druga tožba. 20. decembra 1869. *Jadranska zarja*, 3. 4. 1870, str. 3.
Anon, 1871a: Iz Ljubljane. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 27. 12. 1871, str. 422–424.

Anon, 1871b: Aus dem Gerischtsaale. *Laibacher Tagblatt*, 27. 12. 1871, str. 3.
Anon, 1871c: Aus dem Gerischsaale. *Laibacher Tagblatt*, 28. 12. 1871, str. 2–3.
Anon, 1871d: Govorniške vaje društva »Slovenije«. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 10. 5. 1871, str. 150–151.
Anon, 1871e: Iz Ljubljane 6. julija. *Slovenski narod*, 8. 7. 1871, str. 1–2.
Anon, 1871f: Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel. *Brencelj* 3, št. 14, str. 2.
Anon, 1871g: Pobirki iz časnikov. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 27. 12. 1871, str. 424.
Anon, 1872: Odprto pismice gospodu Leitmeier-ju, stražniku javne varnosti v Ljubljani. *Brencelj* 4, št. 1, str. 2.
Anon, 1873: Svojim prijateljem. *Brencelj* 5, št. 1–2, str. 1–2.
Anon, 1875a: Iz Ljubljane. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 10. 11. 1875, str. 372–374.
Anon, 1875b: Iz Ljubljane. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 22. 12. 1875, str. 422–424.
Anon, 1875c: Izpred sodnije. Obravnava o pritožbi zoper zasego »Slovenca« štev. 111. *Slovenec*, 6. 11. 1875, str. 3–4.
Anon, 1875d: Ugovorna obravnava zarad zasega »Slovenca« št. 123 od 19. okt. t. l.. *Slovenec*, 20. 11. 1875, str. 1–2.
Anon, 1878a: Brencelj. *Laibacher Zeitung*, 1. 2. 1878, str. 4.
Anon, 1878b: »Brencelj«, državni pravdnik in državna sodnija – kako pride to vse skup? *Brencelj* 10, št. 6, str. 4.
Anon, 1878c: »Brencelj« konfisciran – ministrstvo padlo. *Brencelj* 10, št. 3, str. 4.
Anon, 1878d: Pred deželno sodnijo v Ljubljani. *Slovenec*, 14. 3. 1878, str. 3.
Anon, 1880a: Tiskovna pravda proti »Brenceljnu«. *Slovenec*, 2. 3. 1880, str. 4.
Anon, 1880b: Brencelj št. 3. *Slovenec*, 6. 4. 1880, str. 3.
Anon, 1880c: O »Brenceljnovi« tiskovni pravdi. *Slovenec*, 15. 4. 1880, str. 4.
Anon, 1880d: Ljubljanska čitalnica. *Slovenski narod*, 30. 12. 1880, str. 3.
Anon, 1881a: Zadnja (9.) številka »Brenceljnova …«. *Brencelj* 13, št. 10, str. 4.
Anon, 1881b: Silvestrov večer. *Slovenec*, 4. 1. 1881, str. 4.
Anon, 1881c: Brencelj. *Soča* 11, št. 42, str. 4.
Anon, 1882a: Pravda dr. Suppana zoper »Südsteierische Post«. *Slovenec*, 27. 6. 1882, str. 3.
Anon, 1882b: Izpred porotnega sodišča v Celji dné 22. junija 1882. *Slovenski narod*, 24. 6. 1882, str. 3.
Anon, 1882c: Izpred porotnega sodišča v Celji dné 22. junija 1882. *Slovenski narod*, 26. 6. 1882, str. 1–3.
Anon, 1883a: (brez naslova). *Brencelj* 15, št. 20–21, str. 4.

Anon, 1883b: Brencelj št. 19. *Slovenec*, 12. 10. 1883, str. 4.
Anon, 1883c: Nekaj zares, ne za špas. *Brencelj 15*, št. 20–21, str. 4.
Anon, 1883d: Križi in težave slovenskih pisateljev. *Slovenec*, 25. 10. 1883, str. 4.
Anon, 1883e: Potrdilo konfiskacije. *Slovenec*, 18. 10. 1883, str. 3.
Cvirn, Janez, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila …«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1918). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. 13–44.
Dović, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 243–286.
Globočnik, Damir, 1998a: »Juri s pušo bo imel prav železno dušo!«. *Primorska srečanja* 22, št. 208–209, str. 604–608.
Globočnik, Damir, 1998b: O karikaturah v tržaškem »Juriju s pušo« (1869–1870). *Primorska srečanja* 22, št. 208–209, 609–612.
Globočnik, Damir, 2014: Miroslav Vilhar na Zhabjeku. *Lives journal* 5, št. 8, str. 146–149.
Globočnik, Damir, 2015: Dragotin Dezhman / Karel Deschmann – biografska skica. *Revija SRP* 23, št. 121–122, str. 139–152.
Globočnik, Damir, 2018: Dr. Friedrich Keesbacher. *Revija SRP* 26, št. 139–140, str. 105–109.
Knaflič, Vladimir, 1930: *Traktat o tisku. Del 1, Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode.* Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
Kramar, Janez, 1960: *Prvi tabor v Istri. Koper:* Komisija za zgodovino pri pripravljalnem odboru za proslavo 100-letnice tabora v Kubedu, Pokrajinski muzej.
Marušič, Branko, 1985: *Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske.* Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Gorica: Goriški muzej.
Matić, Dragan, 2021: O tiskovnih zadevah na območju Deželnega sodišča v Ljubljani (kot tiskovnega sodišča) od leta 1873 do leta 1889. *Arhivi* 44, št. 2, str. 281–294.
Melik, Jelka, 1994: *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
Motimir, 1893: O Miroslavu Vilharju. *Slovanski svet* 6, št. 8, str. 149–151.
Riester, S., 1871: Eingesendet. *Laibacher Tagblatt*, 25. 4. 1871, str. 4.
Slodnjak, Anton, 1961: Opombe. V: Fran Levstik: *Zbrano delo*. 9. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 451–548.

Slodnjak, Anton, 1978: Opombe. V: Fran Levstik: *Zbrano delo*. 10. zv. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 447–568.
Studen, Andrej, 2001: Prva porotna obravnava v Avstrijskem cesarstvu. V: Janez Cvirn idr. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja.* 1. Ljubljana: Nova revija. Str. 392.
Vošnjak, Josip, 1982: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_17; CC BY-NC-ND 4.0

»Nemoralno samo po sebi«: gledališka cenzura in vzgoja nravi v dolgem 19. stoletju

Katja Mihurko Poniž

Citata v naslovu ni podpisal cenzor, temveč kritik cenzure Karl Theodor Welcker leta 1848. Njegova misel se nanaša na vsako obliko cenzure, a hkrati razkriva, kako ambivalenten je bil pojem morale, ki so si ga prilaščali tako cenzorji kot njihovi nasprotniki.

Uprizoritvena umetnost je imela vselej poseben položaj med različnimi vejami umetnosti, saj je, kadar je šlo za oblike ljudskega gledališča, dosegla velik krog ljudi. Zato je bilo gledališče tudi v žarišču zanimanja oblastnikov in velikokrat izpostavljeno različnim oblikam prepovedi. V Habsburški monarhiji je cenzura zaznamovala dolgo 19. stoletje, ki je bilo v političnem pogledu revolucionarno razburkano predvsem zaradi nacionalističnih teženj po večji samostojnosti. Po drugi strani je to obdobje tudi čas velikih premikov na družbenem področju in na področju intimnega življenja državljanov, saj začne v javnost najprej prodirati meščanski, bidermajerski pogled na zakon in družinska razmerja, v drugi polovici stoletja pa se začne spreminjati tudi družbena vlog žensk, kar konservativni krogi dojemajo in razlagajo kot propad moralnih vrednot. Res je, kot ugotavlja Norbert Bachleitner, da je bilo v 19. stoletju v primerjavi z razsvetljenstvom več pozornosti cenzurnega aparata usmerjeno v teme, ki so povezane s politiko (gl. Bachleitner 2017: 242). Vendar to ne pomeni, da je bilo zaradi tega morali posvečeno manj skrbi. V nadaljevanju želimo to trditev dokazati z analizo policijskih zapisnikov, ki se nanašajo na uprizoritve Dramatičnega društva v Ljubljani v obdobju 1887–1914. V prvem delu prispevka na podlagi ohranjenih dokumentov pregledno obravnavamo, kako je kriterij moralno neoporečnega dela postal sestavni del cenzurnih praks v dolgem 19. stoletju. V drugem delu je v ospredju mikroprostor ljubljanskega gledališča in raziskava, kako se v ohranjenih policijskih zapisnikih odraža cenzuriranje dramskih besedil, ki prikazujejo z moralo povezane tematike. Pri tem se osredinimo

na študijo primera o cenzuriranju drame *Školjka* Alojza Kraigherja. V zaključku razložimo, kako je cenzura povezana s kulturno zgodovino družbenega spola.

Morala in gledališče

Z zgodovinskim razvojem moralnosti oziroma nravstvenosti se ukvarja nravstvena zgodovina (die Sittengeschichte), ki vključuje številne teme, med katerimi je pozornost največkrat usmerjena v tiste, ki so povezane z erotiko in seksualnostjo. Kot piše Janez Polajnar, se je v nasprotju z nemškimi (protestantskimi) deželami, »slovenski nauk o moralnem življenju izoblikoval v za katoliški prostor nadvse značilnem strahu pred pohujšanjem« (Polajnar 2008: 5). Ta proces je povezan tudi z razvojem meščanstva, ki je svojo samopodobo izoblikovalo na podlagi ideje o krepostih in drugih moralnih vrednotah, ki odlikujejo meščana oziroma meščanko, a jih zaman iščemo pri plemstvu ali nižjih slojih. Ta proces se v širšem evropskem prostoru začne odvijati v 18. stoletju in se odraža v moralnih predpisih, obnašanju in tudi v psihičnih strukturah posameznika (gl. Elias 2001: 81). Kot dodaja Polajnar, je v »19. stoletju meščanstvo zaradi te samopodobe postalo poleg Cerkve (kot prve moralne avtoritete) tudi nekakšna druga moralna avtoriteta« (Polajnar 2008: 9). Odnos do spolnosti se je spreminjal, posledično tudi prag »občutenja sramu in nelagodnosti«, »spolnost in užitek v njej so vedno bolj povezovali z gnusom in moralnim padcem« (Polajnar 2008: 9). O spolnosti se je, kot je lucidno ugotovil že Michel Foucault, ogromno pisalo, a hkrati se v določenih okoljih in prostorih, največkrat takih, v katerih so se gibale neporočene ženske, o njej sploh ni smelo govoriti. Odlika mladih žensk je bila spolna neizkušenost, ki je bila tesno povezana s sramežljivostjo. Privzgojena sramežljivost je bila posebna oblika samocenzure, ki je že v kali zatrla kakršno koli soočenje z nečistostjo, kakor je slednjo za žensko določala meščanska ideologija, ali kakor je zapisal Foucault: »Ne da bi bilo to treba reči, je moderna sramežljivost dosegla, da se o seksu ne govori, in to s samim delovanjem pripovedi, ki usmerjajo ena k drugi: nemosti, ki s samim molkom nalagajo tišino. Cenzura.« (Foucault 2000: 21)

Panoramski pogled na zgodovino morale v dolgem 19. stoletju razkriva, da je bilo v *fin de siècle* »posameznikovo spolno življenje že povsem izoblikovan konstrukt javnega interesa in tako pod družbenim kot tudi državnim nadzorstvom« (Polajnar 2008: 16). Glede na tematiko pričujočega prispevka

nas zanima, kako je država preko gledališke cenzure vzpostavljala nadzor nad posameznikovim intimnim življenjem. Začetki tega procesa segajo v dobo razsvetljenstva in vladavino Marije Terezije. Četudi, kot piše George L. Mosse, buržoazija ni imela enake politične moči kot plemstvo, »se je njen življenjski slog razširil navzgor v aristokracijo in navzdol v nižje razrede« (Mosse 2005: 13). Idealu moralne čistosti je sledila tudi habsburška monarhinja in jo prenesla v polje uprizoritvene umetnosti, kjer se je udejanjila v cenzuri.

Zgodovina avstrijskega cenzuriranja nemoralnosti v gledališču

Avstrijska cenzura, ki nas zanima v povezavi s slovenskim gledališčem dolgega 19. stoletja, je uprizoritveno umetnost omejevala od razsvetljenske dobe naprej, pred tem so bile le posamezne, nesistematične in samovoljne prepovedi (gl. Bachleitner 2018: 165–166). Da je za cenzuro zaslužno prav razsvetljenstvo, se zdi na prvi pogled paradoksalno, saj je prosvetljeno stoletje prineslo številne pozitivne spremembe, še posebno za širši sloj prebivalstva. A prav skrb za ljudsko vzgojo oziroma izobraževanje je narekovala številne premisleke o tem, kaj je primerno za ušesa in oči širokih ljudskih množic, »ljudje naj bi se s pomočjo t. i. 'dobre literature', ki bi jo zanje izbrala država, izobrazili v boljše državljane, ki bi tako v prihodnje bolje služili državi« (Pastar 2020: 154). Pri tem je bilo pomembno, da sta se literarni okus in morala državljanov dvignila na višji nivo, šolanje naj bi državljane osvobodilo nevednosti, obiskovanje gledališča pa bi prispevalo k njihovi moralni omiki (gl. Glossy 1897: 239), z odra je bilo treba pregnati obscenosti, nerazumnosti in grobosti (gl. Bachleitner 2010: 72).

Moralna preobrazba avstrijskih državljanov in državljank je bila za cesarico Marijo Terezijo zelo pomemben projekt, ki ga je zastavila na več področjih. Leta 1752 je ustanovila nravstveno komisijo (die Keuscheitskomission), ki je delovala tudi po njeni smrti in jo je je ukinil šele cesar Franc II. na začetku 19. stoletja, vendar je policija tudi kasneje izvajala nadzor nad moralo v državi. Nravstvena komisija ni bila cesaričin izum, saj so v nekaterih nemških mestih, kjer so imeli jezuiti močan vpliv, delovale že v 16. stoletju. V Avstriji so bili žrtve pregona prostitutke, heteroseksualne osebe v izvenzakonskih spolnih razmerjih in homoseksualci (gl. Trupp 2017).

Slika 1. Johann Hieronymus Löschenkohl: Plačilo za razuzdanost (svarilo za druge) (ok. 1782). Muzej Dunaj.

Marija Terezija je hitro spoznala, da je prepad med intelektualnim in ljudskim gledališčem, ki je temeljilo na improvizacijah, grobih in vulgarnih šalah, ogromen in da je za spremembe nujno narediti posege v načine in teme uprizarjanja. Najtrši oreh je so bile t. i. ekstemporacije, improvizacijske prakse, ki so prevladovale v uprizoritvah potujočih skupin, nastopajočih pred preprostim občinstvom. Iz t. i. licenc iz dobe Marije Terezije je razvidno, da je pri improviziranih uprizoritvah velikokrat šlo čez meje tistega, kar je oblast lahko sprejela, saj komedijanti niso sledili priporočilom, da morajo paziti na častitljivost in skromnost, da morajo, kar je škandaloznega in nečistega, prikriti, torej da naj ne uprizarjajo nespodobnih in neprimernih predstav – sicer so morali po predstavi plačati kazen, kakor navaja Carl Glossy, avtor najbrž prve strokovne študije o avstrijski gledališki cenzuri (gl. Glossy 1897: 246). Že leta 1752 se je cesarica zgražala nad predstavami z burkaškim likom Bernadonom in zahtevala, da se besedila pregledajo pred uprizoritvijo ter iz njih odstranijo vse umazane in dvoumne besede. Pri tem je imela nemalo prostovoljnih cenzorjev in te čistune so, denimo, motile besede »Lustschloss« (dvorec užitkov) in »Stricknadel« (pletilka) (gl. Glossy 1897: 295), za katerimi so prepoznali pomene, ki so bili za krepostna ušesa problematični. Deset let kasneje je Johann Heinrich Gottlob Justi predlagal, naj vladarica nastavi človeka z dobrim vpogledom, okusom in

plemenitim srcem, ki bi sledil končnemu cilju komedije, to je spodbujati kreposti in dobre nravi, a njegov predlog ni bil uresničen. Tako je monarhinja v začetku sedemdesetih let ugotavljala, da po vaseh burkači še vedno nastopajo in igrajo pohujšljive igre (gl. Glossy 1897: 249), zato se je odločila za bolj sistematičen pristop, torej prepoved. Ekstemporacije, še posebno na predmestnih in podeželskih odrih, je bilo namreč najtežje nadzorovati (gl. Glossy 1897: 250). Marije Terezije ni skrbela le vulgarnost predstav, temveč tudi ohlapna morala igralskega življa, saj je tudi to lahko pohujševalo ljudstvo. Zato je obsodila zveze plemstva z igralkami in prepovedala tovrstna razmerja, a pri tem, kot poroča Glossy, ni bila uspešna, saj je celo državni minister občeval s francoskimi igralkami (gl. Glossy 1897: 251).

Med tistimi, ki jih je nemoralnost komedijantov in gledaliških predstav zelo skrbela, je bil tudi Joseph von Sonnenfels. V različnih moralnih listih, predvsem v *Pismih o dunajskem odru* (*Briefe über die wienerische Schaubühne*, 1768), je opozarjal na vpliv razuzdanosti v gledališču na ljudske množice. Na dvor je leta 1770 poslal spomenico, v kateri je apeliral, naj poskrbijo za kultiviranje meščanstva v tem pogledu. Kako pomembna je bila njegova pobuda, kaže tudi to, da jo je podprl dramatik in državni svetnik Tobias Gebler, saj je tudi on opažal, da je preveč predstav, ki so kvarne za nrav ljudstva. V spomenici *Promemoria* (1770) je Sonnenfels še natančneje opredelil, na kakšen način naj deluje cenzura gledališča in kako je povezana z omiko oziroma moralo. Svoj spis začne z besedami, da podpisani nalogo gledališke cenzure razume kot laskav dokaz, da so njegova načela o nravstvenosti na odru naletela na dober sprejem pri cesarju in obljublja, da se bo nemoralnosti in nespodobnosti zoperstavil s sovraštvom do obeh. Obljublja tudi, da bo neizprosen pri brisanju sramotnega madeža z odra in narodovih nravi. Opozarja še, da ekstemporacije še vedno niso povsem pregnane z odra in da je potrebno narediti vse, da jih ne bo več, zato cenzorju ne sme biti predloženo le besedilo, temveč tudi opis kostumov in kretenj, saj se tudi v tem lahko skriva nespodobnost. Prav tako je treba, piše Sonnenfels, pogledati že cenzurirane tekste, saj je morda tudi v njih še kaj nespodobnega, kar so cenzorji spregledali. Ob tem poudari, da cenzura ne kultivira le narodovega okusa, temveč tudi nravi in občevanje (gl. Glossy 1897: 259–261).

Ko je bila odstranjena ovira improvizacijskega gledališča, je bilo razuzdanost lažje preganjati, saj je v besedilu cenzor lahko označil mesta, ki jih ni bilo dovoljeno uprizoriti. V skrbi za moralnost ljudstva je tako cenzor prečrtal, kar

ni bilo primerno, da bi bilo izgovorjeno na odru, saj bi v ljudski domišljiji povzročilo neprimerne predstave. Četudi je bilo poleg morale nevarno področje še vse, kar je bilo povezano z neprimerno obdelavo religioznih tem ali z drugimi oblikami nasprotovanja cerkvi, pa tudi kakršne koli kritike oblasti, ne le aktualne, temveč nasploh, in predstavnikov državne uprave, je o tem manj govora kot o morali – najbrž zato, ker je bilo to lažje opredeljivo in določljivo.

Sonnenfels je naloge cenzorja opravljal le eno leto, a je ostal siva eminenca v vprašanjih cenzure. Njegovo mesto je prevzel Franz Karl Hägelin, ki je imel glede vzgoje nravi s pomočjo gledaliških uprizoritev podobne poglede. Tudi pod njim je cenzura zelo strogo obravnavala moralne zadeve. Marsikatera igra je bila prepovedana, ker je preveč realistično prikazovala temne strani življenja. Pogosto so gledališča avtorjem sama zavrnila igre, ki bi lahko razburile cenzuro. Zakonolom ni imel kaj iskati na odru. Tako je bila neka žaloigra v Dvornem gledališču zavrnjena, kakor je razvidno iz zapisnikov vodstva te ustanove, ker cenzura nikoli ne bi mogla na odru trpeti ženske, ki govori, kako sovraži moža in ljubi ljubimca (gl. Glossy 1897: 281). Tudi naslednik Jožefa II., cesar Franc, je ukazal, da mora cenzura dobro paziti, da ne dopusti ničesar, kar bi lahko žalilo dobre nravi (gl. Glossy 1897: 294).

V takem vzdušju je Hägelin izoblikoval svojo cenzorsko politiko, kakor jo razberemo iz razvpitih navodil ogrskim cenzorjem, zapisanih leta 1795. Za Hägelina je gledališče šola nravi in okusa (nav. po Glossy 1897: 299), zato so morali temu posvetiti veliko prostora. Dramo primerja z ezopsko basnijo, saj je v obeh prisoten nauk. Ali kot povzame avtor: na splošno velja pravilo, da mora biti vrlina vedno videti prijetna, pregreha pa mora vzbujati prezir (nav. po Glossy 1897: 302). Tema igre in prikazana dejanja v dramskem besedila ne smejo nikoli biti taka, da bi ostala na koncu nemoralna dejanja ali zločini nekaznovani. Za Hägelina je še zlasti pomembno, kako je prikazana ženska, saj poudari, da moške osebe lahko vrlinam nastavljajo pasti, skušnjave in celo počnejo kazniva dejanja, vendar ženska nikoli ne sme pokazati, da se je v to past ujela, niti navidezna privolitev ni sprejemljiva. Če se ženska pretvarja, da se strinja z moralno nesprejemljivim predlogom ali se pretvarja, da gre s pokvarjenim ljubimcem na zmenek zato, da bi ga osramotila, mora publika to vedeti že od samega začetka in ne sme biti v dvomih, dramatik naj dejanje zastavi tako, predlaga Hägelin, da ženska prijateljici odkrije namen svojega prikrivanja. V nobeni predstavi ne smejo biti tolerirane vzdrževane ljubice,

tudi zato Schillerjeva igra *Kovarstvo in ljubezen* ni smela biti uprizorjena v avstrijskih gledališčih. Liki prešuštnic prav tako ne sodijo na oder. A ob tem Hägelin ugotavlja, da je snov lahko povsem sprejemljiva, a igra vseeno ne sme biti uprizorjena, saj so lahko problematična mesta skrita v dialogih. Ta spotakljiva mesta se lahko, kot piše cenzor, popravijo, ne da bi bilo potrebno zavreči celotno igro. A pri tem opozarja, da cenzura ni odgovorna za popravke spornega besedila in nadomestitve odlomkov, ki jih je cenzor zavrnil. Četudi – kot še doda – on to iz posebne vneme in ljubezni do umetnosti in morale kljub temu že 25 let počne in to celo v verzih. Za take stvari bi moral avtor poskrbeti sam, še pravi Hägelin, cenzura le zavrže in prečrta; če naredi več stvari, je to zgolj dobronamernost do avtorja in znak posebnega izkazovanja dobrih namenov (nav. po Glossy 1897: 317–320).

A kako odkriti vse pomanjkljivosti v dialogu, ki so povezane z moralo? Hägelin pravi, da je to neizčrpen problem, zato cenzorju ne more dati boljšega praktičnega pravila od tega: na publiko je treba gledati kot na omikano, vzgojeno družbo, do katere je treba biti spoštljiv. Kar je torej v takšni družbi mogoče povedati brez spotike, ne glede na temo, je mogoče povedati tudi v gledališču. Torej je samoumevno, da umazanih in kosmatih izrazov, dvoumnosti, od katerih mora častitljiva oseba zardeti, ni mogoče dovoliti. Da bi stvari nekoliko olajšal, Hägelin poda nekaj bolj natančnih napotkov in sicer pravi, da je znano, da v civilizirani družbi ne imenujemo vseh predmetov, še posebej ljubkovalnih, s pravimi imeni, ampak zadevo izrazimo tako, da se krepostnih, moralnih ušes ne užali. Ko se v komičnih igrah govori o prešuštvu, se to imenuje nezvestoba ali kršenje zvestobe, ne smejo pa se tolerirati izrazi kot »nositi rogove« ali »jih natakniti«, reči je treba, prevarati moškega, prelomiti zvestobo. A tudi tukaj Hägelin poudari težavnost cenzorskega dela. Besede, ki označujejo čutne razvade, v tragedijah nikoli niso tako opazne kot v komičnih igrah, kjer se osebe lahko šalijo. Tako grofica Orsina v Lessingovi *Emiliji Galotti* Marinelliju z izjemno ostrim tonom pravi »zvodnik«, a prav zaradi obsojajočega tona to ni kamen spotike za cenzorja. To je tudi razlog, da lahko cerkveni govorniki na prižnici skoraj vse tovrstne razvade poimenujejo s pravim imenom, saj vedno govorijo v resnem in kaznovalnem tonu, ki v komičnih pogovornih tonih ni primeren (Hägelin v Glossy 1897: 326–327) Toda, še doda avtor, zaželeti je treba srečo cenzorju, ki je sposoben prepoznati vse odtenke besede ali fraze, ki so dvoumne, in jih ob tem uporabljajo še različni sloji ljudi (nav. po Glossy 1897: 327–328).

Norbert Bachleitner piše, da se je cenzura v 19. stoletju spremenila iz inštrumenta za prosvetljevanje ljudi v inštrument zatiranja nepriljubljenega (političnega) mišljenja v službi ohranjanja reda (gl. Bachleitner 2010: 92), kar nedvomno drži. A moralne teme niso bile zaradi tega nič manj pod drobnogledom cenzure. Tako tudi Bachova gledališka odredba ne zaobide morale, saj prvi odstavek šestega člena pravi, da morajo imeti vse uprizoritve dovoljenje »in da se tudi v tem, kako se kaka igra speljuje (v sceno spravi, kakošna je oprava i.t.d.) nič pohujšljivega in nič za javno spodobnost žalivnega ne najde« (Bach 1850: 1977).[1] Prav tako je še vedno obstajal strah pred improviziranjem, saj zadnji, deveti člen, izpostavlja kazen za »odstopljenja od potrjenega besednega stika (tekst) gledališnega dela (ekstemporacie)« (Bach 1850: 1977). Bachova navodila izhajajo iz sprememb kazenskega zakonika, ki razkrivajo, da je javna moralnost postala »zakonsko jasno in nedvoumno zaščitena javna dobrina« (Polajnar 2008: 27). V zakoniku se je »v času na prehodu iz 18. v 19. stoletje kot samostojen člen oblikoval člen o zaščiti javne nravnosti« (Polajnar 2008: 27). Kot še piše Janez Polajnar, je bilo s tem opredeljeno kršenje morale kot »zaščita nravnosti kot pravne dobrine, ki pripada ženski«, šlo je za »sankcioniranje žalitve ženske sramežljivosti« (Polajnar 2008: 28). Ta sprememba je bila v zakonik vnesena leta 1852, in sicer v člen 500, ki opozarja, da gre kot to kategorijo kaznovati »a) nečistost; b) veliko in obče pohujšljivo razžalitev nravnosti ali sramežljivosti; c) beračenje; d) prepovedane igre; e) pijanstvo; f) druge večje nenravnosti« (Polajnar 2008: 28).

Na začetku novega stoletja je ministrski predsednik Ernest von Koerber (1900–1903) Bachov gledališki red revidiral in v uredbo zapisal nekaj novih napotkov. Tudi njemu se je zdelo pomembno, da se ne sme žaliti »članov najvišje cesarske rodbine«, prav tako nesprejemljiva je bila razžalitev vere in kar koli, kar bi ogrozilo dobre mednarodne odnose. Glede morale je Koerber zapisal, naj oder »ne bo nedostopen razpravljanju vsakovrstnih razporov, samo razvidno mora biti, da je problem etično osnovan«. Vendar je dodal, da je »golo poželjivost« treba »prav tako odvračati z odra, kakor je že od nekdaj izključena iz družabnega občevanja«.[2]

[1] V izvirniku objavljeno pod naslovom Verordnung des Ministeriums des Inneren vom 25. November 1850 (Theaterordnung) v: *Reichsgesetzblatt Allgemeiners Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. CLIV*. Stück. Ausgegeben und versendet am 30. November 1850. 454. Verordnung des Ministeriums des Innern vom 25. November 1850, str. 1976–80.

[2] Prevod Koerberjeve uredbe hrani Arhiv Slovenije (ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 166), v izvirniku je objavljena pod naslovom Erlaß des Ministeriums des Innern

Avtoritarna policijska država je torej vzpostavila sistem, kjer je bilo gledališče v vsakem kotičku monarhije povsem pod nadzorom, cenzura se je preobrazila iz sredstva za omiko ljudstva v sredstvo za represijo vsega, kar se je zdelo povezano s prevratništvom, nespoštljivostjo do cerkve in razvratom. Ker je država subverzivno moč gledališča v 19. stoletju videla predvsem v risu političnega, je leta 1803 cesar pooblastil dvorno policijo za izvajanje cenzure v gledališču. Podeljevanje dovoljenj za gledališko uprizoritev (torej za programe, besedila in izvajanje dramskih, opernih, plesnih in glasbenih predstav) je sodilo pod pristojnost Deželnega predsedstva, natančneje pod policijski oddelek.

Policija je tako odločala o dovoljenju za uprizoritev, cenzorji so samo izrekali predloge. Vsa besedila so morala biti dostavljena v pregled cenzorju in sicer v dveh izvodih, en je bil nato poslan gledališču, drugega so hranili, da so lahko preverili, ali je gledališče upoštevalo vse pripombe. Običajno so bila besedila, ki so bila dovoljena na Dunaju, v krajih v avstrijskih provincah samo potrjena glede na tamkajšnje mnenje cenzure, to je še posebno veljalo za igre, ki so jih igrali v Burgtheatru. V drugih mestih monarhije je cenzura veljala za liberalnejšo kot v prestolnici. Kljub cenzuri predloženega dramskega besedila je cenzor lahko prisostvoval tudi vajam in predstavam. Med predstavo igre *Lepa Helena* v ljubljanskem nemškem gledališču je cenzor, kakor je pisal Ivan Tavčar, »tičal za kulisami in pazil, da se dotična lepa Helena morda preveč ne razkrije pred občinstvom« (Tavčar 1900: 1).

Policijski zapisniki, morala in cenzurne črte v slovenskem gledališču

Cenzorji so tekste le redko popolnoma prepovedali, največkrat so bile izražene različne zahteve po spremembah naslova, črtanju besed ali stavkov. Ob policijskem uradniku, ki je opravljal stalno vlogo cenzorja, so delovali tudi njegovi svetovalci. Iz cenzurnih aktov lahko razberemo, da sta v tej vlogi v začetku 20. stoletja nastopala Fran Milčinski in Anton Funtek. Občasno ju je cenzor naprosil, da sta podala svoje mnenje. To se je denimo zgodilo, kakor je razvidno iz ohranjenih zapisnikov, pri cenzuriranju igre *Florette in Patapon* Charlesa-Mauricea

vom 2. April 1906, B. 6385/ M. I., betreffend die Handhabung der Theatercensur, v: *Verordnungs-Blatt des k. k. Ministeriums des Innern*, št. 7, str. 82–83.

Hennequina in Cankarjevih *Hlapcev*. V obdobju 1887–1913, za katerega imamo ohranjene cenzurne akte, ki se nanašajo na uprizoritve Dramatičnega društva, je bil do začetka leta 1909 cenzor policijski svetnik Oskar Wratschko.[3]

Januarja 1909 je bil Wratschko, kot je bilo zapisano v časniku *Narodni dnevnik*, imenovan na novo delovno mesto v Trst (Anon 1909: 3). Od tam pa so v Ljubljano poslali uradnika Pertota in Trnovsa. Sklepamo, da sta opravljala tudi naloge cenzorjev, saj je cenzorjev podpis na nekaterih dokumentih od marca 1909 zapisan s črko P. (domnevamo lahko, da je bil to Mihael Pertot), na drugih je podpis, ki ga preberemo kot Ternovec (očitno je bil zapis imena v časniku napačen, saj v Adresarju za Kranjsko (leto 1912) najdemo policijskega komisarja dr. Stanislava Ternovca.

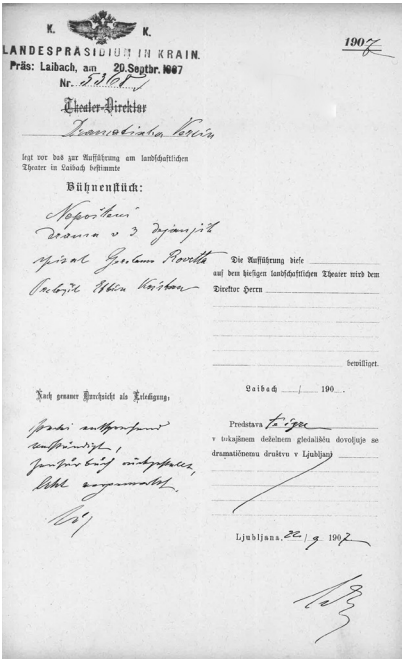
V posebno zahtevnih primerih je provincialni cenzor lahko poslal besedilo tudi na Dunaj, kjer je deloval centralni cenzurni urad.[4] Akt o cenzuriranju drame je vseboval podatke o delu in v primeru, da ni bilo nič spornega, je delo dobilo oznako, da se uprizoritev dovoli. Običajna dikcija za zahtevane spremembe pa se je glasila, da se dovoli uprizoritev, če bodo izpuščena mesta, ki

[3] Wratschko, kot lahko rekonstruiramo iz zapisov, ki jih najdemo v časopisih, ni bil nenaklonjen slovenski besedi. Leta 1885 najdemo njegovo ime v *Ljubljanskem listu* med dokaj redkimi naročniki na Jurčičeva zbrana dela (Anon 1885: 3). V *Slovenskem narodu* se je njegovo ime pojavilo ob aretaciji inženirja Matka Prelovška, ki naj bi ga brez pravega povoda aretirali orožniki in se nato sklicevali, da so to naredili, da bi zaščitili Wratschka. *Slovenski narod* je takrat zapisal: »Svetnika Wratschka pozna vsak otrok, vsakdo ve, da je svetnik Wratschko ne le natančen, nego tudi preudaren uradnik, ki iz hudobije še nikdar ni ničesar storil. Sitna je služba policijskega svetnika ali gosp. Wratschko jo je vedno izvrševal taktno in pametno. Imel je svetnik Wratschko že pri nebroj konfliktih intervenirati, a vselej je to storil taktno in obzirno in vselej z uspehom. Svetnik Wratschko ne potrebuje v Ljubljani nobenega varstva, ker njemu ne bo nihče nič žalega storil« (Anon 1908: 1).

[4] Zanimivo raziskavo cenzurnih aktov, ki jih hrani arhiv Spodnje Avstrije v St. Pöltnu, je opravila Barbara Tumfart. V arhivu je našla tudi t. i. cenzurno knjigo, v kateri so bile označene zahteve po črtah, kar ji je omogočilo natančno raziskavo. Tumfart opozarja, da je iz cenzurnih aktov in knjig razvidno, kaj je bilo denimo v Nestroyevih besedilih zaradi cenzure izpuščeno pri prvem natisu, ki je zaradi cenzure drugačen od rokopisa (Tumfart 2007: 106). Primerjava njenih ugotovitev o cenzuriranju mest, ki so povezana z moralo (in drugimi temami), razkriva, da se postopki cenzorjev s področja Spodnje Avstrije niso bistveno razlikovali od ljubljanskih.

jih je cenzor včasih v celoti navedel, včasih pa je zapisal le strani in dodal, da so črte označene v predloženem besedilu. Obrazci so bili v nemščini, za slovenske predstave so uporabljali obrazec, v katerem je bil del besedila v slovenščini.

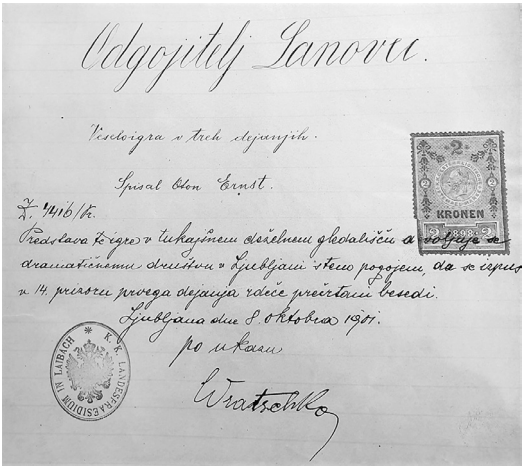
V gradivu Deželnega predsedstva za Kranjsko (AS 16, škatle 167–169) so shranjene številne odločbe o opravljenem cenzurnem postopku.[5] Pregledali smo odločbe, ki se nanašajo na zahtevke za odobritev Dramatičnega društva v Ljubljani in sicer smo pregledali 379 zapisnikov. Pri večini je cenzor dovolil uprizoritev.

K. K.
LANDESPRÄSIDIUM IN KRAIN.
Präs: Laibach, am 20.Septbr. 1907
Nr. 5386
1907
Theater-Direktur
Dramatisches Vereins
legt vor das zur Aufführung am landschaftlichen Theater in Laibach bestimmte
Bühnenstück:
Nepoštenci
Drama v 3 dejanjih
spisal Gerolamo Rovetta
Die Aufführung dieses
auf dem hiesigen landschaftlichen Theater wird dem
Direktor Herrn
bewilliget.
Laibach ... 190...
Nach genauer Durchsicht als Textlegung,
Predstava tega
v lokalnem deželnem gledališču dovoljuje se
dramatičnemu društvu v Ljubljani
Ljubljana, 22/9 1907

Slika 2. Zapisnik o cenzuri *Nepoštenih* Gerolama Rovetta, 1907. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5386.

[5] Na te dokumente je opozoril že Dušan Moravec (1974), delni popis je naredila tudi Ana Ugrinović v diplomski nalogi *Cenzura in gledališče* (2001). O njih piše tudi Blaž Lukan (1997).

Iz odločb je v večini primerov razvidno, kaj je cenzorja zmotilo, včasih pa so navedene le strani. V teh primerih je mogoče ugotoviti, na kaj se je pripomba nanašala le, če je ohranjen cenzorski izvod ali kakšen drug izvod, ki je bil uporabljen za študij predstave. Nekaj teh izvodov hrani Slovenski gledališki inštitut, ki je prevzel knjižnico Dramatičnega društva.

Odgojitelj Lanovec.

Veseloigra v treh dejanjih.

Spisal Oton Ernst.

Slika 3. Cenzurni zaznamek v izvodu Dramatičnega društva (Oton Ernst: *Odgojitelj Lanovec*). Slovenski gledališki inštitut.

O omenjenih zapisnikih piše že Dušan Moravec v raziskavi slovenskega gledališča v obdobju 1892–1918. Opozarja, da je pri Linhartovem *Matičku* cenzura črtala tako, da je šlo predvsem za moralo: »[...] baronu, na primer, so bile črtane tudi besede 'Dokler me veseli svojo ženo ljubiti, jo ljubim; kadar me pa več ne veseli, si pa druge poiščem. Kaj bi se neki silil.' – Matičku pa, v zadnjem dejanju: 'Milostljiva gospa! Sama sva, noč je, kdo nama brani'« (Moravec 1974: 84). Iz policijskega zapisnika za uprizoritev leta 1898 je razvidno, da so bile črte na sedmih mestih. Ko Nežika govori o tem, da jo želi baron kupiti, je cenzor Wratscko prečrtal naslednje: »ino ti bi veselje imel mu plajš deržati«.[6] Seveda je bila nesprejemljiva besedna zveza »kurbe sin«, pa tudi baronovo modrovanje o ženskah: »Komaj začnejo ljubiti, tak nas ljubijo in nas ljubijo danes kakor včeraj, jutri kakor danes in tako večno naprej, da smo mi siromaki hkrati siti in

[6] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 6173.

lačni.«[7] O tem, da je biti z žensko veselje in užitek, slovensko občinstvo prav tako ni smelo slišati, saj je morala biti naslednja baronova replika izpuščena: »Tukaj imaš denarje, še enkrat tolikanj, kakor sem ti obljubil. Veselje, katero zdaj pri tebi uživam, mi vse obilno plača.«[8]

Še bolj problematično pa je bilo, da ženska čuti spolno željo, zato je bil prečrtan naslednji dialog med v baronico preoblečeno Nežko in Matičkom:

> Matiček: Al čutijo kakšne željé?
> Nežka: Al jih čutim? – Saj sem ženska!
> Matiček: Vaša gnada, samá sva – noč je – kdo nama brani?[9]

Kot je razvidno iz poglavja Toneta Smoleja v tej knjigi, je cenzor prečrtal veliko besed, ki so se v tujih dramah nanašale na ljubezen in spolnost, iz česar bi lahko sklepali, da nobena beseda ali kretnja, povezana s spolnostjo in telesnostjo, ni imela možnosti, da bi bila izrečena oziroma pokazana na odru. Vendar pregled zapisnikov dram, ki so bile odobrene brez kakršnih koli črt, razkriva, da je cenzor marsikaj tudi dovolil. Kot prvi tak primer navedimo Cankarjevo komedijo *Za narodov blagor*, uprizorjeno 13. decembra 1906. Grozdove besede nečakinji o odvečnih čipkah na prsih in beseda razbrzdanost, ga niso zmotile, medtem ko je leta 1899 denimo prepovedal besedo »poželenje« v Ibsenovih *Strahovih*[10] in »prelomiti zvestobo možu«[11] v igri *V Ječi* Rodericha Juliusa Benedixa, beseda »varala« pa je bila problematična še leta 1904 v *Japonski vazi* Paula Bilhauda in Charlesa-Mauricea Hennequina. Povsem izpuščen iz uprizoritve je moral biti tudi naslednji dialog iz leta 1901 igre *Nadzornik spalnih vozov* Alexandra-Charlesa-Augusta Bissona:

> Mont. Mlada ženska mora vsako noč zmagati vnovič.
> Aur. Ne govori vendar tako umazano.
> Mont. O tebi ne govorim![12]

Leta 1900 je o cenzuri pisal Ivan Tavčar v *Slovenskem narodu*, na več mestih je izpostavil tudi odnos do morale. Najprej je posmehu izpostavil cenzorja: »Pred

[7] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 6173.
[8] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 6173.
[9] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 6173.
[10] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 5590.
[11] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 1070.
[12] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, št. 5068.

vsem je naš gledališki cenzor silno moraličen človek, tako moraličen človek, da se bom jako čudil, če ga po njegovi smrti ne bodo slovesno svetnikom proglasili.« Dodal je še: »Pri nas nima gledališki cenzor nobene večje skrbi, kakor to, da, če le mogoče, zabrani vsako tudi navidezno nespodobnost in nedostojnost« (Tavčar 1900: 1). Pri tem spomni na cenzuriranje prizora iz *Hamleta*, kjer danski kraljevič ni smel ležati v Ofelijinem naročju in reči, da je »jako prijetno ležati pred nogami svoje ljubice« (Tavčar 1900: 1).

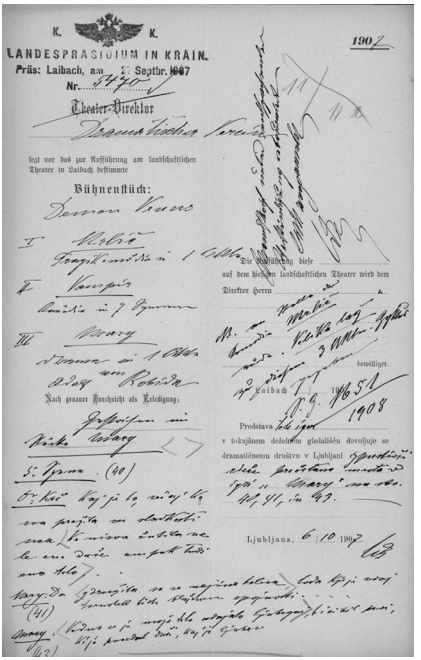
Tavčarjev zapis razkriva, da cenzura ni bila vedno le preventivna, temveč je posegala tudi v uprizoritve, iz česar je razvidno, da se je cenzura še vedno bala režijskih domislic in improvizacij, ki jih predhodna cenzura rokopisa ali prisotnost cenzorja na vajah nista mogla preprečiti. Tavčar je namreč pisal tudi o cenzorjevem prežanju na odru, da se igralka ne bi preveč razgalila in dodal:

> Še veliko hujše je cenzura postopala glede naših »Rokovnjačev«. Glede te igre ni v jednem samem hipu vse dodelala, ampak danes je zamorila nekaj, jutri pa zopet nekaj. Tako je cenzura v »Rokovnjačih« črtala nekaj stavkov šele potem, ko je bila predstava že dovoljena in so se »Rokovnjači« že dvakrat ali trikrat predstavljali. Šele potem je prišla in črtala še nekatere stvari, in da boste videli, kakšne so te stvari, hočem Vam nekoliko stavkov pročitati. Črtal se je odstavek: »Vino bova pila še danes, kakor Adam in Eva, ko sta pod figovim drevesom sedela in sladko vince iz okrogle buče pila.« Na celi tej stvari, če se izvzame figovo drevo, iz čigar peres se je naredila prva ženska obleka (Veselost), ni vendar nič sumljivega, k večjemu, kakor rečeno, se je odstavek črtal morda res zaradi »figovega drevesa« (Tavčar 1900: 1).

Zdi se, da cenzor res ni imel izdelanih jasnih kriterijev, kaj je pohujšljivo in kaj ne. To domnevo potrjuje tudi cenzurni postopek pri treh enodejankah Adolfa Robide (*Mary*, *Velika laž* in *Vampir*), združenih pod pomenljivim naslovom *Daemon Venus* (1908), ki so prestale branje skoraj brez cenzorjevih posegov.[13] V vseh treh besedilih je v ospredju »erotična problematika s strindbergovsko tezo o ženski brezdušnosti« (Koblar 1973: 85). Če si približamo odlomke iz Robidovih enodejank, ki se nanašajo na spolnost in za cenzorja niso bili problematični, se začudimo, da so bile sprejemljive naslednje Maryjine besede: »Če bi mogla ravnati tako, kakor bi hotela, potem bi lahko danes izpila možu srčno kri, a jutri se ne bi zavedala več, da sem kdaj poljubljala njegove ustnice.« Ali naprej: »Poznaš me in veš, – saj sem te poznala še kot dekle, da ne priznavam v življenju ničesar drugega kot užitek in čut.« (Robida 1908a: 77)

[13] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5470.

Tudi tako nedvoumen dialog iz *Vampirja* je lahko bil slišan na odru: »Tedaj v teh objemih strasti in divje ljubezni ste me ljubili – takrat kot mrlič; kakor hitro ste pa zopet oživeli in se zavedeli, ste videli tudi v meni le moža, ki ga morate kot ženska mučiti in uničiti.« (Robida 1908b: 160) Je pa cenzor prečrtal naslednje stavke: »Ko nisva čutila ne le ene duše ampak tudi eno telo. / Združila so se najina telesa. / Vedno se je moje telo udajalo ljubezni, ti si bil prvi, ki je povedal duši, kaj je ljubav.«[14]

K. K.
LANDESPRASIDIUM IN KRAIN.
Präs: Laibach, am 5. Septbr. 1907
Nr. 4720
Theater-Direktor
legt vor das zur Aufführung am landschaftlichen Theater in Laibach bestimmte
Bühnenstück:
Die Aufführung dieses
auf dem hiesigen landschaftlichen Theater wird dem
Direktor Herrn
bewilligt.
Laibach, 1907
Nach genauer Durchsicht als Erledigung;
Predstava
v tukajšnem deželnem gledališču dovoljuje se
dramatičnemu društvu v Ljubljani
Ljubljana, 6. 10 1907

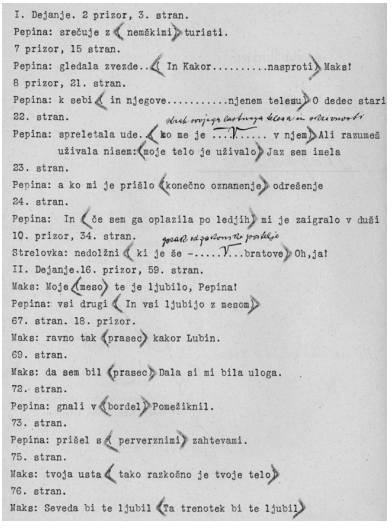
Slika 4. Zapisnik o cenzuri *Demon Venus* Adolfa Robide. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5470.

Precej bolj odločno je cenzor posegel v dramo *Školjka* Lojza Kraigherja, ki je zato doživela krstno uprizoritev šele v novi državi. Dušan Moravec navaja, da se tedanji gledališki ravnatelj Friderik Juvančič, kakor razkriva njegovo pismo Lojzu Kraigherju, cenzure ni bal, »ta bi po njegovem mnenju kvečjemu črtala nekaj stavkov, ki pa bi se dali nadomestiti v drugi obliki« (Moravec v Kraigher

[14] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5470.

1975: 360). Vendar se je Juvančič zmotil, cenzor je namreč našel sporna mesta kar na petindvajsetih straneh. Moravec je zapisal, da je izvirni dokument, v katerem so označena ta mesta, izgubljen (kot kaže naša raziskava, se je spis, kjer so navedene črte, ohranil in je bil le založen), ga je pa imel v rokah Mile Klopčič, ki naj bi ta mesta prenesel v svoj izvod in ga dal na voljo Moravcu, ki je prepisal za izdajo v *Zbranem delu* vse črte in dodal, da so pripombe

> imele en sam namen – zaščititi javno moralo na kranjskem deželnem odru. In če primerjamo te črte z besedilom, ki je ostalo nedotaknjeno, vidimo na eni strani, da črte niso preštevilne, na drugi strani pa celó, da je ušlo modremu svinčniku marsikaj skoraj enako spotakljivega. Predvsem pa je pomembna ugotovitev, da cenzura drame ni zabranila in da črte, ki jih je terjala, niso bile razlog za to, da delo ni prišlo na oder. To je treba posebej poudariti zaradi tega, ker pogosto prevladuje mnenje, da Školjka zaradi cenzure ni mogla biti uprizorjena ob svojem rojstvu; razumni možje, na primer Juvančič in Schwentner, so že v naprej vedeli, da bo zahteval cenzor samo črte, saj je šlo ob vsej spotakljivosti vendar za veliko manj nevarno delo, kakor so bili prepovedani Cankarjevi »Hlapci« (Moravec v Kraigher 1975: 364).

I. Dejanje. 2 prizor, 3. stran.
Pepina: srečuje z ⟨ nemškimi ⟩ turisti.
7 prizor, 15 stran.
Pepina: gledala zvezde..⟨ In Kakor.....nasproti ⟩ Maks!
8 prizor, 21. stran.
Pepina: k sebi ⟨ in njegove.....njenem telesu ⟩ O dedec stari
22. stran.
Pepina: spreletala ude. ⟨ ko me je .....v..... v njem ⟩ Ali razumeš
uživala nisem: ⟨ moje telo je uživalo ⟩ Jaz sem imela
23. stran.
Pepina: a ko mi je prišlo ⟨ končno oznanenje ⟩ odrešenje
24. stran.
Pepina: In ⟨ če sem ga oplazila po ledjih ⟩ mi je zaigralo v duši
10. prizor, 34. stran.
Strelovka: nedolžni ⟨ ki je še -.....v...bratove ⟩ Oh,ja!
II. Dejanje.16. prizor, 59. stran.
Maks: Moje ⟨ meso ⟩ te je ljubilo, Pepina!
Pepina: vsi drugi ⟨ In vsi ljubijo z mesom ⟩
67. stran. 18. prizor.
Maks: ravno tak ⟨ prasec ⟩ kakor Lubin.
69. stran.
Maks: da sem bil ⟨ prasec ⟩ Dala si mi bila uloga.
72. stran.
Pepina: gnali v ⟨ bordel ⟩ Pomežiknil.
73. stran.
Pepina: prišel s ⟨ perverznimi ⟩ zahtevami.
75. stran.
Maks: tvoja usta ⟨ tako razkošno je tvoje telo ⟩
76. stran.
Maks: Seveda bi te ljubil ⟨ za trenotek bi te ljubil ⟩

77. stran.
Maks: ki so jih rodile ⟨ tiste razkošne noči ⟩ Ne varajva se,
Grešil sem ⟨ Tvoje grešno telo me je zapeljalo ⟩ Tvoje grešno
ljubeznijo? ⟨ Tako lepa si v grehu! Tako čudovito lepo znaš
grešiti! ⟩ in sedaj se hočeš
78. stran.
Maks: dva in ⟨ tvoj glad bi bil nasičen ⟩ nikjer bi ne bilo
79. stran.
Maks: kakor bi ⟨ barantal z dekletom na cesti ⟩ in ti imaš v očeh
III. Dejanje. 19. prizor,85. stran.
Tonin: Instinkti! ⟨ Spolni nagon ⟩ kakor ga čuti.
86. stran.
Tonin: zaigrajo visoko ⟨ krog bokov ⟩ Vi ste pa kakor
94. stran.
Tonin: po ljubezni ⟨ in naravnost kriči njeno celo telo po moču,
po ljubimcu ⟩ A kakor bi ji bilo usojeno.
ostareli deklici ⟨ ke se nesmre znebiti svojega devištva ⟩
20. prizor, 104. stran.
Lubin: tvoji ljubezni! ⟨ Narana naš torej .....donosita
skupaj ⟩ Haha prijatelj moj!
⟨ Tonin: ⟨ Bik na gmajni – bi rekli pri nas ⟩
111. stran.
Lubin: ga je bati. ⟨ Resnično je torej .....gallumque ⟩.
Podboj: ⟨ In ta petelin si brškone ti ⟩ S tabo je treba.
112.stran.
Podboj: in razkošje ⟨ Na tej stopnji razvitka so ostali petelini
kakor si ti ⟩ Človek pa je šel naprej.
113. stran.
Podboj: ženak in enega ⟨ bika ⟩.Rodilo je toliko žensk.
ženskemu bitju ⟨ prostituirati ⟩ zapirati materinstvu.

Sliki 5 in 6. Zapisnik o cenzuri *Školjke* Lojza Kraigherja 1911 (cenzorjeve črte). Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 2337.

A vendarle – mest, ki so bila sporna, je bilo več kot dvajset. Nanašala so se na besedišče, ki je bilo povezano s telesom in s spolnim užitkom (problematične so bile tudi besede kot je meso, spolni nagon, perverzen, greh, devištvo, boki,

ledja, noč, zakonska postelja), psovke (prasec), besede, ki so se nanašale na kupljivo ljubezen (bordel, prostituirati se, barantati z dekletom na cesti), a tudi vzporejanje moških s samci iz živalskega sveta (bik na paši, petelin). Nesprejemljiva je bila tudi raba religioznega vokabularija v povezavi s posvetnim (Pepina pravi, »ko mi je prišlo konečno oznanenje«). Cenzor je zahteval tudi dva daljša izpusta iz Lubinovih razpravljanj o spolnosti:

> Narava nas torej ni ustvarila za pleme ... da bi trosili seme na cvet in na cvet? In ni ustvarila ženske za plod ... da bi sprejela in spočela in se zaprla in donosila? Ne! Ukazala je: poišči in potrosi in se zapri in kljoči ob nji, da donosita skupaj! (Kraigher 1975: 89)

> Resnično je torej, da celo ovira pri ljubezni. Pa tudi sicer: vzemimo zakon! Spominjam se neke slike – ne vem, čigava je bila. V široki zakonski postelji ležita mož in žena. Požar, ki ju je ravnokar objemal, je ugasnil. Mož je utrujen zaspal, žena pa bedi poleg njega s skrbipolnim obrazom in s pogledom, izgubljenim v daljavo. In vidi se, da se ji podi po glavi misel kakor jezdec na konju, ki dirja preko polja in se ga vidi skozi okno. Na posledice misli, na misterij, ki se začenja to uro v nji ... A jaz bi se sprl s slikarjem. Saj ni res, da že takrat misli na plod. Niti žena ne. Sicer ne zaspi kakor mož, a jaz bi jo naslikal, kako škili k njemu izpod odeje in se ne more odločiti, ali bi ga požgečkala ali ne ... Haha! To bi bilo resnično življenje. – Na plod se pa spomni takrat, ko jo začenja ovirati v ljubezni. In spomni se z nevoljo v srcu, v najboljšem slučaju z naivno udanostjo v srcu ... Torej niti žena, prijatelj! In ti iščeš pri možu očeta? Saj je rekel že Galen: Omne animal post coitum triste praeter mulierem gallumque. (Kraigher 1975: 94)

Kot je razvidno iz zapisanega, je cenzor precej posegel v tekst. Kako si torej lahko razložimo, da v Robidove enodejanke skorajda ni posegal? Številni stavki, ki so se nanašali na (predvsem žensko) spolno življenje, so bili pri Robidi neproblematični, pri Kraigherju pa prečrtani. Ali je mogoče, da cenzura v pregovorno birokratsko urejeni državi ni opravljala svojega dela tako dosledno in natančno, kot bi pričakovali? Zdi se, da je tako, kot vzrok bi morda lahko videli tudi nastop novih cenzorjev. Leta 1909 je dolgoletni cenzor, c. kr. policijski svetnik Oskar Wratschko namreč odšel na novo delovno mesto v Trst (Anon 1909: 3) in sta ga nadomestila dva nova uradnika.

A tudi Wratschko ni sledil, kot kažejo spisi, povsem jasnim kriterijem. Leta 1907 je denimo prepovedal burko *Florette in Patapon* Charlesa-Mauricea Hennequina zaradi lascivnosti (pod novima cenzorjema so jo sicer le tri leta kasneje igrali brez kakršne koli črte, le pod drugim naslovom, in sicer kot *Zakonske metod*e). Iz česa je izvirala prepoved francoske burke? To lahko razberemo iz utemeljitev, kakor sta jih zapisala ocenjevalca Anton Funtek in Fran Milčinski.

Funtek je med drugim zapisal: »Igra je po vsej osnovi, zlasti pa v drugem dejanju tako lascivna, da vseskozi žali čut nravnosti; zategadelj mislim, da je nje uprizoritev na slovenskem odru brezpogojno prepovedati.«[15] Še bolj natančen glede učinka je Milčinski: »Za naše solidno občinstvo, za naše meščanke in uradniške žene in hčere, za naše vedno zelo mnogobrojno zastopano dijaštvo pa igra ni. Prekosmata je v dejanju in izrazih! Ne pikantnega, ampak mučen, oduren vtis bi napravila.«[16]

Ocena Milčinskega nam razkriva pomembno točko, ki se zgodi v avstrijski cenzuri v 19. stoletju, kar zadeva vzgojo nravi. Če je razsvetljenska skrb za moralo izhajala iz prepričanja, da je treba kultivirati široke ljudske sloje in je del tega projekta posegal tudi na področje spolnosti, devetnajsto in zgodnje dvajseto stoletje pozornosti ne usmerja več v neomikane, preproste ljudi, ki si kulture ne morejo privoščiti, temveč v meščanski razred, kjer so posebej izpostavljene ženske. Medtem ko se dvolično sklicuje na dijaštvo, ki so ga sestavljali fantje, ki so večinoma v tem obdobju že nabrali nekaj izkušenj z domačo služkinjo ali v zloglasnih hišah, je poudarjena in izpostavljena skrb za moralo meščank, uradniških žena in hčera. Na tej točki cenzura gledališča trči ob cenzuro nadzorovanja ženske spolne želje, ki je za meščansko ideologijo eden ključnih projektov, saj na njenem reguliranju oz. discipliniranju temeljijo razmerja med spoloma in patriarhalni ustroj družbe.

Državni aparat tako preko gledališča in umetnosti širi oziroma podpira ideologijo, ki od meščanskih deklet zahteva spolno neizkušenost in nevednost, od meščanskih žensk pa zatajitev svojih spolnih želja, če niso v sozvočju z reproduktivno vlogo ženske v zakonu. A to se odvija predvsem na deklarativni ravni: v vsakdanjem življenju varuhi morale zamižijo tudi na obe očesi, ko gre za spolna razmerja deklet iz nižjih slojev, pri katerih si mladi moški nabirajo ljubezenske izkušnje, in pri poročenih meščankah, ki so v izvenzakonskih razmerjih diskretne. Še mnogo manj vzbujajo skrb razmerja, ki jih imajo poročeni moški. Tak odnos do spolnosti najbolje izraža besedna zveza dvojna morala. Cenzurni dokumenti, ki smo jih preučili, razkrivajo, da se je dvojna morala odvijala tudi pri cenzuriranju dramskih besedil. Tako je bila skrb za moralno čistost mladih fantov in deklet ter zakonskih žen morda tudi krinka za zavrnitev besedila, ki je

[15] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5935.
[16] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5935.

bilo brez umetniških kvalitet. Z veliko skrbjo so bili, kot kažejo primeri, ki jih je predstavil Tone Smolej, pregledani tudi teksti, ki so prihajali iz tujih književnosti. Besedilo Adolfa Robide, ki je bil sin tedanjega vodje policijskega oddelka Ivana Robide (gl. Wider 1937: 63), za cenzorja skorajda ni bilo problematično, četudi je eden izmed kritikov zapisal, da »[b]rez notranje umetniške potrebe odkazuje pisatelj v dejanju prostora prizorom, ki napravijo iz dramatiške skice umazano-sensualno podobico« (Terseglav 1908: 6).

Cenzura gledališča se, ko nanjo pogledamo iz žarišče morale, razkriva kot projekt, ki ne varuje le politične nespremenljivosti monarhičnih mej, ustroja državnega aparata in nedotakljivosti Cerkve, temveč posega v intimo posameznika ali posameznice, kar zastavlja nova vprašanja o vplivu cenzure na družbo in odpira možnosti novih raziskav.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvoluti:
šk. 166
šk. 168 (Slovenske predstave 1893–1899): št. 1070, 5590, 6173
šk. 168a (Gledališke predstave 1900–1905): št. 5068
šk. 169 (Vpisnik dovoljenih gledaliških predstav 1896–1913): št. 2337, 5386, 5470, 5935

Literatura

Anon, 1885: Domače stvari. *Ljubljanski list*, 8. 4. 1885, str. 3.
Anon, 1908: Orožniki pri demonstracijah. *Slovenski narod*, 22. 10. 1908, str. 1.
Anon, 1909: Kranjske novice. *Narodni dnevnik*, 27. 1. 1909, str. 3.
Bach, Alexander von, 1850: Gledišna postava. V: *Občni državni zakonik in vladni list za Austrijansko Cesarstvo. Leto 1850. Četrti razdel*. Dunaj: C. kr. dvorna in državna tiskarna. Str. 1976-1977.
Bachleitner, Norbert, 2010: Die Theaterzensur in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. LiTheS 3, št. 5, str. 71–105.
Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Bachleitner, Norbert, 2018: Maria Theresia und die Zensur. *Hungarian Studies* 32, št. 2, str. 165–176.

Elias, Norbert, 2001: *O procesu civiliziranja*. 2. zv. Prev. Edo Fičor in Alenka Mercina. Ljubljana: Založba /*cf.

Foucault, Michel, 2000: *Zgodovina seksualnosti. 1, Volja do znanja*. Prev. Brane Mozetič. Ljubljana: ŠKUC.

Glossy, Carl, 1897: Zur Geschichte der Wiener Theatercensur. *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft* 7, str. 238–340.

Koblar, Francè, 1973: *Slovenska dramatika II*. Ljubljana: Slovenska matica.

Kraigher, Lojz, 1975: *Zbrano delo*. 5. zv. Ur. Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Moravec, Dušan, 1974: *Slovensko gledališče Cankarjeve dobe (1892–1918)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Mosse, George L., 2005: *Nacionalizem in seksualnost: morala srednjih razredov in seksualne norme v moderni Evropi*. Prev. Sonja Dular. Ljubljana: Založba /*cf.

Pastar, Andrej, 2020: Cenzura na Kranjskem pod Jožefom II. V: Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 151–179.

Polajnar, Janez, 2008: »*Pfuj! To je gerdo!«: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva.* Celje: Zgodovinsko društvo.

Robida, Adolf, 1908a: Mary. *Slovan* 7, št. 3, str. 76–80.

Robida, Adolf, 1908b: Vampir (konec). *Ljubljanski zvon* 28, št. 3, str. 153–163.

Tavčar, Ivan, 1900: Gledališka cenzura. Govor poslanca dr. Ivana Tavčarja v deželnem zboru kranjskem. *Slovenski narod*, 20. 4. 1900, str. 1–2.

Terseglav, Franc, 1908: Daemon Venus. *Slovenec*, 27. 3. 1908, str. 6.

Trupp, Andreas, 2017: *Die Wiener Keuschheitskommission. Welche Auswirkungen hatte die Politik des konfessionellen Katholizismus unter Maria Theresia (1740 bis 1780) auf Personen, die nicht katholisch glaubten und nicht katholisch handelten?* Dunaj: Universität Wien (disertacija).

Tumfart, Barbara, 2007: »Vom 'Feldmarschall' zum 'Eroberer'. Über den Einfluß der österreichischen Theaterzensur auf den Spieltext in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 30, št. 1, str. 98–117.

Wider, Boris, 1937: Ljubljanska kronika. *Kronika slovenskih mest* 4, št. 1, str. 60–64.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_18; CC BY-NC-ND 4.0

»Predstava dovoljuje se izpuščivši rdeče označena mesta«: gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912)

Tone Smolej

Aprila 1900 je Ivan Tavčar na seji deželnega zbora Kranjske spregovoril »nekaj resnih besed« o gledališki cenzuri, ki da mori nemško, naravnost zatira pa slovensko gledališče.[1] V Avstriji se uživa veliko svobodo, ki je zajamčena v temeljnih zakonih, ob njih pa še vedno veljajo cesarske naredbe iz petdesetih let 19. stoletja. Kljub svobodi mišljenja in prostega razvoja umetnosti lahko vlada z zastarelim Gledališkim redom določeno dramo »obstriže in obrije ali osmodi, tako da od prvotnega umotvora skoraj čisto nič ne ostane.« »[V] zadnjem času je naša gledališka cenzura postala že tako nadležna in tako sitna, da je v resnici skrajni čas, da se temu duševnemu terorizmu nekoliko upremo«, je dejal poslanec Tavčar, ki je poudaril, da je cenzura še vedno »na tistem nivoju, na katerem se je gibala pred letom 1848«. Takšen način pa je za stoletje, v katerem živimo, naravnost nedostojen in nedopusten.[2] Z omembo naredb iz petdesetih let je Tavčar mislil na Gledališki red (Theaterordnung), ki ga je novembra 1850 podpisal tedanji (pozneje razvpiti) notranji minister Alexander Freiherr von Bach in je veljal na območju celotne monarhije. Gledališki ravnatelj je moral, skladno z novim redom, poskrbeti, da je vsako odrsko delo od oblasti pridobilo dovoljenje za uprizoritev. Bach je dodal še dodatno Navodilo (Instruction), v katerem je bolj natančno opisal, kaj vse je treba brezpogojno izključiti iz odrskih predstav.[3] V

[1] Pregledno o literarni cenzuri po letu 1848 prim. Dović 2021.

[2] Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 11. 4. 1900. *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani* (29. 12. 1899 do 5. 5. 1900). (Ljubljana: Deželni odbor kranjski, 1900), str. 120–121.

[3] 454. Verordnung des Ministeriums des Innern vom 25. 11 1850. *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jahrgang 1850. (Wien: Hof -und Staatsdruckerei, 1850), str. 1976–1977.

nadaljevanju bom obravnaval primere iz korpusa petdesetih tujih dram, uprizorjenih v Ljubljani med letoma 1898 in 1912, pri katerih je gledališki cenzor prečrtal določena mesta. Vse do leta 1909 je to nalogo opravljal izobraženi, a birokratsko pedantni policijski svetnik Oskar Wratschko.[4] Raziskava je nastala na podlagi cenzorskih dovoljenj, shranjenih v Arhivu Republike Slovenije, ter rokopisnih prevodov, ki jih hrani Slovenski gledališki inštitut.[5] Ker so cenzorske prepovedi zelo nejasne brez sobesedila, ga je bilo treba poiskati v sočasnih dramskih prevodih.

Žaljenje cesarja, Avstrije in vojaštva

Bach je v Navodilu določil, da je treba iz predstav izločiti vse, kar je neskladno s čutom lojalnosti do državnega poglavarja, do vladajoče cesarske rodbine, do obstoječe državne ureditve, ali vse, kar bi lahko ranilo domoljubje državljanov.[6] Nekaj let pozneje je bila razglašena še *Kazenska postava zoper hudodelstva, pregreške in prestopke,* ki v sedmem poglavju obravnava razžalitev veličanstva in udov cesarskega roda: »Kdor cesarju spoštovanje ukrati, naj se zgodi le-to z osebnim razžaljenjem, z gerdenjem, hudim ogovarjanjem ali zasramovanjem, očitno ali pred več ljudmi izrečenim, po natisnjenih delih, s podajanjem ali razširjanjem podob ali pisanj, se zakrivi s hudodelstvom razžalitve veličanstva, in naj se kaznuje s težko ječo od enega do pet let.«[7] Prav tako strogo so kaznovali razžalitev drugih članov cesarske družine, kar je bilo v ospredju cenzurnih zahtev.

Leta 1902 je namreč cenzor Wratschko zahteval, da se ime Neipperg »ne nahaja niti v igri [*Madame Sans-Gêne*] niti na gledališkem listu«.[8] Grof Adam

[4] Njegovo kariero je rekonstruirala Katja Mihurko Poniž v poglavju v tej knjigi.

[5] Zahvaljujem se Katarini Kocijančič za izjemno pomoč pri raziskovanju prevodov v knjižnici SLOGI. Zahvala gre tudi prof. dr. Katji Škrubej in dr. Andreasu Golobu, ki sta mi posredovala podatke o avstrijski kazenski postavi.

[6] Instruction. *Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jahrgang 1850. (Wien: Hof -und Staatsdruckerei, 1850), str. 1978–1980.

[7] *Kazenska postava zoper hudodelstva, pregreške in prestopke za avstrijansko cesarstvo*. § 63. (Dunaj: Cesarsko-kraljeva dvorna in deržavna tiskarnica, 1853), str. 34.

[8] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1902 (tj. leto)/3996 (tj. številka zadeve). Na enak način so navedeni tudi vsi naslednji zapisi cenzorskih dovoljenj, ki so bili uporabljeni pri pisanju tega prispevka.

Albert von Neipperg v Sardoujevi igri izjavi, da kot general v službi avstrijskega cesarja služi le Mariji Luizi. Ko ga cesar Napoleon zasači pred ženinimi vrati, ga obsodi na smrt, kar preprečita Fouché in gospa brez zadreg (madame Sans-Gêne), ki je nekoč prala perilo neznanega častnika Bonaparta. Kot je znano, je bil Neipperg res ljubimec in pozneje mož nekdanje francoske cesarice in parmske vojvodinje. Ker je bila Marija Luiza teta cesarja Franca Jožefa, se je cenzorju zdel ta lik problematičen.[9] Cenzor je leta 1907 v drami *Ga. Walewska* (Gospođa Walewska) Milana Begovića popolnoma prepovedal omenjanje bavarskega prestolonaslednika Ludwiga Wittelsbacha, ki skuša s svojo poezijo osvajati mladoletno sestrično naslovne junakinje, druge osebe pa se iz njega norčujejo, češ da je malo gluh in jecljajoč. Poznejši bavarski kralj Ludvik I. je bil stric tako Franca Jožefa kot njegove soproge Elizabete, saj sta bili njuni materi njegovi polsestri.

Dve leti pozneje je cenzor prečrtal celoten prvi prizor petega dejanja *Viljema Tella* (Wilhelm Tell), ko pridejo novice o umoru kralja Albrechta von Habsburga. Stauffacher njegovo smrt pospremi z naslednjimi besedami: »Prejemali smo milost od očeta; / Pa kaj prejeli smo od sina? Ali / Je nam potrdil našo svobodo, / Kar so pred njim storili vsi cesarji? / Je bil pravičen nam sodnik? Je bil / Preganjanej nedolžnosti zavetnik? / Je hotel sle poslušati, ki smo / V bridkosti in nadlogi k njemu jih / Poslali? Nič ni storil, célo nič.« (Schiller 1862: 192). Albrecht in njegov oče Rudolf sta veljala za utemeljitelja habsburške dinastije.[10]

Zaradi omemb danske kraljevine je bil za cenzuro sporen celo napotek duha sinu Hamletu: »Ne trpi; ne dovoli, da bi danska / Kraljéva postelja bilà ležišče / Nečistosti in krvosramnosti.« (Shakespeare 1899: 40).

Za cenzuro so bile sporne vsakršne omembe cesarja, celo rimskega. Ko mati dovoli Ben Hurju, da postane vojak, mu polaga na srce, naj služi Bogu,

[9] Ko se je Napoleon poročil z nadvojvodinjo Marijo Luizo, je cenzura prepovedala uprizarjanje Collinovo drame *Smrt Friderika Prepirljivca* (Der Tod Friedrichs des Streitbaren). Tudi ta vojvoda je namreč zapustil svojo bizantinsko ženo, da bi se poročil z drugo (Bachleitner 2017: 248).

[10] Že leta 1810 so na Dunaju uprizorili t. i. avstrijsko verzijo *Viljema Tella*. V tej različici velja Tell za hujskača, saj je Geßlerjeva oblast legitimna. Habsburški monarh pa je komaj omenjen (Bachleitner 2017: 250). Še leta 1904 so morali v Burgtheatru črtati vse omembe avstrijskega cesarja (Wagner 1961: 415).

ne cesarju, kar pa sta Wratschkova naslednika P(ertot) in Ternovec prečrtala.[11] Predmet cenzure so bili tudi povsem izmišljeni vladarji. Že dunajska cenzura je videla v igri *Kralj Harlekin* (König Harlekin) Rudolfa Lotharja napad na monarhijo, zato je moral dramatik delo predelati (Bachleitner 2009: 255).[12] V drami se osovraženi lahkoživi prestolonaslednik po očetovi smrti vrne domov v spremstvu Harlekina in Kolumbine. Ko si zaželi Kolumbine, ga Harlekin, ki mu je izredno podoben, ubije in poslej igra kraljevsko vlogo. Igralec je pri tem zelo uspešen, hkrati pa veliko razmišlja o absurdnosti vladanja, kar je bilo problematično za Wratschka, ki je imel pred seboj prevod zadnje verzije *Kralja Harlekina* in je moral sam opraviti cenzurne posege.[13]

Ker je Bach v Navodilu naročil, da je treba na odru preganjati vse, kar bi ranilo domoljubna čustva, je bil cenzor Pertot zelo pozoren na vsakršno omembo Avstrije in Avstrijcev. V že omenjeni predstavi *Viljema Tella* so ga zmotili švicarski vzkliki, naj se nikar ne priseže Avstriji. Tudi v *Revolucijski svatbi* (Revolutionsbryllup) danskega dramatika Sophusa Michaëlisa so morali besedo Avstrijci zamenjati z Nemci, čeprav se delo dogaja v času francoske revolucije. V drami jakobinci ujamejo emigranta, ki se je vrnil poročit svojo aristokratsko zaročenko. Ker je obsojen na smrt, mu uresničijo zadnjo željo, da sme z njo preživeti poročno noč.

V Gledališkem redu je poudarjeno, da na odru ni dopustna raba avstrijskih uradniških oblek in uniform.[14] Že v Labichevi komediji *Potovanje g. Fajdiga* (Le voyage de Monsieur Perrichon) cenzor Wratschko leta 1899 ni dopustil rabe avstrijske uniforme. Še več, zahteval je tudi, da se »oseba stotnika Goloba ne sme predstavljati karikirano (pretirano)«.[15] Upokojeni stotnik beži pred svojo ljubico, ki bi se rada z njim omožila. Odvetnika celo poprosi, naj ga zaradi dolgov pošlje v zapor, da bo imel malo miru. Z g. Fajdigo pa se zaplete v slovnični spor. Ker poudarja, da je treba paziti, da se slovenščini (oz. francoščini), lepemu

[11] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1909/652. Kot je razvidno iz ugotovitev Katje Mihurko Poniž, sta Wratschka nasledila Mihael Pertot, ki se je podpisoval s P., in Stanislav Ternovec.

[12] V Gledališkem muzeju na Dunaju so v nekaterih izvodih (840800-B, 840801-B) še vedno ohranjene cenzorske pripombe in Lotharjeva predelava besedila.

[13] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1903/5135.

[14] Instruction. Navedeno mesto, str. 1979.

[15] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1899/5017.

čvrstemu dekletu, ne omadežuje snažno krilo, je zelo strikten pri pravopisu, manj izobraženi Fajdiga ga zato označi za zarobljenca, kar sproži dvoboj, ki se srečno razplete. Tragično pa se konča Anzengruberjeva drama *Četrta božja zapoved* (Das vierte Gebot), ko vojak zaradi družinskih sporov ustreli svojega feldvebla. Cenzor Wratschko je v tej igri povsem prepovedal nošenje avstrijskih vojaških uniform. Leta 1902 pa je pokazal že malo več prožnosti, saj burke *Njen korporal* (Ihr Korporal) Karla Coste brez vojaštva sploh ne bi bilo možno uprizoriti. Opozoril je le na izpolnjevanje policijskih predpisov, nanašajočih se na nošenje avstrijskih vojaških uniform.[16] Madžarski huzarski korporal Istvan v vojašnici muči mladega Rudolfa, ki takole toži: »Zdaj mu ni moj ovratnik pogodu, zdaj se mu zde moji škornji umazani, potem so se mi spet gumbi premalo svetili.«[17] Težav mladega huzarja pa je konec, ko se njegov predpostavljeni, sicer strastni ljubitelj tokajca in paprike, zaljubi v Rudolfovo teto in postane – njen korporal.

Motenje vere

Bach na odru ni dovolil niti prikazovanja verskih običajev ali bogoslužnih opravil priznanih verskih skupnosti niti rabe duhovniškega liturgičnega oblačila.[18] Tudi v poznejši *Kazenski postavi* je nekaj paragrafov posvečenih t. i. motenju vere (Religionsstörung):

> Hudodelstvo motjenja vere stori: a) kdor z govorjenjem, djanji v natisnjenih delih ali razširjanih pisanjih, Boga preklinja; b) kdor bogoslužje kake v državi obstoječe vere moti, ali kdor, gerdo ravnaje s posodjem, za božjo službo namenjenim, ali sicer z djanjem govorjenjem, v natisnjenih delih ali razširjanih pisanjih, javno veri zaničevanje skazuje; c) kdor kristjana k odpadu od kristjanstva zapeljati, ali d) kdor neverstvo razširjati ali kak kristjanski veri nasproten kriv nauk raztrositi skuša.[19]

Strogo prepovedano je bilo tudi javno zasramovanje in zaničevanje naukov, običajev in ustanov zakonsko priznane cerkve ali verske skupnosti ter žaljenje verskega služabnika med bogoslužjem.[20] Tavčar je v že omenjenem govoru

[16] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1902/553.
[17] Prav tam.
[18] Instruction. Navedeno mesto, str. 1979.
[19] *Kazenska postava zoper hudodelstva, pregreške in prestopke za avstrijansko cesarstvo* § 122, str. 54.
[20] Prav tam. § 303, 111.

ljubljanskega cenzorja označil za tako moralnega človeka, da bi se zelo čudil, »če ga po njegovi smrti ne bodo slovesno svetnikom proglasili«, hkrati pa se je šalil, da je nekje črtal odstavek, da sta Adam in Eva roditelja nas vseh in torej tudi fajmoštra. [21] Leta 1898 je cenzor Wratschko v komediji *Trije pari črevljev* (Drei Paar Schuhe) Karla Görlitza prečrtal naslednji kuplet: »Če na drugem svetu ne bode, / Bal champetra za gospode, / jaz na sodni dan tedaj, / pač ne grem v nebeški raj. / Bolje tu se mi godi – / kaj me sveti raj skrbi.«[22] Omemba nebeškega raja v hedonističnem kontekstu ni bila sprejemljiva.

Moteče so bile ljudske parafraze Biblije, zato je cenzor Wratschko v Hauptmannovi igri *Bobrov kožuh* (Der Biberpelz) prečrtal naslednji stavek: »Jezus je govoril svojim učencem: Kdor nima žlice, jé s prsti.« (Jesus sprach zu seinen Jüngern: Wer keinen Löffel hat, ißt mit den Finger), kar je tudi berlinska cenzura črtala leta 1893 ob praizvedbi igre (Bellmann 1978:19). Prav tako nezaželene so bile nove interpretacije biblijskih likov. V Kneislovi komediji *Satanova hči* (Die Tochter Belial's) skuša nova upraviteljica (v resnici pa njegova izgubljena hči) rešiti depresivnega graščaka pred vplivom pobožnjakarjev, zato se predstavlja kot Evina hči 19. stoletja. Nasprotuje, da bi bila njena pradedinja vedno vsega kriva, saj bi moral Adam kot značajen mož sam odkloniti jabolko. Takšne misli je cenzor kajpak prepovedal.

Tudi dvomi o božji pravičnost niso bili dobrodošli, saj bi to lahko povezovali s širjenjem neverstva. Avstrojudovski pisatelj in nekdanji tovarnar Philipp Langmann je po resničnih dogodkih napisal socialno dramo *Jernej Turazer* (Bartel Turaser), v kateri delavci stavkajo, ker se je mojster neprimerno vedel do nekega dekleta. Žena Jerneja, ki je bil glavni očividec, prepriča, naj priča v mojstrovo korist in sprejme podkupnino, saj so njuni otroci bolehni. Kljub drugačnim mojstrovim obljubam so vsi stavkajoči nato odpuščeni, otroci umro zaradi preobjedenosti, osovraženi Jernej pa si postavlja naslednja vprašanja, ki jih je cenzor Wratschko eliminiral:

> Dejal mi bodeš, pojdi v cerkev, tam dobiš one, ki sprašujejo in odgovarjajo. To vem, kaj mi odgovore: skušnja, kogar bog ljubi, tega tepe, spokorjenega grešnika ljubi on. Zakaj mi ni pripustil, da bi se spokoril, zakaj me je takoj udaril kot togotnež. In skušnjava. Take

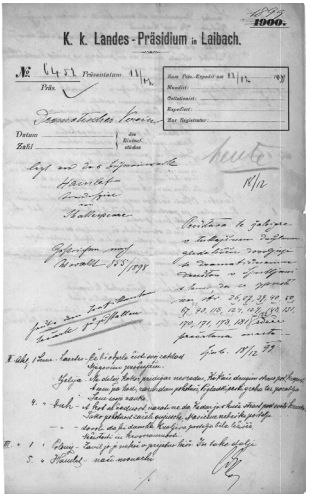
[21] Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 11. 4. 1900, str. 121.

[22] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1898/4586.

so skušnjave, to je vendar uboj duše! Ako vse grešnike tako zadene, kot je mene, ne preostane veliko. Potem vsega tega ne potrebujem (Langmann 1899: 110).[23]

V drami *Morala gospe Dulske* (Moralność pani Dulskiej), v kateri Gabriela Zapolska smeši malomeščanske vrednote, saj gospa odpove stanovanje najemnici, ker je skušala napraviti samomor, hkrati pa tolerira sinovo afero z njeno služkinjo, je Wratschkov naslednik Ternovec še leta 1910 zahteval, da se beseda »sveta« zamenja s »plemenita«.[24]

Poseben izziv so bile duhovniške vloge, ki so bile razmeroma pogoste. Že leta 1899 je cenzor Wratschko v *Hamletu* znatno skrajšal prizor Ofelijinega pogreba.[25] Njen brat Laert takole zagrozi duhovniku, ki se izgovarja, da je storil vse, da bi bila samomorilka pokopana v posvečeni zemlji: »Iz njenega nedolžnega telesa / Vzcvetêjo naj vijolice! / Povem ti, / Duhovnik trdosrčni, plavala / Bo njena duša v koru angeljskem, / Med tem ko ti tulèč boš ležal!« (Shakespeare 1899: 181–182).

Slika 1. Zapisnik o cenzuri Shakespearovega *Hamleta*, 1899. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, št. 6452.

[23] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1899/4864. Zanimivo, da je dunajska cenzura kljub opazni socialistični tendenci to proletarsko igro dovolila (Borower 1988: 263–264).

[24] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1910/151.

[25] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1899/6452. Že prej je bil ta prizor v Avstriji prepovedan, saj se duhovniški liki niso smeli pojavljati na odru (Bachleitner 2017: 251).

Istega leta je isti cenzor črtal vzklik pastorja Mandersa v Ibsenovih *Strahovih* (Gengangere), kako lahko oblast trpi, da živijo umetniki neporočeno skupaj s partnericami, ter vprašanje mizarja, kaj bi sam storil, če bi bil v položaju njegove pokojne žene.[26] Posebej kočljiva je bila vloga duhovnika Eduarda Schöna v ljudski igri *Četrta božja zapoved* Ludwiga Anzengruberja. Čeprav ljubi svojega učitelja glasbe, Hedvig silijo v poroko z bogatašem. Duhovnik ji zabiča, naj uboga starše in tako svojo srečo prepusti Bogu. Ko se učitelj po letu dni spet sreča z nekdanjo simpatijo, je Hedvig predmet obrekovanj, ki jim njen mož verjame. Učitelj, ki je zdaj feldvebel, se spre s sinom obrekovalca, ta pa ga na mestu ustreli. Duhovnik Schön skuša Hedvig, ki se je ločila od moža in izgubila otroka, potolažiti, saj ji bo Bog, ki ji je naložil takšne preizkušnje, vlil tudi moč, da jih bo lažje prenašala, ona pa mu zabrusi:

> Pred leti je bival medicinec v naši hiši, ki sem ga kot deklica črtila iz vsega srca, ker je rezal uboge domače zajčke – žive. Dobro je vedel, koliko se sme zanašati na moč teh živalic, ali mu ostanejo mrtve pod nožem, ali koliko časa bi ostale žive in trpeče, če bi jim dal z dobrim negovanjem moč, da prebijejo te izkušnje. […] Ali hočete, naj verjamem, da je tudi Bog tak medicinec? [27]

Ker je igra s četrto božjo zapovedjo v naslovu (Spoštuj očeta in mater, da boš dolgo živel in ti bo dobro na zemlji) že ob praizvedbi na Dunaju doživela cenzurne posege in cerkveno kritiko, ni presenetljivo, da je cenzor Wratschko leta 1900 prečrtal omenjeno Hedvigino izjavo.[28] Dunajska cenzura je bila občutljiva na kritiko te božje zapovedi, saj bi lahko kritika starševske avtoritete sprožila erozijo monarhične (Keller 1989: 86).

Na odru ljubljanskega gledališča je bil dokaj pogost tudi konflikt med duhovnikom in učiteljem.[29] Leta 1900 je cenzor Wratschko zahteval, da se v drami Maxa Dreyerja *Poskusni kandidat* (Probenkandidat) »predstavljajo vse vloge, in zlasti vloga prepozitova in direktorjeva, v smislu pisateljevem, kakor

[26] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1899/5590.

[27] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1900/4401.

[28] Prav tam.

[29] Leta 1906 so na Dunaju uprizorili Fidelovo igro *Učitelj iz Seespitza* (Der Lehrer von Seespitz), ki prikazuje konflikt med učiteljem in vaškim župnikom v zvezi z vplivom na šolo. Tri leta pozneje pa še Hawelovo igro *Odrešitev* (Erlösung) s podobno motiviko. Poskusi rekatolizacije so v tem času porodili močan antiklerikalizem (Borower 1988: 213, 215).

jih je označil sam, ne pa kot karikature«.[30] Prepozit, »imenitne zunanjosti, finih potez in velikih sanjavih oči«, sicer član šolskega nadzorstva, in direktor, ki uvaja obvezno udeležbo nedeljske maše, zahtevata, da mladi profesor prirodoslovja pred dijaki prekliče svoje darwinistične poglede. Ker ne more sprejeti, da bi bil njegov poklic poslej laganje (kar je cenzor tudi prečrtal), se učitelj ne ukloni in doživi dijaško podporo. Štiri leta pozneje je isti cenzor v Ibsenovem *Sovražniku svojega naroda* (En folkefiende) prečrtal norčevanje otrok iz pastorjeve opazke, da je delo kazen za naše grehe, ter učiteljičino misel, da mora v šoli otrokom lagati in učiti marsikaj, česar sama ne verjame.[31]

Tudi pogovori v spovednici niso bili zaželeni, saj je cenzor Wratschko leta 1905 v Sardoujevi *Tosci* prečrtal besede, ki jih spovednik nameni naslovni junakinji, namreč naj prijatelja Cavaradossija pripelje na pravo pot, če želi, da ji bog odpusti pregrešno ljubezen. Sveta ljubezen očisti posvetno. Ker ni uspešna, si ne upa več k spovedi.

Neizprosen je bil Wratschko tudi pri prepovedi rabe liturgičnih predmetov ali oblačil. Ob dovoljenju za uprizoritev drame *Bratje sv. Bernarda* (Die Brüder von St. Bernhard) je zahteval, naj se igralci izognejo vsakega pretiravanja in karikiranja. Kolikor je mogoče, naj se omeji raba religioznih emblemov, v kapiteljski dvorani pa odpade nameravani oltar.[32] Sporen je bil mali oltar s križanim in dvema svečama na svečnikih. Igra, ki jo je najbrž tudi po lastnih spominih napisal nekdanji premostratenski menih Anton Ohorn, opisuje ideološke spore v nekem samostanu. Na koncu br. Simon, kot njegov avtor, demonstrativno izstopi iz samostana.[33] V dovoljenju za uprizoritev Halbejeve drame

[30] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1900/6007.

[31] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1904/3548. Zanimivo, da je bil *Sovražnik svojega naroda* prva Ibsenova igra in sploh prva naturalistična drama, ki so jo uprizorili v dunajskem Burgtheatru, premiere se je udeležil sam cesar in ostal do konca (Borower 1988: 151–152).

[32] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1905/3776.

[33] *Bratje sv. Bernarda* je bilo prvo dramsko delo, ki je obravnavalo samostansko okolje. Ker naj bi se v samostanu po mnenju dramatika dobro počutili le pobožnjakarji, klečeplazci, stremuhi in gorečneži, značajni ljudje pa bijejo notranje boje, je cenzura to delo najprej leta 1904 prepovedala, nato pa po posredovanju ministrskega predsednika Koerberja dovolila. Klerikalna glasila so tedaj zapisala, da so na premieri v ložah sedeli agitatorji gibanja Los von Rom, na stojiščih pa je stala socialdemokratska mladina, vsi pa so ploskali protisamostanski tendenci igre (Borower 1988: 206–211).

Mladost (Jugend) pa je cenzor zahteval, da morata oba duhovnika, župnik in kaplan, nastopiti »brez izjeme v navadni črni suknji«, prepovedal je tudi slovenjenje njunih priimkov.[34]

Leta 1906 je veliko zanimanja vzbudila uprizoritev Hugojeve romantične drame *Lukrecija Borgia* (Lucrèce Borgia). Cenzorja Wratschka je zmotila oznaka, da je Lukrecija krvosramnica z obema bratoma in s svojim očetom, ki je papež.[35] Sporna je bila tudi naslednja izjava Lukrecijinega soproga Alfonsa d'Este, ferrarskega vojvode: »Studi se mi vaš oče, ki ima cel seraj žena kakor turški sultan Bajazet, [vaš oče, ki je antikrist], vaš oče, ki polni ječe z vzvišenimi dostojanstveniki in kardinalski zbor z banditi, tako da se vsakdo videč oboje v rdeči spravi, kaznjence na galerah in kardinale, nehote vpraša ali so galerski kaznjenci kardinali ali kardinali kaznjenci na galerah« (Hugo 1906: 78). Tu je opazna prevajalčeva samocenzura, saj je že sam izpustil identifikacijo papeža Aleksandra VI. z antikristom.

Žaljenje javne morale[36]

Že Bach je na odru prepovedal vse, kar žali sramežljivost in moralo. *Kazenska postava* pa je bila še bolj precizna: »Kdor v podobah ali z nečistimi deli nravnost (lepo zaderžanje) ali sramežljivost hudo in tako žali, da se očitno pohujšanje

[34] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1904/4122. Dunajska cenzura je leta 1893 Halbejevo igro, ki naj bi žalila verska čustva prebivalstva, prepovedala, saj bi se na odru soočila ultraliberalni župnik in ekstremno fanatični kaplan. Šest let pozneje so dramo, da bi lažje dovolili dovoljenje, prestavili iz katoliške Šlezije v protestantsko Zahodno Prusijo, katoliškega župnika predelali v evangeličanskega pastorja, kaplana pa v kandidata, a cenzura se je tokrat zbala protestantske skupnosti v Avstriji. Poskus zasebne uprizoritve je preprečila celo policija. Halbejeva igra je postala simbol spora med laično in katoliško srenjo, dokler niso oblasti leta 1901 dovolile njenega uprizarjanja (Borower 1988: 177–189). V slovenščino je dramo prevedel Ivan Cankar (pod psevdonimom A. Gradar), ki v pismu Govekarju omenja prekrasno štimungo, hkrati pa priznava, da je moral dramo lokalizirati (*Pisma I.* 161–162). Ker je Cankar slovenil priimke nemških likov (župnik Hoppe je postal Vidmar, Hartwig pa Koren), je cenzor zahteval originalno poimenovanje oseb ter izrecno naznanilo v gledališkem listu, da se dejanje vrši v Rosenauu, v poljskem okraju zahodne Prusije.

[35] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1906/544.

[36] V zvezi s tem gl. tudi poglavje Katje Mihurko Poniž v tej knjigi.

daje, je kriv prestopka, in naj se obsodi v hud zapor od osmih dni do šestih mescov.«[37]

Tavčar se je v svojem znamenitem govoru dotaknil vprašanja ščitenja javne morale, za kar je sicer poklicana tudi gledališka cenzura, ki pa to opravlja otročje, ob tem pa navajal primer, kako so v nemškem gledališču v Ljubljani uprizorili Offenbachovo *Lepo Heleno* (La belle Hèlène):

> No, naš cenzor je ni prepovedal, vendar pa je imel grozovite skrbi za moralo. Pripoveduje se, da je pri predstavi tičal za kulisami ter pazil, da se dotična lepa Helena morda preveč ne razkrije pred občinstvom. Potem pa, ko je bila igra v lepem tiru, je, kakor se mi je iz verodostojnega vira povedalo, ta mož, ki je polen skrbi za moralo, pritekel v parter in strahopezdljivo vprašal: »Hat man vielleicht zuviel gesehen?«, na kar je naravno dobil odgovor: »Nein, wir hätten noch mehr sehen wollen.« (Veselost. – Heiterkeit.). Ta slučaj omenjam pa le zategadelj, ker hočem visoki zbornici pokazati, kakšne skrbi ima naša slavna gledališka cenzura za moralo. [38]

Tavčar se je nadalje pošalil, da leta 1899 tudi Shakespeare ni našel milosti pri ljubljanskem cenzorju, saj je očitno tudi veliki dramatik v mnogih ozirih spisal, kar ne ugaja cenzoričnim principom, ki veljajo pri deželni vladi:

> Omenjam, da je jeden najlepših prizorov v *Hamletu* – in to s splošno človeškega stališča, ne samo s stališča kakega princa – tisti, ko pri igri kraljevič Hamlet leži pred Ofelijo in jej hoče glavo položiti v naročje. Razgovor pri tem je tak, da je končno umesten in se radi njega nobeden ne more pohujšati. Ali naša slavna cenzura je tisto sceno črtala in kraljeviču prepovedala, da ni smel glave položiti v naročje svojega dekleta in da javno ni smel povedati, da je jako prijetno ležati pred nogami svoje ljubice![39]

Tudi v Shakespearovem mitološkem dramskem besedilu so bili namigi na spolnost problematični. Leta 1903 je cenzorja Wratschka v komediji *Sen kresne noči* (A Midsummer Night's Dream) zmotila Piramova tožba, zakaj je narava ustvarila leva, ki mu je na tak način defloriral Tizbo.[40] Tri leta pozneje se je isti cenzor spopadel z nekaterimi izjavami favnovskega gozdnega duha Čateža

[37] *Kazenska postava zoper hudodelstva, pregreške in prestopke za avstrijansko cesarstvo* § 516, str. 179.

[38] Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 11. 4. 1900, str. 121.

[39] Prav tam.

[40] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1903/659.

(Waldschrat) v Hauptmannovi pravljični drami *Potopljeni zvon* (Die versunkene Glocke). Prečrtal je verz, s katerim kozjenogi duh pohotno osvaja vilo (Hauptmann 1923: 9), zmotil ga je tudi Čatežev nasvet ljubosumnemu povodnemu možu, ki je spoznal, da njegova vila ljubi človeškega zvonarja: »Kar je, to je: ni mar ji povodnjak! / In ko ji ni, ne bodi kot otrok: / morjé globoko, svet je dolg, širok. / Rusalko zgrabi, z njo se razdivjaj, / po paševsko se vrzi v direndaj: / naposled ti bo tudi prava reč, / ko vidiš ju, da gresta skupaj leč.« (Hauptmann 1923: 65).[41]

Cenzurni posegi v zvezi s spolnostjo so bili izraziti v naturalističnih besedilih. Leta 1903 je Dramatično društvo uprizorilo Bataillevo adaptacijo Tolstojeve mojstrovine *Vstajenje* (Résurrection). Kot je znano, knez Nehljudov zapelje služabnico Maslovo, ki pozneje zanosi. Dekle je odpuščeno iz službe, otrok umre, nato pa konča v javni hiši, kjer se domnevno zaplete v umor. Cenzorja Wratschka so zmotile besede Ustinova, pomočnika v zaporniškem lazaretu, s katerimi nadleguje bolno Maslovo: »Skoraj bi mislil, da ti je to nekaj popolnoma novega. Prej se pač nisi tako branila. […] Jaz sem fant, kakor jih je malo. Takemu pač ne bo rekla ženska, kakor si ti, ne.«[42]

Leto dni pozneje je v že omenjeni Halbejevi igri *Mladost* Wratschko sicer dopustil predporočne »ljubavne prizore« med Ano in Hansom, a zahteval, da se »igrajo čim dostojneje.«[43] Ko za njih izve fanatični kaplan Schigorski, ki želi dekle pahniti v samostan, kjer naj bi se odkupila za materine grehe, pride do katastrofe.

V Hauptmannovi drami *Rose Bernd* je cenzor Wratschko leta 1907 prečrtal Streckmannove očitke naslovni junakinji, da je videl, kako se je poročeni Flamm igral z njenimi kitami in jo položil na pašnik. Prečrtal je tudi poznejše Rosine očitke, da ji je Streckmann strgal jopico in kiklo ter jo posilil.[44] Komaj tri leta poprej je Burgtheater, ki ga je tedaj vodil Paul Schlenther, Hauptmannov

[41] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1906/4964. Poznejša knjižna izdaja Funtkovega prevoda, ki jo tu citiram, se nekoliko razlikuje od rokopisne različice.

[42] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1903/4582. Dunajski cenzor, ki je sicer leta 1903 predstavo dovolil, je vendar poudaril, da ni treba preveč kritizirati ruskega pravosodja (Borower 1988: 336).

[43] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1904/4122.

[44] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1907/5473.

prijatelj, sicer dobil dovoljenje za uprizoritev *Rose Bernd*, a je bila po petih ponovitvah umaknjena s sporeda. To je zahtevala nadvojvodinja Marija Valerija, najmlajša hčerka cesarja Franca Jožefa, ki je med prizorom detomora zelo opazno zapustila gledališče. Cesar pa je tedaj izjavil, da igre kot *Rose Bernd* ne bi smele imeti vstopa v Burgtheater (Marx 1998: 125; Wagner 1961: 407, Borower 1988: 162).

Posebej občutljiva je bila cenzura pri komičnih omembah Venere. V komediji *G. ravnatelj* (Monsieur le directeur) Alexandra Bissona in Fabricea Carréja je Wratschko leta 1898 prečrtal sintagmo Venerin hribček, ki ga vedeževalka začuti na ravnateljevi roki.[45] Enajst let pozneje pa je njegovega naslednika Ternovca zmotil opis Venerinega kostuma v komediji *Olimpijske igre* (Olympische Spiele): »nič in lepa rožica spodaj«.[46]

Še več preglavic je cenzorju predstavljal motiv zakonolomstva. V komediji *Zaza* Bertona in Simona, ki je navdahnila tudi Leoncavallovo opero, mlada pevka izve, da ima njen ljubimec ženo, kar takole komentira: »Umevno je, če vara kdo ženo, toda če vara ljubico. Zakon je spona in mož ostane vedno mož«. Omenjeni stavek je cenzor Wratschko leta 1902 obarval rdeče.[47] V Donnayjevi komediji *Roza Bernier* (La bascule) pa je dve leti pozneje prečrtal moževo priznanje ženi, da jo je nameraval varati in da je v ta namen pripravil celo paviljon v Auteilu.[48]

Jeseni 1907 je Dramatično društvo cenzuri predložilo burko *Florette in Patapon*, ki sta jo spisala Maurice Hennequin in Pierre Veber. Florette je poročen s prelestno Riquette, Patapon pa z na videz bolj zadržano in delavno Blanche. V koketno Riquette je zaljubljen še njun blagajnik in družinski zaupnik Julien, ki bi ga radi oženili. Ko morata moža poslovno v London, gre Blanche skupaj z Riquette k svojemu ljubimcu v obalno letovišče. Tu pa se znajdeta tudi oba soproga, ki sta zamudila parnik. Medtem ko je Patapon bolan, Florette osvaja neko damo, njegova žena pa se zabava z Julienom, ki bi jo moral čuvati. Skratka, komedija številnih ljubezenskih zapletov. Čeprav

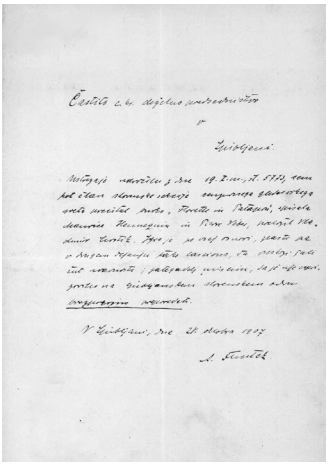
[45] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168, 1898/4583.
[46] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1909/3131.
[47] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1902/4120.
[48] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1904/4295.

je ministrski predsednik Ernest von Koerber že leta 1903 znatno liberaliziral predpise o gledališki cenzuri, je bila »gola poželjivost« na odru še vedno prepovedana. Pri vsaki deželni oblasti so tedaj že imeli stalne cenzurne svete, ki so jih sestavljali dva literarno izobražena uradnika in strokovnjak iz pisateljskih, kritiških ali učiteljskih vrst.[49] Fran Milčinski, c. kr. sodni tajnik, ki je predstavljal sodno uradništvo, je podal pravo pravno ekspertizo o komediji *Florette in Patapon*:

> Igra v resnici ne sodi na naš oder. Kjer obstoji občinstvo zgolj iz lahkoživcev obojega spola, ki prihajajo v gledišče nalašč zaradi hrane take vrste, ondi pač lahko, da ni pomisleka zoper nje uprizoritev. Za naše solidno občinstvo, za naše meščanske in uradniške žene in hčere, za naše vedno zelo mnogobrojno zastopano dijaštvo igra ni. Prekosmata je v dejanju in v izrazih! Ne pikantnega, ampak mučen, oduren vtis bi napravila! Zlasti drugo dejanje je tako, da bi se utegnil zanimati zanje celo državni pravdnik s stališča § 516 K. z.! Tem hibam se ne da priti v okom s črtami, ker bi jih bilo treba ne le čez posamezne besede in stavke, ampak čez cele prizore, ki pa brez njih igra ne bi imela smisla. Zato je prav, da se v celoti prepove iz ozirov na javno nravnost.[50]

S tem mnenjem se je strinjal tudi Anton Funtek, predstavnik literatov v cenzurnem svetu, ki je poudaril, da je igra, zlasti v drugem dejanju, tako lascivna, da vseskozi žali čut nravnosti, zato bi po njegovem mnenju morali njeno uprizoritev brezpogojno prepovedati.[51] Konec novembra so sporočili Dramatičnemu društvu, da predsedništvo, opiraje se na § 3 Gledališkega reda iz leta 1850, prepoveduje uprizoritev omenjene igre, ker »utegne nemoralična snov in lascivna dikcija te burke žaliti čut nravnosti in javno spodobnost«.[52] Zanimivo, da je bila uprizoritev te igre dovoljena že tri leta pozneje.

[49] Slovenski prevod Koerberjevega navodila. ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 166, N° 35–49.
[50] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1907/5935.
[51] Prav tam.
[52] Prav tam.

Slika 2. Funtkova cenzorska presoja prepovedane komedije *Florette in Patapon* Mauricea Hennequina in Pierra Vebra, 1907. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 5935.

Leta 1909 je imel Wratschkov naslednik P(ertot) veliko dela z Bourgetovo dramo *Razporoka* (Un Divorce),[53] kar je zanimivo, saj gre za odrsko adaptacijo teznega romana, ki slavi neločljivost zakonske zveze. Gabrielle se je v drugič poročila z g. Darrasom le civilno, saj je njen bivši mož še živ. Sama spet odkrije boga in bi rada prejemala obhajilo, v veri pa vzgaja tudi njuno hčerko, čemur mož nasprotuje. Po nenadni smrti bivšega moža Gabrielle zahteva od Darrasa, da jo napravi za ženo še pred bogom, kar pa sam zavrača, saj je zanj civilni zakon zakonit. Kljub temu, da je Koerber cenzorje poučil, da morajo upoštevati, kako se izpreminjajo časi, kadar se na odru razpravljajo realna vprašanja, je cenzor znatno oskubil to tedaj zelo aktualno besedilo.

Sinteza: cenzura *Salome*

Septembra 1905 je Dramatično društvo zaprosilo za dovoljenje za uprizoritev Wildove *Salome*. Cenzor Wratschko je zapisal, da bi bilo z ozirom na tukajšnje razmere bržkone upravičeno prepovedati uprizoritev iz moralno-religioznih razlogov, ker pa je bilo delo, četudi pogojno, že uprizorjeno tako v Pragi

[53] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, 1909/494.

kot na Dunaju, bi lahko isto prišlo v poštev tudi v Ljubljani.[54] Cenzor se je očitno skliceval na člen Gledališkega reda, da predstava ne potrebuje novega dovoljenja, če je bila igra poprej že uprizorjena v glavnem mestu kronovine. Ker je Dramatično društvo predložilo samo nemški prevod *Salome*, ne pa tudi slovenskega, je mogoče predvidevati, da so pričakovali zavrnitev. Kakor koli že, Wratschko se je na policijski direkciji pozanimal, pod katerimi pogoji je bila dovoljena dunajska uprizoritev *Salome*, Dramatično društvo pa je pozval, naj predloži slovenski prevod. Doslej neidentificirani prevajalec je *Salomo* slovenil po nemškem prevodu Wildovega intimusa Hermanna von Teschenberga. Zanimivo, da se ni odločil za prevod Hedwig Lachmann, ki ga je Richard Strauss uporabil kot libreto za svojo opero. Ta je le dober mesec po ljubljanski uprizoritvi doživela praizvedbo v Dresdnu (Mecke 2016: 24). Prevod danes ni več v evidenci, posamezni odlomki so se ohranili le v cenzorjevem dosjeju.

V Wildovi *Salomi* je Wratschko našel prav vse prepovedane sestavine, od omemb vladarja, motenja verskih čustev do žaljenja javne morale. Cenzor je tako prepovedal pogovor med Kapadočanom in vojakom o tetrarhovem bratomoru. Prvi meni, da je strašno zadaviti kralja, drugi pa odvrne, da je njegov vrat ravno tak kot vsak drugi. Cenzor je odstranil Johanaanovo zmerjanje Herodiade, naj zapusti »posteljo sramote in krvoskrumbe«. Znatno je skrajšal pogovor med njim in Salomo, prečrtane so bile vse komparacije njegovega belega telesa z lilijo in s snegom. Na odru je bila nezaželena tudi nasprotna Salomina replika: »Tvoje telo je ostudno kakor telo gobavca. Podobno posteljni strani, kjer bivajo gadje, kjer zidajo škorpijoni svoja gnezda. Tvoje telo je pobeljen grob z zoprno vsebino.« Cenzor ni dovolil dramski Salomi, da bi se dotaknila Johanaanovih črnih las. Tudi komentar juda, da Jezus pač ni mesija, če je pri Samarijanih, ki so prekleto ljudstvo, ker ne prinašajo darov v tempelj, je moral biti izbrisan. Cenzor je prepovedal Herodove očitke, da je Herodiada jalova, njegovo pripombo, da je povsem mogoče, da je Bog z Johanaanom, ter izjavo, naj kralji nikdar ne prisegajo: »Ako prisego prelomim, je strašno, grozno je tudi, ako jo izpolnim.« Precej je skrajšal poslednji Salomin monolog, zlasti metaforiko jezika in njeno izpoved ljubezni: »In še sedaj Te ljubim, ljubim samo tebe. Žeja me po lepoti tvoji. Po ljubezni tvoji koprnim. […] Princesa sem bila, a Ti si me zavrgel. Bila sem devica, Ti si mi odvzel devištvo, bila sem nedolžno čista, ti si vlil ogenj v moje žile.« Posebej pa je cenzor poudaril, naj se Johanaanova glava poda zagrnjena.[55]

[54] ARS, SI AS 16, Konvoluti, šk. 168a, 1905/3340.

[55] Prav tam.

Sklep

Že od konca 18. stoletja so se avstrijski cenzorji držali načela, da morajo biti pri gledališki cenzuri bolj striktni kot pri natisnjenih delih, ki jih po letu 1848 niso več predhodno pregledovali. Gledališka uprizoritev, kritična do vere in vladarja, je trdil dunajski igralec Friedrich Wilhelm Ziegler, lahko napravi več škode kot vsi pamfleti skupaj, saj sugestivnost izrečene besede, ki jo slišijo tisoči, zareže globlje kot kakršno koli hladno politično pisanje, ki ga bere le peščica (Goldstein 2009: 8). V obravnavanem obdobju je imela Ljubljana izrazito prizadevnega cenzorja – Oskarja Wratschka. Upoštevaje stari Gledališki red iz 1850 je posegal v predložena besedila ob ironiziranju članov vladarske družine ter zlasti pri t. i. motenju vere in žaljenju javne morale. Koerberjeva liberalizacija pri ljubljanski cenzuri ni zelo opazna, saj ni spreminjala postavk o morali. Se pa pri nekaterih uprizoritvah (*Mladost*, *Bratje sv. Bernarda*, *Rose Bernd*) ni mogoče izogniti vtisu, da je gledališki ravnatelj izbiral tekste, s katerimi se je odmevno ukvarjala že cenzura v prestolnici. Kakor koli že, cenzura je bila ena temeljnih določnic gledališkega življenja, igra je bil uprizorjena le, če je cenzor podpisal, da se »predstava v tukajšnjem deželnem gledališču« dovoljuje. Le redko pa so bile igre v celoti prepovedane.

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvoluti:
šk. 166:
N° 35–49: Slovenski prevod Koerberjevega navodila

Analizirana cenzorska dovoljenja

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvoluti:

šk. 168 (Slovenske predstave 1893–1899):
1898: *G. ravnatelj* (4583), *Trije pari čevljev* (4586)
1899: *Jernej Turazer* (4864), *Potovanje g. Fajdige* (5017), *Bobrov kožuh* (5403), *Strahovi* (5590), *Hamlet* (6452)

šk. 168a (Gledališke predstave 1900–1905):
1900: *Četrta božja zapoved* (4401), *Poskusni kandidat* (6007)
1901: *Vzgojitelj Lanovec* (4416), *Klub samcev* (4778), *Nadzornik spalnih vagon* (5068)
1902: *Njen korporal* (553), *Rdeči talar* (1031), *Madame Sans-Gene* (3996), *Zaza* (4120), *Quo vadis?* (5219)
1903: *Sen kresne noči* (659), *Satanova hči* (1237), *Krasna Lida* (4132), *Karikature* (4202), *Vstajenje* (4582), *Kralj Harlekin* (5135)
1904: *Sovražnik svojega naroda* (3548), *Mladost* (4122), *Rozina Bernier* (4295)
1905: *Tosca* (699), *Saloma* (3340), *Bratje sv. Bernarda* (3776), *Mirozov* (4010)

šk. 168b:
1912: *Boubouroche* (3238), *Številka 17* (3384), *Gozd* (3559), *Upnik* (3902)

šk. 169 (Vpisnik dovoljenih gledaliških predstav 1896–1913):
1906: *Lukrecija Borgia* (544), *Gizdavki* (4110), *Potopljeni zvon* (4964)
1907: *Gospa Walewska* (5046), *Roza Bernd* (5473), *Florette in Patapon* (5935)
1909: *Viljem Tell* (164), *Razporoka* (494), *Vroča tla* (648), *Ben Hur* (652), *Revolucijska svatba* (2394), *Olimpijske igre* (3131)
1910: *Morala gospe Dulske* (151)
1911: *Beneški trgovec* (2985), *Reka* (3870), *Vesele ženske windsorske* (4032)

Korpus dramskih besedil

Objavljena dramska besedila, po katerih je nastala cenzura

Begović, Milan, 1906: *Gospođa Walevska*. Zagreb: Hrvatska knjižara. (Upriz. 1907).
Hauptmann, Gerhart, 1923: *Potopljeni zvon*. Poslovenil Anton Funtek. Ljubljana: Zvezna tiskarna. (Upriz. prve verzije 1906).
Schiller, Friedrich, 1862: *Viljem Tell.* Poslovenil France Cegnar. Celovec: Janez Leon. (Upriz. 1909).
Shakespeare, William, 1899: *Hamlet, kraljevič danski*. Gorica: A. Gabršek. (Upriz. 1899).
Shakespeare, William, 1905: *Beneški trgovec*. Poslovenil Oton Župančič. Ljubljana: Slovenska matica. (Upriz. 1911).

Dramatično društvo (DD)

Anzengruber, Ludwig, 1900*: Četrta božja zapoved*. Prev. Engelbert Gangl. DD 212.
Bałucki, Michał, 1901: *Klub samcev*. DD 521.
Bataille, Henry in Tolstoj, Lev Nikolajevič, 1903: *Vstajenje.* Prev. E. Vodeb. DD 789 (Upriz. 1904).
Berton, Pierre in Simon, Charles, 1902: *Zaza*. Prev. F. T. DD 520.
Beyerlein, Franz Adam, 1905: *Mirozov*. Prev. Janko Kessler. DD 465.
Bisson, Alexandre in Carré, Albert, 1898: *G. ravnatelj*. Prev. Fran Govekar. DD 468.
Bisson, Alexandre, 1901: *Nadzornik spalnih vagonov*. Prev. Fran Govekar. DD 472.
Bourget, Paul in Cury, André, 1909: *Razporoka.* Prev. Vladimir Svetek. DD 735.
Brieux, Eugène, 1902: *Rdeči talar*. Prev. Fran Svetič. DD 714.
Costa, Karl, 1902: *Njen korporal*. DD 543.
Donnay, Maurice, 1904: *Rozina Bernier*. Prev. Fran Tekavčič. DD 550 (Upriz. 1905).
Dreyer, Max, 1900: *Poskusni kandidat*. Prev. Josip Mazi. DD 386. (Upriz. 1903).
Ernst, Otto, 1901: *Vzgojitelj Lanovec*. Prev. Ivan Šega. DD 688.
Faster, Otto in Wallace, Lewis, 1909: *Ben Hur*. Prev. kl. DD 515.
Faster, Otto, 1903: *Krasna Lida*. Prev. Ivan Podgornik. DD 551.
Görlitz, Karl, 1898: *Trije pari črevljev*. Prev. Konrad Vodušek. DD 683.
Halbe, Max, 1911: *Reka*. Prev. Minka Govekar. DD 413.
Hennequin, Maurice in Veber, Pierre, 1907: *Florette in Patapon*. Prev. Vladimir Levstik. DD 217. (Upriz. 1910 pod naslovom *Zakonske metode*).
Hugo, Victor, 1906: *Lukrecija Borgia*. Prev. J. J. in A. J. DD 660.
Ibsen, Henrik, 1899: *Strahovi.* Prev. Fran Goestl. DD 225.
Kisielewski, Jan August, 1903: *Karikature*. Prev. M. Švigelj. DD 633.
Kneisel, Rudolf, 1903: *Satanova hči.* Prev. Blaž Logar. DD 264.
Kraatz, Curt in Neal, Max, 1909: *Olimpijske igre*. Prev. Fran Kobal. DD 150.
Labiche, Eugène in Martin, E., 1899: *Potovanje g. Fajdige*. Prev. Fran Svetič. DD 628.
Langmann, Philipp, 1899: *Jernej Turazer*. Prev. Josip Mazi. DD 574.
Lothar, Rudolf, 1903: *Kralj Harlekin.* Prev. Minka Govekar. DD 581.
Ohorn, Anton, 1905: *Bratje sv. Bernarda*. Prev. Fran Kobal. DD 805.
Sardou, Victorien in Moreau, Émile, 1902: *Madame Sans-Gene*. Prev. Ivan Škerjanec. DD 615.
Sardou, Victorien, 1905: *Tosca*. Prev. Alojz Benkovič. DD 424.
Siekiewicz, Henryk in Barret, Wilson, 1902: *Quo vadis*? Prev. Fran Svetič. DD 631.
Skowronek, Richard, 1912: *Številka 17*. Prev. Vladimir Levstik. DD 698.
Štech, Vaclav, 1909: *Vroča tla.* Prev. M. Pleško. DD 635.

Arhiv Drame (AD)
Courteline, Georges, 1912: *Boubouroche*. Prev. Vladimir Levstik. AD 95.
Halbe, Max, 1904: *Mladost*. Prev. A. Gradar (= Ivan Cankar). AD 193.
Hauptmann Gerhart, 1899: *Bobrov kožuh*. Prev. Josip Mazi. AD 38. (Upriz. 1908).
Michaëlis, Sophus, 1909*: Revolucijska svatba.* Prev. Fran Kobal. AD 192.
Molière, 1906: *Smešne precioze.* Prev. Friderik Juvančič. AD 58.
Shakespeare, William, 1903: *Sen kresne noči.* Prev. Oton Župančič. AD 78.
Shakespeare, William, 1911: *Vesele ženske windsorske.* Prev. Fran Govekar. AD 203.
Strindberg, August, 1912: *Upnik*. Prev. Vladimir Levstik. AD 233. (Upriz. 1913).
Zapolska, Gabriela, 1910: *Morala gospe Dulske.* Prev. Fran Kobal. AD 271.

* Cenzurne pripombe izgubljenih prevodov Hauptmannove *Rose Bernd*, *Gozda* Ostrovskega, Wildove *Salome* in Ibsenovega *Sovražnika svojega naroda* so bile rekonstruirane po sodobnih prevodih.

Literatura

Bachleitner, Norbert, 2009: The Habsburg Monarchy. V: Robert Justin Goldstein (ur.): *The Frightful Stage: Political Censorship of the Theater in Nineteenth-Century Europe*. New York: Berghahn Books. Str. 228–264.

Bachleitner, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.

Bellmann, Werner, 1978: *Gerhart Hauptmann. Der Biberpelz*. Stuttgart: Reclam.

Borower, Djawid Carl, 1988: *Theater und Politik. Die Wiener Theaterzensur im politischen und sozialen Kontext der Jahre 1893 bis 1914*. Dunaj: Universität Wien (disertacija).

Dović, Marijan, 2021: Slovenian Literature and Imperial Censorship after 1848. *Slavica TerGestina* 28, št. 1, str. 268–295.

Goldstein, Robert Justin, 2009: Introduction. V: Robert Justin Goldstein (ur.): *The Frightful Stage: Political Censorship of the Theater in Nineteenth-Century Europe*. New York: Berghahn Books. Str. 1–21.

Keller, Mechthild, 1989: Nachwort. V: Ludwig Anzengruber: *Das vierte Gebot*. Stuttgart: Reclam. Str. 85–103.

Marx, Friedhelm, 1998: *Gerhart Hauptmann*. Stuttgart: Reclam.

Mecke, Ann-Christine, 2016: *Strauss. Salome*. Leipzig: Henschel.

Wagner, Hans, 1961: Die Zensur am Burgtheater zur Zeit Direktion Schlenthers 1898–1910. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 14, str. 394–420.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_19; CC BY-NC-ND 4.0

Med erotiko 19. stoletja in hlapci 20. stoletja: cenzura Cankarja

Jernej Habjan

Ko govorimo o cenzuri literature, radi začnemo z mislijo o soobstoju cenzure in literature. To velja na primer za članek o cenzuri, ki je leta 2016 izšel v *Oxfordski znanstveni enciklopediji književnosti*; takole beremo na začetku:

> Leta 1988 je Sue Curry Jansen cenzuro opisala kot »vozel, ki povezuje oblast in vednost«, ta povezava pa bolj ali manj tesno oklepa jedro dinamike med cenzuro in literaturo. Cenzura spremlja družbeno komunikacijo, vse odkar ta v različnih družbah velja za javno dobro, kar pomeni, da sta cenzura in literatura, ki se, povezani z omenjenim vozlom, medsebojno opredeljujeta, vrstnici. (Moore 2016)

Nič drugače pa ni, če namesto oxfordske enciklopedije konsultiramo na primer časnik *Delo*: tamkajšnji članek o cenzuri iz leta 2013 se začne takole: »Zgodovina književnosti je tudi zgodovina cenzure.« (Grgič 2013) Ista misel torej otvori prispevek za enciklopedijo, napisan tako rekoč za vse čase in prostore, in prispevek za časnik, napisan za en dan in eno nacionalno skupnost. Najdemo pa jo tudi v vmesnem prostoru med tema ekstremoma, med drugim v kratki znanstveni monografiji o povojni (avto)cenzuri, ki jo je v angleščini in slovenščini izdal Deniž Poniž; slovenska različica začetka te knjižice se začne s stavkom: »Cenzura je stara toliko[,] kot je stara literatura.« (Poniž 2010: 9)

Misel o vsenavzočnosti literarne cenzure je torej tudi sama vsenavzoča. Ta misel pa je ne samo vsepričujoča, ampak tudi relevantna, če se ukvarjamo z določenim obdobjem obstoja literature. To obdobje je t. i. dolgo 19. stoletje, ki ga, kot opozarja Gasan Gusejnov (2011), že pred Ericom Hobsbawmom Ilja Erenburg – pišoč v zadnjih letih odjuge, kakor je leta vladavine Hruščova s svojim istoimenskim romanom sam tako vplivno poimenoval – zamejuje z letoma 1789 in 1914 (gl. Èrenburg 1990: 57), Osip Mandelštam – razmišljajoč o 19. stoletju v istoimenskem članku iz leta 1922 – pa s francosko revolucijo

in svojim časom, ki da poteka »v znamenju izjemne nepotrpežljivosti, izključevalnosti in zavestnega nerazumevanja drugih svetov« (Mandel'štam 1993: 271). Rečeno z nekoliko ohlapnejšimi termini literarnozgodovinskih periodizacij, gre vsekakor za čas med začetkom romantike in koncem nove romantike. To pa je, rečeno malce bolj teoretsko in konkretneje, ravno obdobje, ko se iz soobstoja literature in cenzure razvije moderni pojem literature. Moderni, larpurlartistični pojem literature se v precejšni meri izoblikuje prav v obrambi zoper cenzuro, za najpomembnejše prizorišče te obrambe pa nam danes (npr. v Olmsted 2016) velja sodišče, na katerem sta leta 1857 svojo umetnost zavoljo umetnosti zagovarjala Gustave Flaubert in Charles Baudelaire.

Kolikor torej lahko govorimo na primer o literaturi t. i. dolgega 19. stoletja, lahko govorimo tudi o cenzuri t. i. dolgega 19. stoletja. V slovenski literaturi je bilo to dolgo trajanje cenzure ravno dovolj dolgo, da so se ključne poteze posameznih primerov cenzure še utegnile srečati v zadnjem od primerov. Na koncu dolgega sintagmatskega niza primerov tako naletimo še na paradigmatski primer. Ta primer nam ponuja prav tisti literat, ki, kot pravi Rastko Močnik, »programsko vpelje larpurlartistični moment v slovensko književnost«, s tem ko zapiše: »'Moje oči niso mrtev aparat; moje oči so pokoren organ moje duše[.]'« (Močnik 2016: 159)

Ivan Cankar je cenzuriran kot avtor *quasi*-impresionistične *Erotike*, a tudi kot avtor *pseudo*-ekspresionističnih *Hlapcev*. S tem je cenzuriran kot nekakšen dekadentni fin-de-sièclovski lirik in kot domala revolucionarni proletkultovski dramatik. Se pravi, cenzuriran je kot dedič nove romantike in kot predhodnik novega realizma. Kot avtorja pesniške zbirke in drame Cankarja doletita tako *Nachzensur*, retroaktivna cenzura tiska, kakor *Vorzensur*, preventivna cenzura gledališča, ki je bila po letu 1848 tisku načelno prihranjena. Obenem ga doletita tako neuradna cenzura v obliki nakupa in sežiga izvodov *Erotike* kakor uradna prepoved uprizoritve *Hlapcev*. S tem je deležen (neuradne) cenzure iz vrst cerkvene birokracije in (uradne) cenzure v okviru državnega aparata. Cenzura ga torej doleti v 19. stoletju (ljubljanski škof *Erotiko* pokupi marca 1899) in v t. i. dolgem 19. stoletju (deželna vlada uprizoritev *Hlapcev* prepove januarja 1910). Navsezadnje je cenzura Cankarja enkrat neuspešna oziroma inspirativna (*Erotiko* Cankar leta 1902 na novo izda), drugič pa uspešna oziroma destruktivna (Cankar umre pol leta pred tržaško praizvedbo *Hlapcev*).

»Moje oči niso mrtev aparat; moje oči so pokoren organ moje duše« – ta larpurlartistični stavek iz »Epiloga« k *Vinjetam* se že tiska, ko si ljubljanski knezoškof sredi velikonočnega tedna vzame čas za nakup in sežig preostanka naklade *Erotike*: 30. marca 1899, tri dni po izidu knjige, se dr. Anton Bonaventura Jeglič dogovori z založnikom Otomarjem Bambergom za odkup okrog 700 od 1.000 izvodov, kolikor jih je bilo natisnjenih.

Erotika je v tem smislu prvenec za oba: prva knjiga za Cankarja in »prva afera« (Polajnar 2008: 108) za Jegliča. Misel, da bi svoje pesmi zbral v knjižni obliki, Cankarja začne zaposlovati natančno dve leti pred izidom in takoj po vrnitvi z Dunaja po koncu prvega semestra študija tehnike. 15. aprila 1897 namreč Cankar piše Antonu Aškercu, da si je misel o izdaji pesniške zbirke »vtepel v glavo« štirinajst dni poprej (Cankar 1970: 179). Aškerc je tedaj že dve leti urednik za poezijo pri *Ljubljanskem zvonu*, kjer je Cankar svoje prve pesmi objavil še dve leti prej. Cankar je bil s svojo pesniško zbirko že zavrnjen pri Salonski knjižnici Antona Gabrščka, tj. pri knjižni zbirki, ki jo je otvorila knjiga Frana Govekarja, človeka, ki je Cankarju »vtepel v glavo« misel na izdajo knjige. Cankar zato Aškercu izrazi upanje, da bi knjiga utegnila zanimati založbo Kleinmayr & Bamberg. Aškercu so pesmi všeč, pohvali celo pesmi iz cikla »Dunajski večeri«, čeprav se, kot piše avtorju, »bližajo že dekadenci« (nav. po: Bernik 1967: 246); ta ocena se bo tudi po Jegličevem požigu še najbolj držala prav tega cikla. Cankar piše Bambergu, a zaman čaka na odgovor, zato za podporo prosi še Frana Levca, svojega bivšega profesorja slovenščine na realki in tedanjega predsednika Slovenske matice. Levec predlaga, naj se Cankar na Bamberga obrne še v nemščini, priporočilno pismo pa naj izprosi še pri Aškercu. Cankar res znova piše Aškercu, neučakanost pa opravičuje ekonomsko in obenem literarno: s honorarjem bi se lažje vrnil v dunajske predavalnice, tokrat kot slavist in romanist, in se lotil pisanja *Romantičnih duš*, drame, do katere mu je že takrat več kakor do pesmi, ki jih hoče zbrati v knjigi. To naposled zaleže in Bamberg knjigo sprejme v svoj program, a šele za naslednje leto, tj. 1898. Cankar piše Aškercu in Levcu z zahvalo, a tudi z zagovorom dekadence, ki jo ciklu »Dunajski večeri« očita tudi urednik *Ljubljanskega zvona* Viktor Bežek. In res, ko Bežek izve za Bambergovo odločitev, Cankarju čestita za prihodnjo vpeljavo »dekadence« v slovenščini (nav. po: Bernik 1967: 249). Govekar, urednik kulturne rubrike *Slovenskega naroda*, pa v svoji čestitki zakliče: »To bo vika in krika!« (Nav. po: Bernik 1967: 249)

Se pravi, skoraj dve leti pred izidom prvenca je Cankar pripravljen iti po kostanj v žerjavico za urednika *Ljubljanskega zvona*, za urednika poezije pri *Ljubljanskem zvonu*, za predsednika Slovenske matice in za urednika kulturne rubrike *Slovenskega naroda*. Ob izidu ga ta žerjavica čaka v pečeh ljubljanske knezoškofijske palače.

Kar je za Cankarja prva knjiga, je, kot rečeno, za Jegliča prvi škandal. Februarja 1898 Jeglič, dotlej pomožni škof v Sarajevu, prevzame mesto ljubljanskega knezoškofa. Jeglič velja za narodnjaka, sprejemljivega tako za klerikalni kakor za liberalni tabor nacionalne buržoazije. Sprejem, ki ga Jegliču pripravi liberalni župan Ivan Hribar, velja za veličastnega. Pričakovanja ob koncu dobe slogaške politike so v obeh taborih velika (gl. Rajšp 1991: 68–70; Perovšek 1991: 358–359), s tem pa se ločitev duhov vsaj na ravni pričakovanj tudi že zdi v praksi presežena.

A že po dobrem letu se izkaže, da je slovenska buržoazija dobila človeka, ki mu ni žal 478 goldinarjev, če lahko z njimi iz obtoka spravi knjigo ljubezenske poezije (gl. Jeglič: 2015: 17). Toliko namreč Jegliča stane okrog 700 izvodov *Erotike*, ki sicer v maloprodaji stanejo 1 goldinar po kosu. 31. marca 1899, na veliki petek, škof zabeleži v svoj dnevnik: »Mladi tehnik Cankar je izdal pesmi: *Erotika*. Založil jih je Kleinmayer & Bamberg, ki mi je prvi zvezek poslal. Vrnil sem mu ga in okregal sem ga, ker so pesmi res nesramne; včeraj sem se pogodil z njim za vso naklado, da jo kupim. Tudi za bogokletno knjigo *Der König der Juden* mi je rekel, da je ne bo prodajal. Upam, da jo bo vlada zabranila, ker sem prosil.« (Jeglič 2015: 15) Naslednji dan anonimni glosator v *Slovenskem listu* o *Erotiki* pod naslovom »Letošnji književni piruhi« zapiše: »Ta piruh je zaprtek; kdor ga kupiš, odpri okno, da ti ne okuži zraka.« (Nav. po: Bernik 1967: 255) Devet dni pozneje, ko že ve, kdo je kupil največ izvodov, Cankar piše z Dunaja bratu Karlu: »Kakó bo odpiral škof svoja okna: – 700 záprtkov!« (Cankar 1970: 53) Takrat Cankar že ve, da mora po avtorskem pravu Bamberg ali celo Jeglič v treh letih priskrbeti novo izdajo. »Stvar je čisto srednjeveška in tu na Dunaju je vzbudila splošno veselost« (Cankar 1971: 26), zapiše že dva dni prej, 7. aprila, kakor da bi Jegličevo dejanje motril iz nekega drugega časa in prostora. S termini Althusserjeve teorije ideologije, na katero se bomo sklicevali tudi spodaj, bi lahko rekli, da veselost dunajskih študentov izhaja iz tega, da se Jeglič zanaša na svojo cerkveno avtoriteto v času, ko je šola že zdavnaj izpodrinila cerkev v vlogi ideološkega aparata številka 1 (gl. Althusser 2000: 78–80).

Sam Jeglič sicer svoj čas in prostor 22. aprila v svojem dnevniku med drugim opiše takole: »Cankar je izdal grde polzke pesmi, jaz sem vse nakupil, da ne pridejo ljudem in mladini v roke (dal sem 478 gld), s tega silna jeza *Narodova* in pri dijakih.« (Jeglič 2015: 17)

V tisku se na Jegličevo dejanje sicer pred liberalnim *Slovenskim narodom* odzove socialdemokratski *Rdeči prapor*, ki že 10. aprila obsodi klerikalni tabor, liberalnega pa opomni, da *Narod* že dva tedna dolguje napovedano recenzijo *Erotike* (gl. Bernik 1967: 257–258). *Slovenski narod* se odzove, a ne z recenzijo *Erotike*, pač pa s kritiko, celo z dvema kritikama Jegliča. V prvi, objavljeni 13. aprila, *Slovenski narod* Jegliču in Bambergu priznava pravico do udejstvovanja na trgu, a meni, da prvi to počne »*tesnosrčno*«, drugi pa »*nehonetno*« (nav. po: Bernik 1967: 259). Kaj naj bi bilo »*nehonetno*«, nam *Slovenski narod* v članku z naslovom »Žrtve zelotizma« da vedeti dva dni pozneje, ko se k Jegliču in Bambergu vrne s spekulacijo, da utegnejo odslej založniki izsiljevati škofa z izdajo prave pornografije, »češ: 'Kupi jo, ali jo začnem razprodajati!' – Židovska spekulativnost ne pozna pietete nobene, in kdo bo imel potem škodo? Narod naš!« (Nav. po: Bernik 1967: 263) Pisec v *Slovenskem narodu* – inicialki F. G. bi lahko pripadali uredniku kulturne rubrike časnika – torej upodablja žida kot nekakšnega potencialnega Bamberga. Da je Bamberg sam »žid«, zapiše tako pred kupčijo z Jegličem kakor po njej Cankar: 25. maja 1898 se avtor *Erotike* založniku Lavoslavu Schwentnerju opravičuje, da se je za izdajo *Erotike* zatekel k Bambergu, ki »je bil 'žid', kakor se je izrazil Levec,« čeprav je pesniku plačal »za pesmi še pozimi 200 fl.« predujma (Cankar 1971: 13); 9. aprila 1899 pa se bratu Karlu pritožuje, da mu Bamberg po kupčiji z Jegličem »ni še nič pisal; to je žid!« (Cankar 1970: 52)

Ta podoba večnega žida – to vsenavzoče židovstvo, ki ga antisemitizem odkriva v založniku *Erotike*, v prodajalcu *Erotike* in v fiktivnem založniku pornografije – je večnost antisemitizma, ki ga na primer Slavoj Žižek analizira kot »ideologijo par excellence« (Žižek 1988: 58). Ta večnost ideologije – ta inertnost »vsepričujočega, transzgodovinskega«, ki jo Louis Althusser (2000: 86) pripiše ideologiji kot takšni – pa je le ena, doslej nemara najbolj zamolčana razsežnost določene inertnosti, ki ovija Cankarjevo prvo knjigo in Jegličevo prvo afero. Še ne štirinajst dni po oceni, ki sta mu jo prisodila *Slovenski list* in Jeglič, Cankar poroča z Dunaja, da je ocena zbudila »precèj smeha« (Cankar 1970: 53) in celo »splošno veselost«. Še več, Cankar se je odzval »dokaj

ravnodušno in duhovito […] in po začetni tesnobi, ki ga je navdala ob prvih novicah iz Ljubljane, se je razumsko skoraj docela pomiril,« komentira njegovo pismo z dne 9. aprila 1899 France Bernik (1967: 256–257). Dobra tri leta pozneje sicer Schwentner založi novo izdajo *Erotike*, toda, kot prav tako zapiše Bernik (1967: 295), »druga izdaja leta 1902 je šla skoraj nezapaženo mimo naše javnosti«, Cankar pa »do pesmi ni več čutil notranjega ognja« (Bernik 2006: 88). Inertnosti pa ni nič manj, kar zadeva zunanji ogenj: okrog leta 1925 se ob vključitvi *Erotike* v *Zbrane spise* Fran Saleški Finžgar kot predstavnik založbe plaho opravičuje Jegliču, »kastrirani cenzor« (kot tega imenuje Marijan Dović /2010: 301/), pa (kot Finžgar poroča v *Slovencu* dva dni po njegovi smrti) odvrne: »Saj res. Pokuril sem jo. Sem že čisto pozabil. Nič ne de! Saj ne vemo, zakaj je bilo to prav. Morda je zato sedaj umetniško tako čist, nič umazan, kakor so marsikateri drugi. Bog je dober.« (Nav. po: Jagodic 1941: 523)[1] Mimogrede, šestindvajset let prej je bilo Finžgarjevo ime na seznamu podpisnikov pisma podpore požigu *Erotike* (gl. Polajnar 2008: 110). Onkraj individualne ravni pa inertnost zadeva nič manj kakor liberalni in klerikalni tabor, ki v svojih glasilih glede konfiskacije *Erotike* ostaneta vkopana: med sredino aprila 1899 in koncem junija 1900 olja na ogenj prilivajo še *Slovenski narod*, *Ljubljanski zvon*, *Slovenka* in *Domovina* na liberalni strani ter *Slovenec* in *Katoliški obzornik* na klerikalni (gl. Bernik 1967: 264–296). Skratka, *Erotika* – ki ob izidu ni bila nič bolj pohujšljiva kakor poezija evropske romantike (gl. Polajnar 2002: 75–76), v svojem najbolj spornem ciklu, v »Dunajskih večerih«, pa (kot je menil že F. G. v *Slovenskem narodu*) nič bolj spotikljiva kakor proza slovenskih realistov (gl. Bernik 1967: 263) – ni prelomna nič bolj kakor njena cenzura.

Inertnost v ločitvi duhov vztraja vse do cenzure *Hlapcev*, v katerih je kulturni boj tudi uprizorjen. Boj, kakršnega sta ga leta 1899 bila Cankar in Jeglič, boj, kakršen je v času izida in požiga *Erotike* potekal med klerikalnim in liberalnim tiskom, je v *Hlapcih* uprizorjen kot konflikt med Jermanom in župnikom. Ko Jerman ta konflikt usodno ponotranji kot prepad med pripadnostjo Kalandru in ljubeznijo do matere, pa se tako rekoč uprizori celo propad Cankarjeve politične kariere.

[1] Jože Jagodic dodaja, da naj bi Jeglič leta 1925 o svojem avtodafeju dejal tudi: »Takrat sem bil še mlad …« (Jagodic 2013: 168 op. 193), Andrej Budal pa zapiše, da naj bi Jeglič še desetletje zatem, malo pred smrtjo, izjavil: »Res ne vem, zakaj se je to zgodilo.« (Budal 1939: 130)

Cankar *Hlapce* napiše jeseni 1909 v Sarajevu pri bratu Karlu, kamor je prišel na povabilo sarajevskega nadškofa Josipa Stadlerja, čigar tajnik je Karel. Kakor deset let prej imamo torej opravka z nadškofom in Sarajevom, a v nasprotnih vlogah. V drugačni vlogi pa je tedaj tudi Cankar, ki ima za seboj več kakor deset let Dunaja in življenja v nekem času in prostoru, ki ga je zaman iskal v Jegličevi Ljubljani. Inertnosti je, kar zadeva Cankarjev odnos do cenzure, konec. Konec leta 1909, ko se dokončno vrne v Ljubljano, Cankar nepovratno pripada času in prostoru, v katera bo kakšno desetletje zatem pritegnjena tudi Ljubljana. Kot namreč ob stoletnici konca 1. svetovne vojne in Cankarjeve smrti zapiše Andraž Jež, »so se v obdobju pred stotimi leti stare slovenske politične in z njimi literarne dileme povsem umaknile novim« (Jež 2018: 112). Te politične in literarne dileme pa so še radikalnejše od tistih, ki jih je Cankar na začetku svoje ustvarjalne poti reševal z umikom v larpurlartistični individualizem.[2]

Desetletje pred tem, tik pred božičem 1909, pa Cankarja še enkrat doleti literarna cenzura. Založnik Schwentner prejema iz Sarajeva posamezna dejanja *Hlapcev* med zadnjim tednom oktobra in prvim tednom novembra, ko Cankar zapusti Sarajevo. Sredi novembra, ko pisec prispe v Ljubljano, sta tisk in uprizoritev *Hlapcev* že napovedana v *Rdečem praporju*, ki je razkril tudi Jegličevo konfiskacijo *Erotike*; dva tedna pozneje isto glasilo ponovi napoved knjižnega izida (gl. Moravec 1969: 149–150). Kar pa zadeva ljubljansko uprizoritev, upanje v Cankarju tedaj že ugaša skupaj z adventnimi svečami. 15. decembra so *Hlapci* poslani na Policijski oddelek Deželnega predsedstva za Kranjsko v Ljubljani, kjer naj bi dovolili predstavo v Deželnem gledališču. Še isti dan se tam oglasi tudi Cankar, a neuspešno: 24. decembra gre zadeva v presojo članu cenzurnega sosveta Antonu Funtku, češ da igra žali duhovščino in njeno občestvo. Funtek – sicer tudi sam pesnik, ki pa je imel »tudi nekoliko smole« (Zajc in Polajnar 2012: 69), saj je njegova poezija prav z nastopom moderne postala »mrtva pesem« (Pirjevec 1955: 15) – označi več mest, predvsem pa osem izrazov:

[2] Takole individualizem mladega Cankarja izpelje mladi Pirjevec: »Generacija slovenske Moderne je doraščala v času, ko je življenje preklicalo tradicionalne norme, v času in okolju, ki sta preprečevala, da bi človek postal ideološki gorečnik, kakor sta bila Aškerc in Mahnič. […] Težnja po subjektivnosti je bila nujna posledica časa in razkroja starih moralnih vrednot. Uveljavila se ni prvič šele pri Cankarju, ampak se je uveljavljala že v generaciji, ki se je zbirala okrog *Vesne* in še posebej v Gestrinovih pesmih, toda šele Cankar je dal tej težnji jasno obliko v odkriti besedi.« (Pirjevec 1955: 20)

»tercijalke,[3] »črna sodrga«,[4] »ščurkov«,[5] »farško voljo«,[6] »farjem se odkriva«,[7] »nadzornikov«,[8] »s tem oskrunjenim jezikom«[9] in »črnomavharjem«.[10] Kot opažata Alenka Auersperger in Marija Oblak Čarni, ki sta našli arhiviran cenzurni spis,[11] je večina teh besed izrečena v 1. dejanju, a jih ne izrečeta Jerman ali Kalander (gl. Auersperger in Oblak Čarni 2010: 41); dejansko jih največ izreče vaška inteligenca, ki je torej v 1. dejanju nekakšen antiklerikalni protipol svoje skesane podobe iz 5. dejanja. 5. januarja 1910 Funtek pošlje ekspertizo na Deželno predsedstvo. 11. januarja dobi zadevo v presojo še član cenzurnega

3 V 1. dejanju reče učiteljica Minka kolegici Geni: »Ti bi se ne genila, če nas že danes ta dan vse po vrsti napravijo za mežnarice in tercijalke!« (Cankar 1969: 11)

4 V 1. dejanju Minka poroča učiteljici Lojzki o kolegu Komarju: »Stavil je že deset litrov, da bo črna sodrga v zemski prah poteptana … tako je rekel: v zemski prah poteptana … in da bo prapor svobodne misli … takorekoč … kako pa ti sodiš?« (Cankar 1969: 12)

5 V 1. dejanju pravi Komar o zmagi »naprednjakov« v občini: »Kaj se to pravi: so zmagali, *so* zmagali? *Smo*, se reče! Ampak kje se je nabralo toliko ščurkov?« (Cankar 1969: 14)

6 V 1. dejanju Komar ugovarja županu, ki se boji, da bo občina ostala »črna«: »Ne ostane! Kaj se to pravi – črna ostane? To je že napol podobno vdanosti v božjo in farško voljo!« (Cankar 1969: 14)

7 V 1. dejanju zdravnik pravi učiteljstvu in županu: »Poznam naše ljudstvo, kakor ga malokdo pozná. V cerkev hodi in na božja pota, farjem se odkriva in bero odrajtuje; ali vse to je le gola navada, stara narodna šega; in farji so le zaščitniki in varuhi teh šeg in navad.« (Cankar 1969: 15)

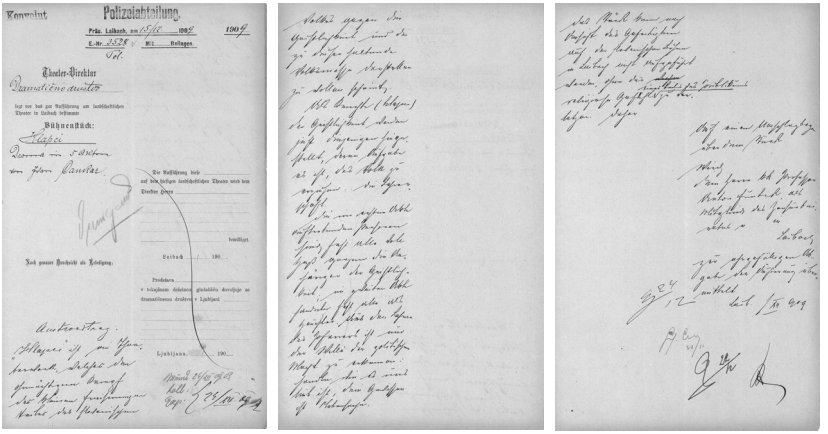
8 V 1. dejanju nadučitelj upa, da bo vzgoja na znanstveni podlagi ljudstvo odvrnila »v skorem času od teh cerkvenih veselic in njih nadzornikov« (Cankar 1969: 15).

9 V 2. dejanju se Jerman odzove na župnikovo omembo njegove matere: »Ne imenujte je, svetnice, s tem oskrunjenim jezikom!« (Cankar 1969: 33)

10 V 4. dejanju pravi pijanec Pisek: » Ali jim bomo pokazali, črnomavharjem, kaj?« (Cankar 1969: 49)

11 Alenka Auersperger in Marija Oblak Čarni sta v Arhivu Republike Slovenije cenzurni spis našli v »Vpisniku dovoljenih gledaliških predstav 1896–1913« Deželnega predsedstva za Kranjsko, potem ko ga je urednik izdaje te prepovedane drame v Cankarjevih *Zbranih delih* Dušan Moravec zaman iskal v arhivu Policijskega oddelka za leti 1909 in 1910 (gl. Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40; Moravec 1969: 150). Cenzurni spis vsebuje poročilo Policijskega oddelka o drami (gl. Slike 1, 2 in 3), Funtkovo oceno (gl. Sliki 4 in 5), nalog Milčinskemu za dodatno mnenje in sporočilo Deželnega gledališča v Ljubljani o prostovoljnem umiku igre (gl. Auersperger in Oblak Čarni 2010: 49–51).

sosveta Fran Milčinski, sicer deželni sodni svetnik. Milčinski 28. januarja spis vrne, saj Govekar, ki je tedaj ravnatelj Deželnega gledališča, umakne prošnjo za uprizoritveno dovoljenje (gl. Auersperger in Oblak Černi 2010: 41).

Slike 1, 2 in 3. Poročilo Policijskega oddelka Deželnega predsedstva za Kranjsko o Cankarjevi drami *Hlapci*, pripravljeno po uradni dolžnosti 24. decembra 1909. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 3528.

Javno se še enkrat več prvi oglasi *Rdeči prapor*: socialdemokratsko glasilo že 28. decembra 1909 svari, da cenzura potiska domačo kulturo »v srednji vek« (nav. po: Moravec 1969: 151), se pravi, v čas, v katerega je deset let prej Cankar lociral Jegliča. 27. decembra Cankar piše bivši zaročenki Steffi Löffler na Dunaj, da je ob »nezaslišani podlosti« cenzure »[c]elo mirni Schwentner […] preklinjal«.[12] Predvideva, da bo deželna vlada dramo poslala na Cenzurni sosvet dunajske vlade. Obenem napove, da bo dramo javno bral v ljubljanskem Mestnem domu in v tržaškem Delavskem domu. Napisal naj bi »sočen predgovor«[13] in povzročil naj bi prav toliko hrupa, kot bi ga uprizoritev. Obe mesti ostaneta brez javnega branja *Hlapcev*. Sredi januarja Cankar zasebno širi nagradni razpis za 62 odlomkov, ki naj bi zmotili cenzorja: »*Razpis nagrade.* Znano mi je, da je vladna cenzura osumila v moji drami 'Hlapci' *dvainšestdeset* odstavkov, ki so

[12] »Sogar der ruhige Schwentner begann schon über diese Gemeinheit zu fluchen.« (Cankar 1975: 128)

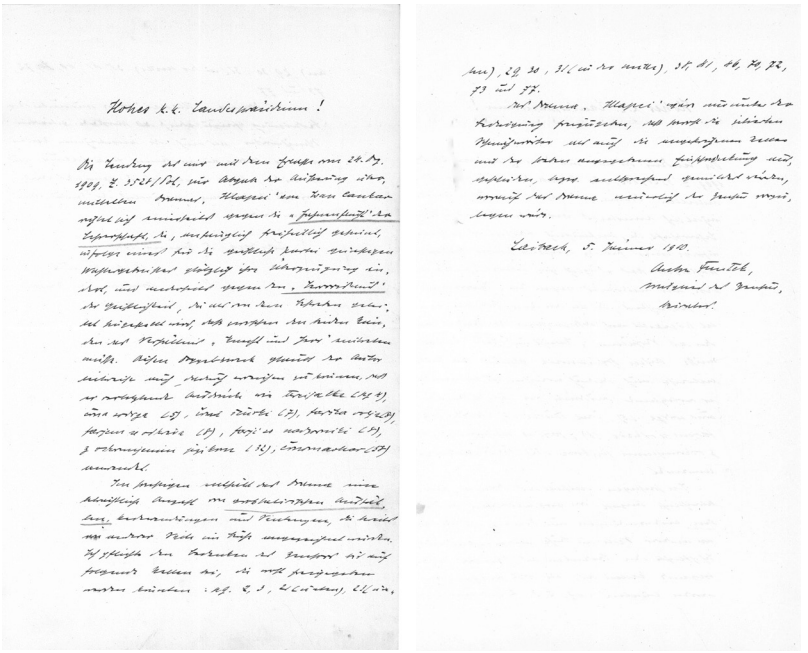
[13] »Den Vortrag werde ich mit einem saftigen Vorworte versehen.« (Cankar 1975: 128)

bajè nevarni za javni red in mir. Kdor mi teh dvainšestdeset odstavkov natanko označi, mu plačam cesarski cekin. Od potegovanja izključujem cenzuro in njen beirat.« (Nav. po: Moravec 1969: 152) Funtek je sicer, kot beremo v njegovi oceni, poleg navedenih osmih besed ali sintagem našel sporna mesta samo še na 14 straneh, a naj bo motečih odlomkov 22 ali 62, Cankar vsekakor 31. januarja poroča Steffi Löffler, da je po nasvetu Cenzurnega sosveta *Hlapce* sam umaknil, da bi cenzura veljala samo za Kranjsko in ne za vso Avstro-Ogrsko; v Pragi je namreč dramo že prevajala članica ansambla praškega Narodnega gledališča Růžena Nasková (gl. Moravec 1969: 152).

Že januarja torej dramo umakneta tako Cankar kakor Govekar. Deželnemu predsedstvu tako preostane samo še to, da spisu z Govekarjevo izjavo doda opombo, ki opozarja na notico iz *Slovenca* z dne 10. februarja 1910, ki je pet dni pozneje v malce drugačni formulaciji izšla tudi v *Slovenskem učitelju* (gl. Moravec 1969: 159–160). Tako dnevnik klerikalnega tabora kakor mesečnik klerikalnega učiteljstva namreč natisneta »Protest učiteljstva«, sestavljen na sestanku ljubljanske podružnice Slomškove zveze, na katerem je zbrano učiteljstvo, ogorčeno, »da se je človek v osebi J. Cankarja v drami 'Hlapec' drznil grdo in ostudno blatiti učiteljstvo sploh«, apeliralo na Deželno vlado, »naj zabrani, da se omenjeno grdenje učiteljstva ne bo smelo javno uprizarjati« (nav. po: Moravec 1969: 159). Kot smo videli, je bil apel uslišan dva tedna vnaprej; instanca, ki ga je uslišala, ga februarja samo še doda Govekarjevemu apelu.

V Ljubljani torej *Hlapcev* kmalu noče nihče več, niti avtor ne. Želijo pa si jih že takrat v Trstu, kjer jih bodo res tudi krstno uprizorili, a šele pol leta po avtorjevi smrti, pa vseeno tri mesece pred zagrebško premiero in še tri pred ljubljansko. Po Slovenskem gledališču v Trstu in Kraljevem hrvaškem deželnem gledališču v Zagrebu je Narodno gledališče v Ljubljani – Drama *Hlapce* uprizorilo ob prvi obletnici avtorjeve smrti in deset let po njegovi stvaritvi.

Pač pa Cankar dočaka *Hlapce* v knjižni obliki. Schwentner jih izda 29. januarja 1910. Cankar tedaj že skoraj mesec dni piše obračun s cenzorji igre, zato mu ni težko obračunati še z recenzenti knjige, vključno s klerikalnimi kritiki v *Domu in svetu*, *Slovencu* in *Slovenskem učitelju* ter njihovimi liberalnimi kolegi v *Slovenskem narodu* in *Učiteljskem tovarišu*. Prvotno naslovljen *Mojim kritikom* ta obračun izide pod naslovom *Bela krizantema* (gl. Moravec 1969: 153–168).

Sliki 4 in 5. Ocena Cankarjeve drame *Hlapci* izpod peresa člana Cenzurnega sosveta v Ljubljani Antona Funtka, 5. januarja 1910. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Konvoluti, šk. 169, št. 3528.

Cankar je že na začetku februarja 1897 priznal Govekarju, da je »[n]a Dunaju […] zdaj samó jeden talent, in to je Zupančič« (Cankar 1970: 133). Avgusta naslednje leto je pisal samemu Otonu Župančiču, da mu prepušča poezijo v imenu proze in dramatike: »[V] pesmih ni mene; moja stvar je noveleta, morda drama … pesem ne! To prepustim Tebi in Ketteju. Jaz sem častiželjen človek. Vse ali nič.« (Cankar 1973: 8) Ko dobre pol leta zatem obema izideta pesniška prvenca, se torej liberalni in klerikalni tisk s svojo sodbo o Župančičevem prvenstvu (gl. Bernik 1967: 254–255) nehote strinjata tako drug z drugim kakor s Cankarjem. Pa vendar Cankar več kot tri leta po Jegličevi konfiskaciji *Erotike* objavi drugo, »novo izdajo« (Cankar 1902) te zbirke lirskih pesmi in romanc.

Nasprotno Cankar septembra 1909 Schwentnerju glede nastajajočih *Hlapcev* piše takole: »Drama bo napravila večji kraval nego 'Za narodov blagor'. Naredil sem veren portret naših sedanjih nadvse umazanih političnih razmer. Če pride na oder, bodo tulili; in priti mora!« (Cankar 1971: 224) Konec oktobra založniku celo doda: »Ta drama je faktično moje *največje* delo. Delal sem na nji intenzivno cele tri mesece, zató pa je zgrajena od kamna.« (Cankar 1971: 228) Pa vendar Cankar ne dočaka niti javnega branja v Ljubljani ali Trstu, kaj šele uprizoritve v Pragi. Namesto tega se na tuljenje odzove z *Belo krizantemo*, kot dramatik pa se z *Lepo Vido* vrne kvečjemu k *Romantičnim dušam*, ki jih je, kot smo videli na začetku, nameraval napisati s pomočjo honorarja za *Erotiko*: »Cankarjevo dramsko ustvarjanje se zaključi z *Lepo Vido*, objavljeno v knjigi konec leta 1911, z letnico 1912. In to zadnje dramsko delo se tematsko povezuje s pisateljevo prvo 'dramatično sliko', z *Romantičnimi dušami*,« zapiše Bernik (2006: 375). Rečeno z gledišča cenzure, v svoji zadnji drami se Cankar vrne k hrepenenjski tematiki svojega dramskega prvenca, katerega objavo je, kot je 8. decembra 1906 zagotovil gledališkemu kritiku Franu Kobalu (gl. Cankar 1975: 217; prim. Moravec 1967: 275, 284, 267), prepovedal sam.

Vir

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, 1791–1919, Konvoluti:
šk. 169 (Vpisnik dovoljenih gledaliških predstav 1896–1913), Theater--Zensur 1910, št. 3528

Literatura

Althusser, Louis, 2000: Ideologija in ideološki aparati države. V: Louis Althusser: *Izbrani spisi*. Prev. Zoja Skušek. Ljubljana: Založba /*cf*. Str. 53–110.

Auersperger, Alenka, in Marija Oblak Černi, 2010: Cenzura uprizoritve Cankarjeve drame Hlapci. *Vrhniški razgledi* 11, str. 40–51.

Bernik, France, 1967: Opombe k pesmim. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 1. zv. Ur. France Bernik. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 238–390.

Bernik, France, 2006: *Ivan Cankar*. Maribor: Litera.

Budal, Andrej, 1939: *Osemnajst velikih*. Gorica: Unione editoriale goriziana.

Cankar, Ivan, 1902: *Erotika: nova izdaja*. Ljubljana: L. Schwentner.
Cankar, Ivan, 1969: Hlapci. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 5. zv. Ur. Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 5–65.
Cankar, Ivan, 1970: *Zbrano delo*. 26. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Cankar, Ivan, 1971: *Zbrano delo*. 27. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Cankar, Ivan, 1973: *Zbrano delo*. 28. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Cankar, Ivan, 1975: *Zbrano delo*. 29. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Dović, Marijan, 2010: Literatura v primežu cenzure? V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 291–305.
Èrenburg, Il'ja, 1990: *Ljudi, gody, žizn': vospominanija v trëh tomah. Tom pervyj*. Moskva: Sovetskij pisatel'.
Grgič, Jožica, 2013: Cenzura, večna spremljevalka knjig. *Delo*, 13. 8. 2013. https://old.delo.si/kultura/knjizevni-listi/cenzura-vecna-spremljevalka-knjig.html (dostop 1. 6. 2022).
Gusejnov, Gasan, 2011: Long Centuries. *The Times Literary Supplement*, 29. 4. 2011, str. 6.
Jagodic, Jože, 1941: *Nadškof Jeglič: majhen oris velikega življenja*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
Jagodic, Jože, 2013: *Majhen oris velikega življenja: nadškof Anton Bonaventura Jeglič*. Ur. Marijan Smolik. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba.
Jeglič, Anton Bonaventura, 2015: *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja*. Ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba.
Jež, Andraž, 2018: Katera stoletnica? Vojna, mir in slovenska književnost leta 1918. V: Mojca Smolej (ur.): *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 112–121.
Mandel'štam, Osip, 1993: Devjatnadcatyj vek. V: Osip Mandel'štam: *Sobranie sočinenij v četyrëh tomah. Tom vtoroj*. Ur. Pavel Nerler in Aleksander Nikitajev. Moskva: Art-Biznes-Centr. Str. 265–271.
Močnik, Rastko, 2016: Polje govorice in kraj lepe besede v konstituciji občestva. V: Rastko Močnik: *Potepuški spisi: od Prešerna do Ricarda*. Ur. Jernej Habjan. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 146–204.

Moore, Nicole, 2016: Censorship. *Oxford Research Encyclopedia of Literature*, 22. 12. 2016. https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-71 (dostop 1. 6. 2022).

Moravec, Dušan, 1967: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 3. zv. Ur. Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 247–428.

Moravec, Dušan, 1969: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 5. zv. Ur. Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 133–267.

Olmsted, William, 2016: *The Censorship Effect: Baudelaire, Flaubert, and the Formation of French Modernism*. New York: Oxford University Press.

Perovšek, Jurij, 1991: Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. V: *Jegličev simpozij v Rimu*. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba. 357–385.

Pirjevec, Dušan, 1955: Družbeno politični vzroki slovenske moderne. *Kronika* 3, št. 1, str. 15–21.

Polajnar, Janez, 2002: Jegličeva skrb za narod in njegovo nravnost. *Zgodovina za vse* 9, št. 2, str. 70–76.

Polajnar, Janez, 2008: »*Pfuj! To je gerdo!«: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo.

Poniž, Denis, 2010: *Cenzura in avtocenzura v slovenski dramatiki in gledališču 1945–1990. Del 1: Obdobje 1945–1964 / Censorship and Self-censorship in Slovenian Drama and Theatre 1945–1990. Part One: 1945–1964*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo; Slovenski gledališki muzej.

Rajšp, Vincenc, 1991: Imenovanje dr. Antona Bonaventure Jegliča za ljubljanskega knezoškofa. V: *Jegličev simpozij v Rimu*. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba. 63–72.

Zajc, Marko, in Janez Polajnar, 2012: *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Žižek, Slavoj, 1988: Graf želje. *Vestnik IMŠ* 9, št. 2, str. 46–58.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_20; CC BY-NC-ND 4.0

Cankar in zatiranje socialističnega tiska v obdobju Avstro-Ogrske

Andraž Jež

Ivan Cankar se danes v slovenski javnosti pogosto vpenja v okvir dunajskega *fin de siècla* in slovenske moderne. V zvezi s cenzuro in političnimi pritiski na Cankarja se tako največkrat omenja njegovo zbirko *Erotika* (1899). Ljubljanski škof Bonaventura Jeglič je zaradi domnevno pohujšljive subjektivistične lirike pokupil glavnino prve izdaje in jo manifestativno sežgal. To poglavje se posveča nekemu drugemu kulturno-političnemu kontekstu, ki mu je pripadal vrhniški proletarski pisatelj, in sicer socialističnemu oziroma socialdemokratskemu. Ta kontekst osvetljuje družbenokritično jedro in držo številnih njegovih literarnih del (predvsem esejistike in govorov),[1] pa tudi njegove zaplete s sočasno oblastjo.

Socialistično zavzemanje za demokratizacijo oziroma emancipacijo se je tudi v avstrijskih razmerah neogibno manifestiralo kot boj z uradnim represivnim aparatom. Z njim so bili uigrani meščanski mediji, nad katerimi je bdela socializmu sovražna cenzura. Avstrijske politične represije nad socialisti iz leti 1848–1914 zgodovinopisje še ni sistematično raziskalo. Pred tistim, ki se bo takšne raziskave lotil, je mukotrpno delo: represivnih ukrepov proti socialistom je bilo skozi desetletja nepregledno veliko. Obenem se je ta represija po doslednosti pogosto zelo razlikovala med posameznimi deli monarhije, saj je bila v glavnem prepuščena lokalnim oblastem, kar bo celovito raziskavo dodatno zapletlo.

[1] Ivo Brnčić (1937: 346 idr.) kot izstopajoče socialistična navede Cankarjeva dela *Hlapec Jernej*, *Za križem*, »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura«, »Kako sem postal socialist«, »Kristusova procesija«, »Dunajsko pismo«, »Lepa naša domovina«, »Strahovi«, politične članke v *Rdečem praporu*, »Trnovska procesija«, »Blage duše«, »Ulica umirajočih«, »Krivica«, »Legenda o Kristusovi suknji«, »Predmestje«, »Fiama Jeremijeva«, odlomke iz *Bele krizanteme*, »Očiščenje in pomlajenje« in »Slovenska kultura, vojna in delavstvo«. Zbirko *Za križem* (1909), ki prikazuje težko življenje dunajskih proletarcev, je Cankar do *Podob iz sanj* (1917) cenil kot svoje najboljše delo (Čeh Šteger 2019).

Po orisu nekaterih mejnikov razvoja socializma na Kranjskem (v širšem habsburškem okviru) in ovir, s katerimi je represivni aparat ta razvoj upočasnjeval in določal, si bomo pobliže ogledali Cankarja. Po Jegličevi dobrodošlici mlademu literatu v javnosti je Cankar do konca prve svetovne vojne, ki ga je preživel za natanko en mesec, v konflikt z lokalnimi oblastniki prišel še nekajkrat. V primerih, ki jih v članku orišem, je Cankarja boj z uradno cenzuro in represivnim aparatom zaznamoval bolj kot pri požigu. Političnega preganjanja je bil deležen zlasti odtlej, ko je kandidiral za državnozborske volitve kot predstavnik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) za litijsko okrožje. Ob cenzuri uvodnika v *Rdečem praporu* in izvedbe drame *Hlapci* bom omenil tudi njegovi zaporniški izkušnji. Prva je tesno povezana z neobjavo enega Cankarjevih ključnih političnih esejev, druga pa naj pokaže, kaj se je s Cankarjem, avstrijskim socializmom ter cenzuro in politično represijo nasploh dogajalo ob začetku vojne.

Zgodovina delavskega gibanja v Habsburški monarhiji kot boj z represijo

Politični razred Habsburške monarhije je bil do pojava delavskega gibanja sredi 19. stoletja ostro odklonilen. Cilji delavcev so bili habsburški ureditvi največkrat diametralno nasprotni. Namesto absolutističnega cesarstva so delavci zahtevali demokratično republiko; zavzemali so se za splošno volilno pravico namesto z ekonomskim cenzusom določene moške – v avstrijskem delu monarhije je leta 1905 volilo 27 odstotkov, v madžarskem delu pa le 6,2 odstotka prebivalstva (Gerő 1995: 173); zavzemali so se za vsem dostopno javno laično šolstvo, rešeno primeža monarhizma in klerikalizma; in medtem ko se je država od Bachovega absolutizma naprej ekonomsko liberalizirala in so kapitalisti vse bolj pritiskali na zaposlene, so se socialistični delavci bojevali za krajši delavnik ter delavske in državljanske pravice. Rastoči nacionalistični sentiment meščanskih politikov v vseh delih monarhije pa tudi ni bil usklađljiv s socialističnim internacionalizmom. Na kranjskih delavskih shodih so vsaj občasno nastopali tako slovenski kot nemški govorci, zato so bili oblastniki – kljub občasnim trenjem med nacionalističnimi političnimi razredi različnih pokrajin z dunajskim centrom ter še bolj med liberalnim in konservativnim taborom teh razredov in zlasti med različnimi porajajočimi se nacionalnostmi – vsaj v odporu do socializma složni in pogosto kooperativni.

Cankar je o začetkih socializma med Slovenci spregovoril 20. aprila 1918 na predavanju »Očiščenje in pomlajenje«:

> Socialistično misel so prinesli slovenskemu delavstvu strokovno in nekoliko tudi politično izobraženi delavci, ki so se v dolgih letih bivanja in dela v nemški tujini naučili temeljnih naukov marksizma, spoznali ogromno korist organizacije ter se prepojili s čisto materialističnim mišljenjem. Teh prvih boriteljev za osvobojenje slovenskega delavstva izpod kapitalističnega jarma nepozabljiva zasluga je, da se je delavstvo pričelo dramiti, začelo se organizirati ter se s silo svoje organizacije povzdignilo iz suženjstva do človeškega, res skromnega, pa vendarle človeškega življenja. (Cankar 1976: 243–244)

V nadaljevanju Cankar sodi, da je bilo njihovo delo nezadostno, preveč omejeno na peščico fraz, hkrati pa ob požrtvovalnem, a nesistematičnem in ozkem angažmaju premalo pozorno do naroda. Naposled vendarle poudari, da bo delavec »za zmeraj hvaležen tem svojim prvim evangelistom, ki so brez pomisleka tvegali zanj preganjanje in svobodo« (Cankar 1976: 244). Žal je bilo tveganje stalnica zgodovine slovenskega socializma pred koncem druge svetovne vojne.

Redke poskuse delavskega združevanja je avstrijska reakcionarna vlada zavrla že takoj po zatrtju pomladi narodov v letih 1848–1849 (Henderson 1976: 65–66). Leta 1869, kmalu po uvedbi dvojne monarhije, je prepoved socialističnega delovanja razbila gibanje, ki je v šestdesetih letih dobilo nov zagon. »Delavsko gibanje je moralo v večnacionalni Avstro-Ogrski skozi več dovolj težkih faz,« je pisal hrvaški filozof in zgodovinar marksizma Predrag Vranicki (1983: 356) in dodal: »Še v šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo gibanje odvisno od samovolje policijske in državne birokracije, njihove vodje so zapirali in obsojali, organizacije pa razpuščali.« Po t. i. veleizdajniškem procesu, ki je potekal poleti 1870 na Dunaju, je bila večina delavskih društev v monarhiji razpuščena (Rozman 1973: 66).

Taaffejeva druga konservativna vlada je leta 1885 s pomočjo nemške liberalne buržoazije sprejela nove protisocialistične zakone, delavsko agitacijo pa je želela zadušiti tudi s kompromisnimi reformami, v katerih so odmevale zahteve avstrijskega delavskega gibanja (Dobrila idr. 1969: 15; Ferenc idr. 1981: 18). Taafejevo preganjanje socializma je potekalo na kompleksnem političnem ozadju: v letih 1882–1884 so avstro-ogrski politični razred pretresli atentati, ki so jih zagrešili anarhisti pod vodstvom Josefa Peukerta (Henderson 1976: 668). To je oblast izkoristila za uvedbo izrednega stanja in dodatnih represivnih ukrepov nad anarhisti, a tudi nad socialisti, saj je tako ubila dve muhi na en mah.

Tudi na kranjskih sodnih procesih so tako preganjali t. i. socialistično-anarhistične težnje. Z besedami Dušana Kermavnerja (1963: 29), osrednjega zgodovinarja socializma na Slovenskem: »Policijska poročila iz te dobe moramo jemati v roke prav kritično, kajti včasih iz njih prej razberemo, kaj je hotela policija, kakor pa, kaj je bilo. Zlasti v času, ko so preganjali radikalne socialiste, so policijski zaupniki in organi marsikaj zvili iz trte ali pa kaj napihovali, da bi bili socialisti videti kot anarhisti.«

Policijski uslužbenci po vsej monarhiji so vneto nadzorovali delavsko organiziranje: »Po uradni dolžnosti – in po naravi svojega poslovanja tudi tajno – je sledila vsej socialistični dejavnosti v Ljubljani mestna policija, ki je opravljala tudi posle državne ali politične policije; v tem območju se je morala ravnati po navodilih kranjske deželne vlade oziroma takratnega kranjskega deželnega predsednika, barona Andreja Winklerja, ki je izvrševal navodila osrednje dunajske vlade grofa Taaffeja.« (Kermavner 1963: 12)

Nasploh preganjanja socialistov v različnih delih monarhije večinoma ni sprožil dunajski dvor ali parlament. Zanj so bile pooblaščene deželne vlade s cesarsko-kraljevim represivnim aparatom, ki so v posameznih deželah predstavljale Dunaj.[2] Na Kranjskem sta bila med najbolj zavzetimi policisti višji komisar Johann Parma (oče skladatelja Viktorja) in ambiciozni uradnik Ivan Robida. Policisti so se redno udeleževali delavskih shodov (Kermavner 1963: 29–30) – kot bomo videli pozneje, je bilo to leta 1913 usodno za Ivana Cankarja – in zahtevali vnaprej zapisan program. Tako se je večkrat primerilo, da je prisotni policist govornika ustavil takoj, ko je ta za hip skrenil z vnaprej začrtane teme, kot je bila zapisana v programu (prim. Kermavner 1963: 48, 54, 68).

To je bil na Kranjskem tudi čas t. i. krvavškega procesa: aprila 1884 so aretirali Franca Železnikarja, Henrika Tumo in še nekaj vodilnih ljubljanskih

[2] Tako je lahko prihajalo do smešnih nesorazmerij: na ljubljanskem shodu marca 1888 je po pravilu prisotni komisar ustavil govornika Franca Vovka, ki je v zvezi z Lichtensteinovo šolsko reformo svaril pred klerikalnim vplivom in pri tem opisoval cerkveno zatiranje svobodne besede skozi zgodovino. Ko ga je komisar opozoril, da v tem duhu ne more nadaljevati, je govornik Vovk predenj vrgel dva izvoda dovoljenega dunajskega socialističnega časopisa *Gleichheit* in rekel, da »je vse to v nekem dunajskem nezaplenjenem listu in da je zato upravičen govoriti dalje v tem smislu, kar bo tudi storil«. Komisar je shod malo zatem vseeno razpustil. (Kermavner 1963: 69)

socialistov. Aretacije so bile »uvod v široko policijsko akcijo proti vedno bolj radikalnemu delavskemu gibanju v Ljubljani« (Ferenc idr. 1981: 19). Decembra je bil Železnikar obsojen na osem let težke ječe, ostali pa so bili izpuščeni (Dobrila idr. 1969: 15). Ko je bil Železnikar leta 1892 izpuščen, je med ljubljanskimi socialisti obveljal za živo legendo, a je leta 1903 napravil samomor.

Decembra 1888 je Victorju Adlerju, uredniku časnika *Gleichheit*, kljub stalnemu policijskemu nadzoru (Kermavner 1963: 55) na konferenci v Hainfeldu naposled tudi uradno uspelo združiti prej sprte zmerneže in radikalce. Na podlagi Marxovih znanstvenosocialističnih načel je nastala Socialdemokratska delavska stranka Avstrije, ki je bila po besedah newyorškega sodobnika »bolj kot v večini evropskih držav čisto socialistična« (Anon 1895: 11).

To je mejnik, ob katerem je avstrijsko delavsko gibanje od ozkega kroga društev prešlo k bolj množičnemu nastopu. V Hainfeldu so zahtevali politične pravice ter splošno, enako in neposredno volilno pravico. Ena od hainfeldskih zahtev se je glasila: »Odprava omejevanja svobode tiska z različnimi oblikami cenzure in prenehanje monopola posestniških razredov nad tiskom z depoziti in kolkovinami, kot tudi omejitev prepovedi prodaje knjig od vrat do vrat.« (Anon 2017: 22) Na Kranjsko je adlerjevsko linijo maja 1888 pripeljal Karel Kordelič (Dobrila idr. 1969: 16–17), ki ga je ljubljanska policija zavajajoče predstavljala kot anarhista (Kermavner 1963: 55).

Zaradi okrepljenega stavkovnega gibanja in agitacije je oblast znova segla po represiji. Med drugim je junija 1889 na podlagi neresnične obtožbe, da je anarhističen, prepovedala Adlerjev *Gleichheit* (Henderson 1976: 669). Dan zatem je bil Adler na izjemnem sodišču obsojen na štiri mesece strogega zapora zaradi kaljenja javnega miru in žaljenja armade (kritiziral je vojaško zatrtje stavke dunajskih tramvajcev). A že po štirih tednih je začel izhajati *Arbeiterzeitung* (Kermavner 1963: 127).[3]

[3] Malo po cenzuri časopisa *Gleichheit* je filozof Friedrich Engels polovico tantiem od četrte izdaje svojega *Izvora družine, privatne lastnine in države* (1891) poklonil avstrijski socialistični stranki, leta 1895 pa je v Londonu najel posojilo, s katerim je pomagal pri financiranju Adlerjevega naslednjega časopisa *Arbeiterzeitung* (Henderson 1976: 669); po zaslugi tega posojila je *Arbeiterzeitung*, ki je prej izhajal dvakrat na teden, lahko postal dnevnik.

Novi čas: cenzurno zatrtje nesojenega prvega slovenskega socialističnega časopisa

Skoraj istočasno je cenzura onemogočila prvi slovenski poskus socialističnega časopisa. Ta bi se imenoval *Novi čas*, kar je najbrž referenca na nemški socialistični časopis *Die neue Zeit*, ki ga je v Stuttgartu urejal avstrijski emigrant Karl Kautsky in za katerega je pisal tudi Friedrich Engels (Henderson 1976: 640).

Marca 1889 so na shodu izvolili izdajateljski odbor *Novega časa* in sredi aprila deželnemu predsedstvu predložili prošnjo o izdajanju polmesečnika, ki bi ga tiskala narodna tiskarna. Vloga je morala vsebovati tudi program časopisa. Na njej je bil uradni zaznamek, naj se pošiljka »odpošlje mestnemu magistratu v Ljubljani, ki naj da izjavo o sposobnosti prosilca za odgovornega urednika v smislu čl. 12 tiskovnega zakona« (Kermavner 1963: 122). Že naslednji dan je državni tožilec odpisal, da ugovorov nima, saj urednik ustreza členu 12: je samostojen avstrijski državljan, živi v kraju izhajanja glasila in še ni bil v kazenskem postopku.

Kermavner sumi, da so se liberalci, konservativci in deželni predsednik baron Andrej Winkler dogovorili, da oblast lista ne bo dovolila. »To je res le domneva, toda takšne vrste, ki jo je komaj mogoče omajati,« dodaja (1963: 122). Na to kaže tudi molk obeh meščanskih političnih časnikov na temo *Novega časa*. Vsekakor je teden dni po sodni odobritvi vloge magistratni ravnatelj Vončina »na temelju izvedenih poizvedb« oznanil, da ima proletarski urednik, čevljar Franc Vovk, opravljena le dva razreda osnovne šole, tako da sicer zna brati in pisati, a »nima prav nobene višje znanstvene izobrazbe« in »je zato docela nesposoben, da bi prevzel uredništvo lista« (Kermavner 1963: 123).

Tri dni pozneje je Vovk prejel zavrnitev prošnje z utemeljitvijo, da z dvema razredoma osnovne šole ni usposobljen za urednika ter da »se tudi čuje, da boste nameravanemu uredništvu samo posodili svoje ime« (Kermavner 1963: 124). Zavrnitev je deželno predsedstvo isti dan sporočilo državnemu tožilstvu. Niso pa mogli dokazati, da bi Vovk komu posodil ime (kot kaže, je nova informacija presenetila tudi Vovka), zato so poudarjali njegovo domnevno pomanjkljivo izobrazbo. Nova prošnja je vsebovala jezikovne napake, ki jih je vnesel šele prepisovalec-lepopisec, jezikovno malomarna podoba pa je dala magistratu nov povod, da Vovka prikaže kot nesposobnega. Sklenili so, da bodo od njega zahtevali spričevalo o znanju slovenščine (Kermavner 1963: 124).

Spričevalo je Vovk prejel, dal pa mu ga je profesor na učiteljišču Jakob Praedika, ki ni vedel za spletke deželnega predsedstva. Predsedstvo je, potem ko je Vovk že prejel spričevalo, ravnatelju učiteljišča Blasiusu Horvathu poslalo nalog z Vovkovo novo vlogo za časopis in še nekaj dokumenti. Te naj bi Horvath predložil profesorju Praediki in mu tako dokazal, da si Vovk spričevala ni zaslužil. Že naslednji dan je ravnatelj Horvath deželnemu predsedstvu poročal o »zaslišanju« profesorja. Ta se je ponižno opravičeval, da je Vovkovo znanje ocenil za zadostno za delavca, pri čemer pa ni vedel, »kako in čemu« bo Vovk spričevalo uporabil. Ravnatelj je poudaril, da bo Praediki še naprej grozil, od njega pa je izsilil tudi obljubo, da si tovrstnih izpitov odtlej ne bo privoščil (Kermavner 1963: 125).

Dva dni po ravnateljevem poročilu je deželno predsedstvo Vovku sporočilo, da je tudi njegova druga prošnja zavrnjena; njegovo spričevalo naj ne bi ustrezalo nekemu ministrskemu ukazu iz leta 1849. Hkrati so poudarili, da je Praedika mislil, da Vovk spričevalo potrebuje za svojo čevljarsko obrt, medtem ko vloge kažejo, da slovenščine vendarle ne obvlada. S Kermavnerjevimi besedami (1963: 126): »To je pomenilo zaničevalen poziv slovenskim delavcem – socialnim demokratom, naj se kot ignoranti, ki niti svoje materinščine ne znajo prav in dobro uporabljati, ne silijo med pišoče in k izdajanju kakšnega lista!«

Poleti 1889 so pod vtisom oživljenega časnika *Arbeiterzeitung* in velike stavke rudarjev v Zagorju ljubljanski delavci znova vložili prošnjo za *Novi čas*. Winkler je list sprva odobril – morda so mu z Dunaja namignili, da zavrnitev Vovka ni bila ne zakonita ne usklajena z deželno prakso. A spet se je zataknilo pri preverjanju urednika, tokrat krojača Ivana Brozoviča. Tudi njemu so očitali prenizko izobrazbo, a so mu prošnjo vendarle odobrili. Zdi pa se, da je bil Winkler z državnim tožilcem in političnimi vrhovi meščanskih strank vnaprej dogovorjen, da list ne bo izdan. Takoj ko je bila natisnjena prva številka, je namreč deželna oblast s tožilstvom na čelu zaplenila vse izvode in list spet ni izšel – kakor tudi nikoli pozneje. Od natisnjene prve številke se je ohranil en sam izvod, in sicer v arhivu deželnega predsedstva (Kermavner 1963: 146–150).

Št. 1. V Ljubljani, četrtek 7. novembra 1889. Leto I.

NOVI ČAS

Socijal-demokratičen list slovenskih delavcev.

Sodrugi, delavci!

Slovenska stopema v vrsto bratov za pravico vse človeškega sčasu. Naloga nam je, našim častitim čitateljem vspored. po katerem bodemo delovali, naznaniti

Pred vsem bodemo skušali, da predmoške narodnosti, rojstva in poestva razkrojimo; nadalje bodemo skušali, da se izsuljenje (Ausbeutung) delavske moči na svojstven način preprči, ré manj važna nam je naloga, sedanji krivični vrlini stremeči ustroj, katerega do sedaj samo imenuji ljudje v svoje korist uporabljajo, tarej bodemo vzkupili za strahno pravico volilno pravico, in to pričemi od one dobe, ko se prične krvni davek (vojščina)

Današnje društvene in zbornične postave tudi našim potrebam ne zadostujejo ter še celo nalo organizacijo in agitacijo zadrževajo, zaraditej bodemo zahtevali neskončne društvene in zborovalno pravico.

Da koristi delavskega ljudstva še nadalje krivice ne trpi, zahtevati je proste potovalne in naselniške pravice ter da se odpravijo klasične (Vajnhavdeli, odpustne zlobahi in razne druge izvanredne postave; da se delavcem omogoči, svoje otroke ne le v ljudsko šolo, marveč v vse druge izobraževalne zavode pošiljati, zahtevali bodemo brezplačen šolski pouk na vseh izobraževališčih, kateri so današnjem monopol ali predpravice bogatinov.

Sodrugi! Ako se ozremo po tiemem svetu, po našem cesarstvu ali po inozemstvu, vidimo, kako se delavstvo gliže, kako se bori za svoje pravice, kako si ustanovlja časnike, kateri je zastopajo, takše da imaje delavci že skoro vsakega naroda svoje časopise, ker so spoznali, da je v časopisju velika moč, brez katere se tudi delavci z uspehom boriti ne morejo.

Kaj se je pri nas v tem oziru do sedaj storilo? Tako rekoč nič. Ali bodemo še zadaje roke križem držali in mirno gledali, kako se nam leto za letom zastružek zmanjšuje in delavci dan podaljšuje, pri tem ko sta živeč in stanovanja vedno dražja, ko mora pri nas ne le samo mož in žena, dostikrat že tudi otroci v delavnico zli tovarno (Fabriki, v kateri je v svojem času mpž težko preživel, da je mogel svoje družino preživiti. Ali raj samo gledamo in drug drugemu tvoje zlo tolmoč? Ne. A tem nam ne bode pomagano!

Sodrugi! Premišlimo, kaj bode iz naših otrok, ako bo šlo tako naprej, — pošteni bodo razne jače in prisilne delavnice (Zwangsarbeitshauser) in kdo bo tega krivi? V onem oziru tudi mi sami, ker se mirno postimo gledi in strahljivosti, ker se še za ono malo ne brigamo, kar nam postava zagotavlja.

Poglejmo naše lepo Gorenjsko, kjer je železjarska industrija; Dolenjsko, kjer je lesna, ali kako izgledajo te domače industrije? Kako izgledajo oni ostroji delavci, kateri so včasih vsaj človeški živeli zaslužili; kako je pa danes? Danes dela mož, žena in otroci od mnoga jutra do pozne noči, in kaj zaslužijo? Toliko, da jim ni živeti in ne pogrniti. Gotovo otroci v onih krajih po mnogoti pričnejo, ko bi komaj srede vzdigovati zamorejo.

Kakošna je urieja otrok, umevno je samo ob sebi; de mora mati težko kruh služiti, ni ji mogoče otrok urejati in pohištva opravljati, kakor bi bilo treba; kakovo ima delavec stanovanje, ko mu žena, trudna od dela in skrbi, zvečer opravljati ne more? Ča je potem vse narobe, umevno je samo ob sebi. In to je vedirema po naši deželi, posebno kjer je ona zveličavna domača industrija. Zatorej, delavci! da nam bo mogoče ta pogubonosti razvoj vsaj omejiti, moramo mišljenje svoje na zgoraj navedeni vzpored obračati in si takovih častnikov narodni, kateri se z naših teš-

Slika 1: Naslovna stran edinega ohranjenega izvoda *Novega časa*, nesojenega prvega slovenskega socialističnega glasila, z dne 7. novembra 1899. Arhiv Republike Slovenije, SI AS 16, Splošni spisi, leto 1889, fasc. 8 (2801–3200), št. 3106.

Nadaljnji razvoj (zatiranja) avstrijskega socializma

Na Dunaju so za socializem kmalu sledili pomembni premiki. Kljub povečani represiji po letu 1889 (Anon 1895: 11) je množičnost gibanja prispevala k uradnemu priznanju delavske stranke. Oblasti so sicer ostale v pripravljenosti in nova generacija avstrijskih socialistov se je novačila prav okrog treh študentov, aretiranih leta 1893 na dunajski prvomajski proslavi. Odtlej so bili študentje Karl Renner, Max Adler in Rudolf Hilferding pod stalnim nadzorom policije, zaradi česar so se vsakič sešli drugje. Prav ti študentje in njihov še nekoliko mlajši kolega Otto Bauer so postali osrednji teoretiki in aktivisti avstromarksizma.

Medtem ko so drug za drugim ugašali provizorični časopisi po vsej monarhiji, je na Dunaju brez težav izhajalo vse več (tudi pomembnih) socialističnih publikacij, socialdemokratska stranka pa je v letih pred prvo svetovno vojno postala ena najmočnejših strank v avstrijskem parlamentu (Blum in Smaldone

2017: 8). A dunajski socialisti so vse bolj drseli v reformistično, kompromisno smer. Filozofsko so se oddaljevali od Marxa in Hegla ter se bližali takratnemu novokantovstvu (Vranicki 1983: 357), politično pa so se pomikali na desno. Tudi zaradi tovrstnih koncesij je preganjanje dunajskih socialistov izgubilo sapo. Medtem je po drugih delih Avstro-Ogrske vztrajala selektivna represija nad »nereformiranimi« socialisti, kot kaže tudi Cankarjev primer.

Stranka JSDS je bila kot integralen, a avtonomen del Socialdemokratske delavske stranke Avstrije ustanovljena leta 1896. V volilni boj je prvič javno posegla februarja 1897, ko je v Ljubljani izšla edina številka časopisa *Zarja*. Še bolj izstopajoča je bila v tistem času protisocialistična represija avstrijskih oblasti na Hrvaškem (Držaić 2019: 11 idr.). Oblast je istočasno ovirala tudi tržaške levičarje. Leta 1902 je vojska krvavo zadušila veliko stavko, kar je slovensko in hrvaško primorsko inteligenco močno odvrnilo od Avstro-Ogrske. Tržaško-koprski dramatik Rudolf Golouh je tedaj urejal več anarhističnih časopisov, ki so bili drug za drugim v nekaj mesecih prepovedani: *Germinal* (1905–1906), *Il Germe* (1907), *Il Pensiero* (1908) in *L'Aurora* (1909). Golouh piše, da je »[d]ržavni pravdnik […] neusmiljeno pustošil po […] stolpcih, črtal z rdečim svinčnikom stran za stranjo«; ker cenzuriranih delov ni bilo mogoče natisniti, »so bile vse strani snežnobele, le naslovi člankov in podpisi so blažili monotono praznino« (Golouh 1966: 11–12).

Po polomu z glasili je Golouh policiji sporočil, da bo v štirinajstih dneh začel izdajati list z imenom *La Tempesta* (Vihar): »Pa me je počastila z odlokom, v katerem je bilo pravno povedano, da z *Viharjem* ne bo nič, me lepo zaprla in po prestani kazni izgnala 'z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst', čeprav ni bilo takrat v avstrijski zakonodaji za tak ukrep zakonite podlage.« (Golouh 1966: 14–15)

Golouh je zapustil še precej pričevanj o avstro-ogrski cenzuri socialistov in anarhistov. K marksizmu je prehajal postopoma: najprej je bil anarhist, od leta 1910 naprej član JSDS, leta 1920 pa je soustanovil Delavsko socialistično stranko za Slovenijo, prvo slovensko komunistično stranko. Cankarja, ki ga je spoznal v Trstu, je označil za iskrenega socialista: »Preden sem prišel v stik z njim, sem sodil, da se je […] pridružil delavskemu gibanju iz trenutne velikodušne naklonjenosti – iz razgovorov pa sem posnel, da se je oklenil socialistične stranke po tehtnem premisleku in po temeljiti poglobitvi v nauke

znanstvenega socializma. Nič mu ni bilo na tem področju tuje in neznano.« (Golouh 1966: 25)

S Cankarjem pa ga je povezovalo še marsikaj drugega: oba sta se nasproti Avstro-Ogrski zavzemala za republiko, oba sta nazadnje iz Ljubljane vzdrževala stik s tržaškim delavskim gibanjem. Golouha so zaradi političnih stališč začasno izgnali iz Trsta, Cankarja pa v Ljubljani dvakrat zaprli. Tako Cankar kakor Golouh, ki je prvi uspešno prevajal Cankarjeva dela, med drugim *Hlapca Jerneja in njegovo pravico*, v italijanščino (Sancin 2013), sta se srečala s politično cenzuro. A preden si pobliže ogledamo Cankarjev primer, naj osvetlim še nekatere manj neposredne razsežnosti oviranja socializma, brez katerih vloge cenzure ne moremo razumeti v celoti.

Vloga medijske očrnitve socializma v avstro-ogrski politični represiji

Pri ustvarjanju zastraševalne klime dezinformacij sta se represivni aparat in sodstvo Habsburške monarhije lahko zanašala na uradno časopisje. V desetletjih po letu 1848 so pred socializmom redno strašile skoraj vse publikacije obeh meščanskih taborov. Vsesplošno blatenje ali kar demoniziranje socializma izpod peres tako liberalcev kakor klerikalcev je olajšalo delo žandarmeriji in cenzuri. Podobo socializma, kakršno so mediji ustvarjali že v času Cankarjevega odraščanja, dobro ponazarja odlomek iz članka »Avstrijski socializem«, ki je izšel kot neprizanesljiv uvodnik konservativnega *Slovenca* ob zgoraj omenjenem ustanovnem kongresu avstrijskih socialdemokratov v Hainfeldu:

> Zviti pomagači židovskih kapitalistov in oderuhov zmotili so nekaj dunajskih delavcev in tujih gostov, da so se zbrali meseca decembra v Hainfeldu, kjer so sklepali ostre resolucije proti krščanstvu in krščanski šoli […]. Tudi delavci so ljudje in imajo pravico živeti v državi […]. A če bodo židje govorili v imenu delavcev, kakor zadnjič v Hainfeldu, obrniti se mora od njih vsak pošten človek, ker taka načela, kakršna sta na shodu razvijala žida dr. Adler in dr. Braun, ne strinjajo se niti s katoliško niti z državno moralo. (Nav. po: Kermavner 1963: 102)

Poleti 1889, le pol leta po objavi teh vrstic, je novinar liberalnega *Slovenskega naroda* izjemoma branil stavkajoče zagorske rudarje. Lokalna oblast je številko zaplenila kot nevarno miru in redu. Samo teden zatem je bila na enak način

konfiscirana številka *Slovenca*, saj je njegov dopisnik prostodušno spregovoril o oblastnem terorju nad stavkajočimi, in sicer o aretacijah in deložacijah delavcev iz stanovanj (Kermavner 1963: 134). Ravno tovrstno občasno sankcioniranje je vsakič pokazalo, da so bili meščanski časopisi ves preostali čas uigrani z nazori represivnega aparata – pa naj so se avtorji tega zavedali ali ne.

S takšnimi ukrepi so avstrijski politiki več desetletij uspešno ustvarjali ozračje, ki je delavstvo odbijalo od udejstvovanja, vsem drugim pa vcepila vnaprejšnji zadržek do socializma. Tako je bil prvi slovenski intelektualec, dejaven v delavskem gibanju, šele Etbin Kristan v devetdesetih letih 19. stoletja, še v prihodnjem desetletju pa se je slovenska inteligenca »le maloštevilna vključila v delavsko gibanje« (Ferenc idr. 1981: 33).[4]

Cankar leta 1913 v znamenitem eseju »Kako sem postal socialist« na svojem primeru opisuje, kako je demoniziranje socializma v meščanskem tisku učinkovalo na inteligenco; takole piše o tem, kaj je menil o »socialni demokraciji« na začetku devetdesetih let:

> Poznal sem jo iz pisanja meščanskih dnevnikov, torej prav nič drugače, kakor jo večina takoimenovane »inteligence« še dandanašnji pozna in sodi. Verjeti sem moral, da socialna demokracija na debelo in vsaki dan posebej izdaja »narod« – katerikoli »narod«, ali pa kar vse skupaj; da zapeljuje ubogega delavca v brezdomovinstvo in brezverstvo ter ga moralno kvari; da mu obeta paradiž na zemlji, o katerem sama vé, da je nedosegljiv; da se voditelji socialne demokracije pasejo in redé ob delavskih žuljih; in kolikor je vse še takih molitvic, ki jih molijo kakor vsakdanji očenaš […]. (Cankar 1976: 120)

Cankar na istem mestu o meščanskem tisku zapiše takole: »Nikoli nisem imel veliko zaupanja do pameti in poštenosti meščanskih dnevnikov; do pameti še posebno ne.« Opisuje pa tudi, kako je prebral mainstreamovski članek, ki je

[4] Preganjanje še zdaleč ni bilo omejeno na represivni aparat in stalno časopisno ofenzivo. Delavskih shodov in zlasti stavk ni vedno zaustavila oborožena žandarmerija ali vojska (čeprav je bilo to pogosto) – včasih so jih razbili nahujskani civilisti. Prvomajske shode so najprej poskušali zaustaviti podjetniki (Ferenc idr. 1981: 23). Leta 1913 so prvomajsko slavje v Sv. Antonu pri Kopru razbili pretepači (Golouh 1966: 40–41). Od septembra 1894 pa so več socialističnih shodov v Ljubljani in na kranjskem podeželju razgnali kar zavzeti aktivisti iz vrst krščanskih socialcev (Ferenc idr. 1981: 27). V takšnih primerih je seveda nadvse težko najti nedvoumne prstne odtise oblasti, a jih je hkrati od nje nemogoče popolnoma ločiti.

socialdemokratski tisk okrivil za nasilje na »nekem štrajku«, in nato sam poiskal blateni *Arbeiterzeitung*. Opazil je, da je argumentacija v tem časniku »vse drugačna« od tiste v meščanskem tisku. Hkrati je občutil, da ne bere »novega, tujega evangelija«, saj je vse to spoznal »že ob mukah in dvomih« in iz »življenja samega« (Cankar 1976: 121).

Ob koncu eseja Cankar izpostavi še epistemološko razsežnost kritičnega »naziranja, ki si ga je priboril človek sam«, s kritičnostjo do vsiljenih fraz:

> Tako sem prav nakratko in le v poglavitnih črtah narisal pot, ki jo napravi »šolan« človek do socialne demokracije. Mislim namreč, da se tudi drugim ni godilo veliko drugače nego meni. Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne«, »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je nadvse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. (Cankar 1976: 121)

Ob časniški ofenzivi na socializem velja spomniti, da je oblast ogromno socialističnih glasil (začenši z *Novim časom*) ukinila ali pa so ta prenehala izhajati zaradi drugih političnih nevšečnosti. K eseju »Kako sem postal socialist« se vrnemo v enem od ključnih momentov političnega pregona vrhniškega pisatelja, najprej pa se posvetimo njegovim srečanjem s cenzuro oziroma politično represijo nasploh.

»Krvavi dnevi v Ljubljani«: cenzura Cankarjeve obsodbe dvojnega uboja

Kratko besedilo »Krvavi dnevi v Ljubljani« je Cankar septembra 1908 napisal kot uvodnik v številko tržaškega glasila JSDS *Rdeči prapor*. Govori o tragični, povsem nepotrebni smrti dveh mladeničev, ki sta padla kot žrtvi prekomernega, vojaškega nasilja ob ljubljanskih protestih – Rudolfa Lundra in Ivana Adamiča (od leta 1952 se po njiju imenuje nabrežje zelo blizu kraja, kjer sta bila ustreljena).

V petek, 18. septembra, je liberalna stranka v ljubljanskem Mestnem domu (kjer danes domujeta Šentjakobsko in Lutkovno gledališče) sklicala protest iz

ogorčenja nad nemškimi nacionalističnimi izgredi nad Slovenci na Ptuju – pa tudi nad mlačnostjo policije in okrajnega glavarstva pri ukrepanju. Po koncu ognjevitih govorov je bilo okoli deset tisoč udeležencev naprošenih, naj se mirno razidejo. To bi se morda tudi zgodilo, če jih ne bi že na današnjem Krekovem trgu iz stavbe nemškega trgovca Nagyja začeli polivati s črnilom. Razjarjeni protestniki so na provokacijo odgovorili z razbijanjem stekel (Mrak 2012).

Zborovanje je postopoma eskaliralo v napad na nemške nacionalne ustanove in napise v Ljubljani, deželna vlada pa je še isti dan vpoklicala 27. pešpolk iz t. i. belgijske vojašnice na današnji Metelkovi, katere polkovni pokrovitelj je bil belgijski kralj – in kolonialni krvnik Konga – Leopold II. Čeprav je bila sobota mirnejša, je ljubljanski župan Ivan Hribar, pomemben član stranke, ki je protest le dan prej sklicala, Ljubljančane v tisku opozoril: »Danes zvečer zasede vojaštvo vse ulice in ima ukaz takoj ostro streljati!« (Nav. po: Mrak 2012). Kljub temu so se manjše protestne akcije nadaljevale vse do nedelje. Takrat je spet nastopil 27. pešpolk skupaj z domobranci in konjeniki, ki so skupaj zaprli večino cest ter budno spremljali in opogumljeni z ukazom nadrejenih prerazporejali mimoidoče (Mrak 2012).

Med njimi je bil tudi 22-letni strojnik Narodne tiskarne Rudolf Lunder, ki se protestov sploh ni udeležil. Z zaročenko sta se poskušala vrniti s sprehoda po bližnjici, ko so vojaki pred stolnico na ukaz deželnega predsednika barona Theodorja Schwarza začeli streljati in prestrelili njegova pljuča. V neoboroženi množici je bil tudi 15-letni gimnazijec Ivan Adamič, mlajši brat skladatelja Emila. Oba mladeniča sta bila pri begu ustreljena v hrbet. Na njunem pogrebu, ki je bil v torek, 22. septembra, so govorili Hribar, mestni odbornik in prihodnji liberalni župan Ivan Tavčar ter desni socialdemokrat Anton Kristan. Dogodek je slovenski mladini različnih nazorov množično priskutil Avstro-Ogrsko (Mrak 2012).

Cankar, ki je bil tedaj ves dan na Rožniku in je za vojaško agresijo izvedel šele okoli polnoči v kavarni Union, je besen napisal sestavek. *Rdeči prapor* s Cankarjevim nepodpisanim uvodnikom (vskočil je, ker je bil urednik *Prapora* Etbin Kristan v zaporu) je z debelo črno obrobo izšel dan zatem, 23. septembra (J. K. 1936: 1). Policija je številko zaplenila in dovolila ponovno izdajo, potem ko je cenzura prečrtala šest odstavkov od osmih. Cankarjevo besedilo v prvem odstavku navede »golo dejstvo«, da je vojaštvo »umorilo dvoje mladih ljudi in težko ranilo preko deset oseb«, dejstvo pa je »samo po sebi tako strahovito, da

skoraj ni potreba pisati komentarja; napravi si ga lahko vsakdo sam v svoji duši in v svojem prepričanju« (Cankar 1976: 77).

To še ne bi zadostovalo za cenzuro; o tragičnih smrtih je ne nazadnje poročal tudi meščanski tisk; *Slovenski narod* je padlima namenil celo posebno izdajo (Mrak 2012). Prav tako ni bil politično sporen drugi odstavek, v katerem Cankar neromantizirano opisuje demonstracije »[n]ekaj mladih, nespametnih ljudi«, ki so zgolj »mladinski bumel brez cilja«, saj »živ krst na svetu ne more povedati, kaj naj bi se bilo doseglo z njimi in komu naj bi bile koristile« – kot takšne pa jih Cankar v imenu socialistov obsoja (Cankar 1976: 77). Prav zaradi te brezciljnosti liberalističnih demonstracij, ki so bile »drugega nič, nego pravi in pristni ljubljanski 'hec'«, bi se lahko vse končalo z »nekaj zdrobljenega stekla« (Cankar 1976: 77).

RDEČI PRAPOR

Glasilo jugoslovanske socialne demokracije.

76. Štev. V Ljubljani, v sredo, dne 23. septembra 1908. Leto XI.

Krvavi dnevi v Ljubljani.

RDEČI PRAPOR

Glasilo jugoslovanske socialne demokracije.

76. Štev. V Ljubljani, v sredo, dne 23. septembra 1908. Leto XI.

Krvavi dnevi v Ljubljani.

Zaplenjeno!

Zaplenjeno!

Sliki 2 in 3. Naslovna stran *Rdečega praporja* z dne 23. septembra 1908 s Cankarjevim anonimnim uvodnikom: različici pred zaplembo in po njej. NUK.

»Ampak visoka deželna vlada je hotela drugače, visoka deželna vlada je hotela krvi,« pravi Cankar takoj zatem – in prav od (vključno) te povedi naprej je

cenzura črtala celotno besedilo (Pijade 1951: 157). Cankar v nadaljevanju opisuje nedeljsko umiritev »šundra« demonstracij, ko »je začelo demonstrirati po mestu orožništvo in vojaštvo«, in sicer »proti mirnemu prebivalstvu«. Demonstranti »nobenemu človeku niti lasu niso skrivili«; še več, »ne vojaštva in ne orožništva nihče ni napadal, temveč […] je svobodno in brez odpora komandiralo po mestu, kakor po zasedenem in sovražnem kraju«, čeprav vojska v Ljubljani ni imela česa varovati ali braniti. »Kako torej si je razlagati ravnanje vlade? Kako ravnanje vojaškega poveljstva? Gruča ljudi, mladih fantov, žensk in otrok, stopi na ulico, poje in žvižga – pobesnel lajtnant komandira 'Feuer' in dvoje mrtvih leži v prahu! – Ali je ta grozota delo gole blaznosti, ali pa zavedne zločinske namere? Bodi že to ali ono: hudodelstvo je storjeno in zdaj se samo vpraša, kdo je hudodelec!« (Cankar 1976: 78)

Cankar je v anonimnem uvodniku obtožil deželnega predsednika, barona Theodorja Schwarza, da je »klical vojaštvo na noge«, pri tem pa vedel, »da vojaštva *ni potreba*«, in poznal »*razpoloženje* in moralno kvaliteto tistega polka«. Zato »je moral sklepati, če ni popolnoma zabit, da ravno sam *provocira* konflikte, ki jih dotlej ni bilo« – in »*krivda za nedeljske umore pada torej v prvi vrsti nanj!* Obračunati bo treba z njim, korenito in kmalu! S krvjo oškropljen človek ne more biti ne dan gospodar dežele!« (Cankar 1976: 78)

Ni pa bil po Cankarjevem mnenju odgovoren zgolj Schwarz: uboji so bili po Cankarju posledica brutalnosti avstrijske armade, »za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde«, in »tista armada je slavila v nedeljo zvečer svoj veliki praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoaristinjo!« (Cankar 1976: 78) Cankar je menil, da bo krvava nedelja komu morda odprla oči, »čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljan sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal« (Cankar 1976: 79). V zadnjem odstavku je pribil, da se bo s »slavnimi deli Schwarza in njegovih hlapcev« nekoč ukvarjalo »še vrhovno ljudsko sodišče – ljudski parlament« (Cankar 1976: 79).

To se v reakcionarni, protidemokratični monarhiji seveda nikoli ni zgodilo, so pa dogodki dodatno zapletli Schwarzevo razmerje z obema slovenskima strankama, zlasti s konservativno Slovensko ljudsko stranko. Njen voditelj Ivan Šušteršič je Schwarza v šahu držal vse od decembra 1907, ko je SLS na deželnozborskih volitvah v splošni kuriji osvojila absolutno večino (Kocijančič 2010) – in tako tvorila jedro deželne vlade, ki je po Cankarju »želela krvi«.

»Ta še liberalec ni, temveč … vrag vedi kaj!«: cenzura Cankarjevih *Hlapcev*

Absolutna zmaga SLS in njenega agresivnega konservatizma je ključna tudi za razumevanje naslednje etape politične cenzure Ivana Cankarja. Tokrat ni bil cenzuriran anonimen uvodnik, temveč je bila onemogočena uprizoritev Cankarjevega dramskega besedila. Leta 1908 je Cankar ob Trubarjevi štiristoletnici pisal: »Nevarnost, da jadramo s polnim vetrom nazaj v sedemnajsto stoletje, je očitna; tako imenovano napredno meščanstvo pa se ne gane, kvečjemu le včasih milo zajavka ter prosi milosti in kompromisa.« V reševanju te težave se je tako kakor ob koncu članka za *Rdeči prapor* zanesel na »ljudstvo samo«, saj je »[l]e ono […] dedič in zvesti varuh vseh naših revolucionarnih tradicij«, v njem pa živi »mogočna volja po svobodi« (Cankar 1976: 205). To pa so tudi osnovni nastavki njegove sočasne drame.

Pod pritiskom konservativne kranjske deželne vlade je cenzurni svet, ki je sicer pregledal vse slovenske drame, namenjene uprizoritvi, v teh letih onemogočil vsaj tri: *Grčo* Frana Govekarja, *Samosvojega* Etbina Kristana (Moravec 1969: 150) in Cankarjeve *Hlapce*. Cankar je septembra 1909 pisal: »Naredil sem veren portret naših sedanjih nadvse umazanih političnih razmer. Če pride na oder, bodo tulili; in priti mora!« (Cankar 1971: 224). Takrat je še verjel, da bo do decembra drama na odru. Deželna vlada pa jo je na začetku decembra poslala v cenzurni postopek. 15. decembra je ljubljanski Policijski oddelek dramo prejel v obravnavo. Cankar je takrat že vedel, da pred novim letom še ne bo vaj, pred sredino januarja pa ne premiere. Pri cenzuri se je zataknilo in Cankar je cenzorja obiskal, a ni bil uspešen (Moravec 1969: 150). *Polizeiabteilung* je za pregled izbral člana cenzurnega sveta, pesnika in prevajalca Antona Funtka (Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40).

Kmalu zatem je Cankar pisal: »Mojo dramo bo cenzura najbrž iz političnih (t. j. nespametnih) razlogov prepovedala. Zdaj zavlačuje rešitev.« (Moravec 1969: 150) 21. decembra je med »11 težavami«, ki so ga ravno pestile, zaročenki Steffi Löffler pisal o prepovedi igre kot o gotovem dejstvu (Cankar 1975: 125). Funtek je deželnemu predsedstvu svojo oceno poslal 5. januarja 1910, to pa je za dodatno mnenje povprašalo svetnika deželnega sodišča. Pod prošnjo je podpisan Theodor Schwarz, omenjeni svetnik pa je bil Fran Milčinski

(Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40, 42). Ta je dramo isti mesec vrnil, ko mu je ravnateljstvo gledališča sporočilo, da igro umika s programa.

V indeksu arhiva policijske direkcije za 1910 je pod geslom »Theater – Zensur – Dilettanten« navedena Cankarjeva drama brez naslova, a nobeno dejanje ni ohranjeno niti v tekočih konvolutih. Tako ni mogoče reči, katerih je 62 osumljenih mest, ki jih pisatelj nekajkrat omenja – nasprotno so cenzorski popravki v leto mlajši Kristanovi drami jasno vidni (Moravec 1969: 150). Vseeno je iz prvih Funtkovih predlogov mogoče razbrati, da drama ni bila cenzurirana predvsem kot socialistična, temveč kot antiklerikalna (Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40).

Cankar je v pismu Steffi tarnal:

> Z mojo dramo so napravili nedopovedljivo nesramnost. Če bi jo bil cenzor takoj prepovedal – gotovo bi se jezil, a stvar bi bila opravljena. Tako pa roma zdaj moje uboge muze dete od Poncija do Pilata. Vse stresa z glavami in si pripoveduje dolge pravljice – in zdaj naj potuje drama še na Dunaj v cenzorski sosvet pri osrednji vladi. Po nemško se to glasi, da se stvar zavleče najmanj za dve leti. Tako ravnajo z delom, na katero sem bil po pravici ponosen. (Cankar 1975: 128; prevod citiran po Kraigher 1958: 362)

Steffi je napovedal, da bo prepovedano igro javno bral v Ljubljani (v veliki dvorani Mestnega doma) in v Trstu (v Delavskem domu). Bral je ni nikjer, a ni znano, zakaj: v nadaljevanju korespondence je le suhoparno dodal, da je tržaško predavanje »moral odpovedati«. Tržaški socialist Ivan Regent je sicer v tistem času Cankarju sam predlagal, da bi *Hlapce* uprizorilo tržaško dramatično društvo (Moravec 1969: 151). Nekaj mesecev po Cankarjevi smrti, maja 1919, je bila drama uprizorjena v Trstu, medtem ko je v Ljubljani, kot v spremni besedi piše urednik petega zvezka Cankarjevega *Zbranega dela* (Moravec 1969: 151–152), še nekaj časa ostala nezaželena.

Konec januarja 1910 je Cankar po nasvetu cenzorskega sosveta dramo sam umaknil. S tem je očitno želel preseči nadaljnje zaplete, saj je že od prej računal na uprizoritev v Pragi. Po napotku igralke in prevajalke v češčino Růžene Noskove-Naskove z dne 8. februarja 1910 je Cankar pisal ravnatelju Narodnega divadla Jaroslavu Kvapilu (Moravec 1969: 152). Kvapil mu je že 18. februarja odgovoril, da se bo potrudil, da bodo *Hlapci* izvedeni. Pisatelj in češki znanci so pričakovali, da bo drama, ki jo je Růžena Noskova-Naskova že

prevedla v češčino, na sporedu v sezoni 1918/1919; Kvapil je v zadnjem letu vojne za *Slovenski narod* celo izjavil: »Tako doživi slovenska izvirna drama, ki je v Ljubljani zaradi cenzure nemogoča, svojo premijero v Narodnem divadlu v Pragi.« (Nav. po: Moravec 1969: 178) To pa se ni zgodilo; *Hlapci* so bili v Pragi prvič uprizorjeni šele leta 1937, in sicer na Delavskem odru (Moravec 1969: 153). Pod vtisom neprilik je Cankar počasi opuščal misel na uprizoritev, v knjižni obliki pa je januarja 1910 drama vendarle izšla.

V *Domu in svetu* je publicist in poznejši duhovnik Leopold Lenard razbesnjen nad izdajo pozval konservativno učiteljstvo, da se je na sestanku Slomškove zveze zbralo in zahtevalo od vlade prepoved uprizoritve *Hlapcev*, ki je bila sicer že prepovedana. *Slovenec* je protestne zahteve konservativnega učiteljstva natisnil namesto prave knjižne recenzije (Moravec 1969: 159). *Hlapci* so tako edina Cankarjeva drama, katere uprizoritve avtor ni doživel, o njeni cenzuri pa podrobneje govori poglavje Jerneja Habjana v tem zborniku.

Zavzemanje za jugoslovansko republiko leta 1913: Cankarjev prvi politični zapor

V letu pred vojno je imel Cankar zaradi svojega socializma nove težave z represivnim aparatom. Tudi glede teh je najbolj zgovoren zgoraj obravnavani esej iz leta 1913 »Kako sem postal socialist« – le da tokrat ne s svojo vsebino: na tem mestu nas bolj zanima kontekst, v katerem esej ni prišel pred bralstvo, za katero je bil prvotno zamišljen. Besedilo bi moralo biti objavljeno v *Družinskem koledarju 1914*, ki pa ni izšel, tako da je luč sveta ugledalo šele po avtorjevi smrti in propadu monarhije, in sicer v pisatelju posvečeni dvojni decembrski številki *Demokracije*, ki je imela podnaslov *Socialistična revija*.

Zakaj ena »temeljnih Cankarjevih izpovedi«, kot jo imenujeta Voglar in Moravec (1976: 315), ni izšla? Ob postumni objavi je urednik Janez Kocmur redkobesedno zapisal: »To črtico mi je bil izročil Cankar v poletju l. 1913 kot prispevek za *Družinski koledar*, ki ga je nameravala izdati 'Splošna delavska zveza Vzajemnost za Kranjsko' za l. 1914. Koledar ni prišel zaradi tehničnih ovir v tisk. Pisatelj je dovolil, da lehko objavim črtico v kakem strankinem listu, kar pa se mi zaradi razmer, povzročenih vsled vojne, ni zdelo umestno.« (Nav. po: Voglar in Moravec 1976: 315)

Širši kontekst vendarle kaže, da neobjava ni bila posledica zgolj »tehničnih ovir«: zdi se, da ji niso nič manj botrovali ukrepi, s katerimi je represivni aparat deželne vlade sankcioniral Cankarjevo znamenito predavanje »Slovenci in Jugoslovani«, ki ga je aprila 1913 organizirala prav Vzajemnost. Vprašanja o povezovanju Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi so se v ospredje prebila jeseni 1912, ko se je začela prva balkanska vojna. Cankar se je v predavanju opredelil do v slovenski javnosti aktualnih družbenih dilem (Voglar in Moravec 1976: 375). Poudaril je nujnost političnega združevanja s preostalimi Južnimi Slovani, ostro pa je obsodil novoilirizem, ki je Slovencem odrekal narodno individualnost.

To je bil odgovor na t. i. tivolsko resolucijo, s katero je jedro JSDS sprejelo misel, da se morajo Slovenci postopoma narodno, tj. tudi kulturno in jezikovno, popolnoma poenotiti s preostalimi Južnimi Slovani. Cankarjev odpor do sklepov resolucije (ki ga je delil s številnimi drugimi pomembnimi člani JSDS, med drugim z Antonom Dermoto, Henrikom Tumo in Albinom Prepeluhom) je omajal njegov odnos z Etbinom Kristanom, glavnim zagovornikom resolucije (Voglar in Moravec 1976: 377–380).

Javni odziv na predavanje je bil v skladu s tem, kar sem o medijski očrnitvi socialistov pisal zgoraj. Napadli ga nista le obe osrednji proavstrijski meščanski publikaciji, *Slovenec* in *Slovenski narod*, temveč tudi liberalni novoilirski dnevnik *Dan*, ki je sicer prav tako nasprotoval Avstriji (Voglar in Moravec 1976: 391–392). Cankar je Kraigherju 24. aprila pisal: »O mojem predavanju si morda bral poročilo v *Zarji*, ki je precej točno. Kar so drugi listi pisali, je gola infamija. Ozmerjal sem vrazovanje [tj. iliristično tendenco], pa je bil koj ogenj v strehi. Na ta način se mi je posrečilo, kar bi se drugemu nikomur: zameril sem se hkrati veleizdajalcem [tj. protiavstrijskim novoilircem] in policiji! […] Jaz se sicer smejem, v resnici pa so vse te stvari prokleto žalostne.« (Cankar 1973: 91)

A novoilirci niso bili edini, ki so se lahko prepoznali v Cankarjevi kritiki jezikovno-kulturnega stapljanja Južnih Slovanov. Pred vojno so v sklopu političnega povezovanja tudi kulturno in jezikovno stapljanje vsaj med Slovenci in Hrvati namreč zagovarjali nekateri pomembni slovenski liberalci in konservativci.

Med liberalci sta bila vsaj do neke mere za stapljanje Ivan Hribar in Bogumil Vošnjak, Ivan Tavčar pa je že v prejšnjem stoletju več kot enkrat izjavil, da so Slovenci »alpski Hrvatje« (Zajc 2006: 225, 234, 268–274). Med zagovorniki

jezikovnega stapljanja je bil tudi Fran Milčinski (Zajc 2006: 272). Ta je bil, spomnimo, kot kranjski deželni sodni svetnik bežno vpleten v cenzuro Cankarjevih *Hlapcev*. Slovenska ljudska stranka pa je zagovarjala trializem – program ideologa hrvaškega nacionalizma Anteja Starčevića, ki je Slovence ob prelomu stoletja obravnaval kot planinske Hrvate. Med konservativci je slovensko jezikovno stapljanje s Hrvati v Cankarjevem času najdejavneje propagiral Aleš Ušeničnik (Zajc 2006: 276–278). Cankar si je, ogorčen nad klerikalno podrejenostjo hrvaškim interesom, v osnutku govora na nekem mestu pripisal opombo: »*Slovenec* – pohrvatiti nobene škode« (Voglar in Moravec 1976: 378).

Kot sem že namignil, predavanja v organizaciji socialističnega društva niso zatrli samo medijsko. Kakor na drugih javnih socialističnih dogodkih je bil tudi na tem predavanju prisoten policijski komisar. Cankarjev navdihujoč pogum pri soočenju z njim je pozneje opisal Josip Vidmar, ki je predavanje spremljal v živo:

> Leta 1913 je bila Avstrija mogočna evropska država, skoraj nedotakljiva v svoji cesarski veličasti. Kdo bi si tedaj drznil spregovoriti o nji brezobzirno kritično ali jo celo javno zasramovati! Cankar je vpričo nas storil oboje, in to pogumno, neustrašeno in hkrati preprosto ter samo po sebi razumljivo. Njegova kritika je bila porazna, njegovo zaničevanje do te veličastne zgodovinske kulise globoko in utemeljeno z očitno naravo stvari, za katero je šlo. […] Strmeli smo in tradicionalna bojazen pred to habsburško pošastjo je naglo kopnela v nas, in to za vselej. Te dele predavanja so spremljali nastopi in protesti policijskega komisarja, ki je hotel Cankarju vzeti besedo, kar se mu ni in ni posrečilo, dasi ga je tako rekoč fizično lovil okrog predavateljske mize. (Vidmar 1976: 212–213)

Policijski uradnik je v zapisniku o predavanju navedel svoja večkratna opozorila zaradi Cankarjevih menda napadalnih besed, priostrenega ozračja pa se je pozneje spominjal tudi Kocmur. Uradnik naj bi trikrat zahteval, da Kocmur Cankarja ustavi, in zagrozil, da bo razpustil prireditev. Kocmur, ki se je ustrašil za usodo Vzajemnosti, je Cankarju šepnil, naj predava bolj umirjeno, a se predavatelj ni pustil zmesti (Voglar in Moravec 1976: 390).

Kanonična različica besedila ne zajema celote govora, v katerem se je socialist Cankar zavzel za jugoslovansko republiko. To kažeta poročilo cesarsko-kraljevega policijskega konceptnega praktikanta Ivana Gogale, vladnega zastopnika na Cankarjevem predavanju, in zapisnik Cankarjevega zaslišanja pred preiskovalnim sodnikom (Voglar in Moravec 1976: 374, 393). Gogala je dan po predavanju ljubljanskemu policijskemu ravnateljstvu predal poročilo z obnovo predavanja ter svojih posegov in opominov (Voglar in Moravec 1976:

393). Navedel je tudi po njegovem najnevarnejši Cankarjevi izjavi: »Mi, kar nas je, *mi* vsi smo te misli, *da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko*.«; »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji« (Voglar in Moravec 1976: 394).

Policijsko ravnateljstvo je zadevo še isti dan predalo državnemu tožilstvu »z opozorilom, da obe Cankarjevi izjavi terjata sodni pregon« (Voglar in Moravec 1976: 395). Cesarsko-kraljevo deželno predsedstvo pa je ukrepalo tudi proti socialističnemu društvu Vzajemnost, ker to incidenta ni preprečilo. Odlok o ukinitvi društva je 19. aprila podpisal deželni predsednik baron Theodor Schwarz (Voglar in Moravec 1976: 395) – prav tisti Schwarz, ki ga je Cankar v cenzuriranem anonimnem uvodniku štiri leta in pol prej okrivil za septembrsko vojaško agresijo in ki se je januarja 1910 podpisal pod prošnjo deželnega predsedstva Milčinskemu, naj čim prej poda mnenje o Cankarjevih *Hlapcih* (Auersperger in Oblak Černi 2010: 50). *Koledar*, ki ga je nameravala izdati Vzajemnost, tako seveda ni mogel iziti (tehnične ovire gor ali dol), bralstvo pa je bilo do Cankarjeve smrti prikrajšano za eno njegovih najpomembnejših političnih besedil.

Cankar je, očitno nepripravljen na pregon, Kraigherju 24. aprila pisal: »Zdaj me mislijo torej zašiti! Nikoli si nisem mislil, da pojdem še kdaj med narodne mučence!« (Cankar 1973: 91). Na majskem zaslišanju je bil zapisnikar Ivan Tavčar (Anon 1921: 151), 29. junija pa je državno tožilstvo pri deželnem sodišču Cankarja obsodilo, da je, v Voglarjevi in Moravčevi formulaciji (1976: 396), »spodbujal k nenravnemu in v zakonih prepovedanemu dejanju ter s tem zakrivil po 305. členu kazenskega zakonika prekršek zoper javni red in mir«. Glavna obravnava je potekala brez navzočnosti javnosti, saj so navzoče razgnali. Cankarju so dovolili le bližino treh zaupnikov, med njimi Otona Župančiča (Voglar in Moravec 1976: 396). 12. septembra je šel Cankar za en teden v zapor. Kraigherju je ob izpustitvi pisal, da mu ni bilo hudega, »samo – 'kajénje je vsakomur brezpogojno zabranjeno'!! – Bog se usmili!« (Cankar 1973: 94).

Prva svetovna vojna: stopnjevanje politične represije in Cankarjev drugi politični zapor

Leto 1914 je tudi na Dunaju spet premešalo karte. Socialisti so se ob začetku vojne znova znašli v nemilosti, čeprav je reformistično vodstvo stranke podprlo imperialistične vojne kredite. Čeravno intenzivnejši, pa je bil antisocialistični podton represije, paradoksalno, bolj prikrit. Tako so skoraj vse dejavne člane sindikatov – na videz naključno – vpoklicali na fronto, kar je nenadoma zaustavilo sindikalno dejavnost (Golouh 1966: 73). A tudi neposredna cenzura se je dodatno zaostrila.

25. julija 1914 je oblast dvojne monarhije z dekretom *de facto* ukinila svobodo tiska in vpeljala preventivno cenzuro.[5] Strogo je prepovedala komunikeje o vojaških operacijah. Cenzurirana je bila vsaka kritika monarhije, ta ukrep, ki socializma sicer nikjer ne omenja, pa je v praksi po vsej monarhiji najprej in najbolj prizadel prav socialistični tisk (Ehrenpreis 2014).

Slovenski in drugi južnoslovanski socialisti so se tudi med vojno po svojih močeh upirali avstro-ogrski cenzuri. *Naprej*, novo glasilo JSDS, ki je nastalo poleti 1917 po obnovljeni socialistični dejavnosti (Dobrila idr. 1969: 33), je tako 6. junija 1918 zapisalo: »Celokupni izvrševalni odbor protestira kar najenergičnejše proti prakticiranju cenzure, ki misli, da bo s tem, če popači tiskana poročila o dejstvih, odpravila tudi dejstva sama.« (Anon 1918)

Ivan Cankar je bil kmalu po začetku vojne, avgusta 1914, še enkrat zaprt kot politični osumljenec, in sicer zaradi simpatij do Srbov. Kot številni drugi slovenski socialisti je bil po začetku imperialistične agresije imun proti sistematičnemu protisrbskemu hujskanju v meščanski javnosti. Kako je to hujskanje oblikovalo slovensko javno debato – in kako se je v njej znova odrezal meščanski tisk –, naj ilustrira izjava iz meseca, ko so Cankarja drugič zaprli. Z označbo »krasne apostolske besede« jo je na prvi strani objavil *Slovenec*. Njen avtor, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, leta 1899 požigalec Cankarjeve prve pesniške zbirke, v njej kliče h krvavemu maščevanju nad Srbi za »črno, sramotno izdajstvo«:

[5] Petra Svoljšak o tem razpravlja v nedavnem članku (2020: 277) in v svojem poglavju v pričujočem zborniku.

> Možje, kliče vas cesar, da z orožjem v roki maščujete skrajno krivična, že večletna prizadevanja razkosati in uničiti našo krasno Avstrijo […]. Možje, ne bojte se! Morebiti nekatere od vas na bojnem polju čaka smrt? O, junaška smrt, o sveta, o srečna smrt! Pa kaj pravim smrt: ne ne, ne čaka vas smrt, ampak čaka vas posmrtno življenje, preblaženo, nebeško življenje, po katerem koprnimo vsi. […] Taka žrtev celo vice izbriše. (Jeglič 1914: 1)

Cankar je moral v zaporniški čumnati na Ljubljanskem gradu brez pravega povoda ostati kar šest tednov, od konca avgusta do začetka oktobra 1914. V prostorih je bilo nagnetenih sto zapornikov, med njimi več slovenskih kulturnikov. Zaporniško bivanje je bilo manj prijetno kakor prvič; načelo je njegovo zdravje, avgusta pa mu je umrl oče, kar je Cankarja zelo potrlo. Pogreba se ni smel udeležiti, četudi se je njegov bratranec Izidor Cankar javil kot talec v času zaporniške odsotnosti (Dolgan, Fridl in Volk 2014: 54).

Sklep

V prvem delu prispevka smo videli, kako je habsburška represija (vključno s cenzuro) socialiste sistematično zatirala in jih večkrat primorala, da so spremenili taktiko. Avstro-ogrska (zlasti deželna) oblast je socialistična občila prepovedovala, cenzurirala ali pa je oteževala njihovo izhajanje, shode so redno obiskovali policisti, meščanski tisk pa je socializem in voditelje delavskega gibanja demoniziral. Vse to je prispevalo k temu, da se je tudi v deželah na območju današnje Slovenije inteligenca zelo pozno vključila v delavsko gibanje. V drugem delu prispevka je v ospredju Ivan Cankar kot avtor cenzuriranega časopisnega uvodnika, drame, katere uprizoritev so onemogočili, in političnega besedila, ki ni moglo iziti, ker so politično sankcionirali socialistično društvo, ki naj bi ga tiskalo. Politična sankcija je bila posledica Cankarjeve javne opredelitve za jugoslovansko republiko, ki je pisatelju nakopala tudi ječo. Manj kot leto in pol zatem, v prvih mesecih vojne, pa je bil zaprt še zaradi izražanja simpatij do Srbov.

Vir

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 16, Splošni spisi, leto 1889, fasc. 8 (2801–3200), št. 3106, *Novi čas*

Literatura

Anon, 1921: Cankar pred sodnijo. V: Jože Glonar (ur.): *Cankarjev zbornik*. Ljubljana: Tiskovna Zadruga. Str. 149–163.

Anon, 1895: The March of Victory or Social Reform in All Countries: Austria-Hungary. *Twentieth Century*, 31. 1. 1895, str. 11–12.

Anon, 1918: Sodrugom in sodružicam! *Naprej*, 6. 6. 1918, str. 1.

Anon, 2017: Resolutions of the Austrian Social Democratic Party Congress at Hainfeld (30–1 December 1888 and 1 January 1889) and the Subsequent Party Congress in Vienna (Pentecost 1892). V: Mark E. Blum in William Smaldone (ur.): *Austro-Marxism: The Ideology of Unity*. 2. zv. Leiden: Brill. Str. 19–23.

Auersperger, Alenka, in Marija Oblak Černi, 2010: Cenzura uprizoritve Cankarjeve drame *Hlapci*. *Vrhniški razgledi* 11, str. 40–51.

Blum, Mark E., in William Smaldone, 2017: Introduction. V: Mark E. Blum in William Smaldone (ur.): *Austro-Marxism: The Ideology of Unity*. 2. zv. Leiden: Brill. Str. 1–14.

Brnčić, Ivo, 1937: Za Cankarjevo podobo. *Ljubljanski zvon* 57, št. 4, str. 344–442.

Cankar, Ivan, 1971: *Zbrano delo*. 27. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Cankar, Ivan, 1973: *Zbrano delo*. 28. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Cankar, Ivan, 1975: *Zbrano delo*. 29. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Cankar, Ivan, 1976: *Zbrano delo*. 25. zv. Ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Čeh Šteger, Jožica, 2019: Cankar, Ivan (1876–1918). *Slovenska biografija*, 25. 1. 2019. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi155071/ (dostop 5. 1. 2023).

Dobrila, Pavel, idr., 1969: *Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867–1968*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije.

Dolgan, Marjan, Jerneja Fridl in Manca Volk, 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC.

Držaić, Karlo, 2019: *Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine: diplomski rad*. Zagreb: K. Držaić.

Ehrenpreis, Petronilla, 2014: Press/Journalism (Austria-Hungary). *International Encyclopedia of the First World War*, 8. 10. 2014. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pressjournalism_austria-hungary (dostop 5. 1. 2023).

Ferenc, Tone, idr. (ur.), 1981: *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Gerő, András, 1995: *Modern Hungarian Society in the Making*. Budimpešta: Central European University Press.

Golouh, Rudolf, 1966: *Pol stoletja spominov*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Henderson, William O., 1976: *The Life of Friedrich Engels*. 2 zv. London: Routledge.

J. K., 1936: [Opomba.] Ivan Cankar. Krvavi dnevi v Ljubljani. *Slovenija* 5, št. 18–19, str. 1.

Jeglič, Anton Bonaventura, 1914: Besede ljubljanskega knezoškofa dr. A. E. Jegliča vojakom. *Slovenec*, 11. 8. 1914, str. 1.

Kermavner, Dušan, 1963: *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kraigher, Lojz, 1958: *Ivan Cankar: študije o njegovem delu in življenju, spomini nanj*. 2. zv. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kocijančič, Štefan, 2010: Ivan Hribar: cesar ga ni več hotel za župana. *Dnevnik*, 9. 6. 2010. https://www.dnevnik.si/1042365532 (dostop 5. 1. 2023).

Moravec, Dušan, 1969: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 5. zv. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 133–267.

Mrak, Andrej, 2012: Pripoved o nabrežju Adamiča in Lundra. *MMC RTV*, 23. 9. 2012. https://www.rtvslo.si/kultura/razglednice-preteklosti/pripoved-o--nabrezju-adamica-in-lundra/292109 (dostop 5. 1. 2023).

Pijade, Moša (ur.), 1951: *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije: socijalističko gibanje u Sloveniji 1869–1920*. Beograd: Istorijsko odeljenje CK KPJ.

Rozman, Franc, 1973: Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1–2, str. 53–101.

Sancin, Boris, 2013: Golouh, Rudolf (1887–1982). *Slovenska biografija*, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi207472/ (dostop 5. 1. 2023).

Svoljšak, Petra, 2020: Umetnost med cenzuro in propagando v prvi svetovni vojni. *Acta historiae artis slovenica* 25, št. 2, str. 269–293.

Vidmar, Josip, 1976: *O Ivanu Cankarju*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Voglar, Dušan, in Dušan Moravec, 1976: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 25. zv. Ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 261–429.

Vranicki, Predrag, 1983: *Zgodovina marksizma*. 1. zv. Prev. Irena Gantar-Godina. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Zajc, Marko, 2006: *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan.

https://doi.org/10.3986/9789610507468_21; CC BY-NC-ND 4.0

Avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno: iz defenzive v ofenzivo

Petra Svoljšak

Cenzuro najpogosteje povezujemo s tiskom, knjigo in zloglasnimi seznami prepovedanih knjig, vojni čas pa je verjetno tisti, v kateri se tovrstna državna dejavnost lahko razbohoti do nepredstavljivih razsežnosti. Vplivni britanski urednik Alfred George Gardiner je na primer poskušal razumeti statutarno omejevanje britanske vlade, ki je v svobodo tiska in govora med prvo svetovno vojno posegla s posebnim odlokom DORA (Defence of Realm Act) z dne 8. avgusta 1914, s pojasnilom, da pridejo časi, ko mora svoboda tiska dati prostor varnosti države (Hopkin 1970: 156).[1]

Z državnim zakonom o temeljnih pravicah državljanov (s t. i. decembrsko ustavo iz leta 1867) je Avstro-Ogrska po besedah Janeza Cvirna naredila velikanski korak k uresničitvi pravne države, saj je zakon predstavljal »izjemno širok katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je med drugim zagotavljal: enakost državljanov pred zakoni in pri zasedanju javnih služb, osebno svobodo, nedotakljivost lastnine, zaščito tajnosti pisem, pravico do združevanja, zbiranja in oblikovanja peticij, svobodo govora, versko svobodo, svobodo raziskovanja in poučevanja, svobodno izbiro poklica« (Cvirn 2015: 10).

Trinajsti člen temeljnega zakona je uzakonil svobodo govora in pisanja ali slikovnega predstavljanja. Zagotovljena je bila svoboda tiska, cenzura pa je bila prepovedana. Toda že 20. člen tega zakona je določil, da se bo s posebnim zakonom odločalo o dopustnosti začasne in lokalne opustitve pravic iz nekaterih členov, in sicer 8. člena (zagotovitev osebne svobode), 9. člena (nedotakljivost stanovanja), 10. člena (pisemska tajnost), 12. člena (pravica združevanja)

[1] Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa »Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti« (P6-0052), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

in 13. člena (svoboda izražanja) s strani pristojnega organa. Zakon je torej predvidel možnost suspenza temeljnih državljanskih pravic, kar je najprej, leta 1868, uveljavil že grof Eduard Taaffe, da bi zatrl demonstracije na Češkem. Pravico do izjemnih ukrepov je uzakonil 14. člen zakona, s katerim so spremenili temeljni zakon o državnem zastopstvu z dne 26. februarja 1861, in je izvršni oblasti v določenih primerih dajal pravico razglašanja »zakonov v sili« brez poprejšnjega soglasja državnega zbora. Vendar so ti zakoni imeli le začasno veljavo, se pravi, le do obravnave na prvi naslednji seji državnega zbora, ko je v primeru potrditve dobil trajno veljavo.

Odtlej je postala zloraba instrumenta 14. člena latentna: med letoma 1897 in 1904 je 14. člen doživel pravi razcvet, saj je bilo izdanih 76 izrednih ukrepov, ki so sledili »navodilu«, ki ga je cesar Franc Jožef dal junija 1895 na zasedanju dunajskega parlamenta, namreč da je treba v primeru »nekorektne« drže parlamenta uporabiti člen 14., da se s trdo roko vzpostavi in vzdržuje red (Gebhardt 2018: 252). Posebno poročilo o uporabi 14. člena iz leta 1906 je ugotovilo, da sta bila ključna izraza – »nuja« in »potreba« – zelo široko pojmovana in da se je le 22 od 76 izjemnih ukrepov izkazalo za neproblematične glede na ustavne zakone, 30 pa je bilo povsem neustavnih. Poročilo je nenazadnje pokazalo na odgovornost ne samo vlade, temveč tudi parlamenta, ki nikoli ni podvomil o upravičenosti izdanih izrednih ukrepov. Do začetka prve svetovne vojne, torej v 46 letih od sprejetja decembrske ustave, je bil 14. člen uveljavljen 156-krat (Gebhardt 2018: 255–256).

Izbruh prve svetovne vojne je v prakso izrednih razmer in izjemnih odlokov prinesel širino, saj so številne države, tudi nevtralne, sistematično uvajale razširitev pooblastil izvršne oblasti. Prva svetovna vojna in obdobje po njej sta postala laboratorij za testiranje in »medenje« funkcionalnostnih mehanizmov in državnega aparata v izrednih razmerah kot paradigme vladanja (Agamben 2013). Tudi Avstro-Ogrska je v prvo svetovno vojno vstopila pravno pripravljena zlasti na upravljanje t. i. domače fronte, ko je v avstrijski polovici že 23. julija 1914 ministrski svet z grofom Karlom von Stürgkhom na čelu sprejel izjemne ukrepe in suspendiral temeljne državljanske svoboščine, uvedel strogo cenzuro, prepovedal periodični tisk, neperiodični tisk pa podvrgel pregledu političnih, policijskih ali deželnih oblasti. Pravno podlago za uvedbo izjemnega stanja je predstavljal tajni dokument iz leta 1912 z naslovom *Dienstbuch J - 25a. Orientierungsbehelf über Ausnahmverfugungen fur den Kriegsfall fur die*

im Reichsrate vertreteten Konigreiche in Ländern (Priročnik J – 25a. Smernice o izrednih ukrepih v primeru vojne za v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele), ki je temeljil na že omenjenem »zloglasnem« 14. členu zakona št. 141 iz decembra 1867 in je usmerjal ter koordiniral vojaška in teritorialna poveljstva trdnjav, lokalne in finančne oblasti, poštne in telegrafske uradnike ter lokalne žandarmerije v primeru vojne in takojšnje uveljavitve izjemnih ukrepov vojaške, gospodarske, pravne in politične narave.[2] Dokument je bil obenem eden od pomembnih korakov k totalizaciji vojne, kot jo je od leta 1914 naprej vodila avstro-ogrska monarhija in na katero se je v pravnem smislu očitno pripravljala že leta pred izbruhom vojne. Kot je ugotavljal Joseph Redlich, »že površen vpogled v zakonik vojaške uprave jasno pokaže, da je bila glavna ideja oblasti zagotoviti vojski polna pooblastila, da se zavaruje pred vohunstvom ipd.« (Redlich 1929: 63).[3]

Z uvedbo izjemnih ukrepov sta bili na neposrednem udaru prav svoboda izražanja in prepoved cenzure, saj je zaplembo in odpiranje pisem brez sodnega ukaza pod izrednimi pogoji dopuščal že 5. člen državnega zakonika z dne 5. maja 1869 (R.G.Bl. Nr. 66), 6. člen pa je postavil politično oblast v položaj, da je lahko izvajala okrepljen nadzor nad delovanjem društev, še posebno političnih. Izvajanje izjemnih ukrepov je olajšalo tudi dejstvo, da se dunajski parlament ni sestal vse od marca 1914 naprej, tako da ni mogel delovati v vlogi zakonodajnega korektiva odločitev izvršne oblasti.

Drugi cesarski odlok, objavljen 25. julija 1914, je prepovedal uvoz srbskih pamfletov; pozneje je bil odlok razširjen tudi na ruske, belgijske, francoske, angleške, italijanske in romunske časopise, vsa dohodna in odhodna pošta za tujino pa je bila podvržena strogi cenzuri. Tako je bila *de facto* ukinjena svoboda tiska in uvedena preventivna cenzura. Zaradi izjemne učinkovitosti in strogosti cenzure so nekateri časopisi (npr. *Glas slobode* iz Bosne in Hercegovine) celo prenehali izhajati, socialdemokratski tisk je bil prepovedan, na »italijanskem«, se pravi, tudi na slovenskem vojnem območju, so bili prepovedani časopisi v italijanskem jeziku (razen pro-avstrijskega *Risveglio Austriaco*), časnikarstvo pa je v vojnem času hodilo po mejni črti in včasih preizkušalo, kaj bi sploh moglo biti objavljeno. Po oceni Lojzeta Udeta se je germansko-slovanski spor, ki je

[2] Za upravljanje avstro-ogrske vojne gl. npr. Redlich 1925.

[3] Kjer ni drugače navedeno, so prevodi delo avtorice poglavja.

med vojno doživljal svoj višek, udejanjal tudi skozi časopisno cenzuro. Dvojna merila Ude prepoznava v primeru mariborskih časnikov: nemški so bili do slovenskih precej napadalni, medtem ko se slovenski zaradi zaplemb niso mogli braniti (Ude 1960: 11). Včasih se je kakšen članek tudi izognil cenzuri; pogosto je naveden primer objave članka »Jugoslovanski romarji po Evropi«, ki ga je 19. junija 1915 povzel časopis *Slovenec* po zagrebški *Hrvatski* in tako slovensko javnost seznanil z ustanovitvijo Jugoslovanskega odbora ter z njegovim programom in člani, članek pa se je vendarle končal s piščevo podporo vojnemu naporu in lojalnostjo do cesarske hiše (Anon 1915). Na nedoslednosti in neenake cenzurne prakse je opozorila tudi Tamara Scheer, ki je našla primere izida ene izdaje časopisa, medtem ko je bila druga izdaja istega dne prepovedana (Scheer 2010: 128).

Odlok z dne 31. julija 1914 je v Galiciji, Bukovini, Krakovu, Šleziji, severni Moravski in Dalmaciji, po vstopu Italije v vojno pa še na Tirolskem, Predarlškem, v Istri, Goriško-Gradiški, Trstu, na Kranjskem, Koroškem, Solnograškem in Štajerskem civilno oblast zamenjal z vojaško jurisdikcijo, tako da so imeli vojaški poveljniki pravico izdajati odloke in ukaze tudi za civilno sfero, kar potrjuje Redlichovo tezo o opolnomočenju vojaških oblasti nad celotnim življenjem v cislajtanskem delu monarhije.

Ko so bili pripravljeni pravni okviri delovanja monarhije v vojni, je upravljanje z mislimi, novicami, informacijami ter javnim in zasebnim mnenjem dobilo svoje mesto v Vojnem obveščevalno-nadzornem uradu (*Kriegsüberwachungsamt* – KÜA),[4] ustanovljenem 27. julija 1914, in v Vojnem tiskovnem uradu (*Kriegspressequartier* – KPQ).[5] Obe ustanovi sta imeli cenzurne naloge, in sicer prva še nadzorne, druga pa že propagandne. KÜA je bil vojaško ustrojen urad s podmaršalom Leopoldom Schleyerjem baronom Pontemalghero na čelu, sedež pa je bil v prostorih vojnega ministrstva. Po večinskem mnenju pravne in zgodovinske stroke je šlo za nezakonit urad vojnega absolutizma v cislajtanskem delu monarhije (Redlich 1925: 94). O obsegu delovanja KÜA danes priča težko obvladljivo arhivsko gradivo: že v prvih treh mesecih delovanja je urad obravnaval 7.400 zadev, v letu 1915 pa je pridelal 45.000 datotek (100

[4] O delovanju urada podrobno piše Scheer 2010; prim. Svoljšak 2005 in Svoljšak 2010b. Za širši avstro-ogrski kontekst gl. Rachamimov 2004.

[5] Za delovanje tiskovnega urada gl. npr. Tepperberg 2015; Kalina 2016.

dokumentov na dan: Svoljšak 2020: 272), saj je bil razpon delovnih nalog pravzaprav vse, kar je živelo in delalo v delu monarhije pod njegovim nadzorom – od prodaje blaga na tržnicah do političnih procesov proti rušiteljem monarhije, t. i. nacionalnim aktivistom.

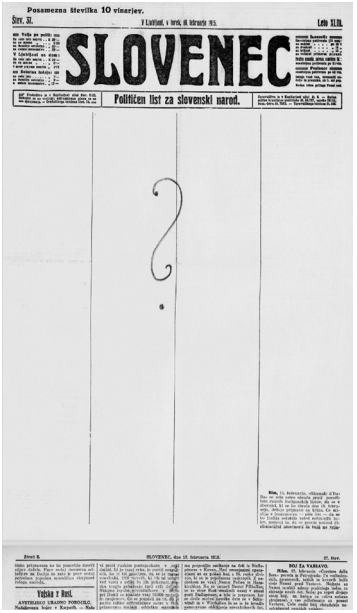

Slika 1. Sedež Vojnega obveščevalno-nadzornega urada na Vojnem ministrstvu na razglednici iz 1915. Zasebna zbirka.

Temeljni nalogi KÜA sta bili torej nadzor in cenzura, ki je zajela vse informacijske vire: od tiska, zasebne korespondence, poštnega prometa (telegraf, telegram), radijskega prometa, filmske produkcije, fotografij, zbirateljske dejavnosti do pisemskih golobov (ki so bili seveda prepovedani). Namen je bil preprečevanje pretoka informacij v tujino in iz nje, v naslednjem koraku pa postavitev informacijske zapore med bojevano in domačo fronto. Ta korak se je izkazal za ključnega pri vzdrževanju bojne morale na fronti in dveh procesov na domači fronti – vztrajanja (*Durchhalten*) in žrtvovanja (*Opferwilligkeit*) –, pri čemer je bilo vztrajanje razumljeno kot pasivna drža v vojni, žrtvovanje pa kot pripravljenost odrekanja življenjskim virom in udobju. Izkazalo se je namreč, da utegne prehajanje na dejanskih dejstvih utemeljenih informacij med frontama kvarno vplivati na moralo, spreminjati pogled na pravičnost in s tem upravičenost vojne ter porajati dvom v uradne informacije, kot jih je skrbno odbiral Vojni tiskovni urad. Zato je bilo bistveno, da je informacijska zapora karseda neprepustna.

In prav v tej vlogi je bila ključna dejavnost cenzure kot nadzornice informacij, ki so prehajale. Načelno je bilo lažje nadzorovati informacije vojaškega značaja, saj jih je oblikoval in na rednih novinarskih konferencah posredoval Vojni tiskovni urad, vojni reporterji pa so delovali pod strogim nadzorom in fronto obiskovali le v organiziranih ekskurzijah in seveda le na uspešnih frontnih odsekih. Tako so bili časopisi popolnoma odvisni od dnevnih uradnih poročil (*Höfer Berichte*) poveljnika vrhovnega štaba, ki so jih olepševali in pripravili za objavo (Cornwall 1992: 53). Zgovoren je primer Stefana Zweiga, ki se je znašel v vlogi »redaktorja« uradnih poročil v Vojnem arhivu, kamor je bil dodeljen, ker se zaradi slabega zdravstvenega stanja ni mogel dejavno vključiti v vojno. Tam se je soočil z razkorakom med uradnimi poročili in dejanskim stanjem na bojiščih monarhije. Ob izbruhu vojne se je povsem integriral v avstrijsko propagandno mašinerijo. Julija 1915 je bil poslan v osvobojeno Galicijo z nalogo zbiranja dokumentov o ruski zasedbi Galicije, in tam naj bi spoznal, da se je treba proti vojni boriti. Toda svoja medvojna opažanja je lahko ubesedil šele po vojni, v svoji avtobiografiji *Včerajšnji svet: spomini Evropejca* (*Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*), prvič objavljeni 1941. Leta 1915 je Zweig začel pisati tudi pacifistično dramo *Jeremija* (*Jeremias*), ki je premiero doživela februarja 1918 v Zürichu (Svoljšak 2020: 281).

Časopisna poročila so bila torej podvržena strogemu nadzoru in prepovedim, ki so bile tako splošne, da so širile polje nadzora, saj je bilo na primer prepovedano nelojalno ali nepatriotično pisanje in vsakršna diskusija, ki bi nasprotnikom dajala vtis, da je Avstro-Ogrska v težavah, prav tako nacionalistične, socialistične in verske ideje, o katerih bi lahko sodili, da so provokativne, pa zapisi, kritični do ukrepov vlade, ter alarmantne govorice in pacifistična propaganda, ki bi nasprotnikom sporočala o avstrijski vojni utrujenosti. Pritožbe osrednjih dunajskih oziroma avstrijskih časopisov so bile redke: Mark Cornwall omenja časnik *Arbeiter Zeitung*, ki je junija 1916 objavil, da je to, kar se javno izreče, le preobleka za intimna občutenja ljudi, kot takšno pa najostrejše nasprotje tajnemu splošnemu javnemu mnenju. Na drugi strani so cesarju zvesti časniki, kot sta bila *Neue Freie Presse* in *Reichspost*, poskušali prikriti delo cenzure z zapolnjevanjem sivih lis, ki so nastale po cenzorskih posegih (Cornwall 1992: 54).

Posamezna številka 10 vinarjev.
Štev. 37. V Ljubljani, v torek, 16. februarja 1915. Leto XLIII.
SLOVENEC
Političen list za slovenski narod.
Vzhod z Rusi.
AVSTRIJSKO URADNO POROČILO.
SLOVENEC, dne 16. februarja 1915.
DOI Za VARJAVO.

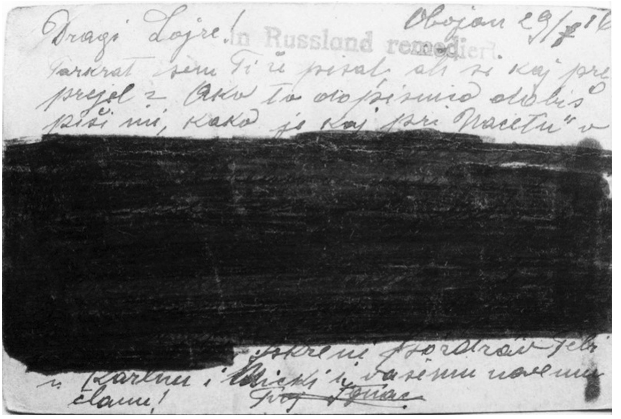
Slika 2. Cenzurirani časopis *Slovenec*, naslovnica, 16. februar 1915, št. 37. NUK.

Enaka pravila so veljala tudi za pisemsko cenzuro, ki so jo upravljali iz treh središč – z Dunaja, iz Budimpešte in iz Feldkirchna na švicarski meji, kjer so vojaški cenzorji na primer pustili zaprto le cesarsko pošto, pošto ministrskega zbora in diplomacije, medtem ko so bili zapisi o miru, nacionalizmu, vojaških premikih in celo vremenu prekriti (*remediert*), imena dopisnikov pa so zapisali v imensko kartoteko. Na podlagi cenzuriranega materiala so pripravili vojaška poročila, ki so bila zanimiva za vojaško obveščevalno službo in so bila obenem tudi (resda zelo omejen) izraz javnega mnenja, ki ga nikakor ni bilo mogoče pridobiti iz tiska ali t. i. notranje pošte. Zaradi izjemne količine pisem – dvojna monarhija je svojim vojakom razdelila 826,5 milijonov uradnih razglednic, avstro-ogrska vojna pošta pa je dnevno obdelala 9 milijonov pošiljk (Hämmerle 1999: 154) – je bila cenzura pošte lahko izvedena le z naključnimi pregledi; do leta 1915 je cenzura sicer pregledovala vso pošto na vojnem območju, kar je vodil Skupni centralni nadzorni urad (*Gemeinsameszentralnachweisbüro* – GZNB), to pa je postalo sčasoma neobvladljivo in so bili prav tako uvedeni naključni pregledi, medtem ko je bila pošta vojnih ujetnikov podvržena strogi cenzuri, ki jo je

izvajal poseben Oddelek za korespondenco vojnih ujetnikov.[6] Zaradi povezav s srbskim nasprotnikom je bila prepovedana cirilica, in cenzorska skupina, ki je pregledovala pisma v cirilici, je veljala za eno močnejših (od 24 jezikovnih cenzurnih skupin so bile štiri ruske ter po ena srbska in ukrajinska) (Svoljšak 2005: 11–113). Prepovedani so bili iredentistični klubi in vprašljiva je bila celo uporaba rimskih črk na urah v cerkvenih zvonikih. Na Slovenskem je bila socialdemokratska *Zarja* prepovedana že 27. julija 1914, ker je zapisala odločno protivojno stališče JSDS, sledile so prepovedi društev (npr. Slovenske matice) in seveda delovanje političnih strank vse do ponovnega sklica dunajskega parlamenta, medtem ko se je društvena dejavnost usmerila na dobrodelnost in prostovoljstvo v reševanju humanitarne krize, ki jo je vojna povzročila (begunstvo, socialne stiske, vojne vdove in sirote, lakota in pomanjkanje).

Toda v procesu preobrazbe cenzure iz defenzivne dejavnosti v ofenzivno je bila bistvena prav pisemska cenzura vojnih ujetnikov. V tujino je bilo prepovedano pošiljati razglednice s podobami krajev, mest, vasi, gospodarskih in vojaških objektov, kmetijskih površin in celo spomenikov. Prepovedano je bilo dopisovanje med vojnimi in civilnimi ujetniki v Avstro-Ogrski, med vojnimi ujetniki v Avstro-Ogrski in državljani v notranjosti monarhije ter med civilnimi ujetniki z avstro-ogrskim državljanstvom in sovražno tujino. Sprva naj bi Oddelek za vojne ujetnike opravljal podobne funkcije kakor Rdeči križ: ugotavljal naj bi stanje avstro-ogrskih ujetnikov v različnih vojnih ujetništvih in s tem izvajal t. i. karitativno dejavnost, se pravi, omogočal pisemski promet med vojnimi ujetniki, interniranimi in konfiniranimi ter njihovimi sorodniki, kot je bilo opredeljeno v obstoječem vojnem pravu, a je bilo treba tudi preprečiti morebitne vplive, ki bi lahko državne institucije pripeljale v nevaren položaj. V t. i. karitativnih poročilih so cenzorji iz pregledanih pisem povzemali lokacije vojnih ujetnikov in razmere v vojnem ujetništvu (nastanitev, prehrana, delo, zdravstvene razmere). Zlasti potem, ko je vodja GZNB major Primavesi ugotovil vrednost informacij z vidika nadzora ali vsaj ugotavljanja razpoloženja na notranji fronti, je cenzura prešla iz karitativne, humanitarne ali defenzivne dejavnosti v ofenzivno, ta pa se je izvajala tako na ravni ponarejenih pisem kakor v ukrepih proti lastnim državljanom v monarhiji.

[6] O cenzuri pišejo tudi npr. Spann 1972; Spann 1991; Dajani 1999.

Slika 3. Cenzurirana dopisnica. Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Poročila so bila vse bolj podrobna in tematsko razčlenjena; pisala so o splošnem gospodarskem in vojaškem stanju v Rusiji in Srbiji, o razmerah vojnih ujetnikov v Avstro-Ogrski, o stanju vojnih ujetnikov v Rusiji, Srbiji, Italiji, na Japonskem in v Grčiji, pisemska cenzura je omogočila kratke karakteristike vojnih ujetnikov, posebej častnikov in moštva, ter jih razdelila po narodnosti ter posebej delila še Jude in socialdemokrate. Pri presoji o vzdušju in političnem ozračju na notranji fronti, pa tudi o položaju in vojaški drži posameznih narodov, je šlo za posplošene ocene, konkretneje pa so oblasti ukrepale na podlagi informacij o načinu »prehoda« vojaka v vojno ujetništvo. Omeniti velja zelo pogost primer: na podlagi presoje o tem, kako je vojak padel v vojno ujetništvo, so oblasti na notranji fronti odločale o odvzemu socialnih podpor. Osnovni kriterij je bil, ali so vojaki v vojno ujetništvo padli ranjeni ali neranjeni, pri čemer so za neranjene »določili«, da so se predali. Tako je bilo »ugotovljeno«, da se je na primer novembra 1914 predalo kar 70 % češkiх vojakov (tolikšen je bil delež neranjenih), medtem ko je bilo okoli 85 % ranjenih ujetih Nemcev, kar 95 % ranjenih ujetih Madžarov, med slovenskimi vojnimi ujetniki pa je bilo ranjenih 80 % vojakov (Svoljšak 2005: 118). Na situ cenzorjev so seveda ostali tudi zapisi, ki bi lahko dokazovali, da so se vojaki prostovoljno predali, kot na primer »nisem mogel na svoje brate streljati«. Na avstrijsko-italijanski fronti se je nasprotnikom predal na primer Lovro Kuhar, informacijo pa je pridobil tudi Vojno-nadzorni urad, ki je ugotovil, da je Kuhar dezertiral, tako da so ga na vojaškem sodišču v odsotnosti obsodili na smrt, njegov del družinske dediščine

je bil zaplenjen, vsem sorodnikom so odvzeli vojaški čin, poleg smrtne obsodbe pa je bil zagotovo največji udarec vnovični vpoklic tedaj petdesetletnega Kuharjevega očeta k črnovojnikom. Po letu dni služenja, prevzel je naloge varovanja mostov pri Marijinem Celju (Maria Zell) in v Weitzu na Gornjem Štajerskem, so ga iz vojske odpustili (gl. Svoljšak 2010a; Svoljšak 2016).

Drugi znak ofenzivne dejavnosti je bil neposreden poseg cenzure v pisemsko dejavnost vojnih ujetnikov ter v že cenzurirana pisma srbske in ruske cenzure, ki so jih avstro-ogrski vojni ujetniki pošiljali domačim. Avstrijski cenzorji so na primer na podlagi pošiljateljevega naslova, poštnega žiga in številke vojne pošte ugotavljali položaje srbskih oziroma ruskih enot, kar se je na primer leta 1915 izkazalo za zelo koristen podatek pri pripravi avstro-ogrske oktobrske ofenzive proti Srbiji. Cenzurirana mesta so t. i. ponarejevalci oziroma imitatorji zapolnili s ponarejenimi odlomki iz pisem ujetih srbskih častnikov in s postavljanjem izzivalnih vprašanj, z morebitni odgovori pa so polnili vrzeli. Ali pa so sumljivim ujetnikom poslali sporočilo, da jim je bil poslan denar, a se je pošiljka vrnila zaradi napačnega naslova; pravi naslov so potem ujetniki dejansko poslali, s pošiljateljevim »opozorilom«, naj ne posredujejo vojaških položajev, temveč krajevno ime, pa so prišli do podatka o pravem naslovu vojnega ujetnika. Imitacijski postopek je bil uspešen zlasti v korespondenci proti Srbiji, saj je pošta iz Rusije potovala dolgo, učinkovita pa je bila tudi ruska cenzura.

Kot rečeno, so vojaške oblasti prišle do spoznanja, da lahko deloma spremljajo stanje in nihanja v razpoloženju civilnega prebivalstva v zaledju. Tako so leta 1916 začela nastajati poročila, ki so sledila vojaškim, političnim in gospodarskim novicam v posameznih nacionalnih enotah; poročila so bila podprta s primeri iz pisem. Tako lahko povzamemo, da je bilo leta 1916 v slovenskih deželah prebivalstvo prizadeto zaradi draginje, pomanjkanja delovne sile, ženske so izražale skrb zaradi lakote in umiranja otrok, pisale so o beguncih s soške fronte, sčasoma so dopisale kritična opažanja o pomanjkljivi in nepravični preskrbi, o neurejenem delovanju uradnih ustanov na področju dodeljevanja podpor in drugih gmotnih pomoči, a še vedno je večina trdno verjela v zmago avstrijskega orožja. Leta 1917 so cenzorji lahko začeli opažati padec v razpoloženju prebivalstva, saj sta se zanos in prepričanje v hiter in zmagovit konec vojne umaknila depresivnemu, apatičnemu, včasih nervoznemu razpoloženju, ki so ga pripisovali zlasti izjemno slabim življenjskim razmeram, lakoti in pomanjkanju osnovnih življenjskih potrebščin. V letu 1918 so postala pisma

črnogleda, vsebovala so misli o smrti in propadu, bore malo pa so omenjala mir. Kljub vsemu se je poročevalec zanašal na neusahljivo zvestobo slovenskega prebivalstva do cesarja, čeprav je dokazni material segal v leto 1915, ko je urad oblikoval posebno zbirko t. i. patriotičnih pisem (Svoljšak 2005: 125). Z oživitvijo političnega življenja v monarhiji je bila pozornost cenzorjev usmerjena v informacije političnega in vojaško-političnega značaja, pri čemer so jih vojaško-politične informacije zanimale zlasti v zvezi z novačenjem dobrovoljcev med vojnimi ujetniki; spremljali so seveda tudi odmeve na Majniško deklaracijo, pri čemer je poročevalec poudaril, da slovensko prebivalstvo vendarle zaupa v cesarjeve rešitve in verjame v možnost svojega obstoja v sicer enakopravni skupnosti avstrijskih južnoslovanskih narodov znotraj Habsburške monarhije: »Po triletnem odmoru se je odprl parlament. Zgleda, da bo zavel nov veter in bo vsak lahko iskal svojo pravico. [...] Če nas ne varajo znaki, bo vse urejeno na podlagi enakopravnosti narodov in na to bodo morali pristati tudi Nemci in Madžari. Mladi Karel je poln energije in demokratično naravnan, kot se je pokazalo že ob odprtju parlamenta.« (Svoljšak 2005: 125)

V letu 1918 so se politične vsebine v pismih gostile, in sicer tudi pod vplivom deklaracijskega gibanja, zlasti iz prestreženih pisem slovenskih duhovnikov pa je bilo mogoče sklepati o politični razdeljenosti na Kranjskem (Svoljšak 2005: 126) pa tudi o razmišljanjih o združitvi južnoslovanskih narodov v skupno državo. Čeprav je pritisk cenzure po poletju 1917 pojemal, pravzaprav ni popustil niti v prvi polovici leta 1918, do uradnega preklica cenzure pa je prišlo šele 28. oktobra 1918, ko je propadel zadnji poskus preoblikovanja cenzure v urad za obrambo pred sovražno propagando, ki je v zadnjih mesecih vojne uspešno podirala informacijske ovire tako na avstrijsko-italijanski fronti kakor v notranjosti države. Tiskani mediji so začeli prinašati zapise o koncu vojne, o mirovnih pobudah, necenzurirano so povzemali parlamentarne razprave, ki so jih polnile zlasti interpelacije poslancev na temo preganjanja v preteklih vojnih letih, pa perečega begunskega vprašanja, ipd. Tega ni mogla zadržati niti umetna karantena, kakršno je vpeljal ukrep poveljnika vrhovnega štaba avstro-ogrske vojske Arthurja Arza von Straußenburga, ki je objavil seznam časopisov, ki jih je bilo prepovedano deliti na vojnem območju – med njimi sta bila tudi *Slovenec* in *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba* (Cornwall 2000: 25). Še več, časopisi so začeli povzemati poročila agencije Reuters in celo D'Annunzijeve letake, ki so prileteli nad Dunaj 9. avgusta 1918 in Dunajčane pozivali k prebujenju, k svobodi in k zaupanju Italiji in zaveznikom (Svoljšak 2010b: 59).

Cenzura je poleg tradicionalnih tiskanih medijev nadzorovala pravzaprav vsa polja besednega in slikovnega ustvarjanja. Slikovna cenzura je pregledovala upodobitve v časopisih in na razglednicah ter podobe, priložene pismom in paketom. Kot opozarjajo poznavalci, je bilo pri slikovnem gradivu težje predvideti odziv prejemnikov, tako da so bila izdana splošna navodila, med njimi na primer prepoved upodabljanja veselih ujetnikov v avstro-ogrskem ujetništvu in prikazovanja zadovoljnih avstro-ogrskih ujetnikov v vojnem ujetništvu. Slikovne priloge v knjigah, zlasti zemljevidi, so bile prav tako predmet cenzurnega pregleda, velika količina knjižnih izdaj pa je delo cenzorjev precej bremenila, tako da so knjige z manj kot 20 stranmi izdali brez predhodnega pregleda, a z možnostjo poznejše zaplembe. Omeniti velja tudi »vzgojni« učinek cenzure: po velikem vzponu otroške in mladostniške kriminalitete na Dunaju so prepovedali 171 knjig; na otroke in mladino naj bi na splošno slabo vplivala popularna kultura pa francoski ljubezenski prizori, otrokom so celo prepovedali obisk kina in kabareja (Healey 2006: 251–254).

Propaganda in cenzura sta bili torej neločljivi orodji nadzora in usmerjanja javnega mnenja v cislajtanskem delu monarhije; z roko v roki sta morali med prebivalstvom oblikovati občutljivost za določene teme in nanj vplivati pod točno določenimi pogoji, zlasti z izborom informacij, dogodkov, novic, ki naj postanejo javni ob točno določenem času in v točno določenem obsegu. Medtem ko je cenzurni urad pod »poveljstvom« KÜA zlasti črtal in odbiral, je vojni tiskovni urad pravzaprav nadzoroval in usmerjal vsa področja medijskega ustvarjanja.

Zagotovo je vtis o medvojnem državnem nasilju, vključno s cenzuro, dolga desetletja krojil odnos naslednic Habsburške monarhije do nekdanje skupne države. Ne le na političnem odru, temveč tudi v strokovnih ali znanstvenih krogih je sooblikoval negativno podobo dvojne monarhije. Primerjalno seveda lahko ugotovimo, da so se vse bojujoče se države z izrednimi ukrepi zaščitile pred vdori sovražne propagande ter ob ugotovitvi o neločljivost notranje in bojevane fronte poskušale ohranjati vzdržljivost prebivalstva kot enega od stebrov vztrajanja bojevane fronte. V kolikšni meri je avstro-ogrska izkušnja odstopala, bodo pokazale prihodnje raziskave, dejstvo pa je, da se med razlogi za propad dvojne monarhije utrjuje prepričanje o odgovornosti birokratskega in vojnega aparata, ki sta v temeljih zamajala lojalnost državljanov in s tem prispevala h koncu monarhije (prim. Deak in Gumz 2017; Svoljšak 2019).

Literatura

Agamben, Giorgio, 2013: *Izjemno stanje*. Prev. Mojca Mihelič. Ljubljana: Založba ZRC.

Anon, 1915: Jugoslovanski romarji po Evropi. *Slovenec*, 19. 6. 1915, str. 3.

Cornwall, Mark, 1992: News, Rumour and the Control of Information in Austria-Hungary, 1914–1918. *History* 77, št. 249, str. 50–64.

Cornwall, Mark, 2000: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Cvirn, Janez, 2015: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Dajani, Werner, 1999: *Das Briefgeheimnis in der* österreichischen *Rechtsentwicklung*. Dunaj: Universität Wien (disertacija).

Deak, John, in Jonathan E. Gumz, 2017: How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *The American Historical Review* 122, št. 4, str. 1105–1136.

Gebhardt, Helmut, 2018: Die Praxis des § 14-Notverordnungsrechts von 1868 bis 1914. *Beiträge zur Rechtsgeschichte* Österreichs 8, št. 2, str. 247–258.

Healey, Maureen, 2006: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hopkin, Deian, 1970: Domestic Censorship in the First World War. *Journal of Contemporary History* 5, št. 4, str. 151–169.

Kalina, Walter, 2016: Österreichisch-ungarische Propaganda im Ersten Weltkrieg. Das k.u.k. Kriegspressequartier 1914–1918. V: *Viribus Unitis. Jahresbericht 2015 des Heeresgeschichtlichen Museums*. Dunaj: Heeresgeschichtliches Museum. Str. 9–23.

Rachamimov, Alon, 2004: Arbiters of Allegiance: Austro-Hungarian Censors during World War I. V: Pieter M. Judson in Marsha L. Rozenblit (ur.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Oxford: Berghahn Books. Str. 155–177.

Redlich, Joseph, 1925: Österreichische *Regierung und Verwaltung im Weltkriege*. Dunaj: Hölder-Pichler-Tempsky.

Redlich, Joseph, 1929: *Austrian War Government*. New Haven (CT): Yale University Press.

Scheer, Tamara, 2010: *Die Ringstraßenfront*. Österreich-*Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*. Dunaj: Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums.

Spann, Gustav, 1972: *Zensur in* Österreich *während des I. Weltkrieges. 1914–1918*. Dunaj: Universität Wien (disertacija).

Spann Gustav, 1991: Das Zensursystem des Kriegsabsolutismus in Österreich während des ersten Weltkrieges 1914–1918. V: Erika Weinzierl (ur.): *Justiz und Zeitgeschichte VIII. Symposion Zensur in* Österreich *1780 bis 1989*. Dunaj in Salzburg: Geyer-Edition. Str. 31–58.

Svoljšak, Petra, 2005: Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 109–127.

Svoljšak, Petra, 2010a: Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca. V: Aleš Gabrič (ur.): *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. Str. 57–70.

Svoljšak, Petra, 2010b: »Zapleni vse, česar ne razumeš, utegnilo bi škoditi vojevanju.« Delovanje avstrijske cenzure med veliko vojno. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 55–65.

Svoljšak, Petra, 2016: »Vojna me je uničila«: nekaj utrinkov o Lovru Kuharju – Prežihovem Vorancu v okopih 1. svetovne vojne. V: Katarina Keber (ur.): *Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 105–114.

Svoljšak, Petra, 2019: Med zlomom in prelomom. V: Aleš Gabrič (ur.): *Slovenski prelom 1918*. Ljubljana: Slovenska matica. 37–54.

Svoljšak, Petra, 2020: Umetnost med cenzuro in propagando med prvo svetovno vojno. *Acta Historiae Artis Slovenica* 25, št. 2, str. 269–293.

Tepperberg, Christoph, 2015: War Press Office (Austria-Hungary). *1914–1918-Online: International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_press_office_austria-hungary (dostop 23. 12. 2022).

Imensko kazalo

Adamič, Ivan 426–427, 439
Adler, Max 422, 424
Adler, Victor 419
Adso (opat) 83
Agamben, Giorgio 442, 453
Ahčin (Achtschin), Gašper 345, 348, 350
Alešovec, Jakob 9, 25, 326, 330, 335–353, 356, 485
Althusser, Louis Pierre 404–405, 412
Amann, Klaus 11, 29
Ambrož, Mihael (Miha) 184, 320
Amon, Smilja 272, 280, 311, 329, 331
Andrioli, Frančišek Ksaverij (Ksaver) 144–148, 154, 201
Anton, Karl Gottlob 44–45, 48, 50, 52, 56, 60
Anzengruber, Ludwig 385, 388, 399–400
Apih, Josip 265
Appendini, Francesco Maria 107
Appolonio, Almerigo 113, 115
Arhiloh 171–172
Arnault, Lucien 105
Arnim, Achim 124
Aškerc, Anton 403, 407
Auersperg, Adolf 315–316, 350
Auersperg, Anton Alexander (Anastasius Grün) 184, 198, 285, 347
Auersperger, Alenka 408–409, 412, 430–431, 435, 438
Avgust (cesar) 166
Avguštin (svetnik) 83, 98

Babnik, Jožef Anton (Babnigg, Joseph Anton) 192–194, 197
Bach, Alexander 272, 279–280, 289, 368, 379–385, 390, 416
Bachleitner, Norbert 11, 15, 18, 20, 29, 33–35, 44, 48, 60, 64, 78, 91, 159, 177, 182, 197, 200, 222, 231, 243, 361, 363, 368, 379–380, 383–384, 387, 400
Bahor, Stanislav 125, 128,
Bałucki, Michał 399
Balzac, Honoré de 124
Bamberg, Otomar 338, 403–405
Barret, Wilson 399
Bataille, Henry 392, 399
Baudelaire, Charles 402, 414
Bauer, Otto 422
Bauernfeld, Eduard 184
Bayle, Pierre 64
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 45, 58–59, 61, 476
Bédier, Joseph 99
Beg, Ante 25
Begović, Milan 383, 398
Beidtel, Ignaz 145, 153
Belcredi, Richard 314
Bellarmino, Roberto 107–108
Belleville, Charles Redon de 112
Bellmann, Werner 386, 400
Benedikt XIV. (papež) 16
Benedix, Roderich Julius 373
Benincasa, Bartolomeo 103–115, 477–478
Bernik, France 155, 403–406, 411–412
Bertolotti, Maurizio 111, 115
Berton, Pierre 393, 399
Bertrand, Henri 114, 478
Beust, Friedrich Ferdinand 314, 323, 337

Beyerlein, Franz Adam 399
Bezdek, Leopold 219, 277, 318
Bežek, Viktor 403
Bilhaud, Paul 373
Bilkovič, Miro 354
Birk, Matjaž 184, 197
Bisson, Alexandre-Charles-August 373, 393, 399
Blaznik, Jožef 130, 185, 187, 189, 199, 204, 207–211, 223, 251, 259, 265–266, 277, 337–338, 342
Bleiweis, Janez 8, 23, 46, 58, 140–141, 153, 184, 199–201, 203, 210–217, 219–220, 222–224, 252, 256–257, 259, 261, 263–265, 271, 273, 317, 321, 481
Blum, Mark E. 422, 438
Boccaccio, Giovanni 121, 131
Bognar, Ferdinand 26, 321–322
Bohinec, Valter 269, 271–272, 279–280
Böhme, Jakob 130
Borower, Djawid Carl 387–390, 392–393, 400
Bouchard, François 7–8, 21, 103–116, 469, 475, 477
Bourdieu, Pierre 13, 160, 177
Bourget, Paul 395, 399
Božič, Janez (Janko) 303–306, 308, 483
Breckerfeld, Franc Anton 52
Brenk, Kristina 69, 78
Brieux, Eugène 399
Brignani, Marida 111, 115
Brnčić, Ivo 415, 438
Brozovič, Ivan 421
Budal, Andrej 406, 412
Buffier, Claude 111, 115
Bunc, Stanko 319, 331
Bunn, Matthew 13, 29
Bürger, Gottfried August 21, 66
Burger, Johann 261, 295
Burger, Jožef 143, 154
Butler, Judith 13
Byron, George 124, 129, 131

Caesar, Aquilin Julius 238
Caf, Oroslav 271
Calafati, Angelo 101
Cankar, Ivan 9, 14, 26–28, 370, 373, 376, 380, 390, 400, 401–414, 415–440, 486–487
Cankar, Izidor 437
Carré, Albert 393, 399
Castelli, Ignaz Franz 252–253, 259, 265
Chiancone, Claudio 115
Chorinski, Gustav Ignaz 272–273
Chotek, Johann 34
Cigale, Matevž 218, 271, 275
Cigler (Ziegler), Janez 143–144, 146, 150–152, 154, 201
Cimarosa, Domenico 104
Ciperle, Jože 54, 60
Ciril (svetnik) 88
Clemens, Gabriele B. 11, 29
Coffinhal-Dunoyer, Jean-Baptiste 114
Conrad, Sigmund 340
Corneille, Pierre 106
Cornwall, Mark 446, 451, 453
Coronini, Franc Karel 261
Costa, Etbin Henrik 321–322
Costa, Henrik (Heinrich) 184
Costa, Karl 399
Courteline, Georges 400
Crobath, Blaž 261
Cuppo, Oreste 104, 115
Cury, André 399
Cvetko, Dragotin 46, 60
Cvetko, Franc 227
Cvirn, Janez 18, 24, 29, 182, 197, 218, 222–223, 247, 265, 272, 277, 280–282, 311, 313–315, 317, 331, 337, 358–359, 441, 453

Čavlović, Pavao 241
Čeh Šteger, Jožica 415, 438
Čop, Matija 128, 131–132, 157–179, 182, 184–185, 202, 480
Čuček, Fran 344

Ćosić, Vjekoslav 113, 115

Dajani, Werner 448, 453
Dajnko, Peter 236–237, 244
d'Alembert, Jean Le Rond 124
Dandolo, Vincenzo 103, 112, 477
Dankovski, Gregor 238
D'Annunzio, Gabriele 451
Darnton, Robert 13, 29
Deak, John 452–453
Defoe, Daniel 123
Delisle, Salest de 129
Della Bella, Ardelio 112
Delvig, Anton 159, 177
Demeter, Dimitrije 241
Dermota, Anton 433
Despalatović, Elinor Murray 227–228, 234–235, 241, 243
Deželak Trojar, Monika, 7, 10, 21, 33–62, 68, 225, 469, 475–476
Dežman (Dezhman), Dragotin (Deschmann, Karl) 337–339, 352
Di Lanzo (policijski komisar) 105–106
Dionizij Luksemburški (Dionysius von Luxemburg) 21, 81–102, 477
Ditmajer, Nina 7–8, 23, 214, 225–244, 469, 475, 481
Dobrila, Pavel 417, 419, 436, 438
Dobrovský, Josef 79, 238
Dolenc, Matija 271, 275, 280
Dolgan, Marjan 437–438
Domej, Teodor 7–8, 25, 220, 283–310, 469, 475, 483
Donnay, Maurice 393, 399
Dović, Marijan 7–10, 11–30, 34, 37–38, 43, 45–46, 60, 66, 68, 77–78, 90, 101–102, 137–138, 146, 152, 154, 163, 189, 199–224, 225, 227, 243, 247, 264–265, 318, 321, 330, 332, 346, 358, 381, 400, 406, 413, 470, 475, 481
Drabosnjak (Šušter, Andrej) 21, 101
Dreo, Aleksander 340
Dreyer, Max 388, 399
Držaić, Karlo 423, 438
Duțu, Carmen Beatrice 14

Edling, Janez Nepomuk 37, 39–40, 42, 54–55
Eger, Janez Friderik 44, 49, 161, 251, 320
Ehrenpreis, Petronilla 436, 439
Einspieler, Andrej 25, 220, 271, 283–310
Eisendle, Reinhard 11, 29
Elias, Norbert 362, 380
Engels, Friedrich 419–420, 439
Erberg, Jožef Kalasanc 66–67, 80
Erenburg, Ilja 401, 413
Erjavec, Karmen 311, 329, 331
Ernst, Otto (Oton) 372, 399
Eybl, Franz 64, 78

Fabre, Jean-François 111
Faninger, Ernest 64–65, 80
Fargues, François 113
Faster, Otto 399
Ferdinand I. 23, 124, 134, 229, 240, 247–248
Ferdinand II. 229
Ferenc, Tone 417, 419, 425, 439, 446
Fidlerová, Alena 84, 86–87, 91–92, 101–102
Fielding, Henry 121
Finžgar, Fran Saleški 406
Fischer, Ernst 64, 78
Foscolo, Ugo 124

Foucault, Michel 13, 362, 380
Fouque, Friedrich de la Motte 124
Fournier, August 11, 29
Franc II. 363
Franc Jožef I. 442
Freshwater, Helen 13, 29
Freud, Sigmund 157, 177
Freyer, Henrik Karel 150, 271
Friderik I. (Barbarossa) 83
Friderik II. 56
Fridl, Jerneja 437–438
Friš, Darko 235, 237–238, 242–243
Frizzi, Benedetto 111, 115–116
Funtek, Anton 369, 377–378, 394, 398, 407–408, 410, 430

Gabršček, Anton 403
Gaisruck, Janez (Jakob) 36, 38, 55
Gaj, Ljudevit 225, 227–230, 232, 234–235, 238, 243–244, 481
Galison, Peter 157, 177
Gallé, Korek 345
Garanjin, Ivan Dominik (Garagnino, Giandomenico) 112
Gardiner, Alfred George 441
Gaudillere, Anthony 181, 197
Gebhardt, Helmut 442, 453
Gebler, Tobias 365
Gerő, András 416, 439
Gerold, Carl 258
Giontini, Janez 251, 266
Giskra, Carl 337
Glazer, Janko 226, 331, 243
Globočnik, Damir 7, 9, 25, 326, 332, 335–359, 470, 475, 485
Glonar, Joža 230, 243, 438
Glossy, Carl 363–367, 380
Goethe, Johann Wolfgang 165
Gogala, Ivan 185, 434
Goldstein, Robert Justin 200, 222, 397, 400
Golia, Modest 71, 75–76, 78
Gollmayer, Andrej 182, 212, 282
Golob, Andreas 382
Golob, Stanka 274, 281
Golouh, Rudolf 423–425, 436, 439
Gołuchowski, Agenor 289
Gorjup, France 269, 281
Görlitz, Karl 386, 399
Goropevšek, Branko 272, 281
Goutta, Wilhelm Gerhard 134
Govekar, Fran 390, 399–400, 403, 409–411, 430
Gozola (Gogala), Anton 185
Grabrijan, Jurij 138, 140–142, 150–151, 154
Grafenauer, Bogo 61–62, 264, 266, 277, 281
Grafenauer, Ivan 139, 150, 154, 163, 177
Granda, Stane 198, 270, 281
Grassauer, Ferdinand 124–126, 128, 134
Grasselli, Peter 25, 323–327, 330, 472
Grčar (Gertscher), Anton 325, 339, 349–350
Grdina, Igor 213, 223
Gregg, Melissa 169, 177
Gregor Veliki (svetnik) 83
Gregorčič, Simon 26
Gregorič, Jožef 341
Grgič, Jožica 401, 413
Grillparzer, Franz 184
Grum, Martin 204, 223
Grünwald (policijski podkomisar) 231
Gspan Prašelj, Nada 61–62, 64–65, 80, 212, 224
Gspan, Alfonz 12, 22, 29, 36–40, 42–48, 50–56, 60–62, 66, 68, 78, 139–140, 142, 150, 154–155, 202, 223
Guérin, Jean-Baptiste Paulin 104
Guglielmi, Pietro 104
Gumz, Jonathan E. 452–453
Gusejnov, Gasan 401, 413

Habjan, Ana Monika 29, 197, 223, 228, 243, 332
Habjan, Jernej 7, 9–10, 27, 401–414, 432, 470, 475, 486
Haeusler, Martin 82–83, 102
Hägelin, Franz Karl 37, 44–46, 58, 182, 366–367, 437
Halbe, Max 389–390, 392, 399–400
Haller, Franjo 235, 482
Haller, Karl Ludwig 129–130
Hašnik, Jožef 217
Hauptmann, Gerhart 386, 392, 398, 400
Heady, Katy 158, 177
Healey, Maureen 452–453
Heine, Heinrich 124, 157–158, 162, 177, 184
Heinrich, Franc Xavier 184, 269
Helvétius, Claude Adrien 121, 129
Henderson, William O. 417, 419–420, 439
Hennequin, Charles-Maurice 370, 373, 377, 393, 395, 399
Herberstein, Karel Janez 37, 71
Herder, Johann Gottfried 160
Herrlein, Andrej 63
Hessler, Christiane J. 163, 177
Hieronim (svetnik) 88
Hilferding, Rudolf 422
Hipolit Rimski (svetnik) 83
Hladnik, Johann 184
Hobbes, Thomas 121
Hobsbawm, Eric 401
Hoffmann, Ernst T. A. 124
Hofrichter, Josef Carl 231, 243–244
Hohenwart, Karl 315
Hohn, Edvard 73, 75–76, 78, 337
Holz, Eva 35, 60
Hölz, Heinrich Joseph 182
Holzapfel, Ignac (Ignacij) 140, 142–146, 151–152, 154, 201
Hopkin, Deian 441, 453
Hormayr, Joseph 238
Horvat, Jakob 227
Horvat, Josip 234, 243
Horvat, Ksenija 213, 223
Horvat, Marjan 272, 280
Horvath, Blasius 421
Hribar, Ivan 326, 332, 353, 404, 427, 433, 439
Hruščov, Nikita Sergejevič 401
Hueber, Kajetan 137
Hugo, Victor 124, 390, 399
Hussa, Alois 290–291, 293, 309

Ibsen, Henrik 373, 388–389, 399–400.
Ilešič, Fran 227–228, 232, 237, 241–243

Jagodic, Jože 406, 413
Jaklin, Mihael 226, 235
Jamšek, Janez 345
Janáček, Pavel 30
Janez (nadvojvoda) 67, 80, 199, 208
Janez Krizostom (svetnik) 88
Jansen, Sue Curry 401
Japelj, Jurij 21, 66, 74
Jeglič, Anton Bonaventura 403–407, 409, 411, 413–414, 415–416, 436–437, 439
Jerin, Jakob 269
Jerina, Aleš 150
Jesenko, Janez 312–313, 332
Jesenšek, Marko 230, 243
Jezernik, Božidar 214, 223
Jež, Andraž 7, 9, 26, 407, 415–440, 470, 475, 487
Jones, Derek 158–159, 177
Josip Anton Ivan (nadvojvoda) 234
Jožef II. 34, 90, 472
Judson, Pieter M. 11, 29, 182, 197, 200, 223, 240, 243, 330, 332, 451
Jurčič, Josip 25, 223, 315-316, 326, 329–330, 332, 370, 485
Justi, Johann Heinrich Gottlob 364

Juvan, Marko 7–8, 22, 157–179, 185, 202, 471, 475, 479
Juvančič, Friderik 375–376, 400

Kaiser, Eduard 273
Kalina, Walter 444, 453
Kaltenegger-Riedhorst, Friderik 347
Kapelj, Bojan 269, 281
Kapus, Albert 210
Karinger, Korelj 345
Kastelic, Jože 171, 178
Kastelic, Miha 132, 151, 161, 184, 202, 480
Katarina Velika 159
Kautsky, Karl 420
Kauz, Constantin Franz 48–49
Kavčič, Anton 72, 75
Kavčič, Jakob 286, 309, 312–315, 332
Keesbacher, Friedrich 339, 346, 358
Kelbel, Lenard 67–68
Keller, Mechthild 388, 400
Kermavner, Dušan 418–421, 424–425, 439
Kersnik, Janez Krstnik 258, 270
Kersnik, Janko 268
Kette, Dragotin 411
Kidrič, France 12, 30, 40, 67, 69–73, 78–79, 138–140, 143–144, 154, 163, 166, 168, 172–173, 176, 178, 212, 223
Kießling, Rolf 39, 59
Killy, Walther 84, 102
Kindermann, Joseph Karl 283
Kisielewski, Jan August 399
Klajžar, Ivan 227, 232, 241
Klasinc Škofljanec, Andreja 36, 60
Klavdij (cesar) 165
Kleemann, Johann 258
Klein, Anton 320
Kleindienst, Joseph 252, 261, 266
Kleinmayer, Ferdinand 290
Kleinmayer, Ignac Alojz 46, 182–183, 198, 201, 251
Kleinmayr, Karel 144
Klíč, Karel Václav 350
Klinger, Friedrich Maximilian 41, 61
Klopčič, Mile 376
Klun, Vinko Fereri 315
Knaflič, Vladimir 343, 358
Kneisel, Rudolf 386, 399
Knorr, Anton 272
Koblar, Anton 144
Koblar, France 38, 47, 54–55, 60, 150, 154, 374, 380
Kocijančič, Katarina 382
Kocijančič, Štefan 429, 439
Kodrič-Dačić, Eva 7–8, 17, 117–135, 272, 280, 471, 475, 478
Koerber, Ernest 368, 389, 394–395, 397, 486
Kolar, Bogdan 283, 310
Kollár, Jan 227–228
Kopitar, Jernej 14, 19–20, 22, 30, 67–69, 72, 76, 80, 132, 134, 141, 157–179, 182, 185, 202, 211, 216–217, 226, 228, 232, 473, 480
Kordelič, Karel 419
Kordesch, Frančiška 185
Kordeš (Kordesch), Leopold 23, 137, 152, 181–198, 203–208, 211, 223, 255–256, 266, 480–481
Kordiš, Ivan 7–8, 25, 267–282, 471, 475, 483
Korn, Viljem Henrik 44, 65
Korytko, Emil 184–185, 230
Kos, Janez 272, 281
Kos, Janko 41, 60, 64, 66, 69, 74, 79, 163, 179, 244
Kosch, Friedrich Wilhelm 225, 231, 243
Koseski, Jovan Vesel 212–214, 218
Kosi, Jernej 252, 266
Koštial, Ivan 268
Kotnik, France 92–94, 97–98, 102
Kotzebue, August 69

Kozler, Peter 8, 25, 267–282, 471, 483
Kraatz, Curt 399
Kraigher, Alojz (Lojz) 362, 375–377, 380, 431, 433, 435, 439
Kramar, Janez 354–355, 358
Kranjc, Janez 20, 30, 119–120, 132, 134
Kraschovitz, Janez 345
Krause, Gerhard 83–84, 102
Kreft, Anton 271
Krempl, Anton 8, 23, 225–244, 469–470
Krese, Srečko 277, 281
Kristan, Anton 427
Kristan, Etbin 425, 427, 430–431, 433
Kropatschek, Joseph 119–120, 134
Kuhar, Lovro (Prežihov Voranc) 449–450, 454
Kumerdej, Blaž 38, 52
Kuralt, Martin 36, 38–42, 47–49, 54–55
Kušar, Jože 269, 281
Kvapil, Jaroslav 431
Kveder, Zofka 26, 472

Labiche, Eugène 384, 399
Labrit, Aude 111, 116
Lachmann, Hedwig 396
Lang, Carl Ludwig 84, 102
Langmann, Philipp 386–387, 399
Langus, Matevž 173, 179, 269
Lanjuinais, Jean-Denis 164–165, 178
Lapajne, Ivan 242–243
Lasser, Josef 350
Lavrenčič, Ivan 138, 150, 154
Le Roy, Alphons 129
Lego, Jan 144
Lehmann, Ernest 325, 340–342
Lenard, Leopold 432
Lengauer, Hubert 29
Leon, Janez 253
Leopold I. 88, 92
Leopold I. Štajerski 229
Leopold II. (belgijski kralj) 427
Leopold II. 34–35, 54, 225
Lerher, Jurij (Lercher, Georg) 277, 345
Lessing, Gotthold Ephraim 41, 61, 121, 123, 367
Levec, Fran 267, 280, 323, 403, 405
Levstik, Fran 25, 27–28, 311–333, 472
Levstik, Vladimir 27, 399–400
Lhomond, Charles François 109, 116
Linhart, Anton Tomaž 7, 14, 20–21, 28, 33–62, 68, 78, 182, 225, 372, 476
Locke, John 123
Löffler, Steffi 409–410, 430
Logar, Janez 322, 331–332
Lončar, Dragotin 259, 266
Longyka, Igor 275, 281
Lothar, Rudolf 384, 399
Ludvik I. (bavarski kralj) 383
Ludvik XVI. 34
Lukan, Blaž 371
Lukan, Walter 270, 281
Lunder, Rudolf 427, 439
Lušin (Luschin), Franc Ksaver 339–341, 347
Luther, Martin 165, 178

Máchik (Mácsik), Josip 234, 241
Macun, Ivan 237, 243, 279
Maček, Ferdinand 345
Mahnič, Anton 26, 407
Majar Ziljski, Matija 252–253, 262, 266, 271, 289, 294, 319
Maksimilijan I. 229
Mal, Josip 138, 147
Malavašič, Fran 212, 218
Malle, Avguštin 283–284, 289, 294–295, 300–301, 303–304, 310, 314, 332
Mandelštam, Osip 401–402, 413

Männer, Ivan 234
Marija Antoaneta (Antoniette) 34
Marija Terezija 247, 364
Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de 8, 72, 103–116, 477–478
Marn, Josip 137–55
Martelanec, Gašpar H. 9, 335–359, 485
Martin Cochemski 21, 84, 86–87, 90–91, 97
Martinak, Luka 270
Marušič, Branko 354, 358
Marx, Friedhelm 393, 400
Marx, Julius 11, 30, 117, 119–120, 135, 145, 153, 155, 182, 197
Marx, Karl 419, 423, 438
Massumi, Brian 169, 178
Matič, Dragan 329, 332, 349, 358
Matjašič Friš, Mateja 235, 237–238, 242–243
Matjašič, Jurij 227
Maupertuis, Pierre-Louis Moreau de 64
Mayer, Josef 295–297
Mayr, Jurij 182, 212
Mayrhofer, Joseph 182
McGann, Jerome J. 158, 178
Mecke, Ann-Christine 396, 400
Meglič, Jožef 228
Mehr, Bonaventura 87, 102
Melik, Jelka 339, 358
Melik, Vasilij 268, 281
Melischek, Gabriele 311, 332
Metelko, Fran Serafin 137, 139, 140, 142–144, 149–150, 154, 159, 162–163, 173, 182, 201, 479–480
Metternich, Klemens Wenzel 18, 79, 153, 200, 215, 235, 254
Michaëlis, Sophus 384, 400
Mihelič, Stane 208–212, 223
Mihurko Poniž, Katja 7, 9, 14, 27, 30, 40, 61, 361–380, 384, 390, 472, 475, 485
Miklošič, Franc 20, 22, 132, 211, 216, 271, 275
Miladinovič Zalaznik, Mira 181, 185–189, 196–198, 205, 223
Milčinski, Fran 369, 377–378, 394, 409, 430, 434
Milton, John 158
Močnik, Rastko 402, 413
Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) 400
Montesquieu (Secondat, Charles Louis de) 64
Moore, Nicole 401, 414
Moravec, Dušan 371–372, 375–376, 380, 407–410, 412–414, 430–435, 438–439
Moreau, Émile 399
Mosse, George L. 363, 380
Motimir (Premrou, Miroslav) 346, 358
Moyses, Stephan 232–233
Mozart, Wolfgang Amadeus 46
Mrak, Andrej 138, 155, 427–428, 439
Mrakič (Mrakitsch), Franc 231
Muchar, Albert Anton 225, 231–232, 238, 242, 482
Muden, Simon 298
Muhić, Pavao 241
Müller, Karlheinz 82–83, 102
Mumbauer, Johannes 86
Muršec, Jožef 227, 236, 242, 271, 469

Napoleon Bonaparte 35, 123, 225, 383
Nasková, Růžena 410, 431
Neal, Max 399
Nestroy, Johann 370
Nežmah, Bernard 212, 223
Nickisch, Reinhard M. G. 66, 79
Noesen, Paul 86, 102
Nolli, Josip 342
Novak, Janez Krstnik 46, 60

Obala, Janez 271
Oblak Čarni, Marija 408–409, 412, 430–431, 435, 438
Offenbach, Jacques 391
Ogrin, Matija 7, 21, 71, 79, 81–102, 154, 472, 475, 477
Ohorn, Anton 389, 399
Olechowski, Thomas 24, 30, 182, 198, 231, 244, 285, 307, 310, 313, 315, 333
Olmsted, William 402, 414
Omersa, Nikolaj 69, 79
Oražem, France 284, 310
Orel, Jožef 209–211
Orožen Adamič, Milan 270, 281
Otokar II. Přemysl 228, 239
Ovidij Naso, Publij 166

Pajk, Janko (Johann) 321, 343, 351, 356
Palacki, František 289
Pastar, Andrej 7–8, 23, 34–35, 61, 64–65, 68, 79, 137, 181–198, 200, 205, 223, 363, 380, 472, 475, 480
Pastović, Dunja 248, 250–251, 264, 266
Paternu, Boris 162, 164, 178
Paušek, Jurij (Georg) 19, 178, 212, 480
Pavel (svetnik) 16, 88
Pavlin, Vojko 70
Pederin, Ivan 250, 266
Perenič, Urška 7, 27, 30, 102, 154
Perger, Alojz 226
Perko, Gregor 109, 116
Perovšek, Jurij 404, 414
Pertot, Mihael 370, 384
Peskiak, Spiridon 345
Petkov, Julian 88, 102
Petre, Fran 227–230, 232, 234, 244
Petronij, Gaj 66
Peukert, Josef 417
Pfefferer, Anton 340
Pijade, Moša 429, 439
Pintar, Luka 30, 155, 165, 173, 178–179
Pirchegger, Hans 225, 244
Pirjevec, Avgust 205, 223
Pirjevec, Dušan 407, 414
Pisk, Marjeta 212, 223
Píša, Petr 30
Plečnik, Jože 269, 282
Pleteršnik, Maks 319
Plinij Sekund, Gaj 163
Podlimbarski (Maselj, Fran) 26–27
Pohlin, Marko 40, 71–72, 74, 282
Polajnar, Janez 311, 314, 333, 362, 368, 380, 403, 406–407, 414
Pölzl, France 345
Poniž, Denis 401, 414
Potocki, Alfred 315
Potočnik, Blaž 139, 150–151
Povoden, Simon 226
Praedika, Jakob 421
Prelovšek, Damjan 269, 282
Prelovšek, Matko 370
Prepeluh, Albin 433
Prešeren, France 22, 28, 30, 154–155, 157–179, 184, 202, 207, 216, 224, 230, 244, 470, 479–480
Prijatelj, Ivan 12, 30, 73, 137–138, 145, 152–153, 155, 181, 188–190, 192, 194–196, 198, 203–211, 224, 241–242, 311, 319–321, 333
Prijatelj, Josip 96
Primic, Janez Nepomuk 71, 74, 80, 226, 237
Primic, Julija 173
Prunč, Erich 90, 102, 143, 155, 472
Pucić, Niko (Pozza, G.) 108
Puff, Rudolf Gustav 230–231, 244, 482
Puškin, Aleksander Sergejevič 159, 162–163, 168, 179

Rabelais, François 64–65
Rachamimov, Alon 444, 453
Racine, Bonaventure 64

Radiščev, Aleksander 158
Raicich, Fabio 111, 116
Raič, Božidar (Reich, Matija) 232, 244
Rajh, Bernard 236, 244
Rajšp, Vincenc 283, 310, 404, 414
Rakar, Atilij 86, 102
Rangone, Giuseppe 114
Ravnikar - Poženčan, Matevž 70, 74–76, 79–80, 141–142, 148, 150–151, 153–154, 162
Razlag, Radoslav 336, 339, 341, 343
Redlich, Joseph 443–444, 453
Renn, Paul 253–254, 266
Renner, Karl 422
Retzer, Joseph Friederich 182
Režek, Mateja 12, 29, 30, 197, 222, 265, 331, 358, 413, 454
Richter, Franz Xaver Johann 238
Richter, Joseph 44
Riester (Rister), S. 344, 358
Rigolli, Francesco 104
Robida, Adolf 374–375, 380
Robida, Ivan 418
Robida, Karel 319
Rogerij Ljubljanski 86, 101–102
Rosa, Antonio 112
Rossetti, Domenico 106
Rossi, Franc Scribani 210
Rossi, Luigi 103
Rousseau, Jean-Jacques 64–65, 121, 123, 131
Rovetto, Gerolamo 371
Rozman, Franc 417, 439
Rulitz, Matija 296–297
Rupp, Heinz 84, 102
Ruprecht (cenzor) 189–192

Samassa, Anton 211
Sambunjak, Zaneta 234, 244
Samide, Irena 9
Sancin, Boris 424, 439
Sand, George 124
Saphir, Moritz Gottlieb 159
Sarchi, Francesco Filippo 110–111, 116
Sardi, Giuseppe 104, 115
Sardou, Victorien 383, 389, 399
Scaramelli, Giuseppe 111, 116
Schadek, Eduard 203
Scheer, Tamara 444, 453
Schembor, Friedrich Wilhelm 145, 155, 226, 244
Schiller, Friedrich 367, 383, 398
Schlegel, August Wilhelm 163–164, 179
Schleyer, Leopold 444
Schloissnigg, Janez Nepomuk 322
Schmerling, Anton 293, 301, 314, 318, 484
Schmidburg, Jožef Kamilo (Joseph Camillo) 22, 145–148, 186–189, 191–192, 194, 202, 204, 207–208, 220–221
Schmidt, Vlado 252, 266
Schöppl, Hans 268–270, 279, 282
Schrey, Robert 352
Schwab, Gustav 184
Schwarz, Theodor 427, 429–430, 435
Scopoli, Giovanni 111
Scott, Walter 124
Sedlnitzky, Josef 18, 20, 23, 137, 145, 147–148, 152–153, 187–189, 191, 194–195, 200–201, 203–211, 221, 253–254, 256, 265, 480–481
Seethaler, Josef 311, 332
Seidl, Johann Gabriel 182
Seigworth, Gregory J. 169, 177
Shakespeare, William 40–41, 383, 387, 391, 398, 400
Sicard, Leopold 152, 188–189, 204–206
Siekiewicz, Henryk 399
Silling, Johann Friedrich 129–130
Simon, Charles 399
Simonetti, Peter 345

Simonič, Franc 251, 266
Simoniti, Vasko 237–238, 244
Sked, Alan 66, 79
Skowronek, Richard 399
Skvarča (Škvarča), Janez 94
Slodnjak, Anton 12, 30, 138–140; 143–144, 146–149, 151–152, 155, 163, 172, 179, 201, 203, 224, 318–319, 321–324, 327, 332–333, 335, 339–340, 355, 358–359
Slomšek, Anton Martin 137, 143–144, 155, 237, 410, 432
Smaldone, William 422, 438
Smole, Andrej 203, 210, 224
Smolej, Tone 7, 9, 27, 45, 61, 373, 379, 381–400, 472, 475, 486
Smolik, Marijan 71, 79, 413
Sonnenfels, Joseph 18, 37, 44, 365–366
Spann, Gustav 448, 454
Spee, Friedrich 86
Stage, Conrad Heinrich 40, 42, 58
Stančić, Nikša 235, 244
Starčević, Ante 434
Stariha, Gorazd 219–220, 224, 273, 277, 282
Stefan, Konrad 121, 126, 135
Stelzich, Anton 172–174, 178, 206, 212, 480
Stendhal (Beyle, Marie-Henri) 115, 124
Stepišnik, Maks (Stepischnegg, Jakob Maximilian) 351
Sterne, Laurence 124
Storch, Franz 286, 310
Strauss, Richard 396, 400
Straußenburg, Arthur Arz 451
Strindberg, August 400
Strossmajer, Josip Jurij 289
Stulli, Joakim 112, 116, 478
Stupica, Lovro (Lorenc) 143
Suchanek, Joseph 203, 210
Suhadolnik, Stane 71, 79
Svoljšak, Petra 7, 9, 27, 317, 436, 439, 441–454, 472, 475, 487
Svoljšak, Sonja 7–8, 13, 23, 30, 64–66, 76, 79–80, 218, 247–266, 473, 475, 482
Swieten, Gerard 29, 33, 59, 132
Swieten, Gottfried 33, 48, 54, 59, 132
Syrovy, Daniel 91

Šafařík, Pavel 182, 238
Šámal, Petr 30
Šidak, Jaroslav 241, 244
Šivic-Dular, Alenka 150, 155
Škrbinc, Paskal (Skrbinc, Pashal) 71–72, 74–78, 477
Škrubej, Katja 382
Škufca, Irena 268, 270, 279, 281
Šlebinger, Janko 251, 266
Šporer, Jurij Matija 203, 212, 214, 216, 224
Šrimpf, Urban 44, 61
Štandeker, Jakob 228
Štech, Vaclav 399
Štih, Peter 37–38, 51, 57, 61, 237–238, 244
Šulek, Bogoslav 241
Šumrada, Janez 71, 80
Šušteršič, Ivan 429
Švear, Ivan 238

Taaffe, Eduard Franz 316, 350, 417–418, 442
Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de 312
Tambornino, Korel 345
Tavčar, Ivan 369, 373–374, 380–381, 385, 391, 427, 433, 435
Tepperberg, Christoph 444, 454
Ternovec, Stanislav 370, 384, 387
Terpin, Edmund 340
Terseglav, Franc 379–380

Teschenberg, Hermann 396
Tolstoj, Lev Nikolajevič 392, 399
Tominšek, Josip 26
Tomšič, Anton 25, 312, 326–330, 332, 484–485
Trdina, Janez 26
Trivunović, Eva 96–97, 102
Trubar, Primož 16, 430
Trupp, Andreas 363, 380
Tuma, Henrik 418, 433
Tumfart, Barbara 370, 380

Ugrinović, Ana 27, 30, 37, 46, 61, 371
Ullepitsch, Karel (Laurent, Jean) 184, 219, 317–318
Uranitsch, Anton 340
Urbas, Anton 260, 266
Uršič, Milena 66, 80
Ušeničnik, Aleš 434

Valenčič, Vlado 64–65, 80, 251, 266
Valjavec, Janez 94, 98–99
Valvasor, Janez Vajkard 302
Vatovec, Fran 184, 186, 188, 198
Veber, Pierre 393, 399
Velič (Wellitsch), Štefan 352
Velikonja, Andrej 345
Verč, Jurij 115
Vertovec, Matija 154, 271
Vesel, Janez Nepomuk 163, 178, 199, 209–210, 212, 223
Vidmar, Josip 434, 439
Vidmar, Luka 7, 13, 21, 29–30, 37–38, 40–41, 60–61, 63–80, 102, 154, 178, 222, 243, 265, 332, 358, 380, 469, 473, 475–476
Vilhar, Miroslav 25–26, 28, 220, 317–322, 333, 343, 346, 354, 358, 484
Villaume, Pierre 129
Vjazemskij, P. A. 159, 179
Vodnik, Valentin 21, 66, 68–70, 73–75, 79–80, 109–110, 115–116, 129, 199, 201, 223
Vodopivec, Peter 35, 54–55, 57, 61, 139, 150, 155, 237–238, 244, 277, 282, 454
Vodušek-Starič, Jera 270, 282
Voglar, Dušan 432–435, 438–439
Vogrin, Lovro 227
Volčič, Jakob 271
Volk, Manca 437–438
Voltaire (Arouet, François-Marie) 121, 129
Vordoni, Leonardo 111–112
Vošnjak, Bogumil 433
Vošnjak, Josip 315, 345, 351, 359
Vovk, Franc 418, 420–421
Vranicki, Predrag 417, 423, 440
Vraz, Stanko 227–230, 232–235, 240, 242–244, 471
Vukotinović, Ljudevit 234

Wagner, Hans 383, 393, 400
Wagner, Joseph 188–189, 204, 206
Wagner, Karl 29
Wallace, Lewis 399
Walles, Isaac de 109, 116
Wartinger, Josef 238
Weingarten, Joseph 208–210
Weinrauch, Johann Caspar 72
Welcker, Karl Theodor 361, 485
Wetzler, Johann Evangelist 129
Wider, Boris 379–380
Wieland, Christoph Martin 65
Wiesner, Adolph 11, 30
Wilde, Franz Xaver 125
Wincelmann, Johann Joachim 106
Windischgrätz, Hugo Veriand 260–261, 317
Winkler, Andrej 418, 420–421
Winklern, Johann Baptist 238
Winko, Simone 170, 179

Wögerbauer, Michael 11, 30
Wolf, Anton Alojzij 23, 137, 144–145, 147–148, 152, 172, 210, 221, 479
Wolles, Isaac de 109
Wratschko, Oskar 370, 377, 381–397
Wurzbach, Julij 321
Wyclif, John 83

Zahra, Tara 173, 179
Zajc, Marko 227, 230, 244, 311, 314, 333, 407, 414, 433–434, 440
Zang, Avgust 311
Zaplatil, Marko 70
Zapolska, Gabriela 387, 400
Zelli, Rafael 109–110, 114
Zhuber, Raimund 316
Ziegler, Friedrich Wilhelm 397
Zinzendorf, Karl 64
Zois, Žiga 7, 21, 37, 38, 44, 56, 61, 63–80, 150, 165, 168, 473, 476–477
Zupan, Jakob 71–72, 74–75, 79, 137, 148, 184
Zupan, Jožef (Suppan, Josef) 340, 352
Zupan, Jurij 71–73, 75, 79
Zupančič, Janez Anton 184
Zweig, Stefan 446
Zwitter, Fran 51, 53–54, 62, 261, 266

Žegar (Shegar), Matija 92–93, 95–100
Žejn, Andrejka 7–8, 23, 137–155, 201, 473, 475, 479
Železnikar, France 418–419
Železnikar, Ivan 329, 332
Žigon, Avgust 12, 22, 30, 132, 135, 162–163, 171–172, 179, 202, 224, 333
Žigon, Tanja 7–8, 10, 25, 181–184, 191, 198, 220, 264, 311–333, 343, 346, 473, 475, 484
Žitko, Sonja 67, 80
Žižek, Slavoj 405, 414
Župan (Suppan), Franjo 234
Župančič, Ferdinand 278
Župančič, Oton 166–168, 171, 175, 398, 400, 411, 435
Žvanut, Matija 353

O avtoricah in avtorjih

François Bouchard poučuje italijansko književnost na Univerzi v Toursu kot član raziskovalnega centra Interactions Culturelles et Discursives – ICD. Ukvarja se z italijansko literarno pravljico, romanom 19. in 20. stoletja, zaporniško literaturo risorgimenta in kulturno izmenjavo med zgornje-jadranskim in romanskim svetom. V letih 2020–2021 je s Patrizio Farinelli vodil projekt »Proteus«, posvečen kroženju humanističnih, tehničnih in znanstvenih spoznanj med slovenskimi pokrajinami in francoskim kulturnim prostorom (1770–1820). V francoščino je prevedel vrsto del italijanskih avtorjev (P. Verri, C. Collodi, V. Imbriani, M. Bontempelli, A. Savinio, F. Cordelli, G. Pontiggia).

Monika Deželak Trojar je znanstvena sodelavka na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. V središču njenega zanimanja sta slovensko slovstvo in zgodovinopisje 17. ter 18. stoletja. Leta 2017 je napisala prvo temeljno monografijo o Janezu Ludviku Schönlebnu (*Janez Ludvik Schönleben (1618–1681)*: *oris življenja in dela*), leta 2021 pa uredila večavtorsko monografijo o njem. Ukvarja se tudi z raziskovanjem gledališke dejavnosti nekdanjega jezuitskega kolegija v Ljubljani in z njenim pomenom za poznejši razvoj gledališča na Slovenskem.

Nina Ditmajer je asistentka z doktoratom na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Leta 2019 je na Filozofski fakulteti v Mariboru pod mentorstvom dr. Marka Jesenška zagovarjala doktorsko disertacijo *Sprejemanje vzhodnoštajerske knjižnojezikovne norme v rokopisnih pridigah Jožefa Murška*, leta 2020 pa je na Podiplomski šoli ZRC SAZU pod mentorstvom dr. Luke Vidmarja zagovarjala drugo doktorsko disertacijo *Slovensko pesništvo na Štajerskem med letoma 1758 in 1848*. Od leta 2021 vodi podoktorski raziskovalni projekt »Recepcija starejšega pesništva v panonskem jezikovnem prostoru«.

Teodor Domej je študiral slavistiko in zgodovino na Dunaju, v Ljubljani in v Celovcu. Kot raziskovalec je deloval 1976–1990 na Slovenskem znanstvenem

inštitutu v Celovcu. 1990–1994 je bil pedagoški sodelavec na Zveznem pedagoškem inštitutu za Koroško, 1994–1995 univerzitetni asistent na univerzi v Celovcu (na Inštitutu za zgodovino) ter 1996–2014 pri Deželnem šolskem svetu za Koroško nadzornik za slovenščino na srednjih in višjih šolah. Od leta 2015 je v pokoju. Raziskuje jezikovno, kulturno in politično zgodovino Slovencev na Koroškem.

Marijan Dović je višji znanstveni sodelavec in izredni profesor na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Objavil je štiri monografije v slovenščini in eno v angleščini (*National Poets, Cultural Saints,* z J. K. Helgasonom, 2017). Njegove objave obravnavajo literaturo romantike, evropski kulturni nacionalizem, nacionalne pesnike in kulturne svetnike, avantgardna gibanja prve polovice 20. stoletja, literarni kanon in sistemsko teorijo. Je urednik *Primerjalne književnosti* (2016–) in član uredništva zbirke *Studia litteraria* (2018–). Kot sourednik knjige *Great Immortality* (2019) je leta 2021 prejel komparativistično nagrado ESCL Excellence Award for Collaborative Research.

Damir Globočnik je doktor umetnostne zgodovine in zgodovine, muzejski svetnik in likovni kritik. Študijsko se posveča preučevanju likovnih upodobitev pesnika dr. Franceta Prešerna in ilustracij njegovih pesmi, slovenski karikaturi in satirični ilustraciji ter povezavam med kulturno in politično zgodovino ter likovno umetnostjo v 19. in 20. stoletju na Slovenskem. Izdal je več knjig. Strokovne prispevke objavlja v revijah, zbornikih, časnikih in katalogih likovnih razstav.

Jernej Habjan je raziskovalec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Podoktorsko je raziskoval na Univerzi Princeton, Univerzi v Münchnu in na dunajskem inštitutu IFK, deloval pa je tudi v Odboru za literarno teorijo pri Mednarodni zvezi za primerjalno književnost. Njegovi najnovejši knjigi sta *Ordinary Literature Philosophy* (Bloomsbury, 2020) in *Literatura med dekonstrukcijo in teorijo* (Založba /**cf*., 2014). Njegovi članki o slovenski književnosti so izšli v revijah *Journal of World Literature*, *Primerjalna književnost*, *Slavica TerGestina* in *Slavistična revija*.

Andraž Jež je docent za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko FF UL in znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne

vede ZRC SAZU. Napisal je monografijo o Stanku Vrazu (*Od narobe Katona do narobe Prešerna*, 2016), članke pa objavlja v slovenskem in mednarodnem znanstvenem tisku, mdr. »The Nature of Humanity, or Rather the Nature of Things«: Reification in the Works of G. Lukács and W. Benjamin (v: *Confronting Reification*, ur. G. Smulewicz-Zucker, 2020); *Praxis* med anarhizmom nove levice in jugoslovanskim samoupravljanjem (v: *Od maja '68 do novembra '89*, ur. Marko Juvan, 2021).

Marko Juvan, član Academie Europaea in izredni član SAZU, je znanstveni svetnik na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, profesor za slovensko književnost in literarno teorijo na Univerzi v Ljubljani in član izvršnega odbora ICLA/AILC. Med njegovimi publikacijami o žanrski teoriji, intertekstualnosti, literarni geografiji, slovenski romantiki, svetovni književnosti ter neoavantgardah in študentskem gibanju so knjige *History and Poetics of Intertextuality* (Purdue University Press, 2008), *Literary Studies in Reconstruction* (Peter Lang, 2011), *Hibridni žanri* (LUD Literatura, 2017; srbski prevod 2019) in *Worlding a Peripheral Literature* (Palgrave Macmillan, 2019).

Eva Kodrič Dačić je docentka na Filozofski fakulteti UL in raziskovalka v Narodni in univerzitetni knjižnici. Doktorirala je leta 2001 z disertacijo *Razvoj knjižničnih zbirk v javnih znanstvenih knjižnicah*. Posveča se zgodovini slovenskih knjižnic in z njimi povezanimi fenomeni: cenzuro, obveznimi izvodi in razvojem nacionalne zbirke slovenike. Kot urednica revije *Knjižnica* je vzpodbudila prevajanje in objavo temeljnih bibliotekarskih tekstov (Monumenta bibliothecaria). Na področju pisne kulturne dediščine je poleg teoretičnih prispevkov vodila vzpostavitev popisa slovenskih kulturnozgodovinsko pomembnih knjižničnih zbirk (Memoria scripta Sloveniae).

Ivan Kordiš je profesor zgodovine in nemščine. V letih 1990–2011 je bil direktor Pokrajinskega muzeja Kočevje, zdaj pa je v tem muzeju zaposlen kot muzejski svétnik. Ukvarja se z raziskovanjem lokalne zgodovine in kulturne dediščine Kočevske v kontekstu širšega slovenskega prostora. Je avtor ali soavtor več razstav (stalnih, občasnih, potujočih), med njimi sta bili najbolj odmevni *Edina tema je neznanje: Šolstvo in skrb za slepe in slabovidne na Slovenskem* (2002) in *Peter Kozler: Zemljovid slovenske dežele in pokrajin* (1996; 2014). O Kozlerju in njegovem zemljevidu je objavljal v slovenščini in angleščini.

Katja Mihurko Poniž kot redna profesorica predava slovensko književnost in predmete s področja študij spolov in ženskega avtorstva na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Je avtorica šestih znanstvenih monografij, urednica *Zbranega dela* Zofke Kveder in koordinatorka akademske mreže »Women Writers in History«. Njena raziskovalna področja so feministična literarna veda, študiji spolov, digitalna humanistika, slovenska dramatika in gledališče, slovensko-nemški literarni stiki in zgodovina slovenskega ženskega gibanja.

Matija Ogrin je raziskovalec starejšega slovenskega slovstva na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. V središču njegovih raziskav so slovenski rokopisi in tiski od 17. do srede 19. stoletja. Vodil je več raziskav tega področja, ki so se opirale na metode digitalne humanistike. Ureja zbirko temeljnih slovenističnih znanstvenih izdaj Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev ter spletni Register rokopisov slovenskega slovstva. Leta 2017 je prejel priznanje ARRS »odlični v znanosti« za objavo znanstvenokritične izdaje *Kapelskega pasijona*, ki jo pripravil skupaj s pokojnim Erichom Prunčem.

Andrej Pastar poučuje zgodovino na Srednji medijski in grafični šoli v Ljubljani. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je leta 2020 doktoriral iz zgodovine z disertacijo *Časopisna cenzura na Kranjskem od časa Jožefa II. do marčne revolucije*. Raziskuje zlasti zgodovino (habsburške) cenzure ter njen odnos do različnih družbenih skupin in jezikov v 18. in 19. stoletju. Na to temo je objavil več člankov, med njimi »Cenzura na Kranjskem pod Jožefom II.« in »Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi«.

Tone Smolej je redni profesor in predstojnik Oddelka za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ukvarja se s francosko-slovenskimi literarnimi odnosi, zgodovino primerjalne književnosti, srednjeevropsko univerzitetno zgodovino, tematologijo in imagologijo. Leta 2001 je izšla njegova monografija *Mesta, junaki, vojaki, Imagološki spisi*.

Petra Svoljšak je znanstvena svetnica in predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU. Raziskovalno se ukvarja z obdobjem prve svetovne vojne in njenih vplivov na civilno življenje. Njena najnovejša knjiga je *Leta strahote: prva svetovna vojna in Slovenci*, ki je v soavtorstvu z Gregorjem Antoličičem izšla leta 2018 pri Cankarjevi založbi.

Sonja Svoljšak je leta 2009 doktorirala na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V svojem znanstvenoraziskovalnem delu se posveča knjigi in knjižnici kot kulturnozgodovinskemu pojavu, poseben poudarek pa posveča proveniencam, dekorativnim knjižnim vezavam ter katalogizaciji in rekonstrukciji historičnih knjižnih zbirk. Zaposlena je v Zbirki starih tiskov Narodne in univerzitetne knjižnice.

Luka Vidmar je višji znanstveni sodelavec in docent na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ukvarja se s književnostjo, likovno umetnostjo in kulturo zgodnjega novega veka na Slovenskem, posebej s cenzuro, knjižnicami, akademijami, gledališčem in narodnim prerodom. Napisal je monografiji *Ljubljana kot novi Rim: Akademija operozov in baročna Italija* (Ljubljana: SAZU, 2013) in *A Slavic Republic of Letters: The Correspondence between Jernej Kopitar and Baron Žiga Zois* (Frankfurt: Peter Lang, 2016). Leta 2019 je prejel Priznanje Izidorja Cankarja in priznanje Prometej znanosti.

Andrejka Žejn je znanstvena sodelavka na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU ter docentka na Podiplomski šoli ZRC SAZU. Sodeluje v raziskovalnih projektih matičnega inštituta in drugih raziskovalnih ustanov, fokus njenih literarnovednih raziskav je na razvoju slovenske pripovedne proze do prvih desetletji 19. stoletja. Njen metodološki pristop je interdisciplinaren, temelji na jezikoslovnih metodah in analizah razvoja literature na ozadju širših družbenih, kulturnih in političnih dejavnikov. V svoje raziskave vključuje metode digitalne humanistike.

Tanja Žigon je redna profesorica za prevodoslovje na Oddelku za prevajalstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in vodja raziskovalnega programa »Medkulturne literarnovedne študije«. Posveča se raziskovanju kulturne in literarne zgodovine, književnega prevajanja in prevodnih tokov med posameznimi jeziki. Je avtorica nekaj monografij tako s področja nemško-slovenskih stikov v 19. stoletju kot tudi s področja prevodoslovja. Prevaja iz nemščine v slovenščino in obratno, predvsem družboslovna in humanistična besedila.

Slovenian Writers and Imperial Censorship in the Long Nineteenth Century

Summary

This book was written as part of the research project Slovenian Writers and Imperial Censorship in the Long Nineteenth Century (J6-2583), which was co-financed by the Slovenian Research Agency. It was designed as the central project publication in Slovenian and seeks to answer the fundamental questions posed during the three-year research period (September 2020 – August 2023). In addition to the members of the research team from the three participating institutions (Monika Deželak Trojar, Marijan Dović, Nina Ditmajer, Jernej Habjan, Marko Juvan, Matija Ogrin, Luka Vidmar, and Andrejka Žejn from ZRC SAZU, Katja Mihurko Poniž from the University of Nova Gorica, and Tanja Žigon, Tone Smolej, and Andraž Jež from University of Ljubljana), a number of prominent specialists were invited to contribute to the volume (François Bouchard, Eva Kodrič-Dačić, Andrej Pastar, Sonja Svoljšak, Petra Svoljšak, Ivan Kordiš, Teodor Domej, and Damir Globočnik). In this way, this collection, consisting of twenty-one illustrated chapters, was finally created.

The volume is introduced by the opening chapter "Slovenian Writers and Imperial Censorship in the Long Nineteenth Century" by the project leader Marijan Dović, in which the premises of the research are presented and the two most important stages of Slovenian writers' encounters with censorship are briefly outlined. In accordance with the project's concept, the book is divided into chronologically ordered sections devoted to censorship in the two periods, each consisting of ten chapters.

I. 1789–1848: Censorship from the French Revolution to the March Revolution

The first section (1789–1848: Censorship from the French Revolution to the March Revolution) begins with **Monika Deželak Trojar**'s chapter "Linhart's Experience with Censorship in Plays and Historiography," which starts by focusing on the beginnings of secular censorship in the Habsburg Monarchy and outlining its development until the early nineteenth century. This is followed by a presentation of the ways in which censorship was conducted in central Slovenia—specifically, Carniola and its capital, Ljubljana. The chapter then describes Anton Thomas Linhart's career as a clerk, his acquaintances, and his prominent sponsors, while in parallel also outlining his role in the censorship apparatus: during his early career as a scribe at the provincial administration building in Ljubljana, he also served as a book censor. The description of Linhart's role as a censor is followed by a presentation of his experiences as the one being censored. These lasted longer and were also significantly more inconvenient for him. First, the censorship of his plays is presented: from his fear of censorship, which can be observed in relation to his debut play *Miss Jenny Love*, to his comedy *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* (The Merry Day, or Matiček's Wedding), for which Linhart personally experienced the full weight of the censorship apparatus. Specifically, the censor's office only allowed him to publish this comedy—an adaptation of Beaumarchais's notorious comedy *La Folle Journée, ou le Mariage de Figaro*—but it did not allow him to stage it. The last part of the chapter documents in detail the preserved traces of censorship of Linhart's first and second volumes of *Verſuch einer Geſchichte von Krain* (A Treatise on the History of Carniola), assessing that Linhart largely followed the censor's suggestions, but that he nonetheless managed to use compromise solutions in several places, and in some even work around the censor's harsh deletions.

Luka Vidmar's chapter "Zois and Censorship" discusses Baron Sigismund Zois (1747–1819), the central figure of the Slovenian Enlightenment, and his encounters with censorship. For Zois, censorship was an occasionally inconvenient obstacle that had to be avoided when buying books, sending letters, and supporting book editions and theater performances. Nevertheless, he never imagined the Habsburg Monarchy without it. He also regarded it as a potential

aesthetic and linguistic corrective. Zois, who was pragmatic, did not try to undermine the censorship, but to align it with his own plans. His influence in censorship was supported by his great personal reputation in society and a network of colleagues and acquaintances that were employed in the state and provincial administration, including the censorship apparatus. In the case of the linguistically unrefined collection *Nedélske pridige* (Sunday Sermons, 1814) by Pashkal Skerbinz, he even assumed the role of an informal censor because he supported disciplining the disobedient author and critically reviewed his work after it was printed. After this experience, he probably recommended to the Austrian authorities that the local censorship allow the printing of only linguistically sound Slovenian works.

In the chapter "Manuscript Publications of Forbidden Texts: The Case of Slovenian Manuscripts About the Antichrist," **Matija Ogrin** explores a hitherto lesser-known topic, the persecution of (Baroque) manuscripts, based on the example of Slovenian translations (or adaptations) of the popular apocalyptic book *Leben Antichristi* (1682) by the Capuchin Dionysius of Luxembourg. Despite its demanding theological content, this book became extremely popular because of its narratively effective literary style, and it circulated in German editions until 1774, when it was placed on the Austrian imperial index of forbidden books. However, even before this ban (which was only lifted in the mid-nineteenth century), the book was translated into Slovenian in 1767. The Slovenian translation could not become a printed book: instead, it survived in the form of a dozen manuscripts (the latest surviving manuscript dates from the late nineteenth century). With such an extensive textual tradition, the book about the Antichrist is a special phenomenon in Slovenian literary culture. The extensive patristic and medieval speculations about the end times and the intrusion of evil into human history, which is finally defeated by Jesus as the victor over evil, strongly attracted Slovenian readers for a long time. Manuscript culture gave space and existence to such literary feelings and life—far from the instruments of imperial censorship and its control.

In his chapter "Precensorship in the Illyrian Provinces: The Administration of Marmont," **François Bouchard** provides new insights into how censorship was conceived by the French authorities between 1809 and 1813. After returning from the administration of public education in Dalmatia under the supervision of Vincenzo Dandolo, Bartolomeo Benincasa (1746–1816) arrived

in Ljubljana, the capital of the Illyrian Provinces, in June 1810 and assumed the post of general censor, which he held until July 1811, when Bertrand took over from Marmont. In charge of preventive censorship, Benincasa showed extreme caution toward works that might be perceived as offensive to one or more religious communities. The same caution applied to relations with the Catholic Church, which was the subject of benevolent supervision, including the management of catechisms, a branch of publishing that was also included in Benincasa's responsibility for textbooks. However, publishing production also extended to scientific production, up to the publication of the third and last part of Gioachino Stulli's *Vocabolario italiano-illirico-latino*, which, promoted by Marmont with public subsidies at the time of the Dalmatian superintendency, was released for sale to the double benefit of the treasury and the "literary republic."

In her chapter "Banned Books in the Ljubljana Lyceum Library in the Pre-March Period," **Eva Kodrič-Dačić** examines the late eighteenth century and first half of the nineteenth century. This period, when public research libraries in universities and lyceums were being established and further developed, also correlated with a period of strict print control. The censorship office, which was established as a governmental institution in the final quarter of the eighteenth century, monitored not only the content of any manuscripts about to be published, but also controlled the printing, distribution, and usage of publications in public libraries. In 1815 and 1816, three extensive volumes of prohibited or restricted-use works were issued, followed by additional fortnightly or monthly lists of restrictions. In line with instructions, libraries were expected to comb through their stock and introduce separate procedures for handling banned works. Even though trading in banned books was restricted or forbidden, libraries would receive them directly from book audit boards, as gifts, or as bequests. In 1825, the court study committee outlined appropriate procedures for treating prohibited publications as part of comprehensive instructions on the work of public lyceum and university libraries. Librarians were required to remain silent regarding the restrictions, and any markings denoting the banned materials could only be placed on the books themselves and on the catalogue cards of the catalogue accessible only to librarians. Both the secular and ecclesiastical banned works were so numerous that the lyceum library in Ljubljana allotted them a new, separate category in its catalogue. The banned and restricted-use books from this category still remain in warehouses today

because the library did not discard these publications, but merely screened the users that wished to borrow such materials. Despite this, the censorship office achieved its goal—the wider public, with the exception of professors and intellectuals, was unable to access any contemporary works that the government deemed problematic.

In the chapter "An Unborn Slovenian Newspaper: Censorship and the Case of *Slavinja*," **Andrejka Žejn** traces the official efforts to launch the newspaper *Slavinja*. These efforts can be reproduced from the fully preserved archival records in a relatively short period from September 1824 to early January 1825, when the publication of *Slavinja* was rejected. The prehistory of *Slavinja* can be traced back to the 1823/24 academic year, to the secret Carbonari (Sln. *karbonarji*) society founded by theology students in Ljubljana. Several poems entitled "Slavinja" are preserved from this period, written under the supervision of Fran Serafin Metelko, but due to their "reveille" character, rejection of views about the inferiority of Slovenian to German, and revolutionary ideas, the majority of these poems remained unpublished in archives, and only politically neutral poems by the Slovenian Carbonari and their supporters were published in *Kranjska čbelica* (The Carniolan Bee) between 1830 and 1832. According to the surviving plan, submitted to the Vienna office, the content was clearly or even exclusively regional, with only reports of Slavic "works and writings" listed as content from the literary sphere. However, from the remaining poetry, it can be deduced that the emphasis on regional content was only an attempt to obtain permission for publication. The Viennese head of the office did not decide on the basis of the intention of the content, but referred—at least ostensibly—to the doubts expressed by his confidant Bishop Wolf about the competence of the applicants. In the background of this decision, a principled rejection of periodical newspapers in Slovenian can be seen.

Marko Juvan's chapter "Irony and Sentiment in the Literary Field: Prešeren's Sonnets and the Slovenian Alphabet-Censorship War" examines the ways in which censorship restricts discourse, but on the other hand also elicits verbal responses to its pervasive control. Restoration censorship forced European Romantic literature to retreat from sociality and politics into subjective intimacy, fantasy, mythology, history, and exotic places. Along with adaptation to restrictions, however, censorship also led writers to evade its

control (pseudonyms, publication abroad, and allusive style) and, more rarely, even to overt or covert gestures of rebellion (petitions, satire, etc.). The chapter focuses on the German sonnets of the Slovenian Romantic poet Prešeren from the mid-1830s, which are connected with the public controversy over the cultural strategies of the national revival (the Slovenian alphabet war) and the behind-the-scenes struggles over censorship. Ecclesiastical actors (Metelko, Paušek, and Stelzich), who held a stronger social position, wanted to block the poetry almanac *Krajnska čbelica* (The Carniolan Bee) with censorship based on philological and critical expertise (Kopitar). The emerging, not yet established secular group in the embryonic literary field (Čop, Prešeren, and Kastelic) conceived the almanac as a medium for the autonomization of literature and for the esthetic and cultural legitimization of a national community subjected to the Habsburg Empire. With their illocutionary force, Prešeren's sonnets are directed against the collaborators of censorship and the centers of ecclesiastical and secular power that wanted to keep Slovenian literature under their control. His sonnet responses move between irony and sentiment, between the fictional suspension of the opponents' dominance and the search for sympathy for the depressive lack of consecration. The sonnet with which Prešeren responded to the censorship of his elegy in memory of Čop stands out with its acrostic and affect of rage.

In his chapter "*Carniolia*, Leopold Kordesch, and German-Language Newspapers in Carniola in the First Half of the Nineteenth Century," **Andrej Pastar** explores the so-called *Carniolia* scandal. In the first half of the nineteenth century, several German-language newspapers were published in Carniola. Among them, only *Carniolia* (1838–1844) had major difficulties with censorship. The imperial censors became aware of Leopold Kordesch because he was trying to establish the political newspaper *Kranjske novice* (Carniolan News) with the associated literary supplement *Zora* (The Dawn) in Ljubljana, which was to be published in the national language (i.e., Slovenian). In the course of the venture, Sedlnitzky's office learned of the existence of the journal *Carniolia*, which had received a local printing and publishing permit in Ljubljana without authorization from Vienna. Because publication was to be approved only and exclusively by the imperial censors, *Carniolia* therefore had to undergo a thorough review. One of the imperial censors had remarks on two texts published in *Carniolia*: the first was a sonnet dedicated to the newspaper's patrons, entitled "To the Patrons of Carniola," and the story "The Boot," which glorified

Polish independence and Pan-Slavism. Finally, *Carniolia* received approval only after the entire first year of the journal had been reviewed by the censors, in July 1838. The editor Kordesch was henceforth supervised by the imperial censorship and its head, Count Sedlnitzky.

In the following chapter, "Pre-March Censorship in Carniola and the Birth of *Novice*," **Marijan Dović** first examines the reasons why the media landscape of the Habsburg Monarchy in the Pre-March period was so meagre. In Carniola and other crown lands with a Slovenian population, the possibilities for literary development were limited: this is well evidenced by the ban on the publication of *Slavinja* in mid-1820 as well as by the difficult struggles *Krajnska čbelica* (The Carniolan Bee) had with censorship in the 1830s. The modesty of literary activity at this time is often related to the low level of education and literacy among the Slovenian population, the discontinuity in the development of literary culture, and the general underdevelopment of functional roles in the emerging Slovenian literary and media system. However, imperial censorship also contributed decisively to this state of affairs. Thus, the chapter briefly outlines the structure and functioning of the pre-March censorship apparatus at the state and local levels, showing how the central censorship office in Vienna systematically blocked attempts to establish Slovenian-language periodicals—*Slavinja*, *Slovenske novice* (Slovenian News) with the supplement *Zora* (The Dawn), and *Ilirske novice* (Illyrian News) with the supplement *Ilirski Merkur* (Illyrian Mercury)—and how local factors were involved in these processes. The power to disallow a newspaper had a much stronger impact on the Slovenian press than the activities of local or state censorship. In this sense, the years-long struggle over Bleiweis's *Kmetijske in rokodelske novice* (Agricultural and Handicraft News, 1843–1902) is all the more significant.

Nina Ditmajer's chapter "Censorship of Krempl's *Dogodivšine štajerske zemle* in Graz and Zagreb" sheds new light on one of the major Styrian censorship cases in the Pre-March period. Anton Krempel was twice prevented by the censors from printing his historical work *Dogodivšine štajerske zemle* (Annals of Styria), first in Graz and then in Zagreb, which delayed the publication of the book by several years. The censors or the examiners of the periodical press were also not fond of his work and cut his articles for *Grazer Zeitung* and *Kolo* (Round Dance). His first attempt to print in Zagreb failed due to disagreements with Ljudevit Gaj, who had established a printing house there in 1838.

Krempl supported the new Gaj orthography, but not the Illyrian language and the idea of political unification of the Slovenians and Croats. In 1839–1844, Krempl began publishing a series of articles on Styrian history, towns, and cities in a Graz newspaper. This won him both admirers (Puff) and opponents (Muchar) among the German historians of the time. He complained about the censorship of the newspaper, which, however, was not examined very closely by the Graz Court of Auditors. Although the German censorship was hostile to him because of his Slovenian origin, he had already encountered a Hungarian censor in Zagreb in 1843, who was hostile to everything Illyrian, and before that, at the end of 1842, the printing of his historical work was stopped, influenced by the appointment of the new ban, Franjo Haller, a Hungarian magnate and also an opponent of Illyrianism. The most disturbing passages in Krempl's *Dogodivšine* were those that implied the existence of an Illyrian nation, criticized the Germans or Hungarians in any way, or (over)emphasized the Slavic character of the Austrian Empire.

II. 1848–1918: Censorship from the March Revolution to the Great War

The second major section of the book is conveniently opened by **Sonja Svoljšak**'s chapter "The March Revolution and 'Freedom of the Press': Echoes and Reactions in Carniola (March–May 1848)." The abolition of preventive censorship and the prospects of freedom of the press were met with enthusiasm and approval in the unrestful parts of the Austrian Empire when the Highest Imperial Patent was proclaimed on March 15th, 1848. One of its immediate consequences was a significant increase in the number of publications, especially newspapers, which could thence be published without direct control of the imperial censorship and its local branches. In Carniola, there was no noticeable immediate increase in printing production after the declaration of this freedom of the press. However, numerous texts about the new freedom, as well as reactions to, comments on, and discussions about the abolition of censorship and the consequent innovations and changes began to appear in newspapers and other printed materials. This chapter reviews and analyzes the earliest newspaper articles and other publications that addressed topics such as freedom of the press, censorship, and freedom of expression in Carniola after

the proclamation of the imperial patent. It seeks to determine how the new circumstances affected editorial policies, readers' opinions, and published content, as well as perceptions of freedom of the press and freedom of expression among the general public. The focus is on publications between March 15th, when the imperial patent was proclaimed, and May 18th, when the two temporary decrees that introduced new regulations and legal procedures regarding press-related offences were promulgated.

In "The Publication of Kosler's *Map of the Slovenian Land and Provinces* and Its Consequences," **Ivan Kordiš** analyzes the major nineteenth-century cartographic project created by the lawyer Peter Kosler (1824–1879). The demands of the "Slovenian national program" encouraged Kosler, then only twenty-four years old, to begin his project in the revolutionary year of 1848 and create the first map of "the Slovenian land and provinces." At the end of 1852, Kosler announced in *Ljubljanske novice* (Ljubljana News) that the map with its appendix would be ready in January 1853, and he published a call for orders. At that time, he could not have guessed that the map would not be made available to the public until 1861, let alone that this organizationally and financially demanding project would cause him personal trouble. In December 1852, the Austrian authorities confiscated all the copies already printed, banned the map, and brought Kosler before a military tribunal. The title of the map, the exclusive use of Slovenian, and the implied political boundaries of Slovenia were highly controversial. This chapter describes the complications surrounding the publication of Slovenia's most famous map, which severely affected Kosler's career as a public servant.

The chapter by **Teodor Domej** titled "The Short Life and End of the Newspapers *Stimmen aus Inneröesterreich* and *Slovenec*" presents newspaper censorship in Carinthia in the 1860s. In that period, two important Slovenian political newspapers were published in Klagenfurt, *Stimmen aus Inneröesterreich* (1861–1863, published in German) and *Slovenec* (The Slovenian, 1865–1867, published in Slovenian). Both were published and managed by Andrej Einspieler (1813–1888), a priest and herald of the Slovenian national emancipation movement, which was in conflict with the dominant German national movement in Carinthia. For both newspapers and publishers, their oppositional orientation became fatal. The editors of both newspapers, Einspieler and Božič, were sentenced to prison terms and fines. Media legislation was not the

only factor influencing the development of print media, but it is an important criterion for its position in social communication. In the period considered (1859–1867), it was not the only obstacle to the existence and development of newspapers, especially not Slovenian ones. The Press Order (1852) and the Press Act (1862/1863) were a direct reflection of the political situation in the Austrian Empire. The period discussed here can be segmented by changes in the field of politics. The pressure on the opposition newsletters reached its peak under Interior Minister Anton von Schmerling (December 1860 – February 1865), when government pressure and pressure from the police and judicial authorities overlapped and complemented each other the most. In Carinthia—regardless of the orientation of the government in Vienna—this pressure was intensified by the regional administration, the regional assembly as the highest representative body legitimized by elections, its regional committee, almost all regional and supra-regional German media, and, last but not least, civil society. They were aligned against the Slovenian emancipation movement and its demands. The prosecution of the editors of *Stimmen* and *Slovenec* and the cessation of their publication was therefore the result of the coincidence of several factors.

In "Press Censorship in Carniola in the 1860s," **Tanja Žigon** examines the major press lawsuits of the period. New printing laws introduced in the Habsburg Empire in the 1860s were meant to ensure greater press freedom—however, in many cases this was press freedom in name only. Pressure on press freedom from retroactive censorship would at times intensify and at other times be relaxed under different governments, but it would never go away entirely. Press-related lawsuits, which increasingly reverberated throughout Carniola, tended to be connected in one way or another to ethnic identity. The chapter starts by outlining the demise of the first Slovenian political newspaper, *Naprej* (Forward), founded by Miroslav Vilhar, whose fate was sealed in its first year of publication (1863) by two censorship scandals. Then, the press scandal that hit the German-language self-proclaimed "patriotic" newspaper *Triglav* in 1868 is discussed. This newspaper found itself under the spotlight of the empire's judicial authorities after the writer Fran Levstik launched a blistering attack in it on German liberals in Carniola. Although the editor at the time, Peter Grasselli, ended up spending five weeks behind bars, Levstik published a further article titled "Under the Foreign Jackboot" only five months later in the newspaper *Slovenski narod* (Slovenian Nation), as a result of which the editor

Anton Tomšič received a steep fine. *Slovenski narod* also had to endure confiscations and fines after Tomšič's death in 1871; a year later the editorship (now taken over by Josip Jurčič) moved from Maribor to Ljubljana. The chapter analyzes the press-related litigation and scandals affecting these three newspapers on the basis of contemporary newspaper reports and archive material, setting them in the broader historical context.

Damir Globočnik's chapter "*Brencelj* and *Juri s pušo*: The First Slovenian Satirical Magazines before the Jury Court" analyzes the earliest encounters of Slovenian satirical magazines with retroactive censorship. In 1869, the editors of the first Slovenian satirical newspapers *Brencelj* (The Gadfly, Ljubljana, 1869–1886) and *Juri s pušo* (George with a Gun, Trieste, 1869/1870) were put on trial. In June 1869, the prosecutor ordered *Brencelj* confiscated for its illustrations and two articles, and the editor Jakob Alešovec was found not guilty in a jury trial in September 1869. In September 1869, Alešovec successfully defended himself before the jury for an article in the magazine *Triglav*, which he was editing at the time. However, in 1871 he was sentenced to two months in prison for a satirical article in *Brencelj*, which he served in Ljubljana's Žabjek prison. In 1873, Alešovec published the humorous and satirical anthology *Ričet iz Žabjeka* (A Clinker from Žabjek). The seizures of *Brencelj*, which took place for various reasons (attacks on politicians, civil servants, and provincial deputies), were also commented on by caricatures drawn by unknown Viennese illustrators on Alešovec's behalf. In May 1869, the sixth issue of *Juri s pušo* and a special issue of this satirical newspaper, edited by Gašpar H. Martelanec, were confiscated. In a trial in December 1869, Martelanec was acquitted of charges of spreading hatred against the German nationality and inciting hatred between Slovenians and Italians.

Katja Mihurko Poniž examines Carniolan theater censorship in the chapter "'Immoral in Itself': Theatre Censorship and the Education of Morality in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." The quotation in the title is not from the censor, but from the censorship critic Karl Theodor Welcker in 1848. His thought refers to any form of censorship, but at the same time shows how ambivalently the concept of morality was understood by both censors and their opponents. The chapter focuses on theatrical censorship and its interventions in dramatic texts that were labelled "immoral." The first part highlights the special features of Austrian theatrical censorship and presents the 1795 work

of Franz Karl Hägelin (1735–1809), which was written as a vademecum for Hungarian censors to facilitate their work. This text shows how the censorship of anything to do with morality was rooted in Maria Theresa's Enlightenment project, and it explains exactly why and how the theatrical censor must watch out for anything that might affect the moral depravity of citizens. His instructions were also followed by Carniolan censors in the nineteenth century, as evidenced by police records of the censorship of dramatic texts provided by the Dramatic Society. The second part of the article analyzes theater censorship in Ljubljana and explains how the preserved police records reflect the censorship of Slovenian and foreign dramatic texts depicting moral themes.

The research on Carniolan theater censorship is continued by **Tone Smolej** in "'Performance Is Permitted if the Passages Marked in Red Are Omitted': Theater Censorship of Foreign Repertoire in Ljubljana (1898–1912)." In this chapter, the author discusses fifty foreign plays, most of which were performed on the stage of the Ljubljana theater between 1898 and 1912, in which the censor deleted certain passages, citing the 1850 theater regulations. The censor was disturbed by allusions to the Austrian imperial family and caricatured depictions of the military, and he was particularly sensitive to offense to religion because public denigration of church teachings was strictly forbidden in Austria. The role of priests, who had to deal with doubts about God's providence, was problematic. Despite Koerber's slight relaxation of theater censorship, insults to public morals continued to be pursued on stage. Not only hints of sexuality but also mentions of marital infidelity were particularly undesirable.

In the chapter "Between Nineteenth-Century Eroticism and Twentieth-Century Lackeys: Censoring Ivan Cankar," **Jernej Habjan** looks at two famous censorship cases of a prominent Slovenian writer that reveal the variety of reasons and strategies that were used to silence undesirable texts and ideas at the turn of the century. Ivan Cankar was censored as a decadent *fin-de-siècle* poet and a revolutionary Proletkult-like playwright, as an heir of Neo-Romanticism and a forerunner of Neo-Realism, as the author of the quasi-impressionist poetry book *Erotika* (Erotica), and as the author of the pseudo-expressionist play *Hlapci* (Lackeys). As such, Cankar faced both the retroactive censorship of the press and the preventive censorship of the theater. He was the victim of both unofficial censorship in the form of the mass purchase and burning of

Erotika and the official ban on staging *Hlapci*. He faced the (unofficial) censorship coming from a church bureaucrat as well as the (official) censorship administered by the state apparatus. He was censored in the nineteenth century (the bishop of Ljubljana burned copies of *Erotika* in March 1899) and in the long nineteenth century (the government banned *Hlapci* in January 1910). Finally, the censorship of Cankar was both inspirational (he re-wrote *Erotika* in 1902) and destructive (he died six months before the premiere of *Hlapci*).

In his chapter "Cankar and the Suppression of the Socialist Press during the Austro-Hungarian Period," **Andraž Jež** first depicts the strategies with which the political class suppressed the labor movement in Carniola and other parts of the Habsburg Empire. The chapter then focuses on the ill-fated first Slovenian socialist newspaper, *Novi čas* (New Age), aborted before its release in 1889 by the local authorities, as well as on the role of the bourgeois press in hindering the development of socialism. This role was notably emphasized by Ivan Cankar, a proletarian writer from Vrhnika and one of the most important Slovenian twentieth-century writers. The measures taken against him by the local authorities due to his political convictions (especially his 1913 lecture "Slovenians and Yugoslavians") are detailed in the second part of the chapter.

The book's closing chapter, "Austrian Censorship during the First World War: From the Defensive to the Offensive" by **Petra Svoljšak**, analyzes the reemergence of strict censorship during the First World War. In the Habsburg Monarchy, especially in its Austrian part, control was tightened by the introduction of a state of emergency. Censorship and propaganda were the main drivers of mobilizing the home front in support of the war effort. Over the years, censorship evolved from crossing out undesirable or forbidden details with a blue pencil to purely offensive activity by the Military Surveillance Office, which exercised control over citizens and persecuted everyone, from "black marketeers" to political subversives. The transition to the offensive primarily relied on letter censorship, especially the correspondence of prisoners of war, and led to the identification of deviations in society, ranging from simple discontent due to poor living conditions to subversive movements. In addition to letter censorship, censorship intervened in all areas of cultural life and activity, including the media; it influenced and directed public opinion and prevented the passage of negative information between the battlefield and

the home front, as military commanders quickly realized that the strength of the battlefield depended on the endurance of the home front. The effects of censorship and the functioning of the autocratic wartime regime, based on the domination of the army in all spheres of public life, shaped Slovenian remembrance of the Habsburg monarchy for many decades.

Založba ZRC

STUDIA LITTERARIA

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU

Doslej izšlo:

2004
1. Drago Šega: Literarna kritika
2 Marijan Dović: Sistemske in empirične obravnave literature

2005
3. Majda Stanovnik: Slovenski literarni prevod (1550–2000)
4. Matija Ogrin, ur.: Znanstvene izdaje in elektronski medij (zbornik)
5. Vid Snoj: Nova zaveza in slovenska literatura

2007
6. Tone Smolej: Slovenska recepcija Émila Zolaja (1880–1945)
7. Peter Svetina: Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji
8. Marijan Dović: Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu
9. Tomo Virk: Primerjalna književnost na prelomu tisočletja: kritični pregled

2008
10. Marko Juvan, Darko Dolinar, ur.: Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk (zbornik)
11. Vita Žerjal Pavlin: Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja

2009
12. Jelka Kernev Štrajn: Renesansa alegorije: alegorija, simbol, fragment

2010
13. Ivan Verč: Razumevanje jezikov književnosti
14. Luka Vidmar: Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov

2011
15. Alenka Koron, Andrej Leben, ur.: Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju (zbornik)
16. Andreja Perić Jezernik: Minimalizem in sodobna slovenska kratka proza

2012
17. Gregor Kocijan: Slovenska kratka proza 1919–1929
18. Marko Juvan, ur.: Svetovne književnosti in obrobja (zbornik)

2014
19. Alenka Koron: Sodobne teorije pripovedi

2016
20. Marko Juvan, ur.: Prostor slovenske književnosti (zbornik)
21. Andrej Zavrl: Christopher Marlowe, kanonični odpadnik
22. Marijan Dović, ur.: Kulturni svetniki in kanonizacija (zbornik)
23. Andraž Jež: Stanko Vraz in nacionalizem: od narobe Katona do narobe Prešerna

2018
24. Darko Dolinar: Slovenska literarna veda od Trubarja do druge svetovne vojne

2019
25. Varja Balžalorsky Antić: Lirski subjekt: rekonceptualizacija

2020
26. Alenka Koron, Andrej Leben, ur.: Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu (zbornik)

2021
27. Varja Balžalorsky Antić, ur.: Razprave o sodobni slovenski literaturi (zbornik)
28. Marko Juvan, ur.: Med majem '68 in novembrom '89: transformacije sveta, literature in teorije (zbornik)

2023
29. Marijan Dović, ur.: Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju (zbornik)

Avtorice in avtorji

François Bouchard
Monika Deželak Trojar
Nina Ditmajer
Teodor Domej
Marijan Dović
Damir Globočnik
Jernej Habjan
Andraž Jež
Marko Juvan
Eva Kodrič-Dačić
Ivan Kordiš
Katja Mihurko Poniž
Matija Ogrin
Andrej Pastar
Tone Smolej
Petra Svoljšak
Sonja Svoljšak
Luka Vidmar
Andrejka Žejn
Tanja Žigon

ISSN 1855-895-X

http://zalozba.zrc-sazu.si 26€